B 1,761,334

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.567

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
AUG 1 4 1
Current Serials

5
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 5

Sadržaj

Milivoje Trklja

Otvorena sistemska pitanja slobodne razmene rada i samoupravnih interesnih zajednica u društvenim delatnostima 675

Radiša Jovanović

Društvena moć Saveza sindikata u političkom sistemu Jugoslavije 687

Vladimir Štambuk

Savremeno informisanje i razvoj samoupravljanja 714

Aktuelna pitanja političkog sistema

Ivan Kristan

Kontinuitet u razvoju političkog sistema nove Jugoslavije 621

Krstan Malešević

Udruženi rad i delegatski sistem 636

Dragutin V. Marsenić

O nekim prazninama u pravnoj regulativi društveno-ekonomskih odnosa 654

Savo Klimovski

Samoupravne interesne zajednice između države i samoupravljanja 662

Osvrti

Maja Levi-Jakšić

Inovacije i tehnološki napredak 726

Aleksa Milojević

Rad i razvoj 735

Ogledi

Stanka Drakulić-Kalezić

Aktuelnost Aristotelovih viđenja konflikata 745

Prikazi 762

In memoriam 779

Digitized by Google

Содержание

Актуальные вопросы политической системы

Иван Кристан
Преемственность в развитии политической системы новой Югославии 621

Крстан Малешевич
Объединенный труд и делегатская система 636

Драгутин В. Марсенич
О некоторых пробелах в правовой регулировке общественно-экономических отношений 654

Савво Климовский
Самоуправляемые объединения, основанные на общности интересов между государством и самоуправлением 662

Миливое Тркля
Открытые вопросы системы относительно свободного обмена труда и самоуправляемых объединений в общественных службах 675

Радиша Иванович
Общественная мощь Союза профсоюзов в политической системе Югославии 687

Владимир Штамбук
Современная информация и развитие самоуправления 714

Обзоры

Мая Леви-Якшич
Нововведения и технический прогресс 726

Алекса Милоевич
Труд и развитие 735

Очерки

Станка Дракулич-Калезич
Актуальность взглядов Аристотеля на конфликты 745

Рецензии 762
Ин мемориам 779

Contents

Current Questions of the Political System

Ivan Kristan
Continuity in the Development of the Political System of New Yugoslavia 621

Krstan Malešević
Associated Labour and the Delegate System 636

Dragutin V. Marsenić
Concerning some Gaps in the Legal Regulation of Socio-economic Relations 654

Savo Klimovski
The Self-managing Communities of Interest between the State and Self-management 662

Milivoje Trklja
Open System Questions in the Free Exchange of Labour and the Self-managing Communities of Interest in the Social Activities 675

Radiša Jovanović
The Social Power of the Trade-union Confederation in the Political System of Yugoslavia 687

Vladimir Štambuk
Modern Information and the Development of Self-management 714

Surveys

Maja Levi-Jakšić
Innovations and Technological Progress 726

Aleksa Milojević
Labour and Development 735

Essays

Stanka Drakulić-Kalezić
The Currency of Aristoteles' View of Conflicts 745

Reviews 762
In Memoriam 779

Digitized by Google

Ivan Kristan

Kontinuitet u razvoju političkog sistema nove Jugoslavije

(Povodom četrdesetogodišnjice oslobođenja)

Četrdeseta godišnjica oslobođenja je prilika da se baci pogled unazad, na tih četrdeset godina pređenog puta u novoj Jugoslaviji i da se razmisli o tome kakav je naš budući put.

Pre četrdeset godina slavili smo dvostruku pobedu:

— prvo, pobedu nad fašizmom i

— drugo, pobedu naše revolucije.

Pobedu nad fašizmom smo slavili ne samo kao pripadnici velike porodice demokratskih naroda i država koji su s olakšanjem dočekali kraj mračnjaštva i svireposti, što su ih prouzrokovali fašistički izrodi, već smo je slavili prvenstveno kao ponosni pripadnici antihitlerovske koalicije koji su dali značajan doprinos vojničkoj pobedi nad fašizmom. Svojim otporom Hitleru Jugoslavija ne samo što je otupila oštricu njegovog »blickriga« i posredno sprečila brz prodor do Moskve, već je ona u godinama 1941—1945. stalno držala vezane prosečno 30—45 okupatorskih divizija, ne računajući kvislinške snage. Treba imati u vidu da je naš doprinos pobedi vanredno velik — među najvećima u svetu — jer su naše žrtve iznosile jednu desetinu stanovništva. Naš doprinos vojničkoj pobedi nad fašizmom saveznici su visoko cenili.[1]

[1] Josip Broz-Tito, *Splošna ljudska obramba in družbena samozaščita*, str. 834.

Digitized by Google

1. Karakteristike revolucije

Pobedu revolucije smo slavili u dva vida: nacionalnooslobodilačkom i socijalnom, što je bila i specifičnost naše narodnooslobodilačke borbe: isterivanje okupatora (nacionalno oslobođenje) i promena društvenog uređenja (socijalno oslobođenje). Na ruševinama kapitalističke unitarističke monarhije izrasla je narodnodemokratska federativna republika.

Za pobedu revolucije bila su presudna dva faktora: prvo, protivrečnosti u bivšoj Jugoslaviji, i drugo, politika nacionalne izdaje nosilaca ranije buržoaske vlasti, s kraljem na čelu.

Uzimajući u obzir mnogobrojne protivrečnosti u bivšoj Jugoslaviji, mogli bismo reći da je revolucija sazrevala u nedrima bivše monarhije i da je 1941. godine bila, tako reći, pred vratima. Socijalne protivrečnosti su se izražavale u siromaštvu i visokom stupnju eksploatacije radništva, u čemu je velik udeo imao strani kapital. Političke protivrečnosti su se ogledale u obespravljenosti i ugnjetavanju radničke klase, što je svoj impuls dobilo već u danima rađanja omrznute monarhije s Obznanom i, kasnije, sa Zakonom o zaštiti države. Nacionalne protivrečnosti su se, pak, ispoljavale u neravnopravnosti i tlačenju pojedinih naroda koji nisu priznavani za samostalne narode, već su proglašavani plemenima trojedinog srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda, a Makedonci i Crnogorci nisu imali čak ni status plemena.

Ipak je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je nastala 1918. godine prvodecembarskim aktom srpskog regenta Aleksandra, uprkos svim svojim unutrašnjim protivrečnostima, predstavljala objektivno naprednu istorijsku tvorevinu, jer je jugoslovenskim narodima, koji su do tada bili razdeljeni u tri različite državne celine, omogućila bolje polazište za njihovu borbu za socijalno, političko i nacionalno oslobođenje. Kao što je Tito u svojoj poznatoj oceni bivše Jugoslavije na Petom kongresu KPJ 1948. godine rekao, nikad se nije postavljalo pitanje da li ujedinjenje ili ne, već je bila reč samo o tome kakva treba da bude osnova toga ujedinjenja, što znači da se jedno nacionalno ugnjetavanje i socijalno iskorišćavanje ne bi samo zamenilo novim. Reč je bila o tome da se ostvari vekovni san naroda koji su se otresli austrougarskog ugnjetavanja — da budu nacionalno ravnopravni i slobodni u novoj ujedinjenoj državi, naglašava Tito.[2]

Uz postojeće protivrečnosti bivše Jugoslavije, na kojima je revolucija sazrela i bila, tako reći, pred vratima, u toku narodnooslobodilačke borbe, javio se još jedan dodatni faktor koji je presudno pomerio jezičac na vazi u korist narodne revolucije — bila je to politika nacionalne izdaje na koju su se srozali nosioci bivše buržoaske vlasti.

Emigrantska vlada u Londonu i kralj ne samo što se nisu uključili u oslobodilačku borbu protiv okupatora, već su je, naprotiv, na razne načine ometali. Ostaci ranije jugoslovenske vojske,

[2] Josip Broz-Tito, *Graditev nove Jugoslavije*, III, CZ, 1951, str. 169.

Digitized by Google

pod vođstvom Draže Mihailovića, čak su sarađivali — najpre tajno, a kasnije otvoreno — s nemačkim i drugim okupatorskim snagama protiv partizana. Klasni interes je nadvladao nacionalne interese sopstvenog naroda: raniji vlastodršci radije su stupili na put nacionalne izdaje nego da pomognu oslobodilačku borbu pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije, jer su računali da će im okupator, iz zahvalnosti za njihovu izdaju, vratiti vlast u zemlji. Za njih nije bila značajna oslobodilačka borba naroda, već to kako sprečiti da KPJ, koja je bila nosilac oslobodilačke borbe, ne dođe na vlast. Kad je Draža Mihailović već novembra 1941. tajno pregovarao s nemačkom Vrhovnom komandom u Beogradu da se njegovim četnicima dâ oružje za borbu protiv partizana, rekao je: »Nisam stao na stranu onih koji žele da oteraju Nemce. No ipak — imajući u vidu nedovoljne snage Nemaca — neću dopustiti da Srbija postane komunistička.«[3]

Revolucija je izvojevana uporedo s oslobodilačkom borbom: rezultat tog istovremenog procesa bilo je nacionalno i socijalno oslobođenje.

Kada povodom četrdesete godišnjice oslobođenja i revolucije tražimo kontinuitet u razvoju političkog sistema, u prvi plan izbijaju, pre svega, dva elementa:

— prvo, razvoj socijalističke demokratije i
— drugo, rešenje nacionalnog pitanja.

2. Uvođenje narodne vlasti

Na ruševinama buržoaske parlamentarne demokratije bivše monarhije revolucija je otvarala jasne perspektive za novu narodnu demokratiju, u kojoj neće biti političkog i nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja. Narodna vlast koja se počela izgrađivati već u toku narodnooslobodilačke borbe, počev od narodnooslobodilačkih odbora do AVNOJ-a, nastavila je posle oslobođenja tu tradiciju, jer narodni odbori — od najviših do najnižih — predstavljaju kontinuitet narodnooslobodilačkih odbora, a nosilac vlasti u njima je narod, odnosno radnička klasa.

Političkoj revoluciji, kao aktu neposrednog preuzimanja vlasti od strane radničke klase, sledila je ekonomska revolucija, koja je izvedena uglavnom posle oslobođenja[4]: najpre agrarnom reformom 1945. godine, a zatim nacionalizacijom privatnih privrednih preduzeća godine 1946. i 1948. Oba akta su imala odlučujući značaj za razvoj narodne vlasti i za jačanje njene materijalne osnove. Dok je agrarna reforma sprovedena još pre nego što je donesen naš

---

[3] *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944*, »Arhivski pregled«, Beograd, 1976.

[4] U toku rata sprovedena je samo takozvana patriotska nacionalizacija, to jest oduzimanje imovine narodnih izdajnika i pripadnika okupatorskih snaga, i to Odlukom AVNOJ-a iz novembra 1944, — M. Šnuderl, *Ustavno pravo FNRJ*, Ljubljana, 1956, str. 128.

Digitized by Google

prvi ustav iz 1946. godine — Zakon o agrarnoj reformi je donela Privremena narodna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije u avgustu 1945. — nacionalizacija je bila prva klasna mera nove narodne vlasti za ograničavanje kapitalističkih elemenata, sprovedena na osnovu Ustava.[5]

Mada je nacionalizacija imala u prvom redu ekonomski značaj, jer su na osnovu nje prešli u državnu svojinu celokupna industrija, rudarstvo, trgovina na veliko, saobraćaj itd., ipak je ona imala i politički značaj. Boris Kidrič[6] je prilikom usvajanja Zakona o nacionalizaciji u Skupštini naglasio da donošenjem Zakona o nacionalizaciji narodne mase postaju gospodari svoje sudbine u dvojakom smislu: u socijalnom i nacionalnom. U socijalnom — zato što sredstva za proizvodnju koja su bila podloga nečuvenog izrabljivanja radnog naroda postaju državna svojina, a u nacionalnom — zato što sredstva za proizvodnju prelaze u ruke nacionalne države, dok su u bivšoj Jugoslaviji bila u rukama stranog kapitala i služila za održavanje polukolonijalnog karaktera Kraljevine Jugoslavije.

Narodnodemokratski oblik političkog sistema, zasnovan na državnoj svojini na sredstvima za proizvodnju, prekoračio je istorijsku granicu 1950. godine, uvođenjem radničkog samoupravljanja. Kad je Tito u Skupštini 26. juna 1950. obrazlagao poslanicima Zakon o radničkim savetima[7], naglasio je da je to jedan od najznačajnijih zakona socijalističke Jugoslavije: usvajanje toga zakona biće najznačajniji akt Narodne skupštine otkako je donesen Zakon o nacionalizaciji sredstava za proizvodnju.[8]

To je bila istorijska prekretnica koja je označila nov pravac u razvoju demokratije, drukčiji od onoga koji je proizlazio iz državnosvojinskih odnosa. Uvođenje radničkih saveta je značilo odstupanje od Staljinovog koncepta o razvoju socijalističke države i afirmaciju koncepcije klasika marksizma-lenjinizma: umesto neprestanog jačanja socijalističke države i državne svojine, kao najvišeg oblika socijalističke svojine, ističe se koncept odumiranja države, sa društvenom svojinom kao osnovnim produkcionim odnosom.

Posle utvođenja radničkih saveta logičan sledeći korak je bilo širenje radničkog samoupravljanja iz privrednih preduzeća na celokupno društvo, jer ako društvena svojina treba da bude osnovni produkcioni odnos koji omogućava proizvođaču da ovlada uslovi-

---

[5] Ustav FNRJ iz 1946. predviđao je tri oblika svojine na sredstvima za proizvodnju: državni, zadružni i privatni. Ustav je ujedno omogućavao ograničenje privatne svojine i u obliku nacionalizacije, ako je to u opštem interesu (član 18. Ustava FNRJ).

[6] Boris Kidrič, *Zbrano delo*, III, str. 139.

[7] *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*, »Službeni list FNRJ«, br. 43/1950.

[8] Josip Broz-Tito, *Borba za socialističnо demokracijo*, V, str. 7.

Digitized by Google

ma i rezultatima svoga rada, samoupravljanje ne može ostati zatvoreno u fabričke zidove.

Sa tog stanovišta je istorijski značaj imao Opšti zakon o narodnim odborima iz godine 1952, kojim su u sreske i gradske odbore bila uvedena veća proizvođača. Preko veća proizvođača — Edvard Kardelj je rekao da su to neke vrste teritorijalni radnički saveti — ojačana je vodeća uloga radničke klase, jer od tada odlučivanje proizvođača o ostvarenom dohotku nije ograničeno samo na preduzeće, već je prošireno na društvenu zajednicu.

3. Prelazak na socijalističku demokratiju

Time je težište pomereno iz narodne u socijalističku demokratiju, kojoj je dao temelje i otvorio put daljeg razvoja Ustavni zakon iz godine 1953.[9] Pored toga što je postavio temelje društvenog uređenja — a to su: društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, radničko samoupravljanje u privredi, samoupravljanje u opštini, gradu i srezu — Ustavni zakon je omogućio dalji razvoj samoupravljanja naročito u dva pravca: u pravcu »društvenog upravljanja« i na području neprivrede i u pravcu komunalnog sistema koji je izgrađen uglavnom posle godine 1955.

Ustavnim zakonom iz 1953. postavljeni su ustavni temelji demokratije novog tipa, to jest socijalističke demokratije, mada to tada još nije formalno došlo do izražaja u promeni naziva države: to se dogodilo tek deset godina kasnije, u Ustavu iz 1963, kad je naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) promenjen u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).[10]

Političku legitimaciju je taj istorijski proces društvenog preobražaja jugoslovenskog društva dobio najpre na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije 1952. godine, i zatim na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 1958. Na Šestom kongresu KPJ potvrđen je stav da radničko samoupravljanje u privrednim preduzećima i samoupravljanje radnog naroda imaju odlučujući značaj za razvoj i jačanje socijalističke demokratije i socijalizma.[11] Socijalističkoj demokratiji ne odgovara klasični tip partije, naročito ne staljinske, već tip Marksovog Saveza komunista, zbog čega je tada i promenjen naziv partije u Savez komunista Jugoslavije (SKJ).

Na Sedmom kongresu 1958. godine usvojen je nov program koji je sebi postavio zadatak da »marksističkom analizom teorijski formuliše opšte zakonitosti socijalističkog kretanja i specifičnost oblika revolucionarnog procesa u Jugoslaviji«.[12] A tom svojom

---

[9] *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti*, »Službeni list FNRJ«, br. 3/1953.

[10] *Ustav SFRJ*, »Službeni list SFRJ«, br. 14/1963.

[11] *Rezolucija šestog kongresa*, Drugo poglavlje.

[12] *Sedmi kongres ZKJ*, CZ, Ljubljana 1958.

Digitized by Google

funkcijom Program Saveza komunista Jugoslavije je postao i jedan od izvora ustavnog prava Jugoslavije.

Kad Program SKJ trinaest godina posle oslobođenja određuje glavne nosioce socijalističkog društvenog razvoja — to su proizvođači, radni kolektivi, komune i socijalističke društvene organizacije — on otvara humanu, demokratsku viziju socijalizma: po njemu, socijalizam ne može ličnu sreću čoveka podređivati nekim »višim ciljevima«, jer najviši cilj socijalizma je lična sreća čoveka.

Razvoj socijalističke demokratije je dalje tekao u institucionalnim okvirima koje je postavio Ustav SFRJ iz 1963. godine, zatim ustavni amandmani uz taj Ustav iz godina 1967—1971, novi Ustav SFRJ iz 1974. i Zakon o udruženom radu iz godine 1976.

Ustav iz 1963. je nanovo odredio osnove društveno-ekonomskog uređenja (to su: slobodni udruženi rad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i samoupravljanje radnih ljudi u stvaranju i raspodeli društvenog proizvoda), odstranio je dvojnost »radničkog« i »društvenog« upravljanja i postavio jedinstvene ustavne osnove samoupravljanja kako za područje privrede tako i neprivrede; ukinuo je jedinstveno (privredno) veće proizvođača u skupštini i zamenio ga specijalizovanim samoupravnim većima (privredno, prosvetno-kulturno, socijalno-zdravstveno, društveno-političko), čime je proširena demokratska osnova predstavništva proizvođača u skupštini; uveo je značajno demokratsko načelo skupštinskog sistema — načelo rotacije; uveo je nov način kontrole ustavnosti i zakonitosti preko ustavnih sudova itd.

To su bili značajni materijalni i politički okviri za razvoj socijalističke demokratije, što je nužno moralo dobiti svoj izraz u oficijelnom nazivu države, koja se sada zove Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. U novim društveno-ekonomskim i političkim uslovima socijalistička demokratija je doživljavala dalje institucionalne promene ustavnim amandmanima, među kojima su značajni u prvom redu »radnički amandmani« iz 1971. godine[13], a zaokružen lik je dobila u sada važećem Ustavu SFRJ iz 1974. godine.[14]

4. Socijalistička demokratija na osnovama Ustava iz 1974.

Kontinuitet političkog sistema sa stanovišta polazišta prilikom oslobođenja pre četrdeset godina ispoljava se u mnogobrojnim elementima, ali mi se ipak čini da se oni svi mogu svesti na dva zajednička imenitelja:

— prvo, na klasnu utemeljenost političkog sistema i

— drugo, na razvoj oblika socijalističke samoupravne demokratije.

---

[13] *Amandmani*, št. 21—23 k ustavi SFRJ, »Uradni list«, št. 29/1971.

[14] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, »Službeni list SFRJ«, br. 9/1974.

Digitized by Google

Socijalističko društveno uređenje SFRJ temelji se na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima kojima rad služi isključivo za zadovoljavanje njihovih ličnih i zajedničkih potreba. Vodeća uloga radničke klase dolazi u sadašnjim uslovima do izražaja u sistemu socijalističke demokratije koja je po svojoj sadržini diktatura proletarijata, ali nema ničeg zajedničkog sa dogmatskim (staljinističkim) predstavama o diktaturi proletarijata kao golom nasilju i gušenju demokratskih sloboda.

Kako kaže Kardelj, smisao diktature proletarijata je u tome da se uspostavi takva »vlast u društvu u kojoj radnička klasa, to jest *njeni neposredni dugoročni, istorijski interesi imaju neospornu vodeću ulogu u društvu*« (kurziv u originalu).[15]

Dakle, diktatura proletarijata je u našim uslovima preuzela ideju socijalizma kao društvenog sistema koji može da se razvija jedino na demokratskim temeljima, kao sistema koji obezbeđuje čoveku svestran razvoj, koji mu obezbeđuje slobodu i ličnu sreću.

Sistem socijalističke samoupravne demokratije kao posebnog oblika diktature proletarijata znači negaciju državnosvojinskog sistema i ima na sadašnjem stupnju našeg društvenog razvoja u uslovima društvene svojine istorijsku ulogu da dalje otvara nove oblike demokratskog organizovanja društva koji su drukčiji od onih pre četrdeset godina.

5. Pravo na samoupravljanje

U središtu društvenih procesa našeg političkog sistema je pravo na samoupravljanje, koje kao neprikosnoveno i neotuđivo ustavno pravo obezbeđuje svakom »da odlučuje o svojim ličnim i zajedničkim interesima u organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim zajednicama, kao i u svim drugim oblicima svog samoupravnog udruživanja i međusobnog povezivanja«[16]. Tako definisano pravo na samoupravljanje prelazi ravan klasičnog kataloga građanskih sloboda i prava, jer se u istorijskom razvoju pojavljuje kao novo čovekovo pravo, koje donosi nov sadržaj humanizma odnosima među ljudima, to jest humanizam produkcionih odnosa, a to je ekonomsko oslobođenje rada.[17]

S pravom na samoupravljanje, odnosno s pravom rada društvenim sredstvima (kojim se u udruženom radu ostvaruje sadržaj prava na samoupravljanje) socijalistička demokratija postaje realna, ekonomska demokratija. Naš radni čovek i građanin kao sa-

---

[15] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 85.

[16] *Ustav SFRJ*, član 155.

[17] Ivan Kristan, *Selbstverwaltungsrecht als Grundrecht*, »Die Verwaltung«, Berlin, H. 4/1981, str. 466.

Digitized by Google

moupravljač ima pravo i obavezu da neposredno učestvuje u demokratskom upravljanju celokupnim procesom društvene reprodukcije, koja je u građanskoj demokratiji, kako kaže Edvard Kardelj[18], isključivi domen sopstvenika kapitala, tehnobirokratskog monopola i državnog aparata. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja postavlja, dakle, radnog čoveka u aktivan status, i to ne samo u političkom, već, pre svega, u ekonomskom smislu, jer mu omogućava odlučivanje o uslovima i rezultatima njegovog rada.

6. Samoupravni pluralizam

Cilj ove rasprave o razvoju našeg političkog sistema nije obrada svih njegovih elemenata i karakteristika. Ali je istina da sistem socijalističkog samoupravljanja s karakteristikama koje smo pomenuli obuhvata sadržinu celokupnog političkog sistema. Pa ipak, uprkos tome, ne može se ostati samo pri tome, već treba pomenuti još dve njegove karakteristike koje su — kao većina ovog što je dosad rečeno — tesno povezane s imenom Edvarda Kardelja. To su samoupravni pluralizam (odnosno pluralizam samoupravnih interesa) i delegatski sistem.

Pojam samoupravnog pluralizma je po svom sadržaju logičan sastavni deo socijalističke samoupravne demokratije. Samoupravni pluralizam znači negaciju političkog pluralizma, to jest negaciju potrebe i adekvatnosti stranačkog sistema, tako da bi se interesi radnih ljudi politizirali i dobili oblik borbe pojedinih političkih stranaka za vlast, što je karakteristika klasičnog parlamentarnog sistema.

Međutim, negiranje adekvatnosti političkog pluralizma ne znači negiranje postojanja različitih interesa u društvu, niti negiranje potrebe njihovog zadovoljavanja. S obzirom na to da je radnička klasa slojevita, pojedini delovi radničke klase imaju različite interese, pa među njima postoje i konflikti. Ali ti konflikti, kako kaže Edvard Kardelj[19], ne znače klasnu diferencijaciju unutar radničke klase, već je, u suštini, reč o imovinskim i socijalnim razlikama koje nastaju na osnovi sistema raspodele prema radu.

Razume se, ima tu mnogo problema koji nastaju, na primer, u vezi s »neopravdanim« socijalnim razlikama (sticanje dohotka mimo rada, malverzacije itd.), naročito su česti konflikti s tehnobirokratskim snagama. Ali s tim problemima ne bismo mogli izići na kraj ako bismo mnogobrojne interese politizirali u obliku političkih stranaka. Pošto je reč o samoupravnim interesima, oni se uspešno mogu zadovoljiti jedino u raznim oblicima našeg sistema samoupravne demokratije: u osnovnim organizacijama udruženog

[18] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 138.

[19] Isto, str. 113.

Digitized by Google

rada, u samoupravnim interesnim zajednicama, u mesnim zajednicama, u opštini, republici i federaciji, u društveno-političkim organizacijama i u mnogobrojnim društvenim organizacijama i društvima.

7. Delegatski sistem

Sa sadržinom samoupravnog pluralizma je neposredno povezan delegatski sistem. Za razliku od političkog pluralizma, koji negira autentične interese ljudi u njihovoj konkretnoj životnoj sredini i podiže ih na nivo apstraktnog građanina, smisao delegatskog sistema je da obezbedi izražavanje i usklađivanje svih interesa koje radni ljudi i građani imaju sa stanovišta rada, sa stanovišta mesta prebivanja (stanovanja) i sa stanovišta društveno-političkog organizovanja. »... delegatski sistem se ne zasniva na pluralizmu nekih *opštih političkih interesa*, nego na pluralizmu *konkretnih društvenih interesa* radnih ljudi i građana koji dolaze do izražaja na raznim područjima društvenog života« (kurziv u originalu).[20]

Pošto se svi interesi ne mogu zadovoljiti u samoupravnim organizacijama i zajednicama, mnogi od tih interesa se zadovoljavaju u skupštinama društveno-političkih zajednica, to jest u skupštinskom sistemu.

A osnovna karakteristika skupštinskog sistema, kako je on postavljen Ustavom iz 1974. godine, upravo je u tome što su delegacije obavezna i jedina osnova za skupštine društveno-političkih zajednica.[21]

Razume se da u praksi ima još mnogo problema i otvorenih pitanja u delovanju delegatskog sistema. Ni E. Kardelj ne isključuje mogućnost da dođe do politizacije interesa u delovanju delegacija: po njegovom mišljenju, tehnobirokratski i slični konzervativni i reakcionarni pritisci mogu učiniti da se određeni parcijalni ili društveni interesi politiziraju i tako pretvore u sredstvo političke borbe za pozicije u samoupravnom i društvenom sistemu, odnosno u sredstvo borbe za ekonomsku i političku vlast.[22] Takvim pritiscima se može odoleti aktivnim delovanjem subjektivnih snaga koje, pored obezbeđivanja ostalih uslova za funkcionisanje delegatskog sistema, moraju, pre svega, omogućiti da se interesi radnih ljudi u skupštinskom sistemu izražavaju i usklađuju na demokratski samoupravan način.

---

[20] Isto, str. 177.

[21] Strobl-Kristan-Ribičič, *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*, Ljubljana, 1981, str. 237.

[22] E. Kardelj, *Pravci razvoja*..., str. 178.

Digitized by Google

8. Razilaženje norme i stvarnosti

Naravno, i u sistemu socijalističke samoupravne demokratije postoji priličan raskorak između normativnog i stvarnog. Odlučivanje je od radnih ljudi otuđeno na različite načine: bilo tako što radni ljudi u samoupravnim oblicima (u većima, radničkim savetima, skupštinama samoupravnih interesnih zajednica itd.) formalno potvrđuju odluke koje su faktički donesene izvan tih okvira, bilo tako što državni organi svojim administrativnim merama, otuđivanjem dohotka, potiskuju samoupravljanje na sporedan kolosek. Slično važi za položaj delegatskih skupština: i one su često više formalan oblik za potvrđivanje odluka nego mesto stvarnog odlučivanja. Reč je, dakle, o pojavi na koju upozorava Edvard Kardelj — da stvarna i formalna odgovornost za odlučivanje nisu uvek jedno isto.

Ukratko, postoji još niz smetnji na putu do postizanja cilja — da samoupravno organizovani radni ljudi odlučuju o ostvarenom dohotku, što, pre svega, znači odlučivanje o proširenoj reprodukciji. Sa toga stanovišta je značajno saznanje o tome da se samoupravna demokratija ne može razvijati stihijno.[23]

Nije dovoljno samo donošenje ustavnih, zakonskih i drugih normi, već je potrebna i stalna konkretna akcija svih organizovanih subjektivnih snaga za njihovo sprovođenje. Borba između samoupravljanja i etatizma nije okončana usvajanjem Zakona o radničkim savetima niti Zakona o udruženom radu. Tehnobirokratske tendencije se ne mogu odstraniti rezolucijom ovog ili onoga kongresa. Težnja tehnobirokratskih snaga za sticanjem monopolnog položaja pri odlučivanju o višku rada i o drugim pravima stalna je, postojana, i to u svim sredinama: u organizacijama udruženog rada, u udruženjima, bankama, u državnom aparatu itd.

9. Suviše normi i institucija

Na sadašnjem stupnju razvoja političkog sistema sve više prodire saznanje o tome da je jedna od njegovih slabosti u tome što je prenormiran i što ima suviše institucija. Broj propisa (zakona i podzakonskih propisa) i samoupravnih opštih akata dostigao je stepen na kojem se više ne može imati pregled nad njima i nad njihovim izvršavanjem.

Prevelik broj opštih akata je povezan s prevelikim brojem institucija — državnih, paradržavnih i samoupravnih — koje svaka za sebe razvija svoje područje vlasti, svoj »imperium«. Pored ostalog, to ima za posledicu još jednu karakteristiku propisa, naime prevelik broj inkriminisanih društvenih radnji (kao što su krivična dela, prestupi, prekršaji i slično), tako da nadležni organi gonjenja nisu u stanju da drže pod kontrolom celo područje. Nesumnjivo je da bi trebalo osetno smanjiti kako broj inkriminisanih radnji tako i stepen inkriminacije pojedinih radnji.

[23] Isto, str. 179.

Digitized by Google

Takav razvoj političkog sistema — da se množe institucije, da se povećava broj propisa i drugih opštih akata, da je preteran broj radnji kvalifikovanih kao kažnjivih itd. — svakako je izraz opšte birokratizacije našeg društva. Verovatno je da određene trendove birokratizacije, koji su inače karakteristični za savremeni svet, nećemo moći da izbegnemo, jer društveni odnosi postaju sve kompleksniji i zapleteniji, kako u zemlji tako i u međunarodnim razmerama.

10. Normativni idealizam i politički voluntarizam

Ipak je pri tom reč i o moralno-filozofskom problemu: imamo posla s nekom vrstom normativnog idealizma, s verovanjem da se društveni odnosi mogu menjati normama (državnim ili samoupravnim). Mnogi su uvereni da će određen problem biti rešen ako donesemo nov propis ili samoupravni opšti akt. Ta iluzija se ponavlja i tako se stalno gomilaju nove norme, a izostaje akcija za njihovu primenu.

Tu nije samo reč o neefikasnosti pravnog sistema, koji zbog hiljada propisa i miliona samoupravnih opštih akata postaje nepregledan i nesavladljiv, već i o daljim štetnim posledicama u delovanju na svest ljudi. Ako imamo norme i za njih propisane sankcije, a u praksi ih ne poštujemo, odnosno možemo da ih kršimo a da ne podležemo sankcijama, to je mnogo gore nego da nemamo nikakve norme: naime, tada se javlja ubeđenje da je svejedno da li se normi pridržavamo ili ne, odnosno da ih se možemo pridržavati samo onda kad je to u našem interesu.

Iz toga se razvija politički, odnosno pravni voluntarizam, koji snažno ugrožava načelo ustavnosti i zakonitosti kao jedno od osnovnih načela našeg političkog sistema. Ekstremni oblik toga voluntarizma, koji je najopasniji za ustavnost i zakonitost i uopšte za naš pravni, odnosno politički sistem, jeste pojava da pojedini nosioci političke moći prisvajaju pravo da ocenjuju da li je u ovom ili onom konkretnom slučaju potrebno poštovati ustav, zakon, neki propis ili opšti akt, i često oslobađaju odgovorne organe obaveze da se pridržavaju zakona, kako piše u nekom materijalu za »kritičku analizu« političkog sistema.[24]

11. Borba za ustavnost i zakonitost i za socijalistički moral

Očigledno je, dakle, da nas na tom području čeka još mnogo zadataka. Borba za ustavnost i zakonitost — kako u odnosu na Ustav i zakone tako i u odnosu na samoupravne opšte akte — svakako je u prvom planu. Pa ipak je tu reč o više pravaca delovanja.

[24] *Ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti i drugih funkcija pravnog sistema*, Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja, Beograd, februar 1985, str. 29.

Digitized by Google

Jedan je nastojanje da se dosledno poštuju propisi i samoupravni opšti akti. Sa tog stanovišta je važno razvijanje pravne svesti.

Drugi pravac delovanja je sprečavanje pokušaja pojedinaca da sami odlučuju o tome kad je neki propis loš ili zastareo i kad ga ne treba sprovoditi: ako propis ne odgovara stvarnim odnosima, treba ga menjati redovnim putem ,ali, dok se ne promeni, on mora uživati punu ustavnu zaštitu.

Treći je težnja za uprošćavanjem pravnog sistema i osetnim smanjivanjem broja državnih i samoupravnih normi.

Četvrti pravac je dekriminacija društvenih odnosa, to jest brisanje pojedinih dela iz spiska krivičnih, prestupa i prekršaja ili pak prekvalifikacijama, pomeranje iz više u nižu kategoriju.

Peti je razvijanje realizma (umesto normativnog idealizma) u pogledu funkcije pravnih normi, jačanja saznanja o tome da se pravnim normama, naročito ne gomilanjem pravnih normi, ne mogu uređivati društveni odnosi ako za to nisu obezbeđeni objektivni uslovi.

Šesti pravac delovanja je razvijanje socijalističke društvene svesti ,odnosno morala i etike. Moramo polaziti od saznanja da nije ni mogućno ni potrebno da gotovo svi društveni odnosi budu regulisani propisima i samoupravnim opštim aktima.

Više odnosa treba prepustiti ljudima da ih oni sami uređuju, bez propisanih institucija i postupaka, na osnovu moralnih normi i razvijenog osećanja za pravičnost i međusobne humane odnose.

12. Nacionalno pitanje i federalizam

Druga tekovina revolucije je rešenje nacionalnog pitanja. U prvom redu zbog nerešenog nacionalnog pitanja bivša Jugoslavija se nije mogla održati, odnosno nije uspeo pokušaj pristalica ranije vlasti da posle oslobođenja ponovo uspostave legitimnu vlast bivše unitarne monarhije. Konkretno, nije uspeo pokušaj opozicije da avgusta 1945. spreči da Privremena narodna skupština DFJ usvoji Zakon o ustavotvornoj skupštini, navodeći kao razlog da predložena dvodomna struktura prejudicira federativno uređenje, pa da potom ustavotvorna skupština neće biti suverena pri određivanju ustavnog uređenja. Kad je Edvard Kardelj, ministar za konstituantu, odgovarao opoziciji na njene prigovore, rekao je da formalno konstituanti nisu vezane ruke i da ona može i da ne izglasa federaciju. »Ipak, stvari ne možemo postaviti tako kao da smo danas u pogledu državnog uređenja pred prazninom. Jugoslavija je danas federativna država ... najznačajnija tekovina oslobodilačke borbe je federativno uređenje Jugoslavije.«[25]

[25] E. Kardelj, *Pot nove Jugoslavije*, str. 142.

Digitized by Google

13. Ostvareno samoopredeljenje

Samoopredeljenje su jugoslovenski narodi ostvarili na jedino prihvatljiv način, to jest tako što su ustanovili federaciju kao zajednicu slobodno ujedinjenih i ravnopravnih naroda. Odluka o federaciji nije bila kabinetska i nametnuta odozgo, već je rezultat zajedničke istorije jugoslovenskih naroda i utemeljena je svešću da pojedini narodi mogu razvijati svoju samobitnost jedino ako su povezani.

Zbog toga kod nas nije dobila širu podršku teza Kominterne o tome da predratnu Jugoslaviju treba razbiti.[26] Istorijski interes jugoslovenskih naroda je da žive u zajedničkoj državi, ali ne u unitarnoj, u kojoj bi vladala politika nacionalnog ugnjetavanja, već u federaciji, u kojoj je zagarantovana samostalnost i ravnopravnost narodâ. Saznanje i svest o tome da je federacija najbolji i najčvršći oblik za maksimalno obezbeđenje slobodnog razvoja svakog od jugoslovenskih naroda — to je podloga nastanka federacije.[27]

U dosadašnjem razvoju federativnih odnosa do sadašnjeg ustava mogu se, doduše, uočiti različite oscilacije[28], ali ipak temelji AVNOJ-a ostaju trajna osnova federativnog uređenja. Ti temelji se pokazuju u različitim dimenzijama, koje se mogu svesti na sledeće četiri: zajednički životni interesi, dobrovoljno uključivanje u federaciju, samostalnost pojedinih naroda i ravnopravnost u federaciji.

14. Federaciju čine federalne jedinice

Ustav iz 1974. je uveo nove mehanizme za ostvarivanje, na jednoj strani, samostalnosti pojedinih naroda i narodnosti i, na drugoj, za njihovu ravnopravnost pri zadovoljavanju zajedničkih interesa u federaciji.

Načelni značaj ima polazna osnova Ustava da su republike i autonomne pokrajine izvorno i primarno mesto za ostvarivanje suverenih prava: »Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji — kad je to, u zajedničkom interesu, ovim ustavom utvrđeno.«[29]

To znači da federaciju čine republike i autonomne pokrajine i da federacija ima samo one funkcije koje su republike i autonomne

---

[26] Ivan Kristan, *Družbeni razvoj in politični sistem Jugoslavije*, DDU, Ljubljana, 1985, str. 64.

[27] Edvard Kardelj, *Drugo zasedanje AVNOJ in Slovenski narod*, Predsedstvo SNOS, 1944, str. 15.

[28] Ivan Kristan, *Federalizam v ustavnom sistemu nove Jugoslavije*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1982, str. 241. i dalje.

[29] *Ustav SFRJ*, Osnovna načela, I/2.

Digitized by Google

pokrajine »prenele« na nju i koje su utvrđene Ustavom SFRJ. U svakom slučaju, federacija ni na koji način ne dodeljuje niti uskraćuje funkcije federalnim jedinicama.

15. Načela odlučivanja u federaciji

S druge strane, u Ustavu SFRJ su određena načela po kojima radni ljudi, narodi i narodnosti odlučuju u federaciji[30], i to su:

— načelo sporazumevanja republika i autonomnih pokrajina,
— načelo solidarnosti i uzajamnosti,
— načelo ravnopravnog učešća u organima federacije i
— načelo odgovornosti republika i autonomnih pokrajina kako za sopstveni razvoj tako i za razvoj cele Jugoslavije.

16. Neshvatanje odnosa u federaciji

U nekim raspravama može se čuti stav da je prenaglašeno nacionalno načelo na račun klasnog, da je samostalnost republika prevelika, što se naročito izražava u načelu pariteta i saglasnosti republika i autonomnih pokrajina povodom nekih odluka saveznih organa itd., tako da je Jugoslavija po Ustavu iz 1974. zapravo konfederacija a ne federacija.

Može se čuti i tvrdnja da je reforma federacije u godinama 1971—1974. rezultat pritiska nacionalističkih snaga, da apsolutizacija nacionalnog, paritetnog principa nije potrebna radnicima, već nacionalnim političkim birokratijama.[31]

Očigledno je da je ovde posredi duboko nerazumevanje suštinskih procesa pri nastajanju i izgradnji jugoslovenske federacije. Svakako je besmislena tvrdnja da je SFRJ na osnovu Ustava iz 1974. konfederacija.[32] Federacija ima za osnovu nacionalni element — nastala je kao višenacionalna federacija pošto su narodi Jugoslavije proglasili pravo na samoopredeljenje.

17. Oživljavanje unitarizma

Zato je, u osnovi, pogrešno potiskivati nacionalni element u pozadinu, sa razloga što bi na prvom mestu morao da bude radničko-klasni element. Time što radniku, kako tvrdi Mirić, nije potrebna nacionalna država, već radnička država, negira se samoopredeljenje kao podloga federacije. Klasni i nacionalni element su u međusobno dijalektičkoj povezanosti i oni se ne mogu odvajati.

Svako negiranje nacionalnog elementa u višenacionalnoj federaciji ne znači ništa drugo do pokušaj oživljavanja centralističkog

[30] *Ustav SFRJ*, Osnovna načela, I/3.

[31] Uporediti: Jovan Mirić, *Sistem i kriza*, Zagreb, 1984.

[32] Ivan Kristan, *Ali je SFRJ res konfederacija?* »Delo«, 15. 12. 1984.

Digitized by Google

unitarizma. Pri tom nije bitno da li se to izražava kritikom »republičkog etatizma« ili predlozima da se ograniči konsenzus i izmeni nadležnost veća republika i pokrajina.

Ravnopravnost naroda i narodnosti, koja se, pored ostalog, izražava u načelu paritetnog sastava saveznih organa i u davanju saglasnosti na značajne odluke saveznih organa (konsenzus), bitan je element sadašnjeg federativnog uređenja Jugoslavije. Ta dva načela na drugi način izražavaju ekonomsku samostalnost naroda u raspolaganju viškom rada, što je polazna osnova za međunacionalne ekonomske odnose.[33]

18. Klasni interesi su interesi nacije, i obrnuto

Da se interesi radničke klase ne mogu odvajati od interesa nacije, naglasio je i Tito na Desetom kongresu SKJ. Republike i autonomne pokrajine samostalno uređuju svoje unutrašnje odnose i ravnopravno odlučuju o zajedničkim poslovima u federaciji. Time otpada lažna dilema o prednosti nacionalnog interesa nad klasnim i o njihovom odvajanju. U socijalističkom samoupravljanju odnosi radničke klase, koja je izvojevala položaj vladajuće klase u narodu, postaju interesi naroda, a interesi naroda — interesi klase. Upravo zato se odnosi među narodima kod nas oblikuju po načelima samoupravljanja na kojima se oblikuju i odnosi unutar same radničke klase.[34]

Ove Titove misli izražavaju saznanje o tome da je klasno, odnosno samoupravno, povezano s nacionalnim i da se međusobno uslovljavaju: to znači da je samoupravljanje uslov ravnopravnosti naroda i narodnosti, ali i obratno, da je nacionalna ravnopravnost uslov samoupravljanja.

To, dakle, znači da se kontinuitet revolucije, koji smo posmatrali iz dva vidna ugla — sa stanovišta razvoja socijalističke demokratije i sa stanovišta rešenja nacionalnog pitanja — konačno sliva u isti rezultat: u samoupravnu federaciju.

---

[33] E. Kardelj, Referat na Osmom kongresu SKJ, 7. decembra 1964.

[34] Josip Broz-Tito, Referat na Desetom kongresu SKJ, 27. 5. 1974.

Digitized by Google

Krstan Malešević

Udruženi rad i delegatski sistem

I. Pristup

Za sve učestalije rasprave o delegatskom sistemu, bilo da su uže stručne ili opštedruštvene prirode, ima mnogo veoma bitnih povoda. Nije u pitanju samo puka obaveza, koja proističe iz opredeljenja da se vrši cjelovitija kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Riječ je još više o izraženim problemima u delegatskom sistemu odlučivanja na svim nivoima organizovanja društva. I svakodnevno iskustvo i empirijska istraživanja[1], na žalost, upozoravaju da opada interesovanje delegacija za društvenu aktivnost, da se jača moć izvršnih i upravnih organa, da etatističke i birokratske tendencije nisu zaustavljene, da je i dalje izrazito otuđivanje odlučivanja o uslovima, pa onda i sredstvima i rezultatima rada od proizvođača. Posebno nužno zabrinjava nalaz istraživača da kod radnih ljudi i građana unekoliko slabi povjerenje u sam delegatski sistem (iako je ono i dalje relativno veliko), kao posljedica pomenutih i drugih negativnih

[1] Prvenstveno mislim na rezultate opštejugoslovenskog naučnoistraživačkog projekta »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema«, čija realizacija je, na inicijativu Savezne konferencije SSRNJ, otpočela već 1984.

Digitized by Google

tendencija u društvu i, posebno, u procesu samoupravnog i delegatskog odlučivanja.

Ukoliko nije došlo do snaženja ukupne pozicije udruženog rada i udruženih radnika u odlučivanju o najbitnijim pitanjima razvoja našeg društva, a to onda znači i takve distribucije društvene moći koja bi jačala vlast radničke klase i njoj bliskih slojeva a slabila moć tehnobirokratskih snaga u društvu, onda je to *pouzdani pokazatelj da se za sada ne ostvaruju, velikim dijelom, projektovani opštedemokratski, klasno-socijalni i društveno-ekonomski ciljevi uspostavljenog delegatskog sistema.* Međutim, za razliku od ovog pristupa delegatskom sistemu, odnosno pristupa njegovoj analizi iz najšireg opštedruštvenog konteksta i, posebno, sa stanovišta procesa koji teku u udruženom radu (sa aspekta osnovnog proizvodnog odnosa), čini se da preovlađuje *funkcionalističko-pozitivistički pristup analizi njegovog ostvarivanja.* Problemi se prvenstveno tretiraju kao »slabosti u radu delegacija«, ili »neostvarivanje veza između subjekata delegatskog sistema«, ili »slabosti u informisanju« i slično, ne ulazeći sa ovdje zagovaranog stanovišta u to koliko smo kao društvo uistinu *ostavili »slobodnog prostora« za autentično delegatsko odlučivanje,* odnosno koliko su osnovni subjekti ovog načina odlučivanja, a to su radni ljudi i građani u samoupravnim organizacijama i zajednicama, u situaciji da uistinu odlučuju o svom položaju, pa time i o društvenoj reprodukciji uopšte. Dakle, *posljedice se najčešće tretiraju kao uzroci.*

Ovaj pristup upućuje na tradicionalno marksističko upozorenje da se *političke institucije ne mogu razumjeti iz sebe samih,* već jedino sa stanovišta materijalnih uslova proizvodnje života, odnosno karaktera proizvodnih snaga i odnosa, položaja čovjeka u procesu proizvodnje. Karakter svojine je bio i ostao presudan za karakter vlasti, to jest za karakter određenog političkog sistema. Ako je društvena svojina »kičma« samoupravnog proizvodnog i ukupnog društvenog odnosa, onda bi delegatski sistem trebalo da bude njen izraz u političkom odlučivanju, ali i instrument jačanja društvene svojine kao društvenog odnosa.

Prema tome, prilično raširen funkcionalistički pristup delegatskom sistemu ima najmanje *tri krupne manjkavosti:*

— prvu, što ovaj sistem ne shvata i ne istražuje kao »totalnu društvenu pojavu«, na koju utiču cjelokupne prilike i odnosi u društvu, već kao samostalan, izdvojen društveni podsistem,

— drugu, što se delegatski sistem prvenstveno analizira sa stanovišta funkcionisanja institucija ovog sistema, zanemarujući čovjeka, građanina, proizvođača kao »izvorišta« i konačnog cilja ovog sistema, i

— treću, po meni najkrupniju, što se više ili manje zanemaruje veza između osnovnog proizvodnog odnosa i političkih institucija, što se političke institucije, pa i delegatski sistem pokušavaju shvatiti i objašnjavati iz samih sebe, a ne sa gledišta proizvodnih snaga i odnosa.

Digitized by Google

U tom smislu je od prvorazrednog značaja radničko-klasna suština *delegatskog sistema, kao »posebnog demokratskog oblika diktature proletarijata«*[2], kao sredstva izgradnje takvih društvenih odnosa u kojima radnička klasa ima stvarnu vodeću ulogu i uistinu ostvaruje svoju hegemoniju, bez čega, opet, nema dubljih socijalnih preobražaja, na istorijskom putu oslobođenja rada i čovjeka. Najdublji istorijski smisao delegatskog sistema i jeste u tome da on treba da omogući neposredno ispoljavanje volje radničke klase na svim nivoima društvenog organizovanja.

Radničko-klasno određenje delegatskog sistema proističe iz slobodnog udruženog rada, društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i iz samoupravljanja radničke klase kao njegove socijalne osnove. Ako je radnička klasa, vladajući sredstvima za proizvodnju i dohotkom, prije svega u osnovnoj organizaciji udruženog rada, temeljni nosilac novog proizvodnog odnosa, onda u okviru delegatskog sistema dobija snažno sredstvo izražavanja, integrisanja i ostvarivanja svojih interesa u ovladavanju društvenom reprodukcijom. Time on omogućava prevladavanje parcijalnosti samoupravljanja i njegovo pretvaranje u integralni društveni odnos. Delegatski sistem je upravo instrument izgradnje tog novog društvenog odnosa, sa naglašenom radničko-klasnom dimenzijom, po čemu on svojom najdubljom intencijom predstavlja konkretan vid bogaćenja »socijalističke samoupravne demokratije, kao posebnog oblika diktature proletarijata«[3].

No ovo su pretpostavljene mogućnosti ideje delegatstva, ali je bitnije pitanje — *koliko su te mogućnosti jasno, konkretno i realno definisane u normama, institutima i institucijama, i još više — kakve postoje i kakve se stvaraju realne društvene pretpostavke za stvarno korištenje tih mogućnosti* u izgradnji »projektovanih« društvenih odnosa, posebno od strane onih socijalnih grupa kojima je najviše stalo do izgradnje ovakvih odnosa. Jedino tako možemo odgovoriti na ključna pitanja, probleme i protivrječnosti (ne)ostvarivanja delegatskog sistema u realnim društvenim odnosima. A, po meni, tri su ključna i nezaobilazna pitanja na koja se mora odgovoriti kada se razgovara o delegatskom sistemu. Riječ je *o demokratizaciji društvenih odnosa, o jačanju vlasti radničke klase i o izgradnji samoupravnog proizvodnog odnosa, pa time i o jačanju proizvodnih snaga društva.* To su, po meni, i tri kapitalna cilja uvođenja delegatskog sistema, pa bi bilo logično sa tih stanovišta i mjeriti efekte funkcionisanja delegatskog sistema u protekloj deceniji. A na njih se jedino, ili prije svega, može odgovarati sa stanovišta udruženog rada, pozicije proizvođača i njihovih interesa u delegatskom sistemu. Drugačije rečeno, pitanje je *čiji interesi »struje«, dominiraju i pobjeđuju u delegatskom sistemu odlučivanja.*

---

[2] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1977, str. 144.

[3] Ustav SFRJ iz 1974, Osnovna načela.

Digitized by Google

Ovaj pristup, bar dijelom ublažava opasnost jednostranog, funkcionalističkog tretiranja delegatskog sistema, jer pledira za pristup delegatskom sistemu kao *totalnoj društvenoj pojavi*, koja u sebi »nosi« sva bitna obilježja ukupnih društvenih odnosa, a posebno procesa koji teku u nastajućem slobodnom udruženom radu. To ne znači da i delegatski sistem, svojom organizacijom i kvalitetom funkcionisanja, ne utiče na odnose i procese u udruženom radu, ali je to zasad manje izraženo u praksi. Prije nego što ukažem na mogućne odgovore na ovdje postavljena pitanja o ciljevima uvođenja i efektima ostvarivanja delegatskog sistema, skrenuo bih pažnju na suštinu koncepcije »odnosa« udruženog rada i delegatskog sistema, a potom i na neke pretpostavke snaženja radničko-klasne suštine ovog sistema.

II. Koncepcija

Teorija je odavno spoznala, a socijalistička praksa stalno potvrđuje (bilo u pozitivnom ili u negativnom smislu) da je za istinsku socijalnu revoluciju najbitnije pitanje pozicije proizvođača u sferi rada, jer prvenstveno od toga zavisi njegova pozicija u sferi upravljanja. Sadržaj te pozicije je najvećim dijelom ispunjen odnosom proizvođača prema sredstvima za proizvodnju. Ko raspolaže tim sredstvima, taj, kako su pisali klasici marksizma, upravlja društvom. Prema tome, *radnička klasa može biti i politički vladajuća klasa samo u mjeri u kojoj je ekonomski oslobođena, odnosno ukoliko ima vladajuću poziciju u proizvodnim odnosima, u sistemu proizvodnje i raspodjele, ukoliko kontroliše višak rada.*

Ovih temeljnih polazišta bili smo svjesni i u našoj teoriji i u našoj praksi, i, bez obzira na oscilacije, povremeni diskontinuitet i stagnacije, sve promjene koje smo vršili bile su izraz međuzavisnosti između društveno-ekonomskog položaja radničke klase i odgovarajućih oblika političke organizacije društva. Upravo je naše iskustvo potvrdilo da postoji visok stepen korelacije između čovjekovog položaja u radu i u odlučivanju. Kada je otuđivan veliki dio dohotka od proizvođača, neminovno je jačala moć državnog aparata (na različitim instancama i u različitim oblicima), kao i birokratizam uopšte, i obrnuto. U uslovima ojačane moći države, naravno da možemo govoriti o ojačanoj državnoj svojini, na račun društvene (što podstiče i grupnosvojinski odnos), pa time ne možemo govoriti o izjednačenom odnosu svih prema sredstvima za proizvodnju. U takvim okolnostima još manje se može govoriti o ujednačenoj društvenoj moći različitih socijalnih grupa u procesu političkog odlučivanja.

Tek na koncepciji (iako logično još nedograđenoj) i započetoj praksi stvaranja slobodnog udruženog rada bilo je mogućno razvijati delegatski sistem koji bi koncepcijski trebalo da *izražava i objedinjava u integralnim društvenim razmjerama moć radničke klase, izvedenu iz njene pozicije u udruženom radu.* S druge strane, delegatski sistem, odnosno integrirana moć proizvođača u okvi-

Digitized by Google

ru njega, takođe bi trebalo da podstiče ubrzanje procesa oslobađanja rada i radnika, prevladavanje svih vidova eksploatacije i postojećih elemenata kapital-odnosa, i da tako postepeno čini državu izlišnom u domenu odlučivanja o uslovima, sredstvima i rezultatima rada i društvenoj reprodukciji uopšte.

Prva pretpostavka ostvarivanja ovih ciljeva, odnosno izgradnje slobodnog udruženog rada i delegatskog sistema, jeste snaženje društvene svojine kao dominantnog društvenog odnosa. Nije onda slučajno da je »crvena nit« Ustava zabrana svakog oblika eksploatacije i monopola i davanje prednosti interesima udruženih proizvođača. Dominacija radnika u proizvodnji je prvi i osnovni uslov njihove hegemonije u ideologiji, politici, kulturi, odnosno to je uslov da »politička vlast postaje funkcija samoupravnog udruženog rada«[4]. U udruženom radu koji bi trebalo da predstavlja zreliju fazu u razvoju socijalističkog samoupravljanja stvaraju se povoljniji uslovi za konstituisanje racionalnije i humanije društvene organizacije rada, dalju afirmaciju principa prisvajanja na osnovu rada, odnosno za ubrzaniji tok procesa oslobađanja rada i čovjeka. Ti procesi, prema koncepciji, izviru iz osnovne organizacije udruženog rada, kao temeljne proizvodne, samoupravne i socijalne ćelije, koja bi po svojim svojstvima (bar pretpostavljenima) trebalo da omogući *istovremeno i samoupravnu autonomiju i samoupravnu demokratsku integraciju sredstava, rada i radnika na jedinstvenom jugoslovenskom prostoru.*

Na osnovi samoupravno udruženog rada, dugoročnije gledano, mogućno je konstituisanje novog tipa socijalne strukture našeg društva i ubrzanje promjena u biću radničke klase, sve do *konstituisanja udruženih proizvođača kao nove socijalne kategorije,* pa time i do prevladavanja same radničke klase i integrisanja u nju i ostalih radnih slojeva društva. Otuda slobodni udruženi rad, kao proces, predstavlja *produbljivanje socijalne revolucije* u nas, njen glavni supstrat, i, u cjelini gledano, osnovni uslov klasne, društvene i opšteljudske emancipacije.

Zato je i mogućno na tako koncipiranom udruženom radu razvijati demokratski, radničko-klasno orijentisan politički sistem, pa time i delegatski. Vlast radnika se prvenstveno i neposredno ostvaruje u osnovnoj organizaciji udruženog rada, a u svim drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, i u društvu uopšte, putem *radničke delegacije.* Oni, na taj način, imaju mogućnost da, pored neposredne i neotuđive vlasti nad dohotkom u osnovnoj organizaciji udruženog rada, u okviru delegatskog sistema, odlučuju o cjelini društvene reprodukcije. Stoga se za osnovnu organizaciju udruženog rada može reći da je ona, prema ustavnoj koncepciji, ne samo ekonomski oblik organizovanja radnih ljudi, već i sredstvo uticaja na ukupnu društvenu reprodukciju, na sveukupne društveno-političke odnose i procese. Riječju, upravo tu i tako treba stvarati

[4] Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad, Izbor iz dela,* tom II, »Komunist«, Beograd, 1979, str. 266.

Digitized by Google

uslove za to da *politika postaje sama djelatnost udruženih proizvođača.*

Međutim, kako je već naznačeno, samo razvijena društvena svojina, »kao izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima«[5], može biti društveno-ekonomski temelj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. S druge strane, logično je da nerazvijena društvena svojina pothranjuje i reprodukuje etatizam, birokratizam i grupnosvojinski monopol. Na državnoj i grupnoj svojini jedino može »izrastati« posredna demokratija, jer manji dio društva ima moć nad sredstvima za proizvodnju, pa time i u političkom odlučivanju. Budući da je društvena svojina u našim prilikama još protivrječan društveni odnos, što zbog relativne nerazvijenosti proizvodnih snaga, što zbog robnog karaktera proizvodnje i tržišnih odnosa[6], to se te *protivrječnosti — egzistencija novog i starog proizvodnog odnosa — neminovno reflektuju u političkom sistemu.*

Delegatski sistem bi, s druge strane, trebalo da predstavlja instrument razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. To se posebno očekivalo i očekuje od naglašene radničko-klasne strukture delegatskih skupština, što bi trebalo da predstavlja logičan produžetak samoupravljanja iz osnovnih proizvodnih ćelija. Pored razvijenog samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada, kao najbitnijeg uslova uspješnog odlučivanja radnika u društvu, tu je od izuzetne važnosti povezivanje osnovnih ćelija između sebe, jer jedino tako se može multiplicirati parcijalna moć radničke klase kao jedinstvene klase. To je, istovremeno, i uslov korištenja delegatskog sistema, kao prvenstveno instrumenta interesa radničke klase. *Atomizirani dijelovi proizvođača ne mogu ovladati ovim instrumentom.* Naprotiv, u onoj mjeri u kojoj udruženi rad ne bude uistinu udružen i moćniji, utoliko će i delegatski sistem biti instrument tehnobirokratskih interesa. To tehnobirokratija permanentno i perfidno koristi, posredujući između parcijalnih interesa i dalje podstičući atomiziranost proizvođača.

Prema tome, *koncepcija i praksa delegatskog sistema je izraz, indikator i ogledalo stanja i odnosa u udruženom radu.* Zbog toga dogradnja koncepcije udruženog rada i njeno doslednije ostvarivanje predstavljaju prvi uslov oživljavanja i jačanja radničko-klasnih vrijednosti delegatskog sistema. Naravno, riječ je o dugoročnom, vrlo složenom i protivrječnom procesu razvijanja takvih odnosa u kojima će radnik i u okviru delegatskog sistema postajati presudni društveni subjekt na svim nivoima odlučivanja. Razlog tome je i činjenica da u našem društvu, društvu prelaznog perioda egzistiraju veoma različiti interesi, kao rezultat *različitog položaja pojedinih društvenih grupa u materijalnoj i duhovnoj reprodukciji života.* Interesi radničke klase, stvaralaca nove vrijednosti, jesu

---

[5] Ustav SFRJ iz 1974.

[6] Vidi šire: Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978.

Digitized by Google

najprogresivniji, jer njoj najmanje odgovara *status quo*, pa je potrebno odgovarajućim instrumentima i sredstvima favorizovati upravo te interese (u konkurenciji sa mnogobrojnim drugima, često jačima). No bitna pretpostavka »nametanja« interesa radničke klase u društvu jeste definisanje i konstituisanje jedinstvenog interesa na svakom konkretnom pitanju, unutar cjelokupne radničke klase. To nije lako, jer niti je udruženi rad još iole potpunije udružen, niti je onda radnička klasa integrisana i homogena unutar sebe. Neminovni su, dakle, različiti interesi i unutar same radničke klase, pa i konfliktni odnosi između njih, mada tehnobirokratija svjesno uvećava te razlike, zbog svoje pozicije.

Upravo bi delegatski sistem trebalo da pripomogne usklađivanju tih razlika na liniji istorijskih interesa radničke klase i podizanju tih interesa na opštedruštveni nivo. Zaštiti i snaženju radničko-klasnih interesa u okviru delegatskog sistema trebalo bi da doprinese i odgovarajuća struktura skupštinskog sistema, a posebno *institucionaliziranje vijeća udruženog rada* u skupštinama, društveno-političkih zajednica i vijeća korisnika usluga u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica. Njihov sastav, način rada i nadležnosti bi trebalo da budu u funkciji hegemonije interesa udruženih radnika u cjelini društvenih odnosa. Suštinska intencija uvođenja delegatskog sistema jeste *»preraspodjela« društvene moći u korist radničke klase*, podržavanje njenih interesa u klasnoj borbi, koja se i u nas vodi, bez obzira na oblike i vidove.

Koncenpcijski gledano, delegatski način odlučivanja je predviđen i u organizacijama udruženog rada, pored odlučivanja ličnim izjašnjavanjem, u okviru savjeta osnovne, a pogotovo radne i složene organizacije udruženog rada. Naravno da je pretpostavljen visok stepen međuzavisnosti između odlučivanja ličnim izjašnjavanjem i delegatskog načina odlučivanja u udruženom radu, kao i odlučivanja u cjelini delegatskog sistema. O direktnoj korelaciji između ovih vidova odlučivanja bilo u pozitivnom, bilo u negativnom smislu, praksa najočiglednije svjedoči. *Delegatski način rada, i pored toga što mu se praktično posvećuje malo pažnje, ima, prema ustavnoj koncepciji, veliko značenje i unutar udruženog rada*, a ne samo kao »spona« sa društvom. Tim načinom organizovanja i rada obezbjeđuje se stalna veza organa samoupravljanja sa svim radnicima i svim dijelovima procesa rada. Delegatsko odlučivanje u organima upravljanja je prirodan nastavak odlučivanja ličnim izjašnjavanjem. Ovo se posebno odnosi na odlučivanje u okviru radničkog savjeta, gdje se takođe usklađuju interesi dijelova udruženog rada.

Jedna od bitnijih, ako ne i najbitnija funkcija delegatskog sistema jeste njegova *integrativna funkcija*. Naime, tek povezani interesi radničke klase mogu činiti ove interese vladajućima u društvu. Iako svoju snagu crpi iz povezanih dijelova udruženog rada, delegatski sistem može, takođe, doprinijeti ubrzavanju te integracije i time jačanju hegemonije udruženog rada.

Digitized by Google

Pa ipak, najbitnije je *horizontalno povezivanje radničke klase u cjelini udruženog rada,* jer se tek tada mogu jasnije definisati dugoročni i neposredni jedinstveni interesi radnika, a onda i vjerovatnije i u realnim društvenim odnosima izboriti status vladajućih opštedruštvenih interesa. Jedino tako interes proizvođača može slamati tehnobirokratski interes. Projektovana integracija dijelova udruženog rada u jedinstvenu cjelinu, odnosno dijelova radničke klase u jedinstvenu jugoslovensku radničku klasu, kao najsuštinskiji sadržaj koncepcije udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, predstavlja i *tehnološku i ekonomsku nužnost.* Sve veća podjela rada i visoka specijalizacija, sve razvijenije proizvodne snage nameću kao nužnost potrebu što tješnje povezanosti između pojedinih faza, dijelova i vrsta proizvodnje. Socijalna i samoupravna integracija čine drugo lice nužne tehnološko-ekonomske povezanosti društvenog rada. Ta integracija je komplementarna samoupravnoj autonomiji osnovnih organizacija udruženog rada. Jedne bez druge nema, inače *prijeti opasnost ili grupnosvojinskog zatvaranja ili tehnobirokratskog otuđivanja i vladanja dohotkom.*

Naravno da ovakva revolucionarna koncepcija slobodnog udruženog rada i delegatskog sistema podrazumijeva izvanrednu borbenost subjektivnog faktora. Heterogenost interesa, pa egzistiranje i onih kojima nije stalo do dalje samoupravne transformacije društva, nije mogućno artikulisati i neutralisati bez izražene aktivnosti Saveza komunista i drugih subjektivnih snaga. Zbog toga je subjektivni faktor, posebno društveno-političke organizacije, i institucionalno »smješten« u politički, odnosno delegatski sistem.

III. Pouke prakse

Desetogodišnje iskustvo ostvarivanja delegatskog sistema nedvojbeno pokazuje da se *radničko-klasna suština delegatskog sistema gotovo ne ostvaruje,* da delegatski sistem u praksi još ne predstavlja snažniji instrument vlasti udruženog rada i udruženih radnika. Za dokaz ovoj tvrdnji su potrebna kompleksnija istraživanja, pa će ovdje biti govora samo o pokušaju davanja doprinosa takvom potpunijem odgovoru. Na ranija (tri) postavljena pitanja o efektima funkcionisanja delegatskog sistema u protekloj deceniji — na planu dalje demokratizacije ukupnih društvenih odnosa, jačanja vlasti proizvodnog dijela društva i snaženja samoupravnog proizvodnog odnosa, pa time i proizvodnih snaga društva — generalno se uglavnom može, na žalost, *odgovoriti negativno,* i u smislu »gotovih« rezultata, a za sada i u smislu tendencija. Nema posebne potrebe šire dokazivati evidentne tendencije birokratizacije i sužavanja prostora za autentično delegatsko odlučivanje gotovo na svim nivoima organizovanja društva, što je za sobom povlačilo i enormno visoko otuđivanje dohotka od udruženog rada, brzo narastanje vanprivrednih institucija, izraženo ekstenzivno zapošljavanje na

Digitized by Google

administrativnim poslovima (upravo u protekloj deceniji), jačanje voluntarizma u uređivanju ekonomskih odnosa, teritorijalizaciju akumulacije, primjeri promašenih investicija, a posljedica svega toga bilo je — slabljenje proizvodnih snaga društva.

Mnoštvo indikatora, dakle, pokazuje da je *društvena moć radničke klase u posljednjoj deceniji u nekim aspektima čak slabila,* odnosno da je, mimo svih očekivanja i ustavnih normi, jačala moć tehnobirokratskih snaga, državnosvojinskog i grupnosvojinskog monopola. Ako je tačno da se ne ostvaruje »Ustavom utvrđen društveno-ekonomski položaj radnika u udruženom radu«[7], i da položaj radnika ne zavisi u potpunosti od rezultata njegovog tekućeg i minulog rada, onda je malo vjerovatno da će položaj i uticaj radnika u delegatskom sistemu biti povoljniji. Ne može se tvrditi da su odluke o tako enormnom rastu vanprivrednih institucija i uopšte društvene nadgradnje, o tolikom zahvatanju dohotka, o duplim i promašenim investicijama i slično donošene u interesu radničke klase i uz njenu aktivnu ulogu u delegatskim organima. Više je to bila stvar i interes socijalnih grupa i pojedinaca koji nisu naklonjeni ni delegatskom načinu rada, ni delegatskom sistemu. Mislim da to govori, pored ostalog, o *poremećaju u odnosu klasnih snaga na štetu radničke klase.* I pored intencija delegatskog sistema, u protekloj deceniji nisu stvorene realne pretpostavke da radnička klasa odlučuje o kapitalnim pitanjima razvoja društva, odnosno o svom minulom, tekućem i, moglo bi se reći, dijelom i o budućem radu (zaduživanja).

Naravno, bilo bi jednostrano i neodrživo »optužiti« delegatski sistem, kao ideju i instituciju, za ove negativne tendencije, ali je neosporno *da sa ovog aspekta moramo cijeniti životnost ideje i prakse delegatstva, sa aspekta povećane demokratičnosti društva i ukupne proizvodne efikasnosti.* Prije bi se moglo govoriti o *neočekivano snažnom otporu delegatskom načinu rada i odlučivanja i unutar udruženog rada, a daleko više van njega.*

Samim tim iskustvo upućuje na činjenicu da se i *pri definisanju ustavne koncepcije i posebno pri njenoj daljoj zakonodavnoj razradi* — u zakonima, pravilima i drugim aktima — najblaže rečeno, *nije dovoljno vodilo računa o našoj društvenoj realnosti, o heterogenosti interesa,* o snazi mnogobrojnih socijalnih grupa, za koje se očigledno ne može tvrditi da su na pozicijama interesa radničke klase i njoj bliskih slojeva. S tog stanovišta se za *ustavnu koncepciju delegatskog sistema može slobodno reći da je ona nedograđena,* bilo da su neka rješenja nejasna, nerazvijena, bilo da su »idealna«, odnosno nerealna, sa gledišta objektivnih društvenih protivrječnosti. Iskustvo je ponovo potvrdilo da nerealne norme idu u prilog onim snagama koje su inače »jače« u procesu odlučivanja, jer *formalno ne nose vlast i odgovornost, a u realnim odnosima uistinu odlučuju i svoje promašaje »podmeću« legalnim nosiocima vlasti — samoupravnim organima i delegatskim skupšti-*

[7] Zaključni dio Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, *Dokumenti,* »Oslobođenje«, Sarajevo, 1983.

Digitized by Google

nama. Kad se, uz tako često nerealne norme još i subjektivni faktor »povuče« u stranu, ili čak njegovi dijelovi, također nedelegatski djeluju, onda se zaista ne može očekivati da će delegatski sistem ubrzo postati oružje proizvođača, stvaralaca viška vrijednosti.

U čemu su još manjakosti ustavne koncepcije delegatskog sistema, uz ono što je već rečeno?

Prvo, u tome što se pošlo od pretpostavke da će udruženi rad relativno brzo postati zaista udružen, odnosno da će proces integracije dijelova udruženog rada teći mnogo intenzivnije. Kako s tim ide veoma sporo, te taj proces oscilira, stagnira, pa katkad i nazaduje, evidentno je i da koncepcija udruženog rada, bar implicite, *prenaglašava princip autonomnosti osnovnih proizvodnih ćelija, nauštrb principa integracije.* Nedostaju, dakle, i u samoj koncepciji udruženog rada čvršći kriteriji, obaveze i instrumenti za bržu integraciju dijelova udruženog rada. Ističem ovaj problem, jer se on direktno odražava na kvalitet delegatskog odlučivanja. Naime, manjkavosti koncepcije udruženog rada, u smislu u kojem su ovdje pomenute, najvećim dijelom karakterišu i koncepciju, pa i praksu delegatskog sistema, jer je pretpostavka njegove punije radničko-klasne instrumentalnosti u praksi uistinu integrisan udruženi rad, a ne njegovi atomizirani dijelovi, pa time i atomiziranost proizvođača.

Drugo, u tome što udruženi rad nije dovoljno zaštićen (ni ustavnom koncepcijom) od mogućnog odlijevanja, odnosno otuđivanja dohotka. *Na jednoj strani se govori da proizvođač odlučuje o cjelini dohotka, a na drugoj*[8] *se organizacije udruženog rada obavezuju da prvenstveno izdvoje sredstva za opštedruštvene potrebe* (koje su najčešće iznad mogućnosti udruženog rada), bez obzira na to koliko će ostati dohotka organizaciji za njene potrebe i akumulaciju. Time se, dakako, smanjuje prostor i motivacija za samoupravno, pa onda i delegatsko odlučivanje o nizu pitanja u okviru samoupravnih i delegatskih organa.

Treće, u nizu nepreciznih i nerealno definisanih prava i obaveza pojedinih subjekata delegatskog sistema. Tako je, na primjer, prilično nejasno i preambiciozno definisana uloga delegacije, kao ključne karike ovog sistema, a još više obaveza delegacija prema zboru radnika (i obrnuto), ili delegatskih skupština prema delegacijama, zborovima radnika, i obrnuto. Naime, da bi ostvarila svoju ulogu, delegacija mora dobro poznavati interese i stavove sopstvene sredine, potom drugih organizacija i zajednica i, napokon, opštedruštvene interese.[9] Opravdano je pitanje, kakav bi trebalo da bude profil delegata i delegacija da bi mogli ispuniti tolika očekivanja, posebno pri sadašnjem načinu rada. Uz to, nije precizirano koliko prijedlozi i inicijative delegacija, odnosno zborova radnika i radničkih savjeta, obavezuju delegatske skupštine. I to svakako utiče na to da inicijative delegacija mogu bez većih teškoća ospo-

[8] Vidjeti odgovarajuće članove Zakona o udruženom radu.

[9] Vidjeti Ustav SFRJ iz 1974, član 141.

Digitized by Google

ravati, zaobilaziti, na njih ne reagovati, ili ih i prije delegatske skupštine tako selektirati (izvršni i upravni organi) da i ne dođu do delegatske skupštine.

Još je veća slabost koncepcije što su *legalizovane podjednake šanse svim interesima, pa i onima koji očigledno nose obilježje grupnosvojinskog odnosa.* U sistem, dakle, nismo inkorporirali odbrambene mehanizme za situacije kada se takvim interesima daje prednost. To otvara prostor birokratsko-tehnokratskom uticaju u procesu odlučivanja, jer su to dobro organizovane socijalne grupe, koje najčešće imaju stručni aparat iza sebe, bolje su informisane i, što je još bitnije, bolje poznaju »tehnologiju« odlučivanja. Mislim, dakle, da je radničko-klasni interes u uslovima pluralizma samoupravnih interesa *nedovoljno zaštićen,* a nije jasnije i obaveznije definisana ni »radnička većina« u delegatskim skupštinama. Takođe je izostalo bliže definisanje obaveznijeg i racionalnijeg načina povezivanja delegacija u udruženom radu, odnosno usaglašavanja različitih interesa između organizacija udruženog rada, prije rasprava u delegatskim skupštinama, kako bi interes udruženog rada bio »jači« i jedinstveniji u toj fazi delegatskog odlučivanja. U ovu grupu slabosti koncepcije mislim da se mogu uvrstiti i prilično *velike, nedovoljno ograničene, Ustavom utvrđene integracije izvršnih organa društveno-političkih zajednica.* Ako su oni »odgovorni za stanje« gotovo u svim oblastima rada na »svojoj« teritoriji, onda je veliko pitanje da li mogu odgovoriti tom krupnom zadatku, ako nemaju i stvarno veliku moć, odnosno vlast.

Četvrto, krupne manjkavosti su u izbornom sistemu, posebno zbog njegove neracionalnosti i komplikovanosti, a još više zbog njegove formalizovanosti i u neznatnom uticaju delegatske baze na izbor delegata u delegatske skupštine. No o tome mislim da ovdje nema potrebe šire govoriti, posebno zbog visokog stepena saglasnosti oko ovih ocjena i potrebnih pravaca za njihovu dogradnju.

Mada slabosti u funkcionisanju delegatskog sistema nisu prvenstveno uslovljene ovim manjkavostima u koncepciji (teorijske i normativne privrede), izvjesno je da su i one jedan od njihovih uzroka. Naime, teorijske »praznine« i svakodnevna nedograđenost, odnosno nerealnost nekih normi, takođe omogućavaju da *birokratija i tehnokratija uspješno manipulišu dijelovima delegatskog sistema i pojedinim fazama delegatskog odlučivanja,* da mnoge načelne mogućnosti učešća delegata u odlučivanju objektivno koriste ovi slojevi i grupe. *Njihovi interesi su često »jači« i imaju iza sebe i dijelove političke, državne, stručne i izvršne strukture.* Nije čudno da onda nerijetko i pobjeđuju i da urode »rezultatom« poput dupliranih i promašenih investicija, nepotrebnog širenja vanprivrednih institucija, otuđivanja dohotka od udruženog rada i slično.

Iskustvo, dakle, upućuje na zaključak da teorijski i normativno nisu preciznije predviđene ovakve mogućnosti zloupotrebe delegatskog načina odlučivanja, pa onda *nisu decidnije razrađene ni mjere zaštite minimuma interesa radničke klase.* Drugačije rečeno,

Digitized by Google

mislim da bogatstvo ideje delegatstva i delegatskog sistema nije dovoljno, niti realno teorijski razrađeno za naše prilike, niti operacionalizirano u normama, institutima i institucijama, što, uz druge uzroke, predstavlja, također, izvor nedovoljne životnosti i posebno radničko-klasne »obojenosti« delegatskog sistema u praksi njegovog funkcionisanja.

Sve što je rečeno za koncepciju delegatskog sistema ne znači da se, i pored ovdje pomenutih slabosti te koncepcije, nisu mogli postići vidniji rezultati u jačanju pozicije radničke klase, koja bi koristila delegatski sistem kao prvenstveno svoj instrument. Ako je to tačno, onda se postavlja pitanje — koji su još uzroci djelovali suprotno od »projektovanog« modela ponašanja? Mislim da se, pored same pasivnosti dijela subjekata delegatskog sistema, kao i slabosti u koncepciji, o čemu je već bilo riječi, može govoriti o tri grupe uzroka neefikasnosti delegatskog sistema.

Prvo, evidentno je *veliko »doziranje« prostora i mogućnosti delegatskom sistemu od strane države*, državnih organa i institucija na svim nivoima organizovanja društva i u različitim oblicima (i paradržavnim). Pretjeranim normativizmom, uređivanjem društvenih odnosa mnogobrojnim zakonima. propisima, odlukama, pa čak i dogovorima i sporazumima (bez obzira na to što nose atribut »samoupravni«), *država uveliko određuje granice, domete i materijalna sredstva kojima se može odlučivati u okvirima delegatskog sistema.* To, svakako, nepovoljno utiče na razvoj samoupravnog proizvodnog odnosa, a onda i na vlast proizvođača u društvu. Još je uveliko posredovan odnos između radnika i sredstava za proizvodnju, radnika i rezultata njegovog rada. Posrednika je veoma mnogo, od države u različitim vidovima do tehnobirokratskih grupa u udruženom radu i društveno-političkim zajednicama. Država donosi odluke o obezbeđenju sirovina, kreditima, izvoru, o snabdjevanju i mnogim drugim pitanjima. I to je uvećavalo administrativni aparat, a ovaj je opet podsticao moć države.

Ako je veliki dio dohotka otuđen od radnika, ako je unaprijed angažovana akumulacija, ponegdje i za nekoliko narednih godina, ako su uslovi privređivanja više određeni djelovanjem drugih sila nego radom radnika, *onda je zaista ostalo malo prostora za neposredno samoupravno odlučivanje u organizacijama udruženog rada, pa time i van njega u okviru institucija delegatskog sistema.* Kada u tako sužen prostor za delegatsko odlučivanje »uskoče« izvršni i upravni organi, stručne službe, neformalne grupe i pojedinci, — prije, iza i izvan delegatskih skupština — onda zaista ostaje još manje prostora za autentično delegatsko odlučivanje.

Drugo, u obrnutoj proporciji sa pretjeranom moći države jeste *prilična nemoć udruženih radnika u delegatskom odlučivanju.* Riječ je i o samoupravnom i o delegatskom načinu odlučivanja, i u okviru organizacija udruženog rada i u delegatskom sistemu uopšte. Naime, još je snažan vandelegatski način odlučivanja koji ide linijom poslovodnih struktura, izvršnih i upravnih organa u društveno-političkim zajednicama i organizacijama i finansijskim institu-

Digitized by Google

cijama te izvršnih i stručnih organa i službi u samoupravnim interesnim zajednicama, od osnovne organizacije udruženog rada do federacije. Dogovarajući se osnovnim rješenjima, u pravilu izvan delegatskih organa i tijela, *ovi organi, službe i pojedinci konstituišu takozvani »drugi kanal« odlučivanja,* što, naravno, destimuliše stvarnu delegatsku aktivnost. Neintegrisanost dijelova društvenog rada tome donekle doprinosi, jer to rađa potrebu za velikim posredovanjem u donošenju odluka, pa i onim birokratskog tipa. Slično ovome, i u odlučivanju unutar organizacije udruženog rada još najveći uticaj na odlučivanje imaju poslovodni organi i pojedine službe. Mislim da je uzrok tome i veliko otuđivanje uslova, sredstava i rezultata rada od udruženog rada, pa onda i slabljenje motivacije za neposredno učešće u samoupravnom odlučivanju.

Treće, veliki dio uzroka slabostima u funkcionisanju delegatskog sistema vezan je za *slabu i neadekvatnu aktivnost subjektivnih snaga, posebno društveno-političkih organizacija unutar delegatskog sistema.* Društveno-političke organizacije, odnosno njihovi dijelovi, kako to i istraživanja pokazuju, nisu prilagodile svoj sadržaj, metod i organizaciju prirodi i potrebama delegatskog načina rada i odlučivanja, niti u delegatskoj bazi niti na drugim nivoima organizovanja društva. Otuđivanje dobrog dijela dohotka od proizvođača uticalo je na okretanje subjektivnih snaga više prema državi nego prema radnim ljudima, a unutar društveno-političkih organizacija uticalo je na okretanje članstva prema organima, umjesto obrnuto. Štaviše, dijelovi ovih organizacija (pojedinci, pa i neki organi) katkad se nađu i u ulozi »kočničara« funkcionisanja delegatskog sistema, jer kako drugačije tumačiti pojave faktičkog odlučivanja u ime delegatskih tijela i organa. Bez borbenijeg subjektivnog faktora u slamanju otpora delegatskom načinu rada i naglašenijeg ostvarivanja njegove kohezivne uloge, neće se moći postići iole bolji rezultati i u demokratizaciji društvenih odnosa i u razvoju proizvodnih snaga.

Naravno da pomenuti i njima slični uzroci nepovoljno utiču na motivaciju radnih ljudi za aktivnije učešće u delegatskom radu. Na to djeluju i pojave neuvažavanja prijedloga, zahtjeva i inicijative delegatske baze, pa se i sama baza često opredjeljuje za to da *probleme rješava »poprijeko«, preko uticajnih ljudi iz organa, a ne preko svojih delegata.* To, opet, negativno utiče na razvoj delegatskog sistema, s jedne strane, i povećava zavisnost organizacija udruženog rada od centara političkog odlučivanja, s druge. Tako ovisne organizacije udruženog rada se rjeđe i teže opredjeljuju i za dohodovno povezivanje.

Prema tome, postoji direktna međuzavisnost između materijalne osnove udruženog rada, samostalnosti privrednih subjekata u odnosu na administrativnu regulativu i razvoja samoupravljanja u organizacijama udruženog rada i delegatskog načina odlučivanja. Ako radnici nisu u mogućnosti da zaista odlučuju o cjelini dohotka, neće biti moguće povećavati njihovo učešće ni u radu samoupravnih organa, niti delegatskih institucija. A tu je onda

Digitized by Google

prostor za tehnobirokratsko odlučivanje, za radna i teritorijalna zatvaranja, za slabljenje demokratskih, socijalnih i ekonomskih i opštedruštvenih tekovina i resursa.

Dakle, u osnovi (ne)ostvarivanja delegatskog sistema jesu problemi u osnovnom proizvodnom odnosu, u položaju radnika i njihovih organizacija u društveno-ekonomskim odnosima. Ako je *moć države, odnosno odlijevanje velikog dijela viška rada izvan kontrole radnika, toliko smanjila realne pretpostavke za delegatsko odlučivanje, a od preostalih mogućnosti dobar dio »prigrabila« tehnobirokratija, onda je pitanje — šta ostaje za stvarnu vlast radnika u delegatskom sistemu.*

Pa ipak, bez obzira na sve pomenute i mnogobrojne druge probleme u funkcionisanju delegatskog sistema, ne može se prihvatiti teza da ovaj sistem nije *doprineo otvaranju i nekih pozitivnih procesa u društvu.* Više je nego očigledno da je delegatski sistem podstakao povećane zahtjeve radnika za odlučivanjem o ukupnoj društvenoj reprodukciji, povećao potrebu za većim i boljim informisanjem i uopšte poznavanjem problema sopstvene sredine i šire društvene zajednice. Zasluga je i delegatskog sistema što su ljudi kritičkiji prema negativnim pojavama i tendencijama, što više traže, što se *direktnije sukobljavaju sa tehnobirokratijom.* Bez obzira na efekte, nije beznačajna činjenica da u delegatskom sistemu neposredno učestvuje i djeluje više miliona ljudi, da je to veliki potencijal za dalju demokratizaciju društvenog života, za osposobljavanje samoupravljača za vlastitu samodjelatnost, za *oslobađanje istorijskih kompleksa inferiornosti i ostataka najamne psihologije kod naših radnika u odnosu na »vlast« i slično.* Sučeljavanje različitih interesa u okviru delegatskog sistema doprinosi i bržem *napuštanju, inače raširenih iluzija o lakoj izgradnji socijalističkog samoupravljanja,* odnosno da je riječ o društvu »prelaznog perioda« koje će se progresivno razvijati uz još veću borbenost, prije svega radnih slojeva društva. Stoga ne iznenađuje što, i pored mnogobrojnih problema, radnici i sada imaju relativno veliko povjerenje u delegatski sistem.

Zbog toga, i pored svih slabosti u koncepciji i praksi funkcionisanja delegatskog sistema, ni u kom slučaju ne treba odustati od ideje delegatstva, jer ona u sebi nosi velike istorijske mogućnosti daljeg revolucionisanja društvenih odnosa, ubrzavanje procesa oslobađanja radnika i čovjeka. Ona je komplementarna ideji samoupravljanja i demokratije. Stoga se *ova velika ideja mora braniti i odbraniti od njenog birokratskog izopačavanja,* i to od strane onih kojima ona nije u interesu. Poslije Kardeljeve studije o političkom sistemu veoma malo je činjeno na dogradnji delegatskog sistema, tako da su i danas aktuelne njegove ocjene da je sistem nedograđen, nedorečen i da ga karakterišu velike slabosti u praksi. Za dalju razradu ideje delegatstva i instrumenata njene efikasnije operacionalizacije, iskustvo već pruža korisne pouke, o čemu će dijelom biti govora u nastavku teksta.

Digitized by Google

IV. Kako dalje?

Ne postavlja se, dakle, pitanje kuda dalje, jer je generalna linija razvoja samoupravljanja poznata, nego — *kako dalje*, šta sve činiti da se ta linija odbrani i ima brži uspon po mjeri i interesima udruženog rada i udruženih radnika. Kako, drugačije rečeno, u stvarnim društvenim odnosima *jačati radničko-klasnu funkciju delegatskog sistema*? Analogno prethodno naznačenim uzrocima evidentnih problema u (ne)ostvarivanju delegatskog sistema, sa pomenutog klasnog stanovišta, ovdje će ukratko biti govora o mogućnim mjerama i aktivnostima na njihovom otklanjanju i o stavljanju ovog sistema još više u funkciju interesa radničke klase.

Neosporno je da je *radničko-klasni karakter najdublja suština ideje delegatstva, ali da mu sistem institucija i normi nedovoljno daje prednost, (zbog svoje uopštenosti, nedograđenosti ili nerealnosti), te da se klasni karakter delegatskog sistema još manje osjeća u praksi.* Zato je potrebno dograđivati norme u cilju jačanja klasne fizionomije ovog sistema, a još više stvarati realne društvene pretpostavke za njegovo ostvarivanje. U okviru delegatskog sistema, naime, moraju mnogo više da »kruže« i »pobjeđuju« najprogresivniji interesi ovog društva, oni interesi kojima je najviše stalo do produbljavanja socijalne revolucije. Svim sredstvima se mora *sužavati prostor za djelovanje socijalnih grupa kojima to nije u interesu, i kojima je upravo stalo da se sistem formalizuje.*

To podrazumijeva prije svega radikalnije prestrukturiranje društveno-ekonomske osnove, u cilju jačanja ekonomske moći radnika, bez čega nema ni njihove političke moći. Praktični pomaci u ovladavanju radničke klase viškom rada predstavljaju nezaobilazan uslov odlučivanja radnika o ukupnoj društvenoj reprodukciji. To znači da bi se morali radikalnije *presjecati kanali otuđivanja akumulacije i dohotka* uopšte od radnika, da bi se morao zaustaviti proces siromašenja udruženog rada, razvlašćivanja radničke klase i time pothranjivanja etatističke svijesti. Kada bi se o većem dijelu dohotka odlučivalo unutar organizacija udruženog rada, sigurno bi se ubrzali procesi integracije udruženog rada na jugoslovenskom prostoru, a time bi ojačala i njegova politička moć, odnosno dominacija i u okviru delegatskog sistema.

Ako je radninčko-klasna komponenta suština delegatskog sistema, onda je sasvim jasno da *svi interesi ispoljeni u delegatskom sistemu ne mogu imati isti tretman, istu »težinu«.* Interesi proizvodnog dijela društva moraju imati apsolutni prioritet, jer je to prvi i osnovni uslov bržeg prevladavanja danas zaoštrenih društvenih protivrječnosti. Naravno, prethodno je potrebno stvarati i normativne i druge pretpostavke za definisanje jedinstvenog (ili jedinstvenijeg) interesa većih dijelova udruženog rada i udruženog rada kao cjeline. Centralni uslov tome jeste brža integracija dijelova udruženog rada, ograničavanje i eliminisanje tutorstva nad udruženim radom i omogućavanje radnicima da neposredno i u cjelini odlučuju o uslovima, sredstvima i rezultatima rada. U

Digitized by Google

tom smislu i norme moraju biti jasnije, racionalnije i nadasve realnije, adekvatne ovoj fazi revolucije, ovom stepenu razvijenosti, ovim protivrječnostima i, rekao bih, današnjem odnosu snaga.

U vezi s tim je i potreba izrazitijeg *jačanja uloge osnovnih subjekata delegatskog sistema,* u smislu da radnici stvarno (a ne formalno) odlučuju o novim investicijama, formiranju novih vanprivrednih institucija, doprinosima i porezima, nagrađivanju, uvozu tehnologija, o zaduživanju i sličnim kapitalnim pitanjima. Svi oni koji se javljaju u ulozi predlagača moraju imati veću i konkretniju odgovornost, pa i snositi materijalne i druge sankcije za nepotpuno ili pogrešno informisanje radnika o tim pitanjima. Samo jačanjem uloge radnika u odlučivanju na svim instancama moguće je efikasnije postepeno prevladavati očigledan nesklad između »zgrade« društvene nadgradnje i materijalne sfere udruženog rada. Mislim, stoga, da bi se morala *bar unekoliko mijenjati praksa (i normativno predviđena) po kojoj organizacije udruženog rada moraju najprije platiti nekoliko desetina različitih poreza i doprinosa,* bez obzira na to koliko će, i da li će, uopšte ostati dohotka za podmirenje elementarnih potreba unutar ovih organizacija. U mjeri u kojoj bude manje uzimala dohotka od udruženog rada, država će imati i slabiju moć u utvrđivanju uslova privređivanja i uopšte odlučivanja o proširenoj reprodukciji. To bi trebalo da vodi smanjivanju državnog normativizma i većoj samostalnosti i snazi udruženog rada.

U praktičnom smislu to bi značilo i potrebu utvrđivanja takozvane *liste pitanja* o kojima se ne mogu donositi delegatske odluke bez rasprave radnih ljudi, prvenstveno u udruženom radu. Takođe je potrebno u organizacijama udruženog rada preciznije naznačiti odnos, obaveze i prava zborova radnika i delegacija, podrazumjevajući utvrđivanje liste pitanja za čije rješavanje radnici obavezno daju smjernice svojim delegacijama, odnosno delegacije obavezno podnose izvještaje.

Kada je riječ o dilemi da li birati *stalnog ili promjenljivog delegata u delegatske skupštine,* onda mislim da se često nekritički predlaže promjenljivi delegat. Mada vjerujem da je budućnost delegatskog sistema u promjenljivom delegatu, mislim, a to i istraživanja pokazuju, da je za prevladavanje sadašnjih slabosti u funkcionisanju ovog sistema primjerenije rješenje *stalni delegat.* Pored ostalih argumenata, da pomenem samo taj da se ovaj delegat može efikasnije odupirati pokušajima tehnobirokratskih pritisaka i manipulacija delegatima.

Napuštanje pretjeranog normativizma države ne bi smjelo, međutim, značiti i napuštanje instituta koji štite samoupravno definisane interese radničke klase. Naprotiv, mislim da u ovom domenu *zaštitna funkcija države čak treba da jača* i da se primjenjuju rigoroznije sankcije za napad na društvenu svojinu i na pravo radnika da neposredno odlučuju o vitalnim sopstvenim i društvenim pitanjima. Radnici moraju i u državi imati garantiju da će

Digitized by Google

se njihovi interesi zaista ostvarivati, odnosno da se neće manipulisati od strane tehnobirokratskih grupa.

Afirmaciji interesa radnika u delegatskom sistemu trebalo bi da doprinosi *apsolutno davanje prednosti proizvodnom na račun teritorijalnog principa* i u organizovanju udruženog rada, i u izboru i u radu delegatskih skupština. Teritorijalni princip je više atribut države i njene moći nego udruženog rada. Iskustvo pokazuje da je u delegatskim skupštinama nužna neka vrsta *»radničke većine«, i to prvenstveno sa radnicima iz materijalne proizvodnje.* Kakva je sada situacija, čak u vijećima udruženog rada nije ostvarena većina radnika iz materijalne proizvodnje, što bar dijelom utiče i na slabosti i nemoć ovih vijeća. Zato je neophodno tu obavezu preciznije definisati i striktnije ispunjavati, odnosno znatno više (od polovine) delegatskih mjesta u svim delegatskim skupštinama, kao i na najvišim rukovodnim nivoima, »obezbijediti« za neposrednog proizvođača iz materijalne proizvodnje. Tom većinom bi se makar djelimično oslabio uticaj ostalih interesa u delegatskom sistemu. Takođe je nužno izrazitije suziti nadležnosti ostalih vijeća *i bitnije osnažiti ulogu vijeća udruženog rada* u skupštinskom sistemu i koncepcijski i normativno i u praksi. Slične mjere treba preduzeti i u Skupštini Jugoslavije, kako bi interes udruženog rada bio i na ovom nivou izvornije i snažnije predstavljen. Ovo se prvenstveno odnosi na sastav, način izbora, nadležnosti i način rada Saveznog vijeća, koje bi trebalo jačati upravo kao vijeće udruženog rada. Nužno je, takođe, normativno *ograničavati i nadležnost izvršnih organa.*

Značajna pretpostavka jačanja radničko-klasnih obilježja delegatskog sistema vezana je i za precizniju razradu i bržu afirmaciju *konferencija delegacija* i drugih vidova međusobne saradnje delegacija u udruženom radu. To je od naročitog značaja danas kada se još uvijek može govoriti tek o *relativno udruženom radu.* Organizovanijim povezivanjem delegacija mogli bi se koliko-toliko ujednačavati interesi organizacija udruženog rada prije donošenja delegatskih odluka. Time bi ovi interesi u skupštinama bili jače izraženi i smanjivala bi se potreba za posredovanjem između njih, odnosno ubrzali bi se procesi udruživanja rada.

U istom cilju bi trebalo više činiti na *kvalitetnijem osposobljavanju radnika i u opštem, i u stručnom i u samoupravnom pogledu.* To neumitno zahtjevaju sve složeniji društveni odnosi, ali još više sve veći otpor tehnobirokratije jačanju interesa radničke klase u društvu. Za takav »sudar«, slamanje otpora — potrebna je sposobna, obrazovana i emancipovana radnička klasa.

I izborni sistem treba daleko više podređivati interesima radničke klase. Ovaj sistem bi morao biti jednostavniji i racionalniji, radnicima bliži i razumljiviji, a posebno mnogo demokratskiji, u smislu *presudne uloge delegatske baze u odnosu na kadrovski aspekt izbora.* Izabrane delegate u delegatske skupštine i na ovaj način treba više »okretati« bazi nego onim strukturama koje su ih »usmjeravale«.

Digitized by Google

Najbitniji uslov afirmacije radničko-klasne sadržine delegatskog sistema jeste, bez sumnje, znatno aktivniji i borbeniji, *subjektivni faktor.*

Delegatski sistem, bez obzira na eventualna dograđivanja, bez veće klasne orijentisanosti društveno-političkih organizacija u praksi neće postati moćnije oružje radničke klase. Ove organizacije se moraju i više, i češće i konkretnije na svim nivoima, posebno u temeljnim ćelijama društva baviti problemima i protivrječnostima funkcionisanja delegatskog sistema. On se posebno mora angažovati na slamanju prepreka njegovom punijem ostvarivanju, odnosno energičnije suzbijati vandelegatski način rada i birokratski odnos prema legalnim delegatskim organima i tijelima. Upravo ove organizacije moraju biti nosioci zajedničkog interesa, jačanja svijesti o povezanosti neposrednih i istorijskih, užih i širih interesa. Svojom demokratskom i upornijom aktivnošću i adekvatnijim akcionim organizovanjem ove organizacije *moraju više »podržavati« interes radničke klase i udruženog rada,* jer je to osnovni uslov bržeg razvoja ovog društva.

Potreba dogradnje teorije i ustavne koncepcije, kao i veće životnosti delegatskog sistema, u praksi podrazumijeva razvijanje odgovornog i kritičkog odnosa prema praksi funkcionisanja ovog sistema. Budući da teorijski nemamo dovoljno razrađene neke aspekte razvoja samoupravljanja, pa i delegatskog sistema, posebno njegove klasne komponente, dalje razvojne vizije treba zasnivati na produbljenijoj analizi aktuelnih društvenih problema i protivrječnosti. To se osobito odnosi na potrebu kompleksnijeg istraživanja stvarnog položaja i uloge radničke klase, odnosno snage njenih interesa u delegatskom sistemu, kako bismo se i na taj način efikasnije borili protiv prilično raširene prakse nedelegatskog načina rada i odlučivanja.

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

O nekim prazninama u pravnoj regulativi društveno-ekonomskih odnosa

I

Iskustvo koje smo sticali tokom više od tri decenije razvoja samoupravljanja nesumnjivo nas uverava da taj društveni proces još nije dobio snagu za sopstveni autonomni i spontani razvoj, odnosno da se samoupravljanje kao proces samoorganizovanja radnika i reprodukovanja radničke vlasti, u odnosu na uslove i rezultate proizvodnje, još ne ostvaruje na sopstvenim osnovama. Drugim rečima, ma koliko to paradoksalno zvučalo, država, odnosno društveno-političke zajednice su bile istovremeno i glavni promotori tog društvenog procesa, ali i najveća društvena barijera njegovom ostvarivanju.

Društveno-političke zajednice su promotori razvoja samoupravljanja u njegovom institucionalnom i organizacionom obliku. Imamo u vidu njihovu veoma razgranatu aktivnost, zahvaljujući kojoj je i ostvarena pravna institucionalizacija samoupravljanja, počev od Osnovnog zakona o predaji državnih privrednih preduzeća i viših privrednih udruženja na upravljanje radnim kolektivima od 26. juna 1950. godine, pa preko prvog ustavnog oblikovanja samoupravljanja (Ustavni zakon od 13. januara 1953), sve do Ustava SFRJ iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine. Razume se, ta pravna institucionalizacija samouprav-

Digitized by Google

ljanja svoje idejne izvore je imala u dokumentima Saveza komunista, kao idejne snage radničke klase i radnih ljudi u celini, kao i u dokumentima drugih organizovanih socijalističkih snaga. Sve to, zapravo, govori da samoupravljanje nisu neposredno inicirali radni ljudi, već mu je puteve krčila idejna i politička avangarda radničke klase. Ovo je, opet, zakoniti obrazac nastajanja socijalističkih društvenih odnosa koji nemaju tradiciju u društvenim odnosima što se aktom oružane revolucije smenjuju, te ih je potrebno na ruševinama starih odnosa, kao nove, izgrađivati. Naime, poznato je da buržoaske revolucije kapitalističkim odnosima već nastalim u starom feudalnom društvu dodaju njima adekvatnu pravnu i političku nadgradnju, koja, sa svoje strane, doprinosi njihovom daljem razvoju. U svakom slučaju, tu nova pravna i politička nadgradnja izrasta iz već relativno oformljene ekonomske strukture društva (produktivnih odnosa), te je kao takva samo produkt te strukture, sa manjim ili većim povratnim dejstvom na nju.

Pravna i politička nadgradnja novog socijalističkog društva nema zatečene socijalističke produkcione odnose, već ih mora stvarati. Otuda je uloga pravne i političke nadgradnje presudna za razvijanje socijalističkih produkcionih odnosa i za oblik u kojem se ti odnosi ispoljavaju i potvrđuju. Da nije tako, zar bi se mogli tako uporno i tako vitalno održavati ti odnosi u svojim državno-socijalističkim formama u Sovjetskom Savezu i drugim istočno-evropskim socijalističkim zemljama? Da nije tako, zar bi uopšte samoupravljanje moglo samoniklo da potekne u našoj zemlji? Da nije tako, zar bi mogli u nekim zemljama da se socijalistički odnosi razvijaju kao najgrublji oblik ograničavanja ljudskih sloboda (Albanija)? Konačno, da nije tako, zar bi mogle da se pojavljuju i na dramatičan način razrešavaju protivrečnosti između vladajuće partijske i državne »elite«, na jednoj, i široke radničke baze, na drugoj strani, te da se u tom konfliktu interesi koje radnička baza ističe kao svoje sopstvene od strane partijskih i državnih vrhova kvalifikuju kao antisocijalistički.

I mada pravna i politička nadgradnja imaju presudnu ulogu u iniciranju razvojnih procesa u socijalističkim produkcionim odnosima, valja imati u vidu mnoštvo ograničavajućih činilaca na koje ona u tome nailazi. Dejstvo tih činilaca prepoznajemo u raskoraku koji nastaje između produkcionog odnosa koji definiše pravna i politička nadgradnja, na jednoj strani, i relevantnih činjenica koje pokazuju stvarno stanje produkcionog odnosa, na drugoj. Taj raskorak uvek postoji i javlja se kao objektivno stanje, koje je neizbežno, iz prostog razloga što pravna i politička nadgradnja nisu puki opis sadašnjeg stanja međuljudskih odnosa, već delom predstavljaju program i projekciju izgradnje tih odnosa. Utoliko svi momenti relevantni za produkcione odnose, koji su sadržani u odgovarajućoj institucionalnoj strukturi, pravnoj i političkoj nadgradnji ,i ne mogu predstavljati pravna pravila čije neizvršavanje za sobom obavezno povlači i odgovarajuću sankciju.

Digitized by Google

Pravna i politička nadgradnja, ma koliko delom bila i projekcija budućih produkcionih odnosa, mora imati i odgovarajuće oslonce u realnim društvenim odnosima i predstavljati njihov konkretan pravni izraz. Ukoliko ne predstavlja i skup striktno obavezujućih pravila ponašanja, koja su neposredno praktično ostvarljiva, ona gubi svoju relevanciju (»Čim ne odgovara društvenim odnosima, zakonik je samo svežanj papira« — Marks).

U pogledu ključnih pitanja produkcionih odnosa, pravna i politička nadgradnja mora sadržati pravila koja te odnose štite i obezbeđuju njihovo napredovanje. Ta pravila moraju biti precizna, kako ne bi postojale nikakve dileme u pogledu (a) subjekata koji su obavezni da ih poštuju, (b) načina na koji se ona moraju ostvarivati, (c) sankcija koje se moraju preduzimati za njihovo neizvršavanje, (d) društvenih institucija koje prate njihovo realizovanje i (e) organa koji su obavezni da preduzimaju sankcije za njihovo neizvršavanje i da prinude obveznike da ih poštuju.

Svaka pravna i politička nadgradnja se, po pravilu, pokazuje prvenstveno manje ili više efikasnom u meri u kojoj štiti odgovarajuće svojinske odnose u društvu, to jest u meri u kojoj obezbeđuje da se odgovarajući oblik svojine prošireno reprodukuje.

Naše samoupravno društvo zasnovano je na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i drugim materijalnim uslovima proizvodnje. Dohodak, koji se stiče u organizacijama udruženog rada, takođe je društvena svojina. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i drugim materijalnim uslovima proizvodnje, kao i društvena svojina nad dohotkom, pretpostavljaju da i raspodela bude društveni čin te da kao takva bude »podvrgnuta« pravilima ponašanja koja imaju obavezujuće dejstvo na sve učesnike raspodele. Pravna nadgradnja u ovom domenu morala bi izražavati one norme koje su u društvu prihvaćene i čijim se ostvarivanjem praktično potvrđuje odgovarajući samoupravni društveno-ekonomski odnos. Prije nego što se pravnom nadgradnjom taj odnos neposredno izrazi, neophodno je obezbediti jedinstvo pogleda ekonomske nauke o »anatomiji« tog odnosa i dati njegovu preciznu definiciju. Isto tako, neophodno je postići jedinstvo pogleda vodećih političkih i idejnih snaga u društvu o prirodi tog odnosa. Tu nije dovoljno samo načelno jedinstvo, već i jedinstvo o bitnim »detaljima« koji konstituišu taj odnos. Bez tog jedinstva i pravna nadgradnja mora biti bez svoje krivice deformisana te kao takva ne može ni služiti zaštiti i unapređivanju bazičnog društvenog odnosa. Ta pitanja u drugom delu ovog priloga šire ćemo razmotriti.

II

Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i u Ustavu SFRJ iz 1974. i u Zakonu o udruženom radu iz 1976. je definisana kao izrazito nesvojinska kategorija. Izričito se, zapravo, u Osnovnim načelima Ustava ističe da niko nema pravo svojine na društvena

Digitized by Google

sredstva za proizvodnju, te da niko ne može ni po kom pravno-svojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad niti samovoljno određivati uslove raspodele. Ovo ustavno načelo je ponovoljeno i u članu 12. Ustava, u kojem je, takođe, izričito rečeno da su, pored sredstava za proizvodnju, u društvenoj svojini i druga sredstva udruženog rada, proizvodi udruženog rada i dohodak ostvaren udruženim radom, sredstva za zadovoljavanje zajedničkih i opštedruštvenih potreba, prirodna bogatstva i dobra u opštoj upotrebi.

Navedene ustavne odredbe predstavljaju deskripciju društvenog odnosa i obavezuju na određeno ponašanje, ali njihovo obavezujuće dejstvo nije dovoljno precizirano. Naime, one upućuju na stanje u kojem se ne mogu privatizovati objekti svojine koji su osnova i oslonac radne aktivnosti organizacija udruženog rada u privredi i neprivrednim delatnostima. Daljim, određenijim pravnim pravilima predviđena je obaveznost održavanja vrednosnog integriteta društvenih sredstava. Odredbe o društvenom vlasništvu nad dohotkom organizacija udruženog rada nemaju dovoljno obavezujući karakter niti je moguće precizno razlikovati društvena stanja u kojima se one poštuju od društvenih stanja njihovog nepoštovanja. Uopšte nam se društveni karakter dohotka pokazuje kao neodređeno načelo po kojem dohotkom raspolaže udruženi rad, te otuda i uobičajena sintagma »dohodak udruženog rada« i njoj bliske jezičke konstrukcije »rezultati udruženog rada« i »proizvodi udruženog rada«, kojima se ne izražava samo poreklo, već i pripadnost rezultata i proizvoda.

Neprecizna odredba o društvenom karakteru dohotka, proizvoda i rezultata udruženog rada u neposrednoj je vezi sa ekonomskim poimanjem društvene svojine. Svaka svojina, kao društveni odnos, onoliko je progresivna koliko svoju materijalnu osnovu, svoju predmetnost prošireno reprodukuje. Samoupravljanje je društveni odnos koji može napredovati samo u meri u kojoj se društvena sredstva za proizvodnju progresivno uvećavaju. Progresivno reprodukovanje društvenih sredstava za proizvodnju može se ostvarivati samo ako se deo dohotka stečenog tekućim poslovanjem izuzima iz tekuće neproizvodne potrošnje (akumulira) i proizvodno usmerava (investira), čime se uvećava materijalna osnova udruženog rada.

Da li je pravnom nadgradnjom regulisano ovo ključno, odlučujuće pitanje razvoja materijalnih proizvodnih snaga, te, na toj osnovi, i razvoja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa? Da li je precizno ustanovljen kriterijum za razgraničenje ponašanja kojima se potvrđuje i dalje razvija samoupravni društveni odnos i njegova materijalna osnova od ponašanja koja tome protivreče i podležu sankcijama? Na ova pitanja ne može se dati pozitivan odgovor.

Članom 15. Ustava SFRJ ustanovljeno je da su radnici u udruženom radu koji ostvaruju pravo na rad društvenim sredstvima

Digitized by Google

uzajamno odgovorni da se u svom zajedničkom i opšte-društvenom interesu tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju, kao i da svoje obaveze savesno izvršavaju. Citirani član Ustava, da bi mogao da bude i primenjivan, da bi mogao da predstavlja i obavezu za društvene subjekte na koje se odnosi, morao bi dobiti i konkretnu razradu u drugim zakonskim tekstovima. U dva najvažnija pitanja on to nema. Prvo se odnosi na stalno uvećavanje i unapređivanje društvenih sredstava za proizvodnju, a drugo na njihovo društveno i ekonomski celishodno korišćenje.

Prvo pitanje svoje razrešenje može i mora nalaziti u društveno regulisanoj raspodeli dohotka. Po prirodi stvari, u raspodeli dohotka se može obezbeđivati prošireno reprodukovanje društvenih sredstava za proizvodnju (njihovo uvećavanje, poboljšavanje i unapređivanje) bilo fiksiranjem akumulacije *ex ante* ili društvenim regulisanjem ličnih dohodaka. U prvom slučaju ekonomski se definiše srazmera u kojoj se društvena sredstva moraju uvećavati, a zatim se pravnim odredbama o raspodeli dohotka nameće obaveza izdvajanja jednog njegovog dela koji treba da zadovolji dogovorenu proporciju (stopu rasta) uvećavanja društvenih sredstava. Ostali delovi dohotka mogu da služe za opštu i zajedničku potrošnju (porezi i doprinosi), te za ličnu potrošnju (lični dohoci). U ovom slučaju akumulacija uživa prioritet u raspodeli. U drugom slučaju se *ex ante* regulišu lični dohoci, te opšta i zajednička potrošnja, a preostali deo dohotka ostaje za akumulaciju. Iako u ovom slučaju akumulacija ne uživa prioritet, njena veličina nije ugrožena ukoliko su ustanovljena i pravno sankcionisana valjana pravila koja drže rast opšte, zajedničke i lične potrošnje u granicama rasta produktivnosti rada i ukupnog dohotka.

Ni jedno od navedena dva rešenja nije u nas zastupljeno. Naime, nikakvim pravnim pravilima, koja bi se morala poštovati, nije predviđena obaveznost akumuliranja, te se u tom pogledu ostaje na napred citiranoj načelnoj ustavnoj odredbi, koja nije neposredno primenjivana, bez konkretnije ekonomske razrade i pravnog definisanja.

Ništa bolja situacija nije ni sa ličnim dohocima. Ni u pogledu njihovog kretanja ne postoje obavezujuća pravila ponašanja. Tu se ,naime, godišnjim rezolucijama o tekućoj ekonomskoj politici utvrđuju granice njihovog rasta u srazmeri sa rastom dohotka i čistog dohotka. Kada se te granice prekorače, onda slede političke akcije (Sindikata, na primer) o vraćanju viška isplaćenih ličnih dohodaka, ali te vrste reagovanja na ponašanja nemaju karakter pravnih normi sa strogo obavezujućim dejstvom.

Jedino su opšta i zajednička potrošnja podvrgnute određenim pravilima ponašanja, bilo da su ova data u klasičnoj formi (zakoni) ili u obliku sporazuma i dogovora. Za svaki oblik te potrošnje obezbeđuje se tačno ustanovljena stopa doprinosa ili poreza. Pa i u tom slučaju ta potrošnja prevazilazi granice njenog dogo-

Digitized by Google

vorenog nivoa zbog toga što se stope za njeno prikupljanje pretežno vezuju za lične dohotke koji (a) rastu brže od dohotka i (b) isplaćuju se i u slučajevima kada organizacije udruženog rada posluju sa gubicima.

Napred izneti momenti govore da je ostvarivanje zakonitosti u nekim najvažnijim pitanjima funkcionisanja naše privrede i privrednog sistema gotovo nemogućno, iz prostog razloga što zakonitost, s tim u vezi, nije dobila formu neposredne primenljivosti. Postavlja se pitanje — zašto je tako. Mnogo je razloga tome. Međutim, unapred treba isključiti odgovornost pravnika i pravne nauke za takvo stanje stvari. Pravna regulativa odnosa u društvu izražava jezikom pravnih normi i pravila one međuljudske relacije o kojima su se iskristalisala jasna rešenja na nivou onih društvenih tela i subjektivnih snaga koji su za ta rešenja odgovorni.

U našem privrednom sistemu ni na idejno-političkom nivou ni na nivou organa, koji su odgovorni za ekonomsku politiku, niti pak kod najpoznatijih (po svojim radovima i angažovanju) ekonomista ne postoje jedinstveni pogledi na pitanje obezbeđivanja proširene reprodukcije, izdvajanjem akumulacije iz dohotka organizacija udruženog rada. Ni stabilizacioni program, koji je još u fazi nastajanja i koncipiranja, ne daje jasne odgovore na pitanja o kojima je napred bilo reči. Zbog toga se u nas i dešava da je akumulacija prosto rezultat spontanog ponašanja organizacija udruženog rada, jednostavno rezultat njihovih individualnih preferenci. Samim tim se i lični dohoci nalaze u institucionalnom vakuumu. Zakonodavno (ili putem sporazuma i dogovora) regulisanje raspodele, koje ostaje samo na deklarativnom nivou, ne može biti efikasno.

Treba upozoriti na snažno izražena stanovišta prema kojima svako *ex ante* obavezivanje organizacija udruženog rada da određeni deo dohotka izdvajaju za akumulaciju, i to kao postotak u odnosu na društvena sredstva ,dovodi u pitanje samoupravnu autonomiju radnih kolektiva. Paralelno s tim neki ekonomisti predlažu i liberalizaciju formiranja amortizacije, to jest oslobađanje i te kategorije od propisivanja minimalnih stopa po kojima se ona formira (»nema više nikakvih razloga da se još uvijek u režimu amortizacije javlja država koja u ime radničke klase i udruženog rada zakonskim putem regulira ovaj privredno-sistemski kompleks«.* Ukoliko bi se i amortizacija oslobodila svake obaveznosti, kao što je slučaj sa akumulacijom, teško da bi se moglo sa izvesnošću očekivati održavanje integriteta vrednosti fiksnog proizvodnog kapitala zemlje. Sumnja je utoliko pre opravdana što pre poslednjih promena u stopama i osnovama na koje se one primenjuju amortizacija, po opštoj saglasnosti, nije bila dovoljna za prostu zamenu osnovnih sredstava.

Na udaru su kritike i rešenja koja su usmerena u pravcu određenijeg regulisanja ličnih dohodaka, jer se polazi od toga da je

* *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1982, str. 29.

Digitized by Google

dohodak homogena ekonomska kategorija koja u samoupravnoj privredi gubi svoju ekonomsku strukturu (potreban rad i višak rada), čime se osporava objektivni karakter i akumulacije i ličnih dohodaka. Time se praktično ignorišu stanovišta o raspodeli dohotka pretežnog broja najpoznatijih jugoslovenskih ekonomista i ova prepušta stihiji i samotoku s posledicama ugrožavanja akumulacije, narušavanja raspodele prema radu u domenu ličnih dohodaka i ekspanzije opšte i zajedničke potrošnje, a da se ni za jednu od tih posledica ne može ustanoviti da označava narušavanje zakonitosti, jer ta zakonitost nije data pravilima koja bi se mogla neposredno primenjivati.

Ni obaveza osnovnih organizacija udruženog rada da se društvenim sredstvima za proizvodnju ekonomski celishodno koriste nije dobila zakonsku razradu, niti kao takva obavezuje na određena ekonomska ponašanja koja bi povlačila za sobom odgovarajuće ekonomske i pravne sankcije. Problem celishodnog ekonomskog korišćenja društvenih sredstava za proizvodnju javlja se, zapravo, u momentu kada organizacije udruženog rada pristupaju investicionom angažovanju formirane društvene akumulacije. One svoju investicionu delatnost finansijski zasnivaju bilo na akumulaciji koju su za te svrhe izdvojile iz sopstvenog dohotka bilo na kreditima, ili se konačno do sredstava za investicije dolazi udruživanjem. Prvi od tri navedena slučaja poznat je pod nazivom samofinansiranje. Razlikuje se od dva naredna slučaja (kredit i udruživanje) po tome što organizacija udruženog rada ne polaže nikom račune o celishodnosti investicija u koje ulazi na osnovu sopstvene akumulacije. Ne postoje baš nikakva društvena ograničenja koja bi mogla predstavljati branu neracionalnom investiranju. Moglo bi se, razume se, prigovoriti ovoj konstataciji da se organizacije udruženog rada rukovode dohotkom kao motivom u preduzimanju investicija. To je tačno, ali dohodna motivacija je veoma oslabljena stanjem u kojem pravo na egzistenciju imaju i neracionalna proizvodnja i organizacije udruženog rada koje posluju sa gubicima, stanje u kojem su gubici praćeni rastućim ličnim dohocima, stanje u kojem se rukovodeće strukture organizacija udruženog rada zadržavaju i pored očiglednih poslovnih promašaja. Takvo stanje, naravno, pothranjuje investicione ambicije i kada je gotovo sasvim izvesno da gradnja određenih privrednih objekata ne nudi perspektivu za njihov uspešan rad. Zbog toga je očigledno da u pravnom regulisanju ekonomskog ponašanja nedostaje obaveznost podvrgavanja svake nameravane investicione aktivnosti stručnim ekspertizama institucija koje bi u tu svrhu trebalo posebno oformiti, ili bi pak nekima od postojećih institucija (privrednim komorama, ekonomskim institutima, udruženjima i savezima ekonomista) ta funkcija mogla biti poverena. Sadašnje stanje je, međutim, takvo da izostaju sve sankcije protiv aktera investicionih promašaja, odnosno, u krajnjoj liniji, sankcije snosi društvo i privreda u celini.

Digitized by Google

Kada investicije imaju finansijski oslonac u kreditu, onda je kamata onaj minimalni rentabilitet koji investitor mora respektovati prilikom njihovog preduzimanja. Uz to su i banke stecišta predstavnika organizacija udruženog rada koji u njima zajednički procenjuju značaj investicionih projekata. Pod uslovom da su oslobođene uticaja društveno-političkih zajednica i da su stvarno finansijske asocijacije udruženog rada, banke zaista mogu odluke o investicijama učiniti delom udruženog rada, a to znači sprečiti neracionalnost i neefikasnost u tom domenu. Ta transformacija banaka je započeta, ali je sigurno da će predstavljati dugoročan proces. Zbog toga su i investicije, zasnovane na bankarskim kreditima, često promašaji, pa bi ih takođe trebalo podvrgavati testiranju i ekspertizama, u smislu već date sugestije.

Čini se da su samo investicije iz udruženih sredstava podvrgnute ekonomskom ocenjivanju sa stanovišta očekivanih efekata. Ovo zbog toga što se tek tim investicijama postiže komplementarnost u proizvodnim programima, što one prvenstveno favorizuju deficitarnu proizvodnju i, konačno, što o njima odlučuje zajedno više organizacija udruženog rada, jačajući tako reprodukcionu osnovu svog zajedništva. Investicije finansijski zasnovane na udruženim sredstvima tek su marginalno zastupljene u ukupnim jugoslovenskim investicijama, tako da manje od prethodna dva oblika investicija obeležavaju jugoslovensku ekonomsku stvarnost. Zbog toga problemi koji su otvoreni za prethodna dva oblika investicija (samofinansiranje i kredit) zahtevaju nesumnjivo da se omogući i pravno sankcioniše obaveza njihovog podvrgavanja nepristrasnim ekonomskim stručnim ekspertizama.

Iz rečenoga sledi da ni u domenu investicija, kojima se, zapravo, bitno predodređuje mogućnost celishodnog korišćenja društvenih sredstava za proizvodnju, centralno pitanje nije da li se poštuje postojeća zakonska regulativa, već praznine u zakonskoj regulativi zbog kojih pogrešne investicije ne povlače odgovarajuće sankcije protiv onih koji ih preduzimaju. I ovde, razume se, nije krivica do pravne nadgradnje i pravne nauke. Uzroke problema treba tražiti u nejedinstvu pogleda na obim regulative koju valja ustanoviti za organizacije udruženog rada i druge društvene subjekte što raspolažu sredstvima za investicije i donose investicione odluke.

Digitized by Google

Savo Klimovski

Samoupravne interesne zajednice između države i samoupravljanja

Samoupravne interesne zajednice u društvenim delatnostima uvršćuju se među najkontraverznije institucije sistema socijalističke samoupravne demokratije. Najizrazitiju su primer raskoraka između normativnog i stvarnog, između idejno-političkog koncepta i njegove praktične primene. Zamišljene i ustavno-pravno razrađene na teorijskim principima klasika marksizma, a kao izraz imanentnih potreba samoupravnih odnosa (obrazovanje, nauka, kultura, zdravstvo i socijalna zaštita treba da se razvijaju kao unutrašnja duhovna snaga društvenih i proizvodnih odnosa), ove zajednice omogućavaju radničkoj klasi i udruženim radnim ljudima da uspostave svoju organizovanu kontrolu i u ovim sferama što se tradicionalno nalaze pod okriljem države, da raspolažu rezultatima rada koji se za ove delatnosti izdvajaju, da usaglašavaju i povezuju neposredno svoje interese i aktivnosti, da odlučuju i upravljaju procesom postupne transformacije viška rada u potrebni rad, čime bi se one u praksi pojavile kao pravi oblik dezalijenacije i podruštvljavanja države.

Međutim, umesto da se samoupravno integrišu, samoupravne interesne zajednice su atomizovale i institucionalizovale parcijalni interes, i time postale pogodan instrument u rukama birokratije, koja, čini se, nikada i nije ostavila slobodan prostor u ovim sferama za razvoj samoupravljanja. Zato preuzimanje deo funkcija dr-

Digitized by Google

žavnih organa od strane samoupravnih interesnih zajednica ne samo što je postala obična deklaracija lišena bilo kakve sadržine, nego se taj proces podruštvljavanja države pretvorio u svoju suprotnost — samoupravne interesne zajednice su se lepo ukotvile u krilu države, pa smo sa njima dobili ono što se ni najmanje nije želelo — one su postale decentralizovani etatizam. U ovakvoj situaciji pojavili su se razni kritičari SIZ, koji, ponekad veoma radikalno i bez nekog konzistentnog rešenja, zagovaraju ukidanje SIZ,[1] ili, pak, koriste slabosti u funkcionisanju ovih zajednica kako bi, sa određenih idejno-političkih pozicija, napadali i sam sistem samoupravljanja kao neefikasan i neracionalan, a time i kao neodrživ sistem društvenih odnosa. Sve to zahteva da pristup ovim zajednicama ne bude parcijalan, izolovan od celine društvenih odnosa i dnevnopolitički, nego se mora locirati u središte odnosa između države i samoupravljanja, između etatizma i stalne afirmacije radničko-klasnog pokreta za ostvarivanje samoupravljanja.

I

1. Pri utvrđivanju osnovnog međaša između administrativne i samoupravne faze, kao dve osnovne faze socijalizma, potrebno je posebno obratiti pažnju na promene karaktera i kretanja društvenog viška rada. To je ono po čemu se ove dve faze socijalizma u suštini razlikuju. Uostalom, društveno-ekonomska suština socijalizma ogleda se u slobodnom formiranju potrebnog rada i samoupravnog odnosa proizvođača u društvenom radu i u raspodeli proizvoda. Da bi se ova suština ostvarila, višak rada treba da se oslobodi administrativno-centralističke komande, etatističkih odnosa.[2] To tim više što je upravo etatizmu imanentno zadržavanje opšte osnove latentnog antagonističkog sudara radničke klase sa onima što upravljaju viškom rada, a čija se pozicija reprodukuje u samostalnu funkciju, suprotstavljenu neposrednom odlučujućem uticaju proizvođača. Revolucionarni etatizam na više načina učvršćuje podređenost živog rada »vlasti« opredmećenog rada, odnosno silama koje (izvan proizvođača) upravljaju akumuliranim društve-

[1] Tako se Neca Jovanov zalaže za ukidanje (rasformiranje) svih samoupravnih interesnih zajednica, osim onih koje nisu uspostavljene snagom državnih organa, nego su isključivo rezultat osmišljene potrebe radnika i građana za njihovim osnivanjem. U prilog ovom predlogu on navodi više argumenata koji govore o posredovanoj ulozi ovih zajednica i o tome da su one »produžena ruka države i njenih faktičkih političkih pogona« (videti: Neca Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja*, SNL, Zagreb, 1983, str. 318—319).

[2] U radu: *Protivrečnostite na socijalizmot*, (CK SKM, Skoplje, 1969, str. 431—432) Mito Hadži Vasilev ističe da su etatistički odnosi specifičan oblik političko-revolucionarnog potiskivanja privatnog bića radničke klase — tokom perioda u kojem ona još nije sposobna da ostvari razvijenije odnose u raspodeli prema radu. Zato svi procesi koji teku u celoj fazi etatizma u suštini predstavljaju suspenziju delovanja protivrečnosti klase.

Digitized by Google

nim bogatstvom, uslovima rada. I upravo zato kada se proširena reprodukcija povezuje sa slobodnom samoupravnom akcijom radničke klase, to označava početak one faze razvitka socijalističke revolucije u kojoj se pristupa radikalnoj rekonstrukciji ne samo dotadašnjeg istorijskog odnosa između živog i opredmećenog rada, to jest svojine na sredstvima za proizvodnju, nego se menja i karakter i kretanje društvenog viška rada. Jednu od osnovnih pretpostavki za ostvarivanje ove suštine svakako predstavlja i obezbeđivanje uslova za oslobođenje rada od administrativno-etatističkog pokroviteljstva i omogućavanje radničkoj klasi da ostvari istorijsku ulogu — da sama, neposredno i slobodno, utvrđuje potrebni rad, čime će povratiti sopstvenu i dotad otuđenu društveno-ekonomsku moć, odstranivši činioce koji su se formirali izvan njenog bića.

2. Samoupravljanje se pojavljuje kao novo društveno kretanje viška rada.[3] Sa samoupravljanjem društvo se sučeljava sa specifičnim (relativnim) kretanjem viška rada, preko kojeg radnička klasa, u okviru asocijacije proizvođača, u uslovima objektivnih zakona, sama utvrđuje neposredno potreban rad i višak rada. Povezivanje proširene reprodukcije sa proizvođačima otvara nova pitanja u razvoju socijalističkih odnosa, a pored ostalih problem koordinacije interesa i potreba i njihovo međusobno usklađivanje na relaciji kapital — država — samoupravljanje naročito aktuelizuje pitanje o slobodnoj razmeni rada kao ekonomsko-društvenoj osnovi široke »lepeze« društvenih delatnosti. Ovo zato jer je više nego jasno da se radnička klasa ne može osloboditi državnog monopola u upravljanju društvenim poslovima — kao posrednik između rada i proizvoda, između stvaranja vrednosti i raspolaganja viškom rada, ako to ne učini ne samo u materijalnoj proizvodnji, već i u svim drugim oblastima društvenih delatnosti. Ona ne može osloboditi sopstveni rad ako istovremeno ne oslobodi i druge delatnosti najamnog odnosa, spoljnog uticaja i birokratskog odlučivanja o njihovim interesima, s obzirom na položaj u kojem se nalazi. Uostalom, samoupravni odnos po svome društvenom biću pomera dezalijenaciju proizvodnog procesa društva u pravcu jedinstva reprodukcije ostvarenog u obliku slobodno udruženog rada.

3. U uslovima kapitalističkih proizvodnih odnosa, društvene delatnosti (nauka, obrazovanje, kultura, zdravstvo, socijalna zaštita itd.) povezuju svoju egzistenciju razvitka i funkcionisanja u takvim društvenim okolnostima u kojima jedino mogu da se izraze samo kao opšta materijalna i društvena pretpostavka procesa oplođivanja kapitala. To, s jedne strane, znači izjednačavanje tretmana svih ljudskih interesa, potreba i aktivnosti sa potrebama i troškovima kapitala, i s druge — predstavlja kidanje veza i korelacija slobodne i neposredne ljudske delatnosti sa stvarnom ljudskom potrebom na osnovi stvorenog društvenog bogatstva. Otuđa i pojava protivstavljanja ovih sfera reprodukcije materijalnom bo-

[3] Isto, str. 433.

Digitized by Google

gatstvu i uopšte neposrednoj proizvodnji, njihovo zatvaranje u sopstvene okvire.

Država se takođe pokazala kao slab koordinator interesa i potreba radnih ljudi iz raznih sfera društvene reprodukcije. To je, pre svega, posledica monopola države u upravljanju proizvodnjom i raspodelom, monopola koji ukida slobodu neposrednog nosioca proizvodnje — radnog čoveka. Uostalom, nije se desilo jedanput, a to je i danas slučaj da funkcije kojima se zadovoljavaju interesi i potrebe radnih ljudi i građana u raznim društvenim delatnostima prisvaja država. »Naime, taj monopol stavljao je državu u položaj, u interesu vladajućih klasa, da bude ne samo jedini arbitar u odnosima između materijalne proizvodnje i društvene nadgradnje, nego i da samo ona svojim odlukama utvrđuje obim i način izdvajanja i prenošenja sredstava iz materijalne proizvodnje u oblast takozvane društvene potrošnje, odnosno društvenih delatnosti.«[4]

Prilikom kreiranja istorijskog subjekta materijalne proizvodnje samoupravljanje mora tom subjektu da vrati raskomadane delove ljudske prakse, da bi prevladao podelu rada, tako što bi duhovni rad, naučno, obrazovno, kulturno stvaralaštvo uopšte, doveo do razine jedinstvenog društvenog rada, integralne proizvodnje. Naučni, obrazovno-vaspitni, kulturni, zdravstveni itd. radnik i manuelni radnik moraju nestati sa istorijske scene, zajedno sa klasnim ograničenjima rada, i ustupiti mesto integralnom radniku, odnosno čoveku-stvaraocu.

Samoupravljanje predstavlja društveni odnos koji u regulisanju interesa i potreba radnih ljudi i građana polazi od emancipacije rada, čija je osnovna pretpostavka oslobođenje viška rada. Sve dok proizvođači ne dobiju pravo da odlučuju o upotrebi viška rada, rad nije stvarno i u celosti slobodan.

U društvenom sadržaju viška rada u našem socijalističkom društvu nastale su izvesne kvalitativne promene. U meri u kojoj su vršene promene u društvenoj svojini dolazilo je i do promena u društvenom karakteru viška rada. Odražavajući osnovni sadržaj temeljnog produkcionog odnosa, višak rada istovremeno odražava i klasnu suštinu tog odnosa. Zato je preobražaj viška rada neminovno usmeren u pravcu pretvaranja tog dela ukupnog društvenog rada u takozvani potrebni rad, sa gledišta udruženog rada u celini, to jest on se više ne pojavljuje kao snaga i osnova na kojoj određene osamostaljene društvene grupe vrše društvenu funkciju odlučivanja o uslovima i sredstvima, pa i o samom višku rada. To je put takozvanog socijalnog strukturiranja društva koji označava prevazilaženje klasnih protivrečnosti između proizvodnog rada i rada u svim drugim sferama ukupnog društvenog rada.

Znači, društveno biće procesa podruštvljavanja viška rada sadržano je u realizaciji neposrednih i dugoročnih interesa svih učesnika u ukupnom društvenom radu. Pravi, stvarni interesi fundamentalnog dela radničke klase, to jest neposrednih proizvođača u

---

[4] Edvard Kardelj, *Pravci na razvojot na političkiot sistem na socijalističkoto samoupravuvanje*, »Komunist«, Skoplje, 1977, str. 17.

Digitized by Google

materijalnoj proizvodnji, ne ostvaruju se izolovano od interesa drugih učesnika u ukupnom društvenom radu, i obrnuto. Prema tome, ovladavanje viškom rada od strane radničke klase predstavlja materijalnu i društvenu pretpostavku procesa prevazilaženja elemenata klasnih protivrečnosti viška rada i pretvaranja tog viška u potreban rad udružene radničke klase. Tu se, zapravo, mora locirati i pitanje o slobodnoj razmeni rada kao društveno-ekonomski i klasni supstrat samoupravnog interesnog organizovanja.

II

1. U svim analizama slobodne razmene rada, sa društveno-ekonomskog aspekta, konstatuje se da društvene delatnosti same po sebi ne stvaraju novu vrednost. Ali materijalna proizvodnja u kojoj se stvara nova vrednost sve više je uslovljena funkcijom koju vrše društvene delatnosti u ovim oblastima, i u tom smislu one prerastaju, posebno nauka i obrazovanje, u proizvodnu snagu društva od sve presudnijeg značaja za tokove društvene reprodukcije. »Naš radnik nije više samo fizički radnik. Čim on počinje da odlučuje o proširenoj i društvenoj reprodukciji, o uslovima i ciljevima slobodne razmene rada između pojedinih oblasti udruženog rada i čim je ,putem svojih delegacija i delegata, u položaju da može da učestvuje u donošenju odluka o zajedničkim interesima na raznim nivoima udruženog rada i društva, njegov rad u tom slučaju nije više samo fizički, nego i umni.«[5]

Zato sve intenzivniji razvoj ovih delatnosti u uslovima socijalističkih samoupravnih odnosa naročito određuje razvoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, što vodi prevazilaženju podele rada na intelektualni i fizički, odnosno postepenom integrisanju svih delatnosti u jedinstveni sistem društvene reprodukcije. Ove promene obezbeđuju realne uslove za razvoj jednog novog tipa društvene reprodukcije zato što uključuju i one delatnosti koje su u prethodnim klasnim načinima proizvodnje bile odvojene od materijalne proizvodnje.

Društvene delatnosti u uslovima samoupravno organizovanog udruženog rada postaju sve samostalniji činioci koji imaju snažan uticaj na proizvodnju i potrošnju, unapređujući proizvodni proces. No, kao oblast rada, one su društveno verifikovane zbog svog doprinosa i značaja u ovladavanju prirodom od strane ljudi; ograničene su u prisvajanju društvenog proizvoda — dobijaju ga zavisno od stvarne sposobnosti proizvodnje da povećava društveno materijalno bogatstvo. Proizvodni rad izražava dostignuća nauke i obrazovanja i stepen njihovog povezivanja sa proizvodnim procesom; izražava opšti nivo obrazovanja, nauke, kulture društva, to jest povezanost obrazovnih, naučnih, kulturnih itd. vrednosti sa radnom energijom čoveka, sa njegovim odnosom prema sopstve-

[5] Isto, str. 16.

Digitized by Google

nim ljudskim pretpostavkama za opstanak i napredak itd. Osnovni društveni odnosi među ljudima upravo se zato odražavaju na proizvodnu sferu. To ostavlja drugim delatnostima samo prostor za uticaj na formulisanje ili menjanje tih odnosa; one se ne mogu konstituisati i odvojiti sa svojim posebnim interesima i, na osnovu toga, suštinski opredeliti karakter razvoja odnosa u materijalnoj proizvodnji.

Upravo u okviru tog procesa zajedničkog ovladavanja društvenim viškom rada teče i proces »vraćanja« radu njegove otuđene intelektualne, naučne i druge komponente. To nije nekakvo spoljno unošenje intelektualnih komponenti u sam rad, nego njihovo »aktiviranje« unutar samog rada, unutar same sfere proizvodnog rada. U tom dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti teku i procesi koji izražavaju ne samo promene u karakteru i sadržini rada, nego i promene u društvenom položaju nosilaca naučnog, obrazovnog, kulturnog i proizvodnog rada. Između sfere materijalne proizvodnje i drugih sfera udruženog rada, u uslovima samoupravne organizacije društva, sve više nestaju odnosi arbitrarnosti, zavisnosti i poslušnosti, odnosno stvaraju se realni uslovi za ukidanje svih oblika otuđivanja rada. Jedna od osnovnih posledica je i to što umni rad u takvim odnosima nije više gospodar fizičkog rada, nego samo komponenta slobodnog udruženog rada i slobodne razmene različitih vidova rada i rezultata rada.[6]

2. Uostalom, radnička klasa je bila i mora još više da bude nosilac takvog sistema samoupravnog udruženog rada koji koordinaciju, usaglašavanje i integraciju svih sfera reprodukcije ostvaruje slobodnijim demokratskim društvenim dogovaranjem, čija suština je svesno ovladavanje od strane društva objektivnom zakonitošću usaglašavanja i razvijanja svih delatnosti. Socijalistički udruženi rad, prema tome, čini ravnopravnima sve delatnosti koje utiču na razvoj društvene podele rada, na odlučivanje o društveno-ekonomskom položaju svih radnih ljudi. U njegovim okvirima stvaraju se uslovi za stavljanje svih delova jedinstvenog društvenog rada u isti društveni položaj koji ima fundamentalni deo radničke klase — u pogledu uslova, sredstava i rezultata ukupnog društvenog rada i u pogledu svih društvenih funkcija.

Na taj način dostiže se takav nivo razvitka proizvodnih snaga u društvu kada se proizvodni rad, u smislu stvaranja novih vrednosti, ne može svoditi isključivo na fizički rad, praksu i iskustvo koje se tim radom stiču, već uključuje u sebe, kao nerazdvojne delove, stepen produktivnosti, kvalifikovanosti i stručnosti što se stiču u toku obrazovnog procesa, zatim primenjene, razvojne ili fundamentalne naučne doprinose, kroz zdravstvenu komponentu sa proizvodnog i humanističkog aspekta itd. Slično je i sa kulturom i drugim društvenim delatnostima. »Otuda se i ne može govoriti o odvojenosti ovih delatnosti od rezultata proizvodnje i razvoja dru-

[6] Isto, str. 18.

Digitized by Google

štva, to nije ni zatvoreni svet u sebe koji na proizvodnju gleda kao na vulgarnu praksu.«[7]

U tome je upravo istinski ljudski i istorijski smisao samoupravljanja uopšte, a u njegovim okvirima i novih oblika koordiniranja interesa i potreba — slobodne razmene rada.

3. Slobodna razmena rada predstavlja negaciju svih shvatanja koja vode bilo vulgarizaciji odnosa između rada u društvenim delatnostima i onoga u materijalnoj proizvodnji, kao rezultat dugogodišnje posredničke uloge države u tim odnosima, bilo potcenjivanju tog rada kojim se ocenjuje kao parazitski. Ona je, pre svega, i svestan napor ljudi da se »iz funkcionalne i tehničko-tehnološke podele rada ne izvedu odnosi eksploatacije i dominacije«.[8] Deklarativno opredeljivanje, međutim, za ovo načelo ne može i ne znači izražavanje istinskih odnosa i razrešavanje svih problema vezanih za njihovu praktičnu primenu. Našem samoupravnom društvu predstoji ulaganje snažnih ali i veoma bitnih napora usmerenih na razradu svih elemenata naučno i klasno zasnovanog koncepta slobodne razmene rada. Taj koncept mora da razradi ne samo praktične, već i idejne komponente, tako da one budu u skladu s njegovom osnovnom funkcijom — kao oblikom samoupravne integracije rada i društva.

Slobodna razmena rada, najopštije rečeno, može se definisati kao društveno-ekonomski odnos u čijim okvirima se ostvaruje svesna, samoupravna, planski organizovana, demokratski neposredna i sporazumna razmena rada između dva ravnopravna i po sposobnosti razmene izjednačena subjekta, ali ne posredstvom tržišnog mehanizma, niti državne arbitraže, nego slobodno, neposredno, međusobnim sporazumevanjem i dogovaranjem zainteresovanih.

Iz ove definicije jasno proizlazi nekoliko značajnih komponenti slobodne razmene rada.

Prvo, nije reč o nekakvom apstraktnom odnosu razmene, nego o takvoj razmeni gde je prethodno poznat korisnik određene usluge i gde se još u početku odnosa razmene zna kakva je usluga u pitanju, koliki je međusobni odnos živog i minulog rada koji će se uložiti za njenu realizaciju, kakav će biti njen efekat, pa se otuda može prethodno utvrditi i cena za uslugu. U ovoj definiciji još nije dovoljno u praksi razrađen onaj deo gde se govori o efektu slobodne razmene rada Dosadašnji planovi i programi u oblastima nauke, obrazovanja, kulture, zdravstva itd. (izuzimajući izvesna eksperimentalna iskustva) ne počivaju na realnom društvenom odnosu koji će ove programske ideje približiti praksi. S druge strane, radnici iz materijalne proizvodnje previše formalistički ili uopšte ne pristupaju verifikaciji planova i programa radnika u društvenim delatnostima. Etatističko-birokratski sistem i ideologija dugo vremena su pod svojim okriljem držali društvene delatnosti,

[7] Videti govor T. Vlaškalića na IX susretu samoupravljača »Crveni barjak« u Kragujevcu, »Politika«, 16. februar 1977, str. 8.

[8] R. Marinković, *Samoupravne interesne zajednice*, u knjizi: *Društveno-politički sistem SFRJ*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976. str. 293.

Digitized by Google

i ostaci takvog stanja danas se još snažno osećaju, ako ne u programima ,a ono u velikoj meri u praksi. To se ogleda u odvojenosti društvenih delatnosti od ostalog društvenog rada, u svođenju nauke, obrazovanja, kulture na poseban sektor, od posebnog društvenog interesa, nezavisan od sadržine proizvodnih odnosa, u održavanju administrativno-budžetske logike finansiranja, u tretmanu ovih delatnosti kojima se daje funkcionalistički karakter i u njima održavaju posrednički odnosi. Međutim, suština ustavnih odredbi otvara mogućnost neposrednim proizvođačima da direktno ostvaruju svoje neotuđivo pravo da koriste rezultate svoga viška rada za neposredno zadovoljavanje svojih duhovnih potreba, ovo pretpostavlja neposrednost u odlučivanju o svim fazama pretvaranja viška rada u potreban rad, što daje slobodnoj razmeni rada novu kvalitativnu dimenziju ostvarivanja.

Drugo, u razmenu ulaze dva ravnopravna i po sposobnosti razmene izjednačena subjekta, što ukazuje na potrebu izjednačavanja samog društveno-ekonomskog stanja i dovođenja u situaciju da oni budu neposredno zainteresovani za sudbinu rezultata rada što se razmenjuje. Takav odnos koji proizlazi iz ravnopravnosti subjekata — uslov je za objedinjavanje procesa reprodukcije, to jest radnici društvenih delatnosti napuštaju svoju ulogu potrošača novostvorenih vrednosti i postaju aktivni učesnici u sticanju nove vrednosti.

Treće, razmena se ostvaruje bez posredništva klasičnih instrumenata, tržišta i države, drugim rečima, slobodno i neposredno, što znači da tržište nije jedina osnova za usaglašavanje rada, potreba i ocenjivanje rezultata rada.

Četvrto, ona nije ni stihijska ni anarhična, već se ostvaruje u granicama globalnih instrumenata društva koji se temelje na međusobnom dogovaranju i sporazumevanju zainteresovanih koji razmenjuju svoj rad.[9]

Peto, slobodna razmena rada ostvaruje se u raznim oblicima, s tim što se akcent stavlja na neposrednu razmenu rada.

4. Slobodna razmena rada u samoupravnim interesnim zajednicama u suštini predstavlja afirmaciju osnovne organizacije udruženog rada kao temeljne socijalističke zajednice rada u kojoj radnici ostvaruju svoju dominantnu ulogu i u ovim područjima društvene reprodukcije. Upravo zato se stvaraju realne mogućnosti da se »proizvodnja« naučnih, obrazovnih, kulturnih, zdravstvenih itd. usluga neposredno organizuje i kanališe kao racionalan proces rada, usmeren ka zadovoljavanju proizvodno određenih interesa i potreba.

Eliminisanjem odlika klasične tržišne razmene, koja je, po pravilu, u pojedinim slučajevima neekvivalentna, ekvivalentnost se postiže u globalu kada se rad koji se razmenjuje poistovećuje sa društveno potrebnim radom — slobodna razmena rada omogućuje da se obezbedi približna ekvavilentnost rada u razmeni u sva-

[9] Član 22, stav 2. Zakona o udruženom radu.

Digitized by Google

kom konkretnom slučaju. To daje za pravo radnicima udruženima u naučnoj, obrazovnoj, kulturnoj, zdravstvenoj i drugim društvenim delatnostima da primaju od radnika udruženih u proizvodnji i drugim delatnostima približno onoliku količinu rada koliko su ugradili u uslugu koju pružaju korisnicima, s tim što se taj rad unapred vrednuje.[10]

Znači, nesporno je jedno: slobodna razmena rada predstavlja oslobođenje rada koji se ulaže u sferi društvenih delatnosti od etatizma, tehnokratskog birokratizma i tržišne stihije, znači od oblika otuđenosti i prinude i potvrđuje se kroz nove principe, kao što su: solidarnost, uzajamnost, usaglašavanje širih i užih interesa, jednakost, sporazumevanje, dogovaranje i slično.

Pri tom, razmatranje pitanja o slobodnoj razmeni rada, kao novom obliku integracije društvenog rada, prati samo društvena priroda rada u društvenim delatnostima. Znači, pre svega, ima se u vidu rad u onim delatnostima koje su vezane za čoveka, a ne za materijalne predmete rada. Upravo zato što »proizvod« rada uložen u ove društvene delatnosti postaje integralan deo čovekovog intimnog životnog bogatstva i doprinosi njegovom lociranju u društvu, pa prema tome postaje i društveno bogatstvo, slobodna razmena rada predstavlja najbolji način za neutralisanje dejstva tržišnih zakona i državne integracije u ovoj osetljivoj sferi društvenog života i otvara perspektivu za lakše i prirodno samoupravno konstituisanje ovih delatnosti u jedinstvenom procesu društvene reprodukcije, što znači jednu od najrevolucionarnijih promena u razvoju proizvodnih snaga i odnosa u socijalističkom samoupravnom društvu.

Slobodna razmena rada sadrži sve pretpostavke potrebne za celovitu integraciju rada, što znači njegovo oslobođenje. Ona predstavlja onaj okvir i oblik u kojima se višak rada kao rad za druge *ukida* i pretvara u *potreban rad* udruženih ljudi, u jedinstvenom sistemu udruženog rada. I upravo zbog toga, naime u zavisnosti od toga u kojoj će se meri dosledno i potpuno ostvarivati slobodna socijalistička razmena rada je i stepen intenziteta integracije radnih ljudi u društvenim delatnostima sa radničkom klasom u celini, a time i stepen menjanja i postupnog napuštanja njenih klasnih obeležja.

III

Upravo zato ustavni koncept o samoupravnim interesnim zajednicama znači ustavno-pravnu konkretizaciju ovih osnovnih teorijskih i idejnih postavki o položaju i karakteru rada u društvenim delatnostima i njihovo povezivanje sa celinom samoupravno udru-

[10] O ovome V. Bakarić daje veoma jednostavan, ali rečit primer u svojoj knjizi *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1975, str. 98.

Digitized by Google

ženog rada. On počiva, u osnovi, na tri glavna principa, koja su se u praksi, više ili manje, pretvorila u vlastitu suprotnost.

Princip *samoorganizovanja* samoupravnih interesnih zajednica, kao način omogućavanja radnim ljudima da neposredno, sami ili preko svojih samoupravnih organizacija i zajednica, konstituišu ove zajednice, — osnovni je način zadovoljavanja određenog interesa udruženog rada. Samo u onim situacijama u kojima ne dolazi do stvaranja samoupravnih interesnih zajednica na osnovi samoorganizovanja, to jest samoupravnim putem, samoupravnim sporazumevanjem zainteresovanih, Ustav predviđa da se samoupravne interesne zajednice mogu konstituisati na osnovi zakona. Međutim, u praksi se događa i ispoljene su takve tendencije da se ono što je Ustav predviđao kao izuzetak pretvara u opšte pravilo. Ono, pak, što je trebalo da bude opšte pravilo — samoorganizovanje ovih zajednica — postalo je redak izuzetak. Na taj način, od jedne institucije koja je bila zamišljena kao značajna dimenzija u kompleksnom procesu integracije društvenog rada i kao originalni oblik samoupravnog utvrđivanja i zadovoljavanja interesa i potreba radnih ljudi i građana, samoupravne interesne zajednice kakve danas postoje neposredna su i konkretna tvorevina zakonodavstava republika i pokrajina, a sasvim retko plod samoupravnih inicijativa udruženog rada. To je svakako išlo na ruku administracijama republičkih i pokrajinskih centara, koje su ove zajednice još u njihovom začetku pretvorile u svoju produženu ruku. U prevelikoj želji i nastojanju da što pre i što sveobuhvatnije sprovedemo transformaciju odnosâ u društvenim delatnostima i da ih prebacimo sa državnog koloseka na kolosek samoupravno udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, bez prethodnog sticanja i analiziranja iskustava, bili smo zahvaćeni naivnim verovanjem da samim normativnim socijalizovanjem državnih funkcija u ovim oblastima iščezava i poslednji socijalni nosilac birokratizma. On je danas dislociran, nalazi se u mnogobrojnim samoupravnim telima ovih zajednica, i šire. Unutar svakog centra samoupravnog odlučivanja javlja se birokratizam u izmenjenom, decentralizovanom obliku. On dobija oblik neformalnih grupa koje teže održavanju monopola na upravljanje radom, na raspolaganje viškom rada, bez učešća radnika i njihovih interesa, teže ka prisvajanju na osnovu birokratske hijerarhije, a ne na osnovu rezultatâ rada itd. Delujući iz pozadine, birokratija, u stvari, donosi najdalekosežnije odluke, prepuštajući odgovornost za njih određenim ličnostima na poprištu društvenih zbivanja. Ta opasnost je utoliko veća ukoliko su slabije snage i uticaj formalno-pravnih društvenih institucija. Sam spoljni demokratski oblik nije nikakva garantija da i one same nisu oruđe birokratije koja njima manipuliše. Oko realnih društvenih odnosa, oko realne raspodele društvene moći ona počinje da raspreda socijalne mitove i da stvara pravno-političke fikcije kojima se ta realnost prikriva, a birokratija se zaogrće plaštom nesnošenja odgovornosti za nastale posledice.

Digitized by Google

Izlaz iz takve situacije i najpouzdaniji lek, ne za nekakvo vraćanje moći »odgovornosti« birokratije, već za ukidanje realnih društvenih izvora birokratije, jeste u tome da dalji razvitak političkog sistema obavezno bude razvitak viših formi *neposredne* socijalističke samoupravne demokratije — shvaćenih kao samodelatnost klase — a predstavnički organi i forumi da se dublje ukorene u neposrednu demokratiju, da se iz nje izvode i da njoj odgovaraju, da budu njeni organi. U tom smislu, bitno je uspostaviti sasvim drugačiji odnos između samoupravnog i političkog odlučivanja u užem smislu, da izvorni interesi bazičnih socijalnih snaga budu odlučujući kako bi ukupna inicijativa mogla poteći kanalima političkog sistema i efikasno se oblikovati u političke odluke.

I upravo zato da bi se otklonile posledice institucionalizacije procesa izražavanja i usklađivanja različitih interesa gde sa svakom stvorenom institucijom, odnosno sa svakom SIZ, nastaju neki novi interesi koji su tesno vezani za samo postojanje te institucije i koji, kako to ističe prof. Pašić, s gledišta aparata te institucije, postaju primarni, dok se stvarno primarni interes radi kojeg je institucija stvorena, potiskuje u drugi plan — potrebno je ne samo prestati sa formiranjem i daljim širenjem novih samoupravnih interesnih zajednica na ovaj način, nego vratiti se izvornim ustavnim postavkama o ovim zajednicama. To bi značilo razmotriti ne samo način funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica u oblasti takozvane materijalne proizvodnje (elektroprivrede, vodoprivrede, komunalnih delatnosti, ekonomskih odnosa sa inostranstvom itd.) nego i opravdanost njihovog postojanja. One su se pretvorile u svojevrstan monopol, vrlo su neelastične i nefleksibilne; umesto da dozvole da se radni ljudi, odnosno njihovi interesi direktno sučeljavaju i pretvaraju u zajednički interes, one kao institucije istupaju u njihovo ime, svaka za sebe zastupajući neki parcijalni interes. Razume se da one svoju ekonomsku moć grade na svojoj posredničkoj ulozi u raspolaganju velikim društvenim ili paradržavnim kapitalom koji se stvara administrativnim zahvatanjem sredstava, obaveznim doprinosima udruženog rada koji im se propisuju.

Slična je situacija i u samoupravnim interesnim zajednicama u oblasti društvenih delatnosti. Tu je potrebno preispitati ne samo način organizovanja ovih zajednica (u smislu njihovog grupisanja po srodnosti delovanja na opštinskom nivou), nego i onaj drugi ustavni princip njihovog postojanja — *slobodne razmene rada.* To je od posebnog značaja zato što su društveno-ekonomski odnosi u oblasti društvenih delatnosti i danas pod uticajem onih odnosa koji su se duže vreme formirali u uslovima posredništva i preraspodele dohotka između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti od strane društveno-političkih zajednica. Otuda i izraženo nastojanje da razvoj društvenih delatnosti počiva na autonomiji, da one ne budu povezane s privredom — kao neposrednim korisnikom njihovih usluga, a to znači — nikad ne bi imale dovoljno sredstava, neprekidno otuđujući, pri tom, deo dohotka organizacija

Digitized by Google

udruženog rada u materijalnoj proizvodnji. U takvim uslovima društvene delatnosti objektivno imaju karakter potrošnje. Uostalom, i sadašnji sistem alimentiranja sredstava za finansiranje društvenih delatnosti stopama doprinosa koje predstavljaju postojane veličine propisane od strane države reprodukuje se po budžetsko-fondovskoj logici, pod izgovorom »zaštite« udruženog rada od prekomernih zahvata, ne ostavljajući, pri tom, prostor radnim ljudima da samostalno i odgovorno, kao pravi subjekti društvene reprodukcije, utvrđuju svoje zajedničke potrebe i da odlučuju o izdvajanju sredstava — i udružuju ih — za zadovoljavanje tih potreba. Isticanjem teze da se, tobože, želi sačuvati »akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede« nastoji se, u stvari, postići da o zadovoljavanju zajedničkih interesa i potreba ne odlučuju neposredno radnici i radni ljudi, a mehanizmi odlučivanja radnika i radnih ljudi često se koriste za isforsirano i formalno odlučivanje o već »na drugom mestu« usaglašenim formalno ponuđenim predlozima. Radnici i ostali radni ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama skoro uvek pod pritiskom usvajaju ponuđene programe i samoupravne sporazume o stopama doprinosa; naime, ako to ne učine dobrovoljno, to će biti sprovedeno na osnovi odluke skupštine društveno-političke zajednice. »Na taj način, ukupna politička akcija gubi na svom intenzitetu i jača predlagačka pozicija i uloga davalaca usluga, stručnog, upravnog i izvršnog aparata, a stvaraoci dohotka i korisnici usluga postavljeni su u pasivnu poziciju.«[11] Sredstva koja se u samoupravnim interesnim zajednicama na ovaj način prikupljaju dobijaju vrlo često karakter osamostaljenog kapitala kojim upravlja ova zajednica, što ne samo da menja karakter odnosâ unutar samoupravne interesne zajednice, nego predstavlja pogodno tlo za otuđivanje ovih zajednica od sfere samoupravljanja i za njihovo birokratizovanje. Upravo zato kritika slabosti u realizaciji idejnog koncepta o ovim samoupravnim institucijama treba da dobije na kvalitetu i da bude postavljena na širu društvenu osnovu. Nosilac kritike nedoslednosti u praktičnom funkcionisanju sistema samoupravnog interesnog organizovanja najčešće je bio Savez komunista, tačnije, njegovi forumi, i ta kritika je bila usmerena uglavnom na stručne službe samoupravnih interesnih zajednica. Toj kritici su se neretko priključivali i forumi drugih društveno-političkih zajednica, kao i organi uprave, pa se tako dobijao utisak da je suštinski nedostatak samoupravnog interesnog organizovanja — predimenzioniranost i loša organizovanost stručnih službi. Time je, opet, veći deo stvarno zainteresovanih, socijalistički orijentisanih radnih ljudi ipak stavljen u ulogu posmatrača, a to je akciju organizovanih socijalističkih snaga činilo jednosmernom, parcijalnom, forumski zatvorenom. S obzirom na te karakteristike, takva akcija je delovala kao sukob u sklopu profesionalno-političkog uprav-

[11] Zvonko Špoljar, *Neki aktuelni problemi instrumentalizacije i institucionalizacije slobodne razmjene rada*, »Marksistička misao«, br. 2/1979, str. 106.

Digitized by Google

ljačkog segmenta, koji kao da je izgubio mogućnost ostvarivanja neposredne kontrole nad viškom rada koji se akumulira u ovim zajednicama i nad stručno-upravnim aparatom u samoupravnim interesnim zajednicama.

Što se tiče stava prema mestu i položaju stručnih službi samoupravnih interesnih zajednica — osnivanje jedne stručne službe za sve samoupravne interesne zajednice na području opštine, takva ideja i nastojanje u praksi nailaze na snažan otpor. Kada se tome doda i postojanje raznih državnih organa (sekretarijati, komiteti, saveti, komisije) koji se pojavljuju, uglavnom, kao naporedne institucije što se bave istom problematikom, onda se dobija prava slika o bujanju administracije. A to nameće neodložnu potrebu racionalizacije državne uprave formiranjem samo jednog sekretarijata društvenih delatnosti kao organa uprave, umesto svih dosadašnjih koji se osnivaju za svaku delatnost posebno.

Polazeći od saznanja da je osnovna karakteristika samoupravljanja sposobnost integrisanja, danas nije moguće samoupravljanje razvijati na drugačiji način osim uporedo u svim oblastima društvenog života. Zaostajanje razvoja samoupravnih odnosa i svesti u kulturi, nauci, obrazovanju, zdravstvu, već danas deluje kao činilac usporavanja razvoja ukupnih samoupravnih odnosa udruženog rada u društvu. Zato su samoupravne interesne zajednice zamišljene ne samo kao faktor koji će podsticati samoupravni preobražaj društvenih delatnosti, već i kao oblik samoupravne integracije društva.

Digitized by Google

Milivoje Trklja

Otvorena sistemska pitanja slobodne razmene rada i samoupravnih interesnih zajednica u društvenim delatnostima

Društvena nastojanja da se uspostavi i unapredi slobodna razmena rada i samoupravno interesno organizovanje u društvenim delatnostima nisu dala ni preko potrebne ni opipljive rezultate. Mnogo se očekivalo od Zakona o udruženom radu, od Stavova saveznih društvenih saveta iz 1977. i 1981, od Rezolucije o slobodnoj razmeni rada iz 1979. i od stabilizacionog dokumenta sa ovog područja iz 1982. godine. Još više se očekuje od kritičke analize funkcionisanja slobodne razmene rada i SIZ-ova kao integralne komponente političkog sistema. U stvarnosti preovlađuju parafiskalizam i etatizam, otuđenost odlučivanja o sredstvima za zadovoljavanje zajedničkih potreba u nauci, obrazovanju, kulturi, zdravstvu i drugim društvenim delatnostima od njihovih stvaralaca i pozicija radnika u društvenim delatnostima kao izdržavanih potrošača, sa negativnim posledicama koje otuda proističu po racionalnost, efikasnost i kvalitet rada i uslove, obim i sadržinu zadovoljavanja potreba.

Izlaz nije moguće naći *u napuštanju* slobodne razmene rada i SIZ-ova kao organizacionog oblika jednog od njenih modaliteta, iz prostog razloga što ona po mnogim ocenama i ne postoji, u svakom slučaju ne predstavlja dominantan odnos. Reč može biti samo o *radikalnom raskidu* sa državnoposredničkim i parabudžetskim odnosima i njihovom supstituisanju mehanizmima samoupravnih dru-

Digitized by Google

štveno-ekonomskih odnosa slobodne razmene rada i SIZ-ova kao oblika samoupravnog povezivanja i organizovanja radnika i radnih ljudi i njihovih samoupravninh organizacija i zajednica, odnosno o uspostavljanju vladavine udruženog rada u privredi i drugde i udruženog rada u društvenim delatnostima nad uslovima i odnosima međusobne razmene rada, na samoupravno svesno organizovani i neposredni način, budući da se ovde, usled specifičnosti potreba i delatnosti u kojima se zadovoljavaju, ne mogu neposredno primenjivati ekonomske zakonitosti robne privrede u usklađivanju rada i potreba i vrednovanju rezultata rada.

Koji su glavni uzroci slabom ostvarivanju slobodne razmene rada, tako da preti opasnost od kompromitacije same ideje, samog koncepta ovog oblika društveno-ekonomskih odnosa? Uzroci su ili u lošoj konstrukciji (u izostajanju nekih značajnih elemenata ili u pogrešnom izboru drugih) samog mehanizma (sistema), ili u lošoj upotrebi mehanizma (realizacije sistema) ili i u jednom i drugom. Bez sumnje, slobodna razmena rada ne može se spontano konstituisati i postati vladajućim odnosom bez napora organizovanih subjektivnih snaga. Akcija se više iscrpljivala u multipliciranju dokumenata nego u njihovoj konkretizaciji i oživotvorenju. Međutim, i ovo nije van sistema. Njegovu integralnu komponentu čine subjektivne organizovane snage, njihova organizovanost, uloga i sadržina mera i akcija.

Pri postavljanju sistemskih osnova slobodne razmene rada i SIZ-ova u Ustavnim amandmanima iz 1971. godine, Ustavu i Zakonu o udruženom radu nije se raspolagalo, osim sporadičnih pojava, praktičnim iskustvima i teorijskim nasleđem. Ušlo se u nešto kvalitativno novo, u veoma kompleksni i suptilni poduhvat. Moguće je bilo definisati najopštiji koncept, ali ne i ne pogrešiti u izboru elemenata i ugrađivanju svih neophodnih. Kardelj je bio svestan toga da »ne možemo sa sigurnošću tvrditi da ćemo sprečiti svaki promašaj u jednom poslu gde, tako reći, probijamo nove puteve«[1]. Od tada do danas je odbranjeno na desetine doktorskih disertacija sa tematikom slobodne razmene rada i interesnog organizovanja, napisano niz studija i rasprava i održan veliki broj naučnih skupova. I praktična iskustva, kako pozitivna tako i negativna, daju sasvim drugačiju podlogu za definisanje sistema nego 1971, 1974. i 1976. godine. Ohrabruje činjenica da su se i teorija i praksa sve više konfrontirale sa žilavim otporom paraetatizma i spontaneiteta tržišnog komercijalizma u sferi zadovoljavanja potreba u društvenim delatnostima. Pri tome se pokazalo i to da određeni elementi u sistemu objektivno služe kao oslonac ili ostavljaju prostor za zadržavanje, pa čak i za učvršćivanje nesamoupravnih odnosa. Da u razradu ideje i koncepta slobodne razmene rada nisu ugrađena ili za nju nisu nađena takva rešenja koja bi

[1] Reč druga Edvarda Kardelja u diskusiji na XX skupštini Stalne konferencije gradova Jugoslavije u Herceg-Novom, »Komuna«, br. 10/1974, str. 4.

Digitized by Google

osposobila samu razmenu rada da postane dominantan mehanizam odnosa.

Koje su slabosti, koja su otvorena pitanja sistemske prirode slobodne razmene rada i interesnog organizovanja u društvenim delatnostima? Dugogodišnjim istraživanjem i aktivnim učešćem u izradi najvažnijih dokumenata sa ovog područja došao sam do saznanja o tome da takvih pitanja ima poprilično mnogo. Ukazaću na najznačajnija, ne rangirajući ih prema njihovom značaju.

1. Još 1977. godine uočen je vakuum između najopštijih ustavnih opredeljenja i njihove primene u samoupravnoj bazi. Kardelj je u Brionskoj raspravi o Stavovima saveznih saveta iz ove oblasti bio za to da se donese savezni zakon koji bi uspostavio jedinstvene sistemske osnove slobodne razmene rada i SIZ-ova. Preovladalo je gledište da bi to ugrozilo republičko-pokrajinski suverenitet i išlo naruku federalnom etatizmu, pa je dogovoreno da se donese rezolucija Savezne skupštine o slobodnoj razmeni rada. Doneta je 1979. godine i imala sudbinu koja, po pravilu, prati rezolucije — manje ili više ostala je mrtvo slovo na hartiji. I dalje smo ostali na ustavnoj filozofiji, tako da se izrazim, slobodne razmene rada, koja se kao takva prepisuje i najapstraktnije interpretira u republičkom i pokrajinskom zakonodavstvu sa kontroverznim konkretizacijama na meco planu. Nemamo sistemsku *operacionalizaciju* ustavnih intencija koja bi pokrivala prostor između najopštijeg (ustavnog) i konkretnog (samoupravne regulative). Reč je o ključnim odnosima samoupravnog društva kao celine, o segmentu socijalističkih samoupravnih odnosa čije bi osnove morale biti uređene na globalnom jugoslovenskom planu, gde su republičke i pokrajinske specifičnosti bez značaja po samo biće odnosâ kao *radničko-klasnih*, a ne nacionalno-narodnosnih.

2. Ključno pitanje slobodne razmene rada sastoji se u tome *ko* (iz čega proističe i kako) usklađuje rad i potrebe i materijalne mogućnosti zadovoljavanja. Ako to čini država, što se faktički zbiva, slobodna razmena rada nije moguća. Ako se odlukama van sporazumevanja i opredeljivanja interesa radnika i radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, kako davalaca tako i korisnika usluga, utvrđuje globalna proporcija dohotka u bilansnom pogledu za društvene delatnosti i njihove grane i grupacije, instrumentarij (doprinosi SIZ-ovima), kojim se operacionalizuje, neminovno ima parafiskalni karakter, a SIZ-ovi egzistiraju kao karika etatističkog lanca za distribuciju sredstava korisnicima (OOUR društvenih delatnosti).

Izlaz je u takvim promenama u sistemu planiranja koje će obezbeđivati samoupravno utvrđivanje proporcije namenskog opredeljivanja ekonomskih izvora za društvene delatnosti. Uslov za to je odstranjenje iz postojećeg sistema preteranog normativizma i komplikovane procedure, kao i uvažavanje specifičnosti rada i potreba u društvenim delatnostima, a posebno specifičnosti samog mehanizma slobodne razmene rada.

Digitized by Google

Na osnovu naučno elaboriranih ocena razvojnih mogućnosti i zadovoljavanja potreba, radnici u OOUR društvenih delatnosti treba da izraze sopstvene uslove (uključujući i materijalne) i mogućnosti pružanja usluga, da ih preliminarno usklade u radnim, složenim i drugim asocijacijama i strukturiraju po modalitetima realizacije (slobodna razmena rada u okviru SIZ, neposredna slobodna razmena rada, slobodna razmena rada sa mesnom zajednicom, tržišna razmena, itd.), kako bi se došlo do projekcija planova razvoja i programa rada. S druge strane, radnici, kao korisnici usluga, treba u svojim OOUR da opredele zahteve, interese i potrebe u društvenim delatnostima, u kontekstu sopstvenih razvojnih ciljeva i mogućnosti, sa sredstvima koja će se za to obezbeđivati, da ih usklade u radnim, složenim i drugim asocijacijama udruženog rada i strukturiraju po nivoima ostvarivanja (u osnovnoj organizaciji, radnoj ili složenoj organizaciji udruženog rada) i po modalitetima pribavljanja usluga. Radni ljudi u mesnim zajednicama takođe treba da izraze sopstvene zahteve, interese i potrebe i odrede sredstva za njihovo ostvarivanje. Opredeljenja, interesi, zahtevi i materijalni uslovi ostvarivanja, koji se odnose na SIZ-ovski modalitet, treba da se izraze i usklade u demokratskom dijalogu korisnika i davalaca usluga i, na toj osnovi, utvrde *zajednički* interesi i potrebe u okviru plana i programa SIZ, sa vrednosnom valorizacijom. Samoupravnim sporazumom, koji zaključuju svi subjekti slobodne razmene rada, treba da se donese *zajednički* plan i program rada SIZ (a ne kao do sada da se utvrđuju osnove plana) koji time dobija normativnu verifikaciju. Istim sporazumom treba definisati međusobna prava, obaveze i odgovornosti za realizaciju dogovorenog, uključujući i konkretizaciju plana i programa SIZ u osnovnim, radnim, složenim i drugim asocijacijama udruženog rada, kako korisnika tako i davalaca usluga, i u mesnim zajednicama. I širi (posebni) društveni interesi treba da se izraze u SIZ i ugrade u plan razvoja i program rada. Pri tome skupštine društveno-političkih zajednica treba da se javljaju (a ne društveno-politička zajednica kao nadređeni subjekt s pozicije vlasti preko izvršnih i upravnih organa) kao *ravnopravni* partner koji će u SIZ imati ulogu subjekta sporazumevanja o planu i programu SIZ.

Iz sistema planiranja treba, dakle, otkloniti one elemente koji *de facto paralizuju* samoupravljanje (donošenje, pored planova, i osnova planova i samoupravnih sporazuma o osnovama i planiranju svega i svačega u OOUR i mesnim zajednicama, bez definisanja i ostvarivanja zajedničkih interesa u širim oblicima samoupravnog povezivanja i organizovanja) ili ga potiskuju i *negiraju* (opšti bilansi i društveni dogovori koji zadovoljavanje zajedničkih potreba stavljaju pod režim ostvarivanja opštih potreba u DPZ).

Interventne funkcije DPZ u pogledu limitiranja udruživanja sredstava u SIZ, što u praksi predstavlja jedan od ključnih faktora suspenzije slobodne razmene rada, u sistemu bi trebalo striktno i restriktivno definisati i kad je reč o uslovima primene, sadržini i

Digitized by Google

roku trajanja, i sistemski postaviti kao krajnje sredstvo zaštite širih društvenih interesa u reprodukciji i društvu u slučaju otkazivanja mehanizma sporazumevanja o usklađivanju rada i potreba i sredstava za njihovo zadovoljavanje sa globalnim materijalnim mogućnostima.

3. U Zakonu o udruženom radu definisano je više kriterijuma, međusobno neusklađenih, pa i protivrečnih, o obezbeđivanju sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba u društvenim delatnostima, što u praksi rađa dileme kako te kriterijume primenjivati i dovodi do subjektivizma izbora. To su, između ostalih, ostvareni porast proizvodnosti rada OOUR-a koji obezbeđuju sredstva, obim zadovoljavanja potreba, doprinos radnika iz OOUR-a društvenih delatnosti koji svojim radom daju prilog povećanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini i životnog standarda, sposobnosti organizacija udruženog rada da obezbeđuju sredstva za zadovoljavanje potreba.[2]

Materijalne mogućnosti (sposobnosti organizacija udruženog rada da obezbeđuju sredstva) posmatrane izolovano od obima i strukture potreba, efekata njihovog zadovoljavanja i rada koji treba uložiti za pružanje adekvatnih usluga, ne mogu se prihvatiti kao kriterijum. Materijalne mogućnosti, posmatrane kao kvantum raspoloživog dohotka, uvek su nedovoljne. Uz to, ako nisu u funkciji rada i razvoja, imaju potrošački tretman, pa se strukturiraju izdvajanja prema potrebama potrošnje, što po sebi protivreči slobodnoj razmeni rada, kao razmeni radova. Još neadekvatniji kriterijum su potrebe bez obzira na stepen samoupravnosti njihovog identifikovanja i definisanja. Posmatrane van materijalnih mogućnosti i van rada (odnosno nužnih izdataka za njegovu reprodukciju), koji treba ulagati da bi se zadovoljile, i van odnosa sa drugim potrebama, primena potreba kao kriterijuma neminovno vodi subjektivizmu i fiskalizmu. Ovo je i dovelo do takve hipertrofiranosti stečenih socijalnih prava i ekspanzije zadovoljavanja potreba u društvenim delatnostima da je sve to došlo u težak konflikt sa materijalnim mogućnostima izdvajanja sredstava i time sa proizvodnim interesima korisnika usluga, što se kao takvo i konstituisalo i održavalo uz oslonac na državni parafiskalizam.

Doprinos porastu produktivnosti rada, razvoju društva i životnog standarda izražava samo efekt zadovoljavanja potreba, a ne i rad koji treba ulagati da se pružaju usluge čijim će se korišćenjem to postići ,a ni materijalne mogućnosti »investiranja« da bi se to ostvarilo.

Kao sintetički, eksplicitan i nearbitraran osnov obezbeđivanja i udruživanja sredstava treba da bude *samoupravno utvrđeni program rada i zadovoljavanja potreba,* iskazan ne samo opisno, već i vrednosno. Razume se, u postupku pripreme i donošenja planova i programa rada SIZ (kao i planova i programa rada u odnosima neposredne razmene rada) korisnici i davaoci usluga nužno treba

[2] Član 45, stav 4; član 54. stav 1, alineja 1. i član 112, stav 2. ZUR-a.

Digitized by Google

da polaze od doprinosa (efekta) koji će se postići realizacijom datog programa rada, od rada koji će biti nužno ulagati i sredstava koja će biti neophodna za njegovu realizaciju i ostvarivanje jednakog društveno-ekonomskog položaja davalaca i korisnika usluga i od materijalnih mogućnosti izdvajanja sredstava. Osnovni predmet sporazumevanja o planovima i programima u slobodnoj razmeni rada upravo i čini *usklađivanje* ovih momenata, a ne njihova egzistencija kao izolovanih kriterijuma obezbeđivanja i udruživanja sredstava. Vezivanje sredstava za programe rada je i bitan uslov za transformaciju doprinosa kao parafiskaliteta u instrument tehničke prirode efektuiranja dogovorenog obima sredstava. Na taj način doprinosima se ne bi vršila plaćanja SIZ (kako to proističe iz stava 3. člana 51. Ustava, što nije u skladu sa načelnim ustavnim konceptom), već bi se *udruživala* sredstva tehnikom doprinosa po analogiji udruživanja sredstava samodoprinosom građana.

4. U opštim načelima Ustava s pravom je prihvaćen tretman društvenih delatnosti kao delova »jedinstvenog procesa društvenog rada« (Osnovna načela III, stav 12), a obrazovanja, nauke i kulture kao »činilaca podizanja produktivnosti rada« (Osnovna načela V, stav 2). Proizvodna funkcija društvenih delatnosti je prihvaćena i naglašena u onim odredbama ZUR-a u kojima se tretira dohodak OUR-a materijalne proizvodnje kao izraz i rezultata rada radnika u oblasti nauke, obrazovanja, kulture i u drugim društvenim delatnostima (član 18. stav 6) i koje uvode vrednovanje rada na ovom području »prema doprinosu stvaranju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji« (član 22. stav 3).

Polazeći od takvog, *proizvođačkog*, karaktera društvenih delatnosti, bilo bi rešenje da o raspodeli realizovanog dohotka u materijalnoj proizvodnji *sporazumno* odlučuju radnici iz društvenih delatnosti i radnici iz onih organizacija u čijem se dohotku izražavaju i rezultati rada ovih delatnosti, odnosno gde se realizuje *zajednički stvoreni* dohodak. Međutim, u normativnom delu Ustava je prihvaćen princip da o *celokupnom* dohotku odlučuju radnici u onim osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima je *ostvaren* dohodak (član 17. stav 1), bez obzira na to da li je u celini i *stvoren* radom tih radnika. U skladu sa ovim, priznato je u ZUR-u pravo radnicima da deo dohotka *autonomno* namenjuju, odlučivanjem o raspoređivanju dohotka, i za obezbeđivanje zajedničkih i opštih uslova rada i razvoja društva (član 51. stav 1, tačka 2), gde spadaju i sredstva za zadovoljavanje zajedničkih potreba u oblastima društvene delatnosti (član 53. stav 2. tačka 1). U ovim odredbama društvene delatnosti implicite se tretiraju kao sfera potrošnje, koje kao takve ne učestvuju u stvaranju vrednosti i dohotka, već *dobijaju* sredstva koja obezbeđuju radnici iz OOUR-a materijalne proizvodnje. Dohodak OUR-a materijalne proizvodnje se stvara sadejstvom i prožimanjem ovog rada sa radom u nauci, obrazovanju, kulturi, zdravstvu i drugim društvenim delatnostima, a usled specifičnosti rada u društvenim delatnostima *realizu-*

Digitized by Google

je se u ovim OUR. S gledišta *stvaranja,* kao bez sumnje primarnog, to je njihov zajednički dohodak.

Ovakvo polazište, koje je objektivno dato i sve više izraženo, predstavlja ključ razrešenja problema prevazilaženja materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti kao *suprotstavljenih* sfera, sa otud proisteklom ulogom države kao arbitra. Na osnovi tretmana društvenih delatnosti (koji ima, videli smo, sistemsko uporište, a u realizaciji sistema je postao vladajući) kao zajedničke potrošnje, a ne oblasti »proizvodnje« nezamenljivih i visokoproduktivnih inputa privrede, ne može egzistirati slobodna razmena rada, jer onaj koji samo *troši* nema šta razmenjivati, a onaj koji samo proizvodi može samo *da daje.* Interesne zajednice kao nadređeni subjekti nad privredom i društvenim delatnostima, sa parafiskalnim instrumentarijem, u takvom konceptu ekonomskih funkcija i pozicije društvenih delatnosti postaju neminovnost.

5. Iz sistema treba odbaciti instrumentarij i kategorije *potrošačkog* karaktera, a ugraditi primerene funkcijama društvene delatnosti, kao sve propulzivnijeg faktora reprodukcije. Reč je o vezivanju nadoknađivanja usluga društvenih delatnosti (odnosno obezbeđivanja i udruživanja sredstava) za potrošne fondove (lični dohoci i dohodak), osim marginalnih slučajeva, a ne za sredstva reprodukcije. Zašto *diskriminisati* naučne, obrazovne, kulturne, zdravstvene i druge organizacije društvenih delatnosti čak i kada neposredno pružaju usluge OUR iz materijalne proizvodnje, u pogledu izvora nadoknađivanja usluga i delatnosti, kako je to učinjeno u postojećem sistemu zadovoljavanja zajedničkih potreba. Naime, nadoknađivanje i onih sadržaja zadovoljavanja potreba koji su u neposrednoj funkciji rada i reprodukcije vezano je za *dohodak* (član 54. stav 1. alineja 2. ZUR-a). Na taj način se i ove potrebe stavljaju *van sfere* reprodukcije. To još više proširuje jaz između društvenih delatnosti i privrede, još ih više *suprotstavlja* i učvršćuje ove delatnosti kao ekonomsku nedaću (»opterećuju« dohodak) koja prati privredu. Reprodukovanje usluga u društvenim delatnostima je stavljeno u zavisnost ne prema onome koliko se doprinosi proizvodnji i stvaranju vrednosti, već prema onome koliko se *može potrošiti.* Na takvoj osnovici se jedino mogu graditi odnosi finansiranja, a ne udruživanja u reprodukciji i razmeni radova.

Neophodno je tretirati društvene delatnosti, shodno Marksovoj viziji »udruženja slobodnih ljudi koji rade s društvenim sredstvima za proizvodnju«, i koji »svoje mnogobrojne individualne radne snage troše kao jednu društvenu radnu snagu«[3], kao integralne delove samoupravno udruženog rada koji vrše njima pripadajuće podfunkcije globalne reproduktivne funkcije. To što vrše različite podfunkcije, proizvodeći i stvarajući različite upotrebne vrednosti u odnosu na druge segmente reprodukcije, ne bi smelo imati ma kakav značaj za njihov status, izvor i način reprodukovanja. Izvor svih članica asocijacije slobodnog udruženog rada bila

[3] Karl Marks, *Kapital,* I—III, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1971, str. 68.

Digitized by Google

bi sredstva reprodukcije. Izdaci za reprodukovanje usluga društvenih delatnosti, kao što je slučaj i sa materijalnim inputima, trebalo bi da se javljaju kod finalne članice asocijacije kao njen materijalni trošak. Ujedno, time bi se odmaklo od interventnih funkcija DPZ, koje su, po prirodi stvari, više usmerene na dohodak kao izvor potrošnih fondova nego na sredstva reprodukcije i materijalne troškove.

6. Pretežni deo i onih potreba u društvenim delatnostima koje su u neposrednoj funkciji reprodukcije, a da i ne govorimo o takozvanim zajedničkim potrebama društva, ima karakter *zajedničkih* potreba *za više* osnovnih i drugih organizacija udruženog rada. Stoga je nužno da se kao subjekt zadovoljavanja ovakvih potreba javljaju i radna, složena i druga asocijacija udruženog rada. Međutim, u sistemu je osnovna organizacija udruženog rada postavljena *kao isključivi* subjekt svih odnosa slobodne razmene rada. Polazi se od pogrešne pretpostavke da se i zajedničke potrebe mogu zadovoljavati na isti način kao i pojedinačne. Pošto se u stvarnosti to ne može postići, jer na nivou OOUR ili se ne može osetiti ili OOUR nije u stanju da zadovolji celokupnu kompleksnu sadržinu zajedničkih potreba, odnosi slobodne razmene rada, a naročito neposredne, i ne uspostavljaju se. Istina, i zajednička potreba se konstituiše susretanjem, prožimanjem i usklađivanjem pojedinačnih potreba i interesa, ali se kao takva ne javlja kao mehanički zbir pojedinačnih interesa, već kao *nov kvalitet.*

Nesumnjivo je da se i u zadovoljavanju zajedničkih potreba u društvenim delatnostima ne bi smela negirati pozicija OOUR kao *ishodišta* svih odnosa, već njeno postavljanje kao apsolutnog i krajnjeg subjekta. Povezivanje OOUR korisnika usluga u okviru radnih organizacija, i lančano po vertikali i u širim oblicima, radi izražavanja i usklađivanja pojedinačnih i definisanja zajedničkih interesa u društvenim delatnostima, kao i udruživanje sredstava za njihovo ostvarivanje, predstavlja jedinu alternativu uspostavljanju i strukturiranju odnosa slobodne razmene rada. Nužno je da se kao subjekt potražnje usluga javlja i *udruženi* korisnik, a ne samo OOUR kao delovi, i time kao subjekt odnosa slobodne razmene rada. Ti delovi treba da se objedinjuju, opredeljuju svoje interese i definišu ih kao zajedničke, i da se kao *udružena* asocijacija povezuju i time uspostavljaju slobodnu razmenu rada sa davaocima usluga. To je nužan uslov za racionalno i efikasno zadovoljavanje zajedničkih potreba i ostvarivanje trajnijih dugoročnih interesa. Igra partikularističkih interesa svojstvena je tržišnoj razmeni ,a ne slobodnoj.

7. Racionalna organizovanost udruženog rada u društvenim delatnostima od izuzetnog je značaja kako s gledišta efikasnosti, ekonomičnosti i kvaliteta zadovoljavanja potreba tako i sa stanovišta uskih materijalnih mogućnosti obezbeđivanja sredstava. Usled nemogućnosti primene ekonomskih zakonitosti, koje bi svojim automatizmom (prinudom) primoravale davaoce usluga da se racionalno organizuju, neophodan je u ovom pogledu svestan, organizo-

Digitized by Google

vani društveni napor. Veliku prazninu na ovom području čini nepostojanje u sistemu kriterijuma *ekonomije* rada kao suštinskog ekonomskog kriterijuma. Način izražavanja rezultata rada (samostalno ili ne), kao jedan od bitnih kriterijuma ZUR-a, (član 320. tačka 2), u stvari je samo formalni ekonomski kriterijum obračunsko-tehničke prirode.

Specifičnosti rada u društvenim delatnostima (izrazito radno-intenzivni karakter, lični kontakt u obavljanju delatnosti kao procesu pružanja usluga itd.) do te mere relativizuju radno-proizvodni i ekonomsko-obračunski kriterijum samoupravnog organizovanja da su bez praktičnog značaja, pa ostaje za primenu samo samoupravni kriterijum. Naime, primena ovih kriterijuma omogućuje široku lepezu rešenja u pogledu formiranja OUR, odnosno prisustvo subjektivizma i igre partikularističkih interesa. Nedostajanje *objektiviziranih* kriterijuma omogućuje da se OOUR organizuje i sa razloga koji su vezani za loše međuljudske odnose, da se određena grupa odvoji usled netrpeljivosti prema nekoj drugoj grupi ili pojedincu iz radne organizacije. Takođe i iz lidersko-klanskih razloga — da pojedinac što više učvrsti svoj položaj (i u materijalnom pogledu, razume se) time što će se formirati OOUR od radnika koji tehnološki zavise i podređeni su takvom pojedincu. Reč je o pojavi *feudalizacije* odnosa, pod firmom samoupravne organizacije i obezbeđivanja »potpunijeg« samoupravljanja.

Da bi se udovoljilo samoupravno-institucionalnom zahtevu pri organizovanju OOUR-a u društvenim delatnostima, raširena je praksa da se zakonom propisuje minimum izvršilaca, odnosno pojedinih kategorija, kao što je to izrazit slučaj u nauci i visokoškolskom obrazovanju. Time u rešavanju ovakvog značajnog pitanja presudnu ulogu ima formalni element — broj radnika. Izvan toga je prepušteno organizacijama udruženog rada da donesu odluku da li ima mesta obrazovanju OOUR ili nema. Formalistički pristup u rešavanju ovog problema ne može se izbeći ako se društvenim dogovorom (što kao mogućnost predviđa član 327. ZUR-a) bliže razrade navedeni kriterijumi (uslovi) za organizovanje OUR-a, a pri tome se ne vodi računa *o suštinskim, ekonomskim* momentima i unapređivanju istinskog samoupravljanja.

U sistemskoj dogradnji samoupravnog organizovanja udruženog rada nužno bi bilo uzimati u obzir i sledeće momente:

da li će se samoupravnom organizacijom efikasnije obavljati rad, povećati produktivnost i unaprediti poslovanje;

da li će se smanjiti režijski i drugi troškovi;

da li će se racionalnije koristiti oprema, kapaciteti i kadrovi;

da li će se efikasnije, potpunije i kvalitetnije zadovoljavati potrebe;

da li će se delotvornije i jednostavnije samoupravno odlučivati;

da li će se moći vršiti valjano i odgovorno samoupravne funkcije;

Digitized by Google

kakve će efekte imati vršenje samoupravnih funkcija na izvršavanje radnih zadataka;

da li će se obezbeđivati sklad između parcijalnih (pojedinačnih i grupnih) i zajedničkih interesa u radnoj organizaciji;

da li će moći da se vodi istinska, samoupravna, demokratska rasprava, što pretpostavlja i učešće u samoupravljanju svakog radnika, ali i onemogućavanje nametanja pojedinačnih interesa itd.

Reč je, dakle, o širokom krugu suštinskih momenata koji su bitni za samoupravno organizovanje. Dopunom Zakona o udruženom radu (član 320) trebalo bi odrediti i druge kriterijume za konstituisanje osnovne organizacije udruženog rada, odnosno utvrditi najznačajnija bliža merila (u članu 327) za društveno dogovaranje o ovom pitanju. Postojeći ekonomsko-obračunski, radno-proizvodni i samoupravni kriterijumi time bi bili obogaćeni suštinskim ekonomskim i drugim merilima i konkretnije definisani na temelju relativno bogatih praktičnih iskustava i saznanja u sprovođenju ZUR-ovske koncepcije samoupravnog organizovanja. Ako reorganizacija ne može obezbediti efikasniji i ekonomičniji rad u celini organizma, to jest veću ukupnu ekonomiju rada, formiranje OOUR ili drugih oblika došlo bi u sukob sa ekonomskim postulatima. Najuopštenije rečeno, proizvodne snage bi se stavile u funkciju institucionalizovanih produkcionih odnosa, umesto obrnuto, da se proizvodni odnosi izgrade prema zahtevima ekonomije i da je, sa svoje strane, podstiču, odnosno brži razvoj proizvodnih snaga. Konkretnije rečeno, normativno-sistemska rešenja morala bi se konstituisati prema ekonomskim postulatima, a ne obrnuto, kako je, po pravilu, činjeno u dosadašnjim tokovima realizacije ustavnih načela u samoupravnom organizovanju. Samoupravljanje ne sme biti modelirano kao svrha sama sebi, a ne funkcija datih i perspektivnih ekonomskih zahteva. Ne može biti »skupo« ako obezbeđuje veću ekonomiju rada, pod čim podrazumevamo i efikasnije, kvalitetnije i potpunije zadovoljavanje potreba. U suprotnom dolazi u sukob sa objektivnim ekonomskim zakonitostima, što neminovno vodi u krizu samo samoupravljanje preko krize reprodukcije izazvane institucionalno-sistemskim rešenjima neprimerenima zahtevima ekonomije.

8. Nasuprot faktičkom sistemu (koji ima uporište i u normativnom) sticanja dohotka, organizacije udruženog rada iz društvenih delatnosti su tretirane u poreskom sistemu i poreskoj politici *kao proizvođači,* i to visoko lukrativni. Oduzimaju se sredstva iz privrede doprinosima kao parafiskalitetima, dodeljuju zatim društvenim delatnostima i odatle se opet značajan deo oduzima porezima i doprinosima. Imamo, dakle, multiplikaciju etatizma koja, razume se, za sobom povlači režijske troškove.

Ako se izvrše takve promene u sistemu i obezbedi njihova realizacija, koje će društvene delatnosti dovesti u ravnopravnu poziciju sa privredom, kao segment reprodukcije, biće opravdano da i ove delatnosti, kao i drugi subjekti reprodukcije, budu oporezovani. Međutim, i tada bi bilo nužno da uživaju *blaži* fiskalni tret-

Digitized by Google

man s obzirom na to da imaju naglašene socijalno-humanitarne i druge vanekonomske funkcije. Nasuprot tome, permanentno je takvo stanje da su društvene delatnosti čak u većoj meri opterećene izdacima za opšte i zajedničke potrebe nego što su to organizacije udruženog rada iz privrede. Izdvajanja u obliku doprinosa i poreza iz dohotka i ličnih dohodaka (što se u postojećem režimu utvrđivanja i naplate doprinosa i poreza iz ličnih dohodaka svodi na isto) čine 19,6% dohotka privrede, a u društvenim delatnostima samo doprinosi i porezi iz ličnih dohodaka apsorbuju 19,1% dohotka (1982).[4]

9. Krupna zapreka u ostvarivanju slobodne razmene rada u interesnim zajednicama sastoji se u uspostavljanju institucionalnog mehanizma odlučivanja *po analogiji na državni*. Strukturu interesne zajednice čine: skupština, izvršni organ i administrativni aparat. Birokratizacija odnosa u interesnim zajednicama ima ishodište ne samo u spregama izvršnih i upravnih organa u SIZ i DPZ i njihovom dominantnom uticaju, već i u institucionalizaciji delegatskog odlučivanja u *skupštinskoj formi*. Umesto susretanja i *sporazumevanja delegacija* korisnika i davalaca usluga, primenjuju se metodi dolaženja do odluka po uzoru na parlamentarizam. Za promenu postojećeg stanja i sistemskih rešenja na koje se ono oslanja od izuzetnog značaja je Kardeljeva ocena iz 1977. godine: »Mislim da smo uopšte pogrešili što smo termin skupština uneli u Ustav kada su u pitanju samoupravne interesne zajednice. Po mom mišljenju, bilo bi bolje da samo kažemo da se u samoupravnim interesnim zajednicama dogovaraju delegacije, koje nemaju nikakvih zajedničkih funkcija — osim u jednom pitanju kad nastupaju u opštinskoj skupštini ili u republičkoj, odnosno pokrajinskoj skupštini kao veće te skupštine. Samo tada se te delegacije pojavljuju kao skupština interesne zajednice.«[5]

Ako bi se SIZ društvenih delatnosti postavila kao *mesto susretanja i dogovaranja delegacija*, ne bi bilo teško radikalno smanjiti broj ovih zajednica, kojih sada ima 3.477[6], i time ne samo velike direktne i indirektne režijske troškove, već i prenapregnutost delegatstva. Umesto zasebnih SIZ za svaku društvenu delatnost, pa i za pojedine grupacije, mogućno bi bilo obrazovati čak samo jednu interesnu zajednicu koja bi obuhvatala sve društvene delatnosti, na primer u opštini, s tim što bi je činile posebne delegacije (»veća davalaca«) za pojedine društvene delatnosti ili njihove grupacije. S obzirom na to da su korisnici isti subjekti svih usluga u društvenim delatnostima, nema potrebe za postojanjem više dele-

[4] »SGJ«, 1984, str. 163. i 353—354.

[5] Izlaganje o samoupravnom interesnom organizovanju u delatnostima materijalne proizvodnje na zajedničkoj sednici Saveznog saveta za pitanja društvenog uređenja i Saveznog saveta za privredni razvoj i ekonomsku politiku, 22. VI 1977. godine u Beogradu. Izvor: Dokumentacija Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja »E. Kardelj«, Beograd, br. 1977/II-19, str. 19.

[6] Izvor: Saopštenje SZS, br. 179/1984.

Digitized by Google

gacija (veća) korisnika. Na primer, sporazumevanje o pitanjima iz zdravstva preuzela bi na sebe delegacija (veće) davalaca zdravstvenih usluga i delegacija (veće) korisnika. Na »plenumu« svih veća rešavala bi se samo pitanja od opšteg značaja za društvene delatnosti kao članice date SIZ.

U praksi se nisu potvrdile kao neophodne jedinice SIZ, u svojstvu pravnih lica, a ni status osnovnih zajednica nije potpuno jasan. U svakom slučaju, neophodno je racionalizovati mrežu interesnog organizovanja i omogućiti da se delovi SIZ obrazuju, s tim da nemaju svojstvo pravnog lica (koje po sebi nameće režijske troškove za administrativni aparat i normativizam).

Uspešno i efikasno samoupravno identifikovanje, izražavanje i usklađivanje interesa nailazi u postojećem sistemu i praksi na teškoće i usled vakuuma što postoji između SIZ i baze. Bazu čine OOUR i mesne zajednice, jer drugačije i ne bi smelo biti. Međutim, nije izgrađen mehanizam integracije po *vertikali*, sa završnim stepenom u formi delegacija (veća) u interesnim zajednicama. Ne pristupa se susretanju, usaglašavanju, prožimanju i sintetizovanju pojedinačnihn interesa i potreba, uz utvrđivanje zajedničkih interesa na nivoima radnih, složenih i drugih asocijacija udruženog rada. Sa parcijalnim interesima OOUR-a i mesnih zajednica ide se direktno u SIZ, pa se time, s jedne strane, SIZ dodeljuje veća uloga nego što bi trebalo da je ima, i, s druge — otežava se, pa čak sve do onemogućavanja, dolaženje do sintetičkog interesa na tako širokom nivou. Potiru se pojedinačni interesi, a SIZ se i sa ovog razloga javlja kao parlament sa elementima vlasti nad primarnim subjektima odnosa. Zajedničko postaje samo ono što je vezano uz SIZ.

Digitized by Google

Radiša Jovanović

Društvena moć Saveza sindikata u političkom sistemu Jugoslavije

»Radnici će i dalje plaćati ceh i za ono što nisu popili i za ono što nisu razbili, sve dok Partija i Sindikat ne stanu, bez imalo kolebanja i demagogije, na njihovu stranu. Sve dok njihovi vrhovi ne budu bliže radničkim interesima nego državi i vlastitim foteljama.«

(Reči visokokvalifikovanog bravara iz zagrebačke fabrike »Josip Kraš«; J. Mirić, *Sistem i kriza)*

1. Istorijski diskontinuitet

Društvena uloga i položaj Sindikata u Jugoslaviji, istorijski posmatrano, različitog su karaktera. Predratni sindikati, u režimu kapitalističke proizvodnje, imali su zadatak da štite interese radnika od kapitalističkih poslodavaca i države. Na taj način oni su, autonomno kao partneri, vodili radničku borbu protiv eksploatacije. Nakon drugog svetskog rata, uloga i položaj Sindikata se bitno menjaju. On postaje element etatističkog sistema, čija se uloga svodi na partijske zadatke koji imaju izvršavati u hijerarhiji transmisionog odlučivanja. Neautonomni Sindikat, u stvari, postaje deo političke mašinerije koja se po sili inercije okreće ka državi, šti-

Digitized by Google

teći njene interese nauštrb interesa radnika. Iako je postignut bitan napredak, od kojeg su velike ekonomske koristi imali i zaposleni radnici, nije se mogla promeniti eksploatatorska uloga države. Naprotiv, eksploatacija se intenzivirala, jer Sindikat, pa ni Partija, nisu bili na delu efikasni, da odbrane interese radnika.

Posle poznatog sukoba partijskog i državnog rukovodstva sa Informbiroom i Staljinom 1948. godine, donete su značajne odluke (Zakon o predaji preduzeća na upravljanje radnicima, ukidanje rukovodeće uloge Partije na VI kongresu KPJ i druge). Posledice ovih odluka u periodu samoupravljanja (1950—1974) ispoljile su se i u promeni uloge i položaja Sindikata. On je čvršće povezan sa radnicima u preduzeću, a obavezan je da znatno više brine o njihovim ekonomskim problemima i standardu. Veoma uspešno se stara o proizvodnji i raspodeli novostvorene vrednosti, čija je preraspodela doprinela poboljšanju životnog standarda zaposlenih radnika. Društvena uloga Sindikata se u tom periodu promenila. On više nije u direktnoj zavisnosti od državno-partijske vlasti, ali je i dalje neautonoman.

Etatizovani Sindikat bitno menja svoju ulogu i položaj nakon ustavnih promena 1974. godine. Takozvani radnički amandmani prihvaćeni su kao okosnica političko-normativnog sistema u mnogim partijskim i zakonskim odlukama (X kongres SKJ, republički kongresi SK, ZUR i slično). U navedenim projektima inaugurisani su radnički interesi kao društveni interesi *par excellence*. U političkom sistemu Savez sindikata je dobio odgovarajuću ulogu političkog partnera, koja je sankcionisana u Ustavu, odnosno Zakonu o udruženom radu. A to znači da je Savez sindikata po tome autonomna organizacija. U normativnom pogledu, između Saveza komunista i Saveza sindikata uspostavljeni su odnosi ravnopravnosti i saradnje.

Postavlja se pitanje: kakva je aktuelna politička moć Saveza sindikata? Da li je on doista postao ravnopravni politički partner, sposoban da zaštiti interese radnika od sveopšte polimonijalne (etatističke), to jest naciokratske i oligarhijske[1] uzurpacije samoupravnih prava?

2. Moć Saveza sindikata u političkom sistemu

Moć predstavlja, pre svega, sposobnost Saveza sindikata da donosi takve odluke koje se mogu realizovati i protiv volje onoga koji se njima suprotstavlja. Budući da je Savez sindikata subjektivni element političkog sistema, njegova moć se u njemu konstituiše u onoj meri u kojoj je prenosnim kanalima prenesena, odnosno dodeljena. To znači da je Savez sindikata, kao jedinstvena radničko-klasna organizacija, koncentrisao svoju sposobnost u okviru »fronta

[1] U daljem tekstu koristićemo pojam »policentrična vlast« kao sinonim za naciokratsku, odnosno oligarhijsku vlast izvršnih i upravnih partijskih i državnih organa republika i pokrajina.

Digitized by Google

socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu«. Postavlja se pitanje: u kakvom je odnosu Savez sindikata sa drugim društveno-partijsko-državnim subjektima? Jesu li to demokratski odnosi ravnopravnosti ili odnosi nadređenosti — podređenosti? Ali, pre nego što odgovorimo na ovo pitanje, neophodno je odrediti pojam političkog sistema, njegovu moć i karakteristike. U najširem sociološkom smislu, politički sistem predstavlja »aparat nasilja koji se odvojio od svoje socijalne baze i dejstvuje po inherentnim zakonima sile, kako prema svojoj nekadašnjoj bazi (radničkoj klasi) tako i prema svim ostalim socijalnim slojevima«[2]. A njegova moć izvire iz organizacije društvenih odnosa, u kojoj se država kao organ za nasilje direktno podređuje Partiji, pod rukovodstvom personalne unije rukovodećih funkcionera političke vlasti.

Dakle, reč je o političkom sistemu u kojem se reprodukuju određena etatistička obeležja, iako su ona do izvesne granice modifikovana pod uticajem samoupravljanja. Najvažnije etatističko obeležje dobila je sfera dominacije politike nad ekonomijom. Stoga je etatizacija političkog sistema najdoslednije izvedena u ekonomskoj oblasti, to jest u ekonomskom podsistemu društvenog vlasništva i raspodele dohotka.

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja[3], utvrđene su neke najbitnije karakteristike hibridnog karaktera političkog sistema. To su:

1. Postojanje administrativnog monopola policentrične vlasti nad samoupravnim organima i organizacijama, u kojima se guši inicijativa društvene baze i blokira skupštinski sistem na svim nivoima demokratskog odlučivanja. Državni monopol vlasti je izraziti na najvišem (makro) nivou nego na nižim (meco i mikro) nivoima odlučivanja.

2. Posle razvlašćivanja savezne države, ojačala je policentrična distribucija oligarhijske moći, sa naciokratskim obeležjima u republičkim i pokrajinskim centrima. Na taj način je bifurkirano političko jedinstvo zemlje, koje se modifikovalo, pored ostataka saveznog, u još osam političkih sistema u SFRJ.

3. Hiperprodukcija normativnog sistema proizvod je izdvojenosti (autonomnosti) zakonodavne naspram izvršno-upravne vlasti državnih organa republika i pokrajina. Ovaj sistem se komplikuje posebno zbog nesaglasnosti oko ustavnih odredbi između pokrajina u Republici Srbiji.

4. Održavanje političke kontrole masovnih medija komunikacija i informisanja, uključujući i preventivnu cenzuru i samocenzuru u oblasti naučnog i umetničkog stvaralaštva.

---

[2] Opširnije videti o tome u članku J. Stanovnika, *»Diskusija između Stanovnika, Kristla i Đilasa,* časopis »Komunist«, br. 3—4/1952, Beograd, str. 37—89.

[3] *Analiza ostvarivanja delegatskih odnosa u skupštinskom sistemu — Društveno-političke organizacije u delegatskom sistemu,* Beograd; D. Bilandžić, *Historija SFRJ,* »Školska knjiga«, 1978; J. Mirić, *Sistem i kriza,* »Političke teme«, br. 1/1984.

Digitized by Google

U opisanom političkom sistemu, pod uticajem policentrične etatističke dominacije, Savez sindikata ima podređenu ulogu, a njegova politička moć je zavisna i nejedinstvena, odnosno integrisana je u okviru policentrične vlasti republika i pokrajina.

Kako objasniti, odnosno dokazati navedenu tvrdnju? Politička moć Saveza sindikata u etatističkom sistemu je participativna u onoj meri u kojoj se realizuje ekonomska uloga policentrične vlasti. Transmisiona uloga Saveza sindikata upravo se ogleda u tome što je on obavezan, s jedne strane, da prenosi direktive policentrične vlasti masi zaposlenog radništva. S druge strane, inicijativu i odluke baze Savez sindikata nije obavezan da sprovodi, ako takva njegova delatnost nije institucionalizovana. (Zato se štrajkovi radnika veoma oštro osuđuju i sprečavaju, jer nisu propisani Ustavom i zakonima). U sistemu dominantne političke moći Savez sindikata ima prvenstveno zadatak da izvršava odluke, stavove i mišljenja, i to onako kako se oni proklamuju u okviru policentrične vlasti. Najčešće je njegov zadatak da ostvaruje kontrolu nad radom i redom (disciplinom) kod radnika zaposlenih u preduzeću, odnosno u OUR. Zauzvrat, članovi Sindikata bi dobili nešto prehrambenih artikala (zimnice) po nižim netržišnim cenama, ili bi im se priredio doček Nove godine, proslava državnih praznika, organizovale izlete, radničko sportske igre i slično. O bitnim društvenim i političkim pitanjima radnici se u okviru i kroz Savez sindikata ne pitaju, niti izjašnjavaju, iako su za to već odavno sazrele potrebe

Iako je i bilo kod članova Saveza sindikata pokušaja neinstitucionalizovanog ponašanja i iznošenja takvih mišljenja, najčešće je to smatrano aktom »neprijateljske sadržine«, što je trebalo po svaku cenu osujetiti, a radničke lidere ukloniti i primerno kazniti. (Nije slučajno što izveštaje o štrajkovima radnika sastavlja SUP, koji ih zatim upućuje opštinskim većima Sindikata.)

U tom pogledu, u političkom sistemu Savez sindikata predstavlja transmisionu filijalu moći, koja se ogleda u sledećem:

1. Savez sindikata kao »subjektivni element«, odnosno »deo fronta socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu«, nema inicijativu i samostalnost odlučivanja, te nije autonoman u pogledu zaštite i unapređivanja radničko-samoupravnih interesa.

2. »Subjektivnost« Saveza sindikata izvodi se iz mišljenja, stavova i odluka policentrične vlasti. Njegova autonomija nije u potpunosti razvijena ni u političkom sistemu.

3. Promena društvene uloge Saveza sindikata može se realno očekivati ako se demokratizuju izbori na svim nivoima odlučivanja, i znatno više stručno ojačaju njegove administrativne funkcije. Time bi se, verovatno, podstakla veća društvena inicijativa i kontrola radnika, članova Saveza sindikata. Politička moć Saveza sindikata, po svoj prilici bi opala, dok bi, *pod uticajem demokratizacije političkog sistema, društvena moć radnika znatno porasla, odnosno pojačao bi se samoupravni uticaj radničke klase u društvu.*

Digitized by Google

3. Politička moć Saveza sindikata

U samoupravnom sistemu politička moć je do izvesne mere deetatizovana, a pojedini njeni centri decentralizovani i demokratizovani. Ovi procesi su naročito razvijeni u novijem periodu primene Ustava iz 1974. godine. Savez sindikata je, na toj osnovi, dobio značajnu ulogu, a njegova institucionalna moć se znatno uvećala. Prema normativnim karakteristikama, njegova društvena uloga je sasvim izmenjena, te se bitno razlikuje od one koju je imao u etatističkom sistemu.

Inicijativa radnika i donošenje odluka locirani su u OUR, što je od nezamenljive vrednosti za proširivanje političke moći, uticaja i kontrole Saveza sindikata, od mikro, preko meco, do makro nivoa odlučivanja. Masovnost i dominacija radničko-klasnog uticaja i opredeljenja — osnovne su institucionalne karakteristike moći Saveza sindikata u političkom sistemu. Centralizacija društvenog upravljanja svedena je na odgovarajuću meru u okviru policentrične vlasti. Dakle, u samoupravnom sistemu normirana je hegemona uloga radničke klase, što je svakako jedna od najbitnijih karakteristika ostvarivanja socijalizma.

Ali, nasuprot izvanrednoj institucionalnoj ulozi koju Savez sindikata ima, upravo u ovom periodu jugoslovensko društvo doživljava veoma tešku moralnu, ekonomsku i političku krizu. U mnogim studijama domaćih autora utvrđeno je da samoupravni sistem ne funkcioniše kako valja.[4] Najvažniji razlozi proizlaze iz društvenih činjenica, kao što su: milionska nezaposlenost radnika, a naročito mlađe generacije, stagnacija proizvodnje i produktivnosti rada, pad životnog standarda zaposlenih, razdrobljenost i atomizovanost ekonomskog a sa njim i političkog sistema, finansijska zavisnost zemlje od inostranih deviznih zaduženja i uopšte postojanje nacionalnog nejedinstva u zemlji itd.

U takvoj društvenoj situaciji Savez sindikata, kao jedinstvena organizacija zaposlenih radnika, još nijednom nije reagovao efikasno, a još ređe su njegovi forumi isticali stav, ili odlučno ponudili ili se opredelili za neko efikasno rešenje radi suzbijanja (prevazilaženja) ekonomske krize u zemlji.[5] Doduše, u poslednje

[4] A njemu, po svoj prilici, ne mogu pomoći ni stalne ustavne izmene, odnosno sistemski zakoni, iza kojih stoji autoritet državne vlasti, ako proizvođači zaista ne ovladaju dohotkom. I. Stojanović i D. Pavlović su naveli činjenicu da se nakon primene Ustava iz 1974. i ZUR-a u toku 10-godišnjeg razdoblja nisu bitno izmenile nepovoljne dugoročne ekonomske tendencije. Tako, na primer, navode: »Učešće udruženog rada u raspodeli dohotka društvenog sektora privrede iznosilo je 1974. godine 58,2%, a 1981. godine 63,2%. Čisti lični dohoci su u toj raspodeli pali sa 40,5% na 37,6%, zajednička potrošnja u OUR sa 7,6% na 7%, akumulacija sa 17,7% na 15,9%, Dok su sve ove stavke padale, učešće zajedničke i opšte potrošnje poraslo je sa 31,8% na 36,7%. Zaključak: u periodu posle Ustava i ZUR-a dohodak se sve više otuđivao od proizvodnje. (*Ko radnike povezuje lažnim koncima*, BIGZ, Beograd, 1984, str. 15).

[5] Veoma ohrabrujući izuzetak predstavlja Dugoročni program ekonomske stabilizacije, ako se bude realizovao prema predviđenoj dinamici.

Digitized by Google

vreme reagovali su pojedini republički forumi SK, kao i Savez sindikata; na primer, Veće Saveza sindikata Srbije, Veće Saveza sindikata Hrvatske i Veće Saveza sindikata Jugoslavije.

S tim u vezi, nameće se odlučujuća teza — da je Savez sindikata društveno nemoćan da bilo šta delotvorno učini na menjanju političkog sistema[6], kako bi se u okviru njega pokušala savladati postojeća, ekonomska i društvena kriza. Zašto je Savez sindikata društveno nemoćan[7], iako ima izvanredna institucionalna, a u prvom redu ustavna ovlašćenja? Nemoćan je iz više razloga, od kojih su odlučujući faktori koji bi se mogli podeliti u dve grupe, i to na unutrašnje i spoljne. Unutrašnji razlozi nemoći Saveza sindikata su sledeći:

a) politička nesamostalnost i zavisnost forumskog načina rada u Savezu sindikata od uticaja, kontrole, stila i načina rada policentrične vlasti;

b) dominacija forumskog načina rada i odlučivanja u demokratskim odnosima, to jest potisnutost demokratskih procesa u interesu policetrične moći;

c) izostajanje stručnog rada u rukovodstvima Saveza sindikata, na svim organizacionim nivoima;

d) za zavisnost sistema informisanja od forumske produkcije komunikacija;

e) nerazvijena kadrovska i materijalna osnova u organizacijama i organima Saveza sindikata.

Navedene razloge utvrdićemo na makro nivou, to jest u okviru njegova dva podnivoa, na saveznom i republičko-pokrajinskom. Za ove potrebe istraživanja prikupili smo podatke iz redovne statistike, statistike Saveza sindikata i republičko-pokrajinskih statistika, kao i izveštaja sa sednica veća i predsedništava Saveza sindikata republika i pokrajina.

---

[6] Gotovo u svim zaključcima partijskih foruma nejedinstven politički sistem ocenjen je kao jedan od osnovnih uzročnika ekonomske i društvene krize.

[7] U anketi na koju su odgovorili polaznici šest generacija (1977—1983. godine) »Političke škole Saveza sindikata Hrvatske«, šta misle o tome zbog čega je kod radnika opao ugled sindikalne organizacije, utvrđeno je, prema njihovim odgovorima, sledeće: a) bivši polaznici (1977—1982) Političke škole odgovorili su u visokom postotku (63%) a da je opao ugled sindikalne organizacije; b) polaznici (1983—1984) odgovorili su u nešto manjem postotku (50,24%) na isti način. Najčešći razlozi koje oni navode o tome zašto je opao ugled sindikalne organizacije su sledeći: a) unutrašnji faktor: nedovoljna efikasnost (delotvornost) sindikalne organizacije (43,3%), Sindikat retko vodi akcije kojima se rešavaju bitna životna pitanja radnika (41%), nedovoljna samostalnost sindikalne organizacije (28.6%) i kod radnika ne uživaju neophodan ugled koji bi morali imati sindikalni kadrovi (18.6%); b) od spoljnih faktora navedene su opšte teškoće u kojima se našlo naše društvo (41%) (VSSH, *Ostvarivanje koncepcije sindikalne škole Hrvatske »Josip Cazi«*, Zagreb, listopad 1984, str. 55—98).

Digitized by Google

Spoljni razlozi nemoći Saveza sindikata — proizvod su postojećeg hibridnog produkcionog odnosa, u kojem se mešaju i sudaraju interesi: etatistički, kapitalističkog načina prisvajanja i samoupravljanja. U ovom trouglu pluralističkih interesa: između privrednih organizacija, organizacija društvenih delatnosti (usluga) i državnih organa, Savez sindikata nije u stanju da uspostavi adekvatnu kontrolu i uticaj, a još manje da kao partner utiče na menjanje odluka koje donosi policetrična vlast.

Budući da interesi političke vlasti dominiraju nad ekonomskim interesima privrede, izvore nemoći Saveza sindikata, uglavnom, treba tražiti na relaciji dominacije interesa političkog sistema nad ekonomskim sistemom. Referentni okvir zavisnosti Saveza sindikata ogleda se u davanju prednosti političke moći nad ekonomskom, to jest u produkcionom odnosu koji se manipulativno ostvaruje kroz paradigmu normativno-stvarno, i to:

a) umesto društvenog vlasništva, kao normativno=stvarno: državno-privatno-grupnosvojinsko;

b) umesto vlasti živog rada u udruženom radu, kao normativno=stvarno, se manifestuje u dominaciji vlasti finansijskog kapitala u svim oblicima eksploatacije, kao i u njegovom najgorem vidu — zelenaštvu;

c) umesto raspodele prema udelu živog (kvalifikovanog) rada i stvaralaštva, kao normativno na delu je dobit (čitaj profit i kamata) od udela opredmećenog rada i finansijskog kapitala.

Eksploatatorski odnosi u materijalnoj proizvodnji odražavaju se i na politički sistem, koji je usled toga, u osnovi, manipulativnog karaktera. Njegova manipulativna priroda najbolje se raspoznaje u sledećim segmentima i komponentama društvenog odlučivanja:

a) umesto radničke inicijative, dominiraju inicijative najviših republičko-političkih foruma, koje Savez sindikata podržava i usmerava prema svojim nižim organima i OOSS;

b) umesto da se stručno pripreme odluke, koje bi bile prvenstveno od interesa za radnike zaposlene u privrednim organizacijama, u opticaju su rezolucije, planovi, programi, predlozi, zaključci i propisi koje produkuje policentrična vlast, a koji se ne primenjuju, a još manje bilo koga obavezuju, odnosno oni na koje se odnose pojedine odredbe neodgovorno se ponašaju prema njima;

c) režirane odluke u organima Saveza sindikata, u stvari i ne mogu drugačije da se izglasaju nego onako kako su i projektovane, pod uticajem policentrične vlasti, koja ih u okviru političkog sistema podržava;

d) realizacija samih odluka stoga nije u funkciji radničko-klasnog interesa, nego, u stvari, u funkciji policetrične vlasti.

Navedene spoljne faktore nećemo posebno ispitivati, budući da će oni u ovom radu služiti kao okosnica za dokazivanje uticaja unutrašnjih faktora moći u Savezu sindikata.

Digitized by Google

4. Neautonomnost (zavisnost) Saveza sindikata u političkom sistemu

U političkom sistemu Savez sindikata je neautonoman, jer je pod političkim patronatom policentrične vlasti. Čime se objašnjava ova politička zavisnost Saveza sindikata? Ona je kontinuirano stvarana s obzirom na etatistički karakter političkog sistema, u kojem je naglašena podređena i transmisiona uloga Saveza sindikata.[8] U Statutu Saveza sindikata, u njegovim osnovnim načelima, upravo je zapisano da on ostvaruje svoju ulogu rukovodeći se »Programom i idejno-političkom orijentacijom Saveza komunista Jugoslavije i Ustavom SFRJ i bori se za razvijanje revolucionarne svesti radnika na osnovama marksističke ideologije«[9]. Istovremeno, Savez sindikata, ostvarujući političku ulogu kao produžena ruka Partije i države, uživa pravo kod njih da bude na poseban način organizovan, kadrovski opremljen, kao i materijalno nagrađen i stimulisan. Pošto je Savez sindikata »subjektivni element političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i aktivan činilac u Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije« (kao fronta organizovanih socijalističkih snaga), iz takve sprege nastaju posledice, koje se ogledaju u sledećem:

1. Političku moć Savez sindikata koristi samo u onoj meri u kojoj je u stanju da izvršava određene programske zadatke policentrične vlasti. Budući da se glavni zadatak sastoji u kontroli radničke klase, onda je Savezu sindikata poveren konkretan politički posao: kontrolisati institucionalno ponašanje radnika, a svako njegovo odstupanje eliminisati uz pomoć policentrične vlasti, kako bi se eventualno našlo rešenje za postizanje opšte saglasnosti, to jest otklonili izvori sukobljavanja, ili uskladili pluralistički samoupravni interesi.

2. Stoga je organizaciono ustrojstvo Saveza sindikata podešeno tako da on u svakom trenutku može odgovoriti zadacima policentrične vlasti. I zato se u sindikalnim organima neguje veoma osetljiva kadrovska politika, koja u osnovi uvažava principe lojalnosti i partijske funkcionalnosti. Ova kadrovska funkcionalnost koristi prvenstveno proverene osobe, to jest ličnosti sa kadrovskih lista koje sastavljaju funkcioneri policentrične vlasti.

Postavlja se pitanje: zašto je u integrisanom političkom sistemu policetrične vlasti Savez sindikata nemoćan?

Pre bi se moglo shvatiti da ujedinjena i koncentrisana policentrična vlast za Savez sindikata predstavlja izvor moći nego izvor njegove društvene nemoći.

---

[8] Teorijske i praktične korene neautonomne uloge Sindikata obrazložio je J. V. Staljin u okviru učenja o diktaturi proletarijata. Nju čine: »Direktive partije plus sprovođenje tih direktiva od strane masovnih organizacija proletarijata, plus njihovo pretvaranje u život stanovništva« (*O osnovama lenjinizma*, »Kultura«, Beograd, 1945, str. 125).

[9] *Statut SSJ*, Informativna služba VSSJ, Beograd, 1982, str. 8.

Digitized by Google

Tabela 1

*Odlučivanje u političkom sistemu, s obzirom na pojedine njegove faze, na makro nivou u 1983. i 1984. godini**

Subjekti političkog sistema	Inicijativa 1983 %	Inicijativa 1984 %	Pripremanje predloga i razmatranje 1983 %	Pripremanje predloga i razmatranje 1984 %	Donošenje odluka 1983 %	Donošenje odluka 1984 %
I Forumi sindikata Demokratski organi	3	4	1	—	12	11
Radno-stručna tela i službe	6	6	13	14	—	—
II Skupštinska veća i organi Delegatska veća	7	8	2	3	40	38
Izvršno-upravni organi i službe	29	28	58	55	6	6
Društveno-političke organizacije Organizacije SK	10	11	—	1	14	16
III Političko-izvršni organi SK	37	36	26	27	15	17
IV Delegatska baza (OOSS)	8	7	—	—	13	12
Ukupno:	100	100	100	100	100	100

* Procena odlučivanja izvršena je na osnovu programa i planova rada pojedinih subjekata u političkom sistemu za period 1983—1984. godine, a na temelju podataka za SR Srbiju, SAP Vojvodinu i SR Hrvatsku. Za ostale republike i SAP Kosovo nismo mogli doći do odgovarajućih podataka.

Administrativno oponašanje političko-forumskog načina rada, koje Savez sindikata obilato primenjuje, ujedno je i odgovor koji svedoči o njegovoj nemoći u društvu. Ovu konstataciju potvrđuju podaci iz tabele 1, u kojoj je prikazana procena odlučivanja u političkom sistemu, s obzirom na pojedine njegove faze i subjekte, a na makro nivou odlučivanja. U toku 1983. i 1984. Savez sindikata je ispoljavao vrlo malu inicijativu u političkom sistemu. Njegova inicijativa u odlučivanju samim organima Saveza sindikata je pod uticajem odluka što ih je pripremila policetrična vlast.[10] Tako se one, od ukupno procenjenog broja inicijativa i pripremljenih odluka, najviše produkuju (84%) u institucijama političkog sistema. A to znači da »napisani materijali«, bilo u kom obliku i vidu, u najvećem broju slučajeva potiču iz administrativnih službi i resora policentrične vlasti. A dalji postupak ide svojim tehnološkim tokom. Pripremljene inicijative i predlozi, pre njihovog konačnog usvajanja u nekom demokratskom organu, na mnogobrojnim sastancima komisija, potkomisija, odbora, pododbora i saveta veoma se »temeljno razmatraju i pretresaju«. Ovaj način »papirnatog«

[10] *Analiza ostvarivanja* ..., cit. izd., str. 113—122.

Digitized by Google

kruženja inicijativa i predloga odluka primenjuje se u političkom sistemu unedogled. Smisao i sadržaj materijala teško da može odgonetnuti zdrav razum prosečne inteligencije. Uostalom, takvi tekstovi odluka pišu se po sistemu »javka-odzivka«. Šifrovani jezik je, u stvari, namenjen zatvorenom užem krugu funkcionera, koji su oko sebe okupili lične pomoćnike, kao i nešto širem krugu političkih aktivista. Veliki broj odluka, u obliku pisanih tekstova — izveštaja, referata, informacija, predloga, zaključaka, kadrovskih lista itd. — karakteriše obimnost, neodređenost, nejasnoća, kao i razvučenost, odnosno frazerska uštimovanost reči i rečenica u tekstu.[11]

Međutim, pisani i čitani materijal, uglavnom neodređenog karaktera, produkuje se u neograničenim količinama u političkom sistemu ne radi njegovog efikasnog funkcionisanja, što bi po njegovoj prirodi mogli da očekujemo, već se u stvari time postižu sasvim suprotni efekti. Drugim rečima, u stihijnom sistemu administrativnog opštenja važi pravilo: »napisano je, ali ja sam rekao«. A *to znači da je u pitanju normativni izraz ostataka patrimonijalne vlasti,* koja se maskirala kojekakvim samoupravnim frazama. O zavisnosti sindikalnog forumskog načina rada u političkom sistemu, prema tome, mogli bismo izvući sledeće zaključke:

1. U političkom sistemu dominira zatvoreni način administriranja, pod rukovodstvom funkcionera policentrične vlasti. U forumu se proizvode inicijative i pripremaju odluke, gotovo nezavisno od uticaja demokratske baze. Podaci iz tabele 1. jasno pokazuju da je o inicijativama delegatske baze samo u 8% (1983), odnosno 7% (1984) slučajeva odlučivano u političkom sistemu na makro nivou. U nešto većem procentu delegatska baza je odlučivala, ali ne na svoj predlog, nego na inicijativu i predlog koji je potekao iz neke institucije, organa ili foruma višeg nivoa odlučivanja.

2. Organi Saveza sindikata definišu inicijativu i pripremaju odluke u veoma ograničenom obimu. Njihova najvažnija aktivnost u odlučivanju upravo se iscrpljuje u tome što oni na mnogobrojnim sastancima razmatraju i prihvataju pristigli materijal iz nekog centra policentrične vlasti. Na taj način SS zatvara krug odlučivanja, koji je iniciran i stručno pripremljen na osnovi direktiva političkih funkcionera. (Ako i nema neposredne direktive, a ono sindikalni funkcioneri jednostavno kopiraju partijske dokumente, kako ne bi slučajno pogrešili prilikom koncipiranja sadržaja svojih odluka.)

3. Od ukupnog broja iniciranih i pripremljenih odluka u političkom sistemu, u najvećem postotku (13% u 1983, odnosno 14%

[11] Ivan Ivas u članku *Politički žargon — o jednom paradoksu ideološke upotrebe govora,* opisuje govor žargonozborca sledećim rečima: Za nejasan i neodređen govor Ivas kaže da je takav govor izbjegavanje preuzimanja odgovornosti za rečeno. Oponašanje govora upućuje na govornikovu prilagodljivost, podilaženje, poltronstvo, koketiranje s trenutno vladajućim autoritetima ili, žargonom rečeno, na politiku nezamjeranja« (»Kulturni radnik«, br. 4, Zagreb, str. 170—171).

Digitized by Google

u 1984) njih su razmatrala radno-stručna tela i službe SS. Organi SS (veća i predsedništva) o ovome su odlučivala u 12% slučajeva 1983. odnosno u 11% u 1984. Valja još napomenuti kako se veća odnose prema predsedništvima kao svojim političkim organima.

U pogledu pripremljenih i predloženih odluka ona se odnose na dvojak način:

a) Veća Saveza sindikata ne menjaju, niti odbacuju sve one predloge i stavove predsedništava, koji se po svom sadržaju i karakteru odnose na predlog odluka policetrične vlasti u okviru političkog sistema. Od ukupnog broja odluka (305) koje su bile predmet odlučivanja i u predsedništvu i u većima Saveza sindikata (u periodu od I—X 1983. do 31. X 1984), u 71% slučajeva one su prihvaćene bez bitnih izmena, dorada ili preinačenja. O njima se u većima samo raspravljalo.

b) A kad je pak, reč o odlukama koje se po svom predmetu i sadržaju odnose na unutarforumsku aktuelnost Saveza sindikata, veća se opet na dvojak način odnose prema predsedništvima:

b.a) Veća su predloge odluka predsedništava koji su vezani za planove i programe rada, unutrašnju organizaciju organa i radnih tela, kao i za materijalno-finansijsko poslovanje, u svakom trećem slučaju bitno menjala. Na izveštaje i informacije, kao i na kadrovska pitanja koja su sadržali pojedini predlozi odluka predsedništava, veća su, isto tako, u svakom trećem slučaju imala primedbe ili sugestije za njihovu promenu.

b.b) Na predloge odluka predsednistava koja se odnose na delegatsku bazu (OOSS i OUR) veća su reagovala vrlo retko, to jest samo u 14% slučajeva.

Prema tome, u forumskom načinu odlučivanja uticaj članstva, a posebno zaposlenih radnika iz privrede, veoma je slab, i to ne samo u Savezu sindikata već on nije mnogo veći ni u Savezu komunista. Kako objasniti činjenicu da političko-predstavnički forumi mogu nezavisno od uticaja demokratske baze donositi odluke, koje imaju formalno (delegatsko) pokriće, iako su stvarno takve odluke suprotne interesima najširih radničkih slojeva? Po prirodi svoje funkcije, etatizovani politički sistem se može reprodukovati nezavisno od uticaja članstva, i to na dva načina. Prvi način se sastoji u tome što se političko-profesionalno rukovodstvo formalno bira ili kooptira, shodno volji policentrične vlasti. Tako uža političko-partijska rukovodstva imaju odlučujući uticaj na profesionalizovanje kadrovske politike u okviru političkog sistema.

Drugi izvor otuđenosti političkog sistema od uticaja demokratske baze — posledica je dominacije državne regulative nad društvenom ekonomijom. Usled toga u etatizovanom sistemu nije dominantan motiv stvaranje novih proizvodnih vrednosti, nego jačanje političke moći radi nje same. Zato je politički sistem u stanju da reprodukuje političku moć radnika nezavisno od njih samih, njihovih sindikalnih organizacija, a isto tako i organizacija Saveza komunista.

Digitized by Google

5. Samodovoljnost forumskog načina rada Saveza sindikata

Samodovoljnost forumskog načina rada SS mogli bismo, u osnovi, odrediti kao ispunjavanje zadataka i obaveza preuzetih u okviru političkog sistema. Budući da je on etatizovan, to su i njegove ustavne funkcije jednostrano opredeljene, odnosno usmerene.

Naime, u normativnom sistemu SS se definiše kao partner samoupravnim, odnosno skupštinskim organima. Njegova se društvena funkcija prvenstveno sastoji u zaštiti i unapređivanju ekonomskih interesa radnika, a što se podudara i sa ulogom koju ima Savez komunista u odnosu na radničku klasu. Međutim, ostvarujući društvenu ulogu u okviru svoje kompleksne funkcije, Savez sindikata objektivno nije u stanju da realizuje tu ulogu, niti je dovoljno sposoban da zaštiti ekonomske (samoupravne) interese u udruženom radu od uticaja birokratizovane policentrične vlasti. Ova tvrdnja može se dokazati na osnovu analize sadržaja odlučivanja u organima SS republika i pokrajina, kao i u organima SSJ. Sadržaj odlučivanja klasifikovali smo u okviru tri kompleksne funkcije: ekonomske politike, zaštite zakonitosti i socijalne politike.[12] Od ukupnog broja identifikovanih odluka (316), po svom sadržaju najbrojnije su one što su vezane za ekonomsku politiku (64,9%), a zatim slede odluke koje se odnose na socijalnu politiku (27,5%), kao i znatno manje, na zaštitu zakonitosti (7,6%, videti tabelu 2).

Zbirna tabela 2

Sadržaj odlučivanja u predstavništvu i veću SS republika i pokrajina, kao i VSSJ, s obzirom na osnovne funkcije SS u periodu od 1. X 1983. do 31. X 1984.

Funkcija Saveza sindikata

Veća i predsedništva SS republika i pokrajina, kao i VSSJ		Ekonomska politika		Zaštita zakonitosti		Socijalna politika		Svega	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
SR Srbija	1	67	75,2	6	6,7	16	17,9	89	28,2
SR Hrvatska	2	21	67,7	3	9,7	7	22,6	31	9,8
SR Crna Gora	3	19	63,3	1	3,3	10	33,3	30	9,5
SR Makedonija	4	37	61,6	4	6,7	19	31,6	60	18,9
SAP Vojvodina	5	21	60,0	3	8,5	11	31,4	35	11,0
SAP Kosovo	6	19	67,8	1	3,5	8	28,6	28	8,8
Veće i Predsedništvo VSSJ	7	21	48,8	6	14,0	16	37,2	43	13,6
Ukupno:		205	64,9	24	7,6	87	27,5	316	100

[12] Od više desetina uloga koje SS ima u političkom sistemu Š. Zukin ih je klasifikovala u ove tri grupe. (»Istraživanje o ulozi jugoslovenskih sindikata — radničko samoupravljanje bez radničke klase«. Projekt je realizovan u okviru međunarodne saradnje Jugoslavije.)

Digitized by Google

Budući da se životni standard zaposlenih radnika iz godine u godinu pogoršava, usled konstantno visoke stope inflacije (40—50%), te svakako zato i ekonomska politika nije u funkciji zaštite interesa radnika, a još manje onih zaposlenih u proizvodnji. Isto tako, poznati su podaci o kontinuiranom ekonomsko-finansijskom osiromašenju privrede, i pored toga što nije prošao nijedan partijski kongres, od VIII do XII, a da nije istaknuta neophodnost rasterećenja privrede od prevelikih finansijskih obaveza prema opštoj i zajedničkoj potrošnji. Reprodukcija društvenog vlasništva, kao i investicije u privredne fondove u velikoj su ekonomskoj krizi itd. Posebno poglavlje ove krize predstavljaju finansijska (devizna) zaduženost zemlje kao celine kod inostranog kreditora, a koja je već sada dostigla (računajući i kamate) oko 40 milijardi dolara. Verovatno da će otplatu ovih dugova osetiti na svojoj koži ne samo sadašnje, već i generacije koje će stupiti u radni odnos posle 10,20 i više godina.[18]

Sve ove navedene činjenice tvrdoglavo upućuju na zaključak da je ekonomska politika u funkciji posebnih grupnosvojinskih i državnih interesa. Ona je, dalje, prouzrokovala oštriju diferencijaciju na OUR-e u kojima je koncentrisan veliki deo društvenog kapitala, i na ogroman broj patuljastih OOUR-a koji raspolažu s vrlo malo društvenog kapitala. I na kraju, izvršena je i diferencijacija među stanovništvom, od kojeg su se po ekonomskoj snazi izdvojili pojedini uži veoma bogati slojevi, a za toliko su osiromašili slojevi proizvođača, a naročito radnika u proizvodnim organizacijama sa gradskog područja. Stoga bismo mogli reći da je Savez sindikata u političkom sistemu pao pod uticaj policentrične vlasti, koja se po svojoj ekonomskoj snazi podelila na razvijenije republike i Pokrajinu Vojvodinu i na siromašne republike i Pokrajinu Kosovo, to jest na bogatiji sever i siromašniji jug.

Samodovoljnost forumskog načina rada mogu najbolje potvrditi podacima o predmetu odlučivanja (videti tabelu 3). Od ukupnog broja pitanja (1.402) o kojima se odlučivalo u organima SS republika i pokrajina dve trećine ili 73,3% odluka bilo je od interesa za forumski način rada. Odluke, pak, koje su bile bitne za delegatsku bazu (13,1%) i za politički sistem (13,6%) čine preostalu četvrtinu, što dokazuje da su organi SS prevashodno okrenuti vlastitom forumskom načinu rada.

Organi Saveza sindikata najčešće donose odluke o planovima, programima i normama (20,3%), a odluke o organizaciji (15,6%) odnose se na regulisanje institucionalnih aktivnosti organa SS, kako na makro tako i na meco nivou. Materijalno-finansijsko poslovanje i kadrovska politika su dominantna pitanja, kojima se poklanja velika pažnja na sastancima u organima Saveza sindikata, a najčešće u predsedništvima veća. U procesu odlučivanja informacije (15,6%) i izveštaji (11,9%) ne opterećuju mnogo organe SS, jer na njih otpada jedna četvrtina donesenih odluka.

[18] Videti novije studije B. Horvata, D. Žarkovića, A. Bajta, Z. Pjanića, M. Korošića i drugih.

Digitized by Google

Zbirna tabela 3

Predmet odluka u većima i predsedništvima SS republika i pokrajina. kao i u Veću i Predsedništvu SSJ, s obzirom na pojedine faze odlučivanja u periodu od oktobra 1983. do oktobra 1984.

Odlučivanje od interesa za:	Broj	%	Inicijativa Broj	%	Razmatranje predloga Broj	%	Usvajanje odluka Broj	%
I Unutarforumski rad	1.027	73,3	86	73,5	704	68,4	237	92,9
Planovi, programi i norme	209	20,3	17		157		25	
Organizacija	164	15,6	16		112		37	
Informisanje	161	15,6	17		126		18	
Izveštaji	118	11,5	15		110		16	
Kadrovi	176	17,1	3		99		56	
Materijalno-finansijsko poslovanje	199	19,4	18		100		85	
II Politički sistem	191	13,6	6	5,1	183	17,7	1	0.0
Skupštinske odluke (zakoni)	77	40,3	3		94			
Odluke državno-izvršnih i upravnih organa	63	32,9	1		61			
Odluke DPO	44	23,0	2		28		1	
III Delegatska baza	184	13,1	25	21,4	142	13,8	17	7,1
OOSS i OUR	184	13,1	25		142		17	
Ukupno:	1.402	100	117	100	1.030	100	255	100

Digitized by Google

Međutim, u ovoj analizi podataka zanimljive su tri činjenice:

a) Organi SS od ukupnog broja odluka u procesu odlučivanja najčešće su razmatrali predloge (68,5%) koji su formulisani na *inicijativu institucija, ustanova i organa izvan foruma SS, odnosno posle stručne obrade predloga.* Drugim rečima: na osnovu vlastite inicijative (8,4%) i predloga, organi SS su donosili tek svaku petu odluku, to jest one su činile 23,1%.

b) Druga činjenica odnosi se na inicijativu delegatske baze, o kojoj se u neznatnom obimu (2,4%) neposredno odlučivalo u organima SS. U nešto većem obimu predlozi odluka (13,8%) od interesa za delegatsku bazu razmatrani su u procesu odlučivanja na sednicama veća i predsedništava SS. Razmatranje ovih odluka je, u stvari, inicirano a njihov je sadržaj formulisan u nekom organu izvan foruma SS, to jest u institucijama političkog sistema.

c) Pitanja bitna za institucije, ustanove i organe političkog sistema obuhvataju posebno područje odlučivanja u organima SS. Tako se na sednicama organa SS pripremljeni predlozi samo razmatraju (17,8%) i na njih se najčešće stavljaju formalne primedbe i sugestije, u smislu dorade materijala. Inicijativa i odlučivanje o ovim odlukama u nadležnosti su organa izvan foruma SS.

Osnovni empirijski zaključak, a koji bi, verovatno, mogao izdržati adekvatnu teorijsku kritiku, svodi se na sledeće:

1. Relativna zatvorenost i samodovoljnost forumskog načina rada SS nastaje pod uticajem sveopšteg administriranja u političkom sistemu. Pod pritiskom razuđenog načina kolektivnog odlučivanja, policetrična vlast prosto bombarduje organe SS različitim materijalima. Ovi pak, organi, nemoćni da se suprotstave sveopštoj hiperprodukciji normativnih materijala kojima su zatrpani, jednostavno otaljavaju svoj posao shodno dinamici i stilu činovničkog reda.

2. Budući da je SS neautonoman u političkom sistemu, usled toga nije razvijena ni njegova svestrana koordinacija i komunikacija sa nižim organima, odnosno sa demokratskom bazom OOSS u OUR. U stvari, koordinacija organa SS je razvijena po horizontalnoj liniji unutar političkog sistema policentrične vlasti. Njegova koordinativna veza po vertikalnoj liniji funkcioniše sa nižim organima do meco nivoa. A naviše ova veza SS u političkom sistemu SFRJ ne funkcioniše jer je, na konfederalistički način, podeljena politička jedinstvenost SFRJ. Politička jedinstvenost SSJ nije do kraja, na istim osnovama, ustanovljena ni u svim republikama.[14] Tako je, na primer, u Srbiji, prema statutima, istaknuto zajedništvo i jedinstvenost SS:

---

[14] U Statutu SSJ, Opšta načela, definisana je jedinstvena organizacija SSJ ... »na osnovu ravnopravnog položaja, samostalnosti i odgovornosti SS republika i pokrajina«. Decidirano su nabrojane sve republike i pokrajine, kao ravnopravne organizacije u jedinstvenoj organizaciji SSJ. A zatim navedeni su SS Kosova i Vojvodine kao sastavni delovi SS Srbije (*Statut SSJ i SSS*, Beograd, 1982, str. 8).

Digitized by Google

a) jedinstvenost SS Republike, uključujući zajedništvo SS u obe pokrajine kao federalnih jedinica; i

b) jedinstvenost SS pokrajina nije konstituisana u Republici kao federalnoj jedinici. Usled toga SS u Republici Srbiji ne funkcioniše na jedinstven način, za razliku od SS u drugim republikama

3. Organi Saveza sindikata nisu samostalni u izgrađivanju stavova o određenim pitanjima u odnosu na državne organe i na druge institucije političkog sistema. Njihova nesamostalnost ogleda se u sledećem:

Pri utvrđivanju stavova iz oblasti ekonomske i zakonodavne politike organi Saveza sindikata su pod uticajem policentrične vlasti. Tako, na primer, ovi organi od ukupnog broja odluka (316), čiji je kreator izvršno-upravni organ, na 65% nisu imali bitnih primedbi. U nekim slučajevima odlučivanja iz oblasti ekonomske politike, organi Saveza sindikata imali su pravo da stave veto, a takvo pravo nisu iskoristili ako je za to bilo opravdanih razloga.

4. Mnoge činjenice pokazuju da ne postoji svestrana komunikacija i koordinacija uticaja između demokratske baze i organa Saveza sindikata na meco i makro nivou. A to znači da inicijativa radnika iz OOSS nije u stanju da pokrene organe SS, kao što ni ovi organi nemaju većeg uticaja na delegatsku bazu. Masa radništva, na taj način, nema direktnog upliva na politički sistem, jer je ovaj sistem u stanju da egzistira po svojim nekim zakonima etatističke samodovoljnosti i nezavisnosti. Na neki način, SS je postao graničar političkog sistema, koji u izbornom postupku ima zadatak da vrši selekciju demokratskog uticaja delegatske baze.

6. Kadrovska zavisnost Saveza sindikata u političkom sistemu

Izbor kadrova, kao i njihova funkcija, u organima SS u skladu je sa transmisionom ulogom koju ova organizacija ostvaruje u političkom sistemu. Usled toga kadrovi su veoma značajan element ove transformacije, iz više razloga. U prvom redu, politički funkcioneri, a pogotovo oni sa dužim posleratnim iskustvom, u stvari su nezamenljivi nosioci kontinuiteta i identiteta političkog sistema. Ovaj sistem u jugoslovenskom društvu ne može se legitimisati, ne samo bez takvih autora koji su ga stvorili, nego i bez šireg kruga aktivista koji su ga prihvatili i borili se za njegovo kontinuirano očuvanje.

A zatim, ovaj krug političkih aktivista, koji je u posleratnom periodu gravitirao ka osnovnom partijskom i državnom jezgru, u političkom sistemu se nije do kraja demokratizovao, iako je izvršena potpuna decentralizacija kadrovske politike. Odlučujuće promene u jedinstvu jugoslovensko-političkog identiteta ostvarene su 70-tih godina, nakon demontiranja savezne države, odnosno njenog federativnog ustrojstva. Nosioci ovih promena upravo su po-

Digitized by Google

litički funkcioneri, koji su svoje državne i partijske funkcije decentralizovali, primenom nacionalno-klasnog kriterijuma. Na taj način se, na saveznom nivou, monolitno jedinstvo kadrovske politike bifurkiralo na osam republičko-pokrajinskih podsistema.

Dakle, u zavisnosti od uticaja nacionalno-političke moći, strukturirala su se u političkim sistemima odgovarajuća kadrovska ustrojstva policentrične vlasti. Analogno takvom uticaju, obrazovale su se i u forumima SS odgovarajuće kadrovske strukture rukovodstva. Bitna je njihova osobina sindikalna neautonomnost, odnosno partijska zavisnost od karaktera političkog sistema. Da bi smo dokazali navedenu tvrdnju, najbolje je navesti podatke koji opisuju partijski sastav članstva i rukovodstva u SS.

Partijsko-političke karakteristike članova Saveza sindikata

Odnos članstva u SS i u SK karakteriše dominacija prvog nad drugim, i to u srazmeri 4 : 1. Međutim, u organima SS na svim nivoima ovaj odnos je obrnut: dominiraju članovi SK nad članovima SS, i to sve više kako se ide od nižih ka višim organima SS. Tako, na primer, u opštinskim i gradskim većima članovi SK čine dvotrećinsku većinu. U republičkim i pokrajinskim većima njihov udeo je još veći: od 90 do 100%. Normalno bi bilo, međutim, očekivati da u organima SS odnos između partijaca i nepartijaca bude u korist ovih drugih, budući da je takav sastav članstva u OOSS. Ove dve činjenice, upoređene jedna s drugom, na izvestan način osporavaju osnovni statutarni stav (Opšta načela Statuta SS Jugoslavije) da je Sindikat »jedinstvena i najširа klasna društvena organizacija radnika i radničke klase . . .«[15]

U republikama i pokrajinama ovaj odnos između članova i nečlanova SK u SS nije isti (4 : 1). Na primer, (videti Tabelu 4), najveća koncentracija (iznad proseka) članova SK u SS je, po pravilu, u nerazvijenim republikama i pokrajinama: Crna Gora 2,7%, Bosna i Hercegovina 2,9, Kosovo 3,2, Srbija 3.4%. U najrazvijenijim republikama: Hrvatskoj 5,4 i Sloveniji 8%, ova koncentracija je veoma niska, to jest ispod proseka u zemlji. Prema ovim podacima, mogli bismo postaviti tezu da je uticaj nepartijaca u SS direktnoj srazmeri sa iznadprosečnim ekonomskim napretkom republika i pokrajina. I obrnuto, u nerazvijenim republikama i Pokrajini Kosovu je postignuta iznadprosečna jugoslovenska koncentracija članstva SK u SS. Nije li stoga uloga radničko-klasnog, to jest partijsko-sindikalnog članstva u obrnutoj srazmeri sa ekonomskim napretkom republika i pokrajina? Ili, nije li iznadprosečna koncentracija članova SK među članovima SS u saglasnosti sa ekonomskim zaostajanjem pojedinih republika i pokrajina.

[15] *Statut SSJ i SSS*, Beograd, 1982 — Istu tvrdnju je izneo i V. Goati u knjizi *Savremene političke partije*, OOUR za izdavačko-publicističku delatnost, Beograd i »Partizanska knjiga«, Ljubljana, 1984.

Digitized by Google

Tabela 4

*Članstvo SK u SS republika i pokrajina**

Republike i pokrajine	Članovi SS (u hiljadama)	Članovi SK (u hiljad.)	Odnos članova SK prema članovima SS	Rang-lista
Crna Gora	135	49	2,7	1
Hrvatska	1.455	271	5,4	8
Makedonija	442	106	4,2	7
Srbija	2.264	661	3,4	5
Kosovo	188	59	3,2	3
Vojvodina	572	175	3,3	4
Uža teritorija Srbije	1.405	427	3,5	6
Bosna i Hercegovina	868	292	2,9	2
Slovenija	802	100	8	9
Ukupno:	5.966	1.581	3,8	

* Izvor: VSSJ: Zbirni podaci o OOSS i broju i sastavu organa sindikata i SS za 1981, Beograd, 1982; »Statistički godišnjak SZZS Jugoslavije«, 1982, str. 444. i *Klasno-socijalna struktura SKJ — tabelarni pregled,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1984.

Postavljena teza bi se, verovatno, mogla lako odbraniti da joj sve činjenice idu u prilog. U svim republikama i pokrajinama postoji opšta povezanost između nižeg, odnosno višeg stepena koncentracije članstva SK u SS sa njihovim iznad, odnosno ispodprosečnim ekonomskim razvojem u zemlji. Jedini je izuzetak Makedonija. U ovoj republici koncentracija članstva SK u SS je ispod jugoslovenskog proseka, to jest na nivou Hrvatske i Slovenije, iako je Makedonija po ekonomskoj razvijenosti ispod proseka u zemlji. Iz ovog razloga nužno je odbaciti ovu hipotezu i postaviti sasvim novu, koju bi mogle da potvrde činjenice kojima raspolažemo. *Veća ili manja koncentracija članstva SK u SS, a u prvom redu njegovo radničko-klasno jezgro locirano u privrednim organizacijama nije osnovni, a ni najvažniji generator ekonomskog i društvenog napretka pojedinih republika i pokrajina* (videti tabelu 5). Ako pogledamo podatke, možemo zaključiti da u Makedoniji u ovom slučaju ovaj odnos ne potvrđuje osporavanu tezu.

Dakle, u ovoj proveri ne postoji korelacija između visoke koncentracije članova SK među članovima SS sa ekonomskim napretkom republika i pokrajine, što bi bilo opravdano, teorijski i logički, pretpostaviti, odnosno očekivati, imajući u vidu kontinuirano političko-partijsko insistiranje na ulozi radničko-klasne većine u jugoslovenskom društvu.

Ako masovno partijsko-sindikalno članstvo, a u prvom redu njegovo radničko-klasno jezgro nije osnovni i najvažniji generator, to jest odlučujući faktor ekonomskog i društvenog napretka republika i Pokrajine Vojvodine, onda je to svakako neki drugi faktor koji je sa ovim prvim u određenoj vezi. U *stvari reč je o*

Digitized by Google

Tabela 5

*Odnos između radnika članova SK i SS u privrednim delatnostima, po republikama i pokrajinama**

Republike i pokrajine	Radnici privrede, članovi SS (u hiljadama)	Radnici, članovi SK (u hiljadama)	Odnos članova SK prema članovima SS	Rang-lista
Crna Gora	107	20	5,4	2
Hrvatska	1.187	108	11,0	8
Makedonija	361	43	8,4	7
Srbija	1.819	290	6,3	5
Kosovo	136	26	5,2	1
Vojvodina	469	80	5,8	4
Uža teritorija Srbije	1.214	184	6,6	6
Bosna i Hercegovina	716	129	5,6	3
Slovenija	658	37	17,8	9
Ukupno:	4.848	648	7,5	

* Izvor: VSSJ, Zbirni podaci o OOSS i broju i sastavu organa sindikata i SS za 1981. godinu, Beograd, 1982; »Statistički godišnjak SZZS Jugoslavije«, 1982, str. 444; *Klasno-socijalna struktura SKJ — tabelarni pregled*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1984.

policentričnoj vlasti, koja se razvila kao odlučujući faktor nacionalnoekonomskog, političkog i kulturnog razvoja republika i pokrajina. Na koji način možemo dokazati istaknutu tezu? Ako bi smo pošli od koncentracije političke moći, kojom policentrična vlast raspolaže u pojedinim republikama i pokrajinama, videli bismo da je njihov uticaj u obrnutoj srazmeri sa ekonomskim i društvenim razvojem. Relativno razvijeni organi političkog sistema, sa iskusnijim dugogodišnjim partijsko-političkim funkcionerima, kojima je na raspolaganju kompletan stručno-administrativni aparat, te i povoljniji materijalni uslovi, po pravilu ostvaruju slabiji nacionalni uticaj u svojim republikama, odnosno u Pokrajini Kosovo. Dovoljno je samo, primera radi, navesti obim političke moći u Sloveniji i Srbiji, i zatim uporediti njihov uticaj na vlastiti ekonomski i društveni razvoj. Slovenija i Hrvatska, sa jednostavnijom, a stručno kvalitetnijom organizacijom političkog i sindikalnog aparata vlasti, postižu iznad prosečne ekonomske rezultate u zemlji. To se ne bi moglo dokazati za Srbiju, čija je potencijalna moć daleko veća, ne samo u poređenju sa nerazvijenima, nego i u odnosu na sve ostale republike. Na primer, nosioci političke moći u Srbiji nisu u stanju da reše na jedinstven način pitanje funkcionisanja političke vlasti između pokrajina u Republici kao celini? Argumenti, kao što su: različit nacionalni sastav stanovništva i njegove religijske, jezičke i istorijske osobenosti, nisu pravi odgovor, jer ni u drugim republikama, pa ni u Hrvatskoj i Sloveniji nije ništa povoljnija situacija. Šta onda možemo sa sigurnošću pretpostaviti: zbog čega politička moć razvijenih republika ostvaruje

Digitized by Google

znatno efikasniji uticaj na vlastiti razvoj nego što je u stanju to isto da učini Srbija, a čiji su potencijali znatno veći, to jest znatno iznad proseka u zemlji? Valjan odgovor, a koji zahteva posebno istraživanje, verovatno bi se morao tražiti u dva pravca. Jedan pravac obuhvatao bi ispitivanje kvaliteta političke moći, koji je u sebi reafirmisao patrimonijalnu vlast. I drugi pravac istraživanja verovatno bi otkrio delovanje mnogobrojnih drugih faktora i okolnosti koji su se manifestovali od rata naovamo; kao i to šta je sve staljinističkim metodama činjeno da se političko-partijska vlast u Republici u prvom redu drži defanzivno, samokritički uvek ocenjujući svoj eventualni nacionalni pokret.

Iako smo nešto više prostora posvetili diferenciranom uticaju političke moći na različiti nacionalni razvoj republika i pokrajina, time, istovremeno, nismo dokazali i postojanje nesamostalne kadrovske politike SS u političkom sistemu policentrične vlasti. Jedinstveno tretiranje odlučujućeg uticaja kadrova na nacionalni razvoj republika i pokrajina uvažava odgovarajući doprinos i organa SS. Organi SS, a posebno na makro nivou, nisu opterećeni velikim brojem članova, kao ni velikim brojem zaposlenih u radnim zajednicama na stručno-političkim i administrativnim poslovima. Među funkcionerima, kojih je u republikama i pokrajinama 677, a sa sindikatima nema ih više od 2.000, svaka četvrta je žena, a svaki 12. ili 13. mlađi je od 27 godina, odnosno borac NOR-a. Isto tako nije veliki broj, to jest svaki 10. zaposleni je izborni funkcioner na stalnom radu u forumu SS. Može se reći da je celokupan stručno-administrativni aparat veoma nerazvijen, kako u pogledu unutrašnje podele rada tako i stručne specijalizovanosti pojedinih službi. U forumima SS u okviru organizacija rada, formirani su saveti i komisije kao radna tela veća. Ovih tela ima više, na primer, u Srbiji (16), dok je u drugim republikama i pokrajinama ovaj broj nešto manji. Mnoge komisije i saveti obrazovani su po ugledu na resorsku podelu u okviru administrativnog upravljanja i funkcionisanja državno-izvršnih organa. Karakteristično je da u ovim podelama dominira formalna specijalizacija funkcija, koja je prilagođena ličnim kvalitetima, odnosno zahtevima funkcionera, a nije se vodilo računa o objektivnim potrebama društveno-političkog funkcionisanja SS kao celine.

Prema tome, u rezimeu o kadrovskim karakteristikama mogli bismo istaći da su članovi organa SS u maksimalnom postotku istovremeno članovi SK. Visok procent članova SK je i među zaposlenima na stručno-političkim i administrativno-tehničkim poslovima u radnim zajednicama. Izborni i imenovani članovi organa žive od redovnog političko-profesionalnog rada, pa bilo da su plaćeni kao funkcioneri ili kao rukovodioci drugih ustanova, organizacija ili institucija izvan foruma SS. Međutim, kadrovsku međuzavisnost u političkom sistemu, odnosno forumu SS, upravo osiguravaju njihove profesionalne biografije, koje kazuju da su u pitanju iskusni i provereni, politički državni funkcioneri, koji su rotirani po horizontalno-vertikalnoj liniji, od radnika, sindikalnog aktivista u

Digitized by Google

preduzeću stigli su do najviših organa u veću i predsedništvu SS. Njihova relativno samostalna vlast u SS u okviru političkog sistema je zavisnog karaktera. Ova vlast se izražava kroz partijsku lojalnost i subordoniranost, te same organe SS čini veoma nesamostalnima i zavisnima u političkom sistemu od policentrične vlasti republika i pokrajina. Međutim, unutar foruma SS vlast političkih funkcionera je različitog karaktera, a što sve zavisi od individualnih i ličnih (jezičkih, nacionalnih i kulturnih) karakteristika, odnosno njihove regionalne pripadnosti. *Pod uticajem ličnih odlika i grupnih karakteristika, u nekim slučajevima vlast ovih funkcionera je patrimonijalnog karaktera.* Zato su ređe sredine koje se mogu pohvaliti, izvan nekih republika, da imaju razvijenu efikasnu, kako kolektivnu tako i stručnu vlast u forumu SS.

7. Umesto zaključka

U ovom empirijskom radu postavili smo hipotezu o autonomiji SS u okviru političkog sistema, kao njegovom najvažnijem izvoru društvene moći. Na osnovu iskustvenih podataka jedino smo mogli dokazati transmisionu ulogu SS, koju on ostvaruje u sistemu policentrične vlasti. *Najvažniji rezultat do kojega smo došli mogli bi smo formulisati na sledeći način: SS je politički moćan u onoj meri u kojoj je, kao poverenik, kadar da izvršava zadatke i poslove koje mu dodeljuje policentrična vlast, a u okviru institucija političkog sistema pojedinih republika i pokrajina.* U takvoj relaciji zavisni karakter političke moći blokirao je društvenu ulogu SS te je, na taj način, njegova politička egzistencija postala gotovo nezavisna od radničko-klasnog uticaja.

Zašto je SS nemoćan u samoupravnom društvu, kada bi po svim teorijskim i praktičnim pretpostavkama njegova društvena moć morala biti dominantna u političkom sistemu? Budući da je politički sistem bifurkiran na osam policentričnih sistema, u okviru kojih je razbijen jedinstveni karakter proizvodnih snaga i političke ekonomije u zemlji. A kada je bifurkirano političko jedinstvo, samim tim je razdeljen uticaj »subjektivninh snaga«, uključujući i SS. Međutim, SS je i element proizvodnih snaga, to jest onog dela u okviru kojeg se pojavljuje radnička klasa kao odlučujući proizvodni i samoupravni činilac. Društvena moć, odnosno nemoć SS, stoga je proizvod odnosa između političkog sistema i proizvodnih snaga, u širem smislu političke ekonomije.[16] Ovaj aktuelni

[16] Ova razdeljenost najbolje se može videti na primeru različite organizacije SS i strukovnih sindikata u republikama i pokrajinama. U Hrvatskoj je SS izveden iz organizacije strukovnih sindikata. Slično je i u Sloveniji. Relativno očuvana autonomija strukovnih sindikata upravo je stožer jedinstva i političke moći SS u ovim dvema republikama. U BiH, nasuprot tome, SS je potpuno apsorbovao strukovne sindikate, tako da oni faktički ne postoje. Slično je učinjeno i na Kosovu. U Srbiji odnos između SS i strukovnih sindikata je hibridan, ali sa izvesnim bla-

Digitized by Google

odnos, procenjen na osnovu pomenutih najnovijih politekonomskih analiza (ekonomista, sociologa i politikologa), izražava dominaciju političkog sistema nad razvojem proizvodnih snaga, u kojem su radnici degradirani, ne samo kao stvaraoci, nego i kao proizvođači, u sistemu stagnatne proizvodnje, odnosno ekonomije.

Dakle, s obzirom na to da je politički sistem postao kočnica u razvoju proizvodnih snaga, samim tim je blokirana politička moć SS, to jest izvedena je njegova politička nemoć u društvu. A da li bi njegova društvena moć bila veća da je njegova uloga u funkciji razvoja proizvodnih snaga, umesto što je podređena interesima policentrične vlasti u političkom sistemu?

Sigurno je, isto tako, da bi u tom pogledu njegova moć bila neznatna, otprilike kakva je i danas. Jedina razlika, koja bi postojala u ulozi SS između političkog sistema i proizvodnih snaga — pošto su stvarno u sukobu — bez sumnje bi se manifestovala u tome što bi se eventualno razvilo neposredno jedinstvo udruženog rada, to jest jedinstvo ekonomskih interesa, političkog predstavljanja i upravljanja tim interesima kao opštedruštvenim. To bi, svakako, bio dovoljan osnov za demokratizaciju političke moći. Nije li, dalje, preterano (iluzorno) pretpostaviti autonomiju SS, u okviru političkog sistema, kao izvora njegove društvene moći? U prvom redu, etatizovani politički sistemi su veoma opora realnost, koju SS ne može dovesti u pitanje, a još manje se u okviru nje izboriti za svoju autonomiju. On to ne može učiniti ni kada bi uza se stvarno imao radničku klasu, sa SK, na čelu iz prostog razloga što je etatizovana policentrična vlast koncentrisala ogromnu političku moć na makro nivou. A zatim, nije slučajno da ne samo što nemamo jedinstvenu jugoslovensku radničku klasu, nego nju ne možemo ni pojmiti a da je ne ogradimo nacionalno-regionalnim i administrativnim elementima.[17]

Savez sindikata, kao ni SK, usled nacionalno-političke zavisnosti, nisu u stanju da realizuju društvenu autonomiju pod radničko-klasnim i demokratskim uticajem, imajući u vidu sva njihova najvažnija normativno-partijska i ustavna ovlašćenja. Pomoću kojih bi smo argumenata mogli, na kraju, da odbranimo tezu o autonomiji SS kao njegovom prirodnom izvoru društvene moći? U nesamostalnom položaju naspram policentrične vlasti, kao što smo videli, SS nije po prirodi svoje uloge na strani radničke klase kao svoje najšire demokratske baze. A to znači da SS automatski čini istorijsku grešku kad god takvu grešku učini etatizovani politički sistem prema svojoj »radničkoj klasi«. U protivnom, marksistički posmatrano, bilo bi istorijski veoma opravdano da se SS bori za interese radnika, protiv svakog socijalnog uzurpatora (vladajuće klase, partije, države, birokratije itd.).

---

gim naglaskom dominacije prvog nad drugima. U ostalim republikama, kao i u Vojvodini, organizacija je slična organizacionom modelu u Srbiji.

[17] Iz ovih razloga kod nas nije moguća eksplozija socijalnog, a još manje sindikalnog pokreta, kakav je bio slučaj, na primer, sa poljskim sindikatom »Solidarnost«.

Digitized by Google

Tabela 6

Predmet odluka u Predsedništvu i Veću SS Hrvatske, s obzirom na pojedine faze odlučivanja, u periodu od 15. oktobra 1982. do 15. oktobra 1983.

Odlučivanje od interesa za područja:		Inicijativa		Razmatranje predloga		Usvajanje odluka	
I Unutarforumski način rada organa SS	147	17	100%	72	100%	58	100%
Planovi, programi i norme	26	2		21		3	
Organizacija	27	3		10		14	
Informisanje	16	1		9		6	
Izveštaji	17			13		4	
Kadrovi	29	6		8		15	
Materijalno-finansijsko poslovanje	32	5		11		16	
II Politički sistem	37	2		35			
Skupštinske odluke (zakoni)	16	1		15			
Odluke državno-izvršnih i upravnih organa	15			15			
Odluke DPO	6	1		5			
III Delegatska baza	15	1		13		1	
OOSS i OUR privrede	15	1		13		1	
Ukupno:	199	20		120		59	

Izvor: Informacija o radu VSS Hrvatske i njegovih organa u razdoblju od 15. oktobra 1982. do 15. oktobra 1983. (XIV/3, 1773/26. X 1983).

Tabela 7

Predmet odluka u Predsedništvu VSS Crne Gore, i njegovim organima, s obzirom na pojedine faze odlučivanja od oktobra 1983. do oktobra 1984.

Odlučivanje od interesa za područja:		Inicijativa		Razmatranje predloga		Usvajanje odluka	
I Unutarforumski način rada organa SS	63	2	100%	44	100%	17	100%
Planovi, programi i norme	20	2		17		2	
Organizacija	5			2		3	
Informisanje	9			7		2	
Izveštaji	11			9		2	
Kadrovi	6			4		2	
Materijalno-finansijsko poslovanje	12			5		6	
II Politički sistem	12			12			
Skupštinske odluke (zakoni)	3			3			
Odluke državno-političkih organa	6			6			
Odluke DPO	3			3			
III Društvena baza	11			11			
OOSS i OUR privrede	11			11			
Ukupno:	86	2		67		17	

Izvor: Izveštaj o radu Predsedništva i radnih tela u VSS Crne Gore od oktobra 1983. do oktobra 1984. (XIV/3, 1911/21. XI 1984).

Digitized by Google

Tabela 8

Predmet odluka u Predsedništvu i Veću SS Makedonije, s obzirom na pojedine faze odlučivanja u periodu od 1. oktobra 1983. do 31. oktobra 1984.

Odlučivanje od interesa za područja:		Inicijativa		Razmatranje predloga		Usvajanje odluka	
I Unutarforumski način rada organa SS	174	22	100%	118	100%	34	100%
Planovi, programi i norme	42	5		35		2	
Organizacije	23	2		17		4	
Informacije	29	4		23		2	
Izveštaji	28	2		22		4	
Kadrovi	21	4		11		6	
Materijalno-finansijsko poslovanje	31	5		10		16	
II Politički sistem	16			16			
Skupštinske odluke (zakoni)	12			12			
Odluke državno-izvršnih i upravnih organa	1			1			
Odluke DPO	3			3			
III Društvena baza	44	7		32		5	
OOSS i OUR privrede	44	7		32		5	
Ukupno:	234	29		166		38	

Izvor: Pregled na Sovetot i Predsedatelstvoto na Savetot na SSM (1667/ /17. X 1984).

Tabela 9

Predmet odluka u Predsedništvu i Veću SSJ, s obzirom na pojedine faze odlučivanja u periodu od novembra 1982. do novembra 1983.

Odlučivanje od interesa za područja:		Inicijativa		Razmatranje predloga		Usvajanje odluka	
I Unutarforumski način rada organa SS	172	10	%	143	%	19	%
Planovi, programi i norme	20	1	—	18	—	1	—
Organizovanje	56	6	—	47	—	3	—
Informisanje	27	1	—	25	—	1	—
Izveštaji	9	—	—	9	—	3	—
Kadrovi	32	1	—	23	—	5	—
Materijalno-finansijsko poslovanje	29	1	—	21	—	6	—
II Politički sistem	18	2	—	16	—	—	—
Skupštinske odluke (zakoni)	9	2	—	7	—	—	—
Odluke državnih i izvršnih organa	3	—	—	3	—	—	—
Odluke DPO	6	—	—	6	—	—	—
III Delegatska baza	28	2	—	24	—	2	—
OOS i OUR privrede	28	2	—	24	—	2	—
Ukupno:	218	14	—	183	—	21	—

Izvor: za Veće SSJ arhivska građa organa SS i federacije; Istorijski arhiv VSSJ za Predsedništvo Veća SSJ; Sednica predsedništva Veća SSJ od XI 1982. do XI 1983. (XIV/4, 728/18. V 1984).

Digitized by Google

Tabela 10

Predmet odluka u Predsedništvu i Veću SS Kosova, s obzirom na pojedine faze odlučivanja u periodu od septembra 1982. do juna 1983.

Odlučivanje od interesa za područja:		Inicijativa			Razmatranje predloga			Usvajanje odluka		
I Unutarforumski način rada organa SS	86	74,8	2	100%	63	70	100%	21	91,3	100%
Planovi, programi i norme	26		—		21			5		
Organizacija	12		—		10			2		
Informisanje	7		—		7			—		
Izveštaji	12		—		12			—		
Kadrovi	10		—		5			5		
Materijalno-finansijsko poslovanje	19		2		8			9		
II Politički sistem	15	13	—		15	17,4		—		
Skupštinske odluke (zakoni)	10				10					
Odluke državno-političkih organa	3				3					
Odluke DPO	2				2					
III Društvena baza	14	12,2	1		11	12,3		2	8,7	
OOSS i OUR privrede	14	12,2	1		11			2		
Ukupno:	115	100%			89	100		23	100	

Izvor: Pregled održanih sednica Veća i Predsedništva Veća SS Kosova od IX 1982. do VI 1983. (XIV/3, 1268/25. VI 1983).

Digitized by Google

Tabela 11

Predmet odluka u Predsedništvu i Veću SS Srbije, s obzirom na pojedine faze odlučivanja u periodu od 1. oktobra 1983. do 31. oktobra 1984. godine

Odlučivanje od interesa za područja:	Inicijativa				Razmatranje predloga			Usvajanje odluka		
I Unutarforumske aktivnosti VSS	201	65,9	20	100%	140	61,9	100%	41	91,1	100%
Planovi, programi i norme	41	4			31			6		
Organizacije	11	1			8			2		
Informisanje	52	10			36			6		
Izveštaji	30	1			27			2		
Kadrovi	21	1			13			7		
Materijalno-finansijsko poslovanje	46	3			25			18		
II Politički sistem	43	20,1		%	58					
Skupštinski sistem	18				36					
Izvršno-upravni politički i državni organ	19				17					
DPO	6				5					
III Društvena baza	43	14,1	12	%	28	124	%	3	6,6	%
OOSS i OUR privrede	43	4,1	12		28			3		
Ukupno:	305	100	34	11,1	226	74,1	%	45		14,8

Izvor: Izveštaj o radu Veća, Predsedništva i radnih tela SS Srbije od X 1983. do X 1984. (XIV/3, 1812/7. XI 1984).

Digitized by Google

Tabela 12

Predmet odluka Predsedništva i Veća SS Vojvodine, s obzirom na pojedine faze odlučivanja, u periodu od 25. oktobra 1982. do 12. oktobra 1983.

Odlučivanje od interesa za područja:		Inicijativa		Razmatranje predloga		Usvajanje odluka	
I Unutarforumski način rada organa SS	182	14	100%	125	100%	43	100%
Planovi, programi i norme	34	4		24		6	
Organizacija	30	3		18		9	
Informacije	21	1		19		1	
Izveštaji	9	—		8		1	
Kadrovi	57	5		36		16	
Materijalno-finansijsko poslovanje	31	1		20		10	
II Politički sistem	31			31		1	
Skupštinske odluke (zakoni)	9	—		9		—	
Odluke izvršnih upravnih državno-političkih organa	16	—		16		—	
Odluke DPO	7	—		6		1	
III Državna baza	29	2		23		4	
OOSS i OUR privrede	29	2		23		3	
Ukupno:	243	16		179		48	

Izvor: Pregled dnevnih radova VSS Vojvodine od 29. IX 1982. do 12. X 1983. (XIV/3-1908 23. XI 1982).

Digitized by Google

Vladimir Štambuk

Savremeno informisanje i razvoj samoupravljanja

1.

Pojedini periodi, kraći ili duži, u ljudskoj istoriji se označavaju time šta se, kako ili pomoću čega proizvodilo. Ako je šezdesete i sedamdesete godine našeg veka karakterisala količina proizvedene energije, kao osnova brzog i svestranog razvoja pojedinih društvenih celina, danas smo sve češće suočeni sa teorijskim stavom, ali izgleda i sa praksom, da buduću osnovu svestranog društveno-ekonomskog razvoja treba da tražimo u proizvodnji, prenošenju, čuvanju i korišćenju informacija. Prema nekim procenama, čija metodološka osnova nije sasvim jasna, tokom 1976. godine, da bi jedno savremeno društvo, poput SAD, moglo normalno funkcionisati, trebalo je toliko informacija koliko bi proizvelo oko 500 milijardi ljudi zaposlenih u proizvodnji, procesiranju i diseminaciji informacija. Drugim rečima, normalno funkcionisanje SAD počiva na radu u domenu proizvodnje i korišćenja informacija, na čemu bi bilo angažovano 2.000 ljudi na svakog stanovnika SAD. Procene za 1983. su brojčano već znatno veće, pa je za normalno funkcionisanje SAD neophodno obaviti posao u domenu informacija koji bi odgovarao radu (osam sati dnevno svakog dana u godini, osim

Digitized by Google

praznikom i vikendom) 3.000 milijardi ljudi.* Jednostavno rečeno, u odnosu na stanje pre šest-sedam godina danas je potrebno raspolagati sa oko šest puta više informacija.

Naravno, ni jedno društvo nikada neće moći da obezbedi da toliko ljudi radi na proizvodnji, prenošenju, distribuciji i korišćenju informacija. Toliko velika proizvodnja informacija je mogućna samo zahvaljujući ostvarenoj tehnološkoj revoluciji u domenu telekomunikacija, kompjuteristike, informatike, programiranja itd. Takav nagli razvoj proizvodnje i korišćenja informacija zaista prelazi okvire i najrazigranije ljudske mašte. Informacije su oduvek za ljudsko društvo imale veliki značaj. Po svemu sudeći, savremenu epohu sve više karakteriše i bitno utiče na budućnost činjenica da proizvodnja informacija postaje sve važniji deo proizvodne ljudske aktivnosti. To se može uočiti kada se analizira sam karakter tehnološke revolucije koja potresa današnji svet. To se lako može zaključiti kada se pokušaju otkriti prednosti koje imaju razvijene zemlje. Na to neumitno ukazuju sve analize koje su vezane za proučavanje obrazovnih, a naročito visokoškolskih sistema u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju. Usredsređenost na novi informativni poredak neumitno i tvrdoglavo dokazuje da razvoj komunikacionih tehnologija (znanja) i sposobnost da se svetu nametnu u obliku vesti, filma, knjige itd. sopstveni proizvodi (opet informacije u različitim oblicima) obezbeđuje razvijenim zemljama sveta značajnu ekonomsku, pa, moglo bi se reći, i društvenu premoć. Počev od mode (informacija o tome šta treba nositi) pa do bio-inženjeringa (informacija-znanja o mogućnosti manipulisanja bio-procesima), proizvođači informacija obezbeđuju svoju ekonomsku, društvenu, političku, pa i vrednosnu premoć.

Značaj proizvodnje informacija možda se najočiglednije izražava u samom procesu materijalne proizvodnje. Menadžerski informacioni sistemi, u čijem se središtu (operativno) nalaze sistemi za automatsku obradu podataka, ogromne uštede koje se postižu u skladištenju ,energiji, vremenu proizvodnje, radnoj snazi itd. (primer automobilske industrije Japana) direktno su vezani za veće korišćenje informacija i za postizanje većih proizvodnih rezultata. Informacije, kao neki fiziološki rastvor, koristeći se informacionim sistemima u privrednim preduzećima, pružaju dve osnovne prednosti. Prva je u tome da proizvodnja informacija, inovacije, novi metodi, nova znanja postaju središte ljudske delatnosti. To praktično znači da u razvijenim kapitalističkim privrednim sistemima deo privrede, i to onaj najpropulzivniji, sve manje počiva na eksploataciji ljudske fizičke snage, jer je taj oblik eksploatacije dosegao svoj maksimum u okviru klasične industrijske proizvodnje i počinje sve više da eksploatiše, radno i društveno, ljudske potencijale sive materije — misaoni deo radne snage. Druga se prednost ogleda u prestukturiranju radne snage, vrednosnog sistema, načina upravljanja i odlučivanja; jednom rečju, način organi-

* G. Friedrich — A. Shaff, *Microelectronics and Society*, Pergamon Textbooks, 1982.

Digitized by Google

zacije proizvodnje, zbog pomeranja težišta sa proizvodnje stvari (materijalna dobra) na proizvodnju informacija (misaona dobra), dobija i dobijaće ubuduće sasvim drugačija značenja. Insistiranje na proizvodnji informacija nikako ne znači da je prekinuta proizvodnja materijalnih dobara. Ta dobra će se i dalje, i to sve više i sve raznovrsnija, proizvoditi, jer bez njih se ne mogu zadovoljiti rastuće potrebe ljudi. Bitno se menja sledeće: unapređivanje, povećanje proizvodnje u industrijskom, klasičnom proizvodnom procesu bilo je vezano za inovacije i postupke u okviru rada mašina (alatljike, tekuća traka, automatizovane mašine itd.). Danas inovacija postaje bitna ako se izvede u domenu znanja, značenja, obrade informacija. Iz toga zatim proizlazi potrebna inovacija na mašinama. Međutim, potrošna i druga dobra će se sve više proizvoditi na osnovi rada automatizovanih sistema, gde će ljudski rad, bar u najpropulzivnijim delovima privrede, biti sve ređi. Ljudski rad će dolaziti do izražaja pre svega, u procesima inovacije, stvaranja novih znanja, kontroli, verifikaciji, nadgledanju itd. To je ono što proizvodnji informacija daje tako velik značaj.

2.

Informacija predstavlja posebnu vrstu robe. Kao i svaka roba, ona se proizvodi uz određene troškove, prodaje se. Jednom rečju, informacija u određenim uslovima dobija vrednost na tržištu kao svaka druga roba.

A šta informaciju čini robom posebne vrste? Ne postoji jedinstvena ili šire prihvaćena definicija niti određenje same informacije. Zbog toga što u veoma različitim oblicima ljudskog saznanja informacija, kao koncept, pojam, ima svoje mesto. To je slučaj sa nekim pristupima u teorijskoj fizici. A naročito je naglašeno u biološkim sistemima i procesima. Informacija, informisanje, komuniciranje imaju i sve češće dobijaju centralno mesto u društvenim procesima. Radi lakšeg snalaženja, a ne u nameri da utvrdimo primerenost mnogobrojnih definicija, pod informacijom ćemo podrazumevati svrsishodno obrađene podatke. Podaci ,a oni mogu imati oblik informacije kada ulaze u proces obrade, predstavljaju »sirovinsku« osnovu, repromaterijal procesa informisanja/komuniciranja. O svrsishodnoj obradi govorimo u tom smislu da informacija može postojati samo ukoliko kao emitor ili primalac postoji svesni subjekt — čovek. Van takvog odnosa informacija možda postoji kao podatak, kao »sirovina«, ali bez svesnog subjekta ona nema svojstva prave informacije.

Da je informacija roba više u teoriji, a sve manje i u praksi — u tom pogledu ima nedoumica. Znanje svih oblika, od tehnološkog do onog vezanog za upotrebu ličnih kompjutera, kupuje se i prodaje. Međutim, najbolji dokaz da je informacija roba pružaju *banke podataka.* Kao što banke koje daju novac (opšti ekvivalent) na korišćenje dobijaju za to dodatne količine novca, tako su i

Digitized by Google

banke podataka institucije koje prodaju/iznajmljuju informacije i za to dobijaju određenu količinu opšteg ekvivalenta (novca). Oni koji se na teorijskom planu suprotstavljaju stavu da je informacija roba, ili bar roba posebnih karakteristika, naglašavaju univerzalnost informacija, značenja, znanja. Oni polaze od stanovišta da informacija od momenta kada postane delatna/upotrebna prestaje da ima karakter privatnosti i postaje javna. Ta javnost obezbeđuje opšte vlasništvo svih ljudi nad informacijom. No očito je da se informacija često ne može vezivati za jednokratnu upotrebu. To nikako ne znači da danas postoje pravni oblici i konkretni mehanizmi koji obezbeđuju regulisanje privatnog vlasništva ili uopšte vlasništva nad informacijama. Kada ne bi postojalo vlasništvo nad informacijama, onda svi pregovori o uslovima tehnološkog transfera ne bi ni bili potrebni. Pronalazač nove tehnologije (recimo, know-howa) onog momenta kada bi dopustio da skup informacija (znanje) izmakne njegovoj kontroli, doživeo bi da taj skup informacija postane opšteljudsko vlasništvo. Svi oni koji se bave problemima transfera tehnologije znaju da stvari tako ne stoje. U Jugoslaviji su, istina, poznati ekstremni primeri da smo jednu istu tehnologiju trinaest puta kupovali i uvozili. Naravno, do toga ne bi ni došlo da smo imali odgovarajuće banke podataka — reći će oni koji zastupaju tezu o univerzalnosti informacija. U tome i jeste stvar. Da smo imali banke podataka, a za njihovo stvaranje treba uložiti određenu količinu sredstava, ljudskog znanja itd., izbegli bismo nepotrebne izdatke za nabavljanje istih tehnologija. To što je data tehnologija poznata u nekim drugim društvima nikako ne znači da se ona ne mogu braniti od arbitrarnog preuzimanja te tehnologije. Ona će svoja znanja prodavati kao i svaku drugu robu. Specifičnost informacija jeste u tome što se one često mogu koristiti u više navrata. Drugim rečima, informacije su »obnovljivi resursi«, za razliku od niza roba koje se pojavljuju u predmetnom obliku i nakon upotrebe se ne mogu »obnoviti«. Potrošena energija se ne obnavlja. Nakon njene upotrebe treba osigurati novu energiju da bi se mogla ponovo koristiti. To nije uvek niti najčešće ono što karakteriše informaciju. Jednom upotrebljena informacija, znanje, značenje može se ponovo u novoj situaciji iskoristiti, novom obradom ili na neki novi način. Jedna knjiga koja se više puta upotrebljava, kada je čita veći broj ljudi, ne znači da tu knjigu neko nije platio, da za nju nije odvojen određen deo novca (ekvivalent za ljudski rad). Od toga kako je pojedinac došao do knjige zavisi i njegov odnos prema informacijama koje dobija, ali to nikako ne znači da korišćenje te knjige nije plaćeno odgovarajućom količinom apstraktnog ljudskog rada. U društvima u kojima vladaju tržišni odnosi informacije imaju svoju vrednost i tvorci su vrednosti.

Digitized by Google

3.

Banke podataka su specifične institucije koje se bave skupljanjem, sistematizovanjem (obradom), sortiranjem i diseminacijom informacija. Između banaka podataka i baze podataka postoje neke razlike, ali suštinski funkcija im je slična. Baze podataka su, po pravilu, delovi nekog informacionog sistema i njihova je uloga da služe/opslužuju dati sistem. Korisnici baze podataka mogu upotrebljavati date podatke, mogu popunjavati samu bazu podataka, ali bitno ne utiču na njenu strukturu. Za razliku od toga, banka podataka predstavlja skup podataka koji su neposredno dostupni (direct access storage device). Ti podaci se mogu koristiti sa većeg broja spoljnih terminala i veći broj korisnika se njima služi obično na komercijalnoj osnovi. Ti skupovi podataka su, po pravilu, sveobuhvatni i stalno se obnavljaju u okviru »real-time« sistema. Rašírenost i način upotrebe banaka podataka u razvijenim kapitalističkim zemljama poznati su. U ovom času nas može interesovati svakako privid demokratičnosti koju te banke podataka daju proizvodnji, difuziji i korišćenju podataka. Naime, najveći broj banaka podataka je dostupan svakome ko ima odgovarajuću tehnologiju (tako da se može realizovati komunikacija) i ko je spreman da plati odgovarajuću cenu za potrebne podatke, za dobijene informacije. Uvođenjem ličnih kompjutera poslednjih nekoliko godina banke podataka, od onih, recimo, na televiziji (kablovskoj) do onih koje koriste pojedinci iz takozvanih slobodnih profesija (advokati, umetnici, projektanti, pisci i drugi) postaju mnogo »demokratskije« ili, drugačije rečeno, informacije postaju dostupne svima, a ne samo malobrojnim velikim preduzećima, finansijskim institucijama itd., kao što je to bio slučaj na početku delovanja banaka podataka. Razvoj telekomunikacionih mreža, tehnologije koju mogu da koriste pojedinci (razni oblici ličnih računara, oblikâ prenošenja informacija itd.), kao i sve veća potreba u svakodnevnom životu za adekvatnim, pravovremenim informisanjem, s jedne strane, proširili su ulogu banaka podataka, a, s druge — smanjili njihovu ekskluzivnu upotrebu. Ta »demokratizacija«, međutim, nije toliko bitna u razvijenim industrijskim društvima, jer je reč o različitim nivoima potrebnih informacija. Nizom prepreka (ključnih reči, identifikacija itd.) sve informacije se tako strukturišu da se unapred određuje ko može i u kom smislu da upotrebljava pojedine informacije. Informacije koje su vezane za globalne aspekte upravljanja društvom (za političke procese) još predstavljaju domen delovanja sredstava javnog informisanja, a konkretni podaci, informacije koje o tim pitanjima postoje u bankama podataka, strogo su odvojeni od masovne, opšte upotrebe. Dakle, s jedne strane, naglo se širi uloga banaka podataka, povećava se ukupan broj informacija koje se koriste, kao što se povećava i ekonomski značaj (dobit) od tog protoka informacija, ali, s druge strane, demokratizacija upotrebe informacija ne dolazi u obzir kada je reč

Digitized by Google

o onim informacijama koje su vezane za političke procese i za banke podataka koje takve informacije daju (iako su sve češći »prodori« neovlašćenih lica u takve banke podataka).

4.

U socijalističkom samoupravnom društvu, kada je reč o bankama podataka, postoje, moglo bi se reći, dva osnovna problema. Prvi je vezan za celinu informacione revolucije. A drugi — za sam karakter i ulogu koje banke podataka treba da imaju u našem društvu. Prvi je, u stvari, problem razvoja celine proizvodnih, ali i društveno-ekonomskih potencijala jugoslovenskog društva. Informatika, u ovom slučaju shvaćena kao ukupnost *hardvera* i *softvera* vezanih za informacione sisteme, sve više postaje predmet interesovanja, kao i deo projekcija budućeg razvoja. Naravno, jugoslovenski prostor nije ekonomski podjednako razvijen, te je i interesovanje za informatiku na njemu različito. U globalu, međutim, postaje sve jasnije da bez značajnog zamaha i razvoja informatike nema ni stabilnog ni efikasnog razvoja. U tom pogledu najlakše se realizuju opredeljenja vezana za ulaganja u *hardver*, u telekomunikacionu mrežu, u proizvodnju sopstvenih informacijskih mašina. Istina, tu tehnološki nismo među zemljama što prednjače, ali postoje osnove verovanju da će se taj deo informacijske revolucije moći relativno uspešno izvesti. Ulaganja, kao i napori koje treba u tom smislu činiti, svode se uglavnom na to da na tehnološkom planu ne kasnimo više nego danas (oko jednog ciklusa) i da po mogućnosti taj raskorak bar u nekim domenima smanjimo. To će u velikoj meri zavisiti od elemenata strategije tehnološkog razvoja koje kao zemlja budemo odabrali.

Postoje, međutim, značajne razlike u teorijskom smislu, pa time i sa stanovišta same primene kada je reč uopšte o tome kakve sisteme informisanja treba razvijati u društvu u celini. Podela na javni i na društveni sistem informisanja u mnogo čemu ne odgovaraju onome što se u svetu zbiva. Neke naše specifičnosti, međutim, nameću postojanje takvih različitih pristupa i sistema. Njih na neki način dovodi pod sumnju u našim društvenim uslovima informisanje u udruženom radu, kao i informisanje građana u celini, naročito onaj deo informisanja što se vezuje za banke podataka. U teorijskim raspravama, pa i u istraživanjima, dosta se jasno u nas povlači linija između javnog i društvenog sistema informisanja. U pogledu javnog sistema informisanja naglašava se njegova demokratičnost, komunikativnost, uloga u javnom životu, demokratskim odnosima, u svesnoj društvenoj aktivnosti ljudi. Kada se, međutim, govori o društvenom sistemu, onda se suviše često insistira na tome da se on bavi podacima, da je jednosmeran, ne predstavlja komunikaciju, da su posredi knjigovodstveni drugi podaci koji su potrebni »državi« itd. Ne ulazeći sada u razlikovanje, kritikovanje ili prihvatanje ovih uopšteno iznetih karakteristika (pa ti-

Digitized by Google

me i uprošćenih do nerealnosti) dvaju sistema, čini se da će sama praksa u udruženom radu, s jedne strane, a pojava ličnih kompjutera, s druge (procenjuje se da ih na širem području Beograda ima oko 5.000) — a verovatno će to biti sve češći slučaj i sa društveno-političkim organizacijama i zajednicama — nametnuti neke drugačije pristupe problemima informisanja i sistema informisanja. Dobro informisani ljudi — a to posebno važi za samoupravno društvo, s obzirom na stav da njega karakteriše pravo i obaveza radnih ljudi i građana da u OOUR i mesnim zajednicama odlučuju o najbitnijim pitanjima svoga života — da bi bili delatni/aktivni, moraju posedovati kako one informacije koje se odnose na opšte društvene procese, informacije koje se najčešće putem sredstava masovnog komuniciranja *exposta facto* (u odnosu na događaj) pružaju, kao i one informacije koje su potrebne pre nego što do nekog događaja, pre nego što se donese odluka, informacije koje nisu »nabijene« društvenim protivrečnostima (bar to tako izgleda u prvom trenutku), ali daju činjeničnu sliku neke pojave.

U dosta velikom broju radnih sredina u nas, i to gotovo bez obzira na deo zemlje, informacije koje radnici dobijaju uglavnom se svode na obaveštenja koja se prenose sredstvima masovnog komuniciranja (novine, bilteni, tabele, negde radio-stanica itd.). Informacije vezane za »činjenično« stanje, informacije iz domena društvenog sistema uglavnom se prenose usmeno (u nekim slučajevima 80% radnika se informiše na sastancima, zborovima itd.) ili, po pravilu, predstavljaju deo informacija koje su, prema Ustavu, ZUR-u, pravilnicima itd., obavezne da radnicima daju odgovarajuće službe. Informacije koje pružaju stručne službe po pravilu su zastarele, neadekvatne, suviše opširne ili preuske, a često i nedovoljno razumljive. Ne ulazeći u sociološku analizu takvog stanja, trebalo bi ipak naglasiti da AOP sistemi, ili celoviti informacioni sistemi još uvek predstavljaju retkost u našim radnim sredinama. Objedinjavanje svih navedenih podataka u jedinstven sistem, što nikako ne znači potcenjivanje ili ukidanje postojećih oblika, već samo njihovo efikasnije korišćenje, očigledno se sve više nameće kao nužnost. Istraživanja su pokazala da su radnici u nekim sredinama sasvim zadovoljavajuće informisani o tome šta se sve i kako događa u njihovom OOUR. Informisanost u susednim OOUR i radnoj organizaciji je, međutim, gotovo na razini minimuma.

Svi oblici informisanja radnikâ su njima, ako se tako može reći, nametnuti ili, tačnije rečeno, unapred određeni. Svi oblici informisanja, koji imaju formu javnog informisanja u udruženom radu, po svom karakteru su takvi da podrazumevaju informacije koji oni što ih pripremaju smatraju da su potrebne i poželjne. Isti je slučaj i sa informacijama koje, shodno normativnim aktima, radnicima pripremaju odgovarajuće službe. To je, uostalom, normalno i u skladu sa samim karakterom takvog informisanja. Naime, svi ti oblici informisanja su tako koncipirani da se u jedinstvenim formama, jedinstvenim sadržajima obaveštavaju sasvim

Digitized by Google

različiti ljudi, da se zadovolje često različite potrebe za informisanjem. Karakteristika savremene informacione tehnologije, kao i sistemi koji se razvijaju na personalizaciji informisanja, u sve većoj meri naglašavaju, u stvari, da sam korisnik informacija nekako postaje selektor načinâ, oblikâ, pa i količine informacija koje su mu neophodne. Samim tim obrada i priprema baze podataka moraju biti takve da omogućavaju da se individualizuje pristup i način korišćenja informacionog fonda. Ako izuzmemo niz teorijskih problema oko celine sistema informisanja, njihovih socijalnih i klasnih aspekata i aspekata moći, onda se ovaj problem rešava pomoću dva elementa. Prvi element je vezan za individualizaciju potrebne komunikacione tehnologije. To je danas, u principu, već postignuto uvođenjem ličnih kompjutera. Naravno, tu još uvek postoje značajni ekonomski problemi, teškoće u projektovanju, socijalne dileme, ali osnovna matrica tehnološke individualizacije pribavljanja informacija ipak je na pomolu. Drugi element je vezan za društveno-politički i društveno-ekonomski sistem, a to je koncepcija, domet, demokratizacija protoka informacija. Kada kažemo demokratizacija protoka informacija, onda nemamo na umu samo čisto političku konotaciju, mada i ona ima svoje značenje. Razume se da od opšteg stava — treba li ,ili ne, svakom čoveku omogućiti da dođe do informacija — zavisi u velikoj meri da li će to biti uopšte mogućno. Socijalistički samoupravni sistem polazi od toga da radni ljudi i građani donose odluke bitne za određivanje uslova njihovog življenja, pa *implicite* to znači da svim tim radnim ljudima i građanima informacije moraju biti podjednako dostupne. Demokratizacija, međutim, označava i nešto komplikovanije/konkretnije. Prvo je pitanje da li se ostaje na sistemu informisanja koji karakteriše opšta mogućnost pojedinca da zadovolji svoje potrebe za informacijama. Naime, veoma nedemokratski po svojoj suštini, nedemokratski, jer ne mogu da vode računa o individualnim razlikama u znanju, potrebama, razumevanju itd., jesu oni, u svetu još uvek dominantni, sistemi informisanja koji pokušavaju da informišu »prosečnog« radnika u radnoj organizaciji, građanina u društvu. gledaoca televizije itd.

U dosadašnjem istorijskom razvoju takvi oblici informisanja su predstavljali revolucionarni napredak u odnosu na prethodne periode. Danas, kada informacije postaju bitan element proizvodnje i ukupnog življenja, i to informacije koje se stalno inoviraju, nije više dovoljno imati opšte sisteme informisanja. Demokratičnost će se sve više ogledati u stvaranju informativnih sistema koji će biti sposobni da zadovolje individualne potrebe za informisanjem. Kao što proizvodnja potrošnih dobara i druge robe sve više teži ka tome da izgubi svoj masovan karakter (serijski) i da se pomoću kompjutera, numeričke kontrole, robota itd. obezbedi proizvodnja istih dobara sa individualnim razlikama shodno unapred određenoj želji kupca, tako i proizvodnja informacija, a verovatno i više nego druge robe, može i mora da se prilagođava individualnim potrebama. Pitanje je da li bi bilo baš ekonomski neispla-

Digitized by Google

tivo stvoriti u radnim organizacijama informacione sisteme koji bi omogućavali svakom radniku, pomoću prostog sistema šifri i odgovarajućih displeja, da dobija u svakom trenutku sve važne podatke, počev od toga koliko je proizveo, koliko to vredi, kolike su zalihe repromaterijala, kako se kreću svetske cene, kamate — pa do svega drugog što ga može interesovati. Drugi vid demokratizacije nešto je komplikovaniji. Rekli smo da su informacije roba. Da one imaju svoju tržišnu vrednost, izazivaju određene troškove, omogućuju da se realizuje dobit. To je sve tačno i kao takvo se pokazuje kada je reč o razmeni informacija među različitim subjektima sistema koji se nalaze u tržišnim odnosima. Međutim, mnogi značajni odnosi u našem društvu ,a to pokazuju i savremene ekonomske analize, ne regulišu se samo, u celini, ili gotovo nikako tržišnim odnosima. Deo odnosa se stvara administrativnim putem i o tome kao o nužnosti koju treba prevladavati postoji jasno opredeljenje. Međutim, dobar deo odnosa u našem društvu zasniva se na alternativnim instrumentima, na tržišnom mehanizmu. Istina, ti instrumenti delimično ili u krajnjoj liniji moraju voditi računa o ekonomičnosti, ali su ipak delimično od nje izuzeti u današnjici, a u određenoj, ma koliko dalekoj perspektivi ,treba u odnosu na tržište da postanu dominantni. To su razni oblici samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja.

Pitanje s kojim smo danas suočeni jeste — kako regulisati odnose u proizvodnji, kako udruživati ljudski rad i sredstva i vršiti raspodelu, a što se sve rešava samoupravnim dogovorima i sporazumima. Na isti način postavlja se pitanje kako proizvoditi, vršiti diseminaciju informacija u onim odnosima, u onim procesima u kojima je reč o samoupravnim sporazumima i dogovorima. Samoupravno sporazumevanje i dogovaranje, u krajnjoj liniji, moraju ekonomski biti vrednovani, te su svi odnosi koji se na osnovu njih stvaraju ekonomski determinisani. Međutim, samoupravno sporazumevanje i dogovaranje uvode se u samoupravno društvo baš zbog nastojanja da se oslabi uticaj tržišne stihije, da se posebno naglasi pravo udruženih radnika da, shodno svojim potrebama, društvenim mogućnostima, svesno i dogovorno regulišu svoje odnose. Takav način ostvarivanja odnosa ne mora biti, i često nije, usmeravan jedino logikom ponude i potražnje. Drugim rečima, novostvorena vrednost (a samim tim što je vrednost ona ima ekonomski valer) nije jedino rezultat delovanja zakona tržišta, već nastaje kao posledica svesnih, dogovorenih napora slobodno udruženih proizvođača.

Da bi samoupravno društvo moglo da funkcioniše, a naročito da se realizuju složeni zadaci društveno-ekonomskog razvoja, neophodno je da samoupravljači budu informisani, da mogu doći do svih podataka relevantnih za odlučivanje i aktivno društveno delovanje. U tom pogledu nije dovoljno stvoriti informacione sisteme u radnim kolektivima. Treba svim radnim ljudima i građanima omogućiti da u sklopu svoje samoupravne delatnosti, ali i u sklopu svog svakodnevnog života, budu snabdeveni svim onim infor-

Digitized by Google

macijama koje su im potrebne i za koje oni smatraju da su im neophodne. To se može postići sistemom banaka podataka. Problem s kojim se susreće socijalističko samoupravno društvo nije u tome da li treba ili ne treba stvarati banke podataka — potreba za takvim institucijama je očigledna — već se postavlja pitanje na kojoj osnovi stvarati banke podataka. Onaj deo podataka koji je udruženom radu, društveno-političkim organizacijama i zajednicama neophodan, a koji će se nalaziti u odgovarajućim bankama podataka, udruženi rad i druge institucije će plaćati po tekućim tržišnim cenama. U tom domenu, dakle, nema nekih većih problema. Kada je reč o potrebama građana-pojedinaca za informacijama, te troškove će oni sami pokrivati. Međutim, informacije vezane za samoupravljanje u udruženom radu, u društveno-političkim organizacijama, kao i u mesnim zajednicama, dakle, opšte informacije koje moraju biti dostupne svakom građaninu i samoupravljaču moraće se finansirati ili iz društvenih sredstava ili iz posebnih fondova formiranih pri pojedinim društveno-političkim ili samoupravnm institucijama. Teorijski se u ovom trenutku može zamisliti takav pravac razvoja banaka podataka u kojem će »podruštvljavanje« tih banaka biti sve naglašenije. To, međutim, postavlja niz pitanja u sklopu razvoja samoupravnog političkog sistema, ekonomskih odnosa, kada je reč o proizvodnji informacija, ali i pitanje prava radnih ljudi i građana da pod jednakim uslovima budu informisani. Recimo, povodom prihvatanja pojedinih samoupravnih sporazuma i dogovora postavlja se i pitanje da li troškove za informacionu bazu takvih akata treba da snose sami proizvođači, potpisnici ugovora, ili njih delimično treba da pokrivaju institucije koje su u društvu zadužene za razvoj samoupravljanja. Ulaganje u banke podataka tada prestaje da bude prosto pitanje povećanja efikasnosti funkcionisanja datog ekonomskog sistema, već postaje pitanje daljeg revolucionarnog razvitka informacione osnove samoupravljanja. Ukoliko bi ekonomska osnova banaka podataka bila zasnovana jedino na kriterijumima ekonomske efikasnosti, došlo bi vrlo brzo do prevlasti nad tim bankama onih delova našeg društva koji poseduju veće finansijske potencijale. Time bi se izvršio atak na osnovne vrednosti i opredeljenja samoupravnog društva, dala bi se prevlast tehnobirokratskim slojevima i usporio razvoj samoupravljanja. Da neki delovi roba koje se prodaju na tržištu ne mogu biti valorizovane jedino kroz finansijski efekt, pokazuje sve one delatnosti koje u našem društvu imaju poseban status u odnosu na tržište, kao što je deo komunalnih delatnosti, proizvodnja osnovnih prehrambenih artikala, izdavanje knjiga, školstvo itd.

Zbog specifičnosti samoupravnog projekta, zbog potrebe razvoja i dogradnje samoupravnog produkcionog odnosa, bar deo proizvodnje informacija, a time i deo banaka podataka, moraju dobiti predznak aktivnosti od posebnog društvenog interesa. Na koji način i na osnovu kojih kriterijuma to ostvariti, ostaje veliko pitanje na koje tek treba tražiti prave odgovore.

Digitized by Google

5.

Četvrtog aprila 1984. godine (»Politika«, str. 9) u Zagrebu je osnovana prva banka podataka u nas koja, po svom programu, treba da služi za razmenu informacija o »sirovinama, repromaterijalu, opremi, kapacitetima i ostalim faktorima bitnim za privredu«. Očigledno je da u privredi vlada prilično haotično stanje, pa je osnivače ove banke podataka situacija sa sirovinama i repromaterijalom, silom prilika, navela da prikupljanjem i diseminacijom informacija pomognu privredi u pronalaženju izlaza iz dosta velikih teškoća kada je reč o sirovinama i repromaterijalu. Ova banka podataka pokazuje da su ukupni uslovi u našoj privredi, a uskoro ćemo se uveriti da je takvo stanje i u drugim delovima društva, takvi da treba stvarati banke podataka koje će omogućiti povezivanje različitih subjekata. Osnovni razlozi za stvaranje banaka podataka svode se na sledeće:

a) Nametnuta je potreba da se razmenom podataka i informacija osigura veća efikasnost, i to ne samo u privredi, već u društvu u celini. Savremena podela rada nije moguća ukoliko se za celokupan društveni prostor ne zna kakvo je stanje sa pojedinim kapacitetima. Dupliranje pojedinih pogona u proizvodnji do takvih razmera da i u najpovoljnijim uslovima oni ne mogu da rade sa više od 50% kapaciteta — nije samo posledica regionalizacije ili političkih odluka. To je dosta često i posledica neznanja i neposedovanja odgovarajućih podataka. Napori usmereni na racionalizaciju i povećanje efikasnosti neće imati uspeha ukoliko se ne zasnivaju na celini informacija vezanih za datu delatnost.

b) Velika količina informacija, kao i pristup tim informacijama svih zainteresovanih, u velikoj meri doprinose javnosti rada, ograničavaju moć uskih grupa koje odlučuju, oduzimaju argumente birokratiji i tehnokratiji. Javnost rada više nije samo politički zahtev, već sve više postaje uslov društveno-ekonomskog napretka. Ako su kreativnost, stvaralaštvo, znanje — presudni faktori napretka, onda se automatizam, zatvaranje, rutinerstvo, neefikasnost prvenstveno iskazuju kao napad na potpunu diseminaciju informacija. Ograničavanje protoka i pristupa informacijama danas se sve više izjednačava s ograničavanjem u pristupu sredstvima za proizvodnju, finansijskim izvorima itd.

c) Dalje oblikovanje i snaženje društvene svojine tesno je povezano s efikasnim širenjem i aktivnim pristupom svih subjekata informacijama. Povećanje i širenje društvene svojine vezano je za aktivan odnos svakog udruženog radnika, za uspešno delovanje celine udruženog rada. Da bi se to moglo postići, bitno je da svi samoupravljači budu stvarno i potpuno informisani, dakle, da im stoje na raspolaganju sve one informacije za koje oni smatraju da su im potrebne, a ne samo one koje im pripremaju odgovarajuće službe ili sredstva javnog informisanja (iako ni ove informacije ne treba potcenjivati). Podruštvljavanje proizvodnje informacija, njihove diseminacije — deo je utvrđivanja društvene svojine.

Digitized by Google

Treba, međutim, imati na umu da stvaranje banaka podataka u socijalističkom samoupravnom društvu ne može u celini da prolazi kroz slične procese kao što su oni u razvijenim kapitalističkim društvima. Deo banaka podataka će, nesumnjivo, nastati na osnovi ekonomske potrebe. Njihovo osnivanje, struktura i razvoj će slediti zakonitosti svake tržišne proizvodnje. Drugi deo banaka podataka će, bez sumnje, nastati kao deo svesnog, organizovanog opredeljenja u sklopu političkog i društvenog sistema samoupravljanja. U oba slučaja treba paziti da nastankom banaka podataka ne zavlada stihija. U prvom slučaju stihija bi za posledicu mogla imati bitno otuđenje banaka informacija od neposrednih proizvođača. To bi se obrazlagalo ekonomskim (troškovima) razlozima, neodgovarajućom strukturom obrazovanja, nepostojanjem adekvatne tehnološke baze, a u nekim krajnjim slučajevima grupno-svojinskim stavom — da te informacije radnicima nisu ni potrebne, da je njihovo da rade, i ništa drugo.

Imajući u vidu bitno povećanje efikasnosti i efektnosti delovanja koje sa sobom banke podataka nose, kada je reč o društvenom samoupravljanju, mogućno je da se stihija nastanka banaka podataka opravdava potrebama svake društveno-političke organizacije ili zajednice za sopstvenom bankom podataka. Moć koja nastaje na osnovi monopola nad informacijama u današnjim uslovima nije mala. Dakle, ta moć može navesti neke delove političkog i samoupravnog sistema da pokušaju da održe ili povećaju svoju moć stvaranjem sopstvene banke podataka ili negiranjem potrebe za takvim institucijama. Tako nastale banke podataka bile bi, međutim, kontraproduktivne. Glavni izvor efikasnosti banaka podataka je u tome što se njima služi veliki broj raznovrsnih korisnika. Zatvaranje banaka podataka u uske okvire i ograničene oblasti ogromno povećava troškove korišćenja informacija i samim tim korišćenje tih izvora postaje dodatni ekonomski teret, a ne izvor ostvarivanja ekonomske i društvene dobiti.

Stihijnost stvaranja banaka podataka imala bi ne samo drastične ekonomske posledice, već bi involutivno delovala i na razvoj političkih odnosa i celokupnog samoupravljanja. Monopoli bilo koje vrste u našem složenom društvu neumitno imaju za posledicu negativne političke trendove, jer izazivaju ne samo ekonomsko, već i političko okupljanje različitih subjektivnih faktora složenog društva. Stoga jedino otvorenost prema bankama podataka, otvorenost koja bi naglašavala njihove ekonomske, ali i društvene pogodnosti i prednosti, može biti osnova na kojoj će se ubuduće graditi sistem banaka podataka u nas.

Ukazujući na značaj informacije, na neumitnost nastanka banaka podataka u našem društvu, kao i na neke specifičnosti koje treba da prate nastanak, razvoj i rad banaka podataka u socijalističkom samoupravnom društvu, želja nam je bila da istaknemo značaj, ali i teškoće s kojima će se društvena akcija suočiti na ovom terenu.

Digitized by Google

Maja Levi-Jakšić

Inovacije i tehnološki napredak

Uloga nauke i tehnologije u društveno-ekonomskom napretku zemalja stalno se povećava i njihov značaj se sve više priznaje.[1] Odnos nauke i tehnologije bi se mogao delom objasniti kao odnos apstraktnog znanja i njegovog konkretizovanog pojavnog oblika, iako tehnologija podrazumeva i apstraktna znanja, zakonitosti i principe, te se može reći da se tehnološka znanja javljaju u opredmećenom i neopredmećenom obliku. U tom smislu, jasnih granica između nauke i tehnologije ne može biti. Ponekad je teško razgraničiti ova dva pojma, oni postaju sve više povezani i međusobno uslovljeni — tehnička rešenja nekad osporavaju prethodno donete naučne sudove i teorije, praksa često podstiče i određuje pravac naučnih istraživanja, a delovanje nauke i naučnoistraživačkog rada na tehnologiju je neosporno.

[1] U razvijenim zemljama u poslednje dve decenije je doprinos naučnotehničkog progresa povećanju stope privrednog rasta iznosio 60—80%, dok je u porastu produktivnosti rada učestvovao sa više od 85%. O značaju naučno-tehničkog progresa svedoči i porast broja naučnika i istraživača u svim zemljama. U razvijenim zemljama broj istraživača raste po stopi 6—10% godišnje i dostiže 20—40 istraživača na 10.000 stanovnika. U zemljama u razvoju taj broj je manji, ali sa izraženom tendencijom porasta.

Digitized by Google

U praktičnom smislu, nauka obuhvata sistematizovane činjenice koje čine nauku primenljivom i u službi čoveka i njegovog napretka. Naučna istraživanja imaju za cilj da polje čovekovih saznanja prošire, a sa stanovišta društva — pitanje vrednovanja naučnih istraživanja postavlja se vezano za mogućnost njihove praktične primene.

Naučna istraživanja su osnovni faktor koji podstiče, menja i širi granice nauke i tehnologije. Na grafikonu 1 predstavljen je naučnoistraživački rad kao ulaz u »crnu kutiju« i za tehnologiju i za nauku. Tehnologija je predstavljena kroz dva pojavna oblika — opredmećeni i neopredmećeni, koji su neophodni prilikom dobijanja finalnog proizvoda.

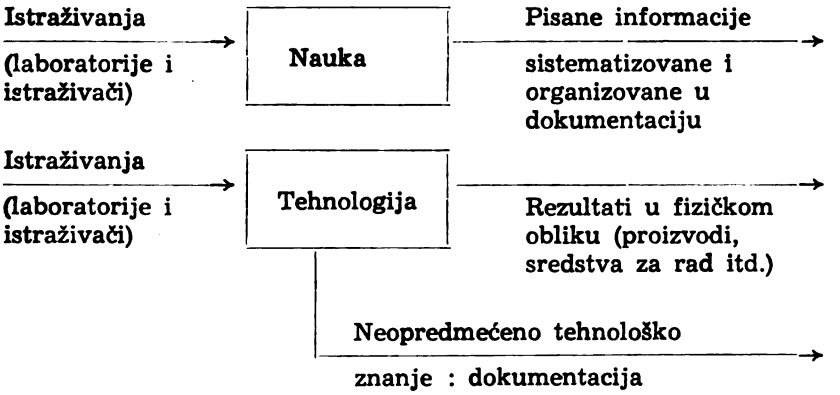

Grafikon 1

Tehnološko znanje se stvara u celom lancu inovativne delatnosti, počev od naučnog otkrića i utvrđivanja naučnih zakonitosti u laboratorijama (istraživanja — osnovna, primenjena, razvojna) do izrade proizvoda i njegove komercijalizacije na tržištu. Tehnološka inovacija predstavlja prvu proizvodnu primenu invencije — ideje o novom tehnološkom rešenju. Kad je reč o proizvodnoj tehnologiji, to može da bude novi proizvod, novi postupak izrade, metod rada, novi alati, sredstva rada, materijali, ili pak nova organizacija rada, metodi upravljanja.

Na grafikonu 1 nova tehnologija je predstavljena isključivo kao plod programiranih i usmeravanih naučnih istraživanja, a treba imati na umu da je ona ponekad rezultat i slučajnog otkrića do kojeg se najčešće dolazi u procesu rada i koji je plod iskustva i kreativnosti pojedinaca, znači ne mora da rezultira iz organizovanog istraživačkog rada. Međutim, kako su ti slučajni pronalasci plod iskustva i intuicije pojedinaca, oni se ne mogu predvideti, na njih se ne može sa većom sigurnošću računati, tako da i nisu predstavljeni na grafikonu 1. Uopšte uzev, karakteristika je savreme-

Digitized by Google

nog naučno-tehničkog progresa i razvoja da tehnologija sve više postaje rezultat programirane, usmeravane i svesne čovekove naučnoistraživačke delatnosti; za naučnoistraživački rad se svesno izdvaja deo društvenog bogatstva na svim nivoima — privrede, privredne grane, radne organizacije.

Odnos tri kategorije, nauke, tehnoloških inovacija i njihovog korišćenja za zadovoljenje praktičnih potreba čoveka ,predstavljen je na vremenskoj osi grafikonom 2.[2]

Na grafikonu 2 predstavljen je jednosmeran proces primene nauke u stvaranju tehnoloških inovacija i proces primene, odnosno iskorišćenja tehnoloških inovacija za zadovoljenje praktičnih čovekovih potreba. Uočljivo je vremensko kašnjenje u vezama između ove tri oblasti. Sve veći društveno-ekonomski razvoj i naučno-tehnička revolucija doveli su do znatnog skraćenja vremena neophodnog da se rezultati sadržani u nauci primene i iskoriste za zadovoljenje praktičnih potreba.[3] Međuzavisnost ove tri oblasti predstavljena je na grafikonu 2 jednosmernim vezama uticaja, mada ne treba gubiti iz vida isprepletenost, povratne uticaje i međusobnu uslovljenost ove tri sfere, koje u suštini nemaju nezavisne razvojne puteve kako je to prikazano na grafikonu 2. Na njemu je predstavljena isključivo vremenska dimenzija jednosmerne zavisnosti i uticaja nauke na tehnološke inovacije i inovacije na zadovoljenje potreba čoveka.

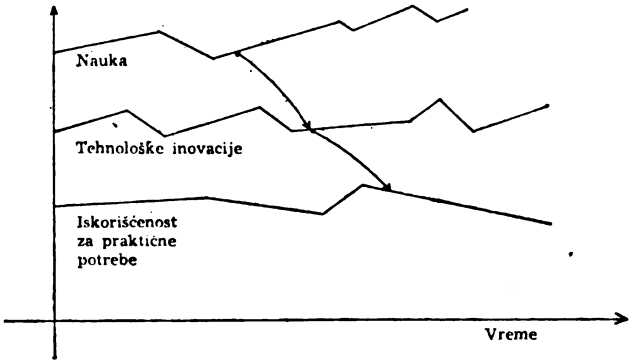

Grafikon 2

Pitanje širenja — difuzije inovacija je veoma blisko povezano i relevantno za inovativnu delatnost. Smatra se da postoji vertikal-

[2] J. Allen, *Managing the flow of technology: Technology transfer and the Disseminatio of Technological Information within the R&D Organization*, MIT, 1977, str. 50.

[3] D. Bodrožić, *Tehnološki sistemi*, PFV, Beograd, 1978, str. 277.

Digitized by Google

na i horizontalna difuzija inovacija. Budući da je ovde reč o tehnološkim inovacijama, o novoj tehnologiji, uobičajeno je da se širenje te vrste inovacija naziva transferom tehnologije, koji se takođe može posmatrati kao vertikalni i kao horizontalni. U okviru sveukupne inovacijske delatnosti, transfer tehnologije je veoma bitan za područje tehnoloških inovacija.

Vertikalni transfer tehnologije bi obuhvatao aktivnosti vezane za naučnoistraživački rad od invencije do inovacije, prve proizvodne primene nove tehnologije. Horizontalni transfer tehnologije (koji se često identifikuje sa pojmom transfera tehnologije) znači prenos tehnoloških znanja, opredmećenih i neopredmećenih, u bilo kojoj od faza vertikalnog transfera tehnologije na nova područja ljudske aktivnosti, u nove geografske prostore u svim oblastima u kojima može da nađe svoju primenu.

Tehnološki napredak se objašnjava kao proces koji dovodi do stvaranja novih ili poboljšanja postojećih proizvoda, proizvodnih postupaka, sredstava za proizvodnju. U suštini ovog objašnjenja tehnološkog napretka je postojanje tehnoloških inovacija, što znači da se tehnološki napredak, u biti, zasniva na inovacijama, novim tehnološkim rešenjima, na inovativnoj — istraživačko-razvojnoj delatnosti. Tehnološki napredak se, pored toga, ostvaruje vertikalnom i horizontalnom difuzijom tehnoloških inovacija ili, drukčije rečeno, vertikalnim i horizontalnim transferom tehnologije. Tehnološki napredak je osnovica za ekonomski napredak jer omogućava da se jednakim ili manjim ulaganjem proizvodnih faktora ostvaruje veći izlaz (u kvalitativnom i kvantitativnom smislu) u odnosu na stanje pre tehnološke promene, ili se isti izlaz ostvaruje manjim utroškom proizvodnih faktora.

Tehnološki i ekonomski napredak, kao neophodni preduslovi, značajni elementi i faktori društvenog napretka, ukazuju na činjenicu da problemima razvoja tehnologije u društvu treba poklanjati posebnu pažnju.

Inovacije i inovativna delatnost u proizvodnoj oblasti ispoljili su izvesne karakteristike koje su značajne i razmatraju se vezano za što brži napredak, i to ne samo u zemljama koje prednjače u pogledu tehnološkog razvoja i intenziteta istraživačko-razvojne aktivnosti, već i u manje razvijenima, koje su vitalno zainteresovane za brže dostizanje nivoa tehnološkog razvoja razvijenih zemalja.

Te karakteristike su sadržane u samoj prirodi tehnoloških inovacija te je vrlo značajno da se one rasvetle i posebno analiziraju. Pored analize specifičnih osobina tehnoloških inovacija, posmatraćemo i značaj tih osobina za uspešno obavljanje horizontalnog transfera tehnologije u zemlje u razvoju, imajući na umu našu zemlju koja u velikoj meri zasniva tehnološki razvoj na uvozu tehnoloških rešenja iz razvijenih zemalja.

1. Tehnološke inovacije su čvrsto vezane za funkcionisanje širih sistema u koje se uklapaju. Komplementarnost tehnoloških inovacija pokazala se veoma značajnim svojstvom utkanim u samu prirodu inovacija, tako da se i tokom istorije pronalasci nisu uvek

Digitized by Google

mogli primeniti u trenutku kad su stvoreni, već se morao čekati neki novi pronalazak koji bi omogućio širu primenu onog prvobitnog. Primer se može naći kod inovacija koje smanjuju troškove proizvodnje i korišćenja energije — ove inovacije su neposredno vezane za, recimo, ekspanziju proizvodnje aluminijuma, koji je veliki korisnik električne energije. Tehnološke inovacije na polju racionalizacije proizvodnje i korišćenja energije odigrale su takođe značajnu ulogu u pojeftinjenju komercijalnih veštačkih đubriva i intenzivnijem korišćenju za proizvodnju hrane itd. Postoji veliki broj primera povezanosti inovacija u smislu njihovog uzajamnog dopunjavanja, komplementarnosti. Pronalasci se retko mogu izolovano posmatrati, korisnost i vrednost pronalaska usko je povezana sa pronalascima u drugim komplementarnim oblastima čovekove delatnosti.

Ova osobina tehnoloških inovacija ima još jedan aspekt vezan za horizontalni transfer tehnologije u zemlje u razvoju. Uvoz tehnološke inovacije često nije sam po sebi dovoljan, neophodno je ispitati sve preduslove za njenu uspešnu primjenu. Često je tehnološka inovacija zavisna i od inovacija u drugim komplementarnim oblastima i ne može se primeniti ukoliko se odgovarajuće promene ne uvedu u celokupni sistem u kojem ona treba da pruži željene pozitivne efekte.

To znači da bi tehnološku inovaciju koju prihvatamo iz razvijene zemlje trebalo analizirati sa stanovišta obezbeđenosti svih ostalih faktora, kako bi njena primena bila uspešna.

Tehnološke inovacije nisu izolovane pojave te ih i ne možemo samom transakcijom transfera tehnološke inovacije uspešno primeniti. Tu su neophodne i komplementarne inovacije koje, pre svega, moraju da se sagledaju kao neophodni dodatni trošak procesa transfera tehnologije i tek sagledavanjem sveukupnih troškova koje transfer tehnologije iz inostranstva iziskuje (imajući u vidu komplementarne tehnološke inovacije) treba donositi odluku o ostvarivanju konkretnog transfera. U tom smislu, neophodno je da se angažuju sopstveni istraživačko-razvojni potencijali za ostvarenje neophodnih tehnoloških promena ili pak da se i komplementarna tehnološka rešenja uvezu zajedno sa centralnom tehnološkom inovacijom.

Centralna tehnološka inovacija pruža osnovicu za dalje unapređivanje i razvoj komplementarnih pronalazaka. Značajan napredak u produktivnosti retko se postiže primenom izolovane tehnološke inovacije, ma koliko ona izgledala značajna. Kombinovani efekti većeg broja poboljšanja i novina su značajniji i veći.

2. Kumulativno dejstvo malih poboljšanja i usavršavanja sagledava se na osnovi činjenice da su tehnološke promene koje se dešavaju u naprednim industrijskim privredama većinom veoma malo ili čak potpuno neprimetne. Sastoje se u poboljšanju rukovanja materijalom, proizvodnih tehnika, smanjivanju troškova održavanja, skladištenja i drugo.

Digitized by Google

Serija manjih usavršavanja što su dovela do krupnih tehnoloških promena na liniji tehnološkog progresa karakteristična je za brodogradnju, avionsku industriju, metalurgiju itd. Istraživanja su pokazala da proces daljeg usavršavanja i unapređenja centralne inovacije više doprinosi tehnološkom napretku i od samog početnog, inicijalnog pronalaska.[4] Istraživanja su sprovedena u vezi sa uvođenjem četiri osnovna nova procesa za rafinaciju nafte: termalni kreking, polimerizacija, katalitički kreking i katalitički reforming. Mereći koristi i prednosti uvođenja svakog novog procesa, pravi se razlika između »alfa faze« ili smanjenja troškova koji nastaju uvođenjem novog procesa, i »beta faze«, ili smanjenja troškova kao rezultata kasnijih poboljšanja novog procesa. Utvrđeno je da je smanjenje troškova u beta fazi daleko veće (4,5% u odnosu na 1,5% u alfa fazi), posmatrano po godišnjim procesima. Na osnovu toga, zaključuje se »da poboljšanje procesa daleko više doprinosi tehnološkom progresu nego početni pronalazak«.[5]

Analizom ovog svojstva inovativnog procesa dolazi se do zaključka da je ono posebno značajno za uslove zemlje koja uvozi tehnologiju (tehnološke inovacije) iz razvijenih zemalja. Uvoz odgovarajućeg tehnološkog rešenja transferom tehnologije iz inostranstva nikako ne bi smeo da se ograniči na transakciju uvoza i primenu tehnološke inovacije u praksi u »alfa« fazi. Dalje usavršavanje tehnologije, njena adaptacija i dalji razvoj jačaju domaću istraživačko-razvojnu bazu, s jedne, i dovode do niza sukcesivnih poboljšanja, koja su često značajnija po efektima od centralne inovacije, s druge strane. Primer Japana to potvrđuje. Japan je zemlja koja je intenzivno pribegavala transferu tehnologije iz inostranstva, a koja je, zahvaljujući uvažavanju upravo tog svojstva tehnologije da ima neograničenu moć da se dalje usavršava i razvija, postigla krupan i vidan napredak, i postala jedna od vodećih zemalja savremenog tehnološkog napretka.

Transfer tehnologije igra ulogu stimulansa i faktora tehnološkog napretka manje razvijenih zemalja, ali trebalo bi isključivo da se nalazi u funkciji razvoja sopstvene naučnoistraživačko — razvojne baze. Tada se može postići postepeno opadanje zavisnosti od tuđih inovacija i veće oslanjanje na sopstvene mogućnosti. To je ujedno i preduslov i podsticaj za življi transfer tehnologije sa inostranstvom, ali u uslovima veće ravnopravnosti, kada taj transfer uistinu postaje svojevrsna razmena znanja i iskustava među zemljama, a ne faktor eksploatacije i potčinjavanja zemlje koja razvijenu tehnologiju prima.

3. Za inovativnu delatnost značajno je istaći njenu difuziju i neposredno delovanje inovacija u industrijskim granama, gde direktnim dejstvom dovode do pozitivnih efekata. Pored toga, delo-

[4] L. J. Enos, *A measure of the rate of technological progress in the petroleum refining industry*, »Journal of Industrial Economics«, jun 1958, str. 180.

[5] N. Rosenberg, *Inside the Black Box: Technology and Economics*, Cambridge University Press, 1982, str. 68.

Digitized by Google

vanje tehnoloških inovacija na posredan način, u većem broju ostalih industrijskih grana, iako je neposredno primenjena samo u jednoj, sasvim je neosporno. Zahvaljujući sve većem povezivanju proizvodne delatnosti po principu reprodukcionih celina u savremenim uslovima, podela na industrijske grane postaje funkcionalno neadekvatna, što je posebno izraženo kada se nastoje sagledati efekti i uticaji određene tehnološke inovacije na proizvodnju u celini. Sigurno je da su međugranski odnosi značajni za potpuno sagledavanje svih efekata primene tehnološke inovacije. Specijalizacija proizvodnje dovela je do toga da su osnovni korisnici tehnoloških promena u jednoj oblasti proizvodnje upravo kupci ovih dobara u drugim granama. Specijalizacija industrijske proizvodnje ojačala je veze zavisnosti među granama, tako da tehnološke promene i efekte njihovog uvođenja ne bi mogao da osvetli globalni, suviše agregirani pristup. Te složene veze međusobne zavisnosti i uticaja tehnoloških inovacija na sveukupnu proizvodnu delatnost trebalo bi posmatrati kroz reprodukcione faze industrijske proizvodnje u okviru odabranih reprodukcionih celina u kojima se pojavljuje veliki broj »međuproizvoda« i prelaznih stadijuma i gde se oseća veliki uticaj tehnoloških promena (uvođenje novih materijala, novih mašina, komponenti, novih proizvodnih postupaka, procesa itd.).

Politika tehnološkog razvoja (sa razrađenom politikom transfera tehnologije) treba da je usklađena sa strategijom i politikom razvoja društva, a neophodno je da se odredi i sprovodi na svim nivoima: sa stanovišta globalnog svetskog razvoja, razvoja nacionalne privrede, regiona, privredne grane, određivanja politike razvoja OUR. S tim u vezi, neophodna je usaglašenost ciljeva i strategija razvoja na pomenutim nivoima s obzirom na njihovu blisku povezanost i međusobnu uslovljenost. Pored toga, politika i strategija transfera tehnologije, koja ima za cilj stimulisanje tehnoloških promena u celini ili stimulisanje autputa određenih kategorija dobara i usluga, moraće da se zasniva na što boljem razumevanju i poznavanju odnosa među granama. Tok tehnologije — tehnoloških inovacija među granama najznačajnija je karakteristika savremenog industrijskog društva. Takva kretanja su radikalno izbrisala granice među industrijskim granama, a to što se još pominju »međugranski« tokovi rezultat je već prevaziđenog modela privređivanja.

4. Takva povezanost među granama u zemljama, kada se posmatra delovanje tehnoloških promena, karakteristična je i za svet. U okviru razmišljanja o novoj međunarodnoj podeli rada, novom međunarodnom ekonomskom poretku, stvaranje krupnih reprodukcionih celina, u kojima bi podela rada bila optimalno sprovedena među različitim regionima sveta, govori o potrebi da se transfer tehnologije realizuje što intenzivnije, bez političkih i ekonomskih ograničenja. Time bi se korisni efekti tehnoloških inovacija mogli optimalno rasporediti na što širem planu i zahvatiti što veći

Digitized by Google

broj zemalja, što se danas ističe kao osnovni preduslov razvoja sveta u celini.

5. Karakteristika inovativne delatnosti je postojanje povratne sprege i uzajamne bliske povezanosti inovativne delatnosti (naučnoistraživačkog rada) i konkretne prakse. Praksa često usmerava naučnoistraživački rad, ukazuje na pravce i smerove budućih istraživanja. Produkt naučnoistraživačkog rada su invencije (ideja o novom pronalasku) i inovacije (pronalazak primenjen i proveren u praksi). Povezanost prakse i lanca inovativne aktivnosti može se prikazati kroz neprekidni proces njihovog uzajamnog delovanja:

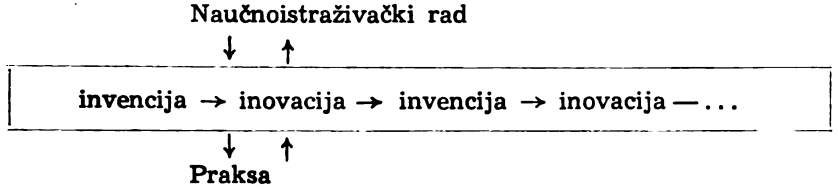

To znači da u pogledu transfera inostrane tehnologije treba voditi računa o tom svojstvu tehnologije da se ona neprekidno potvrđuje kroz praksu, i u sprezi sa naučnoistraživačkim i razvojnim radom dalje usavršava i razvija.

Za prihvatanje tehnološke inovacije značajno je predviđanje, to jest očekivanje vezano za promene koje bi ona mogla u budućnosti da doživi — horizontalno širenje inovacija uslovljeno je intenzitetom vertikalnog širenja. I deluje na prvi pogled paradoksalno činjenica da one inovacije za koje se očekuje da će doživeti brze i skore promene, s obzirom na intenzitet istraživanja i razvoja, imaju sporiji horizontalni rast, teže se prihvataju, dok se one inovacije za koje se predviđa da neće doživeti veće i radikalnije promene brže prihvataju i horizontalno šire.

Kašnjenje koje nastaje kod horizontalne difuzije inovacija je »cena« koja se plaća kod tehnološki dinamičnih privreda za njihov tehnološki dinamizam (ako isključimo za trenutak iz razmatranja prepreke koje su danas veoma izražene kod horizontalnog transfera između razvijenih i zemalja u razvoju).

Pored toga. prihvatanje tehnološke inovacije se mora posmatrati i u zavisnosti od toga koliko se razvijaju supstituti i komplementarne inovacije. Brza tehnološka promena inovacija može da uslovi sporo prihvatanje ili sporu horizontalnu difuziju tehnološke inovacije.

6. Istakli smo već da je upoznavanje sa prirodom inovativne delatnosti i karakterom tehnoloških inovacija bitno za brže postizanje tehnološkog napretka, a posebno se naglašava da tu prirodu treba otkrivati i sa aspekta tehnološkog razvoja zemalja koje u većoj meri pribegavaju transferu tehnologije iz inostranstva, a koje same još nisu dostigle tehnološki nivo razvijenih. To posebno ističemo jer u tom svetlu je neophodno da se na svim nivoima

Digitized by Google

deluje svesno na taj proces, da se on usmerava i kontroliše. Mogu se nabrojati i izdvojiti značajni faktori transfera tehnologije iz inostranstva vezani za karakteristike tehnoloških inovacija, o kojima se mora voditi računa pri donošenju odluka o preuzimanju odgovarajuće tehnološke inovacije iz inostranstva[6]:

a) životni vek tehnološke inovacije (prozivoda);

b) troškovi oko uvođenja dopunskih — komplementarnih inovacija, da bi se centralna tehnološka inovacija mogla uspešno primenjivati (popravke ,servisi, održavanje, skladištenje, transport, organizacija rada itd.);

c) da li se tehnološka inovacija vezuje za područje intenzivne istraživačko-razvojne delatnosti ili ne (ovde svakako imaju prednost stabilniji pronalasci ili oni za koje postoje domaći razvojni kapaciteti);

d) priprema uslova za prihvatanje inovacije u novoj sredini (priprema tržišta, budući kupci, kvalifikaciona struktura i stručnost radnika itd.) i troškovi vezani za tu pripremu;

e) prihvatanje tehnološke inovacije uz ispitivanje mogućnosti njenog unapređivanja i razvoja sopstvenim naučnoistraživačkim radom;

f) sagledavanje uticaja ostvarivanja transfera tehnologije iz inostranstva na razvoj domaćeg naučnoistraživačkog rada.

[6] M. Levi-Jakšić, *Upravljanje transferom tehnologije u organizaciji udruženog rada*, doktorska disertacija, FON, 1981.

Digitized by Google

Aleksa Milojević

Rad i razvoj

(Ispitivanje osnova pune zaposlenosti)

Samo mali broj stanovnika najužeg kruga najrazvijenijih danas uživa privilegij vlastite pune zaposlenosti. Inače, vrijeme je masovne nezaposlenosti sa raširenim prognozama o njenom uvećanju. To se, uglavnom, odnosi na dio manje razvijenog svijeta. Nezaposlenost i siromaštvo stoje nad glavom i pritiskaju, tako, veliki broj ljudi.

Najblaže rečeno, ovo su krajnje nepovoljne okolnosti da se istaknu mogućnosti ostvarenja pune zaposlenosti, i to upravo u krugu manje razvijenih. Nepostojanje empirijske potvrde — jedna je od teškoća. Druga se odnosi na suprotstavljanje već odavno raširenoj i uveliko vladajućoj misli o ovom problemu. Sticanje povjerenja, podsticanje na ovu vrstu diskusije i društvene prakse nije jednostavan zadatak. Pa ipak, izgleda da postoje uvjerljivi razlozi da se upravo krene tim putem.

Prije svega, riječ je o suprotstavljanju jednoj osnovnoj činjenici. Nezaposlenost i siromaštvo nije ljudska sudbina koju je nemoguće izbjeći. O tome svjedoče razvijeni. Neprihvatljive su misli o prirodnoj determinaciji ovakvog položaja manje razvijenih. Izvor, svakako, nije u rastu stanovništva, njegovoj prekobrojnosti. O tome se raspolaže vrijednim dokazima. Nije mali broj primjera da su siromaštvom i nezaposlenošću zahvaćena područja i zemlje veoma niske demografske gustine i aktivnosti. Na drugoj strani,

Digitized by Google

rast ukupnog stanovništva najbogatijih (sa useljavanjem) često je veći naspram druge strane. Demografski element jednostavno nije mogućno prihvatiti kao pouzdanu osnovu za objašnjenje postojećih razlika u razvoju i zaposlenosti. No tu su drugi društveno uticajni faktori. U pitanju su snage i uticaji što vode ka stvaranju prekobrojnog stanovništva, i to ne na prirodnoj nego društvenoj osnovi. O tome se, u okviru uobičajenih naučnih razmatranja, uglavnom ne raspravlja dovoljno. Veoma je rašireno stanovište da je nezaposlenost pod odlučujućim demografskim pritiskom. U našim uslovima, diskusija je usmjerena u dva pravca. Demografi argumentovano upozoravaju na veoma nisku stopu prirodnog rasta, ističući prijetnju demografske katastrofe. Među ekonomistima nije malo onih koji demografski element shvataju kao osnovno opterećenje postizanja materijalnih racionalnosti u razvoju. Razvoj bi se mogao ostvariti, ali su smetnja tome ljudi. Rješenje je u ograničenom zapošljavanju. Tako obično biva kada se izgubi teorijsko tlo pod nogama i kada počne da dobija prednost praksa. A zadatak teorije je upravo u tome da doprinese mijenjanju prakse. Otuda i početni stav o neprihvatanju empirijskih trendova, u pogledu rasta nezaposlenosti i siromaštva u krugu manje razvijenih, kao stvarnog dokaza.

Umjesto pozitivizma koji ređa činjenice i malo je šta u stanju da objasni, potrebno je vratiti se izvornim politekonomskim pretpostavkama o ulozi ljudskog rada u razvoju i sa toga stanovišta tražiti rješenja za promjenu postojećih trendova, prije svega za rast zaposlenosti u krugu manje razvijenih. Ova analiza društvenih uticajnih činilaca ima u vidu prvenstveno potrebu mijenjanja razvojnog koncepta, pravac koji manje razvijeni, na osnovi svoje (pretežne) socijalističke alternative, već uveliko slijede. Odgovori su, međutim, još veoma oskudni, što je, izgleda, osnovno iskušenje. U svijetu vlada koncept razvoja, onaj koji dovodi do rasta razlika u razvijenosti i u suštini se odnosi i pogoduje daljem razvoju razvijenih. Njegova neprimjerenost razvoju manje razvijenih zahtijeva potrebne zaokrete. Kakve, u kojem pravcu? Nepostojanje mogućnosti ponavljanja razvojnog puta razvijenih — jedan je od takvih zaokreta. Razlog je dosta uočljiv. Razvijeni su prvi i ispred sebe nemaju one kojima bi se odlivala njihova materijalna sredstva, a što se danas, uglavnom, događa manje razvijenima. Javlja se, u stvari, potreba za odolijevanjem pritiscima razvijenih, a da bi se to postiglo, neophodni su veći zaokreti razvojnog koncepta, bitna kvalitativna pomjeranja u ekonomiji. Iznalaženje uspješnih rješenja za odolijevanje pritisku razvijenih, u suštini, znači obezbjeđivanje mogućnosti ponavljanja njihovog razvojnog puta. Izmicanje materijalnim transferima, što je osnovni vid pritiska, traži, uz ostalo, i preispitivanje stava i odnosa prema ljudskom radu i tehničkom progresu. Ovo posljednje je jedna od vidljivih dominacija razvijenih. Otvoreno je pitanje izvora tehničkog progresa, posebno u krugu manje razvijenih. To odmah upućuje na pitanje ljudskog rada i njegovog ekonomskog značenja. Time se

Digitized by Google

dijelom vraćamo početnom opredjeljenju socijalizma (puna zaposlenost kao njegova društvena i ekonomska suština). Potrebno je ponovo preispitati ovu vrstu teorijske zasnovanosti. O tome će dijelom biti riječi u ovom radu. I još o nečem. Susrećemo se sa problemom nedovoljne angažovanosti na radu. Kako to prevazići?

Ljudski rad je najskuplji faktor proizvodnje. To je izraženo i veoma uticajno ekonomsko stanovište. Umjesto ljudskog rada, težište proizvodnje je potrebno prenijeti, i prenosi se, na produktivnije, materijalne činioce proizvodnje. Stanovništvo je ovdje jedna od značajnih razvojnih smetnji, i njegov pritisak se nastoji na razne načine otkloniti. Predviđa se ogromna nezaposlenost i višak ljudi. Razvojni trendovi vode ka labavljenju veza između rada i razvoja. Višak stanovništva raste. Umjesto ispunjenja ciljeva oslobođenja, budućnost se pokazuje kao krajnje neizvjesna ljudska sudbina.

Nema sumnje da je ovo veoma uticajna strana našeg ukupnog razvojnog koncepta. Evolucija stavova uglavnom je išla u ovom pravcu. Početna masovna zaposlenost postepeno je ustupila mjesto materijalnim proizvodnim činiocima. Privredni zaokreti (reforme) mahom su zasnovani na ovoj vrsti inspiracija. Stiglo se do reinterpretacija početnog socijalističkog stava o društvu pune zaposlenosti, kao njegovoj društvenoj i ekonomskoj suštini. Da, prihvata se pravo na zaposlenje, ali u skladu sa materijalnim mogućnostima. A mogućnosti se postepeno smanjuju. Tada se sve to pomjera u budućnost. Utvrđuju se međuzavisnosti stepena materijalne razvijenosti i obima zaposlenosti, na temelju podataka razvijenih. Razumno je, dakle, da stanovništvo odustane od svojih zahtjeva, da prihvati teret prolazne nezaposlenosti, kako bi se ostvarile kvalitativne ekonomske promjene, ubrzao razvoj i zatim postiglo stanje pune zaposlenosti. Znači, prolazna sadašnjost u ime vječne budućnosti.

Teškoća je u tome što se ova očekivanja ne ostvaruju. Umjesto rasta zaposlenosti i pozitivnih pomjeranja u kvalitetu ekonomije, dolazi do bitnog pogoršanja. Rast se relativno usporava. Povećavaju razlike u odnosu na razvijene.

Pored otpora prakse, zapažaju se i otpori teorije ovakvim stanovištima i opredjeljenjima. Ostali su nerazjašnjeni izvori rasta. Ubrzan rast uz slabije angažovanje ljudskog faktora — kako je to moguće? I pored ovih ne malih praktičnih neispunjenja i teorijskih neosvijetljenosti, stepen rezistentnosti na prigovore je veoma visok. Ovo se, međutim, još uspijeva održati kao vladajući koncept našeg razvoja.[1] Možda će se, pod pritiskom prakse, ipak nešto i promijeniti.[2]

---

[1] Instruktivan je prigovor Aleksandra Bajta: »Pre dvadeset godina, 1961, u vezi sa perspektivnim planiranjem privrednog rasta došlo je do žučne diskusije o kriterijumima investiranja, u kojoj se oficijelna politika zalagala za produktivnost rada, nasuprot produktivnosti kapitala, koju je isticao pisac ovih redova. U praksi se prvi kriterijum svodio na investiranje u kapitalno intenzivne grane, a drugi na inves-

Digitized by Google

Orijentaciju na tehnički progres, kao osnovni izvor materijalnog rasta, slijedi, u stvari, nametljivi primjer razvijenih. Suština teškoća je upravo u tome. Zanemarene su razlike između kvaliteta ovih i ekonomija manje razvijenih. Rizici ponavljanja ostali su bez potpunijih interpretacija. Umjesto upućivanja u pravcu politekonomskih izvora rasta (radna snaga i promjene društvenih uslova) i, na toj osnovi, traženja odgovora o razlikama u kvalitetu ekonomija i potrebnim praktičnim opredjeljenjima, dolazi do prodora pozitivizma. Tehnički progres se interpretira kao osnovni izvor rasta, ne pitajući, pri tom, za njegove materijalne izvore. A težište je upravo na ovom posljednjem. Ne dovode se u pitanje odlučujući uticaji tehničkog progresa na materijalni rast i izmjenu kvaliteta ekonomije, nego se postavlja pitanje njegovih izvora.

Pogled na razvijene, ali ne sa stanovišta njihovog rezultata (tehnički progres), nego osnova njegovog ostvarenja, pruža nešto drugačiju sliku. Dobijaju se upravo odgovori o njegovim izvorima, ono što imitativni postupak zanemaruje.

Istorija razvoja razvijenih — istorija je njihovog jeftinog rada. To je ključna činjenica koja je ostala van domašaja, otuda i posljedice po opredjeljenje. Sasvim prirodno. Pozitivizam analizira rezultat a ne osnove njegovog ostvarenja. Ovo drugo je odlika politekonomskog pristupa koji je ostao krajnje zanemaren. Samo uz jednu ispravku — razvijeni ga ne priznaju, ali ga u praksi veoma dosledno ostvaruju, što se uveliko razlikuje od stava manje razvijenih.

Osobina rada da proizvodnji pruži više nego što od nje uzima — ključna je razvojna činjenica. Rast ove razlike uvećava obim akumulacije i investicija, uvećava materijalne osnove tehničkog progresa. Zbog toga je borba za veću proizvodnju borba za masovan i jevtin rad, što razvijeni tokom svoje istorije veoma dosljedno primjenjuju. Iscrpe li vlastite demografske izvore, oni otvaraju granice, internacionalizuju tržište rada, da bi ponovo stigli do za njih pogodne cijene rada.[3] Priticanje ovog materijalnog izvora (viš-

---

tiranje u grane s visokom produktivnošću kapitala, tj. u radno intenzivne grane. Kao jedan od razloga protiv produktivnosti rada kao kriterijuma investiranja navodilo se »sporo povećanje broja zaposlenih i formiranje privilegovane klase zaposlenih radnika«, kao drugi razlog bila je isticana visoka uvozna zavisnost kapitalno intenzivne proizvodnje. Ekonomska politika išla je putem maksimiranja produktivnosti rada, a posledice, čiji je izraz sadašnjih 850.000 nezaposlenih, nisu izostale« (Aleksandar Bajt, *O nekim otvorenim pitanjima društvene svojine*, »Pregled«, br. 11—12/1982, Sarajevo, str. 1371).

[2] Te promjene se ogledaju djelimično u pružanju podrške razvoju male, radno intenzivne privrede. Put do potpunijih promjena izgleda da je još dosta dug.

[3] U SR Njemačkoj vrijeme masovnog zapošljavanja stranaca se podudaralo sa relativnim padom izdataka za rad, rastom imovine preduzeća i rastom dohodaka ukupne privrede. Godišnji rast neto nadnica iznosio je 1971. godine 10,7%, da bi u 1976. pao na 3,7%. Istovremeno, rast imovine preduzeća povećao se sa 5,9% (1971) na 13,2% (1976). Dok prirast narodnog dohotka (od rada) bilježi dosta, visoke stope (1971. godine

Digitized by Google

ka rada) osnova je rasta produktivnosti (tehničkog progresa). Usmjeri li se kretanje roba prema manje razvijenima (što je druga ambicija razvijenih), prednost u produktivnosti donosi materijalne transfere iz ovog pravca. Uz ovaj dodatni materijalni izvor stiče se prednost koja garantuje uzmicanje. Što se više kupuje (prodaje) više se zaostaje (uzmiče). Otuda i apsurdnost očekivanja ubrzanja razvoja manje razvijenih na osnovi uvoza tehnologija iz inostranstva. Prezaduženost, zaostajanje, ogromni materijalni gubici, neiskorišćenost vlastitih materijalnih resursa i nezaposlenost — logične su posledice toga.

U svojoj međunarodnoj komponenti model rasta razvijenih je masovno kretanje roba (od sebe) i radne snage (sebi). Kapital se drži u mjestu, a radna snaga i roba se kreću u suprotnim pravcima. Uspješnost razvoja manje razvijenih uveliko je vezana za mogućnosti izmicanja ovom modelu razvoja, njegovom suprotstavljanju. Tek se tada, pod tim uslovom, otvara mogućnost ponavljanja razvojnog puta razvijenih. To, prije svega, zahtijeva bitnu promjenu odnosa prema vlastitoj migraciji[4] i uvozu roba.[5] Riječ je o potrebi vraćanja osnovnom izvoru materijalnog rasta (radnoj snazi) i zaštiti od inostranog pritiska.

Eliminacija negativnih razvojnih uticaja razvijenih (materijalni transferi) vraća ukupan problem razvoja na početnu osnovu. Ističe se zahtjev za ostvarivanjem pune zaposlenosti na svim nivoima privredne razvijenosti, mada se takva mogućnost danas, uglavnom, odbacuje. Pa ipak, postoje razlozi da se na tome ostaje i nađu mogućnosti za to. Posebno iz jednog razloga. Ako je radna snaga osnovni proizvodni faktor (što se, uglavnom, ne poriče), onda je puni razvojni napredak moguće postići upravo njenim punim

---

10,6%, a 1976. godine 10,5%), rast neto nadnica po zaposlenom ima silazni trend — 1971. godine 9,7%, 1976. godine 4,4%. Produktivnost u industriji po zaposlenom kreće se obrnutim pravcem i u periodu 1962—1972. raste za 64,4%. (Arbeits- und Sozialstatistik der Bundesminister für Arbeit- und Sozialordnung, Hauptergebnisse, 1977, str. 94). Kod nas razvoj u to vrijeme ide sasvim drugim pravcima.

[4] Pitanje zapošljavanja naših radnika u inostranstvu doživljava veoma različite interpretacije. Veoma je raširen demografski (maltuzijanski) pristup koji na njihov odlazak gleda kao na povoljnu činjenicu i priliku da se (zbog ovog demografskog rasterećenja) uveća vlastita materijalna proizvodnja. Za to su vezana i očekivanja u pogledu visokih iznosa deviznih ušteda i njihovog doprinosa razvoju i slično. Ipak, ne dobija se odgovor na osnovno pitanje: kako je moguće obogatiti se radeći kod drugoga. U diskusiji uglavnom nije postavljen drugi red pitanja. Koja je cijena migracije? Ivo Vinski je samo na osnovi jednog dijela (vrijednost ljudskog kapitala u migraciji — 660.000 radnika u 1970) došao do iznosa materijalnog gubitka od 6,8 miliona dolara (prema vrijednosti u toj godini), što je 17% proizvodnog fiksnog kapitala zemlje. N.d.: Ivo Vinski, *Ljudski kapital i neto produkt suvremene jugoslovenske emigracije*, »Ekonomski pregled«, br. 3—4/1979, Zagreb. Izostala su potpunija razmatranja ukupnog uticaja migracije na naš razvoj — na zaduživanje, promjenu izdataka za radnu snagu, pad produktivnosti, inflacije i slično.

[5] Ovdje svakako posebnu pažnju privlači politika deviznog kursa.

Digitized by Google

radnim (proizvodnim) angažovanjem. Smjenjivost društvenih formacija vidljivo je povezana sa mogućnostima radnog angažovanja upravo ljudskog faktora.[6]

Ugledanje na razvijene, i vjerovanje da je to put i našeg uspješnog razvoja, uveliko je ostavilo po strani ovu vrstu diskusije. Potrebno je vratiti se ponovo diskusiji o radno intenzivnoj privredi (visoka produktivnost sredstava) i njenim ostvarenjima. To podrazumijeva bitne izmjene ukupnog koncepta razvoja, ali vjerovatno i rast akumulativnosti, tehničkog progresa i zaposlenosti. Zaobilaženje postojećeg dualnog, paralelnog razvoja, postojanja moderne i tradicionalne ekonomije — jedan je od vjerovatnih rezultata. Sa tim je u uskoj vezi i izmjena teritorijalnog oblika privređivanja.

Naglašavanje proizvodnog značaja ljudskog faktora vjerovatno bi doprinijelo izmjenama lokacionih kriterijuma. Možda je to put i za rješenje problema nerazvijenih, kao i izbjegavanje prekomjernih (gradskih) ljudskih i materijalnih koncentracija.

Početak izmjene razvojnog koncepta je u promjeni odnosa prema faktorima proizvodnje, u promjeni njihovih cijena.

Nerijetko se čuje da su ovi odnosi osjetnije narušeni, da ne odgovaraju stvarnosti, s obzirom na ono čime se raspolaže. Kad je riječ o sredstvima, kao izuzetno oskudnom proizvodnom faktoru, valja istaći da se faktički ne raspolaže cijenom njihove upotrebe. Vjerovatno da i to ima uticaja na tolika materijalna rasipanja (neiskorišćenost kapaciteta, brzo zastarijevanje, dupli kapaciteti i slično). Iznosi amortizacije teško da mogu pokriti potrebe zamjene.

Sa radnom snagom stvari sasvim drugačije stoje. Njena cijena je visoka.

Izmjena koncepta razvoja traži, prije svega, ovu vrstu promjena. Sredstva, kao oskudan proizvodni faktor, moraju dobiti svoju cijenu, cijenu njihove upotrebe. Kamata na sredstva izgleda da je pogodno rješenje. Njenim variranjem (na osnovi obima tražnje) mogućno je mijenjati nivo ponude sredstava, odnosno doprinositi smanjenju ove vrste monopola, i ublažavati tu vrstu posljedica u primarnoj raspodjeli. To je put rasta mobilnosti sredstava, izravnanja uslova proizvodnje i smanjenja obima međusobnih materijalnih transfera (ekonomsko oslobođenje rada).

Uspostavljanje dosljednijeg odnosa između rada i razvoja, obraćanje radnoj snazi i njenom zaposlenju kao osnovnom razvojnom faktoru donijelo bi još jednu vrstu društvenih olakšanja. Bile bi izgrađene osnove za potpunije prepuštanje privrede sudu eko-

[6] Primjer razvijenih i ovdje može da bude od pomoći. Razvijeni su, iako je to neprimjereno njihovim sistemskim karakteristikama, zahvaljujući, prije svega, internacionalizaciji tržišta rada, ostvarili mogućnost da već ne tako kratko vrijeme obezbjeđuju punu zaposlenost svojih stanovnika. Uz to punu zaposlenost na dosta različitim stepenima vlastite materijalne razvijenosti. U isto vrijeme, zapažen je rast nezaposlenosti i viška stanovništva u krugu manje razvijenih, emigracijskih zemalja. Ova vrsta uzročne veze još nije dovoljno ispitana.

Digitized by Google

nomskih zakonitosti, što nije beznačajna mogućnost samih promjena. O čemu je zapravo riječ?

Orijentacija na intenzivnu privredu znači neprekidno zadovoljavanje potrebe usmjeravanja akumulacije u tom pravcu. To stalno drži otvorenim pitanje preraspodjele dohotka. Sa rastom ovog dijela privrede uvećavaju se potrebe za investicijama, odnosno potrebe za uvećanjem njenog učešća u raspodjeli dohotka. Umjesto ravnotežnog rasta, dolazi do jačanja neravnoteže. Potreba za uplitanjem u privredni život se povećava. Voluntarizam odlučivanja i birokratizam nužne su posledice toga.

Drugi izvor pribavljanja potrebnih sredstava je uspostavljanje dispariteta cijena. Platiše su, sasvim prirodno, radno intenzivne djelatnosti.[7] Njihovo ubrzano nestajanje (smanjenje njihovog učešća) dokaz je njihovog ekonomskog položaja. Visoki obimi materijalnih transfera smanjuju mogućnosti njihove materijalne reprodukcije.

Posljedice ovakvih odluka po privredni rast i zaposlenost su dvostruke. Oduzimanje sredstava radno intenzivnim djelatnostima (preraspodjelom dohotka i disparitetom cijena) vodi smanjenju njihovih reprodukcionih mogućnosti. Ograničavanje njihovog relativnog učešća i obima aktivnosti uopšte smanjuje ukupan obim akumulacije i zaposlenosti u privredi. Iste su posljedice i na drugoj strani. Prebacivanje sredstava u sredstvima intenzivne privrede znači upravo umanjenje i obima akumulacije i zaposlenosti.

Dobija se i iskrivljena analitička slika, na osnovi koje se donose potrebne odluke. Radno intenzivne djelatnosti, davaoci akumulacije i investicija, pokazuju se niskoproduktivnima, dok su primaoci visokoproduktivni. Princip raspodjele prema radu ovdje je potpuno otvoren. Transferi idu u račun produktivnosti. Njihova eliminacija osnova je realizacije proklamovanog principa. Riječ je o cilju ostvarenja ravnotežnog razvoja, kada vlastiti ekonomski položaj isključivo zavisi od nivoa ostvarene produktivnosti rada (bez transfera sredstava). Da bi se to postiglo, nije dovoljno isključivo prestati sa aktivnostima vezanim za preraspodjelu akumulacije (bilo preraspodjelom dohotka ili disparitetom cijena). Da bi se, umjesto raspodjele prema zakonu vrijednosti, ostvarivala raspodjela prema radu, potrebno je eliminisati razlike u organskom sastavu sredstava (koje su dijelom nastale i na osnovi dosadašnjih aktivnosti usmjerenih na preraspodjelu). Pitanje se svodi na jačanje mobilnosti sredstava, što zahtijeva temeljnije razmatranje.

Orijentacija na rad (masovnu zaposlenost), kao na osnovni izvor sveukupnog bogatstva, zaoštrava pitanje njegove ekonomije. Kriterijumi vrednovanja rada, selektivnosti u zapošljavanju, odnosno ukupnog rasporeda radne snage, moraju biti krajnje objek-

[7] U periodu 1952—1969. (računato po cijenama 1966) iz poljoprivrede u druge djelatnosti preliveno je 6.000 milijardi dinara (starih) ili 5 milijardi dolara (Kosta Mihailović, *Rasprave o razvoju jugoslovenske privrede*, Ekonomski institut, Beograd, 1977, str. 148.

Digitized by Google

tivni. Osnovni razvojni faktor mora biti pouzdano vrednovan. Otvara se pitanje tržišta rada i njegovog proširivanja.

Kada je u pitanju uvođenje tržišta, nema sumnje da su upravo ovdje strahovi najveći. Odmah preko puta vidi se kapitalizam i najamni odnos koji neumitno nadire. Strah, uglavnom, nema svoju vlastitu saznajnu osnovu. Otpori su na strani negativnih definisanja. To je kapitalističko i sa tim se ne može u društvenu promjenu. Argumentacija je pretežno istorijska, sa svim svojim prevaziđenostima. Diskusija, izgleda, još nije u punoj meri ni počela.

Prije svega, na društvenu promjenu nije moguće ići na osnovi negativnih (istorijskih) definisanja, sa pogledom unazad. Potrebno je graditi novo, a ono, kako izgleda, upravo i nije sagledano.

Zanemaruje se osnovna činjenica. Najamni odnos nije rezultat tržišta rada, nego monopola kapitala svojine. Tržište rada, u ovakvim društvenim uslovima, upravo je način da se realizuje (ekonomsko) pravo na svojinu. Dakle, ne određuje tržište rada društveni odnos, nego upravo obrnuto.

Imajući ovo na umu, potrebno je uočiti osnovnu društvenu promjenu i, na toj osnovi, pristupiti diskusiji o tržištu rada kod nas, doprinositi ovoj vrsti društvenih opredjeljenja. Izmijenjen društveni položaj rada (društvena svojina i udruživanje) odstranjuje bilo kakvu mogućnost najamnog odnosa. Ko će kod koga raditi (biti u najamnom odnosu) kada svi rade kod svih (udruživanje)?

Umjesto ovih neosnovanih i neargumentovanih strahova, uvođenje tržišta rada, u ovakvim društvenim uslovima, pokazuje veoma važna društvena ostvarenja.

Prije svega, riječ je o doprinosima razvoju samoupravljanja. Razvoj samoupravljanja, postizanje njegove racionalnosti vezani su za objektivnost mjerila, što u slučaju ljudskog rada izvodi na put tržišta rada.

Stavovi o uklanjanju tržišta rada (mada je ono u određenom smislu uvijek postojalo) i pokušaji da se nađe zamjena u sferi vrednovanja doveli su do nimalo lake društvene situacije. Vrednovanje na osnovi stepena kvalifikovanosti dovelo je kako do gubitka motiva za rad tako i do erozije obrazovnog sistema. Diploma je potrebna da se zauzme više, bolje plaćeno radno mjesto, a ne da se bolje i više radi. Vrednuje se minuli, a ne sadašnji rad. Ekspanzija školstva (uz opadanje kvaliteta) izvor je rasta društvenih troškova. Drugi je u neselektivnosti ovih zaposlenja. Više (formalno) obrazovanje traži (i dobija) više radno mjesto, bez obzira na visinu učinka. Dekvalifikacija je veoma raširena pojava.

Izvor nesrazmjera između proizvodnog i neproizvodnog rada svakako je u karakteru vrednovanja. Situacija je čak takva da je bolje plaćen neproizvodan rad. Ova vrsta ravnoteže teško može biti uspostavljena bez menjanja kriterijuma vrednovanja.

Ovdje je i na djelu direktna negacija nekih polaznih društvenih vrijednosti i opredjeljenja. Zaposleni koji uveliko izbjegavaju rad drže monopol nad sredstvima i onemogućavaju radno

Digitized by Google

angažovanje nezaposlenih, iako su radne sposobnosti ovde veće od onih već zaposlenih. Paritetan odnos, podjednako pravo na zaposlenje — uveliko se gube. Društvena svojina je na teškoj probi.

Slično je i sa principom raspodjele prema radu. Gubitak mogućnosti da se u raspodjeli učestvuje srazmjerno vlastitom doprinosu (a ne formalnoj kvalifikaciji) vodi povlačenju i neradu. A osnovna pretpostavka udruživanja je upravo u mogućnosti srazmjerne participacije u raspodjeli ostvarenog rezultata. Jer udruživanje se zasniva na radu. Smanjenje ovih mogućnosti vodi povećanju raznih socijalnih davanja, što dalje deformiše osnovni princip. Raširen princip solidarnosti vodi drugoj vrsti »samoupravljanja«.

Iskustvo normativnog vrednovanja rada uglavnom ne zadovoljava. To se posebno odnosi na onu vrstu rada koja dobija odlučujući značaj. Misao i pronalazaštvo danas su osnovni vidovi radnih doprinosa. To je u ovom času, uglavnom, izvan važećih kriterijuma nagrađivanja.

Uvođenje tržišta rada, ostvarenje te vrste vrednovanja radnih doprinosa osetno bi promijenili postojeću sliku. Konkurencija sposobnosti bitno bi izmijenila raspored radne snage. Prestalo bi da važi i pravo na nerad i zadržavanje radnog mjesta. Smjenljivost u zapošljavanju bila bi velika. Porasla bi tražnja kvalitetnog obrazovanja. Jer ono je pretpostavka ostvarenja vrhunskih radnih doprinosa, za koje postoje stimulansi. Prostor za pronalazaštvo i inovacije naglo bi se proširio. Zasnivanje radnog odnosa ne bi više predstavljalo ostvarenje, prije svega, određenih (zaštitnih) prava. Ono bi uveliko imalo karakter ugovornog odnosa, sa već poznatim i pravima i obavezama. Ali to je i osnova za potpunija definisanja i aktivnosti što su vezani za određivanje kriterijuma promene solidarnosti. Stvorila bi se potreba i otvorio prostor za rast individualnih inicijativa. Organima samoupravljanja bi se predlagale određene promjene, ali i preuzimale obaveze za njihovo ostvarivanje. Nije teško uočiti koji se prostor širi za razvoj samoupravljanja, i to upravo onaj što obuhvata poboljšanje kvaliteta odlučivanja.

*

Rad je izvor ukupnog materijalnog bogatstva. Njegov neplaćeni dio osnova je rasta akumulacije i tehničkog progresa. To razvijeni, svojim primjerom, veoma jasno pokazuju. Istorija njihovog razvoja je istorija jeftinog rada, kojeg se oni ne odriču ni u situaciji vlastite demografske iscrpljenosti. Tada se otvaraju granice, upućuju pozivi radnicima nerazvijenih zemalja i u okviru internacionalizacije tržišta rada postiže se željeni rezultat (potrebna cijena rada). Na površini, međutim, u okviru ekonometrijskih analiza, tehnički progres se pokazuje kao osnovni izvor rasta.

Zanemarivanje prvog (radne snage) i priklanjanje ovom drugom (tehnički progres) u krugu manje razvijenih vodi nastajanju

Digitized by Google

krupnih razvojnih problema (relativnog zaostajanja). Resursi radne snage se nedovoljno koriste, dok su razvojne orijentacije vezane za oskudni faktor (sredstva). Nastojanje da se ona uvećaju uvozom iz inostranstva, zbog razlika u produktivnosti, vodi ka ne malim materijalnim transferima. Preraspodjela dohotka i dispariteti cijena, da bi se postigao isti rezultat, izazivaju velike unutrašnje neravnoteže.

Vraćanje ljudskom radu (masovnoj zaposlenosti) kao osnovnom izvoru materijalnog napretka podrazumijeva, uz ostalo, i promjene cijena faktora proizvodnje. Cijena sredstava bi morala dostići potrebnu visinu. Kamata na sredstva je, izgleda, povoljno rješenje. Njeno variranje, zavisno od nivoa tražnje, put je ka demonopolizaciji sredstava. To je put obezbjeđivanja potrebne ponude sredstava i njihove mobilnosti. Tržišno vrednovanje rezultata rada treba da doprinese racionalnosti korišćenja ljudskog faktora i napretku samoupravljanja.

Digitized by Google

Stanka Drakulić-Kalezić

Aktuelnost Aristotelovih viđenja konflikata

(Odlomak)

1. Uvodne napomene

Aristotelova *Politika* spada među najznačajnija, odnosno najznamenitija i najtrajnija djela političke literature uopšte. Ona je i danas višestruko poučno i inspirativno djelo za svakog ozbiljnijeg poslenika političke nauke. Ostaje u političkoj literaturi kao trajno i aktuelno štivo »ma koliko Aristotel svojim mislima zaostajao za potrebama našeg vremena« (Grant).

Svaki ozbiljniji čitalac *Politike* mora priznati lucidnost i pregnantnost Aristotelove misli, kao i smisao ovog enciklopedijskog uma za dubinsku analizu i sintezu iskustava konkretno-istorijske političke realnosti antičke Grčke. Naime, Aristotel je u *Politici* na djelu pokazao svoju do tada, a i za dugo kasnije, nenadmašnu sposobnost da, uz opisivanje i sistematizaciju političkih iskustava konkretno-istorijske političke stvarnosti 158 grčkih državica, iznijetih u monumentalnom zborniku *Politeja (Državni ustavi)*, na »genijalan način izgradi svoju metodu pomirenja norme i stvarnog života«[1].

Aristotel je prvi mislilac koji nastoji da analitičko-istorijski prilazi istraživanju političkih fenomena i političkog života uopšte.

[1] Dr M. Đurić, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1975, str. VII—VIII.

Digitized by Google

Da je tako, pokazuje već prva stranica njegove *Politike*. Tamo on decidno ističe zahtjev da se i politički život i pojave u njemu moraju posmatrati »uobičajenom (analitičkom) metodom«, jer, kao i u drugim oblastima, složeno treba rastaviti na proste dijelove (Lenjin, »sjedinjavanje analize i sinteze — razlaganje na pojedine delove i ukupnost, sabiranje tih delova« — budući da su to najmanji dijelovi cjeline; Lenjin: celina-deo-opšte-posebno — prim. S. D.), *»tako posmatrajući državu videćemo njene sastavne delove i saznaćemo još više o njima,* čime se međusobno razlikuju, kao i to da bi se nešto od onog što je o svakom rečeno moglo uzeti kao značajno s gledišta nauke. *Ovde, kao i u drugim oblastima, bilo bi* najbolje ako bi se stvari posmatrale u njihovom nastajanju od početka«.[2]

Kao što se vidi, Aristotel se zalaže za analitički i istorijski pristup istraživanju procesa-stanja i u političkom životu, u državi, odnosno društvu. To znači istraživati svaku suštinu-pojavu i u političkoj realnosti države, u njihovom nastajanju i nestajanju, što i jeste naučni i jedini ispravni put i zahtjev u svakom istraživanju koje pretenduje na validan rezultat. Stoga se Aristotel može smatrati i začetnikom istorijskog, to jest naučnog prilaza istraživanju i političkih fenomena u društvu. On je velikan kakvih je malo prije Marksa, ne samo zbog toga, nego i zbog svega onog što je dao u djelu *Politika.*

Činjenica je da ni Marks, ni Engels, bez obzira na to što su erudite bez premca i dosljedni revolucionari, ne bi mogli ni sociologiju ni politikologiju postaviti na naučne osnove da nije bilo i da nema te značajne baštine prije njih, u kojoj je Aristotel jedna od najvećih figura. Čitajući njegovu *Politiku* saznajemo najbolje kako se razvijala sociološko-politikološka misao od Gilgameša do Marksa i današnjih dana, kako se ta misao približavala i razvijala kao progresivna i naučna, koliko je taj proces nezavršen i nikad za onog koji dijalektički misli ne može biti završen, da pojedinac a ni generacija ne mogu doći do vječnih, nepromjenljivih istina o društvu i društvenim pojavama.

Čitajući *Politiku* i prateći razvoj države, uključujući i socijalističku, odnosno državu radničke klase, nameće se već naučno dokazan zaključak da je država zaista po svojoj prirodi protivurječna. S jedne strane je bila i ostala instrument vladajuće klase, sluga-čuvar njenih interesa, a s druge — teži da bude gospodar, da se otuđi od klase. Upravo zbog toga u ovom radu želim da istaknem sve one mjere koje je i u Aristotelovo vrijeme i kasnije preduzimala vladajuća klasa u želji da državu ukroti, da se ona ne osamostali-otuđi od nje (klase).

Istina, vladajuća klasa je dvostrano postupala u odnosu na svoju vlastitu državu. Nije žalila sredstava da državne najvažnije funkcionere odobrovolji privilegijama, reprezentacijama, ali i da ih stalno drži na uzdi, kako se ne bi otrgli od nje. Stoga, eto, Aristotel pokazuje da je i u njegovo vrijeme vladajuća klasa krotila

[2] Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1975, str. 3.

Digitized by Google

tu i takvu prirodu države izbornošću, ograničavanjem mandata nosilaca javnih ovlašćenja i preduzimanjem drugih mjera u cilju da se njeni organi (nosioci javnih funkcija) ne osile i postanu sila nad društvom. Te tako, mjere koje su Ustavom predviđene na liniji borbe protiv birokratizma, odnosno otuđivanja nosilaca javnih samoupravnih funkcija, nijesu novum, niti naš izum.

Aristotelovo viđenje konflikata u društvu ne može se ispravno razumjeti i ocijeniti ako se ono ne bi posmatralo u kontekstu njegovog učenja o čovjeku i državi.

2. Aristotel o konfliktima u državi

Tako reći cjelo Aristotelovo djelo *Politika,* na ovaj ili onaj način, bavi se konfliktima. Međutim, on ovu problematiku posebno obrađuje u petoj knjizi *Politike.* Tu se, prije svega, bavi konfliktima koji imaju političku narav (prirodu), iako ni drugi društveni konflikti nijesu ostali van njegove optike. Da je riječ o političkim konfliktima, to je vidljivo već na prvi pogled, jer ovdje Aristotel koncentriše pažnju na uzroke pobuna, odnosno konflikata u vezi sa državnim uređenjem, a ono predstavlja okosnicu politike kao posebne i specifične društvene sfere. Istina, Aristotel ne istražuje niti definiše, a i ne upotrebljava termin konflikt u modernom smislu riječi. On to, objektivno gledajući, nije ni mogao. Živio je i stvarao, zaista, velika i trajna djela, u uslovima nerazvijenosti naučne sociološke i politikološke misli. No, vidno je, i čak zadivljujuće, da on fenomen političkih konflikata istražuje znalački, težeći da pronikne u glavne uzroke, u njihovu društvenu suštinu. On se približava otkrivanju glavnih uzroka konflikata u društvu i u sferi politike posebno.

Aristotel u *Politici* analizira i ukazuje na više vrsta konflikata, uočavajući s pravom da su u njihovoj osnovi suprotnosti interesa ljudi u društvu. Manifestni oblik tih suprotnosti i konflikata su pobune. Njega pobune, taj oblik ispoljavanja društvenih konflikata, i najviše interesuje. U centru njegove pažnje su dvije vrste konflikata: u društvu, odnosno državi (kad pravi razliku između društva i države). To je i dokaz više da on ne poistovećuje društvo i državu. Istina, pri svemu tome on nije bio dosljedan.

Konflikte u društvu, odnosno državi, Aristotel dovodi u vezu sa postojanjem društvenih protivurječnosti. Na koje to protivurječnosti on ukazuje u *Politici*? Njih je više. Aristotel s pravom uočava da se država »ne sastoji samo od mnogo ljudi, već i od različitih vrsta ljudi«, jer je ona »po prirodi i jedno i mnoštvo«, te »nije prirodno da država bude jedinstvena«[3]. On čak smatra da po državu i nije dobro da »bude jedinstvena jer država ne nastaje od jedinstvenih ljudi«[4]. Otuda i mnoštvo različitih interesa i potreba i prirodna nejednakost »različitih vrsta ljudi«.

[4] Isto.

[3] Isto, str. 24.

Digitized by Google

Konflikte u društvu determinišu nejednakosti. Upravo, ističe Aristotel, »pobune nastaju zbog nejednakosti, jer među nejednakima nema mogućnosti za sporazum«[5].

Osnovne razlike i sukobi među ljudima proističu zbog *»imovinske nejednakosti«*, jer su u državi, odnosno društvu, *»jedni vrlo bogati, drugi siromašni, a treći na sredini između njih«* (kurziv — S. D.).[6] Ova vrsta nejednakosti uzrok je pobune, kao manifestnog oblika i materijalizacije zaoštrenih suprotnosti, prije svega, između siromašnih i bogatih, koji su dijametralno suprotni elementi (»klase«) u društvu, odnosno državi.

Aristotel u imovinskoj nejednakosti vidi ne samo uzroke pobuna (konflikata) u društvu, nego i u postojanju više oblika državnog uređenja, jer se siromašni, bogati i srednji »razlikuju po karakteru među sobom« (Aristotel). On je u pravu kad ističe zavisnost ciljeva i djelatnosti ljudi od njihove materijalne životne situacije. Takvo stanovište je blizu naučno osnovanom učenju prema kojem svijest i aktivnost ljudi determiniše, prije svega i u krajnjem rezultatu, materijalna baza, odnosno društveno biće. Inače, Aristotel ima neprijateljski odnos prema bogatašima i siromašnima, dok favorizuje srednje imućne robovlasnike. On je ideolog srednjih slojeva robovlasnika, koji su, po Aristotelu, jedino kadri da spasu robovlasničko društvo od raslojavanja i propasti.

Razlike među ljudima Aristotel traži i zbog podjele rada. Otuda »postoji zemljoradnička masa i trgovačka i zanatlijska«[7]. Aristotel prema trgovcima, a naročito zelenašima i najamnom radu (zanatlije i najamnici) ima neprijateljski odnos. Način njihovog sticanja bogatstva je »u najvećoj meri protivpravan«.

Aristotel ističe da, »pored razlika u bogatstvu, postoji i razlika u rođenju i razlika po vrlini«[8]. Otuda su jedni po rođenju robovi, a drugi slobodni ljudi. Robovi su po prirodi sluge, a robovlasnici gospodari. Zato su prvi dužni da se pokoravaju, a drugi da gospodare. Za Aristotela gospodar nije gospodar »što zna da gospodari, već zato što je po prirodi takav. To isto važi i za roba i za slobodna čoveka«[9].

Iako Aristotel u *Politici*, koliko to može, zaobilazi značaj i ulogu osnovne klasne podjele u robovlasničkom društvu, ta tema je tu stalno prisutna. Samo uočavanje i stalno isticanje razlika između robova i robovlasnika i suprotnosti među njima dokaz su opravdanosti te konstatacije. Uostalom, Aristotel je svoje djelo *Politiku* i napisao ne samo da bi teorijski branio tu osnovnu klasnu podjelu, nego i zato što je svojom teorijom države i konflikata htio da doprinese jačanju države kao aparata nasilja robovlasnič-

[5] Isto, str. 36.
[6] Isto, str. 104.
[7] Isto, str. 90.
[8] Isto.
[9] Isto, str. 11.

Digitized by Google

ke klase, čiji je ideolog bio, odnosno on je tragao za najboljim sredstvima vlasti nad robovima da bi spriječio njihove ustanke i pobune protiv robovlasnika.

Preuveličavajući konflikte između različitih slojeva robovlasnika, Aristotel je zanemarivao glavni društveni konflikt, koji je uzrokovan klasnom podjelom na robovlasnike i robove stare Grčke. On je to činio najmjerno, jer je bio protagonist interesa robovlasničke klase. Ipak je bitno da je uočio sukobljavanje interesa, čiju osnovu čini, prije svega, imovinska nejednakost između raznih slojeva i unutar vladajuće klase robovlasnika. Znači, utvrdio je interesnu homogenost unutar robovlasničke klase, što uzrokuje i različita politička ponašanja raznih slojeva te klase. Najznačajnije je kod Aristotela to što je utvrdio da u osnovi velikih društvenih konflikata leži imovinska nejednakost.

Drugu vrstu društvenih konflikata, koja naročito zaokuplja Aristotelovu pažnju, čine *politički konflikti.* Njima je naročito posvećena peta knjiga *Politike.* Ovdje se Aristotel bavi ispitivanjem uzroka pobuna protiv postojeće političke vlasti, odnosno promjene društvenog sistema (uređenja), »koliko ima tih uzroka i kakve su prirode; dalje, koje okolnosti dovode do propasti svakog pojedinog državnog uređenja i iz kojih u koje oblike uređenja države najčešće prelaze; uz to, koji su načini da se održi državno uređenje uopšte i svako posebno«[10].

1. Osnovni uzroci političkih pobuna-konflikata u državi su »imovinska nejednakost« i »nejednakost u počastima«. Masa se buni zbog imovinske nejednakosti, a obrazovani ljudi nezadovoljni su ako su počasti jednako raspoređene. Otuda i žalba »rđav i valjan u časti su isti«. Međutim, ljudi ne čine nepravdu samo zato da bi pribavili sredstva neophodna za život..., nego i zato da bi uživali i zadovoljili svoje prohteve... Najveće nepravde ljudi čine zbog želje da prevaziđu druge, a ne zbog potreba«[11].

Dakle, po Aristotelu, osnovni uzroci koji dovode do političkih sukoba i pobuna protiv državnog uređenja (političke vlasti-države) jesu *»imovinske nejednakosti«*, jedni imaju »više nego što zahteva nasušna potreba, odnosno žive u sreći, veselju i bez brige, a drugi su nesrećni, odnosno pribegavaju i pljačci usled siromaštva«, i *nejednakost u počastima, odnosno političkim pravima.* Aristotel je upozoravao da je opasno po državu ukoliko ima u njoj »mnogo ljudi bez počasti i siromašnih, tada u njoj mora da postoji puno neprijateljskih elemenata«[12].

Naime, nejednakosti (imovinske i u počastima), po Aristotelu, jeste »opšti uzrok koji ljudi čine sklonima prevratu«. Tako »jedne podstiče na pobunu želja za jednakošću, jer smatraju da imaju manja prava od onih koji su bogati i na položaju, mada su im, kako sami misle, nejednaki. Druge podstiče na pobunu želja za nejednakošću, jer smatraju da, iako stoje iznad onih prvih, da

[10] Isto, str. 119.

[11] Isto, str. 36—37.

[12] Isto, str. 70.

Digitized by Google

nemaju veća prava no oni, nego samo jednaka ili čak manja... Oni koji imaju manje prava bore se da steknu jednakost, a oni koji je već imaju bore se za prevlast... *Ono za što se bore* (i dižu pobune) *to su dobit, društveni ugled i položaj*, a bore se i zbog onog što je tome suprotno. Jer katkad se bore da sebe ili svoje prijatelje izbave sramote i kazne« (*kurziv* — S. D.).[13]

2. Drugu vrstu uzroka konfliktima u državi Aristotel vidi i u tome što »ljudi postaju ogorčeni jedni na druge *zbog dobiti i zbog položaja i ugleda koji položaj donosi*, ne zato da bi i sami to stekli, kako sam to maločas rekao, *već zato što vide da su drugi to stekli bilo s pravom ili bez prava*« (*kurziv* — S. D.).[14] Pri tome Aristotel upozorava da je, osim želje za dobiti, *osionost* značajno izvorište konflikata (pobuna). On kaže: »jer, kad se ljudi na vlasti osile i dođu do najvećeg političkog uticaja, onda se bore i između sebe i protiv državnog poretka koji im je dao tu moć. A svoju *želju za bogaćenjem* oni zadovoljavaju na račun pojedinih građana, s jedne, i na račun države, s druge strane«[15]. Koliko istine u ovome ima! Ova Aristotelova ukazivanja su aktuelna i za savremeno društvo, odnosno svuda gdje je država sila nad društvom (i gdje birokratija vlada).

3. *Želja za položajima* u političkoj vlasti (što bi se reklo: karijerizam, jagma za položaje radi dobiti i ugleda koji položaj donosi) uzrok su pobuna i političkih konflikata. Aristotel ističe da »oni koji nisu na položajima bune se gledajući druge koji imaju te položaje. *Pravedno je da kada ljudi dobijaju, odnosno ne dobijaju prema svojoj ličnoj vrednosti*, ali je nepravedno kada merilo nije lična vrednost« (*kurziv* — S. D.).[16] Zaista, i ova Aristotelova misao je veoma aktuelna i duboka. To je i danas tako, pa i u našem društvu. Koliko je ljudi na položajima osionih, karijerista, onih koji se bogate na račun društva — ti su upravo bez ličnih vrijednosti. Onaj ko redovno prati našu dnevnu štampu teško da bi pridobio ičije uho za suprotnu tvrdnju.

4. *Velika moć* koncentrisana u rukama pojedinaca ili malog broja uzrok je pobuna ili konflikata u društvu, ističe Aristotel. Riječ je o tome »kada jedan čovek, ili više njih, ima veću moć no što mu pripada u skaldu sa društvenim uređenjem i ustavom«[17]. Ovakvih pojava i danas ima u savremenom društvu. Tada je u pitanju vlast silnika, otuđenih i od svoje klase i društva.

5. *Rđava uprava, nerad i anarhija* pogoduju pobunama i izazivaju promjene državnog uređenja, ističe Aristotel.

6. *Razlika u narodnosti* »može da bude uzrok pobuna« sve »dotle dok se ljudi različitih narodnosti ne stope... Stoga su one države koje su primile nove stanovnike u svoju državnu zajed-

[13] Isto, str. 121—122.
[14] Isto, str. 120.
[15] Isto.
[16] Isto.
[17] Isto.

Digitized by Google

nicu ili su dopustile strancima da se nasele na njenoj teritoriji najčešće poprište pobuna«[18]. Sigurno su i danas nacionalne i druge slične suprotnosti u osnovi konflikata u društvu.

7. *Svađe među ljudima na vlasti* »uzrok su pobuna«, jer uopšte uzev, ugledni ljudi uvlače u svoje svađe celu državu«[19].

Ovi uzroci, koje Aristotel navodi u *Politici*, zaista i dan-danas u mnogim konkretno-istorijskim društvenim zajednicama leže u osnovi političkih konflikata. Identifikacija tih uzroka je veoma značajna. Stoga je Aristotelova misao o konfliktima i njihovim uzrocima ne samo veoma duboka, nego i aktuelna.

Aristotel ovom svom osnovnom pogledu na uzroke pobuna (konflikata) i promjene oblika državnog uređenja dodaje i sledeće: *potcjenjivanje, uvrede, spletke, nesrazmjerno jačanje jedne klase, sitni uzroci i razlike u porijeklu* i slično. Pitanje je koliko je opravdano stavljati ovo u red glavnih uzroka političkih konflikata u društvu i promjena oblika državnog uređenja.

Postavlja se pitanje — zašto Aristotel ovoliku pažnju posvećuje istraživanju konflikata i njihovim uzrocima. Nije bila u pitanju samo znatiželja njegovog enciklopedijskog i genijalnog uma. Prije svega, posrijedi je njegova želja i interes da, kao ideolog i branitelj robovlasničkog društva, iznađe odgovarajuća sredstva koja bi bila uspješna u pogledu spasavanja vlasti svoje klase (klase robovlasnika). On je, kako ističe Marks: »robovsko građanstvo posmatrao kao *neprolazno*«. Njegov je cilj bio da pronađe sredstva kako bi se spasilo to gazdinstvo od buna robova i siromašnih, čije su akcije potresale robovlasničko društvo.

3. Aktuelnost Aristotelovih misli o državnom uređenju iznijetih u »Politici«

Oslanjajući se na ogromna politička iskustva i činjenice iz istorije stare Grčke, Aristotel je, odgovarajući zahtjevima i interesima svoje klase i svoga vremena, tragao za sredstvima koja bi bila dostatna i primjenljiva njemu savremenoj društvenoj stvarnosti, krcatoj društvenim protivurječnostima i konfliktima. Bio je uvjeren da će ekspliciranjem cijelog sistema mjera, na koje ukazuje u *Politici*, pomoći robovlasnicima da onemoguće pobune, ustanke i prevrate državnog uređenja robovlasničkog društva i tako ga spasiti od propasti, što mu je vrlo stalo.

Mjere koje Aristotel predlaže radi spasavanja robovlasničkog društvenog uređenja izviru iz njegove analize političkih iskustava u svim oblicima državnog uređenja stare Grčke. Riječ je o sljedećim mjerama:

1. Aristotel je zahtijevao strogo *poštovanje zakona*. On ističe da u robovlasničkim »državama treba, kao i inače, paziti da se

[18] Isto, str. 122.

[19] Isto, str, 124.

Digitized by Google

ništa ne čini protiv zakona, a naročito treba izbegavati male izmene; jer kada se protivzakonitost polako uvlači postaje neprimećena, kao što mali izdaci koji se često ponavljaju upropašćuju i imanje i ostaju neprimećeni zato što se ne izdaju odjednom. Ti sitni izdaci i sitne promene obmanjuju misao kao sofistički sud: ako je svaki pojedini deo mali, onda je i celina mala«[20]. Aristotel ističe da je nužno »katkad menjati zakone«, ali je »potrebna velika opreznost. Jer ako je korist od promene zakona mala, a navikavanje građana na lako ukidanje zakona rđavo, onda je jasno da treba dopustiti poneke greške zakonodavaca i vlasti«[21].

Aristotel, inače, smatra da »vrhovna vlast treba da pripada mudro sastavljenim zakonima, a nosioci vlasti, bilo jedan ili više, treba da raspolažu vlašću samo utoliko ukoliko zakoni nisu precizni, jer nije lako opštim odredbama obuhvatiti sve pojedinačne slučajeve... Zakoni u dobrim državama moraju biti pravedni, a u izopačenim državnim uređenjima nepravedni«[22].

Poštovanje i ostvarivanje ustavnosti je jedan od važnih principa kojim se, pored ostalog, obezbeđuje diktatura (vlast) vladajuće klase u svakom klasnom društvu.

2. Aristotel smatra veoma korisnim »mnoge demokratske zakonske odredbe« koje omogućavaju da više ljudi ima *»učešća u upravljanju državom*, na primer, *odredba po kojoj je dužina trajanja vlasti ograničena na šest meseci da bi svi jednaki građani mogli da uzmu učešća u vlasti«*. Ovo je korisno, ističe Aristotel, zbog toga što *»oni koji su na vlasti kratko vreme ne mogu tako lako* da zloupotrebe vlast kao oni koji su dugo vremena na vlasti«[23] (*kurziv* — S. D.). Ove misli su aktuelne i inspirativne i u današnje moderno doba, odnosno u svakom istinski demokratskom društvu. Vidimo da je i Titova inicijativa o kolektivnom radu i odgovornosti i uvođenje jednogodišnjeg mandata za sve nosioce javnih funkcija na kursu ove duboko demokratske mjere, na koju je tako davno ukazao Aristotel. Dakle, to nije naš izum i naša osobenost. Nju su stari Grci prvi uveli u državi. Ona je potreba razvoja demokratskih odnosa u društvu i brana otuđivanju nosilaca javnih funkcija i drugih društvenih ovlašćenja od radničke klase i radnih masa uopšte (birokratizaciji »upravljačkog sloja«) i u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

3. Aristotel se zalagao za to da se i zakonom i drugim mjerama *»udesi tako* da vršenje vlasti ne donosi *nikakvu materijalnu korist... Masa* nije toliko nezadovoljna ako je isključena iz vlasti, čak je zadovoljna ako ima dovoljno vremena za svoje poslove, koliko *je nezadovoljna ako smatra da visoki državni funkcioneri kradu narodnu imovinu.* Tada je ogorčena s oba razloga: *zato* što ne

[20] Isto, str. 134.
[21] Isto, str. 41.
[22] Isto, str. 71—72.
[23] Isto, str. 135.

Digitized by Google

učestvuje ni u vlasti ni u materijalnoj koristi«[24] (*kurziv* — S. D.). On predlaže da se onim službenicima koji su se naročito istakli u radu zakonom ustanove *»počasne nagrade«*.

Aristotel ističe »da su svi oni oblici državnog uređenja koji imaju u vidu opštu korist ispravni i apsolutno pravedni; naprotiv, svi oni oblici državnog uređenja koji se staraju samo o koristi onih koji su na vlasti izopačeni su, jer u njima odnos upravljača i potčinjenih liči na odnos gospodara i roba, dok je država zajednica slobodnih ljudi«[25].

4. Aristotel zahtijeva *najširu kontrolu* organa vlasti u pogledu *raspolaganja »državnim novcem«*. On kaže: »primopredaja državne blagajne treba da se vrši u prisustvu svih građana i prepisi dokumenata o primopredaji treba da budu izloženi po fratrijama, lahovima i filama«[26].

5. U pogledu izbora najviših državnih funkcionera treba se držati sledećih kriterija. Najvažnije je pri tome da *»oni koji hoće da vrše najvišu vlast treba da imaju tri osobine: prvo, ljubav prema postojećem državnom poretku, drugo, izvanrednu sposobnost za obavljanje funkcija koju iziskuje vršenje vlasti i treće, vrlinu i pravednost koje zahteva odgovarajuće državno uređenje«*[27] (*kurziv* — S. D.).

6. Aristotel naglašava da je osobito značajno ne dopustiti u svim oblicima državnog uređenja *»da iko postane nesrazmerno moćan;* naprotiv, bolje je nastojati da položaji budu mali i da dugo traju, nego da odmah budu visoki, jer *položaji kvare ljude* i nije svaki čovek u stanju da podnosi sreću; a ako nije tako, *ne treba položaje date odjednom oduzimati već postepeno.* I naročito treba nastojati da se zakonima uredi *da niko ne postane odveć moćan* ni zbog prijatelja ni zbog novca; a ako nije moguće (to sprečiti), treba im omogućiti da dođu do izražaja u inostranstvu«[28] (*kurziv* — S. D.).

On upozorava da je opasno koncentrisati veliku vlast u rukama ne samo pojedinaca i grupa, nego i »pojedinih organa vlasti«[29]. Osim toga, po mnogo čemu je veoma poučan Aristotelov savjet da se *»ne dâ jednom čoveku velika moć nego,* ako se tome može izbeći, *nekolicini jer u tom slučaju će jedni druge držati na oku.* Međutim, ako je *neophodno da neko ipak dobije veliku moć, neka to ne bude čovek odvažne prirode,* jer su takvi ljudi više no iko spremni za sve poduhvate. *I ako je potrebno nekoga lišiti moći, treba to raditi postepeno i ne treba mu odjednom oduzeti svu moć«*[30] (*kurziv* — S. D.).

---

[24] Isto, str. 137.
[25] Isto, str. 64.
[26] Isto, str. 137.
[27] Isto, str. 138.
[28] Isto, str. 136.
[29] Isto, str. 128.
[30] Isto, str. 150.

Digitized by Google

7. *Princip dekumulacije funkcija* takođe *je jedna od* mjera koju predlaže Aristotel. On kaže: »*i to što jedan čovek ima nekoliko funkcija u vlasti može se smatrati rđavim. Jedan čovek najbolje radi jedan posao, a zakonodavac treba da se pobrine da se to izvede i da ne propiše jednom istom čoveku da svira u frulu i da pravi cipele.* Stoga tamo gde država nije mala *više odgovara načelu politeje i demokratije da što više građana uzme učešća u vlasti.* To je, naime, kao što smo rekli, *više u duhu zajednice i svako će bolje i brže uraditi svoj posao*«[31] (*kurziv* — S. D.).

8. Aristotel ističe da je *najvažnije pravilo* koje doprinosi očuvanju društvenog uređenja »*paziti da onaj deo građana koji je odan državi bude jači od onog koji to nije*«[32]. Međutim, »od svih mera za očuvanje državnog uređenja najvažnija je ona koju danas svi zanemaruju, a to je *vaspitanje u duhu državnog uređenja.* A vaspitati u duhu državnog uređenja ne znači stvarati građane po volji pristalice oligarhije ili demokratije koji će biti oslonac demokratije, odnosno oligarhije. Međutim, u današnjim oligarhijama *sinovi onih koji su na vlasti vode raskošan život, dok se sinovi siromašnih čeliče naporima i teškim radom, tako da hoće i mogu da stvaraju prevrate*«[33](*kurziv* — S. D.).

Navedene mjere, koje predlaže Aristotel, značajne su i inspirativne i za naše socijalističko samoupravno društvo. Politička iskustva Helene naročito su korisna za društvo koje razvija istinske demokratske društvene odnose i bori se protiv birokratizma i uopšte protiv otuđivanja javne vlasti od društva. Zato smo toliko pažnje i obratili na njih. Aristotelova genijalna i trajno vrijedna generalizacija političkih iskustava drevne Grčke i zaključci do kojih je došao ukazuju da je tendencija otuđivanja države i od vlastite klase čiji je instrument zakonita pojava, kao i to da je neophodno preduzimati mjere (aristotelovske) koje će sprečavati pretvaranje političke vlasti u silu nad društvom.

Demokratija, kao oblik državnog uređenja (društvenog), u tom pogledu najprimjerenija je. Reljefan sintetički prikaz demokratije dao je Aristotel. Taj prikaz on temelji na analizi i sintezi (generalizaciji) demokratije kao oblika društvenog uređenja stare Grčke.

Aristotel kaže: »*demokratija* se sastoji u sledećem: *svi građani mogu da budu birani za sve funkcije u vlasti;* svi imaju vlast nad svakim pojedincem i svaki pojedinac, naizmenično, nad svima. *Organi vlasti biraju se kockom,* bilo svi, bilo svi oni za koje nije potrebno iskustvo i znanje; cenz nije uslov da se dobije neki položaj, a ako i jeste, onda je to minimalni cenz; *jedan isti čovek ne može dva puta da obavlja istu dužnost, odnosno to je moguće samo u ograničenom broju slučajeva, ili ako su u pitanju neki manje važni položaji, izuzimajući pri tome položaje u vojsci; sve funkcije traju kratko vreme,* a ako ne sve, onda one kod kojih je

[31] Isto, str. 51.

[32] Isto, str. 138.

[33] Isto, str. 139—140.

Digitized by Google

to moguće; *svi građani i iz svih društvenih redova su sudije u svim pitanjima,* ili bar *u najvećem broju pitanja,* kao što su, na primer, polaganje računa od strane državnih službenika, politički procesi i privatni ugovori; *narodna skupština ima vrhovnu odluku u svim odnosno u najvažnijim pitanjima, i nijedan drugi organ vlasti nema pravo odlučivanja ni u jednoj stvari* ili samo u stvarima koje nemaju naročitog značaja«[34] (*kurziv* — S. D.).

Socijalistička samoupravna demokratija, kao oblik ostvarivanja uloge radničke klase savremene Jugoslavije, ugradila je principe demokratije stare Helene. Upravo ovdje smo podvukli najvažnije principe na koje ukazuje Aristotel. Ovi principi organizovanja, konstituisanja i funkcionisanja drevne grčke demokratije, zajedno sa mjerama koje Aristotel predlaže, makar i u cilju spasavanja robovlasničkog društva, o kojima smo već nešto rekli, eksplicirani su na odgovarajući način i u Ustavu SFRJ, naravno saglasno potrebama savremenog socijalističkog društva. Stoga mjere koje je naznačio Ustav SFRJ u cilju daljeg razvijanja i obezbeđenja socijalističke samoupravne demokratije nijesu novina niti jugoslovenski izum. Naprotiv, njihova izvorišta nalaze se u iskonskim težnjama i naporima čovječanstva na planu razvoja demokratskih odnosa u političkoj sferi društva, a protiv samovolje, uzurpacije demokratskih prava i ograničavanja slobode čovjeka i građanina. Dakle, principi naše socijalističke samoupravne demokratije izražavaju kontinuitet napora demokratski orijentisanih snaga čovječanstva na planu razvitka demokratskih društvenih odnosa.

Na kraju, čini se da je korisno iznijeti i još neka veoma lucidna i duboka zapažanja, koja ističe Aristotel u *Politici* u vezi sa vršenjem vlasti od strane onih koji su u društvu imali suviše veliku moć. Ovo činimo ne samo zbog toga što pojava, na koju Aristotel ukazuje, ima i dan-danas gdje moćnici vladaju, nego i zato što smo uvjereni da neka načela »političke etike nisu promenjena ne samo od Makijavelijevog *Vladaoca,* kako to kaže Artur Kestler u *Pomračenju o podne,* nego čak i od Aristotelove *Politike* do danas. Stoga, Staljin i drugi skloni tiraniji nijesu na »ormariću stalno držali« samo *Vladaoca,* nego i Aristotelovu *Politiku.*

Izopačena državna uređenja — a uređenjima smatra oligarhiju i demokratiju — odnosno tiranija »u sebi sadrži rđave strane oligarhije i demokratije«[35].

Aristotel kaže da je zajednička crta oligarhije i tiranije u tome što nemaju »*potpuno poverenje u narodnu masu,* pa su joj tirani zbog toga oduzimali oružje, zatim zlostavljanje masa, proganjanje iz grada i raseljavanje...« Zatim, zajednička crkva tiranije i demokratije »jeste *borba protiv istaknutih ljudi, koje tiranina tajno i javno uništava i proganja kao protivnike* i prepreku za svoju vlast... Otuda Perijandrov savet Trasibulu da *treba*

[34] Isto, str. 157.

[35] Isto, str. 141.

Digitized by Google

seći klasje koje strči, tj. da uvek treba uklanjati istaknute građane«[36].

Aristotel ističe da »*tirani seju razdor i klevete, podbadaju prijatelje protiv prijatelja,* narod protiv plemića, a bogataše jedne protiv drugih. *Pravilo* je tirana da *nemaju poverenja* u prijatelje, jer oni dobro znaju da i *ako svi građani žele da obore tiranina, njegovi prijatelji imaju najviše mogućnosti* da to učine«[37] (*kurziv* — S. D.).

Koje ljude vole tirani? »*vole rđave ljude zato što uživaju u laskanju, a čovek slobodna duha ne ume da laska. Plemeniti ljudi umeju da vole, ali ne i da laskaju. A rđavi ljudi mogu da se upotrebe za nečasne poslove*... Stoga tirani progone plemenite ljude jer su oni neprijatelji njihove vlasti, ne samo zato što oni nisu u stanju da se pokoravaju despotskoj vlasti, već i zato što oni imaju poverenja u sebe i stiču poverenje drugih ljudi i zato što nisu sposobni da izdaju ni sebe ni druge... Tiranin isto tako ne trpi plemenita i slobodna čoveka, jer smatra da on može da ima te vrline i da plemenitost i slobodoumnost smanjuju njegov autoritet i umanjuju njegovu vlast... Običaj je tiranina da poziva za svoj sto strance i da se druži sa njima, a ne sa svojim građanima, jer su njegovi građani za njega neprijatelji, a stranci nemaju razloga da rade protiv njega...«

Osim toga, cilj tiranije je, »*prvo, učiniti podanika poniznim,* jer niske duše nikada nisu sposobne za zaveru, drugo, sejati *nepoverenje među građane*... treće, cilj tiranije je oslabiti građane i oduzeti im mogućnost za neki poduhvat«[38].

Aristotel kaže da je to »jedan način pomoću koga se mogu održati tiranije«. Drugi način je da tiranin *sačuva moć* »da bi mogao da vlada ne samo onima koji to hoće već i onima koji to ne žele... *Moć mora da bude i ostane temelj tiranije,* a ostalo tiranin može da radi ili bar da se pretvara da radi ugledajući se na baslije«[39] (*kurziv* — S. D.).

Da bi se tiranin održao na vlasti, pored moći koju mora da ima, Aristotel savjetuje sljedeće:

1. Tiranin treba »*da se pravi kao da se brine o opštoj državnoj imovini, da je ne rasipa na poklone koji mogu da ogorče ljude*... Štaviše, *tiranin treba da polaže računa o prihodima i rashodima,* jer ako tako radi, *činiće se da je domaćin a ne tiranin. A budući da je on vrhovni gospodar u državi, ne treba da se boji* da će mu ikada nestati novca«[40] (*kurziv* — S. D.).

2. Tiranin »*mora da se pretvara kao da zahteva dažbine i nameće novčane obaveze u opštem interesu*... Jednom rečju, *treba*

[36] Isto, str. 142.
[37] Isto, str. 148.
[38] Isto, str. 149.
[39] Isto.
[40] Isto.

Digitized by Google

da predstavi sebe kao čuvara i blagajnika opštenarodne a ne svoje imovine«[41] (*kurziv* — S. D.).

3. Tiranin »*ne treba da izgleda nepristupačan, već dostojanstven, tako da kod onih koji s njim dolaze u dodir* izaziva poštovanje, a ne strah... Uz to, ne treba da se *zna da je uvredio i osramotio ne samo bilo koga od svojih podanika,* naročito nekog mladića i devojku, *nego bilo koga od svojih ljudi.* I *žene* tirana treba tako *da se ponašaju prema drugim ženama,* jer su mnoge tiranije propale krivicom žena«[42] (*kurziv* — S. D.).

4. Tiranin treba da bude »naročito umeren što se tiče *telesnih uživanja i čulnih, a ako nije u stanju da bude umeren, onda treba* pored drugih da se *pravi* da beži od tih uživanja«[43] (*kurziv* — S. D.).

5. Tiranin »*treba da se brine o gradu* i da ga uređuje kao da je gradonačelnik a ne tiranin«[44] (*kurziv* — S. D.).

6. Tiranin »*treba uvek da se pokazuje revnosnim u religioznim stvarima*«, ali da se »*čuva da u tome ne* ispadne glupo sujeveran«[45] (*kurziv* — S. D.).

7. Tiranin »*onim ljudima koji se u nečemu ističu treba da odaje počast... I treba on lično da im ukazuje počast, a brigu oko kažnjavanja da prepusti drugim službenicima i sudovima*«[46] (*kurziv* — S. D.).

8. Tiranin »*mora da se uzdržava od vređanja bilo koje vrste, a naročito da se pazi da nekoga ne udari i ne obeščasti* nečiju mladost. Pri tome posebnu pažnju treba da obrati na ljude kojima je *stalo do časti.* Jer dok ljudi kojima je stalo do novca teško podnose oduzimanje imanja, dotle ljudi kojima je stalo do časti i plemeniti ljudi teško podnose gubitak časti. Stoga takve ljude ne treba da kažnjava ili treba da se pravi da ih kažnjava kao otac... Jednom rečju, *sve ono što bi moglo da liči na povredu časti treba da iskupi* ukazivanjem većih počasti«[47] (*kurziv* — S. D.).

9. Aristotel konačno savetuje tiranine da »pošto državu sačinjavaju dve klase, *bogati i siromašni, i jedni i drugi treba da veruju da je ta vlast za njih korisna i ne treba dopustiti da jedni drugima čine nepravdu. Onu klasu koja je jača tiranin treba da priveže za svoju vlast, jer ako bude obezbedio tu zaštitu neće biti prinuđen da oslobađa robove* niti da oduzima građanima oružje«[48] (*kurziv* — S. D.).

---

[41] Isto, str. 149—150.
[42] Isto, str. 150.
[43] Isto.
[44] Isto.
[45] Isto.
[46] Isto, str. 150—151.
[47] Isto, str. 150.
[48] Isto, str. 151.

Digitized by Google

10. Tiranin »sam treba po svome karakteru *da bude valjan ili bar donekle valjan i ne sme da bude sasvim zao,* nego samo donekle«[49] (*kurziv* — S. D.).

Na kraju valja se upoznati sa još jednim Aristotelovim savjetom. On preporučuje svim državnicima stare Grčke sljedeće: »Države se mogu sačuvati ne samo time što su daleko od opasnosti da budu uništene, *nego katkad upravo time što im je opasnost blizu,* jer strah povećava brigu o državi. *Stoga oni kojima je poverena država treba da (kod građana) izazivaju strah* i da ono što je *daleko predstavljaju kao blisko da bi građani čuvali državu* i neprekidno bdeli nad njom kao noćna straža. Uz to *treba nastojati da se zakonskim merama izbegnu svađe i pobune i da se oni koji nisu uvučeni u svađe spreče da* i sami uzmu u njoj učešća, jer dužnost je državnika a ne bilo koga građanina da upozna zlo u njegovom početku«[50] (*kurziv* — S. D.), a početak je, kako bi se reklo, polovina svega.

Šire razmatranje značaja i aktuelnosti navedenih savjeta koje vlastodršcima daje Aristotel nije ovdje mogućno. Dovoljno je samo podsjetiti na to koliko su za mnoge tirane i njima slične, i u moderno doba savremenog društva, ovi Aristotelovi savjeti bili od koristi. Oni su se njih držali, čak i veoma dosljedno. To se naročito odnosi na moćnike u despotskim sistemima vladavine. No svi savjeti i mjere koje Aristotel iznosi u *Politici* sračunati su na očuvanje bilo kojeg oblika državnog uređenja antičke Grčke, odnosno diktature robovlasnika, jer je on bio ideolog robovlasničkog društva. Uprkos tome, kao što smo pokazali, Aristotelova misao je i danas aktuelna.

4. Neka zaključna razmatranja

U prikazu Aristotelovog viđenja konflikata kroz robovlasničko društvo Grčke, datog u djelu *Politika,* naznačene su i ocjene i iznijeti neki od relevantnih zaključaka. Ovdje se treba ograničiti na neke najvažnije konstatacije.

Prvo, Aristotel u *Politici* govori o konfliktima u robovlasničkom društvu Grčke, ne samo saglasno njegovom učenju o čovjeku i društvu, koje je, mada i nepotpuno, izloženo u ovom radu, nego i njegovim idejnim, odnosno klasnim opredjeljenjima i interesima primjerenima ideologu i branitelju robovlasničkog društvenog poretka.

Drugo, Aristotel je pri identifikovanju konflikata i njihovih uzroka na genijalan način izvršio generalizaciju političkih iskustava Helene, oslonjenu na zamašni istraživački rad u konkretno-istorijske realnosti 158 grčkih država, koji je izložen u monumen-

[49] Isto.

[50] Isto, str. 135.

Digitized by Google

talnom zborniku *Politeja (Državni ustavi). Politika* daje i trajno vrijednu za političku nauku sintezu tih iskustava.

Treće, Aristotel je znalački i prvi put u istoriji političke misli i literature primjenio ne samo analitičko-sintetički, nego istorijski, odnosno dijalektički metod i pri istraživanju konflikata u Grčkoj, što potvrđuje Engelsova misao da su u staroj Grčkoj njeni najistaknutiji mislioci bili po prirodi dijalektičari, a Aristotel među njima najumniji i najveći dijalektičar. Da je to tačno, potvrđuje i činjenica da je Aristotel konsekventno primijenio i pri istraživanju konflikata u staroj Grčkoj analitičko-sintetički (»sjedinjenje analize i sinteze — razlaganje na pojedine delove i ukupnost, sabiranje tih delova u jedno« — Lenjin, *Elementi dijalektike*) i istorijski metod (posmatrao je konflikte u ondašnjoj Grčkoj, saglasno principu konkretnog dijalektičkog mišljenja, da se svaka suština-pojava »objektivno posmatra u njenom razvitku i sopstvenom menjanju, njenom sopstvenom životu« — Lenjin, *Elementi dijalektike).*

Aristotel se u analizi političkih iskustava Helene i konflikata u njenom robovlasničkom društvu iskazao zaista kao genijalan dijalektičar, naročito time što je na djelu primijenio princip dijalektike koji zahtijeva da se u svakoj stvari-procesu-stanju u objektivnoj stvarnosti otkriju i saznaju njene »unutrašnje protivurečne tendencije«, to jest »priznanje (otkriće) protivurečnih, uzajamno isključujućih tendencija u svim pojavama i procesima prirode, uključujući i pojave društva i duha«[51].

Otuda je Aristotel otkrivao u političkom životu suprotnosti između vladanja i pokoravanja, suprotnosti između bogatih i siromašnih (imovinske nejednakosti), pojedinačnih i opštih interesa, države i društva itd.

Četvrto, Aristotel je utvrdio da u osnovi konflikata u društvu leže suprotnosti »različitih sila i tendencija« (Lenjin), odnosno interesa pripadnika robovlasničkog društva, mada je iz klasnih razloga i opredjeljenja, kao vatreni branitelj robovlasničkog društva, zaobišao osnovni klasni sukob između robova i robovlasnika. On je otkrivao suprotnosti interesa u klasi robovlasnika čiji je bio ideolog i pripadnik. Pri tome je veoma značajno što je imovinsku nejednakost i unutar robovlasničke klase stavio među čelne uzročnike konflikata u robovlasničkom društvu. Aristotel je sukob interesa između bogatih i siromašnih i onih koji se po materijalnom stanju nalaze između njih na sredini (Aristotel je bio upravo ideolog ovog sloja robovlasnika) uvrstio među glavne, ako ne i najglavnije uzroke konflikata i pobuna (»promene državnog uređenja«).

Marksistička teorija konflikata izvorište političkih konflikata u društvu, u kranjoj konsekvenci, traži i nalazi u položaju ljudi u istorijski određenom sistemu materijalne proizvodnje, odnosno u tome kakav je materijalni položaj aktera konflikata. Aristotelovo

[51] Lenjin, *Filozofske sveske*, »Kultura«, Beograd, 1955, str. 194.

Digitized by Google

učenje — da u osnovi konflikata leži, prije svega, »imovinska nejednakost« — može se smatrati u izvjesnom smislu pretečom, začetnikom marksističkog učenja o konfliktima. Osim toga, kod Aristotela je značajno i otkriće da ni vladajuća klasa (u ovom slučaju robovlasnici) nije interesno homogena, već heterogena.

Peto, sa marksističkog gledišta (odnosno naučnog), neprihvatljivo je kod Aristotela što u izvore konflikata-pobuna u Grčkoj ubraja, uporedo sa »imovinskim nejednakostima«, neke uzroke koji imaju marginalni značaj (»svađe među ljudima na vlasti«, »rđava uprava«, »uvrede«, »spletke«, »karijerizam« i drugo). Naime, Aristotel pri traganju i utvrđivanju suprotnosti koje leže u osnovi konflikata nije razlučio glavne od sporednih. On smatra da su dva najznačajnija uzroka pobunama-konfliktima, zapravo, »imovinska nejednakost« i »nejednakost u počastima«.

Šesto, Aristotel je u red glavnih uzroka konflikata u društvu i promjena državnog uređenja, saglasno svojoj ukupnoj filozofskoj koncepciji čovjeka da je sve od prirode stvoreno (kao i rob, robovlasnik, čovjek kao društveno- političko biće itd.), uvrstio i neke koji se odnose na psihološku (psihičku) konstituciju i karakterne osobine ljudi (osionost, želja za bogaćenjem, položajima, spletke i drugo). Uopšte je predimenzionirao subjektivnu komponentu aktera sukoba, pogotovo ljudi koji su na vlasti. On je, zaista, dosta zanemarivao subjektivno date društvene i ukupne klasne suprotnosti u robovlasničkom društvu. No on, s obzirom na nerazvijenost nauke, klasne interese koje je branio, nije mogao uopšte preći istorijski okvir svoga vremena, i dati potpunu i objektivnu (naučnu) viziju konflikata. Ovo što je on učinio pri obradi ove teme, i to je dovoljno i veoma vrijedno.

Sedmo, Aristotel je, tragajući i identifikujući — čak i na način kako je to činio i bez obzira dokle je u tome stigao — uzroke konflikata u društvu, otkrio i ukazao na značajnu tendenciju vezanu za fenomen političke vlasti, koja je imanentna njenoj protivurječnoj prirodi. Naime, on je ukazao na tendenciju i svojstva otuđivanja državne vlasti od vladajuće klase, odnosno društva. To je on učinio i predlaganjem mjera za spasavanje robovlasničkog društvenog poretka (i tiranije, aristokratije i demokratije).

Osmo, Aristotel je zaslužan što je u *Politici* ostavio svjedočanstvo o ustrojstvu raznih oblika državnog uređenja sa kojima se u ovoj ili onoj varijanti susreće i savremeno društvo.

Deveto, posebno su veoma aktuelne i višestruko inspirativne i poučne mjere koje Aristotel predlaže za očuvanje demokratski uređenog društvenog poretka. Pri tome je najznačajnije ukazivanje na potrebu realizacije principa, kojima se obezbjeđuje sprečavanje otuđivanja nosilaca javnih ovlašćenja od društva (izbornost, izmjenljivost, ograničavanje mandata na kratko vrijeme, dekumulacija funkcija, javnost rada, društvena kontrola, zabrana sticanja materijalne koristi i privilegija po osnovu funkcija u vlasti i drugo).

Deseto, Aristotel je i začetnik teorije konflikata, a ne samo države i politike.

Digitized by Google

Na kraju treba istaći da je Aristotelovo djelo *Politika* od izuzetne i trajne vrijednosti za sve poslenike političke nauke i veoma poučno u mnogo čemu, kako po dosljednosti u primjeni analitičko-sintetičkog i istorijskog metoda u istraživanju političkih pojava i procesa tako isto po dubini, jasnoći i jezgrovitosti misli, kojoj mogu da pozavide i mnogi vrsni naučnici danas.

Digitized by Google

Dr Milun Perović: Samoupravljanje i upravljanje u organizacijama udruženog rada

(Institut za unapređivanje organizacije rada i usavršavanje kadrova, Beograd, 1984, strana 272)

Od uvođenja socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji 1950. godine do danas jedno od centralnih pitanja naše pravne i političke teorije i idejno-političkih preokupacija i dogovora bilo je: u kojoj meri radnici zaista odlučuju o uslovima vlastite i opštedruštvene egzistencije, to jest u kojoj meri proces samoupravnog odlučivanja potiskuje etatističko-birokratski način odlučivanja i tako postaje osnova za uspešno funkcionisanje i razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja? S pojavom kriznih stanja u društveno-ekonomskim odnosima i funkcionisanju političkog sistema u našoj zemlji ovo pitanje postaje sve aktuelnije. Štaviše, postalo je centralno pitanje kritičkog sagledavanja funkcionisanja političkog sistema. Sredinom februara ove godine objavljen je tekst separata Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja koji upravo tretira problematiku samoupravnog odlučivanja radnika u organizacijama udruženog rada. U ovom materijalu se konstatuje da je jedna od karakteristika sadašnje etape razvoja veliki raskorak između Ustavom projektovanog i u praksi ostvarenog položaja radnika u udruženom radu i u društvu u celini; zatim, da postoje mnogobrojne smetnje i neostvarene pretpostavke (na društvenom, ekonomskom i materijalnom planu) koje

Digitized by Google

bitno sužavaju prostor za samoupravno odlučivanje radnika, kao i da ostvarivanje osnovnih opredeljenja iz Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu o samoupravnom odlučivanju u praksi nailazi na niz većih teškoća i problema, pa i na otpore koji otežavaju njihovu doslednu primenu. Iz ovoga jasno proizlazi da je istraživanje ove problematike od posebnog značaja za funkcionisanje i razvoj našeg političkog sistema.

Pred nama je studija dr Miluna Perovića u kojoj se analiziraju objektivni uslovi i okolnosti u kojima teče proces samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada, i utvrđuju se i razmatraju subjektivne pretpostavke procesa samoupravnog odlučivanja, s ciljem da se odredi stepen saglasnosti između normativno-institucionalnih rešenja i političkih opredeljenja o odlučujućoj ulozi radnika u uređivanju uslova svoje društvene egzistencije i da se utvrde stvarno društveno stanje i odnosi u empirijskoj praksi u organizacijama udruženog rada.

Studiju čine uvod, u kojem su izložene opšte teorijske koordinate istraživanja, i četiri dela, u kojima autor pomno istražuje odnos objektivnog i subjektivnog, normativno-institucionalnog i stvarnog u procesu samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada.

U uvodu autor ukazuje na značaj političkog procesa u funkcionisanju političkog sistema. Proces političkog odlučivanja — kaže Perović — instrument je funkcionisanja političkog sistema i njegovih pojedinih institucija i sredstvo ostvarivanja osnovnog produkcionog društvenog odnosa — interesa, čime se izražava karakter i suština društva i njegovog političkog sistema. »Kroz kvalitet odluka i njihovu ostvarivost u praksi izražava se spremnost, sposobnost i snaga jednog društva da izrazi, definiše i realizuje svoja idejno-politička opredeljenja i ustavna rešenja, kao i ciljeve u svom razvoju, odnosno da svesno, organizovano i odgovorno pokreće i raspravlja svoja egzistencijalna pitanja i o njima kompetentno odlučuje« (str. 7). Jednom rečju, kaže autor, političkim odlučivanjem se regulišu ukupni društveni odnosi, pravci i ciljevi društvenog razvoja, kao i zaštita tog razvoja. Zato svaki politički sistem treba da odgovori na pitanje — ko i kako u tom sistemu donosi odluke o strateškim pitanjima i ciljevima društvenog razvoja i čiji interesi dominiraju u procesu političkog odlučivanja, odnosno ko *de facto* vrši vlast i upravlja društvenim poslovima.

Karakter procesa odlučivanja u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja određen je svojinskim odnosom, to jest društvenom svojinom na sredstvima za proizvodnju, procesom udruživanja rada i samoupravljanjem kao osnovnim principom organizacije društva. Autor analizira ostvarivanje ovih pretpostavki procesa samoupravnog odlučivanja i dolazi do zaključka, koji je evidentan, da se one ne ostvaruju željenom dinamikom i da ima velikih teškoća, zastoja i dilema u njihovom ostvarivanju. To dovodi do značajnih teškoća, pa i kriznih stanja u oblasti društveno-ekonomskih odnosa i u funkcionisanju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Sadašnje nepovoljno stanje u razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, kaže Perović, posledica je višegodišnjeg raskoraka između normativno-institucionalnih rešenja u oblasti društveno-ekonomskih odnosa i materijalne proizvodnje, kao i nedoslednosti u primeni i ostvarivanju tih rešenja u društvenoj praksi, koja su, uglavnom, rezultat više idealizovanih ambicija i želja nego realnih mogućnosti i saglasnosti društva da otvara perspektive i utire puteve novom socijalističkom samoupravnom razvoju. Konkretno, problemi i protivrečnosti sadašnjeg trenutka u društveno-političkom sistemu Jugoslavije i društveno-ekonomska kriza predstavljaju, u svojoj suštini, upravo »probleme i krizu odlučivanja, odnosno procesa samoupravnog i političkog odlučivanja u užem smislu, tj. odvijanje tih procesa mimo normativno-institucionalnih rešenja i idejno-političkih opredelje-

Digitized by Google

nja i presudnog uticaja političkog i državnog faktora na konačno odlučivanje i njegovu čestu blokadu« (str. 8). Polazeći od saznanja da se samoupravljanje i njemu primereni proces odlučivanja suočavaju sa većim teškoćama, Perović je sebi stavio u zadatak da u ovoj studiji analizira ostvarivanje samoupravljanja i samoupravnih prava radnika u procesu samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada i da utvrdi u kojoj meri oni stvarno upravljaju radom i poslovanjem svojih organizacija udruženog rada i koliko su u toj svojoj aktivnosti autonomni i nezavisni od tutorstva države i njene regulativne funkcije.

Prema mišljenju autora, radnička klasa, radni ljudi i građani još nisu postali odlučujući činioci u procesu samoupravnog, odnosno političkog odlučivanja, i to iz dva osnovna razloga. U prvom redu, reč je o prevelikoj normativnoj, regulativnoj i kontrolnoj funkciji države i uređivanju odnosa u sferi materijalne proizvodnje i udruženog rada i preuzimanju gotovo svih kompetencija za stabilizaciju privrede i za izlazak iz sadašnje krizne društveno-političke i ekonomske situacije. Drugi razlog je u nedovoljno razvijenoj svesti, nepripremljenosti i neosposobljenosti, to jest nekompetentnosti radnika i radnih ljudi da preuzmu na sebe neposredno ostvarivanje ustavnih načela i zakonskih odredbi u vršenju svoje radničke vlasti kao političke vlasti i upravljanje drugim društvenim poslovima, odnosno ostvarivanje svojih prava, dužnosti i odgovornosti u socijalističkoj transformaciji jugoslovenskog društva na samoupravnim osnovama i principima. A to znači da se »svesno, organizovano i odgovorno suprotstave svim drugim činiocima i uticajima spolja u procesu odlučivanja, a naročito grupnosvojinskom i državnosvojinskom monopolu« (str. 10). Problem kompetentnosti za odlučivanje Perović ne vezuje samo za radničku klasu, već ga postavlja i šire, na time otvara jedno od krucijalnih pitanja našeg društveno-političkog sistema. Perović smatra da nema dovoljno marksističkih studija o operacionalizaciji političke vlasti radničke klase — kako će proletarijat — radnička klasa stvarati i razvijati svest i volju za upravljanje društvenim poslovima, kako će izgledati u praksi taj prelazak »klase po sebi« u »klasu za sebe« i kako će proletarijat izgledati »organizovan kao vladajuća klasa«. U tome autor vidi jedan od osnovnih razloga što nemamo razvijenu i konzistentnu marksističku političku teoriju o procesu političkog odlučivanja koja bi sadržala sve bitne elemente neophodne za autentično i kompetentno odlučivanje radničke klase o uslovima socijalističke izgradnje i razvoja društva. Naime teoriju »kako operacionalizovati političku vlast radničke klase u konkretnim društveno-istorijskim uslovima i odnosima; koje su to objektivne i subjektivne pretpostavke koje treba ispuniti za valjano i uspešno — produktivno i odgovorno upravljanje društvenim poslovima, čime bi se omogućio trajan i progresivan razvoj i usmerenost društva na socijalističkim osnovama i principima i izrazila i potvrdila prednost socijalističkog sistema nad klasnim političkim sistemima« (str. 11).

Kao cilj istraživanja Perović je postavio utvrđivanje stepena saglasnosti između normativno-institucionalnih rešenja i političkih opredeljenja o odlučujućoj ulozi radnika i uređivanju uslova svoje društvene egzistencije i stvarnog društvenog stanja i odnosa u empirijskoj praksi u organizacijama udruženog rada.

U prvom delu, koji nosi naslov »Udruženi rad — osnova društveno-ekonomskog sistema«, autor razmatra osnove samoupravno udruženog rada, oblike samoupravnog organizovanja udruženog rada, kao i pitanja: samoupravljanje, upravljanje i poslovođenje u organizacijama udruženog rada. Razmatranje ovih pitanja je vrlo bitno za razvoj procesa samoupravnog odlučivanja, jer odnosi između samoupravljanja, upravljanja i poslovođenja u organizacijama udruženog rada spadaju u red najneistraženijih i najneraščišćenijih problema u našoj teoriji i praksi, a posebno u praksi.

Digitized by Google

U drugom delu Perović proučava teorijske osnove procesa samoupravnog odlučivanja ,pitanja društvene moći, vlasti i autoriteta i objektivne i subjektivne uslove i pretpostavke procesa samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada. U ovom delu došla je do izražaja jedna od najvrednijih karakteristika autorovog pristupa ovoj problematici. Naime, uzroke velikih teškoća koje se javljaju u procesu samoupravnog odlučivanja Perović ne traži i ne vidi samo u institucionalnim neusklađenostima i spoljnim faktorima, već i u samim učesnicima u procesu samoupravnog odlučivanja, u samim radnicima, u njihovoj svesti, osposobljenosti i moralno-političkom integritetu, u njihovoj kulturi odlučivanja. Ličnost radnika-samoupravljača ne ispoljava se i ne potvrđuje, kaže Perović, samo kroz vlast i upravljanje, »nego i kroz sticanje, razvijanje i vršenje vlasti nad sobom i drugima, u smislu razvijanja svesti i savesti, razvijanja kolektivne svesti i kolektivnog angažovanja u ostvarivanju sebe i svojih stvaralačkih sposobnosti kroz rad i stvaranje novih materijalnih i duhovnih vrednosti i sopstveni ljudski razvoj« (str. 98). Razmatranje ovih pitanja koja spadaju u domen moralne dimenzije socijalističke demokratije je od posebnog naučnog i političkog značaja, jer nije dovoljno izvršiti samo analizu normativno-institucionalne strane procesa odlučivanja ,već treba sagledati i moralnu snagu i odvažnost ljudi koji u tom procesu učestvuju, njihov smisao za osećanje i oživotvorenje osnovnih načela zajednice.

U trećem delu Perović razmatra normativni i institucionalni sistem procesa samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada.

U četvrtom delu autor analizira proces donošenja samoupravnih odluka u organizacijama udruženog rada. Ovde treba istaći da je Perović dao ne samo korektnu sistematizaciju i analizu teorijskih stavova i normativnih rešenja o smislu i toku ovog procesa, već je učinio korak dalje time što ih je doveo u odnos sa praksom odlučivanja u nas. To mu je omogućilo da sagleda empirijski aspekt procesa samoupravnog odlučivanja. Sva empirijska istraživanja koja se odnose na funkcionisanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja pokazuju da postoji veliki nesklad između normativno-institucionalnih rešenja i stvarne društvene prakse, naime da pretpostavljena stvarnost i delatna stvarnost nisu ni izdaleka identične. Takvo stanje, po mišljenju Perovića, karakteriše i odnose u udruženom radu. »Normativni i institucionalni sistem samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada nije pokazao svoju konzistentnost u adekvatnom rešavanju vitalnih pitanja i problema radnika u organizacijama udruženog rada« (str. 217—218). Normativni i institucionalni sistem samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada je prenormiran i preinstitucionalizovan, što stvara velike probleme u njihovoj primeni i ostvarivanju. Kao najveći problem javlja se birokratizacija i monopolizacija procesa samoupravnog odlučivanja, što, sa svoje strane, dovodi do formalizma i nefunkcionalnosti u empirijskom procesu samoupravnog odlučivanja. Vrednost ovih konstatacija i sudova ogleda se u tome što su zasnovani na mnogobrojnim i tipičnim primerima iz naše žive, svakodnevne samoupravne prakse. To bitno doprinosi kvalitetu ove studije i čini je zanimljivom i potrebnom svima onima koji se iskreno interesuju za realno stanje u oblasti procesa samoupravnog odlučivanja i koji istovremeno žele da ga unaprede.

Po mojoj oceni, to je studija u kojoj se najcelovitije do sada analizira proces samoupravnog odlučivanja u organizacijama udruženog rada, objektivne i subjektivne pretpostavke njegovog ostvarivanja. O našim stremljenjima o oslobođenju radničke klase autor dolazi do jedne ocene u pogledu normativno-institucionalnog, željenog i realno stanja u procesu samoupravnog odlučivanja, koja je nepovoljna sa stanovišta naših društvenih opredeljenja, ali je, na žalost, evidentna. I nije samo evi-

Digitized by Google

dentna, već je ta ocena u ovoj studiji zasnovana i obrazložena. To bitno određuje mesto ove studije u našoj literaturi. Studija je pisana jasnim, jezgrovitim jezikom. Iz tih razloga iskreno je preporučujem kako onima koji se bave proučavanjem procesa samoupravnog odlučivanja tako i mnogobrojnim pregaocima koji se u svakodnevnoj žilavoj borbi koja se vodi u organizacijama udruženog rada zalažu za razvoj samoupravne demokratije, za snaženje položaja radnog čoveka i njegovog dostojanstva.

Strezo Koloski

Dr Meho Bašić: Investicije i privredni razvoj BiH

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1984)

Problematiku privrednog razvoja i investicija autor analizira u četiri poglavlja i zaključnim razmatranjima, znači na oko 200 stranica.

Prvo poglavlje tretira teorijske i metodološke aspekte međuzavisnosti investicija i privrednog razvoja. Daje se osnovni pojmovni aparat putem kojega se sondiraju pretpostavke za temeljnu empirijsku analizu cijelog spektra investicione politike na primjeru BiH. Posebnu pažnju autor ove studije poklanja svim bitnim dimenzijama investicija kao opredjeljujućeg faktora privrednog razvoja. Daju se osnove metodologije praćenja investicija — podjela investicija, zavisnost privrednog razvoja od investicija, metodi utvrđivanja efikasnosti investicija i njihov doprinos funkcionalnom privrednom razvoju.

Iscrpnom analizom i teorijski utemeljenim argumentima autor pokazuje da se sigurno i, reklo bi se, samouvjereno kreće prostorom teorijskog fundiranja platforme za empirijsku analizu, kojoj ovaj dio služi kao temelj.

Premda mnoga od iznesenih mišljenja predstavljaju poznate fundamente ekonomske teorije, velika je zasluga autora što je izvršio selekciju potrebnu za njegov pristup analizi i što vrlo jasno i razumljivo analizira kompleksan teorijski instrumentarij, što može da bude izuzetno olakšavajuća okolnost za čitaoca.

Drugo poglavlje je posvećeno problematici sistema proširene reprodukcije i privrednom razvoju BiH. U njemu se sa svih strana osvjetljavaju prednosti analiziranog prvog poglavlja. Sa jasno odabranom i precizno definisanom aparaturom datom u uvodnom pogljavlju autor nam razotkriva mnoge probleme privrednog razvoja BiH.

Cjelovitost analize investicija zahtijeva da se one smjeste u cjelinu sistema proširene društvene reprodukcije. Osnovni odnos, koji daje ton i karakter proširenoj reprodukciji, svakako je odnos akumulacija — investicije. Autor analizira kako se, na osnovama funkcionisanja sistema proširene reprodukcije, vrši globalna raspodjela društvenog proizvoda i daju determinantne akumulativne i reproduktivne sposobnosti društva. Akumulacioni potencijal, stabilnošću svojih mehanizama formiranja, obezbjeđuje čvrstu osnovu za racionalan sistem investicija. Autor se upušta u analizu fundamentalnih odnosa u samoupravnom društvu i odbacuje tezu prema kojoj akumulacija treba da bude rezidual, odnosno tezu prema kojoj kolektiv može potpuno slobodno i »samoupravno« potcjenjivati akumulaciju kao stratešku osnovu sistema proširene reprodukcije. Zalažući se za uvođenje minimalne akumulacije dogovorene na nivou društva, autor želi sondirati čvrste pretpostavke za vođenje efikasne investicione politike. Time on ne negira niz propusta u vođenju investicione politike koji su uslovili rasipničko trošenje ionako oskudne akumulacije. Slabosti siste-

Digitized by Google

ma formiranja i mobilnosti akumulacije snažno destabilizuju privredna kretanja i sistem investicija udaljuju od optimuma. Struktura izvoza investicionih sredstava čini veliku smetnju uspostavljanju kvalitativno novih odnosa u domenu proširene reprodukcije. Zavisnost investicija od akumulacije nalaže potrebu prevazilaženja protivrječnih kretanja između ova dva sektora u cilju postizanja efikasnije upotrebe društvene akumulacije i racionalnijeg investiranja.

Treće poglavlje obuhvata analizu politike investiranja u privrednom razvoju BiH. U njemu se analiziraju osnove investicione politike, u sklopu cjelovitih kretanja u SFRJ i BiH. Pažnju čitaoca svakako će privući cjelovita i naučno argumentovana analiza investicija po periodima, regionima, po godinama. Široko postavljena komparativna analiza omogućava da se sa lakoćom prate osnovni pravci investicione aktivnosti. Pred čitaocem su bogate ilustracije ukupne investicione politike: odnos društvenih i privatnih investicija, privrednih i neprivrednih, raspored investicija po sektorima, oblastima i kompleksima, te investicija u osnovna i obrtna sredstva. Time su pred čitaocem izukrštani svi relevantni odnosi koji omogućavaju da se uhvate glavni problemi i da se sugerišu osnovna rješenja za koja se autor zalaže. Međunarodna kompenzacija i međusobni odnosi u našoj privredi pokazuju nam u jednom novom svjetlu kompleksnost problema investicija i nužnost vođenja naučno fundirane i praktično sprovodljive ekonomske politike, koja bi omogućila prevazilaženje protivrječnosti i otvorila jasne perspektive prevazilaženju problema.

U četvrtom poglavlju se analizira i ocjenjuje efikasnost investicija u privredi BiH. Autor se opredjeljuje za analizu marginalnih kapitalnih koeficijenata kao najprihvatljivijeg indikatora za ocjenu investicione politike.

Data je široko utemeljena analiza kretanja marginalnih kapitalnih koeficijenata za cijelu privredu, po ekonomskim sektorima, privrednim oblastima, proizvodnim kompleksima i po proizvodnim sektorima industrije. Uporedo sa analizom investicione politike BiH data je komparacija sa SFRJ kao cjelinom i time pružena mogućnost cjelovitog uvida u investicioni kompleks.

U pododjeljku koji nosi naslov »Statička analiza investicija« autor elaborira tezu — da struktura investicija opredjeljujuće djeluje na ponašanje i promjene ukupne privredne strukture. Zavisnost promjene investicione politike od dostignutog stepena privrednog razvoja sugeriše potrebu permanentnog proučavanja investicione politike i njenog prilagođavanja ne samo postojećim odnosima, već i željenom razvoju u budućnosti. Investicije predstavljaju most što spaja prošlost sa budućnošću, odnosno stepenice kojima društvo gradi mogućnost prelaska u više faze razvijenosti. Ta kompleksna zavisnost prirasta društvenog proizvoda od investicija i drugih faktora prikazana je i u matematičkom modelu. Aktivizacioni period i struktura investicija pokazuju da postoji prostor za povećanje efikasnosti investicija.

Zaključna razmatranja na kraju knjige sistematizuju sva relevantna zapažanja koja je autor iznosio u pojedinim poglavljima i zaokružuju njegovo viđenje analizirane problematike. Zaključci upućuju na potrebu dogradnje, ne samo investicionog kompleksa, koji ima niz slabosti, već i sistema akumulacije, kao njegovog ishodišta. Dugoročni poremećaji funkcionisanja privrednog razvoja traže dublje i cjelovitije promjene privredno-sistemskih rješenja.

Slabosti u formiranju investicionog potencijala u velikoj mjeri utiču na manjkavost investicione politike. Pomjeranje odlučivanja o akumulaciji i investicijama prema strukturama izvan i iznad udruženog rada u velikoj mjeri smanjuje motivaciju privrede da efikasno obavlja investicionu djelatnost. Poremećaji i prekomjerna sklonost ka investiranju na osnovi nezdravog poslovnog optimizma, izazvanog inflativnim dohotkom i

Digitized by Google

socijalizacijom eventualnih gubitaka, uslovili su bujanje investicionih promašaja. Mada u BiH nema drastičnih primjera investicionih promašaja (poput Fenija, Obrovca), to ne znači da efekti investicionih sredstava nisu mogli biti i kudikamo veći. Autor konstatuje da je dvostruko veći prirast društvenog proizvoda iz investicije u prerađivačku nego iz investicije u energetsko-baznu oblast. Takav nalaz otvara pitanje vođenja ukupne investicione i razvojne politike na nivou SFRJ. Time se implicite pledira za jedinstvenu i komplementarnu razvojnu politiku, koja će uvažavati komparativne prednosti i razlike bez mnogobrojnih negativnih posljedica po primarnu raspodjelu, koje su do sada neadekvatno rješavane.

Utvrđivanje razvojnih prioriteta na nivou SFRJ i, na temelju toga, vođenje elastične i promišljene investicione politike treba da bude osnovica stabilnog razvoja. Ukoliko se to pitanje ne riješi, sve više će se zatvarati ekonomije federalnih jedinica i pretvarati u nezavisne cjeline, što može voditi samo suboptimalnom razvoju cjeline SFRJ.

Knjiga koju smo upravo predstavili čitaocima prvenac je Meha Bašića. U nju je utkano dugogodišnje iskustvo rada u Ekonomskom institutu u Sarajevu i teorijska utemeljenost nužna za pisanje ovakve vrste radova. Bašićeva knjiga predstavlja svjež i vrijedan spoj teorije i prakse i ona će čitaoca obogatiti novim saznanjima. Tim radom ekonomska nauka dobija još jedan vrijedan prilog teorijskom promišljanju složene problematike investicija, a ekonomska politika i praksa naučno fundiran putokaz za rješavanje mnogih pitanja. Pisana jasnim i razumljivim jezikom, ne ostavlja čitaoca u nedoumici koje stavove autor zastupa. Konzistentnost i preglednost teksta omogućuju da se dosta lako prate osnovni pravci autorovih misli. Stoga je zaista sa zadovoljstvom preporučujemo, kako ekonomskim teoretičarima tako i širokom krugu praktičara, kojima će korisno poslužiti za određivanje osnovnih pravaca aktivnosti u složenoj investicionoj problematici.

Miodrag Zec

Dr Živana Olbina: Investicione odluke u samoupravnoj privredi

(»Privredni pregled«, Beograd, 1983, strana 138)

Knjiga ima pet delova.

Prvi deo obrađuje neoklasičnu teoriju i investicije. Neoklasična teorija opisuje jedan sistem mišljenja koji, ma koliko da nije sintetički i ma koliko da je različit u pojedinostima, ima zajedničku opštu karakteristiku, a to je prihvatanje marginalističkog pravca ekonomske misli. Neoklasična teorija, zajedno sa svojom razrađenom matematičkom metodologijom, predstavlja vrlo konzistentan sistem. Ovde je izložen samo deo tog sistema, istina jedan od važnih delova — teorija kapitala i na njoj zasnovana metodologija donošenja investicionih odluka.

Teorija investicija u neoklasičnoj ekonomiji u potpunosti se zasniva na teoriji kapitala, odnosno na relacijama koje se uspostavljaju između kapitala, marginalnog proizvoda kapitala i kamatne stope (cene kapitala). Teorija kapitala, uz celu teoriju raspodele, svakako je najkontroverzniji deo neoklasične teorije. To znači da teorija kapitala ima sve mane i vrline neoklasične analize u celini, ali i to da se u ovoj oblasti mnoge protivrečnosti i slabosti najjasnije ispoljavaju.

Možda je individualistički i subjektivistički prilaz ekonomiji u neoklasičnoj teoriji njen prvi greh. Ona posmatra društvo kao skup pojedinaca, uz pretpostavku da je priroda tih pojedinaca data ili u-

Digitized by Google

napred određena, nezavisno od socijalnih fenomena koji se proučavaju. Društvo se objašnjava posredstvom fenomena pojedinaca, pre nego pojedinac društvenim fenomenima. Za proizvodnju se pretpostavlja da je asocijalna. Fenomen svojine ne pojavljuje se u proizvodnji, jer se ona posmatra naturalno. Svojina se pojavljuje samo u raspodeli.

Jedna od važnih postavki neoklasične teorije jeste zakon o »opadajućim prinosima«, koji u teoriji kapitala dolazi do izražaja kada je na raspolaganju sve više kapitalnih dobara s ograničenom masom prirodnih resursa i s brojem radnika koji sporije raste; i ukoliko to ne bi kompenzirali tehnički pronalasci, zakon opadajućih prinosa doveo bi tokom vremena do opadanja kamatnih stopa i investicija.

Navedeni su u ovoj teoriji standardni investicioni kriterijumi za evaluaciju investicionih odluka. Pre svega to su:

— Diskontni metod koji podrazumeva svođenje sadašnjih troškova i budućih profita na zajedničku meru, odnosno stvaranje mogućnosti da se upoređuju vrednosti u različitim tačkama vremena. Postoje dva osnovna kriterijuma koji počivaju na konceptu diskontovanja. To su: sadašnja neto-vrednost koja podrazumeva izračunavanje sadašnje vrednosti pozitivnih (prinosi) i negativnih tokova (izdaci, odnosno investicije) i kriterijum interne stope povraćaja, koja je, u stvari, ona diskontna stopa što izjednačava izdatke u prvoj godini sa sadašnjom vrednošću dobitaka u sledećoj. Stopa povraćaja sugeriše preduzeću da investira sve dok je marginalna efikasnost investicija veća od kamatne stope ili njoj jednaka.

— Kriterijum koji se često primenjuje za ocenjivanje profitabilnosti investicija je period ili rok »isplate«, koji je definisan kao broj godina potreban da se akumuliraju prinosi koji bi pokrili investicione troškove. One se rangiraju tako što se daje prednost projektu s kraćim periodom »isplate«.

— Govori se i o principu akceleratora, koji se usvaja kada se pretpostavi da investicije ne zavise od nivoa proizvodnje već od stope promene proizvodnje (dohotka). Ovaj princip izveden je iz makroekonomskih razmatranja i teorija privrednih ciklusa i spada možda u najviše osporavanu hipotezu o investicionom ponašanju. Njime su dosta jasno izraženi neki odnosi što vladaju između proizvodnje, investicija i fonda kapitala. Ali pretpostavke o njegovoj nepromenljivosti, odnosno o konstantnom odnosu kapital-proizvodnja čine ga nerealnim za dinamičke analize.

Drugi deo knjige obuhvata investiciono odlučivanje u državnosocijalističkom sistemu.

Donošenje investicionih odluka u sistemu državnog socijalizma sastavni je deo opšte logike tog sistema, zasnovanog na centralističkom upravljanju i odlučivanju. U investicionom odlučivanju polazi se od određene veličine investicija u narodnoj privredi i pokušava se odrediti najefikasnija raspodela investicija na različite oblasti.

Problem investicionog odlučivanja se sastoji u izračunavanju takozvane relativne efikasnosti investicija u sklopu zahteva za maksimizacijom opšteg efekta ukupnih investicija i u utvrđivanju apsolutne efektivnosti investicija, odnosno opšteg efektivnog bilansa (strukture) investicija.

Standardna mera efektivnosti investicija je »rok povraćaja« ili njegova recipročna vrednost, koeficijent efektivnosti. Ukazano je na faktor vreme u modelima. Standardni kriterijum za donošenje investicionih odluka podrazumeva da se i ulaganja i efekti zbivaju u istom trenutku. Međutim, u stvarnosti se u velikoj meri suočavamo sa problemom vremena koje se ne može posmatrati izolovano, već kao sastavni deo investicionih odluka. Pri tome je osnovno pitanje — kakve su ekonomske konsekvence kalkulacije ovog faktora, jer, po pravilu, dužem veku trajanja objekta odgovara i veća proizvodnja ,ali i veći troškovi. Ovde se dalje ukazuje na potrebu izračunavanja relativne efektivnosti, jer koeficijent relativne efektivnosti u potpunosti odgovara logici

Digitized by Google

sistema državnog socijalizma zasnovanog na jedinstvenom planiranju i upravljanju.

Investicione odluke u sistemu samoupravne privrede razmatraju se u trećem delu knjige.

Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, uz samoupravno planiranje, predstavljaju pogodan oblik koordinacije odluka u uslovima samoupravnog društva. Osnovni investicioni kriterijumi u samoupravnoj privredi mogu se definisati ako se odgovori na pitanje: koji je opšti okvir integrisanja i povezivanja individualne, grupne i društvene motivacije u samoupravnom socijalizmu? Razume se, sintetički se to izražava kategorijom dohotka koji ima »dva lica«: jedno je njegova ekonomska struktura, to jest ono što on znači kao vrednosni izraz rada, a drugo je njegova društveno-ekonomska, odnosno klasnasuština. Moglo bi se reći da je maksimizacija dohotka motiv poslovne aktivnosti radnih kolektiva osnovnih (i drugih) organizacija udruženog rada. Ovde su razmotreni pokazatelji poslovnog uspeha koji imaju principijelni značaj, a to su: dohodak po radniku, dohodak po sredstvima i dohodna stopa, što predstavlja osnovu formulisanja investicione funkcije. Inače, investiciona funkcija, koja polazi od maksimizacije dohotka po radniku, u potpunosti se ispoljava, to jest najuspešnije »deluje« u uslovima pune zaposlenosti. Date su zatim mogućnosti dinamičkog modela. Svaka investiciona odluka sadrži faktor vreme: ulažemo danas da bismo dobili više sutra. Zbog toga modeli investicionih odluka moraju biti dinamički. U dinamičkim investicionim modelima u samoupravnoj privredi ne može da se koristi kamatna stopa. Ona ne može da se koristi ni kao obračunska veličina, jer bi se na taj način, posredno, u model unela »oplodnja sredstava« kao izmeritelj faktora vreme. Pre svega, postoji potreba za utvrđivanjem neke minimalne društveno zahtevane efikasnosti investicija. Pokazano je da je na nivou osnovnog privrednog subjekta to bazni dohodak po radniku i stopa rasta koja najsintetičkije izražava dinamiku ekonomskog sistema na nivou privrede kao celine.

U četvrtom delu su obrađeni projekti i koordinacija investicionih odluka u samoupravnom sistemu.

Sistem projektovanja pruža najveće šanse za, s jedne strane, razbijanje klasične podele na privredne subjekte i društvo (države) i, s druge, za unutrašnje strukturiranje sistema udruženog rada. Oni nisu trajni organizacioni oblik, već su vezani za razvoj i ostvarivanje određenih razvojnih ciljeva.

Projekt znači reprodukciono i zaokruženo obuhvatanje programa ispunjenja nekog društvenog cilja; to je investiciona odluka u široj razvojnoj funkciji udruženog rada. Osobine koje sistem projektovanja čine posebno pogodnim za primenu u našim uslovima pre svega su: jasno se vidi koliko ko dobija a koliko gubi, što daje osnovu za relativiziranje konflikata, ne uzimaju se u obzir samo privredni već i neprivredni i uopšte društveni efekti, pa može da se proceni koliko neki cilj košta društvo i kolika je veličina ukupnog korisnog efekta. Projekti su mogući na raznim nivoima, za razne probleme privrednog i društvenog života i za razne vremenske periode neophodne za rešavanje problema.

U vezi sa sistemom projektovanja posebno se ističu tri grupe problema: prvo, u projektovanju mora da se primeni viševarijantni princip. Drugo, uvek treba imati u vidu da veliki projekt koji pokriva određeni strategijski cilj može i treba da sadrži potprojekte. I treće pitanje, vezano za projekte, jeste njihova koordinacija u sistemu društvenog plana. Navedena su osnovna pitanja izrade projekta, metod troškova, diskontna stopa i cene projekata.

Metodi pripremanja odluka i investicija obuhvataju peti deo knjige. U užem smislu, odluka se objašnjava kao izbor sopstvenog užeg broja alternativa iz mnoštva razmatranih alternativa, i ona se donosi kada se postavi neki određeni zadatak čije rešenje predstavlja ispunjenje nekog cilja. Naveden je skup sudova za donošenje odluke, zatim modeli zamene za

Digitized by Google

koje se pretpostavlja da su cilj i tehnika dati, to jest analizira se vek trajanja opreme i problem zamene.

Posebno su u ovom delu obrađeni matematičko programiranje i investicione odluke. Svaki zadatak iznad maksimuma ili minimuma postaje zadatak optimizacije i obuhvaćen jednim od metoda matematičkog programiranja. Ovde je prikazan metod linearnog programiranja na primeru određivanja optimalnog programa investicija u energetici Francuske. Zatim metod teorije igara u investicionom odlučivanju. Neophodan uslov da teorija igara bude upravo matematička teorija sadržan je u principijelnoj mogućnosti merenja stepena ostvarenja interesa (dobitka) svakog od igrača u uslovima bilo koje strategije što je izaberu svi ostali igrači. Na kraju su navedeni i nabrojani intuitivni metodi. Delfi-metod, koji predstavlja sistematsko prikupljanje i obradu mišljenja stručnjaka ,izraženog na osnovi profesionalnog iskustva, znanja i intuicije, zatim metod scenarija, koji uključuje ,pre svega, konstruktivnu upotrebu imaginacije, i metod simulacije igara, kojim se pretpostavlja da ulogu igrača u realnom konfliktu preuzimaju eksperti — članovi tima za pripremu i donošenje odluka. Ovaj metod ima i određena ograničenja, jer postoji prilična razlika između igre u realnom životu i igre koja se simulira. ma koliko se nastojalo da ona bude adekvatna realnoj situaciji.

Dragić Živković

Ljubiša Mitrović: Sociologija i savremenost

(»Gradina«, Niš, 1984)

Knjiga *Sociologija i savremenost* obuhvata zbirku odabranih i pažljivo grupisanih sociooloških ogleda koje je autor objavio poslednjih godina. Iako svrstani u četiri celine, ovi radovi imaju zajedničku nit — bave se problemima savremenog društva i analizom aktuelnih tema savremene sociologije.

Krupne promene na pozornici društvenih zbivanja koja potresaju savremeni svet nametnule su potrebu produbljenog i celovitog promišljanja ovih zbivanja, pa i razvoj sociologije kao kritičke i angažovane nauke o savremenom društvu. Na jednoj strani, sociologija se bavi novim istraživačkim područjima, a na drugoj — ona je osetno obogaćena teorijsko-metodološkim saznanjima. Na toj osnovi izrasta njena uloga u stvaranju saznanja i samosvesti o humanijim društvenim odnosima i novim prostorima ljudske slobode.

Ovako shvatanje sociologije autor zasniva na Marksovom poimanju revolucionarnog menjanja sveta i čoveka. Marksizam je nastao kritičkim preispitivanjem teorijskog fonda intelektualnog stvaralaštva i njegovom misaonom preradom i sintezom, pa predstavlja najplodniju teorijsku osnovu za razvoj sociologije kao posebne nauke. Marksistička teorija socijalne revolucije i dijalektički metod istraživanja društvenih pojava samo su prolegomena za sociološko istraživanje savremenog društva. Svoja saznanja sociologija crpe i iz istorijskog iskustva društvenog razvoja.

Razvijajući kritiku nekih vidova operacionalizacije marksističke teorije u sociologiji, Mitrović navodi da se među njima ističu: ekonomizam koji precenjuje ulogu ekonomskog faktora u tumačenju društvenog razvitka, politički voluntarizam koji etatizmu pripisuje prominentno mesto u društvenom razvoju, strukturalizam koji fetišizuje ulogu struktura, a zanemaruje doprinos stvarnih subjekata istorijskih promena, sociologizam koji shvata društvo odvojeno od čoveka i njegove delatnosti i antropologizam koji stavlja čoveka u središte istraživanja, van socijalnih okolnosti i društvenih uslova. Ove jednostranosti mogu se preovladati samo sa stanovišta totaliteta i u okviru autentične filo-

Digitized by Google

zofske osnove marksističke teorije. »Takva sociologija, utemeljena na Marksovoj društvenoj teoriji, proučavala bi društvo i društvene pojave u savremenom svetu sa stanovišta totaliteta, a metodološki bi se razvijala u duhu osnovnog principa proleterske revolucije, tj. da je kritička prema svojim rezultatima, da kritikuje ne samo društvo, već i samu sebe i iznova produbljuje svoje rezultate na putu saznavanja i ostvarivanja procesa oslobođenja radničke klase i opšteljudske emancipacije« (str. 54).

Autor ističe da marksistički utemeljena sociologija mora biti svesna svoje kritičke, aktivističke uloge u našoj savremenosti, ali i sopstvenih ograničenja u sagledavanju i prevladavnju postojećeg sveta i u »nastajanju autentične ljudske zajednice, afirmacije neposredne društvenosti i čovekove univerzalnosti«. Umesto da se zatvara u akademske okvire, što vodi u svojevrsni »sociološki solipsizam«, sociologija treba da se afirmiše kao neposredna snaga u procesu oslobađanja čoveka i revolucionarne izmene sveta.

Savremena razmatranja marksizma, pa i njegovog značaja za sociologiju, ne mogu da izbegnu mišljenja po kojima je marksizam u krizi. Ovi prigovori koji se, uglavnom, odnose na simplifikovane i redukovane interpretacije ove teorije, deo su odnosa prema sopstvenom ili tuđem teorijskom nasleđu, ali i izraz razjedinjenosti savremenih marksističkih tumačenja. Neprekidni dijalog i kritičko preispitivanje pojedinih teorijskih stavova uslov su ne samo prevladavanja ovih sporova i zastoja u razvoju teorije nego i plodotvorne nadgradnje teorijskih dostignuća.

Središnji deo knjige posvećen je najvažnijim problemima savremene sociologije. Autor precizira da su na razvoj savremene sociologije uticali »sve veći prodor marksizma i njegova teorijsko-metodološka plodotvornost u razvitku društvenih nauka, proces oslobađanja dogmatizma vladajućih paradigmi u oblasti socijalne misli, povezivanje sociološke nauke sa potrebama društvene prakse, razvoj posebnih sociologija i rast empirijskih sociooloških istraživanja« (str. 79). Bez obzira na teorijsku heterogenost i različitost saznajne i socijalne uloge sociologije, ona razvija svoju kritičku i integrativnu funkciju u društvu, zahvaljujući najpre pojavi raznih oblika društvenih kriza.

Socijalna dinamika je važno područje sociooloških istraživanja. To je onaj deo sociologije koji se bavi »proučavanjem zakonitosti društvenog razvitka, istraživanjem oblika i uzroka društvenog kretanja, makro i mikropromena u društvu«, ukratko koja se bavi pokretačkim snagama društva. Od Konta do danas sociološka tradicija je ispunjena ovom problematikom, različito tretiranom. Najnoviji period razvoja sociologije, zahvaljujući burnim promenama savremenog sveta i socijalnim konfliktima širih razmera, još više ističe njen značaj. Čak se i u krilu građanske sociologije javljaju radikalne i kritičke struje koje se bave problemima socijalne dinamike. Marksistička sociologija ima mnogo više razloga da razvija i neguje ovo istraživačko područje, predočavajući činioce i perspektivu društvenih promena i globalnog razvoja uopšte.

Drugo značajno područje sociooloških istraživanja obuhvata problematiku samoupravljanja. Za Mitrovića je sociologija samoupravljanja i participacije čak jedna od najmlađih sociooloških disciplina, uprkos dugoj istoriji ideje samoupravljanja. Postoji veći broj radova iz ove oblasti, ali je zasnivanje ovakve sociologije tek u začetku. Na tragu ove discipline nalaze se razmatranja o naučno-tehničkoj revoluciji i samoupravljanju, o odnosu između samoupravljanja i participacije, o samoupravljanju i diktaturi proletarijata i o samoupravljanju i oslobođenju čoveka, koja analitičnošću i informativnošću doprinose njenom zasnivanju.

Knjiga se završava razmatranjem sociološkog proučavanja sociologije i profesionalne uloge sociologa. Ova problematika se sve izraženije nameće kao sastavni deo sociooloških rasprava. To je izazvano potrebom da se svestranije u-

Digitized by Google

poznaju stanje i tendencije u razvitku sociologije, da se kritički razmotri njena funkcija i prevladaju slabosti i nedostaci koje prate njen razvoj. Za razliku od sociologije koja je izborila svoje mesto među društvenim naukama, poziv sociologa još nema zadovoljavajući položaj. Autor se zalaže za veće otvaranje prema istraživačkim mogućnostima sociologije i za angažovanje sociologa u raznim oblastima, od sociološkog istraživanja proizvodnje do obrazovanja, kulture i političkog života društva. Samo praksa u kojoj i nauka u punoj meri služi čoveku može biti podsticajna za razvoj društva, pa i same nauke.

Knjiga *Sociologija i savremenost* pokreće i razmatra niz sociološki značajnih tema. Pri njihovoj obradi primenjen je pristup koji pokazuje veliku obaveštenost i zalaganje autora za kritičku i angažovanu sociologiju koja svoja dostignuća zasniva na najplodnijim rezultatima bogate tradicije. Iako ne obuhvata mnoge relevantne teme savremene sociologije, knjiga zaslužuje pažnju stručne javnosti.

Stanoje Ivanović

Манол Пандевски: ВМРО и неоврховизам (1904—1908)

(„Култура", Скопље, 1983)

Osnovna istraživačka preokupacija Manola Pandevskog u najnovijem radu *VMRO i neovrhovizam (1904—1908)* kreće se u dva pravca: prvi prosleđuje nastajanje, razvoj, idejnu fizionomiju i posledice praktične aktivnosti neovrhovizma kao novog pojavnog oblika predustaničkog, takozvanog otvorenog vrhovizma i, u tom smislu, doprinos makedonskog emigrantskog elementa u razbijanju i slabljenju revolucionarnog oslobodilačkog pokreta, a drugi pravac prosleđuje napore, procese i dostignuća u obnovi pokreta u novim uslovima nastalim posle ustanka.

Da bi mogao celovitije da objasni fenomen neovrhovizma kroz konfrontaciju s nosećim i autentičnim revolucionarnim snagama u oslobodilačkom pokretu, autor ga povezuje s otvorenim vrhovizmom iz preilindenskog perioda praveći pregled pojave, osnovnih karakteristika i ciljeva i važnijih akcija vrhovizma u tom vremenu. Autor na taj način dovodi u vezu doustanički vrhovizam i autonomizam kao varijante velikobugarskog vrhovizma (posle ratova od 1912—1918. godine). Tako koncipiran rad, korišćeni metodološki postupak i izvorna građa omogućuju autoru da zahvati i prosledi i makedonski revolucionarni oslobodilački pokret počev od Ilindenskog ustanka pa sve do mladoturske revolucije. Tako rad predstavlja u isto vreme istoriju revolucionarnog pokreta u celini u naznačenom periodu, s naglaskom na neovrhovizmu u njegovim redovima.

Takav obim istraživačke preokupacije daje nam za pravo da konstatujemo da je reč o radu retkom u našoj istoriografiji, radu koji na konzistentan način, kompleksno i komplementarno analizira i rasvetljava jedan od najdramatičnijih perioda za makedonski nacionalnooslobodilački pokret — perioda od ilindenskog ustanka do mladoturske revolucije.

Zbog boljeg uvida u ovo značajno delo Manola Pandevskog zadržaćemo se na nekim bitnim odrednicama koje su u osnovi ovog rada, odnosno u žiži događaja i pomoću kojih autor gradi svoja naučna saznanja o predmetu istraživanja ovog perioda makedonske istorije.

Analizirajući najpre semantičko značenje pojma vrhovizam (izvedeno od: centralni rukovodeći organ makedonske emigracije u Bugarskoj, nazvanog Vrhovni makedonski komitet, formiran 1895. godine), autor se zadržava naročito na njegovim nacionalnim atributima. Po autoru, vrhovizam se može povezivati samo s Bugarskom, s obzirom na to da je sredstva za

Digitized by Google

egzistenciju crpao iz bugarskih državnih fondova, a ljudski potencijal iz delova makedonske emigracije u Bugarskoj, iz konzervativnih, deklasiranih, demoralisanih i politički zavedenih sredina ove emigracije, kao i iz određenih vladajućih, pre svega oficirskih krugova u Bugarskoj. Pre ustanka, a donekle i posle njega, vrhovizam bi se najadekvatnije odredio ako bi se kvalifikovao kao bugarski ili, tačnije, velikobugarski vrhovizam. U prilog tome idu i činjenice da se Vrhovni makedonski komitet konstituisao na teritoriji Bugarske kneževine, da su se njegovi najviši rukovodeći organi nalazili u Sofiji, a da mu se organizaciona mreža u tom periodu prostirala samo na teritoriji Bugarske. U tom su periodu rukovodeće funkcije u Vrhovnom makedonskom komitetu bile u rukama rođenih Bugara (Danael Nikolaev, Ivan Cančev, Stojan Mihajlovski i drugi). Duže vremena se za ulogu grobara makedonske revolucije, kao što ističe autor, neće naći ljudi iz rukovodećih sredina makedonske emigracije, a još manje od onih iz VMRO u Makedoniji. Put do njihovog formiranja vodio je preko demoralizacije jednog prevremenog i poraženog ustanka kao što je bio ilindenski ustanak u Makedoniji 1903. godine.

Posle ustanka iz 1903. godine vrhovizam će se uglavnom, ako ne i isključivo, javljati u svojoj novoj varijanti — u vidu neovrhovizma. On se začinje i razvija u samoj unutrašnjoj makedonskoj revolucionarnoj organizaciji. Neovrhovizam više nije samostalno konstituisana politička snaga u licu Vrhovnog makedonskog komiteta koji vrši pritisak spolja. Neovrhovizam se, kao što i autor ističe, slično karcinomu, konstituiše i razvija u samom organizmu VMRO i unutar same Makedonije. Samo u prvo vreme on traži da mu se prizna status frakcije u VMRO, ali s neskrivenom težnjom da je potpuno osvoji. Na taj način, zbog takvog njegovog karaktera, ispoljena je i jedna druga njemu svojstvena karakteristika: njegova, kao što veli autor, sposobnost izvanredno uspešne kamuflaže, prikrivanja svoje unutrašnje, intimne suštine od naroda željnog slobode i od rukovodećih krugova VMRO.

Iako se konstituiše i razvija u organizmu VMRO i u samoj Makedoniji, neosvrhovizam ipak i nadalje ostaje pre svega bugarski društveni fenomen. On produžava da deluje u Bugarskoj i iz Bugarske i najneposrednije je povezan s njenim državnim organima služeći njihovim ciljevima i interesima. On se stvarno regrutuje iz redova makedonske emigracije u Bugarskoj koja se posle ustanka povećala, ali samo od njenih zavedenih renegatskih i deklasiranih delova. Teritorija Bugarske je i dalje ostala glavna baza za regrutovanje i formiranje četničkih naoružanih jedinica koje su se zatim ubacivale u Makedoniju i tamo delovale. Neovrhovizam, znači, nije ničim menjao svoju vrhovističku ulogu koju je preuzeo od otvorenog vrhovizma. On je samo nova, posleustanička varijanta starog vrhovizma diktirana novim uslovima nastalim posle poraza ilindenskog ustanka.

Tragajući za motivima koji su uslovili pojavu vrhovizma, autor izdvaja četiri pretpostavke: prvu vidi u obnovljenom političkom aktiviranju demokratskih društvenih snaga u Makedoniji, pre svega makedonske inteligencije, posle rusko-turskog rata i posle gušivanja kresnenskog ustanka. To aktiviranje dolazi do izražaja osobito posle stvaranja Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (1893) kao organizacionog oblika okupljanja svih makedonskih progresivnih snaga za borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja i protiv asimilatorskih težnji susednih balkanskih zemalja, pre svega Bugarske. Drugu pretpostavku autor vidi u stabilizaciji političkih prilika u Bugarskoj u tom periodu. Treću u rastu i jačanju buržoazije kao vladajuće klase u Bugarskoj, a četvrtu u porastu makedonske emigracije u Bugarskoj.

Analizirajući ove pretpostavke, autor izvlači i osnovne karakteristike, ciljeve i poduhvate doustaničkog vrhovizma.

Digitized by Google

Njegov osnovni cilj Manol Pandevski vidi u nastojanjima da se spreči i sistematski sprečava izdvajanje makedonske države bilo u kakvom obliku »sve do momenta kada će prilike u Makedoniji, Turskoj, Bugarskoj ,na Balkanu i šire omogućiti vojnu intervenciju bugarske armije za direktno i nasilno inkorporiranje Makedonije u bugarske državne granice«. U vezi s krajnjim ciljem vrhovizma autor nas podseća na vrhovističku tezu o autonomnoj Makedoniji kao etapi njenog priključenja Bugarskoj po primeru Istočne Rumelije, što predstavlja slučaj bez presedana. Da bi ostvario osnovni cilj, vrhovizam je razradio i svoju idejnu platformu. Platforma je polazila od potrebe sistematskog usađivanja defetizma, potcenjivanja i nepoverenja u snagu i mogućnost makedonskog naroda da se sam oslobodi. Planovi vrhovizma su bili usmereni na stvaranje političke pasivizacije i demoralizacije makedonskih narodnih masa u njihovoj borbi za oslobođenje i za stvaranje vlastite države. Vrhovizam je svoju budućnost video u porazu, odnosno u likvidaciji revolucionarnog pokreta makedonskog naroda kao makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta. Na toj su platformi građene i strategija i taktika delovanja vrhovizma.

Osnovni strateško-taktički metodi bili su: propaganda, provokacije, naoružane bande, ubistva, klevete, pljačke, požari, perfidne mahinacije, izdaje turskim vlastima i drugi. Autor argumentovano, mnoštvom važnih istorijskih činjenica i hronološki dokumentuje i dokazuje smisao i »opravdanost« ovih metoda za ostvarivanje ciljeva vrhovizma. Od propagande o tome kako »predstoji pomoć Rusije« i kako je »oslobođenje moguće samo bugarskom vojnom intervencijom«, potom ubacivanjem naoružanih bandi u pogranične reone, a kasnije i ubacivanjem nekih oficira i podofocira bugarske vojske na makedonsku teritoriju, zatim oružanom kampanjom i provokacijama prema osmanlijskom vladaocu posebno onih masovnog karaktera kao što je bio gornjodžumajski ustanak iz 1902. godine, čime je omogućeno služenje osmanlijskom, represivnom mašinerijom preko izdajstva rukovodećih kadrova VMRO turskim vlastima, čija je žrtva bio i Goce Delčev, a pre toga Solunska provala januara 1901. godine kada u zatvor dospevaju članovi CK VMRO i kada Ivan Garvanov preuzima rukovođenje CK VMRO-e — pa sve do dobro osmišljene i režirane agenture u rukovodećim organima VMRO, celokupna strategija vrhovista je bila usmerena protiv samostalnog nacionalnog karaktera Makedonskog oslobodilačkog pokreta, a na njegovo razbijanje, na »zauzdavanje« tog pokreta — kako je jednom prilikom rekao Dimo Hadži Dimov. Takvom najezdom vrhovizam je, i pored otpora od strane Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), uglavnom postigao planirane rezultate. Njome su stvorene neophodne pretpostavke za donošenje odluke i učvršćivanje rešenosti za podizanje prevremenog ilindenskog ustanka. Posle poraza ustanka, sa svim njegovim posledicama za VMRO i za makedonski narod, otvoreni vrhovizam Ivana Končeva našao je potpuno opravdanje za svoje postojanje, a neovrhovizam Hriste Mohova će naći šansu za učvršćivanje budućeg razvoja.

Posle ilindenskog ustanka kadrovi VMRO su ulagali natčovečanske napore kako bi obnovili i učvrstili njenu organizacionu strukturu. U tom pravcu je preduzeto mnoštvo mera i aktivnosti. Organizovano je desetak skupova, konferencija i kongresa čiji je zadatak bio da pripreme opšti kongres koji je održan 1905. godine u Rilskom manastiru, poznat kao Rilski kongres VMRO. Taj je kongres doneo novi ustav i pravilnik VMRO, nekoliko rezolucija, izabrao nova rukovodeća tela, a, između ostalog, izrekao je i uslovnu smrtnu kaznu Borisu Sarafovu zbog njegove vrhovističke aktivnosti. Na tom kongresu došle su do izražaja revolucionarno-demokratske snage predvođene makedonskom revolucionarnom levicom, što je otvorilo perspektive za iz-

Digitized by Google

Digitized by Google

Dr MILAN MALI

Milan Mali, član Uređivačkog odbora časopisa »Socijalizam«, preminuo je iznenada 2. maja, u 49. godini svoga života. Njegov životni put prekinut je u trenutku razgranate aktivnosti u mnogim oblastima političkog, idejnog i publicističkog delovanja. Ostali su iza njega mnogi započeti a nezavršeni poslovi, mnogi projekti na kojima je radio. Iako krhkog zdravlja, Milan Mali se pokazivao kao čovek velikih energija i mogućnosti.

Milan Mali je zauzimao istaknuto mesto u društveno-političkom životu i Savezu komunista Vojvodine. Bio je član Predsedništva PK SSRNV, PK SKV i sudija Ustavnog suda Vojvodine. Njegovi doprinosi, međutim, nisu vezani isključivo za funkcije koje je obavljao. Može se reći da se uspešno uključivao u gotovo sve bitnije idejno-političke akcije Vojvodine, a veoma često i u okvirima cele naše zajednice. Predstavljao je ličnost koja je u određenom smislu davala obeležje sredini u kojoj je živela.

Oproštaj sa Milanom Malim bio je bolan, jer je on bio prisan drug i prijatelj sa mnogima, i to ne samo iz Novog Sada i Vojvodine, već i iz cele naše zemlje. Ljudi su ga poznavali, cenili i voleli. On je uzvraćao radošću što može da se sreće sa ljudima koje isto tako ceni i voli. Human kao čovek, pobornik demokratskih ideja, u idejnoj borbi bio je beskompromisan i veoma čvrst, pri tome sa snagom sugestivne ubedljivosti.

Opraštajući se od njega, predstavnici društveno-političkog života Vojvodine dali su veoma visoke ocene o ličnosti i doprinosima Milana Malog. Na komemorativnom skupu društveno-političkih organizacija Vojvodine pored ostalog je rečeno: »Sa žarom doslednog marksiste, ideju samoupravljanja, kao epohalni zadatak klasnog preobražaja radničke klase, unosio je u svaku akciju, na svaki skup, u svakodnevni govor«.

Tek predstoji potpuniji uvid u sve doprinose Milana Malog. Svakako, za njega se može reći da je na dobar način povezivao idejno-politički rad sa teorijskim radom. U obe te oblasti podjednako se angažovao i podjednako davao. Politiku je shvatao kao

Digitized by Google

izraz neposrednih društvenih potreba, a teoriju kao podstrek da se te potrebe na odgovarajući način shvataju i zadovoljavaju na način koji najviše odgovara humanom demokratskom društvu. Po tome čime se i kako bavio, Milan Mali spada u red naših istinskih komunista.

Publicistički doprinosi, naročito iz oblasti političkog sistema, zapaženi su u našoj javnosti. Učestvovao je na mnogim naučnim skupovima i oglašavao se svojim prilozima u periodici.

Iako relativno kratkotrajno (od 1983. godine), angažovanje Milana Malog u Uredništvu časopisa »Socijalizam« bilo je zapaženo. Njegove ideje bile su plodotvorne. Pokazivao je lucidno poznavanje naših društvenih tokova i spremnost da se energično založi za najprogresivnija stremljenja i akcije koje u pozitivnom smislu menjanju postojeće društveno stanje.

JOVAN RAIČEVIĆ

Smrt Jovana Raičevića, dugogodišnjeg zamenika glavnog i odgovornog urednika »Socijalizma«, došla je iznenadno 7. maja, presekavši u 59. godini njegov dugogodišnji plodotvoran rad na polju marksističke publicistike.

Pripadao je onoj generaciji jugoslovenskih intelektualaca koja se od rane mladosti opredelila za napredni radnički pokret, što je potvrdio svojim učešćem u ratu i revoluciji. Dočekao je slobodu kao oficir JNA u činu kapetana. Prve posleratne godine počeo je kao politički radnik u vojnim jedinicama u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. Njegov novinarski rad u novoosnovanom listu »Krila armije«, kao saradnika i urednika, prirodni je nastavak njegove prethodne političke aktivnosti, kao što je i njegov kasniji prelazak u »Borbu« i »Politiku«, izraz njegovog stasavanja u sve zapaženije pero jugoslovenskog novinarstva.

Kada je 1957. godine pokrenut organ SKJ »Komunist«, u osnivačkoj ekipi sastavljenoj od odabranih novinara našao se i Jovan Raičević. Kao čovek nemirnog stvaralačkog duha našao je u »Komunistu« mogućnost da se analitički produbljenije bavi aktuelnim problemima razvoja socijalističkih odnosa u našoj zemlji. Oštrim kritičkim žaokama protiv birokratskih i drugih devijacija davao je šarm svojim tekstovima i bivao zapažen od šireg kruga čitalaca.

Uspešan završetak Visoke škole političkih nauka 1962. godine snažno je podstakao njegovu radoznalost i želju da se bavi publicističkim, naučnim i teorijskim radom, kome posvećuje ostatak svog života. Njegova smrt je u tom pogledu simbolična — umro je govoreći na naučnom simpozijumu o međunacionalnim odnosima — temu kojom se intenzivno bavio poslednjih godina svog života.

Može se reći da je najplodotvorniji deo života Jovana Raičevića vezan za njegov rad u našem časopisu u svojstvu urednika i

Digitized by Google

zamenika glavnog i odgovornog urednika. Za gotovo dvadeset godina toga rada Jovanu pripada dobar deo zasluga što su se oko teorijskog glasila SKJ okupili mnogi mladi istraživači, naučni radnici, publicisti i svojim prilozima činili sve zanimljivijim ovaj najtiražniji časopis u našoj zemlji. Tom kvalitetu teorijskog glasila SKJ Jovan je doprinosio i kao urednik i kao autor.

Tri područja Jovanovog interesovanja — uloga SKJ u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, međunacionalni odnosi i SKJ i razvoj samoupravljanja — našla su svoj izraz u nekoliko zapaženih priloga u »Socijalizmu«. Jovan nije bio čovek akademske orijentacije, on je svim temama pristupao kao strastan borac, nije se libio da zapodene ili uskače u polemike, želeo je da ga čuju a imao je šta da kaže. Jovan je ratovao sa idejama s kojima se nije slagao, ali nije ratovao s ljudima, nije želeo nikoga da povredi. Njegov humanizam bio je natopljen ljubavlju prema čoveku, željom da pomogne svakome kada zapadne u nevolju. Živeo je uz to bez kalkulacija i sa puno rizika. Neobično za naše vreme. Ljudi stoga prema njemu nisu mogli ostajati indiferentni. Većina ga je cenila i volela. To je Jovan i zaslužio.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 120.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

HX
8
.S67

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
JAN 23 1986
Current Serials

6
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 6

Sadržaj

Vidoje Žarković
Dalji razvoj revolucije — osnova našeg jedinstva 785

Lazar Drakul
Uticaj devalvacije dinara na izvoz u uslovima poremećenih odnosa domaćih cena 801

Revolucionarni proces i uloga SKJ

Ljubiša Stankov-Zemba
Kritika kao stil ponašanja 821

Milan Mali
Protiv unitarizma i separatizma 828

Žarko Papić
O karakteru krize 836

Hamdija Pozderac
O pretpostavkama idejnog i političkog jedinstva radničke klase i SKJ 841

Predrag Vranicki
Samoupravljanje nije samo jedan od puteva socijalizma 847

Simeon Bunčić
Raskorak između zamisli i ponašanja u Savezu komunista 854

Dušan Popović
Kako dalje razvijati socijalističko samoupravljanje 860

Vjekoslav Koprivnjak
Treba prepoznati zahtjeve vremena 871

Trpe Jakovlevski
Zabrinjavajuće stanje svesti 877

Miljan Radović
Uloga CK SKJ 883

Branko Caratan
Strategijski problemi samoupravljanja i SKJ 888

Živan Berisavljević
Potreba za snažnom avangardom revolucionarne akcije 893

Dušan Dragosavac
Balkanske svađe i deficit marksističkog mišljenja 902

Vukašin Lončar
Revolucionisanje akcije Saveza komunista 908

Marijana Pajvančić
O metodu rada Saveza komunista 912

Milija Komatina
Za promjene — ali pravcem revolucije 918

Problemi i akcije u SAP Kosovo

Milan Rakas — Milivoj Tatić
Jugoslavensko pitanje — kako dalje na Kosovu 924

Sinan Hasani
Socijalizmom protiv nacionalističkog grupisanja 949

Komentari

Marko Lolić
Svijet zbilje, svijet ideja 957

Prikazi 963

Digitized by Google

Содержание

Видое Жаркович
Дальнейшее развитие революции — основа нашего единства 785

Лазарь Дракул
Воздействие девальвации динара на экспорт при условиях нарушенных отношений внутренних цен 801

Революционный процесс и роль СКЮ

Любиша Станков-Земба
Критика как стиль поведения 821

Милан Мали

Против унитаризма и сепаратизма 828

Жарко Папич
О характере кризиса 836

Хамдия Поздерац
О предпосылках идейного и политического единства рабочего класса и СКЮ 841

Предраг Враницкий
Самоуправление не является единственным путем к социализму 847

Симеон Бунчич
Разнобой в замыслах и поведении в Союзе Коммунистов 854

Душан Попович
Как дальше развивать социалистическое самоуправление 860

Вьекослав Копривняк
Следует подмечать требования времени 871

Трпе Яковлевский
Обеспокоющее состояние сознания 877

Милян Радович
Роль ЦК СКЮ 883

Бранко Царатан
Стратегические проблемы самоуправления и СКЮ 888

Живан Берисавлевич
Необходимость в сильном авангарде революционных действий 893

Душан Драгосавац
Балканские склоки и дефицит марксистского мышления 902

Вукашин Лончар
Революционизирование действий Союза Коммунистов 908

Марияна Пайванчич
К методу работы Союза Коммунистов 912

Милия Коматина
За перемены — но революционным курсом 918

Проблемы и действия в САО Косово

Милан Ракас — Миливой Татич
Югославский вопрос — как дальше на Косове 924

Синан Хасани
Социализмом — против националистической группировки 949

Коментарии 957

Рецензии 963

Contents

Vidoje Žarković
Further Development of the Revolution — Basis of Our Unity 785

Lazar Drakul
The Effect of the Devaluation of the Dinar on Exports under the Conditions of the Upset Relations in Domestic Prices 801

The Revolutionary Process and the Role of the LCY

Ljubiša Stankov-Zemba
Critique as a Style of Behaviour 821

Milan Mali

Against Unitarianism and Separatism 828

Žarko Papić
Concerning the Character of the Crisis 836

Hamdija Pozderac
Concerning the Prerequisites for Ideological and Political Unity of the Working Class and LCY 841

Predrag Vranicki
Self-management is not only One of the Ways to Socialism 847

Simeon Bunčić
The Gap between the Idea and the Behaviour in the League of Communists 854

Dušan Popović
How to Develop Socialist Self-management Further 860

Vjekoslav Koprivnjak
It Is Necessary to Recognize the Needs of the Times 871

Trpe Jakovlevski
The State of Awareness a Cause for Concern 877

Miljan Radović
The Role of the Central Committee of the LCY 883

Branko Caratan
The Strategic Problems of Self-management and the LCY 888

Živan Berisavljević
The Need for a Strong Vanguard of Revolutionary Action 893

Dušan Dragosavac
Balkan Quarrels and a Deficiency in Marxian Thought 902

Vukašin Lončar
Revolutionizing Action in the League of Communists 908

Marijana Pajvančić
Concerning the Method of Work in the League of Communists 912

Milija Komatina
For Changes — but only along the Course of the Revolution 918

Problems and Action in the Socialist Autonomous Province of Kosovo

Milan Rakas — Milivoj Tatić
A Yugoslav Question — How Further in Kosovo 924

Sinan Hasani
By Means of Socialism against Nationalistic Grouping 949

Commentaries 957

Reviews 963

Digitized by Google

Vidoje Žarković

Dalji razvoj revolucije — osnova našeg jedinstva

Na teškoće odgovoriti većom zbijenošću naših redova i boljim radom

Opštepartijska rasprava koju je pokrenula 13. sjednica CK SKJ pokazala je da su komunisti i radni ljudi širom zemlje svjesni krupnih problema sa kojima je danas suočeno naše društvo i da su veoma zabrinuti zbog sporosti i neefikasnosti u njihovom rješavanju. Rasprava se nije svela samo na opisivanje stanja, već je u njoj istaknut zahtjev da na povećane teškoće treba odgovoriti većom zbijenošću naših redova i boljim radom, kako bi i ovoga puta, kao i ranije u sličnim situacijama, teškoće postale izazov za nove prodore u razvoju proizvodnih snaga i humanijih društvenih odnosa.

U raspravi su vrlo konkretno pokrenuta pitanja čije rješavanje treba da dinamizira SKJ. Potvrđena je spremnost najvećeg dijela članstva SKJ i radnih ljudi da se hvataju u koštac sa teškoćama.

Organizacije SKJ u pripremama za 13. kongres SKJ, polazeći od rezultata i zahtjeva ove rasprave, izaći će pred članstvo i radne ljude sa jasnim ocjenama, stavovima i predlozima rješenja o svim strateškim pitanjima i sa konkretnim programima akcije za mijenjanje stanja u svakoj sredini i u društvu u cjelini. Time

Digitized by Google

će SKJ, okupljajući sve stvaralačke snage društva, reafirmisati svoj revolucionarni lik i ojačati sposobnost i smisao avangarde na putu za novo i naprednije, za obezbjeđenje daljeg svestranog materijalnog i društvenog napretka naše zajednice.

U mnoštvu pitanja u raspravi je najčešće isticana neophodnost jačanja jedinstva naše jugoslovenske zajednice i Saveza komunista Jugoslavije.

U ovoj debati se ponovo, svom snagom, reafirmisala svijest rođena u najtežim danima NOB-a i potvrđivana u čitavom našem poslijeratnom razvoju da je Jugoslavija, kao socijalistička zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, za sve njih garancija slobode i nezavisnosti i da je nacionalna emancipacija svakog od njih moguća samo kroz jačanje njihovog jedinstva, a ne kroz njihove diobe.

Rasprava je takođe manifestovala svijest komunista i radnih ljudi da je jedinstvo preduslov ne samo slobode i nezavisnosti već i ostvarivanja interesa radničke klase svih naših naroda i narodnosti u izgradnji samoupravljačkih socijalističkih društvenih odnosa i samoupravnog socijalizma kao globalnog društva i sistema. Jedinstvo je preduslov i da se uspješnije ostvaruje zajednički interes, da se bogatije i humanije živi, da se što racionalnije gazduje društvenim sredstvima i viškom rada i da se oni usmjeravaju u pravcu koji će naše zajedničke ljudske i materijalne resurse i komparativne prednosti najbrže dovesti do optimalnih rezultata.

To jedinstvo, da bi bilo istinsko i trajno, mora da se dosljedno zasniva na onim temeljima, onoj suštini i oblicima na kojima je stvarano kroz našu narodnooslobodilačku borbu i revoluciju, na dosljednoj nacionalnoj ravnopravnosti i njenoj revolucionarnoj klasnoj suštini. U jačanju bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti horizonti su otvoreni i određeni revolucijom, njenom logikom i zakonitostima, a ne nekim građanskim romantičarstvom. Sadržaj toga jedinstva je, prije svega, radničko-klasni interes revolucije i socijalizma. Jedinstvo koje se gradi i zasniva na tim osnovama nema i ne može da ima granica, kao što nema granica univerzalnosti ljudskog stvaralaštva.

Istorijska iskustva prošlosti jasno pokazuju da oko ideje o jugoslovenskoj zajednici i bratstvu i jedinstvu naših naroda na tim osnovama kolebanja nikada nije bilo u radničkoj klasi i među najnaprednijim umovima. Za takvu zajednicu nije bilo razumijevanja u eksploatatorskim klasama i u mračnim silama i avetima prošlosti jer u njoj njihovi interesi nijesu mogli biti ostvareni. I danas bratstvu i jedinstvu naših naroda i narodnosti, njegovoj sadržini i oblicima, otpore pružaju snage i duhovi prošlosti, bilo da je riječ o ostacima buržoaskih klasa i njihovih predrasuda, bilo da je riječ o birokratskom nacionalizmu, tehnokratizmu, građanskom liberalizmu i sl. To je tako zato što su se naše društvo, sistem i revolucija, razvili dotle da velikoj, oslobađajućoj, humanističkoj ideji bratstva i jedinstva i ravnopravnosti možemo danas da dajemo nove materijalne sadržaje. Ti sadržaji su slobodno udruživanje rada i dohotka i samoupravno povezivanje

Digitized by Google

i organizovanje udruženog rada na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru bez međa i granica.

Zbog svega toga su u ovoj debati komunisti i radni ljudi isticali sudbinski značaj bratstva i jedinstva shvaćenog u Titovom smislu, odlučno tražeći da se prekinu procesi parcijalizacije i dezintegracije i utrkivanje u isticanju onoga što nas razjedinjava a ne onoga što nas spaja i jača. Ti procesi su, nažalost, uzeli prilično maha i postali jedan od najvažnijih uzroka svih ostalih ekonomskih i društvenih teškoća sa kojima se danas suočavamo.

Članstvo SKJ je s pravom upozorilo da se najvažniji uzroci i korijeni slabljenja jedinstva nalaze prvenstveno u društveno-ekonomskoj sferi — u usitnjenosti i razdrobljenosti samoupravno organizovanog udruženog rada, koja otežava jačanje njegove uloge i moći u upravljanju tokovima društvene reprodukcije, u neostvarivanju ustavne koncepcije o jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru i tržištu, i u sve većem jačanju etatističkog birokratizma u tim uslovima.

Borba za ostvarenje suštinskih opredjeljenja Ustava SFRJ

Ustav od 1974. godine i ZUR otvorili su novu fazu u razvoju socijalističkog samoupravljanja, stvarajući niz institucionalno-pravnih preduslova da samoupravno organizovani radni ljudi uzmu u svoje ruke proširenu i opštedruštvenu reprodukciju, potiskujući iz te sfere etatizam i tehnokratizam. Poslednji kongresi SKJ dali su snažnu političku podršku tim ciljevima.

Samim tim je ustavna reforma od 1974. godine otvorila i novu fazu u razvoju međunacionalnih odnosa i daljeg jačanja bratstva i jedinstva u današnjim uslovima. Ona je dosljedno reafirmisala odluke 2. zasijedanja AVNOJ-a o nacionalnoj slobodi, ravnopravnosti i državnosti u federativnoj zajednici u kojoj se šest buktinja slivaju u jednu. Učvrstivši ta rješenja i te tekovine narodnooslobodilačke borbe, afirmišući ih kao trajne vrijednosti koje se nikada ne smiju dovesti u pitanje, jer su uslov opstanka Jugoslavije i revolucionarnih zbivanja na njenom tlu, ustavna reforma iz 1974. godine je otvorila i eru izgradnje naših republika i pokrajina i naše federacije kao samoupravnih zajednica rada. Kontinuitet je nesporan, ali je nesporan i novi korak naprijed.

Međutim, u ostvarivanju tih ciljeva nijesmo se mnogo pomakli naprijed. Došlo je čak i do nazadovanja u vidu slabljenja materijalnog i društvenog položaja, moći i uticaja samoupravno organizovanih radnika i radnih ljudi u udruženom radu i jačanja birokratskog etatizma na svim nivoima. U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije i u Zaključcima šesnaeste sjednice CK SKJ je konstatovano da je glavni uzrok ekonomske krize u kojoj se nalazimo i kriznih stanja u drugim oblastima u tome što se ne ostvaruje Ustavom utvrđeni položaj radnika i radnih ljudi u udru-

Digitized by Google

ženom radu, u upravljanju tokovima opštedruštvene reprodukcije i što je, suprotno ustavnim opredjeljenjima, došlo do jačanja uloge etatističkog birokratizma i tehnokratizma u tim tokovima. U realnom životu, u realnim proizvodnim odnosima radnici i radni ljudi nemaju ono mjesto i ulogu koja im po Ustavu pripada, nijesu ovladali uslovima i rezultatima svoga rada, cjelokupnim dohotkom i tokovima opštedruštvene reprodukcije. Stanje je takvo da velikim dijelom dohotka i najznačajnijim pitanjima opštedruštvene reprodukcije upravljaju državni organi, često u sprezi s poslovodnim strukturama u organizacijama udruženog rada.

Ali, nije dovoljno ostati na ovoj opštoj ocjeni. Savez komunista mora kroz pripreme za svoj trinaesti kongres da potpunije osvijetli kako je i zašto došlo do jačanja birokratskog etatizma u periodu u kome smo deetatizaciju odnosa u društvenoj reprodukciji radi bržeg razvoja socijalističkog samoupravljanja istakli kao najvažniji strateški cilj radi čijeg je ostvarenja izvršena i jedna od najdubljih reformi u našem političkom i ekonomskom sistemu. Kroz pretkongresne aktivnosti i pripreme moraju se uložiti napori da se što konkretnije i cjelovitije sagleda i osvijetli šta u našem realnom životu daje snagu etatističkom birokratizmu i tehnokratizmu koji oni ne bi smjeli da imaju u našem ustavnom sistemu i šta je to što slabi ulogu radnika i radnih ljudi u udruženom radu uprkos ustavnih stavova da ona jača.

Ti se uzroci svakako ne mogu nalaziti u samoj suštini našeg sistema, već su prije svega u nedosljednom ostvarivanju nekih suštinskih stavova Ustava od 1974. godine i odluka posljednjih kongresa SKJ, i u nedograđenosti sistema na tim osnovama. To, naravno, nikako ne znači da i pojedini instrumenti i mehanizmi sistema nijesu tome doprinijeli i da se ne moraju kroz dalju reformu i dogradnju sistema što brže mijenjati.

Do ovih nepoželjnih tendencija u našoj praksi došlo je, prije svega, iz nekoliko razloga. Pogledajmo te razloge.

Prvo, započeti procesi decentralizacije nijesu dovedeni do kraja kao procesi deetatizacije. U te procese je naše društvo ušlo ne zato da bi usitnilo i rasparčalo našu privredu u doba kada je integrisanost rada i sredstava jedna od najvažnijih preduslova uspješnog privrednog poslovanja i uklapanja u tokove međunarodne podjele rada, već radi toga da obezbijedi integrisanje privrede na samoupravnim, a ne na etatističkim ili tehnobirokratskim osnovama i da, razbijajući savezni etatistički centralizam, ojača i obogati ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Ali, na putu do organizacija udruženog rada ti su procesi usporeni u republikama i pokrajinama, a dobrim dijelom i u opštinama, čime je umjesto nekada jakog jednog, federalnog etatizma, stvoreno više jakih etatizama na raznim nivoima koji su po svojoj suštini kočnica razvoja socijalističkog samoupravljanja i izvorište i uzročnik porasta nacionalizma.

Drugo, u osnovnim organizacijama udruženog rada nijesu dosljedno ostvarivani Ustavom utvrđeni odnosi proizvodnje i raspo-

Digitized by Google

djele, odnosno prava, dužnosti i odgovornosti radnika u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije. Radnici u njima nijesu ovladali cjelokupnim dohotkom i svim sredstvima društvene reprodukcije — veliki dio dohotka se raznim kanalima odliva ispod njihove kontrole i uticaja. U njima je došlo i do snažnog prodora grupno-svojinskih odnosa u raspolaganju dohotkom, do tendencija podvajanja samoupravnih prava i odgovornosti, do neuvažavanja objektivno nužnih odnosa koji se moraju uspostaviti u raspoređivanju ostvarenog dohotka na akumulaciju i potrošnju, do ozbiljnih anomalija i deformacija u raspodjeli ličnih dohodaka itd. Tome su mnogo doprinijeli voluntarizam i neuvažavanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, neodgovarajuća rješenja u privrednom sistemu i mjerama tekuće ekonomske politike, naročito ona kojima se određuju uslovi privređivanja, kao i krupni neriješeni problemi u sistemu raspodjele. Sve je to slabilo materijalnu zainteresovanost radnika za ostvarenje što veće akumulacije i za njeno što racionalnije korišćenje. Nijesu dosljedno razvijani i izgrađivani odnosi koji će podsticati radnike da stalno proširuju materijalnu osnovu svoga i društvenog rada, da razvijaju proizvodne snage društva i stalno podižu produktivnost rada i da u tu svrhu raspolažu i posluju društvenim sredstvima na način koji obezbjeđuje najoptimalnije ekonomske rezultate. Stvoreni odnosi nedovoljne zainteresovanosti radnika i svih privrednih i društvenih subjekata za optimalno uvećavanje društvenih sredstava usporili su procese udruživanja rada i sredstava između organizacija udruženog rada na cjelokupnom jugoslovenskom privrednom prostoru kao i bržu cirkulaciju tih sredstava.

Treće, nije se vodila odlučna borba za razvoj socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog i jedinstvenog sistema slobodnog udruženog rada, a ne izolovanih i usitnjenih samoupravnih jedinki. Zanemarena je vertikalna komponenta razvoja socijalističkog samoupravljanja. Nije se poklanjala potrebna pažnja razvoju neophodnih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa na cijelom lancu rada i stvaranja, od osnovne organizacije udruženog rada preko radnih i složenih organizacija do globalnog društva tj. do republika i pokrajina i federacije. A samo tako organizovani i povezani radni ljudi u udruženom radu mogu u svoje ruke uzeti upravljanje svim tokovima opštedruštvene reprodukcije. Samo dio odluka iz domena upravljanja opštedruštvenom reprodukcijom donosi se neposredno na nivou organizacija udruženog rada. Veliki dio tih odluka, naročito onih kojima se rješavaju makro-ekonomski i drugi makroproblemi opštedruštvene reprodukcije, po prirodi stvari, donose se na nivou globalnog društva. Da bi mogli i ta pitanja da preuzmu u svoje ruke i iz te sfere potisnu etatističko-birokratske snage i stihiju, radnici i radni ljudi moraju biti na odgovarajući način samoupravno povezani i organizovani. U dosadašnjoj praksi razvoja socijalističkog samoupravljanja i naročito samoupravnog organizovanja udruženog rada na nivou globalnog društva toj neophodnosti nije posvećivana odgova-

Digitized by Google

rajuća pažnja. Kao da se gubila iz vida činjenica da samoupravljanje u osnovnoj organizaciji udruženog rada nije samo oblik neposrednog ostvarivanja samoupravnih prava radnih ljudi već i polazna tačka demokratske centralizacije niza proizvodnih i društvenih funkcija koje se po samoj prirodi savremenog društva mogu samo centralizovano ostvarivati — ali na samoupravnim, a ne na etatističkim i tehnokratskim osnovama.

Izgraditi cjelovit sistem slobodnog udruženog rada

Ni na idejno-političkom planu nijesmo se uhvatili u koštac sa izvjesnim predrasudama, starim i novim dogmama, čak i doktrinom o »ćeliji« društvene proizvodnje koja gotovo uvijek »na svoju ruku«, u vlastitom interesu, i u nekakvoj nevjerovatnoj osami ili atomističnoj poziciji, može srećno, stihijnim putem, da pronalazi rješenja i za tako važne i složene makro-ekonomske probleme kao što su skladna podjela ukupnog fonda društvenog rada na grane i oblasti proizvodnje, najracionalnije uključivanje naše privrede u tokove međunarodne podjele rada, prisvajanje nove tehnologije i drugih »plodova civilizacije«, rješavanje različitih socijalnih problema, uključiv i cijeli niz pitanja zapošljavanja novih pristižućih generacija proizvodnih radnika, različitih stručnjaka itd. Previše smo podlijegali čarima takve slike o gotovo svemogućem »udruženom radu« u njegovim pojedinačnim ćelijskim oblicima. Zbog toga se, vjerovatno, i moglo desiti da je tako zapostavljena ne samo izgradnja *samoupravnog sistema slobodnog udruženog rada,* već i *društveno planiranje* u njegovim različitim dimenzijama. Organizacije udruženog rada su donosile svoje planove, ali su veoma malo uticali na društvene planove, koji su, uglavnom, ostavljeni državi da se o njima stara. U tome su uzroci ozbiljnih slabosti u tim planovima, njihovog sporog oslobađanja od rudimenata administrativno-centralističkog sistema i metoda planiranja i stavljanja težišta u njima na naturalne a ne na vrijednosne oblike ekonomskog i ekonomsko-tehnološkog života društva. U tome su i uzroci neostvarivanja tih planova, što se najpotpunije vidi iz raskoraka između ciljeva i opredjeljenja u njima u pogledu razvoja materijalne strukture naše privrede, tehnološkog razvoja, uključivanja u međunarodnu podjelu rada i slično i stvarnih kretanja u privredi i društvu.

Usitnjen i racsjepkan udruženi rad i usitnjena i razjedinjena privreda nužno imaju uzak vidokrug. Usitnjen i rascjepkan udruženi rad ne može da vlada tokovima društvene reprodukcije i da iz te sfere potisne etatistički birokratizam i tehnokratizam, ne može uspješno da usaglašava ni razne suprotne interese unutar sebe jer usitnjenost i rascjepkanost pogoduju provali i nadvladavanju neposrednih, empirijskih, nad dugoročnim, trajnim interesima i u redovima radničke klase.

Digitized by Google

Sve to, neizbježno, širi prostor birokratskom etatizmu. On se u tim uslovima javlja gotovo kao jedina realna snaga koja može da donosi odluke o globalnim pitanjima opšte društvene reprodukcije i da arbitrira u rješavanju sukoba interesa u društvu. U tim uslovima, često, i sam udruženi rad, usitnjen i razdrobljen, teži da se u mnogo čemu stavi pred starateljstvo birokratije da bi se izbjegla još veća stihija.

Etatistički birokratizam, zbog toga, po logici stvari, teži da što više rascjepka i parceliše udruženi rad da bi ga potiskivao na društvene marginalije i lakše vladao njim i društvom. Jer, znaju dobro svi protivnici socijalističkog samoupravljanja kakva se energija udruženog rada oslobađa i pokreće kroz procese ostvarivanja nesmetanog samoupravnog udruživanja rada i sredstava i samoupravnog organizovanja udruženog rada na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru. Znaju oni dobro da pred takvom snagom kao pred lavinom moraju da se sužavaju mogućnosti otuđivanja vlasti i dohotka od samoupravno-organizovanih radnika i radnih ljudi i da padaju svi sitni računi i šićari. Zato se tim procesima suprotstavljaju i koče ih gdje god mogu služeći se pri tom svakojakim ideološkim oblandama a najčešće širenjem lažnog straha da će ti procesi da ugroze nacionalne interese i povampire unitarizam.

Danas, birokratsko-etatističke strukture pokrajina, republika i federacije donose, umjesto udruženog rada, manje-više sve odluke o globalnim pitanjima društvene reprodukcije. Zbog svega toga u osnovnom društvenom odnosu — proizvodnom odnosu — sukobljavaju se dvije nepomirljive protivurječnosti: on jednim dijelom počiva na samoupravljanju u organizacijama udruženog rada opterećenom pritiscima tehnokratizma i određenih grupnosvojinskih deformacija, a drugim dijelom, na snažnom birokratskom etatizmu u društvu. U takvim odnosima samoupravljanje je, po mnogo čemu svedeno de fakto na participaciju — a to je suprotno opredjeljenjima naše zajednice izraženim u Ustavu i programskoj orijentaciji SKJ. Zbog ove protivurečnosti u proizvodnim odnosima došlo je do zaoštravanja mnogih drugih protivurječnosti u društvu koje su i dovele do ekonomske krize zaoštravanja mnogih drugih problema u društvu.

Policentrične birokratsko-etatističke strukture ne sukobljavaju se samo sa socijalističkim samoupravljanjem i udruženim radom, nego i međusobno. To je jedan od važnijih uzroka jačanja dezintegracionih tendencija u našem društvu. Takav policentrični etatistički birokratizam kakav je kod nas, iskrivljuje pojam racionalnih ekonomija u tom smislu što ih tretira kao zatvorene privredne strukture, zanemarujući postojanje jedinstvenog jugoslovenskog privrednog prostora i parcelišući jedinstveno jugoslovensko tržište, zanemarujući da je bitan interes našeg zajedničkog života da što bolje iskoristimo jedinstvo jugoslovenskog prostora i tržišta za brži razvoj svih i za bolji život. On sve više favorizuje

Digitized by Google

parcijalni interes i grčevito se bori da u uslovima privređivanja obezbijedi ili sačuva privilegovan položaj za »svoju« privredu.

Zbog svega toga dolazi često i do raskoraka između klasnog i nacionalnog, odnosno do prevage birokratskih na račun klasnih i istinskih nacionalnih interesa. Sve više se u praksi potvrđuje marksistička istina da je etatističko-birokratski shvaćen nacionalni interes suprotan radničko-klasnom, pošto se tu i ne radi o interesu proizvođačkih i radnih slojeva, koji su najveći dio svake nacije, nego o tutorstvu birokratskih otuđenih moći nad stvarnim, istinskim nacionalnim interesima. Neizbježno je da se na birokratsko-etatistički način shvaćena nacionalna sloboda svodi na osamljenost i izolacionizam a ravnopravnost naroda i narodnosti na neslaganje i suprotstavljanje drugima i opstrukciju u raspravi i odlučivanju o zajedničkim interesima. Otuda i imamo situaciju da su, umjesto demokratskog preobražaja unutar svake nacije i na cijelom jugoslovenskom prostoru, započetog samoupravljanjem, decentralizacijom i jačanjem samostalnosti i odgovornosti republika i pokrajina za svoj razvoj i razvoj zajednice u cjelini i ubrzavanja integracionih procesa na samoupravnim osnovama, počele sve više da dolaze do izražaja tendencije slabljenja integrativnih funkcija udruženog rada. Umjesto stvestranog povezivanja u ekonomskom i cjelokupnom društvenom životu, jačaju tendencije zatvaranja i zaokruživanja republičkih i pokrajinskih privreda. Pod uticajem tih tendencija dolazi i do prenaglašavanja onog što nas razdvaja a ne onoga što nas povezuje. U takvim uslovima svako naglašavanje klasnog momenta, tj. klasnog interesa radničke klase, tumači se od birokratsko-etatističkih snaga kao potiskivanje i obezvređivanje nacionalnog. Sve to povećava šanse onih snaga koje teže ka obnovi unitarizma, koje svako naglašavanje nacionalnog interesa tumače kao separatistički nacionalizam. Jedini put za savlađivanje ovih opasnih tendencija je da se brže i dosljednije ostvaruju suštinska opredjeljenja Ustava SFRJ i Programa SKJ o izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa u kojima će se klasni i nacionalni interesi izražavati kao jedinstveni interesi samoupravno organizovanog udruženog rada. Time će se najefikasnije suzbiti tendencija podvajanja tih interesa, bilo sa stanovišta reakcionarnog nacionalizma, bilo sa stanovišta dogmatsko-centralističke ideologije državno-svojinskog birokratizma. Ukoliko se više u praksi naš sistem bude dosljedno izgrađivao i ostvarivao na interesima radničke klase i udruženog rada i na njihovoj odlučujućoj ulozi u upravljanju dohotkom i svim tokovima opštedruštvene reprodukcije, utoliko će sve manje biti opasnosti od parcelisanja, podvajanja itd. jer je istinski interes radničke klase i udruženog rada, a time i stvarni nacionalni interes formulisan od radničke klase kao hegemona svoje nacije, suprotan svemu tome.

Proročanski zvuče upozorenja Borisa Kidriča, koja je učinio još 1950. godine, o značaju razvoja vertikalne dimenzije socijalističkog samoupravljanja, bez čega bi »opasno zaostao proces pretvaranja državne svojine u opštenarodnu imovinu pod upravom

Digitized by Google

slobodno udruženih neposrednih proizvođača, a s druge strane, neizbježno bi se rađali i učvršćivali elementi republičke državne svojine. Decentralizacija operative po državnoj liniji, bez jednovremenog centralističkog udruživanja radničke klase, to jest neposrednih proizvođača, ne vodi naprijed, nego neizbježno natrag u državni kapitalizam, u stvari, u nekoliko državnih kapitalizama . . .«

Sve je to moralo da se negativno odrazi i na jedinstvo u našoj zajednici i u SKJ. Ono ne može da se gradi i učvršćuje na dogovorima i pregovorima političkih centara moći koji se kite lažnim oreolom jedinih pravih tumača nacionalnih interesa — ono tim putem može samo da slabi. Jedinstvo može da se učvršćuje samo jačanjem moći i društvenog uticaja samoupravno organizovanog udruženog rada u svim oblastima našeg života. A njegova moć i društveni uticaj zavise velikim dijelom i od toga da li je tako samoupravno organizovan da može uspješno da obavlja sve poslove vezane za opštedruštvenu i proširenu reprodukciju. Na planu takvog samoupravnog organizovanja udruženog rada mi smo veoma zaostali i u tome je najvažniji korijen parcijalizacije i produbljivanja nejedinstva.

Nema sumnje da je u tome velikim dijelom i uzrok našeg zaostajanja u privrednom razvoju i slabljenja gotovo svih kvalitativnih ekonomskih parametara — produktivnosti, ekonomičnosti, rentabilnosti i slično, do čega je došlo u posljednje vrijeme. Zbog isparcelisanosti i razdrobljenosti naše privrede i razbijanja jedinstva jugoslovenskog tržišta i zbog dualizma u proizvodnom odnosu — koji je najvećim dijelom samoupravni kada se radi o odnosima u organizacijama udruženog rada, a velikim dijelom etatistički kada se radi o globalnom društvu, mnogi bitni problemi društvene reprodukcije ne rješavaju se logikom udruženog rada, već etatističko-birokratskom logikom i stihijom. Zbog toga je došlo do krupnih disproporcija u materijalnoj strukturi naše privrede, do slabljenja naše pozicije u međunarodnoj podjeli rada u tom smislu što je jačao autarhizam i postojao neracionalan i izvoz i uvoz, do tehnološkog zaostajanja, produbljivanja razlika u uslovima privređivanja do te mjere da one destimulišu borbu radnih kolektiva za bolji kvalitet proizvoda i veći dohodak — a to znači do našeg ekonomskog zaostajanja.

Moderna proizvodnja je nespojiva sa zatvaranjima u lokalističke i regionalne okvire. Zatvaranje je moguće samo tamo gdje se društvena sredstva zloupotrebljavaju. Slabljenje organskog jedinstva jugoslovenske privrede na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru i jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, bilo zbog nakaradnog birokratskog poimanja suštine nacionalnih ekonomija kao zatvorenih privrednih cjelina sa kompleksnom privrednom strukturom ili iz bilo kojih drugih razloga, neizbježno vodi slabljenju jedinstva naše zajednice i njenom ekonomskom zaostajanju. To može da bude samo izraz birokratsko-nacionalističkog konzervativizma i sljepila pred opasnostima za sudbinu zemlje.

Digitized by Google

Nije slučajno Edvard Kardelj upozoravao da se nacionalna ekonomska samostalnost u našoj zemlji ne smije poimati kao autarkija koja razbija organsko jedinstvo jugoslovenske privrede i da to nije ni etatističko-administrativna kategorija, niti pravo na nacionalistički egoizam, nego upravo specifičan izraz samoupravljanja radnog čovjeka.

Sve to govori koliko su u najtješnjoj međuzavisnosti dalji brži razvoj našeg sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja, uspješnije i brže savladavanje nagomilanih ekonomskih problema i jačanje jedinstva i čvrstine naše jugoslovenske socijalističke samoupravne federativne zajednice.

Sve to potvrđuje da se izgradnja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa ne može obezbijediti samo državnim i samoupravnim normama, jer je to društveno-istorijski proces koji bitno zavisi od razvoja proizvodnih snaga i svjesne aktivnosti ljudi u ostvarivanju ciljeva i odnosa utvrđenih u Ustavu i drugim normativnim i programskim aktima.

Sve to takođe još jednom potvrđuje da nije najteže i najsloženije slamati otpore razvoju samoupravljanja, već nalaziti najracionalnija i najbolja rješenja za uspostavljanje konkretnih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa među radnicima i za što slobodnije i što racionalnije samoupravno organizovanje udruženog rada.

Poznata je stvar da uloga radničke klase u stvaranju novog svijeta, svijeta socijalizma i komunizma, ne zavisi samo od dobrih deklaracija i proklamacija, već prije svega od njene organizovanosti i klasne svijesti. Mi smo danas u oba ova elementa došli u stanje ozbiljne ranjivosti. Klasna svijest proletarijata nije data sama po sebi, načinom rada i mjestom u društvenoj podjeli rada. Tu svijest osmišljava i unosi u klasu njena komunistička avangarda. Ako se u tome zastane, stranputice su neizbježne.

Neposredni zadaci SKJ na jačanju kohezije jugoslovenske zajednice

Sve u svemu, može se reći da smo došli u fazu društvenog razvoja u kojoj će se daljim konkretnim prodorima u razvoju socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog društvenog odnosa, kao sistema u kome samoupravno-organizovani radnici i radni ljudi u udruženom radu zaista upravljaju dohotkom koga stvaraju i tokovima opštedruštvene reprodukcije, najsigurnije nastaviti dalji pobjedonosni hod naše revolucije i dalje jačanje kohezije i čvrstine naše jugoslovenske socijalističke federativne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

Najvažniji put za to jeste što dosljednije i brže ostvarivanje ustavnog položaja radnika i radnih ljudi u udruženom radu.

U tom cilju je potrebno povećati napore na izgradnji i učvršćenju osnovnih organizacija udruženog rada kao oblika neposred-

Digitized by Google

nog ostvarivanja samoupravnih prava radnih ljudi i ćelija preko kojih oni ostvaruju odlučujuću ulogu u vođenju cjelokupne društvene politike. Neophodno ih je učvrstiti i ojačati i kao svojevrsne robne proizvođače koji su nosioci brige i odgovornosti u jačanju materijalnih proizvodnih snaga društva i primjeni nove tehnologije, i kao prisvajača i raspoređivača društvenog dohotka, kao početnih nivoa novčane i stvarne akumulacije društvenog kapitala, kao najvažnijih učesnika i »promotora« takozvane slobodne asocijacije rada i slično.

S druge strane, u tom cilju je neophodno podstaći i ubrzati procese samoupravnog integrisanja jugoslovenske privrede i društva na osnovama interesa radnika i radnih ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i suvereniteta radničke klase nad dohotkom koga stvara i njene vladavine u društvu. To može i treba da se ostvaruje putem ubrzanja procesa samoupravnog udruživanja rada i sredstava i dogradnje i razvoja sistema samoupravnog organizovanja udruženog rada po logici njihove proizvodno-reprodukcione povezanosti i linijom daljeg razvoja delegatskog političkog sistema.

U tom sklopu posebno veliki značaj ima samoupravno povezivanje i organizovanje udruženog rada u jugoslovenskim razmjerama radi bržeg i efikasnijeg rješavanja globalnih ekonomskih i drugih problema razvoja našeg društva u skladu sa dohodovnim interesima osnovnih i drugih organizacija udruženog rada na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Takvo integrisanje ne znači niti može da znači negiranje postojanja nacionalnih odnosno republičkih ekonomskih interesa ili Ustavom utvrđenih osnova našeg federativnog uređenja sa jasno određenom ulogom republika i pokrajina u njemu. Naprotiv, udružujući rad i sredstva i razvijajući skladnu privrednu strukturu u razmjerama jedinstvenog jugoslovenskog privrednog područja, na osnovama interesa organizacija udruženog rada, koje su međusobno povezane u reprodukcionom kompleksu da ostvare što veći dohodak u što stabilnijim uslovima, ojačaće samoupravljanje, nacionalna ravnopravnost i naš samoupravni federalizam. Ni jedan naš narod ili narodnost nemaju koristi od toga ako se u okviru republika i pokrajina razvijaju uporedne, konkurentski suprotstavljene privredne strukture, sa svaštarskom proizvodnjom, neoptimalnim kapacitetima, neracionalnim i neorganizovanim nastupom na inostranom tržištu, ako se narušava jedinstvo jugoslovenskog tržišta, pothranjuju monopolističke tendencije i parazitizam i slično. A svi od toga imaju i te kako velike štete. Zbog svega toga, ubrzavanje procesa samoupravnog integrisanja udruženog rada u jugoslovenskim razmjerama, bržim stvaranjem zajednica za plansku i poslovnu saradnju i putem drugih sličnih oblika, jedan je od najvažnijih i najaktuelnijih zadataka u interesu jačanja našeg jedinstva i ravnopravnosti i nastavljanja dinamičnog i efikasnog razvoja svih republika i pokrajina i Jugoslavije u cjelini u stabilnim uslovima

Digitized by Google

Naš delegatski skupštinski sistem, a prvenstveno skupštine društveno-političkih zajednica i vijeća udruženog rada u njima, treba u daleko većoj mjeri nego sada, da se izražava kao oblik samoupravnog povezivanja udruženog rada. Nužno je utvrditi uzroke zaostajanja u tom pogledu i brže ih uklanjati.

Na osnovu svih pokazatelja razvoja došli smo do saznanja da nam je neophodan otkoračaj u jačanju jedinstva i integraciji, koji će uspostaviti ravnotežu između zajedničkih i posebnih interesa. To je samoupravna integracija udruženog rada u jugoslovenskim razmjerama. Tada će se stvoriti objektivni uslovi za pojačanu odgovornost kao uslov naše egzistencije. Socijalističko samoupravljanje i sve jača samoupravna integracija našeg jugoslovenskog društva realna su osnova i perspektiva samostalnosti, slobode i nezavisnosti, ravnopravnosti i srećnije budućnosti svakog našeg naroda i narodnosti, svih naših SR i SAP. Radnička klasa u svemu tome mora doći daleko više do izražaja kao nosilac i kreator novih odnosa i procesa. Time su određeni uloga, pravci i metodi djelovanja snaga organizovane socijalističke svijesti i posebno komunističke avangarde.

Savez komunista Jugoslavije, a pogotovu CK SKJ i centralni komiteti SK republika i pokrajinski komiteti SK, nalaze se pred obavezom da — polazeći od našeg realnog stanja i svih ostvarenih ili najavljenih društvenih, tehnoloških i drugih promjena u savremenom svijetu — marksističkom metodom i analizom stalno blagovremeno osmišljavaju i formulišu interese radničke klase i samoupravljačkog socijalizma danas i u vremenu koje dolazi. To se mora pretočiti u program akcije na kom bi se jačala i reprodukovala komunistička avangarda savremenog samoupravljačkog socijalističkog društva.

Taj nam je posao olakšan time što je SKJ pod rukovodstvom Tita i Kardelja u svom Programu, Ustavu od 1974. godine, ZUR-u i odlukama X i XI kongresa utvrdio jasnu dugoročnu generalnu viziju samoupravnog socijalističkog razvoja naše zajednice i jačanja njenog jedinstva na tim osnovama. Imamo i Dugoročni program ekonomske stabilizacije koji je utvrdio uzroke naših današnjih društveno-ekonomskih teškoća i pravce aktivnosti radi njihovog savladavanja. Imamo i veoma bogate rezultate opštepartijske rasprave o Predlogu zaključaka 13. sjednice CK SKJ.

SKJ je dužan da se odlučno odupre svim pokušajima promjene te vizije i politike, kao i svim pojavama i tendencijama nedosljednog i parcijalnog sprovođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, minimiziranju njegovog značaja i ponovnom otvaranju diskusije o onim pitanjima na koja je taj program dao odgovor. Treba da se odlučno suprotstavi i neodgovornim javnim istupanjima pojedinaca, bez obzira na kojoj su funkciji, u kojima se iskrivljuju stavovi SKJ i foruma kojima pripadaju i unosi zabuna, konfuzija i nezadovoljstvo u društvu.

Ali, SKJ je isto tako dužan da, polazeći od svoje generalne politike i u skladu sa njom i djelujući preko institucija sistema,

Digitized by Google

obezbijedi da se brže daju odgovori na sva otvorena pitanja koja je život nametnuo i nameće i nude konkretna rješenja u razvoju privrednog i političkog sistema i cjelokupnom društvenom razvoju, koja će nas uspješnije primicati, korak po korak, ciljevima koje smo utvrdili u Programu SKJ, Ustavu SFRJ, i Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Takvih pitanja ima dosta. Nije nerazumljivo što ih ima i što će ih biti. Ali, čudna je i nedopustiva sporost SKJ i institucija sistema da za njih brže traže odgovore i obezbjeđuju njihovo brže rješavanje. Ta sporost umanjuje ugled SKJ i njegovih rukovodstava. Pri tome, razumije se, u našem društvu se može dolaziti do stavova i rješenja samo u ravnopravnom demokratskom dijalogu u institucijama sistema uz što šire angažovanje nauke i svih stvaralačkih snaga u društvu.

Bitan preduslov za to je aktivno djelovanje organizacija i članova SKJ kroz delegatski sistem i Socijalistički savez. Savez komunista mora biti jedna od najznačajnijih kohezionih snaga u našem društvu, koja doprinosi ostvarivanju sinteze mnoštva različitih samoupravnih interesa, koji su društvena realnost. On to može biti samo tako što će u realnom životu osvjetljavati, s revolucionarnih marksističkih pozicija, put koji vodi ka jačanju društvenog položaja radničke klase i radnih ljudi i socijalističke demokratije. On je po svom biću ona idejno-politička snaga koja u traženju rješenja za sva društvena pitanja dosledno polazi sa pozicija dugoročnih interesa radničke klase kao najvažnijih kohezionih spona u našem društvu. Današnja hipertrofija pritiska parcijalnih i kratkoročnih interesa govori da je SKJ nedovoljno aktivan u tom istorijskom i revolucionarnom smislu.

U uslovima današnje ekonomske krize i kriznog stanja u drugim oblastima od izuzetnog je značaja da SKJ na djelu potvrđuje svoju sposobnost da kao revolucionarna avangarda otvara konkretnu perspektivu za izlazak iz takvog stanja, a u skladu s tim mijenja stanje u društvu, prevladavajući stagnaciju, inertnost i sljepilo pred činjenicama realnog života. SKJ svakodnevno pokazuje dovoljno snage u objašnjavanju suštine naše krize i u osvjetljavanju uzroka raskoraka između programskih ciljeva našeg društva i prakse. Međutim, nije toliko pokazao i ne pokazuje snage u mijenjanju stanja. Često se, umjesto konkretnog opredjeljenja za mjere koje traži život i koje bi doprinijele da se mijenja stanje u pravcu bržeg ostvarivanja revolucionarnih ciljeva SKJ, ponavlja značaj opštih programskih opredjeljenja i sama ta opredjeljenja. On se sporo razgraničava sa onim snagama u društvu koje su zastupnici nekakvog čudnog *statusa quo*, koji ne vide ili neće da vide da »život neprekidno teče, progres nema kraja, svaki dan se menjaju objektivne prilike u društvu i samo ona komunistička partija koja je sposobna da te nove, objektivne mogućnosti što pre pretoči u nove subjektivne korake daljeg društvenog progresa, tražeći uvek nova i sve bolja rešenja, može računati na to da zaista bude vodeća idejno-politička snaga« i da »našoj marksistič-

Digitized by Google

koj misli mora biti tuđe svako tapkanje u mestu, u okorelim dogmama... u navikama i pragmatizmu.*

Antidogmatizam je nezaobilazna pretpostavka ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge SKJ u našem društvu. Birokratija je, po svojoj suštini, nosilac dogmatizma. Birokrati se, kao i malograđani, plaše promjena jer one mogu da ugroze njihov mir i sigurnost. A stagnacija i inertnost neizbježno vode u birokratizaciju i odvajanje radnika od Saveza komunista.

Svaka sporost Saveza komunista u mijenjanju današnjeg kriznog stanja u našem društvu na liniji njegovih generalnih programskih opredjeljenja ide na ruku antisocijalističkim i antisamoupravnim snagama koje se bore za mijenjanje toga stanja na liniji njihovih kontrarevolucionarnih ciljeva i interesa.

Odlučna akcija SKJ na potiskivanju konfuznih predstava o odnosu nacije, države i samoupravljanja

Danas se posebno traži i očekuje efikasnije i kreativnije djelovanje rukovodstava SKJ. Ona se moraju još više okrenuti problemima realnog života i intenzivnije pratiti situaciju. Pri tom nikako ne smiju zaobilaziti srž problema — jer bi to zaobilaženje samo doprinosilo povećanju konfuzije u društvu, a ne rješavanju problema. Ona moraju imati inicijativu i svoje stavove i stalno i konkretno podsticati rješavanje otvorenih društvenih pitanja. Rasprave u rukovodstvima koje se ne završavaju usvajanjem stavova mogu samo da produbljuju nejedinstvo i povećavaju neefikasnost. Prazno fraziranje, ponavljanje opštih stavova, bavljenje samim sobom, tapkanje u mjestu, ne koriste Savezu komunista i našem socijalističkom društvu, već onim snagama koje su u ovim našim teškoćama digle glavu i pojačale svoju neprijateljsku djelatnost s ciljem da kompromituju SKJ, socijalističko samoupravljanje, sva rukovodstva i ljude u njima, radi toga da bi onemogućili revolucionarni razvoj. Rukovodstva moraju više da kontaktiraju sa članstvom i da imaju više sluha za zahtjeve i inicijative iz baze društva.

Jedinstvo SKJ je od presudnog značaja za dalje jačanje jedinstva i kohezije naše zajednice. To se jedinstvo ne može steći jednom zauvijek. Ono se stalno gradi, potvrđuje i osmišljava kroz konkretnu borbu SKJ za rješavanje realnih problema u društvu sa stanovišta istorijskih interesa i težnji radničke klase i tekovina, vrijednosti i dostignuća revolucije. Komunisti se tako potvrđuju kao avangarda na djelu.

Jedinstvo SKJ je podjednako neophodno i kad se radi o utvrđivanju njegove politike i o njenom sprovođenju u djelo. Danas je najbitnije akciono jedinstvo SKJ — to jest jedinstvo u ostvarivanju utvrđenih stavova. Jedan od najvažnijih preduslova za stalno jačanje idejnog i akcionog jedinstva SKJ je širenje demo-

* Iz izlaganja E. Kardelja na XI kongresu SKJ.

Digitized by Google

kratizma u njegovim redovima kroz sve veće učešće članstva u kreiranju njegove politike.

Kad je riječ o odnosu jedinstva SKJ i jedinstva zajednice, ne treba zaboraviti da se radi o dijalektičkom odnosu između uzroka i posljedica. Što više SKJ bude dosljedno stajao iza istinskih interesa radničke klase, on će time uspješnije jačati svoje jedinstvo i doprinositi jedinstvu i koheziji jugoslovenske zajednice na radničko-klasnim samoupravnim interesima. Ali, ako se nastave tendencije cijepanja jedinstva jugoslovenskog tržišta, stvaranja zaokruženih privrednih struktura po republikama i pokrajinama i slično, to će neminovno slabiti jedinstvo i akcionu sposobnost Saveza komunista Jugoslavije.

Savez komunista Jugoslavije nije i ne može biti koalicija već jedinstvena demokratska organizacija u kojoj je Statutom utvrđena uloga i odgovornost republičkih i pokrajinskih organizacija SK. Neophodna je odlučnija borba protiv pojava njegove federalizacije, čime se narušavaju statutarne odredbe o demokratskom centralizmu kao osnovnom preduslovu ostvarivanja njegove vodeće idejno-političke uloge.

Veliki doprinos jačanju svoga jedinstva i jedinstva naše zajednice SKJ će dati i efikasnijom idejno-političkom borbom i blagovremenijim raščišćavanjem, sa revolucionarnih marksističkih pozicija, raznih idejnih i političkih konfuzija koje su, izgleda, neizbježni pratilac naših ukupnih društvenih teškoća.

Od SKJ se očekuje i traži da u današnjoj složenoj situaciji uspješnije ostvaruje svoju idejno-usmjeravajuću i vodeću političku ulogu uporno se boreći za razvoj svijesti radnih ljudi i za njihovu dosljednu revolucionarnu orijentaciju, a protiv svih snaga koje pokušavaju da ih demorališu, dezorijentišu i skrenu s puta razvoja socijalističkog samoupravljanja i bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti. Na pravo i pravovremeno reagovanje komunista mora nailaziti svaka akcija njegovih idejnih protivnika. Ima dosta idejno-političkih pitanja po kojima postoji dosta idejne zbrke i konfuzije na koju bi SKJ svojim ofanzivnijim i kreativnijim radom, okupljajući oko sebe sve stvaralačke socijalistički orijentisane snage, mora da reaguje. Radi ilustracije navešću dva takva pitanja.

Dosta je raširena idejno-politička konfuzija u tretiranju nacionalnog pitanja u današnjim uslovima. Dobija se utisak da svakojake teorije o tome mogu da nađu plodno tlo i egzistenciju. Među najopasnije spada ona o homogenosti i monolitnosti nacije. Takva shvatanja vode ka rastakanju Saveza komunista kao revolucionarne snage. Još su klasici marksizma utvrdili da u svakoj naciji postoje najmanje dva suprotna poimanja nacionalnih interesa — proletersko i buržoasko. Sve su naše nacije to doživjele na svom iskustvu kroz rat i revoluciju. Parola o homogenosti nacije i homogenosti nacionalnih interesa može danas praktično da znači ili poziv na mir sa snagama sa kojima je naša radnička klasa već dugo vremena na ratnoj nozi ili paravan za jačanje bi-

Digitized by Google

rokratizma. Po ovim pitanjima su i pojedini komunisti zaboravili ili napustili klasne pozicije, što, po logici stvari, vodi ka birokratskom nacionalizmu kao veoma opasnom obliku kontrarevolucije.

Zbog zaostajanja u ostvarivanju društveno-ekonomskih pretpostavki za funkcionisanje i reprodukciju našeg društveno-političkog i ekonomskog sistema došlo je do idejnih konfuzija i u shvatanju o državi i u njenoj praktičnoj ulozi. Mnogo se vremena i energije troši na razglabanja o federaciji i konfederaciji, o državi i državnosti, o suverenitetu i suverenosti nacija i država, o separatizmu i unitarizmu, a malo se raspravlja o suštini stvari — o klasnoj prirodi vlasti, države i nacije. U svemu ovome nema neophodnog razlikovanja države od etatizma, što u društvenu svijest unosi ne malu zbrku. Ne ponavljajući izvorne stavove marksizma o tome, treba naglasiti da socijalističko samoupravljanje i država nijesu ni u kakvoj koliziji — etatizam, naravno, jeste. Socijalističkom samoupravljanju i slobodnom udruženom radu država je i te kako potrebna. Ona mu je potrebna za rješavanje onih društvenih protivrječnosti koje se ne mogu drukčije rješavati nego putem prinude. To podrazumijeva dobro organizovan, stručan i odgovoran aparat državne vlasti koji će biti u funkciji ostvarivanja interesa udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja i koji će dati što veći doprinos jačanju zakonitosti i pravne sigurnosti građana. Savez komunista bi se morao ovim pitanjima što hitnije pozabaviti, izučiti ih i osavremeniti naša saznanja i našu praksu novim sadržajima, idejama i organizacionim oblicima. Tim prije što je stanje zakonitosti u društvu krajnje zabrinjavajuće i što državni aparat u dobroj mjeri djeluje kao etatistička moć, a ne kao instrument u rukama samoupravno organizovanih radnika.

Posebno treba, u kontekstu osnovne teme o kojoj se ovdje govori, naglasiti potrebu da se što prije i što temeljitije sagledaju uzroci pogrešne, štetne i za naše socijalističko društvo opasne tendencije zatvaranja organizacija udruženog rada. Trebalo bi temeljitije sagledati zašto se reproduktivne organizacije udruženog rada katkad međusobno tuđe ili izolacionistički odnose, i zašto u nas vlada prenaglašeni polaritet između pojedinca i njegovog kolektiva, između osnovne organizacije udruženog rada i »širih« oblika procesa udruživanja rada i sredstava i svih njih i društva u cjelosti. Polazeći od toga, treba što prije sagledati najvažnije konkretne puteve, metode i instrumente pomoću kojih će se naše društvo što prije naći izvan ili, pak, s one strane sadašnje produžene privredne krize i kriznih stanja u drugim oblastima i kako bi moglo stvaralački iskoristiti revolucionarne potencijale koji se u tome kriju za dalji razvoj naše revolucije i jačanje jedinstva naše zajednice.

Digitized by Google

Lazar Drakul

Uticaj devalvacije dinara na izvoz u uslovima poremećenih odnosa domaćih cena

Među stručnjacima i političarima, pa i u najširoj javnosti, različito se ocenjuje da li je dinar precenjen, podcenjen ili je realan, da li devalvacija dinara podstiče i koliko podstiče izvoz i slično. Ta pitanja su izuzetno značajna za naš sadašnji ‚aktuelni društveno-ekonomski trenutak, ali i za budući privredni i celokupni društveno-ekonomski razvoj. O tome se pokreću, i to s pravom, rasprave na svim nivoima samoupravnog odlučivanja. Naravno, iza stavova za devalvaciju ili protiv devalvacije dinara prvenstveno stoje interesi sredine u čije se ime iznose ti stavovi. Međutim, stavovi za i protiv devalvacije dinara često se formulišu i bez dovoljnog razumevanja međusobnih odnosa i zavisnosti devalvacije i izvoza, izvoza i cena, izvoza i unutrašnje potrošnje, itd. Zbog toga je nužno taj problem osvetliti sa stručnog i naučnog stanovišta, polazeći od naše realne situacije. Sve to treba da bude u funkciji izvlačenja pouke: šta raditi u tekućem i u narednom periodu kako bi se povećao izvoz, čime bi se doprinelo rešavanju ključnih i krupnih problema društveno-ekonomskog razvoja u celini.

Odmah na početku, radi olakšavanja razumevanja kasnijeg izlaganja, treba zauzeti stav o nekim pitanjima:

prvo, smisao, ekonomski *ratio* devalvacije dinara jeste povećanje izvoza i povećanje ukupnog deviznog prihoda i smanjivanje

Digitized by Google

uvoza i ukupnog deviznog plaćanja. U različitim situacijama se pred devalvaciju mogu postavljati i drugi zadaci (na primer, privlačenje stranog kapitala, smanjivanje uvoza itd.), ali nas ovde interesuje isključivo devalvacija dinara u funkciji povećanja deviznog prihoda po osnovu izvoza. Što se tiče drugih pozicija deviznog prihoda, čini se da, u našim uslovima, devalvacija ne bi imala posebnog opravdanja: za inostrane turiste cene turističkih usluga se u višegodišnjem periodu mogu smatrati konkurentnim (problem nedovoljnog deviznog prihoda od turizma ne sastoji se u cenovnoj nekonkurentnosti našeg turizma, nego u drugim, van turizma, razlozima — moglo bi se reći da devalvacija dinara smanjuje devizne prihode u turizmu); doznake radnika i štednja stanovništva (devizna) kreću se po svojim zakonitostima i slabo se koreliraju sa devalvacijom (postoje indicije da ih devalvacija dedestimuliše); devizni prihodi i rashodi u saobraćaju takođe slabo reaguju na devalvaciju. Prema tome, na prihodnoj strani devalvaciju ipak treba povezivati prvenstveno sa robnim izvozom. Naravno, u posebnim uslovima, devalvacija dinara se može dovoditi u funkciju i povećavanja deviznih prihoda i po drugim osnovama, ali u našem sadašnjem trenutku primarno je koliko devalvacija dinara podstiče robni izvoz.

Na rashodnoj strani devalvacija dinara destimuliše uvoz robe i usluga ali, u uslovima velike uvozne zavisnosti, na jednoj, i mogućnosti da se skupi uvozni inputi prevale na domaće cene, na drugoj strani, devalvacija dinara malo doprinosi smanjivanju uvoza. Na smanjivanje uvoza više utiču zabrane i druga kvantitativna ograničenja i pomanjkanje deviza nego devalvacija dinara i drugi cenovni razlozi;

drugo, naša je zemlja zaista u situaciji kada mora podsticati izvoz, iz više razloga: da se obezbede sredstva za izmirivanje dospelih obaveza prema inostranstvu; da se obezbede sredstva za uvoz sirovina i reprodukcionog materijala (jer je naša proizvodnja veoma zavisna od uvoza); da se obezbede devize za uvoženje savremene opreme i tehnologije i, što je izuzetno važno, da se održi korak sa savremenim kretanjima u svetu, da se prati tehnološki i svaki drugi inače dinamičan razvoj i da se sve više usvajaju kriterijumi efikasnosti i produktivnosti rada razvijenijeg dela sveta.

Zbog svega izloženog, zaista se mora voditi politika kursa dinara koja će doprinositi povećavanju izvoza, ali se mora voditi i ekonomska politika na drugim područjima privrednog sistema i ekonomske politike koja će biti u funkciji povećanja izvoza.

Podsticanje izvoza i destimulisanje uvoza putem devalvacije dinara vrši se na taj način što se smanjuje vrednost domaće i povećava vrednost strane valute, odnosno povišavaju se izvozne i uvozne cene. Pošto se, nakon devalvacije, povećava prihod izvoznika za izvoz istih količina robe, on je stimulisan da povećava izvoz i da, na taj način, povećava svoj prihod i dohodak. Isto tako, pošto se usled devalvacije dinara povećavaju rashodi prilikom

Digitized by Google

uvoza istih količina robe, smanjuje se interes za uvoz i, pretpostavlja se, da će se uvoznici u većoj meri orijentisati na kupovine domaće robe. (Pri tome se mora voditi računa o uvoznoj zavisnosti, strukturnim neskladima u privredi i o drugim obzirima).

Devalvacija dinara i izvoz

Postavlja se pitanje: da li u našim sadašnjim uslovima devalvacija dinara ispunjava osnovni zahtev, odnosno, da li podstiče izvoz i povećanje izvoza? U odgovoru na ovo pitanje ukazaćemo na podatke o kretanju izvoza i o kretanju kursa dinara u nekoliko poslednjih godina.

Krajem 1984. godine u odnosu na 1980. vrednost dinara prema američkom dolaru bila je manja za 623% (indeks 723).[1] Istovremeno, vrednost izvoza bila je veća za 17% (po nekim podacima — SZS — 14%), dok je uvoz robe manji za 20%. Što se tiče uvoza, smanjivanje je izazvano prvenstveno platnobilansnim ograničenjima. (O problemima odnosa devalvacije i uvoza u nastavku se neće raspravljati.)

Kretanje devalvacije i izvoza plastično pokazuju podaci o godišnjim promenama kursa dinara i izvoza. U 1980. u odnosu na 1979. godinu dinar je prema američkom dolaru bio obezvređen 53% (decembar 1980. u odnosu na decembar 1979. godine), a izvoz je u toj godini povećan po stopi od 32%. Za tu godinu bi se moglo reći da je devalvacija dinara podsticajno delovala na izvoz.

U 1981. u odnosu na 1980. godinu dinar je prema US dolaru obezvređen za 43%, a izvoz je povećan za 22%. I za ovu bi se godinu moglo reći da je devalvacijom dinara podstaknut izvoz.

Međutim, i pored toga što je krajem 1982. u odnosu na kraj 1981. godine dinar bio obezvređen za 49% u odnosu na US dolar, izvoz je u toj godini u odnosu na prethodnu bio smanjen preko 6%. Praktično, u toj (1982) godini iscrpljena je podsticajnost devalvacije na izvoz, jer su drugi poremećaji bili snažniji od stimulativnosti izvoza putem devalvacije dinara.

Slično, pa i nepovoljnije je bilo u 1983. godini. Pri devalvaciji dinara u odnosu na američki dolar od 101% i u odnosu na korpu valuta od 87% — izvoz je smanjen za daljih 3%! Očigledno, devalvacijom dinara se nisu mogle nadoknaditi druge aktivnosti i mere neophodne za povećanje izvoza, a pre svega, nisu se mogli otkloniti nepovoljni uticaji poremećenih cenovnih odnosa.

U 1984. godini situacija se nije bitnije poboljšala. Dok je dinar u odnosu na US dolar devalvirao za daljih 69% (decembar prema decembru), izvoz je povećan za 6% (prema nekim podacima za 3%).

---

[1] Treba imati u vidu da je dinar u većoj meri devalvirao u odnosu na američki dolar nego u odnosu na korpu valuta industrijski razvijenih zapadnih zemalja, ali ta činjenica ne umanjuje vrednost ove analize koja je metodološkog karaktera.

Digitized by Google

Navedeni podaci o kretanju kursa dinara i izvoza nedvosmisleno pokazuju da izvoz ne korelira sa kursom dinara, odnosno da devalvacija dinara, u našim sadašnjim uslovima ne podstiče izvoz. Naprotiv, izneti podaci pre sugerišu zaključak da brzo obezvređivanje dinara destimuliše izvoz: što je viša stopa devalvacije, izvoz se smanjuje. Iz ovoga se ne bi mogao izvući zaključak da možemo izbeći devalvaciju. Naprotiv, devalvacija će biti naš pratilac još dugo vremena. Međutim, pitanje kojom se stopom devalvacije i kojim drugim merama maksimira izvoz i, u datim društveno-ekonomskim uslovima, optimizira privredni razvoj.

Na pitanje kako devalvacija utiče na izvoz, odgovori su različiti, ponekad dijametralno suprotni, a najčešće refleksni — po meri interesa sredine koja se predstavlja. Da bi se izbeglo logiciranje i improvizacija, opet ćemo se poslužiti podacima. Pre toga ćemo uzroke stagnacije i smanjivanja izvoza podeliti na cenovne i necenovne. Necenovni uzroci jesu: slabe mogućnosti izvoza na kredit, nizak nivo tehnologije, nezadovoljavajući kvalitet i asortiman, zastareo dizajn, neispunjavanje rokova, slaba organizovanost privrede za nastupanje na strano tržište, neodgovarajuća struktura izvoza, i slično. Svi ovi necenovni uzroci stagnacije i smanjivanja izvoza imaju svoju specifičnu težinu, svoj ponder uticaja na izvoz, ali se tim problemima ovom prilikom nećemo baviti. Bavićemo se problemom cenovnih odnosa i uticajem toga na izvoz.

Cenovna konkurentnost prosečnog jugoslovenskog izvoza

Posmatrajući odnose domaćih i izvoznih cena proizvoda koji se izvoze u poslednjih nekoliko godina dolazi se do zaključka da je prosečan jugoslovenski izvoz industrijskih proizvoda bio stalno konkurentan, odnosno da su prosečne izvozne cene, bez sredstava za podsticanje izvoza bile više od domaćih, a sa sredstvima za podsticanje izvoza — znatno više. To se može potkrepiti podacima rađenim prema odgovarajućim istraživanjima ZIT-a.[2]

Krajem 1982. godine (posle poznate oktobarske devalvacije), prosečne izvozne cene industrijskih proizvoda (bez sredstava za podsticanje izvoza bile su za 1% više od prosečnih cena tih proizvoda, a sa sredstvima za podsticanje izvoza — za oko 15%. Izvozne cene poljoprivrednih proizvoda bile su niže od domaćih za 38%.

Krajem 1983. godine, posle intenzivne devalvacije dinara u toj godini, prosečna konkurentnost jugoslovenskog izvoza se dalje povećavala. Prosečne izvozne cene industrijskih proizvoda bile su više od prosečnih domaćih cena tih proizvoda za oko 12%, a kad se tome dodaju i sredstva za podsticanje izvoza, onda su za pro-

[2] Analiza odnosa domaćih i izvoznih cena sredinom 1984. godine, ZIT, Beograd, 1984.

Digitized by Google

izvođače prosečne izvozne cene bile više nego da su te proizvode realizovali na domaćem tržištu — za oko 25%. Prosečne izvozne cene poljoprivrednih proizvoda bile su više od prosečnih domaćih cena tih proizvoda za 3%.

Zbog visokog rasta cena početkom 1984. godine, uz istovremeno usporavanje stope devalvacije dinara, sredinom 1984. godine stepen konkurentnosti prosečnog jugoslovenskog industrijskog izvoza se smanjio: prosečne izvozne cene industrijskih proizvoda (bez sredstava za podsticanje izvoza) bile su za 1% više od prosečnih domaćih cena proizvoda koji se izvoze, a sa sredstvima za podsticanje izvoza — 12% do 15%. Izvozne cene poljoprivrednih proizvoda bile su za 12% više od prosečnih domaćih cena tih proizvoda.

Krajem 1984. godine situacija se promenila utoliko što su izvozne cene poljoprivrednih proizvoda ponovo bile znatno niže od domaćih, dok su izvozne cene industrijskih proizvoda i dalje bile prosečno više od domaćih za 3%.

Dakle, u svim posmatranim periodima prosečne izvozne cene proizvoda koji se izvoze, bez sredstava za podsticanje izvoza, bile su više od domaćih, a sa sredstvima za podsticanje izvoza — i znatno više. Praktično, konkurentnost prosečnog izvoza naše industrije, posebno kad se uključe i sredstva za podsticanje izvoza bila je visoka u svim periodima. Naravno, konkurentnost nije postignuta jačanjem kvaliteta ekonomije nego trkom cena i devalvacije, u kojoj je stopa devalvacije bila viša.

Visoka konkurentnost izvoza trebalo je da bude snažan pokretač privrednog razvoja, po sledećoj šemi: da na bazi cenovne konkurentnosti roba krene u izvoz; da veliki uvoz omogući, pored ostalog, veliki izvoz; da veliki uvoz omogući povećanje proizvodnje i, na toj osnovi uz unutrašnja ograničenja potrošnje, da se dalje povećava izvoz — najkraće: da se otvori spirala ubrzanog, kvalitetnog razvoja, sa ubrzanim uključivanjem u međunarodnu podelu rada i sa jačanjem pozicije jugoslovenske privrede u međunarodnoj ekonomiji.

Ali se to nije desilo i desilo se ono što se desilo: zapali smo u ekonomsku, pa i šire shvaćenu krizu, a najizrazitiji pojavni oblik te krize jeste upravo nedovoljan izvoz i posledice toga: problemi izmirivanja obaveza prema inostranstvu; smanjene mogućnosti uvoza i zbog toga, smanjene mogućnosti snabdevanja proizvodnje sirovinama i reprodukcionim materijalom; nemogućnost uvoza savremene opreme i udaljavanje od tehnološkog progresa i slično.

Zašto se, i pored visoke prosečne konkurentnosti jugoslovenskog izvoza, on ne povećava, nego stagnira i smanjuje se? Sigurno je da na to utiču i svi oni necenovni uzroci na koje smo samo ukazali (slabe mogućnosti izvoza na kredit, nizak nivo tehnologije, nezadovoljavajući kvalitet i asortiman, zastareo dizajn, neispunjavanje rokova, slaba organizovanost za nastupanje na stranom tržištu, neodgovrajuća struktura izvoza), a koje nismo detaljnije analizirali.

Digitized by Google

Što se tiče cenovnih uzroka nezadovoljavajućeg izvoza, osnovni su: izrazito veliki dispariteti domaćih u odnosu na izvozne cene, dispariteti koji se sve više produbljuju. Na dimenzije tih disparitета može ukazati sledeća tabela koja prikazuje strukturu izvoza prema visini izvoznih cena.

Tabela 1.

Struktura izvoza prema visini izvoznih cena

Period	Izvozne cene više od domaćih (u procentima) do 10	10—20	21—30	31—40	preko 40	svega
Oktobar 1982.	11,9	11,4	6,9	1,8	27,8	59,8
Decembar 1983.	8,8	5,1	10,1	10,8	32,8	67,6
Jun 1984.	10,7	9,7	7,2	4,8	28,8	61,2
Decembar 1984.	5,9	13,3	4,7	5,3	30.8	60,0

U svim posmatranim periodima su ostvarivane više izvozne od domaćih cena za tri petine do dve trećine izvoza (po vrednosti). Kad se tome dodaju i sredstva za podsticanje izvoza, onda su proizvođači za oko jednu četvrtinu izvoza (po vrednosti) ostvarivali više cene na stranom nego na domaćem tržištu. Čak za više od 30% izvoza izvozne cene su bile preko 40% više od domaćih (ne računajući sredstva za podsticanje izvoza). To se zaista može smatrati visokom konkurentnošću izvoza.

Međutim, problem je na drugoj strani, naime, u činjenici da drugi deo izvoza nije konkurentan, da su izvozne cene jedne trećine do dve petine izvoza znatno niže od domaćih, ili, tačnije rečeno, domaće cene tih proizvoda su znatno više od izvoznih. Kako je to izgledalo u nekoliko ranijih godina, pokazuje naredna tabela.

Tabela 2.

Struktura izvoza prema visini izvoznih cena

Period	Izvozne cene niže od domaćih (u procentima) do 10	10—20	21—30	31—40	preko 40	svega
Oktobar 1982.	12,9	6,3	8,4	5,8	6,8	40,2
Decembar 1983.	4,1	8,2	7,9	5,2	7,0	32,4
Jun 1984.	7,5	11,6	5,8	7,9	6,1	38,8
Decembar 1984.	9,9	10,7	4,0	5,9	9,5	40,0

Kao što podaci pokazuju, odstupanja izvoznih od domaćih (ili bolje rečeno: domaćih od izvoznih) cena zaista su velika. Dok su, na jednoj strani, cene domaćih proizvoda znatno niže od izvoznih i obezbeđena je visoka konkurentnost naših proizvoda u izvozu, na drugoj strani domaće cene drugih proizvoda su znatno niže od izvoznih.

Digitized by Google

Moglo bi se postaviti pitanje zašto se bitnije ne povećava izvoz onih proizvoda čije su izvozne cene više od domaćih? U traženju odgovora na to pitanje treba videti o kojim se to proizvodima radi i kakve su mogućnosti povećavanja proizvodnje i izvoza ovih proizvoda. To su, uglavnom, neki energetski proizvodi (ugalj, struja) i sirovine. Najviše se zaradi na izvozu rezane građe i ploča (krajem 1984. godine izvozne cene ovih proizvoda bile su više od domaćih za 107%), na izvozu proizvoda mašinogradnje (izvozne cene krajem 1984. godine bile su za 42% više od domaćih), na izvozu proizvoda nemetalnih minerala (izvozne cene su bile više od domaćih 46%) itd. Među proizvodima čije su izvozne cene više od domaćih preovlađuju sirovine i neki proizvodi energetike, dakle oni proizvodi kojih nema dovoljno ni za domaće potrebe ni za izvoz.

Činjenica da su izvozne cene nekih sirovina više od domaćih pruža najveći deo odgovora na pitanje: zašto se povećava izvoz sirovina i zaoštravaju problemi snabdevanja prerađivačkog dela domaće industrije.[3] Da paradoks bude veći — izvozne cene sirovina su više od domaćih i u uslovima izrazito niskog nivoa cena sirovina na svetskom tržištu.[4] To znači da su sirovinske i neke energetske grane u nepovoljnijem položaju u našoj zemlji nego u inače nepovoljnim, štaviše, izrazito nepovoljnim svetskim uslovima.

Na drugoj su strani proizvodi čije su domaće cene više, pa i znatno više od izvoznih. Prema navedenoj analizi ZIT-a (a stalno se koristimo podacima iz te analize), najniži nivo izvoznih u odnosu na domaće cene krajem 1984. godine je ostvaren kod izvoza kože i obuće (prosečno za 31% niže od domaćih cena), kod izvoza proizvoda gume i kaučuka (za 25% su bile niže izvozne od domaćih cena), kod izvoza građevinskog materijala (izvozne cene su bile niže od domaćih za 23%) itd. Među proizvode čije su izvozne cene bile niže od domaćih spadaju i električne mašine i aparati, predivo i tkanine, prehrambeni proizvodi, gotovi tekstilni proizvodi i slično. Što se ide ka višim fazama finalizacije, to su i razlike između domaćih (viših) i izvoznih (nižih) cena — veće.

Za razliku od prve grupe kod koje su izvozne cene više od domaćih, ali nema dovoljno proizvodnje za domaće tržište i za izvoz, niti se ta proizvodnja može brzo povećavati, pored ostalog, i zbog relativno niskih cena i, zbog toga, nedovoljnih sredstava za povećanje te proizvodnje, proizvodnja druge grupe proizvoda, proizvoda čije su izvozne cene niže od domaćih, mogla bi se brže povećavati, ali se to proizvođačima ne isplati jer ostvaruju znatno

[3] U 1984. godini najveći je porast izvoza energetike i metalurgije. Na drugoj strani, izvoz metaloprerađivačkog kompleksa je stagnirao na nivou 1983. godine.

[4] Cene nekih sirovina su znatno niže u 1984. nego u 1980. godini. U martu 1984. svetske cene željezne rude izražene u dolarima bile su niže od prosečnih u 1980. godini za 20%, aluminijuma oko 16%, bakra oko 35%, pamuka oko 30%, vune oko 30%, kaučuka oko 20% itd. Cene olova su bile niže nego 1979. za 2/3 itd. (Izvor: Bulletin of Commodity Prices, UNCTAD, više brojeva).

Digitized by Google

više cene na domaćem tržištu. U takvim uslovima, ni po tom osnovu se ne može računati sa povećavanjem izvoza.

Dispariteti domaćih u odnosu na izvozne cene stalno se povećavaju. Krajem 1982. godine razlike između najviših i najnižih domaćih u odnosu na izvozne cene iznosila je 91 procentni poen na nivou grane — cene proizvoda rezane građe i ploča bile su u izvozu više za 59% nego na domaćem tržištu, dok su izvozne cene gotovih tekstilnih proizvoda bile za 32% niže od domaćih. Godinu dana kasnije, krajem 1983. godine dispariteti domaćih u odnosu na izvozne cene su se produbili. Na nivou grane, razlika u odnosima domaćih u odnosu na izvozne cene povećana je na 118 procentnih poena: izvozne cene proizvoda rezane građe i ploča bile su više od domaćih prosečno 95%, a izvozne cene gotovih tekstilnih proizvoda bile su prosečno niže od domaćih za 23%.

Sredinom 1984. godine, posmatrano na nivou grane, razlika između najviših i najnižih domaćih u odnosu na izvozne cene iznosila je 122 procentna poena. Izvozne cene papira i prerade papira bile su više od domaćih cena za 71%, dok su u isto vreme izvozne cene građevinskog materijala bile niže od domaćih za 51%.

Naročito su povećane razlike između domaćih u odnosu na izvozne cene krajem 1984. godine. U tom vremenskom preseku, izvozne cene rezane građe i ploča bile su više od domaćih za 107%, dok su izvozne cene proizvoda od kaučuka bile niže 31% od domaćih cena, što znači da je disparitet tih cena, meren po kriterijumu izvoznih cena iznosio 138 procentnih poena.

Odnosi izvoznih i domaćih cena u pojedinim presecima vremena, a prema navedenim analizama ZIT-a, mogu se sagledati iz sledeće tabele.

Tabela 3.

Odnosi izvoznih i domaćih cena na nivou grana krajem 1982. i 1983. i sredinom i krajem 1984. godine

— domaće cene = 100 —

Grana	Kraj 1982.	Kraj 1983.	Sredina 1984.	Kraj 1984.
Rezana građa i ploče	159	195	169	207
Prerada nemet. minerala	109	137	131	146
Mašinogradnja	126	140	123	142
Prerada hemijskih proizvoda	128	128	109	118
Metaloprerađivačka delatnost	143	113	113	122
Prerada obojenih metala	110	129	122	116
Proizvodnja i prerada duvana	102	111	127	101
Saobraćajna sredstva	101	118	113	129
Bazni hemijski proizvodi	103	108	81	81
Finalni proizvodi od drveta	114	100	99	113
Papir i prerada	92	101	171	92
Crna metalurgija	86	111	95	100
Električne mašine i aparati	112	94	94	93

Digitized by Google

Proizvodi od kaučuka	106	86	88	75
Koža i obuća	100	101	88	69
Predivo i tkanine	99	81	62	82
Građevinski materijal	101	80	49	77
Piće	81	91	88	104
Prehrambeni proizvodi	78	81	93	94
Gotovi tekstilni proizvodi	68	77	76	83
Industrija	101	112	103	103
Poljoprivreda	62	103	112	85

Kao što podaci iz prethodne tabele pokazuju, odstupanja domaćih od izvoznih cena su izuzetno velika. Ta odstupanja su na nivou grana u jednom i drugom pravcu (iznad i ispod izvoznih cena) i do 138 procentnih poena. Na nivou grupacija, grupa proizvoda i pojedinačnih proizvoda ta odstupanja su još znatno veća i penju se i preko 200 procentnih poena. I ne samo to: pojedini proizvodi sa različitih područja veoma se razlikuju u nivou domaćih u odnosu na izvozne cene.

Uticaj velikih razlika domaćih u odnosu na izvozne cene — na izvoz i podsticanje izvoza devalvacijom — vrlo je nepovoljan Iz navedenih podataka se vidi da je, na primer, krajem 1984. godine 60% izvoza bilo cenovno konkurentno, odnosno da su izvozne cene tih proizvoda, bez sredstava za podsticanje izvoza, bile više od domaćih cena, ali da nije bilo dovoljno robe za izvoz ili, u nekim slučajevima, smanjena je izvozna tražnja. Međutim, za čitavu tu veliku grupu proizvoda koji se izvoze moglo bi se tvrditi da je postojala ekonomska motivisanost za izvoz i za povećanje izvoza, i to veća motivisanost nego da se ti proizvodi plasiraju na domaćem tržištu.

Ako bi se pokušalo da se, putem devalvacije podstakne i izvoz drugih proizvoda i zbog toga kurs dinara smanjio, na primer, za 20% situacija u pogledu motivisanosti za izvoz i povećanje izvoza se ne bi bitnije promenila. Devalvacijom od 20% primarno bi se povisile izvozne cene takođe za 20%, ali bi to tangiralo vrlo mali procenat robne mase — svega oko 15%. Jer, oko 60% izvoza (po vrednosti) je i pre devalvacije bilo motivisano za izvoz i za povećanje izvoza, ali se, uglavnom nije imalo šta izvoziti, dok preostalih 25% nije podstaknuto da krene u izvoz ni posle devalvacije, jer su domaće cene i dalje ostale više od izvoznih. Naravno, devalvacija je u međuvremenu izazvala inflaciju, povišene su domaće cene i poništen efekat devalvacije. U nekim slučajevima je devalvacijom izazvana inflacija i njome prouzrokovani troškovi proizvodnje više destimulisala izvoz nego što je to bio slučaj pre devalvacije. I tako se krug zatvara: devalvacija izaziva inflaciju, inflacija poništava devalvaciju, i tako u krug, ili bolje rečeno, u negativnu spiralu razvoja.

Zbog velikog nesklada domaćih u odnosu na izvozne cene devalvacija se pretvorila u instrument redistribucije dohotka, ume-

Digitized by Google

sto da bude snažan instrument za podsticanje izvoza, a u dosta slučajeva, devalvacija je počela da destimuliše devizni priliv. Kao dokaz bi se mogli navesti podaci o rasprodaji pojedinih proizvoda u bescenje i niz drugih pojava koje umanjuju devizni prihod i pogoršavaju naš položaj u ekonomskoj razmeni sa inostranstvom. Posmatrano u celini, devalvacija u našim sadašnjim uslovima ne podstiče izvoz, ali prouzrokuje nepovoljne procese, od kojih su najizrazitiji:

— prelivanje društvenog proizvoda, dohotka i društvenog bogatstva u inostranstvo. U slučajevima devalvacije izvoznici ostvaruju veći prihod, ali i inostrani partneri računaju i koriste efekte devalvacije, pa snižavaju izvozne cene naših proizvoda. Domaći proizvodi se prodaju po nižim izvoznim, ali se zato kupuju po višim uvoznim cenama. Samo na 20 proizvoda (istovrsnih) koji su i izvoženi i uvoženi u prvom polugodištu 1984. godine manje je naplaćeno pri izvozu nego što je plaćeno pri uvozu oko 50 miliona dolara. Iako se radi o istovrsnim proizvodima, razlika između uvoznih (viših) i izvoznih (nižih) cena bila je 100%, pa i više. To je samo jedan vid prelivanja supstance društvenog proizvoda u inostranstvo. Drugi vid prelivanja društvenog proizvoda u inostranstvo jeste uvoz po višim i izvoz po nižim cenama nego u prethodnom periodu. I u uslovima stagnacije i mirovanja svetskih cena u 1984. godini, jugoslovenska privreda je izvozila po nižim cenama za 3% i uvozila po višim cenama za 5% nego u 1983. godini i, na taj način se inostranstvu prelilo oko milijardu dolara;

— porast inflacije, zbog poskupljivanja uvoznog sadržaja, ali i zbog oponašanja viših izvoznih cena. Svakim procentom devalvacije ili drugim vidom porasta uvoznih cena direktno (preko uvoznog sadržaja) utiče sa 0,1% porasta ukupnog nivoa cena i sa oko 0.2% porasta cena industrijskih proizvoda, dok je ukupan efekat devalvacije na cene tri puta veći. Kad se uzmu u obzir izuzetno visoke stope devalvacije u poslednjim godinama, onda postaje jasno koliko su visoke stope inflacije emitovane devalvacijama koje nisu imale opravdanje u porastu izvoza;

— preraspodela dohotka i društvenog bogatstva između privrede i sektora stanovništva. Privreda je neto dužnik, a stanovništvo raspolaže velikom sumom deviza, kako na štednji, tako i u gotovini. Svakim procentom devalvacije kupovna moć deviznih štediša se, prema stanju štednje i deviznom kursu dinara krajem 1984. godine, povećava za 13 milijardi dinara, a kupovna moć imalaca deviza još i više. Ovu preraspodelu društvenog bogatstva i društvenog proizvoda putem devalvacije ne može da poništi ni visoka stopa inflacije, jer je kupovna snaga dinara mnogo veća nego što to pokazuje kurs dinara;

— granska i teritorijalna preraspodela društvenog proizvoda i dohotka, revalorizacija i preraspodela društvenog bogatstva, itd.

Ako stvari stoje tako kako je izloženo, a one očigledno stoje, postavlja se pitanje šta činiti da bi se povećao i stalno povećavao izvoz? Problem je multidimenzionalan, pa i njegova rešenja mo-

Digitized by Google

raju biti multidisciplinarna. To su ona rešenja koja vode jačanju ekonomske snage društva i kvaliteta privređivanja i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. To su, takođe, i mere za jačanje i efikasnije funkcionisanje vancenovnih činilaca izvoza, kao što su bolji uslovi izvoza na kredit, poboljšanje kvaliteta i asortimana, savremeni dizajn, održavanje utvrđenih rokova, viši oblici ekonomske saradnje sa inostranstvom, organizovanije nastupanje na svetskom tržištu i još mnogo drugih poboljšanja. Mi ćemo se zadržati samo na problemu odnosa domaćih i izvoznih cena i ukazati na pravce dovođenja tih odnosa u funkciju povećanja izvoza.

Usklađivanje domaćih cena sa izvoznim cenama i problem privredne ravnoteže

Ranije smo konstatovali da postoje velike razlike u nivou domaćih cena u odnosu na odgovarajuće izvozne cene. Razlike su tako velike da se nikakvom devalvacijom, posebno u uslovima kad devalvacija podstiče inflaciju — ne može podstaći povećanje izvoza. I šta da se radi u takvoj situaciji? Očigledno, moraće se prihvatiti ona narodna: »Ako neće Muhamed bregu, hoće breg Muhamedu«. Ako se ne može uticati na prilagođavanje izvoznih cena domaćim, onda, izgleda, ostaje jedino rešenje *da se domaće cene prilagode izvoznim.*

Prilagođavanje domaćih cena izvoznim cenama podrazumeva da se cene proizvoda, koje su iznad odgovarajućih izvoznih cena — relativno snize, a da se niže domaće od izvoznih cena relativno povise. To bi praktično značilo da bi, prema odnosima cena krajem 1984. godine, trebalo relativno povisiti cene nekih sirovina i nekih vidova energije, ali i da se relativno snize cene većeg broja finalnih proizvoda. Pri tom treba imati u vidu dve napomene. Prva je napomena da su, zbog visokog rasta cena u prvim mesecima 1985. godine, odnosi cena toliko promenjeni da nije sigurno da li su pouzdani podaci o odnosima cena na početku godine, te bi, pre bilo kakve promene u odnosima cena do koje bi došlo organizovano ,trebalo ponovo preispitati kakvi su sada odnosi cena. Druga napomena se odnosi na pitanje šta se podrazumeva pod relativnim snižavanjem cena. Ima se u vidu to da nije realistično očekivati da je moguće cene nekih proizvoda i usluga nominalno snižavati, ali i usporavanjem njihovog rasta, u uslovima bržeg rasta cena drugih proizvoda i usluga, te bi se cene relativno snizile.

Sve analize rasta cena, njihovih uzroka, ekonomskih poremećaja i drugo pokazuju da reviziju cena treba vršiti ne samo radi usklađivanja domaćih sa izvoznim cenama nego i zbog svih drugih konsideracija. Da ukažemo samo na neke:

— u toku su snažni procesi preraspodela društvenog proizvoda i dohotka koje se ne zasnivaju na radu niti su u funkciji rada, proizvodnje i stvaranja dohotka. Prva je preraspodela društvenog proizvoda iz zemlje u inostranstvo, što se ostvaruje nepo-

Digitized by Google

voljnim efektima terms of trade, visokom i nefunkcionalnom devalvacijom dinara, neodgovarajućom strukturom izvoza, neorganizovanim nastupanjem na svetskom tržištu i slično. Drugi proces preraspodele ostvaruje se između grana i grupacija i, po tom osnovu, između pojedinih regiona. Ova preraspodela se zasniva na velikim disparitetima cena. Treći proces velike preraspodele odvija se na liniji društvenih sektor — stanovništvo. Ta se preraspodela ostvaruje prelivanjem supstance osnovnih sredstava u potrošnju, neodgovarajućim sistemom namenske raspodele dohotka, prikazivanjem nerealno visokih zaliha i, na taj način, prikazivanjem većih od stvarnih rezultata, dugogodišnjim stvaranjem gubitaka, korišćenjem od strane pojedinih slojeva stanovništva raznih oblika rente i drugih pogodnosti koje se u svim savremenim sistemima regulišu poreskom politikom i slično. U poslednje vreme i politika kursa dinara i kamatnih stopa postale su snažan kanal za odlivanje društvenih sredstava u ličnu svojinu. Pri svemu tome, mora se imati u vidu da preraspodelom društvenog proizvoda i pretvarnjem društvenog kapitala u dohodak prestaje proizvodna funkcija društvenog kapitala, taj se kapital premešta sa strane ponude na stranu tražnje, sa strane proizvodnje u potrošnju. Četvrti proces preraspodele odvija se u okviru stanovništva. U toku je snažan proces ekonomske i socijalne diferencijacije stanovništva, i to uglavnom na štetu zaposlenih i penzionera. Dok su jedni delovi društva na granici ili ispod granice egzistencije, drugi slojevi društva stiču visoke prihode, ali, pošto ih ne mogu proizvodno upotrebiti, onda te prihode troše na one namene koje ne odgovaraju nivou naše razvijenosti, kao što su vile, vikendice, skupi automobili, skupa groblja, ograde, svadbe, za kupovinu deviza i slično. Najveći deo tih preraspodela nije u funkciji razvoja i najčešće su parazitske;

— veliki su debalansi i deficiti i drugi neskladi u procesu reprodukcije. Računa se da su krajem 1984. godine negativne kursne razlike iznosile oko 2.500 milijardi dinara. Prema preliminarnoj analizi akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, koju je za Savezni zavod za društveno planiranje radio Institut društvenih nauka iz Beograda, privredi nedostaje preko tri hiljade milijardi dinara za trajna i dugoročna obrtna sredstva i za završetak investicija, ne računajući naknadu i zamenu istrošenih i zamenu dotrajalih osnovnih sredstava. Ako se i to uzme u obzir, odnosno ako bi se u račun uzela i neobračunata, odnosno nedovoljno obračunata amortizacija osnovnih sredstava u poslednjih petnaestak godina, onda bi deficite u društvenim računima trebalo povećati za daljih najmanje 3.500 milijardi dinara. Tome treba dodati velike gubitke privrede i neprivrede (gubici u privredi su 1984. godine iznosili 133 milijarde dinara). Tome, takođe, treba dodati i veliku fiktivnu vrednost zaliha obrtnih sredstava na osnovu koje je prikazan veći dohodak i omogućena veća potrošnja nego što su realni rezultati privređivanja. Sve navedene debalanse, deficite, dubioze i druge nesklade u procesu reprodukcije tre-

Digitized by Google

ba posmatrati u svetlu nivoa društvenog proizvoda, društvenog sektora privrede, a taj proizvod je u 1984. godini iznosio oko 5.500 milijardi dinara;

— veliki su dispariteti cena na domaćem tržištu, bez obzira po kome se kriterijumu mere dispariteti cena. Napred je ukazano na velike nesklade u odnosima domaćih u odnosu na odgovarajuće izvozne cene. Slična bi se ocena dobila i kada bi se posmatrali međusobni odnosi domaćih prema odgovarajućim uvoznim cenama. Drugim rečima, međusobni odnosi domaćih cena prema svetskim cenama su vrlo neusklađeni. Ovi odnosi su neusklađeni i kad se posmatraju po kriterijumu utrošenih sredstava i angažovanih proizvodnih činilaca. Analizama odnosa u primarnoj raspodeli, koje je radila bivša Savezna zajednica za poslove cena, kao i analizama ekonomskog položaja koje su radili ekonomski instituti, posebno Ekonomski institut iz Sarajeva i Institut društvenih nauka iz Beograda[5], vrlo se ubedljivo potvrđuju stavovi o velikom neskladu u odnosima domaćih cena i o neusklađenim odnosima u primarnoj raspodeli. Uglavnom, u nepovoljnijem je položaju materijalna proizvodnja od prometnih organizacija, finansijskih institucija i drugih delatnosti van materijalne proizvodnje (razni SIZ-ovi, udruženja i slično); u nepovoljnijem su položaju proizvođači sirovina i nekih energetskih proizvoda od prerađivačkog dela privrede; veliki su neskladi u odnosima u primarnoj raspodeli između međusobno povezanih i reprodukciono zavisnih proizvođača, što destimuliše njihovo povezivanje, itd. I dispariteti cena istovrsnih ili istih proizvoda, ali na području raznih regiona, su takođe, veoma izraženi. Prema analizama Savezne zajednice za poslove cena, sredinom 1984. godine cene pojedinih proizvoda na različitim područjima (republikama i pokrajinama) razlikovale su se i do 100%. Praktično, u republikama i pokrajinama su konstituisani odnosi cena koji pokazuju da jedinstveno jugoslovensko tržište znatno manje utiče na cene nego što su to konsideracije koje su konstituisane u republikama i pokrajinama.

Kad se uzmu u obzir svi izloženi procesi preraspodele društvenog proizvoda, dohotka i društvenog bogatstva, duboki poremećaji u procesu reprodukcije, razni debalansi, deficiti i dubioze i krupni poremećaji u odnosima cena i, posebno, kada se uzme u obzir činjenica da su odnosi domaćih cena u odnosu na odgovarajuće izvozne cene toliko poremećeni da je devalvacija dinara prestala podsticati izvoz i počela ga destimulisati (što je, nadam se, u ovom radu dokazano) — onda se čini očiglednom potreba da se izvrši reforma cena, reforma sistema cena i reforma svih mehanizama kojima se uspostavljaju i održavaju odnosi cena i, šire, vrednosni odnosi.

---

[5] Analiza ekonomskog položaja privrednih delatnosti SFRJ od 1976. do 1983, koju je Ekonomski institut iz Sarajeva radio za Savezni zavod za društveno planiranje (1985), i analize ekonomskog položaja privrede koje, za PKJ, periodično radi Institut društvenih nauka iz Beograda.

Digitized by Google

Što se tiče pravaca, okvira i intenziteta reforme cena i reforme sistema cena i mehanizama kojima se uspostavljaju cenovni i drugi vrednosni odnosi — nema potrebe za traženjem nekih novih rešenja: sva potrebna rešenja su sadržana u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Treba ih dosledno primeniti, imajući u vidu da su od donošenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, zbog neblagovremenog sprovođenja ili zbog nesprovođenja toga programa, poremećaji još više produbljeni, zbog čega promene moraju biti dublje i radikalnije. U osnovnim crtama: treba izvršiti reformu cena tako da se domaće cene u što većoj meri usklade sa »svetskim« cenama, pre svega sa izvoznim cenama i sa angažovanim proizvodnim činiocima. Naravno, nema govora o preslikavanju »svetskih« na domaće cene, pa nema mesta ni kritici toga principa, ali se mora obezbediti da bez trke devalvacije i cena proizvođači imaju interes da svoje proizvode realizuju na stranom tržištu najmanje kao i na domaćem. Sistem cena bi trebalo da dinamički podržava odnose uspostavljene reformom cena, sa orijentacijom da na obrazovanje cena odlučujući uticaj imaju proizvođači i tržišni uslovi i odnosi, uz punu ekonomsku i drugu odgovornost, ali da se precizno i autoritativno sprovodi i neposredna kontrola i drugi uticaji društvene zajednice na cene. Pri svemu tome, treba imati u vidu da se promene u odnosima cena i sistema cena ne mogu posmatrati odvojeno od drugih promena predviđenih Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije.

Promenama odnosa cena i promenama sistema cena i mehanizama kojima se uspostavljaju i održavaju ti odnosi, kao i promenom sistema vrednosnih odnosa, kako je inače predviđeno Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije — kao što prethodna izlaganja ukazuju — stvorili bi se uslovi cenovne konkurentnosti izvoza na celokupnoj robnoj strukturi. Pošto bi domaće cene na čitavoj liniji robne strukture bile usklađene, ili približno usklađene sa izvoznim cenama, proizvođači bi bili motivisani da izvoze i povećavaju izvoz. U takvim uslovima i vrlo niske stope devalvacije stvarale bi povoljnije uslove velikom broju proizvođača da povećavaju izvoz i da, na osnovu povećavanja izvoza, povećavaju proizvodnju. Naravno, niže stope devalvacije izazivale bi niže stope inflacije i, uopšte, usklađenije odnose u reprodukciji. Inače, povećanje izvoza trebalo bi da podstakne povećanje proizvodnje; povećanje proizvodnje da podstakne dalje povećanje izvoza — jednom reči: otvorila bi se razvojna spirala koja se inače pretpostavlja Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije.

Međutim, povećanje izvoza, podstaknuto i nižim stopama devalvacije dinara, nije jedini rezultat kome bi doprinelo usklađivanje domaćih sa svetskim, pre svega sa izvoznim cenama. To usklađivanje domaćih sa izvoznim cenama u velikoj meri zadovoljava ekonomske kriterijume privređivanja i razvoja i dobro aproksimira koncepciju društveno-ekonomskih odnosa koja je data u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, a koja se svodi na

Digitized by Google

privrednu ravnotežu, i to opštu, dinamičku privrednu ravnotežu. Prema jednom istraživanju[6], usklađivanje domaćih sa svetskim, pre svega izvoznim cenama, zadovoljava zahteve više parcijalnih ravnoteža koje konvergiraju (međusobno se približavaju) opštoj privrednoj ravnoteži, i to dinamičkoj privrednoj ravnoteži koja se generira i razvija sopstvenom logikom, uz odgovarajući uticaj svesnog činioca. Pored ravnoteže u ekonomskoj razmeni sa inostranstvom, a koja bi se postigla motivacijom proizvođača da što više izvoze, motivacijom na liniji čitave robne strukture, ali i da relativno manje uvoze, doprinelo bi se i konstituisanju i razvijanju i drugih parcijalnih ravnoteža među kojima su najvažnije:

ravnoteža raspoloživih i angažovanih proizvodnih činilaca. — U navedenom istraživanju je utvrđeno da veća usklađenost domaćih sa izvoznim cenama na zadovoljavajući način aproksimira usklađenije odnose raspoloživih i angažovanih proizvodnih činilaca — rada i društvenog kapitala. Svetske cene, na koje najviše uticaja imaju industrijski razvijene zapadne zemlje, dakle, zemlje s snažnim delovanjem tržišnih kriterijuma i tržišnih zakonitosti — determinisane su realno vrednovanim proizvodnim činiocima. U tim, svetskim, cenama u znatno većoj meri je vrednovan kapital nego što je slučaj sa domaćim cenama naših proizvoda. Usklađivanje domaćih sa svetskim cenama doprinelo bi otklanjanju dugoročno konstituisanog paradoksa po kome je proizvodni činilac — kapital — u kome se oskudeva — jevtin, dok je proizvodni činilac koga ima u izobilju — tekući rad — skup, ne zato što radnik dobija veliki lični dohodak nego zato što se lični dohoci radnika opterećuju raznim porezima i doprinosima kojima se ljudski rad čini preskupim. Usklađenijim cenovnim odnosima proizvodnih činilaca, rada i društvenog kapitala, racionalnije bi se koristio društveni kapital, inače deficitaran proizvodni činilac, više bi se angažovalo radnika, kojih ima dosta nezaposlenih i nedovoljno zaposlenih a, u kombinaciji rada i društvenog kapitala, ali na višem nivou, više bi se koristili i raspoloživi prirodni uslovi;

ravnoteža proizvodne strukture. — Pošto bi se usklađivanjem domaćih sa izvoznim cenama poboljšao ekonomski položaj upravo onih delatnosti za koje se u svim dokumentima društveno-ekonomskog razvoja utvrđuje prioritet u razvoju, stvorile bi se materijalne pretpostavke da se politika usklađenijeg razvoja, putem bržeg razvoja proizvodnje energije, sirovina i hrane — i ostvari. Takva procena se zasniva na tome da bi usklađivanje domaćih sa izvoznim cenama dovelo do povoljnijeg položaja proizvođača domaće energije i sirovina, kao i nekih drugih delatnosti kao što su železnički saobraćaj, a u širem smislu i široj mreži odnosa — i stanarina i drugih usluga;

ravnoteža regionalnog razvoja. — Usklađivanje proizvodne strukture, kao i ravnoteža raspoloživih i angažovanih proizvodnih činilaca u velikoj meri se podudara sa bržim razvojem priv-

[6] Mr Lazar Drakul i dr Slobodan Maksimović, *Sistem, politika i kontrola cena*, »Potrošački informator«, Beograd, 1984.

Digitized by Google

redno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova. Međutim, na tim osnovama, na osnovama privredne ravnoteže, brži privredni razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova ne bi poništavao brži privredni razvoj razvijenijih delova zemlje nego bi ga, naprotiv, podsticao, po više osnova: povećanjem proizvodnje, ipak, relativno jeftinije energije i sirovina, kao i proširivanjem tržišta, povećanjem integrisanosti celokupne jugoslovenske privrede (dokazali smo da je jedan od snažnijih uzroka nedovoljne povezanosti inače međusobno zavisnih proizvođača taj — što su im ekonomski položaji i položaji u primarnoj raspodeli bitno različiti).

Sve navedene parcijalne ravnoteže, kao i druge (kao što je ravnoteža raspodele društvenog proizvoda na potrošnju i akumulaciju i slično) elementi su šire, opštije privredne ravnoteže, kako je to inače koncipirano Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Zbog toga je, upravo u tom programu značajno mesto dato odredbama o usklađivanju domaćih sa svetskim cenama i produktivnosti rada razvijenijeg dela sveta kao kriterijumu uspešnosti i efikasnosti rada domaćih proizvođača, kao i potrebi bržeg razvoja energetike i sirovina, što bi se podstaklo usklađivanjem domaćih cena sa »svetskim«, pre svega sa izvoznim cenama.[7]

Usklađivanje odnosa u razmeni sa inostranstvom ne može se rešavati samo devalvacijom

Zadržavajući se u okviru teme o tome koliko devalvacija u našim sadašnjim uslovima podstiče izvoz i šta čini da se izvoz povećava i odnosi u ekonomskoj razmeni sa inostranstvom usklađuju, treba, na kraju, dati i nekoliko napomena.

Prvo, naša zemlja objektivno, u kratkom i dugom periodu mora da podstiče izvoz i porast izvoza, svim sredstvima, pa i devalvacijom dinara. Međutim, uticaj devalvacije na izvoz je ograničen, a čini se da je sada i iscrpljen. Zbog toga se moraju više aktivirati drugi činioci povećanja izvoza, ali i činioci usklađivanja deviznih rashoda sa deviznim prihodima. Među izuzetno važne činioce povećanja izvoza spadaju kretanje domaćih cena i njihovi međusobni odnosi i odnosi sa izvoznim cenama. A ti odnosi su veoma neusklađeni, a kretanja domaćih cena su izuzetno dinamična, zbog čega je, kao što je napred istaknuto, neophodna reforma odnosa cena, reforma sistema cena i reforma mehanizama kojima se uspostavljaju i održavaju odnosi cena i, šire, vrednosni odnosi. Te bi reforme predstavljale stvaralačku konkretizaciju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

[7] Treba konstatovati da Zakon o osnovama sistema društvene kontrole cena i Rezolucija o politici društveno-ekonomskog razvoja u 1985. godini ne sadrže odredbe po kojima bi se vodila politika usklađivanja odnosa domaćih cena, međusobno i u odnosu na »svetske« cene, kako je to predviđeno Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Drugo, bilo bi dobro preispitati šta sve ima smisla izvoziti i koji izvoz treba podsticati. Ima indicija da je došlo do raskoraka između nekih ciljeva i procena, na jednoj, i realnih kretanja, na drugoj strani. Cilj je bio da se ekspanzijom izvoza rešavaju naši ekonomski problemi, a u poslednjih nekoliko godina problemi se ublažavaju supstitucijom uvoza. U 1984. godini uvoz je bio manji oko trećinu nego 1979. godine, a industrijska proizvodnja je bila veća oko 16%. Tome je, uglavnom, doprineo brži rast proizvodnje domaće energije, sirovina i osnovnih poljoprivrednih proizvoda.

Drugi raskorak između politike i procena, na jednoj, i stvarnih kretanja, na drugoj strani, jeste u domenu izbora: šta izvoziti? Nastojanja su da se povećava izvoz proizvoda viših faza prerade, a u 1984. godini, na primer, brže se povećavao izvoz neobrađenih proizvoda i proizvoda obične prerade. (Na osnovne uzroke takvih kretanja, odnosno na velike disparitete domaćih u odnosu na izvozne cene — već smo ukazali).

Sledeće je pitanje: šta se isplati izvoziti? Ranije izneti podaci ukazuju da se najpovoljnije izvozne cene u odnosu na domaće postižu izvozom sirovina i da se ti odnosi pogoršavaju sa višim fazama finalizacije (treba podsetiti da se to događa u uslovima vrlo niskih cena sirovina na svetskom tržištu). Drugim rečima, u sadašnjim odnosima cena na domaćem tržištu proizvođačima sirovina i nekih energetskih proizvoda se više isplati da izvoze te proizvode nego da ih prodaju na domaćem tržištu. Njima se isplati da svoje proizvode prodaju u inostranstvu i po nižim cenama, od inače niskih cena sirovina na svetskom tržištu. A oni to i rade, odnosno izvoze određene proizvode po nižim, a drugi, te iste proivzode, uvoze po višim cenama, na šta je ranije ukazano.

Izloženi podaci sugerišu da se dešava nešto sa čime se nije računalo. Pre svega, ekonomski problemi zemlje vezani za ekonomske odnose sa inostranstvom ublažavaju se supstitucijom uvoza a, zatim, proizvodi kojima se supstituiše uvoz sve više povećavaju učešće u izvozu. Podaci, takođe pokazuju da se, sa stanovišta proizvođača, isplati izvoziti sirovine i neke proizvode energetike. Imajući u vidu sve izloženo, čini se da ima mesta razmišljanju da se proširi krug proizvoda čiji se izvoz podstiče, kako bi se ukupan izvoz povećavao, čime bi se doprinelo ublažavanju problema zaduženosti prema inostranstvu i platno-bilansnih problema. Drugim rečima, trebalo bi računati sa povećanjem izvoza sirovina, energetskih goriva i osnovnih poljoprivrednih proizvoda. Zašto se ne bi povećavao izvoz drveta (ogromne količine drveta propadaju u našim šumama), pšenice, uglja i slično. Zaista, iskustvo nas uči da se u kriznim situacijama moraju vući i nestandardni potezi. A, pored toga, izvozom neprerađenih proizvoda ostvaruje se znatno veći devizni efekat nego izvozom proizvoda »viših« faza prerade. Ne treba posebno dokazivati da postoje uslovi da se poveća proizvodnja i izvoz nekih sirovina (uključujući i poljoprivredne). Očigledno je da se moraju mnogo više i na znatno širem frontu otvoriti domaći resursi prema svetu i napustiti shvatanje

Digitized by Google

po kome treba podsticati samo izvoz proizvoda visokih faza prerade, što je preraslo u svojevrsni monopol koji je počeo kočiti izvoz i njegov rast. To, naravno, podrazumeva i veću slobodu, kako u izvozu tako i u uvozu, a ograničenje se mora svoditi na najmanju meru.

Treće, o problemu realnosti kursa dinara ne postoji saglasnost. Svako ga shvata na svoj način. U ekonomsko-političkoj praksi »realan« kurs dinara se odražava indeksacijom, odnosno smanjivanjem vrednosti dinara po stopi rasta domaćih proizvođačkih cena za stopu rasta cena kod industrijski razvijenih zapadnih zemalja — naših najznačajnijih spoljnotrgovinskih partnera i uvećano za »podsticajnu« mrežu. (Ima i drugih elemenata koji nisu bitni za ovo razmatranje.) Kad se uporedi indeks devalvacije i indeks cena, vidi se da je »podsticajna« marža bila vrlo visoka, ali da je porast izvoza bio nesrazmerno manji.

Prema Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, usklađivanje kursa dinara, odnosno vođenje politike realnog kursa dinara, vrši se smanjivanjem vrednosti dinara prema korpi valuta industrijski razvijenih zapadnoevropskih zemalja, naših najvažnijih spoljnotrgovinskih partnera, i to za razliku između stope rasta proizvođačkih cena u našoj zemlji i u tim zemljama. Nije predviđena marža »podsticajnosti« izvoza, ali je vrlo jasan stav celokupnog programa stabilizacije da izvoz treba da bude atraktivan najmanje koliko i realizacija na domaćem tržištu.

Međutim, u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije predviđeno je usklađivanje domaćih cena sa »svetskim«, a to u praksi nije ostvareno. Pod pretpostavkom da je sprovedena, inače predviđena, jednokratna reforma cena, indeksacijom kursa dinara sa razlikom između rasta domaćih cena i cena u određenom broju industrijski razvijenih zemalja, mogao bi se ostvarivati realan kurs dinara koji bi podsticao izvoz. Ali pošto nije izvršeno usklađivanje domaćih cena po kriterijumima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, onda, kao što je, nadam se, dokazano, vođenje politike »realnog« kursa dinara stalnom devalvacijom dinara, i to po visokim stopama, nije podstaklo povećavanje izvoza.

Po našem mišljenju, realan je onaj kurs dinara kojim se obezbeđuje da *prosečne izvozne cene proizvoda koji se izvoze budu na nivou prosečnih domaćih cena tih proizvoda.* Ako se pri tome želi podsticati izvoz — a izvoz svakako treba podsticati — onda se politikom kursa dinara mora obezbediti da prosečne izvozne cene budu više od prosečnih domaćih cena proizvoda koji se izvoze. Naravno, u ovo razmatranje treba uključiti i sredstva za podsticanje izvoza. Istovremeno, politikom cena i drugim merama ekonomske politike moralo bi se obezbediti da domaće cene budu usklađene sa izvoznim cenama (pa i niže od izvoznih cena). Ako su domaće cene usklađene sa »svetskim« cenama, kao što je predviđeno Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, onda se i »realan« kurs dinara može održavati smanjivanjem vrednosti dinara za razliku između rasta domaćih proizvođačkih cena i rasta

Digitized by Google

cena u određenim zemljama. Ako domaće cene nisu usklađene sa »svetskim« ili su u velikom neskladu sa njima, kao što je sada slučaj, onda se vođenjem politike »realnog« kursa dinara ne podstiče izvoz, nego ta politika postaje instrument preraspodele društvenog proizvoda i dohotka, i to, najčešće, parazitske preraspodele koja nije zasnovana na radu i nije u funkciji rada, povećanja proizvodnje, izvoza i društvenog proizvoda.

Ako se pođe od izložene koncepcije realnog kursa dinara, a imajući u vidu odnose prosečnih izvoznih i prosečnih domaćih cena, na primer, krajem 1983. godine (imaju se u vidu proizvodi koji se izvoze), uključujući i sredstva za podsticanje izvoza, onda bi ekonomskoj snazi dinara više odgovarala revalvacija nego devalvacija.[8] U prilog ovakvom stavu govore i podaci da je unutrašnja kupovna snaga dinara 1975. godine bila veća za 56% i 1984. godine za 84% od unutrašnje kupovne snage američkog dolara. Ne postoje podaci o paritetu unutrašnjih kupovnih snaga valuta u 1984. godini, ali, s obzirom na visoku stopu devalvacije dinara posle 1980. godine, znatno višu od stope inflacije, moglo bi se pretpostaviti da je paritet unutrašnje kupovne snage dinara u odnosu na američki dolar dalje povećan.

Imajući sve izloženo u vidu, zaista se čini neophodnom promena shvatanja o podsticajnom uticaju devalvacije dinara na izvoz u našim sadašnjim uslovima i realnim ekonomskim odnosima. Ne destimuliše izvoz precenjen dinar, nego neusklađeni odnosi domaćih cena (i drugi uzroci) koje nikakva devalvacija ne može otkloniti nego samo produbiti. Rešavanje problema izvoza i povećavanja izvoza mora se tražiti u svim onim promenama u privrednom sistemu, razvojnoj politici i materijalnim odnosima koje su inače predviđene Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, među kojima je i sređivanje odnosa na području cena.

[8] Naravno, kad se uzme u obzir realna situacija, onda teza o revalvaciji dinara gubi praktični značaj. Pri tom treba imati u vidu da su u prvim mesecima 1985. godine odnosi cena toliko narušeni da se, bez prethodne analize, ne bi mogli primeniti nalazi iz ranijih analiza.

Digitized by Google

Digitized by Google

Revolucionarni proces i uloga SKJ*

Ljubiša Stankov-Zemba

Kritika kao stil ponašanja

Zakićeni smo već mnogobrojnim i svugde prisutnim ingronantskim ili tzv. umerenim kritikama postojećega stanja i u društvu i u Savezu komunista. Kritikama koje su već postale misaona opsesija i stil ponašanja, znatnog dela publicista redakcija listova i časopisa, a nažalost i čitavih fakultetskih katedara i instituta. Mislim na kritike koje ne vide u ovoj složenoj i teškoj stvarnosti nikakve razvojne potencije i mogućnosti, koje tvrde da se naše društvo ispraznilo u svojim revolucionarnim sadržajima. A te kritike istovremeno su lišene bilo kakvog kreativnog napora za nalaženje pozitivnih rešenja, za mnoge aktuelne probleme, otkrivanje i utvrđivanje pravaca i sadržaja strategijskih prodora u samoupravnoj praksi ili teoriji, predloga za promenu metoda delovanja Saveza komunista u novostvorenim uslovima itd.

Svoju nemoć naročito manifestuju kada su u pitanju odnosi klase i idejno-političke avangarde revolucionarne akcije danas, odnosi između istorijskih i neposrednih interesa radničke klase i

* Objavljujemo, po našem izboru, deo izlaganja sa okruglog stola o temi: »SKJ i revolucionarni proces — stvarnost i perspektive«, koji je, u organizaciji Marksističkog centra PK SK Vojvodine i časopisâ »Savremenost« i »Socijalizam«, održan u Kikindi od 11. do 13. aprila 1985. godine.

Digitized by Google

čitavog društva, problem parcijalnih i zajedničkih interesa, sadašnjost i budućnost ovog društva.

Pisalo se i govorilo se o svim mogućim temama i problemima neorganizovano, nesistematično i proizvoljno. A ipak nisu istraženi ni razjašnjeni uzroci ili povod sadašnjeg stanja.

Povodom rasprave o ovoj našoj publicistici, o vodećoj idejno-političkoj ulozi Saveza komunista danas, mora se reći da su je karakterisali, sa retkim izuzecima, neorganizovanost, stihijnost i proizvoljnost tvrdnje. Dobili smo subjektivističku vulgarizaciju uloge Saveza komunista u savremenim revolucionarnim procesima, umesto neophodnog principijelnog i sveobuhvatnog kritičkog razmatranja istorijskoga iskustva vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkom samoupravljanju.

Obrađivan je širok dijapazon svih mogućih varijacija i njihovih svakovrsnih kombinacija između dva ekstremna koncepta idejno-političke avangarde, tj. dogmatsko-monopolističkog i anarho-liberalističkog, ali najmanje razmatrana složena problematika akcije Saveza komunista kao specifične idejno-političke avangarde radničke klase u savremenoj fazi razvoja socijalističkog samoupravljanja, kao idejno-političke organizacije nepartijskoga tipa organizovanja, kao predvodnika samoupravljačke akcije kao avangarde radničke klase. A to znači, da se u najvećem broju publicističkih priloga Savez komunista ili negirao kao snaga sposobna da pokrene ili predvodi revolucionarnu akciju masa ili gurao na pozicije etatističkog centralizma i pomoćnog instrumenta vlasti.

Ma kako ocenjivali situaciju, činjenica je da je stvorena atmosfera beznađa, neverice u sopstvene snage, sumnje u mogućnosti daljega napretka na samoupravnom putu traženja povratka na stare odnose i na preživele institucionalne forme političkoga života. A tome su pogodovala i tragična oklevanja, sporosti, nespremnost organizacija i foruma Saveza komunista da zajedno sa radničkom klasom stupe u odlučnu akciju. Preduga usklađivanja stavova, vrćenja u krugu načelnih problema itd. Međutim, javna rasprava o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije unela je nove sadržaje i nove tonove u naša opšta razmišljanja o savremenom problemu Saveza komunista Jugoslavije. S ovim najboljim dometima ta javna rasprava je u kritičkoj formi i na neposredan i odlučan način, podržala revolucionarne orijentacije i inicijative u borbi za jedinstvom i doslednost revolucionarnog delovanja koji su se kao klica kao tendencija, kao pravac razvoja već začele i utemeljile u krilu organizacija i foruma Saveza komunista Jugoslavije u svesti i u neposrednim tezama radnih ljudi i građana u celosti.

Ta rasprava je svojim najboljim dometima značajno promenila odnos snaga u Savezu komunista i u društvu u korist neposredne revolucionarne akcije.

Praktično je otvorila mogućnost i dokazala neophodnost takve aktivnosti u svim sredinama i na svim nivoima socijalno političke organizovanosti, raskrčila prostore dugoročne perspektive os-

Digitized by Google

tvarivanja vodeće idejno-političke avangardne uloge Saveza komunista Jugoslavije i u svemu bitnom predodredivom sadržaju XIII kongresa Saveza komunista Jugoslavije.

Apstrahujući neke nužne negativne propratne pojave ovako široke i sveobuhvatne javne rasprave, mislim da sa sigurnošću mogu tvrditi da je ona svestrano podržavajući strateško-taktička opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije ka borbi za prerastanje etatističke u samoupravnu strukturu društva kao integralno vodeće uz odlučujuću afirmaciju moći radničke klase i udruženog rada, imperativno zahtevala, predlagala, podsticala sveobuhvatnu i doslednu društvenu akciju najširih radnih slojeva grada i sela i to ne samo na liniji rešavanja tekućih problema ekonomske stabilizacije, iako pre svega upravo to, već i na radikalnom preobražavanju društvenih odnosa na osnovi udruženog rada, demokratske i interesne integracije rada i sredstava, razaranja državno-svojinskih i grupno-svojinskih i svih drugih privatističkih odnosa, demokratizacije i efikasnosti delovanja svih institucija društveno-poltičkog sistema, tehničko-tehnološkog napretka, racionalizacije i modernizacije poslovanja, daljeg socijalističkog sazrevanja društveno-političkih i drugih samoupravnih zajednica i tome slično.

Ako bi, sa vašom dozvolom, na trenutak uzeo pravo da samostalno i svojim rečima formulišem najdublju suštinu javne rasprave, onda bih rekao:

Prvo, bezrezervno-političko poverenje u idejno-političku moć i stvaralačke potencije Saveza komunista kao jedine snage sposobne da organizuje, povede, usmerava i idejno osmišljava samoupravnu akciju radnih ljudi i građana.

Drugo, revolucionarna akcija masa kao smisao postojanja i društvenog delovanja Saveza komunista, akciju koja menja i usavršava postojeće odnose, krčeći prostore za nova dostignuća u praksi i u teoriji, društveno mobiliše klasu i sve druge radne ljude kao subjekte revolucionarne akcije, proširuje granice domašaja socijalističke politike u društvu, tj. socijalizira ili čini delatnom, daje stvarni klasno-socijalni ili progresivni sadržaj funkcionisanju svih institucija političkog sistema, usmerava i koordinira njihovo delovanje, a učvršćuje ili razvija samoupravne odnose. Jača društvene dimenzije svesti radničke klase i drugih radnih ljudi o celini društvenih interesa, učvršćuje i razvija organizaciono-funkcionalnu strukturu Saveza komunista kao vodeće društvene snage i usklađuje odnose u njemu i njegove odnose sa ostalim funkcionalnim slojevima društva, a naročito tu sa radničkom klasom.

Bez obzira da li je i koliko je dobra ova moja interpretacija najdubljeg smisla javne rasprave o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije, nepobitno je konstatovano već u više navrata i to na najodgovorniji način da je pokretanje radnih ljudi i građana u neposrednu i doslednu beskompromisnu i sveobuvatnu idejnu, precizno usmerenu i plodonosnu samoupravnu akciju, ključno i sudbo-

Digitized by Google

nosno pitanje i čitavog našeg društvenog razvoja i samoga Saveza komunista.

Posle mnogo godina i posle još više destriktivno, deklaratorskih dokumenata, stavova, zaključaka, rezimea, proglasa naših različitih foruma, najzad smo dobili Zaključke Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva, koji u sebi sadrže veliki akcioni potencijal koji inaugurišu i podstiču akciju, usmeravaju neposrednu aktivnost i obavezuju na nju. Jer, ne proklamuju samo šta treba da se radi, već objašnjavaju i upućuju šta, ko, gde i kako je dužan da radi i da se bori.

Ako se za čas zanemari naš standardni politički jezik prepun bezsadržajnih formulacija pod izrazima »treba«, »mora«, »neophodno je«, »dužnost je« itd., »u najkraćem roku« zadatak je »i tome slično, objektivno govoreći ovi Zaključci zaista predstavljaju čitav program borbe i rada organizacija Saveza komunista, bez obzira na niz nepreciznosti, postojećih praznina i delimičnih ponavljanja.

Međutim, prošlo je više od mesec dana od donošenja Zaključaka, a stvarne šire i energične akcije još uvek nema. Kako i zašto? Zašto je tako? Kada će ta akcija da počne, i na kojim glavnim pravcima će da se vodi?

Mislim da su moguća veoma ozbiljna i široka objašnjenja za taj fenomen. Možda će biti interesantno da se o njemu šire razgovara na jednom od mogućih skupova koje treba da organizujemo.

No, čini mi se da bi za ovaj skup moglo biti od značaja da se napomenu samo tri stvari.

Prvo, dugogodišnja neaktivnost ili sužena aktivnost članstva i organizacija Saveza komunista stvorila je naviku takvoga političkog ponašanja. U stvari već nekoliko pasova mladih komunista živi u takvom mirnom letargičnom političkom životu. Aktivnost se i ispoljava samo kada se radi o krupnim zbivanjima i izuzetnim inicijativama.

Drugo, članstvo i organizacije teško ulaze kao podsticajna snaga, kao usmeravajuća snaga u savremene revolucionarne procese, jer savremeni revolucionarni procesi kod nas, ne samo što su veoma složeni, nego se nužno moraju da vode demokratski u sredstvima, na otvorenoj sceni, sa razvijenim argumentima, sa iscrpnim poznavanjem svih složenih problema, a to još nije kao stalni metod rada prodrlo u Savez komunista.

Treće, u tradiciji je našeg revolucionarnog pokreta da Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije i ostali forumi Saveza komunista, od republika i pokrajina pa do opština, ne samo promovišu akciju već je i neposredno predvode. Bez te neposredne predvodničke akcije naših političkih foruma u Savezu komunista, mislim da se veoma teško može desiti da se pokrene i široko članstvo i da se pokrenu širi slojevi radnih ljudi.

Digitized by Google

Vreme mi izuzetno brzo odmiče, i neke svoje zabeležene ideje moraću da skratim, ali molim za dozvolu da za nekoliko predstojećih minuta navedem svoje mišljenje o glavnim pravcima i sadržajima akcije. Jer to sam dužan zbog toga što sam se u načelu toliko vatreno zalagao za neposrednu akciju.

Jasno, izvan dosadašnje političke spoznaje Saveza komunista o aktuelnim problemima, teško bi čovek pojedinac ili bilo koja grupa bila u stanju da samostalno definiše pravce i sadržaje i pravce akcije.

Isto tako, mislim da Savez komunista praktično ne može stupiti u tako široku mobilizatorsku idejno-političku akciju na svim frontovima bitke koje su definisane u Zaključku. Za prvi početak neophodno je napraviti dobru selekciju, odabrati ona ključna pitanja koja su u fundamentu našega društva i koja otvaraju dalje mogućnosti da se razgranjava sama akcija.

Mislim da su ta fundamentalna pitanja sledeća: proboj kroz protivrečja bazičnog produkcionog odnosa i nova uloga Saveza komunista u borbi radničke klase i radnih ljudi u udruženom radu, za radikalan preobražaj etatističke, grupno-svojinske i privatističke u samoupravnu strukturu društva.

Svaki objektivni posmatrač neposrednih kretanja na terenu će konstatovati da je ekonomsko-proizvodni, socijalni, politički, kulturni, pa i vrednosni sistem u organizacijama udruženog rada došao u duboku krizu. Zbog toga što je potisnut jednom primitivnom neobrazovanom, neodgovornom tehno-birokratskom strukturom.

U našim radnim organizacijama ne samo da se reprodukuje hijerarhijska struktura rada, nego se reprodukuje najamnički odnos i takav realni položaj proizvođača koji ne može da istupi kao stvarni nosilac kreativne samodelatnosti na sopstvenom oslobođenju i oslobođenju rada. Mislim da Savez komunista tu ima izuzetnu šansu da se najtešnje poveže sa neposrednim istorijskim interesima radničke klase, sa samom radničkom klasom i da zajedno sa njome i preko nje stupi u takvu akciju.

Nemam mogućnosti da ovom prilikom govorim o tome zbog čega i kada, iako je nekada bilo akcije za promenu odnosa unutar osnovnih organizacija udruženog rada, radnih organizacija, složenih sistema, ta akcija je izostala.

A ova tehno-menadžerska struktura kojoj, po mom mišljenju, komplimentiramo kad kažemo da je to tehnokratija jer evropska tehnokratija je veoma sposoban organizator proizvodnje, nosilac proizvodnog progresa, osvajanja novih proizvodnih rezultata, čini mi se samo da zna da pravi dugove i da komplikuje odnose u samom društvu.

Drugi pravac predstojeće akcije Saveza komunista je, po mom mišljenju, delegatski sistem. Ali delegatski sistem ne samo kao institucija političkog društva, kao jedna od institucija društveno-političkog sistema, ili najmanje radi se o delegatskom sistemu, delegatskom principu, do samoupravnog konstituisanja i odlučiva-

Digitized by Google

nja, kao političkog oblika sličnom sadržaju izvođenja vlasti i društvene moći radničke klase, neposredno iz bazičnog produkcionog odnosa. A to onda nije samo pitanje tamo nekoga funkcionisanja neke institucije političkog sistema, nego je fundamentalno presudno pitanje društvene moći udruženog rada i radničke klase i njihovog prethodnog uticaja na te stvari. Pa prema tome onda i odnos Saveza komunista prema njemu mora biti. I tu se, po mom mišljenju, Savez komunista može na najširoj osnovi čvrsto i dalekosežno da najtešnje poveže sa nosiocima — stvarnim nosiocima.

Treći pravac je osvajanje rezultata naučno-tehnološkog progresa, da ne kažem naučno-tehnološka revolucija. Činjenica da od X kongresa niko toliko nije frazirao o nauci kao neposrednoj proizvodnoj snazi, kao što smo mi činili, kao što je to činio Savez komunista. Ali je isto tačno da mi nikada nismo uspeli da izradimo jedan realističan dugoročan projekat, jedan program akcije kako bi samoupravne odnose najtešnje povezali sa naučno-tehnološkim progresom druge polovine XX veka.

Pod naučno-tehnološkom revolucijom naše savremenosti podrazumeva se jedinstvo sklopa novog proizvodnog fonda i epohalnog preobražaja proizvodnih snaga, od kako je nauka postala neposredna sila proizvodnje i skokovitih promena u prirodi i efektima ljudskog rada sa dalekosežnim i naglim promenama u socijalnom, ekonomskom, strukturnom i političkom položaju radnog čoveka i proizvođačkih kolektiva.

Nemam vremena da ovom prilikom detaljnije govorim o tom krupnom pitanju, ali mislim da Savez komunista mora svojim slobodnim stvaralačkim doprinosom podstaći sve misaone snage našega društva da se pređe od opštih fraza ravnopravnosti na realistički program neposredne borbe za osvajanje novog proizvodnog fonda koji temeljno menja sve odnose.

Ko je danas subjekt revolucionarnog procesa? Ko je noseća snaga revolucionarnog preobražavanja već i društvenog rada? To su sigurno pre svega svi ljudi u udruženom radu. Ali kad tako kažemo, onda moramo odmah da shvatimo da je subjekt revolucionarnog procesa, dakle subjektivne snage, socijalno-heterogene, da nastupaju u društvu sa različitim interesima, sa različitim društvenim statusima, različitim pojedinačnim grupnim ili slojevitim interesima. E, da bi te tzv. subjektivne snage zaista postale subjekt revolucije ,tu je neophodan subjekt revolucionarnih procesa, tu je neophodna ta i oplemenjavajuća vodeća uloga Saveza komunista, koja će uskladiti, oplemeniti, povezati, razviti društvene dimenzije njihovih interesa, ujediniti ih u jednu društvenu aktivnu celinu i usmeravati u interesu celine društvenog razvoja.

Ja znam da u vezi sa Savezom komunista i njegovom ulogom ima obilje problema. Ja ne mogu ovom prilikom ni da ih pomenem, a mislim da i nije moj zadatak da iscrpim sve.

Ja bih samo još zadržao vašu pažnju na problemu demokratskog centralizma i na pitanjima borbe za idejno i akciono jedinstvo Saveza komunista.

Digitized by Google

Demokratski centralizam je neostupni organizaciono-funkcionalni princip svake idejno-političke avangarde revolucionarne akcije. Danas se na različite strane i različitim intenzitetom operiše sa pojmom demokratskog centralizma. Ali koliko sam ja u stanju da shvatim, i koliko sam uspeo tu da pročitam, nisam video jedan konstruktivan napor da se dođe do novih određenja demokratskog centralizma, sadržaja pojma demokratskog centralizma, koji će odgovarati savremenoj političkoj prirodi i savremenom društvenom položaju Saveza komunista, kako bi mogao da deluje na širokoj osnovi u sistemu socijalističkog samoupravljanja, kako bi mogao da podstiče najšire slojeve društva.

Mislim da se na ovom pitanju može razviti izuzetno interesantna, pa i korisna rasprava. Jer često kada govorimo o demokratskom centralizmu, imamo pred očima sadržaj iz ranijih epoha klasne borbe. Ili se u ime novoga de fakto serviraju stara rešenja, prevaziđena rešenja i rešenja koja u novim uslovima nisu primenljiva. A ispuštamo jedinstvenu šansu da udruženim naporom pronađemo te bitne sadržaje i načine delovanje Saveza komunista kako bi mogao da ujedinjuje, da intenzivira i da sa uspehom vodi sopstvenu akciju.

Digitized by Google

Milan Mali

Protiv unitarizma i separatizma

Šta je pravo pitanje u našoj situaciji, gde je čvor i kako ga preseći? Odakle god krenuli stižemo na pitanje Partije, na problem avangardne radničke klase u istorijskom smislu. Borba za Partiju koja će odgovarati na uslove i ciljeve kontinuiteta jugoslovenske socijalističke revolucije — dijagonala je suočavanje sa svim čvornovatim problemima naše istorijske situacije.

Kod toga imam dve napomene. Izgleda da previše prilazimo Partiji kao datosti a ne od toga da valja stalno stvarati Partiju pokreta, s obzirom na naše istorijske okolnosti. Takođe danas istorijsko revolucionarno pitanje Partije rešavamo u uslovima kada je sama Partija natopljena negativnim društvenim stanjem čini se preko svake istorijski podnošljive mere, što je ozbiljno zapretilo njenom avangardizmu. A revolucionarni avangardizam je fitilj koji treba da upali činioce promena.

To pitanje, kao i mnoga druga, lako je postaviti, teško je probiti se do pravih odgovora. Analizu traži čvrsto tlo društveno-ekonomskih odnosa, jer tu se negde krije odgovor na pitanje: koje su to objektivne pretpostavke i protivrečnosti u kojima leže potencije daljeg revolucionisanja naše situacije za šta će Partija morati da se uhvati ako hoće da povuče.

Marksistička nauka i revolucionarno iskustvo nepobitno pokazuju da društveno biće socijalno-klasnog subjekta sadrži objektiv-

Digitized by Google

ne pretpostavke na kojima se zasnivaju razlozi revolucionarne motivacije i delovanja i koji u istorijskom smislu predodređuju pravac i smisao revolucionarne aktivnosti. Istorija klasnih borbi otkrivala je smisao i snagu toga procesa. Ne ulazeći šire u ovo pitanje — ni po dužini istorijske dimenzije ni po prirodi socijalno-klasnog subjektiviteta — u problemu koji nas muči, a to je održanje i intenziviranje istorijske samoaktivnosti — radničke klase u Marksovom smislu, moramo poći od objektivnog istorijskog elementa — revolucionarni interesi i htenja radničke klase nisu zadovoljeni sve dotle dok revolucija ne ostvari svoje konačne ciljeve. U toj istorijskoj činjenici i u našoj situaciji, kao što je to i u prošlosti bilo uostalom, leže naslage pogonskog goriva naše revolucije.

Naravno, pitanje jeste kako se aktivno postaviti prema ovoj činjenici. Svaki korak u razvitku socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa objektivno se javlja kao činilac koji stimuliše povećanu samodelatnost radničke klase. Zato se svi današnji subjektivni napori moraju ceniti po tome kako će oni opredeliti sutrašnje objektivne činioce samoaktivnosti. Praktična strana ovog pitanja vezana je za činjenicu da avangarda ne može, kako to sada često izgleda, samo »vući za rukav« radničku klasu u ne retko još hladne odaje institucija političkog sistema. Razvijajući revolucionarnu svest radnika avangarda mora kao autoritativna snaga političkog sistema da pritiska na one poluge ekonomsko-socijalnog procesa koji će položaj i interes radničke klase i bazičnih slojeva objektivizirati naspram svih drugih položaja i interesa koji su u društvu mogući, čime će se stalno sondirati tlo njene samodelatnosti, njenog interesa da zaposedne sve prostore političkog sistema kao pretpostavke ostvarivanja vlastite volje, tj. sopstvenog interesa. To je uslov da radnička klasa diktira revolucionisanje položaja svih socijalnih slojeva.

Upravo u vezi s ovim problemom možemo videti i dublji smisao sprovođenja Dugoročnog programa društveno-ekonomske stabilizacije. Reč je ne samo o izlasku iz krize ,već o unošenju takvih reagenasa u društveni proces koji će podsticati objektivne pretpostavke da se kristalizira (a potom i konstituiše) ekonomski i socijalni interes radničke klase, kao polazište one samoaktivnosti koje ne samo da će udariti po etatizmu i birokratizmu, nego neće ni dozvoliti da se oni uhvate. Smeo bih, koristeći pre svega naša iskustva, izvesti zaključak da sudbina razvoja demokratskog socijalizma zavisi upravo od toga kako će se rešavati ovaj problem, tj. kako će se sa osloncem na ulogu avangarde otvarati i jačati proces stvaranja objektivnih pretpostavki u biću radničke klase koje će biti materijalni osnov njene rastuće samoaktivnosti. Nama tu nešto zapinje: Partija stalno »sladi« borbu u koju radnici slabo ulaze. Vrlo rano smo spoznali da samoupravljanje ne može ostati institucija i pravo već da mora biti društveno-ekonomski odnos ako hoće da se reprodukuje iz vlastite društveno-ekonomske osnove. Međutim, izgleda da se nismo izborili za neke objektivne eko-

Digitized by Google

nomsko-socijalne tokove čiji bi smisao u većoj meri bio izražen u razvijanju društvenog bića radničke klase (iako su sve reforme koje smo vršili bile time inspirisane). S obzirom da to nismo uradili istorijski je slabo delovao činilac koji je izražen u objektivnim pretpostavkama samodelatnosti, pa je i efekat subjektivnog delovanja avangarde bio time determinisan, tako da je ispadalo da radnička klasa i pored toga što su joj sva vrata otvorena, što joj je sve na dohvat ruke po Ustavu i sistemu i što je na ofanzivu revolucionarno podsticana i borbeno hrabrena, mal'tene neće da se bori za svoj rođeni interes, neće da probija te rampe etatizma, birokratizma koji su joj se, preprečili i otimaju joj iz ruku gotov dohodak moramo taj fenomen objasniti, čini mi se da nam treba neki bolji odgovor od onog kojeg imamo. Hteo sam ovo da podvučem, jer izgleda da pritiskom etatizma i tehnokratizma ne možemo do kraja objasniti ovu dosta pat poziciju borbe radnika za ovladavanje celinom društvene reprodukcije.

Dolazimo do pitanja odnosa radničke klase i avangarde. U svojoj revolucionarnoj praksi Savez komunista je preživeo brojne opasnosti slabljenja svojih veza sa radničkom klasom i podlokavanja vlastitog klasnog bića. Za njega se ceo istorijski problem postavio u tome da se utemelji u neposrednom biću radničke klase a ne u faktorima političke vlasti radničke klase; da se utemelji u onom istom smislu kako je to činio u NOR-u: u svesti i akciji osnovnih socijalnih snaga. To je i danas centralni problem i prenosiće se u budućnost. Jaču verifikaciju ove linije Savez komunista Jugoslavije je imao početkom sedamdesetih godina u pripremama za X kongres SKJ i na njemu samom. Međutim, očigledno da toj svojoj idejnoj orijentaciji SKJ nije bio praksom dosledan. Prvo, kao vodeća društvena snaga nije efikasno uticao na objektivne faktore utemeljenja radničke klase u društvu i drugo, nije sebe dovoljno utemeljio u samom biću radničke klase, a za produbljavanje ovog istorijskog odnosa između avangarde i radničke klase bitna su oba ova momenta. To je vodilo u eroziju koja se nije negativno reprodukovala samo u idejnoj i političkoj sferi, već je ostavila traga i u objektivnoj istorijskoj tendenciji same radničke klase: socijalno biće radničke klase se počelo »kruniti« i ona sama dezintegrisati; naučno-tehnološka revolucija nije efektuirana u zakonitom jačanju identiteta i društvene funkcije proizvodnog rada, ne izražava svoju socijalnu tendenciju. Marks i Engels su napredak industrije uzimali kao materijalni osnov za revolucionarno ujedinjavanje radnika putem asocijacije.

Osnovna ideja udruženog rada leži u neposrednoj vlasti radničke klase, u jačanju njenog istorijskog društveno-ekonomskog i političkog subjektiviteta. To je osnovni put njene integracije. Naša je orijentacija u posleratnom razvoju bila ispravna, tj. revolucionarna: pomerali smo nosioca integracije od države na samoupravljanje, od izražavanja interesa radničke klase kroz državu na njeno neposredno oživotvorenje interesa. Tim je borba za društvenu integraciju stala na osnovu borbe za oslobođenje rada i

Digitized by Google

to je ono što je tom procesu davalo istorijsku revolucionarnu perspektivu. Time se i biće radničke klase kao hegemona društvenih odnosa bogatilo. Sve je to išlo na ruku toj perspektivi o kojoj je reč. Pa ipak to nije imalo takvu snagu kakva bi se po marksističkoj teorijskoj bazi mogla pretpostaviti i koja je bila neophodna da bi društvo na stalnom višem nivou odagnavalo opasnosti kriznih elemenata.

S obzirom na to da Partija ne daje ono što je istorijski i naučno pretpostavljeno, teško je dati pravu ocenu vrednosti pojedinih institucija sistema, a sada smo ušli u jedan proces u vezi s tim.

U našoj savremenoj kritici funkcionisanja političkog sistema, pa i federalizma, morali bismo poći od toga zašto smo vršili ovakve promene, šta nas je vodilo i iz toga ugla prići proceni kako možemo dalje napred a ne samo insistirati na činjenici da se u vezi sa ovim ili onim pitanjem u praksi gubi put ostvarivanju utvrđenih opredeljenja. Zaista ne može biti da je sistem dobar a praksa loša, ali je pre svega bitno sa kojih se pozicija ocenjuju i sistem i praksa.

Dakle pitanje je kako propitivati našu istorijsku situaciju. Moramo biti krajnje osetljivi na svaku opasnost da se na našu misao uhvati skrama konzervativizma. Možda je svoja najlepša, pa i najdragocenija iskustva SKJ stekao u borbi protiv konzervativizma. Ali upravo zato da bismo dali revolucionarni društveni smisao borbi protiv konzervativizma moramo biti vrlo jasni prema onima koji su očas konteni da sve prevrnu u Ustavu, da izmene osnove i pravac kretanja u socijalizam. Takvi ili rade za odnos snaga koji će, tako da kažem, izneti diskontinuitet ili smatraju da je do njega već došlo.

Danas smo suočeni sa ne samo pritiskom nego i sa realnošću dezintegracije. U kritici ove situacije ne smemo prevideti šta može da se valja iza brda. Zato u Savezu komunista moramo biti načisto s tim zašto je, u kom smislu i kako je prodrla dezintegracija, koji su materijalni i socijalno-politički elementi delovali. Savez komunista se mora razračunati sa iskrivljenom svešću i umišljenim napadom da je federalizam rodio dezintegraciju te da je federalizam bolno mesto našeg stanja. U krajnjoj liniji federalizam u nas nije ništa drugo nego oblik samoupravljanja doveden u okvire organizovanja i funkcionisanja savezne države i zajednice, izražen u samoopredeljenju nacija i u ravnopravnosti naroda i narodnosti i sankcionisan samom oružanom borbom u okviru koje je ta borba opredelila. To, naravno, ne znači da smo u razvoju našeg federalizma rekli poslednju reč. Naprotiv, kao što mora bolje da se ostvaruje tako on ima potrebu i da se izgrađuje

Ali da je Partija vršila svoju pretpostavljenu ulogu federalizam bi davao mnogo više od sebe i pružao bolju sliku o sebi. Po svojoj istorijsko-revolucionarnoj osnovi i ustavnom određenju naš federalizam ima vlastiti entitet kao instrument borbe za klasno i nacionalno oslobođenje. Na tome nedovoljno idejno-politički i te-

Digitized by Google

orijski insistiramo i time dozvoljavamo da nam se privuku oni koji hoće upravo na tom mestu da otvore problem federalizma. Danas su probile negativne tendencije koje iza leđa federalizma daju tobože dokaza o njegovoj neprimerenosti. Međutim, mogli bismo pretpostaviti i jedan trend iz suprotnog pravca za koga bi ovakva federacija bila dovoljno uporište za centralizaciju, birokratizaciju i etatizam. Problem je, dakle, šta se dešava u društvu, šta je sa bazičnim produkcionim odnosom.

U isto vreme Savez komunista je danas pod žestokom kritikom sa stanovišta: šta je sa jedinstvom Jugoslavije. Druga je stvar što tu guraju i snage unitarizma i centralizma, ali dajući pravu revolucionarnu interpretaciju te kritike, SKJ mora da se okrene pitanju jedinstva Jugoslavije i na tom pitanju oduzeti reč bilo kom unitarizmu i centralizmu da bi se razgraničio i sa onima koji pretnjom unitarizma i centralizma odbacuju pitanje jedinstva za račun separatizma i partikularizma. Edvard Kardelj je svoje poznate stavove o jedinstvu u Jugoslaviji izrekao upravo u vreme priprema i donošenja ustavnih amandmana i Ustava iz 1963. godine kada je moglo izgledati da se od toga formalno udaljavamo. Savez komunista u ovoj situaciji mora razvijati svoju misao o Jugoslaviji kao zajednici, kao bitnom okviru borbe za klasno i nacionalno oslobođenje. Ideja ravnopravnosti je u funkciji ideje zajedništva i istorijskim poreklom i realnim sadržajem.

U NOB-u smo govorili, mislili, ponašali se i borili se sa stanovišta jedinstva Jugoslavije, a orijentacija je bila na nacionalnu ravnopravnost i federativno uređenje zemlje. Danas je Ustav federativnim uređenjem učvrstio ravnopravnost naroda i narodnosti a socijalistička samoupravna demokratija dala joj je takvu osnovu da je ne samo moguće govoriti, već je neophodno i insistirati na jedinstvu Jugoslavije. Ako SKJ ne bi u ovoj situaciji, a i dugoročno (tj. trajno) gledano, poneo zastavu borbe za jedinstvo Jugoslavije, na istorijsku scenu bi »iskoračio« unitarizam, a ako u borbi za jedinstvo Jugoslavije ne bi afirmisali njegovu socijalističku samoupravnu suštinu i federativnu osnovu dao bi mogućnost da se »privuče« unitarizam. Naša ustavna opredeljenja mogu da potvrde svoj smisao u borbi za klasno i nacionalno oslobođenje samo ako se Jugoslavija bude reprodukovala kao jedinstvena državna i socijalna zajednica. Ona je konditio sine qua non kontinuiteta jugoslovenske socijalističke revolucije, koja je uvek bila jedinstvena po svojim idejnim polazištima i klasnom nosiocu, po svojim ciljevima i sadržajima. Titova inicijativa i Kardeljeva razrada puteva i sadržine ustavnih promena bile su motivisane pitanjem budućnosti, tj. jedinstva Jugoslavije, na tom putu nismo upali ni u kakvu klopku separatizma i dezintegracije. No, o unitarizmu i separatizmu u Savezu komunista se danas vodi rasprava na suviše ideologiziran i politiziran način; u susret XIII kongresu SKJ trebali bismo konkretno obeležiti šta radi za jednu a šta za drugu opasnost i tendenciju. Unitarizam vreba iza ugla prodora dezintegracije i nejedinstva Jugoslavije, nošeni na krilima

Digitized by Google

nacionalističkih, hegemonističkih i dogmatskih svesti a pridržava se za birokratizam i etatizam kao svoju socijalnu osnovu. Njegov parnjak separatizam dolazi na talasu autarkije, zatvaranja, tehnokratsko-građanske stihije i nacionalističkog egoizma. Savez komunista nije pokazao dovoljnu ideološku frekventnost i akcionu operativnost u razbijanju, odnosno u razobličavanju ovih opasnosti, pritisaka i stanja.

Dosta nas tuče i zarobljava i taj institucionalni pragmatizam: »moja« opština, republika, pokrajina, kao da nema ko da kaže i moja Federacija, pa se zbori naša Federacija i to ne retko u po glasa. Savez komunista Jugoslavije bi u vezi sa tim morao da seče po prstima i da bude svestan da će u uslovima demokratizma i samostalnosti društveno-političkih zajednica stalno postojati mogućnost da se hvata plesan partikularizma i separatizma, da će u tom pogledu on stalno imati posla. Izgleda da Savez komunista nije uspeo da izgradi revolucionarno-kritičku distancu prema instrumentima borbe za neposrednu vlast radničke klase za ravnopravnost naroda i narodnosti, pustio je da ga ti instrumenti vuku, razbijaju i varaju. Tako se njegove grane povijaju pod negativnim tendencijama u razvoju političkog sistema, a sa druge strane sve njegove slabosti se lako izlivaju u politički sistem. Moramo zato istrajati na jasnom funkcionalnom razlučivanju principa Partije i principa neposredne demokratije, uključujući i federalizam.

Danas, čini mi se, nije sporna ocena da je Savez komunista Jugoslavije zapao u tendencije veće ili manje federalizacije. Malo smo i zazirali od te ocene pre 13. sednice CK SKJ, ali smo u njenim pripremama jasno odmerili ovu opasnost i setili se starog iskustva federalizacije, koju smo preživeli u našoj revolucionarnoj prošlosti. Nisu toliko neobjašnjeni ni razlozi zašto je to tako, ali nije toliko čisto kako iz toga izaći i rekao bih, kako se od toga obezbediti. Kažem kako se od toga obezbediti, to jest, kako se sa tom opasnošću boriti i bitku stalno dobijati, iz prostog razloga što problem borbe protiv opasnosti federalizaciji SKJ u uslovima u kojima on predvodi u borbi za socijalizam u našem političkom sistemu ne može se prosto skinuti sa dnevnog reda ovim ili onim rešenjem. Radi se više o tome da Savez komunista u uslovima ravnopravnosti naroda i narodnosti i ustavne samostalnosti društveno-političkih zajednica (koji se javljaju kao instrument borbe za klasno i nacionalno oslobođenje) stalno obezbeđuje svoj integritet i vitalitet kao vodeća snaga jugoslovenske socijalističke revolucije. Drugim rečima, uslovi borbe od kojih zavisi i njena sadržina objektivno će, računam, rađati opasnosti federalizacije SKJ i on se tih opasnosti ne može rešiti po kratkom postupku; mogao bi to učiniti samo ako bi u bitnom izmenio sistem u kome se bori, a time bi zapravo ne samo napustio postignuto već bi zatvorio i perspektivu koju je do sada tako uporno gradio.

Prema tome, za SKJ držim, nije osnovno što se u materijalnim odnosima i svesti javljaju određeni pritisci ka federalizaciji

Digitized by Google

SKJ, već da li je on našao odgovor kako da se protiv te opasnosti bori. Savez komunista ne može uspešno vršiti revolucionarni uticaj u društvu a da istovremeno ne reši problem pritiska društva na sebe samog. Drugim rečima, SKJ se ne može boriti za samostalnost republika i pokrajina u skladu sa Ustavom (koja ima dublji smisao i nije sama sebi cilj), ako ne bi obezbeđivao odgovarajući položaj organizacije Saveza komunista u tim celinama koje će ga činiti pokretačkim polugama procesa u kome će i uloga tih društveno-političkih zajednica pokazivati svoj društveni smisao u skladu sa ukupnom kompozicijom instrumenata. Bez demokratskih odnosa u SKJ nema demokratizacije društva. Zato sadašnja sagledavanja kako obezbediti jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije ne mogu biti usmerena na osporavanje samostalnosti pojedinih organizacija u principijelnom smislu, problem je u drugom: kakvu poziciju dati CK SKJ, kao i kongresu SKJ, da mogu da se izbore za jedinstvo SKJ. Ta dva zahteva ne isključuju jedan drugog, ali premda još nismo dali zadovoljavajući odgovor kako to obezbediti.

Na kraju kako prelomiti? Oči su uprte u rukovodeći centar i to je dosta saglasno dobroj tradiciji revolucionarnog radničkog pokreta u nas i Titovom istorijskom iskustvu; naravno, ni blizu ne mislim da je to sve što u ovoj situaciji moramo učiniti ali je ključno svakako. To bi bio način da Partija najpre pomogne sama sebi, a onda i društvu i revoluciji. Mislim da bi CK SKJ morao u ovoj situaciji da ponese odgovornost, da donese odluke koje se tiču odnosa u Savezu komunista Jugoslavije koje će stvarati objektivne pretpostavke zato da rukovodstvo SKJ jače iskorači prema situaciji, da se suoči sa problemom i da u svojoj kritičkoj analizi ide do identifikacije ponašanja; to će nas uvesti u stvarna raščišćavanja preko kojih put vodi u jedinstvo uključujući i diferencijaciju. Moramo jasno da kažemo koji je to okvir u kome CK SKJ odgovara za jedinstvo revolucionarnog pokreta, a u skladu sa tim mora biti definisana i njegova pozicija u SKJ. Sada smo jasno rekli u zaključcima 16. sednice: »SKJ mora stalno potvrđivati svoj klasni i opštejugoslovenski karakter i svoju sposobnost da vrši revolucionarno-marksističko ujedinjavanje radničko-klasnih i nacionalnih interesa«. To se odnosi na ceo SKJ ali dajmo odgovore na pitanje šta to znači a to će reći pretpostavlja sa stanovišta kongresa i CK SKJ.

No ne previđajući značaj dobitka koji donosi pravi odgovor na ovo pitanje, izgleda nam da — kako ideološki, tako i akciono — jače moramo situirati značaj učvršćenja produkcionog odnosa socijalističkog samoupravljanja kao materijalne baze jedinstva. To znači da na svoje jedinstvo SKJ mora gledati u relaciji borbe za socijalističko samoupravljanje, ne može ga izvoditi iz sebe samog; iz svoje ideološke deklaracije i političke organizacije. Problem je, dakle, kako da SKJ bude (i tako se potvrđuje) avangarda radničke klase Jugoslavije kao zajednice naroda i narodnosti. A kao što kaže Milentije Popović »SKJ je bio i ostaje, mora da os-

Digitized by Google

tane, avangardna idejno-politička snaga neposrednog proizvođača, a naš neposredni proizvođač, radni čovek u sistemu samoupravljanja, direktni je potomak Marksovog i Lenjinovog proletera, stvarnog nosioca društveno-istorijskog procesa borbe za socijalizam«.

Digitized by Google

Žarko Papić

O karakteru krize

Mislim da je veoma bitno odgovoriti na pitanje o karakteru krize u nas. Pri tom ne želim da se uključim u licitiranje ocena o karakteru krize, što je, na žalost, postao običaj u našoj društvenoj teoriji i publicistici. Najgore u tome »običaju« je da radikalizam kritičnosti ocene postaje osnovni kriterijum njene »valjanosti«, te što je gora ocena, to treba da je veća njena »naučnost«.

Mnogo je važnije pokušati doći do ocene o korenima krize.

U tom smislu, pojednostavljeno i skraćeno izlažući, *reč je o krizi etatističke prakse proizvodnje u aktuelnom obliku »decentralizovanog etatizma«.*

Kriza u nas jeste i ekonomska, i kriza materijalnog razvoja, i kriza nekih oblika operacionalizacije sistemskih rešenja i kriza doslednosti borbe za socijalističko samoupravljanje, ali to su sve pojavni oblici suštine problema, krize etatističke prakse.

Dakle, reč je o krizi etatizma a ne samoupravljanja (makar kako se nekima učinilo, a neke obradovalo, zavesa na pozornici samoupravnih perspektiva socijalizma nije spuštena).

U ovom smislu, reč je o krizi koja se tiče dela postojeće društvene prakse, etatističkog dela egzistirajućih društvenih odnosa.

1) Analiza naše situacije u kontekstu ovakvog pristupa mora imati istorijsku dimenziju i biti usmerena na ispitivanje stvarnih procesa u našoj društvenoj praksi.

Digitized by Google

Jugoslovenska socijalistička revolucija razvijala se u stalnoj borbi sa etatizmom. Svi prelomni momenti u toj borbi značili su krupne, nove, korake u razvoju samoupravljanja. U društveno-ekonomskom pogledu bitno stanovište je bilo i ostalo da je u socijalizmu neophodno afirmisati robnu proizvodnju kao uslov samostalnosti radnih kolektiva što je pretpostavka razvoja samoupravljanja. Sa druge strane, reč je o robnoj proizvodnji u samoupravnim uslovima, dakle, sa specifičnostima tog društvenog odnosa koji omogućuju takvo funkcionisanje tržišta koje neće derogirati društveni odnos.

2) U smislu ovih istorijskih dimenzija problema veliki značaj ima Ustav iz 1974. godine. Ustav je, uz rizik velikog pojednostavljivanja imao dva osnovna zadatka;

Prvo, da decentralizacijom prevlada centralistički etatizam, da afirmacijom republika i pokrajina izrazi dovršenost procesa konstituisanja nacija u nas i da postavi osnove pune nacionalne ravnopravnosti.

Drugo, da razvojem neposrednog samoupravljanja otvori i ubrza proces ovladavanja radnika društvenom reprodukcijom.

Zajedno ta dva zadatka su imala za cilj razvoj »integralnog samoupravljanja«, celovitosti odnosa socijalističkog samoupravljanja pri čemu je nacionalna afirmacija trebala biti utemeljena u razvoj samoupravljanja što je izraženo i tezom da je »samoupravljanje baza nacije«.

Sa distance od desetak godina mislim da se može oceniti da je prvi proces išao mnogo brže i potpunije, da se nije oslanjao u dovoljnoj meri na drugi, da ga je počeo supstituisati da bi ga vremenom, počeo potiskivati. Afirmacija republika i pokrajina počela je poprimati etatističke oblike. Iz potiskivanja samoupravljanja od strane »decentralizovanog etatizma« rađalo se i potiskivanje ekonomskih zakonitosti.

Naravno, problem nije u republikama i pokrajinama samima po sebi, problem je u njihovoj etatizaciji.

Sledeće bitno pitanje je, svakako, zašto su se stvarni tokovi u nas odvijali tako?

Pri tom treba imati u vidu nekoliko aspekata naše situacije početkom sedamdesetih godina.

Ustavni sistem nije »montiran« na društveno neutralnu, »praznu« situaciju ,niti je u periodu pre toga postojalo neko apsolutno samoupravljanje koje se idealno razvijalo.

Situacija je bila protivurečna. Republički i pokrajinski etatizam već su uveliko ojačali pre Ustava 1974. godine. Sigurno je da maspok u Hrvatskoj 1971, liberalizam u Srbiji 1972. i »Cestna afera u Sloveniji« nisu bili izrazi dominacije samoupravljanja, već, naprotiv, izrazi »decentralizovanog etatizma« u ekspanziji. Mislim da je upravo snaga »decentralizovanog etatizma« u praksi imala presudan uticaj na opisane tokove pri realizaciji pomenuta »dva osnovna zadatka« Ustava.

Digitized by Google

Tu, protivurečnu situaciju Ustav je sa svojom operacionalizacijom trebalo da pokrene u samoupravnom pravcu.

U tome se, očigledno, nije uspelo u dovoljnoj meri, ili nedovoljno za stvarni preokret.

Odgovor na pitanje zašto, traži analizu stvarnih procesa u praksi. Nisam sklon normativističkoj kritici normi koja identifikuje normu i stvarno stanje i misli da će sa promenom normi sve biti drugačije. Takav pristup potpuno zanemaruje veoma važne aspekte društvenog razvoja, stvarni odnos socijalnih snaga, delovanje subjektivnog faktora itd.

Mislim, kad govorimo o Ustavu da nije problem u njegovom »utopijskom karakteru« za šta se on često optužuje već je problem u tome što se stvari nisu u dovoljnoj meri pomerile napred.

Zato nam je neophodna kritička analiza svih faktora koji su delovali protiv preokreta koji je bio intencija Ustava.

U tom kontekstu mora se otvoriti i pitanje onih »rešenja« u sistemu koja su doprinela narastanju »decentralizovanog etatizma« i potiskivanju samoupravljanja i ekonomskih zanimljivosti. Treba nam kritička analiza, osobito u domenu »sistemskih zakona«, onih aspekata koji su »sputali« doslednu realizaciju intencija Ustava. Naravno, u ovom smislu sve podleže proveri pa i pojedine odredbe Ustava.

Polazeći od toga treba što brže pristupiti neophodnim promenama u privrednom i političkom sistemu.

Bitno je da nije reč o promenama koje treba da derogiraju koncepciju razvoja samoupravljanja datu u Ustavu, već, naprotiv, o promenama koje bi morale da omoguće i ubrzaju njenu realizaciju.

3) Jačanje »Decentralizovanog etatizma« zaoštrilo je protivurečnosti u nas.

Taj, opšti, jugoslovenski problem logično se u najoštrijoj formi pojavio u SR Srbiji zbog njene specifične složenosti. »Detoniran« je pojavom platforme i akcije albanske iredente na Kosovu 1981. Važno je ne zaboraviti da je karakter te »detonacije« problema na Kosovu 1981. god. bio separatistički.

Nije reč o tome da su u SR Srbiji (sa ili bez pokrajina) »zaljubljeni« u državnu perfektnost više nego u drugim sredinama ili da smo etatisti (mada i takvih u »sa ili bez pokrajina« nije malo). Reč je o tome da se opšti problem »decentralizovanog etatizma« tu, objektivno, ispoljava u najoštrijoj formi.

Na tu situaciju SK mora davati odgovor, prećutkivanje te situacije otvorilo bi prostor antisocijalističkim odgovorima.

4) Rešenja problema o kojima je bilo reči vidim u neophodnosti nove faze *deetatizacije* u smislu razvoja socijalističkog samoupravljanja izvođenjem udruženog rada na društvenu scenu u punoj i pravoj meri. U ovom kontekstu afirmacija ekonomskih zakonitosti ima i bitan društveni značaj, neophodna je ne samo zbog ekonomske efikasnosti već i zbog razvoja samoupravljanja.

Digitized by Google

Na tim osnovama, jedinstvo u našoj zemlji izrastalo bi iz stvarne dominacije radničke klase.

5) Kriza u nas ne može se posmatrati autarkijski, kao da smo »na mesecu« a ne u talasima opšte svetske krize.

Nije reč o tome da se umanje »unutrašnje krivice«, reč je o tome da izlaza iz krize nema ako to zaboravimo.

Uostalom, autarkizam je upravo bitno svojstvo etatističkog voluntarizma, zbog toga smo i »prespavali« prve najave krize iz 1973. godine.

Imam utisak da ili ne znamo ili podcenjujemo ono što se u Svetu dešava.

U toku su ogromna tehnološka prestruktuiranja, razvoj novih oblika proizvodnje.

Podsetiću da su sve velike tehnološke promene u razvijenom svetu finansirane (generalno gledano) na posebne načine, najčešće putem naoružanja i ratova. Mislim da se danas, uz to, kao poseban, dominirajući oblik finansiranja tehnološkog prestruktuiranja razvijenih javlja i svetska ekonomska kriza. Ili, spoljašnji omotač tehnološkog prestruktuiranja je svetska kriza. Na taj način se iz srednjerazvijenih i nerazvijenih zemalja, kao i iz »periferniH« oblasti kapitala u razvijenim zemljama, »isisavaju« sredstva za nove tehnologije.

Naravno, kriza zahvata i razvijene, ali parcijalno, periferijski, i oni iz krize i izlaze tehnološkim problemima.

Mislim da se mogu — u kontekstu svetske krize — zapaziti sledeći procesi:

— tehnološko restruktuiranje razvijenih pri čemu propada ili se seli u manje razvijene ona proizvodnja (tehnologija) koja nije »u srcu« tehnoloških proboja,
— otvara se novi jaz u tehnološkoj razvijenosti pri čemu se izdvaja tek nekoliko najrazvijenijih zemalja a srednjerazvijene zemlje se po tehnološkoj poziciji »guraju u koš« sa nerazvijenim,
— tehnološki jaz poprima civilizacijske oblike, svet počinje da se deli na svet tehnološkog napretka i na svet stalne krize.

Naš izlaz iz krize mora komunicirati sa ovim procesima, mora se temeljiti na tehnološkom razvoju. Zato je, danas, tehnološki razvoj prvorazredno ideološko pitanje za SK.

Ubrzanje razvoja nauke i tehnologije danas je nužnost našeg ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Nije dakle reč samo o načelno velikom značaju razvoja nauke zbog čega je njegovo ubrzanje uvek dobrodošlo, nije reč ni o pukoj potrebi da što pre nadoknadimo zaostajanja u razvoju nauke i tehnologije.

Reč je pre svega o tome da naš dostignuti nivo materijalnog razvoja, ekonomski objektivno tendira novoj fazi, traži promene poluga razvoja, teži prelasku sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje. S tim u vezi je i potreba radikalne promene koncepcije privrednog razvoja u nas sa osloncem na kvalitativne faktore proizvodnje, na nauku i tehnologiju.

Digitized by Google

Značajan deo uzroka naše ekonomske krize leži u odlaganju — sedamdesetih godina — tog razvojnog preokreta, u pokušaju da se novi korak u razvoju napravi starim, ekstenzivnim sredstvima, golim investicijama, stihijskim uvozom tehnologije a bez oslonca na sopstveno znanje.

Ozbiljna borba za ravnopravnost u međunarodnim ekonomskim odnosima te vraćanje naših spoljnih dugova nisu mogući bez toga.

Ne treba se čuditi što nam rast izvoza gubi dah. Ne može se dugoročno, rast izvoza obezbediti pukom stimulacijom koje njegovu nisku konkurentnost obezbeđuju prelivanjem dohotka od drugih niti se može trajno zasnivati na niskim ličnim dohocima. Važnije je biti kvalitetan nego jeftin. A danas, za oko 100 pozicija moderne proizvodnje (mašinogradnja, elektrokompleks, itd.) naše su izvozne cene zbog razlike u kvalitetu i tehnološkim rešenjima, 2—4 puta niže po toni proizvoda od uvoznih cena tih zemalja Evropske ekonomske zajednice. To je cena koju plaćamo za svoju tehnološku inferiornost.

Nema, dakle, izvozne ekspanzije bez ubrzanja tehnološkog razvoja i bez stvarne afirmacije naučnih istraživanja.

Stoga u predstojećem srednjoročnom periodu moramo otvoriti proces radikalnog razvojnog zaokreta. Podsećam da Dugoročni program stabilizacije stoji čvrsto na stanovištu da nauka i tehnologija »moraju imati apsolutni prioritet u aktiviranju faktora daljeg razvoja, i sveopšteg procesa ... (i da) treba stvoriti potrebne uslove za korenit preokret u obrazovnoj, naučnoj i tehnološkoj politici da bi se u drugoj polovini ove i početkom naredne decenije postigao znatno veći uticaj tehnološkog procesa na privredni razvoj« (Separat: »Strategija i osnove politike razvoja«, knjiga 4, str. 208). Takođe: »strategija naučnog i tehnološkog razvoja u savremenim međunarodnim uslovima i privređivanja mora u društvenim planovima da postane okosnica strategije privrednog i društvenog razvoja« (Separat: Osnova za strategiju tehnološkog razvoja« — knjiga 3, str. 50).

Bitno je razumeti da više nemamo vremena za gubljenje, da moramo raditi brže i praktičnije nego ikada do sada.

Digitized by Google

Hamdija Pozderac

O pretpostavkama idejnog i političkog jedinstva radničke klase i SKJ

Prije bilo kakvog problematizovanja osnovne naše teme, želio bih da se potpunije odredi relacija stvarnost/perspektiva. Ako pođemo od toga da se samo dovođenjem u bitnu vezu sadašnjosti i »krajnjeg cilja« može sagledati smisao socijalističkih samoupravnih procesa i izbjeći apsolutizacija njihovih momenata, čini mi se da bi taj tako nužni teorijski napor morao, kao osnovnu pretpostavku, da usvoji kritiku »loše beskonačnosti« u kojoj se analiziraju protivrječnosti prirodnih i društvenih determinacija. »Krajnji cilj« stavljam pod navodnike zato što je, za mene, daleko opravdanije takvo shvatanje perspektive, odnosno cjeline istorijskog kretanja, koje ne sadrži eshatološku projekciju, već koje polazi od toga da se »istinska beskonačnost« (perspektiva, istorija, budućnost) realizuje isključivo u konačnom i preko konačnog, kao totalitet momenata bića (radničke klase) koje se autodeterminiše u svakoj od nužnih faza istorijskog razvoja. Držeći se, dakle, ove ideje vodilje u razmatranju pitanja koje je u naslovu našeg skupa, rekao bih da se ono ne može kompleksno zahvatiti isključivo dihotomijom sadašnjost / perspektiva, pogotovo ako se ima u vidu Marksov uvid da »utopija« (ako je od dobrog materijala) govori samo o sadašnjici (da upotrijebim jezik Ernsta Bloha).

U tom smislu svaka istorijska etapa društvenog razvoja ima neku »kritičnu tačku« u kojoj se koncentrišu ključne društvene

Digitized by Google

protivrječnosti. Kada je riječ o našem, socijalističkom samoupravnom društvu, ta kritična tačka se izražava u objektivnoj protivrječnosti između prakse koja je za sada u znaku djelimično ostvarenog socijalističkog samoupravljanja, na jednoj, i istorijske neophodnosti (i određenih objektivno postojećih mogućnosti) kvalitativnog prelaza društvenog razvoja ka integralnom socijalističkom samoupravljanju, na drugoj strani. U sadržajnom određenju »integralnog samoupravljanja« prije svega treba naglasiti da se takvo samoupravljanje ne shvata u smislu konačnog rješenja svih zagonetki istorije; da ne označava ono idealno »treba da«, između koga i društvenog realiteta zjapi ponor.

Imajući to na umu, integralno socijalističko samoupravljanje, i kao projekcija i kao sredstvo razvoja sadašnje faze društvenog razvoja, podrazumijeva da cjelokupne tokove materijalne reprodukcije i društva usmjeravaju i kontrolišu udruženi proizvođači; da se radnička klasa, shodno svojim zajedničkim i opštim interesima, globalno samoupravno organizuje u ekonomskom i političkom životu; da se razvija cjelovit sistem socijalističkog samoupravljanja koji proizilazi iz borbe radničke klase za ostvarivanje njenih interesa i da u tom sistemu postaje dominantan njen interes kao cjeline.

Produktivni odnos klase i Saveza komunista, primjeren toj bitnoj istorijskoj potrebi, može da izrasta samo iz jačanja onih sadržaja načina proizvodnje koji su usmjereni ka tome da »predmetni momenti proizvodnje gube oblik otuđenja«. U tom procesu stvaranja i reprodukovanja novog načina proizvodnje Savez komunista se u ovom momentu suočava sa nužnošću jednog kvalitativnog skoka, izlaska iz granica »društva oskudice«, nužnošću ubrzanog razvoja proizvodnih snaga, tehničko-tehnoloških uslova i činilaca tog razvoja, na liniji globalne scijentizacije ključnih proizvodnih i reproduktivnih djelatnosti, podizanja ukupne društvene produktivnosti rada i slično. Dakle, u tom procesu se Savez komunista ispoljava kao snaga transcendiranja klasnog društva ukoliko tu nužnost sagledava, posreduje i ostvaruje je polazeći od osnovnih pitanja: *radi čega* brži razvoj proizvodnih snaga, viša produktivnost rada, veća akumulacija i ukupni višak rada, *ko* tim viškom rada i akumulacijom kao njegovim najvažnijim dijelom zaista upravlja i raspolaže. Za Savez komunista kao političku organizaciju radničke klase ta pitanja su, zapravo, pitanja emancipacije te klase u odnosima proizvodnje i raspodjele.

Stoga borba Saveza komunista za »udruženi način proizvodnje« pretpostavlja razvoj unutrašnjeg jedinstva radničke klase na temelju njenih interesa kao cjeline. Ti interesi nisu samo materijalni; bitan, zapravo najbitniji je totalitet interesa klase, usmjerenih na njeno potvrđivanje kao odlučujuće društvene i istorijske snage. Savez komunista djeluje kao revolucionarni činilac samo ako polazi od ukupnosti tih interesa, i tek se u tom slučaju pokazuje da je ekonomska emancipacija bitno povezana s političkom i kulturnom emancipacijom, u širem smislu te riječi, i obrnuto. Kako stanovište totaliteta uvijek pretpostavlja razotkrivanje ukupne

Digitized by Google

klasne situacije društva, smatram da je u tom pogledu potpuno tačna ocjena XVI sjednice CK SKJ da je osnovni sukob u našem društvu danas sukob između interesa radničke klase za cjelovitim, integralnim samoupravljanjem, i interesa za daljom monopolizacijom (birokratskom, tehnokratskom) odlučivanja i upravljanja u našem društvu. Na djelu je sukob tendencija koje vode pretvaranju viška rada u višak vrijednosti i onih koje su usmjerene na njegovo spajanje s potrebnim radom.

Stvarni odnos klase i Saveza komunista je osnovni unutrašnji činilac mogućnosti za jačanje pozicije proizvođača, ograničavanje i prevazilaženje izvora birokratsko-tehnokratske vlasti. To je istovremeno pokretačka snaga borbe radničke klase i radnih ljudi za cjelovito samoupravljanje, koja ne zavisi samo od njene svijesti, aktiviteta, mobilizatorske uloge i sastava. On zavisi, i to suštinski, od realne društvene snage same radničke klase. Izrastanje same klase u odlučujuću društvenu snagu odvija se u ukupnom konkretno-istorijskom kontekstu, kome bitan pečat daje činjenica da ta klasa proizvodi robe u kojima je sadržana protivrječnost upotrebne i razmjenske vrijednosti. Otuda ni tendencije parcijalizacije, etatističkog i tehnokratskog posredovanja nisu slučajne ni kratkotrajne. Iz toga slijedi i to da problem izgradnje njenog jedinstva kao klase nije prvenstveno problem volje i svijesti, nego savladavanja samih izvora (način proizvodnje) koji je iznutra razjedinjavaju i antagoniziraju njene dijelove. Grupno-svojinsko zatvaranje, monopolističko-eksploatatorski položaj jednih dijelova proizvođača u odnosu na druge — makar bili ograničeni, privremeni itd., — ukazuju, pored ostalog, i na krupne unutarklasne razlike i sukobe. To je ona materijalizovana podloga na kojoj su se odvijali i odvijaju procesi parcijalizacije svijesti i interesa, procesi apsolutizacije parcijalnih interesa i nekritičkog povođenja Saveza komunista za takvim tendencijama, koje je najvidljiviji izraz našlo u identifikaciji dijelova Saveza komunista, u dijelovima rukovodstava, a ponekad i njenih rukovodstava, sa realno postojećim interesima, a time i do slabljenja njegove uloge kao kritičke svijesti društva i faktora integracije društvene svijesti u društvenom kretanju ka »krajnjem cilju«.

Koncepcija slobodnog udruženog rada otvara niz novih pitanja u pogledu odnosa klase i Saveza komunista. U kom smislu? Rekao bih, prvenstveno u odnosu na oblike integracije društvenog rada, koja se, jednostavno rečeno, može ostvarivati državno-svojinskim odnosom, kapital-odnosom i samoupravnom integracijom, pri čemu je ovaj treći oblik naše opredeljenje za sadašnjost i budućnost. Nije li izuzetno mali obim i nizak stepen ujedinjavanja sredstava, akumulacije i udruživanja proizvođača ponajprije posljedica rasporeda postojećih društvenih grupa u odnosima proizvodnje i raspodjele, te se stoga ne može objašnjavati isključivo formulom o »neuhodanosti novog«, odnosno »revitalizaciji starog« (iako te činjenice same po sebi nisu sporne)? Zato se procesi samoupravne integracije društvenog rada ne mogu prepuštati stihijnim kretanjima niti čekanju da sazru saznanja o njihovim pre-

Digitized by Google

dnostima i objektivnim mogućnostima, nego se imaju u ukupnosti društvenih kretanja, primarno u proizvodnji, u tokovima društvenog razvitka otkrivati i tačke oslonca tog prelaza i olakšati taj prelaz ka sve više samoupravnoj integraciji društvenog rada. Naravno, pri tome se mora voditi računa i o cjelokupnom onom objektivno-subjektivnom bremenu prošlosti koje se sažeto izražava sintagmom »tegobni socijalizam«, kao i o spletu savremenih svjetskih tokova, prvenstveno ekonomske dominacije kapitala i jačanja uloge države u planetarnim okvirima. A to nisu samo spoljne okolnosti nego i elementi koji se uvlače u proces razvoja socijalističkog samoupravljanja u nas.

Od suštinskog je značaja kako se Savez komunista odnosi naspram svih tih ključnih pitanja, koliko, kao snaga radničke klase, uspešno gradi samoupravnu alternativu svim vidovima najamnih odnosa (od državnosvojinskih preko grupno svojinskih, pa sve do privatnosvojinskih), razjedinjavanja te klase i dominacije sila parcijaliteta. Njegova avangardnost se potvrđuje ukoliko se on zajedno sa cjelinom snaga socijalističkog kretanja uspješno suprotstavlja svim tendencijama partikularizacije, ali i vještačkog, spoljnog ujedinjavanja klase i društva pod dominacijom političke birokratije i menadžersko-tehnokratskih elita. U tom kontekstu je izuzetno važno šta Savez komunista kao cjelina praktično čini protiv i starih i novih oblika monopolskog posredovanja koji se javljaju u različitim vidovima. Tek na tim osnovama može se jasno sagledati i problem razvoja i praksom odgovoriti na pitanje čiji se interesi u praksi delegatskog sistema »na kraju krajeva« pokažu kao dominantni — jesu li to zaista interesi radničke klase kao cjeline ili, pak, drugih društvenih grupa i slojeva.

Zbog toga je neophodno, prije svega, jedinstvo svijesti i revolucionarne prakse koje može postajati istorijski dominantno samo ukoliko konstituiše uspešan razvoj materijalnih proizvodnih snaga i takav razvoj odnosa proizvodnje koji rezultiraju napretkom u emancipaciji radničke klase i društva u cjelini. To jedinstvo se postiže, formira i razvija u proizvodnoj i ukupnoj društvenoj praksi proporcionalno mjeri u kojoj Savez komunista djeluje kao snaga preokretanja društvenog razvoja od samoupravljanja ograničenog dejstvom tendencija nekontrolisanog djelovanja ekonomskih zakonitosti, političkog voluntarizma, tehnokratske vlasti, ograničenog sukobima interesa i parcijalizacijom same radničke klase — ka integralnom socijalističkom samoupravljanju, čiji su subjekt udruženi proizvođači. To je konkretni istorijski milje u koji se situira problematika jedinstva Saveza komunista i odnosa klase i Saveza komunista.

Iznio sam ovaj momenat zato što se čini da se u praksi previše prepuštamo očekivanju da će se određene društvene protivrječnosti riješiti same po sebi ili same od sebe, iako nikada iz protivrječnosti razvoja proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje ne slijedi neposredno revolucionarni, kvalitativni skok u društvenom razvitku. Zaoštrenost te protivrječnosti, ma kolika ona bila, samo je objektivna podloga revolucionarnog procesa od dejstva organi-

Digitized by Google

zovanih svesnih snaga društva koje se ne svode samo na Savez komunista (ali ga, kako istorijsko iskustvo pokazuje, uključuju kao nezamenljivu snagu), već prvenstveno označuju revolucionarnu radničku klasu, zavisi šta biva s tom objektivnom mogućnošću, odnosno da li ona ostaje u stanju neiskorištene potencijalnosti, ili se ostvaruje u praksi. A revolucionarna praksa za nas znači ostvarivanje koncepcije socijalističkog samoupravljanja, dovoljno istorijski-konkretizovane i istovremeno teorijski osmišljene (sa stanovišta »krajnjeg cilja«, »čovjekove sreće« — kako kaže Kardelj) radi posredovanja postojećih društvenih uslova i tog cilja.

Iz svih tih razloga jedno od osnovnih pitanja jeste idejno i političko jedinstvo Saveza komunista, koje nije identično sa stanjem opšte svijesti društva u cjelini ili Saveza komunista. Idejno jedinstvo Saveza komunista jeste takvo stanje razumevanja opštih ciljeva i zadataka epohe u kojoj se nalazimo, koje pokazuje koliki je stepen akcione sposobnosti kao mogućnost određenog djelovanja. Samo po sebi idejno stanje neće odrediti niti usloviti akcionu sposobnost; za to je nužno da postoji i određeni stepen razvoja političke svijesti, koja je aktuelizacija konkretnih interesa i ciljeva za koje se zalaže i Savez komunista.

Idejno jedinstvo i političko jedinstvo Saveza komunista nalaze se u dijalektičkom jedinstvu i odnosu koji podrazumijeva njihovu međuzavisnost, ali i različitost. Prije svega, viši stepen idejnog jedinstva omogućava (ali samo omogućava, jer ne proizvodi ni nužno ni spontano), i viši stepen političkog jedinstva, kao što određeni nivo političkog jedinstva omogućava postizanje i višeg stepena idejnog jedinstva. No, među njima mogu da se formiraju i razlike i protivnosti, koje su izraz bitne razlike između idejnog i političkog nivoa odnosa i procesa u društvu. Idejni nivo razumijevanja odnosa i procesa u datom društvu podrazumijeva širu osnovu i dijapazon samih procesa i njihovu istorijsku vertikalu unutar koje se smješta sam čin njihovog razumijevanja i tumačenja. Samo u toj kompleksnosti društveni procesi mogu da pokažu svoje značenje i smisao koji je osnova njihovog idejnog zahvatanja i razumijevanja, tj. njihovog prevođenja iz sfere konkretnog događanja u sferu opštosti zakonitosti društvenog razvoja.

U aspektu političkog razumijevanja i donošenja, ti procesi se ispoljavaju kao konkretnosti unutar kojih djeluju samoupravni interesi — od kontrole nad ekonomskim procesima i njihovim rezultatima, do političkih, ideoloških, socijalnih i kulturnih odnosa, kroz koje je upućena da se osigurava dominirajuća uloga i djelovanje radničke klase. Zbog toga političko shvatanje odnosa i političko jedinstvo imaju konkretan i neposredno djelatan karakter; i u tom smislu ono može da se postiže i ostvaruje i bez odnosa prema istorijskoj perspektivi koja je, međutim, za idejno posmatranje i idejno jedinstvo bitna i bez koje tog odnosa ne može da bude. To znači, nadalje, da političko jedinstvo ima primerno taktički karakter, dok idejno jedinstvo ima bitno strateški karakter. Ono je dugoročno i usmereno prema perspektivi, dok je političko

Digitized by Google

jedinstvo usmjereno prema konkretnom stanju i interesima momenta. Naravno, političko jedinstvo je u skladu sa idejnim jedinstvom svagda kada se politički odnos, stav, ponašanje i akcija ne gradi i ne stvara samo na temelju konkretnosti praktičnog interesa i stanja stvari koje je momentalno dato, već kada se politička akcija gradi i postavlja u adekvatan odnos prema istorijskim aspektima i perspektivama procesa, tj. dugoročnih interesa. Samo tako politika postaje i ideologija. Ovdje namjerno ne navodim pojam nauke. Ali ću ustvrditi da samo u takvim uslovima i politika u prostoru i vremenu djeluju snagom argumenata kao i nauka.

Stoga je idejno i političko jedinstvo Saveza komunista oblik ili odraz odnosa dugoročnih i kratkoročnih ciljeva, konkretnih i istorijskih interesa radničke klase i radnih ljudi za cjelovitim samoupravljanjem. Ono se ne može izgrađivati niti samo teorijskom niti isključivo političkom akcijom, nego svakodnevnim povezivanjem praktičnih zadataka i problema prakse sa teorijskim osnovama razumijevanja samih procesa, njihovog adekvatnog tumačenja i idejnog osvetljavanja, i osvješćivanja društvenih snaga koje ispoljavaju određene interese. Znači da je za postizanje harmonije između idejnog i političkog jedinstva Saveza komunista, koje je temelj efikasnosti prakse, od najvećeg značaja i prevazilaženje doktrinarnosti u teoriji, tj. nametanja teorijskih stajališta koja se izvode samo iz principa, tj. »lože beskonačnosti« bez korekcije konkretne djelatnosti.

To ne znači da se idejno jedinstvo mora postizati po svaku cijenu, jer bi tada moglo da se rezultira različitošću prakse pod istim doktrinarnim okvirom, ali ni priznavanje različitosti realno postojećih interesa i iz njih logično nastajućih političkih razlika u djelovanju ne smije da bude apsolutizovano. Naprotiv, ono treba da se neprestano, kroz akciju, dovodi u određeni odnos koji će omogućavati realno moguće jedinstvo ciljeva i interesa koji im teže. Na taj način bi ono opšte i zajedničko, ono strateško i istorijsko bilo okvir za ono konkretno i taktično, ono momentalno i situaciono, i samo u takvoj dijalektičkoj vezi oni ne bi mogli da »pomjeraju planove«, odnosno da ideologijski plan ne vrši nasilje nad praktičnim planom u smislu teorijskog dogmatizma, niti bi praktički plan mogao da deformiše idejno razumjevanje samo na temelju uticaja konkretnih i momentalno postojećih interesa.

Ovaj odnos je krucijalan za akcionu sposobnost Saveza komunista u smislu da ta sposobnost ne bude samo puka sposobnost vladanja i vođenja praktičnih poslova, osiguranja toka i procesa društvenog života, već ujedno i istorijski stvaralački usmjereno djelovanje koje će omogućavati svagda, kada postigne određene konkretne ciljeve, jedan novi, viši nivo akcije u odnosu na »krajnji cilj«.

Na kraju, sve sam ovo govorio da bi zaključio time da je Savez komunista u poslednje vrijeme više živio prostor i vrijeme, a manje u svakodnevnim procesima iznalazio ono što je naša perspektiva, budućnost, istorija.

Digitized by Google

Predrag Vranicki

Samoupravljanje nije samo jedan od puteva socijalizma

Ja sam shvatio ovaj naš okrugli stol, kao što je i bilo naznačeno, kao jednu priliku da u razmjeni mišljenja dademo određene prijedloge, sugestije ili da iskažemo i neka svoja stajališta i tako pridonesemo što boljoj pripremi, a mogu reći i samom rezultatu 13. kongresa.

Zato ću, sa svoje strane, govoriti samo o jednom pitanju koje smatram bitnim, fundamentalnim za naš socijalistički razvoj, a mogu odmah reći i za svaki socijalizam.

Prije toga bih želio reći nekoliko riječi i o zaključcima 16. sjednice i nekim temama u vezi s njima. Mislim, u prvom redu, opet radi buduće prakse, da bi zaključci naših političkih foruma morali biti u prvom redu kraći i morali bi uvijek da iznesu neke udarne probleme koji stoje i pred Savezom komunista i pred cijelim društvom, tako da i radničkoj klasi i svima ostalima bude potpuno evidentno šta je u određenom periodu najbitnije. Povodom ove velike rasprave, koja je bila po mom mišljenju veoma pozitivan korak u praksi Saveza komunista, trebalo je uz kratke zaključke posebno obraditi u jednoj brošuri ili knjizi cijelu diskusiju, tako da svi mogu biti podrobnije obaviješteni šta je u njoj bilo sve rečeno, bez obzira da li se svi sa svime slažemo ili ne.

U zaključcima je, na primjer, izostao jedan momenat, koji je jedan od najvažnijih, a to je problem samouprave proizvođača.

Digitized by Google

Ono što je u vezi s tim u Zaključcima rečeno veoma je insuficijentno i mislim da bismo u našoj praksi morali da prestanemo govoriti da radnička klasa treba da ovlada proširenom reprodukcijom ako ne kažemo kako će ona ovladati tom proširenom reprodukcijom. Jer ako se ostane samo na tim riječima, onda ima svatko pravo da kaže da to postaje fraza iza koje se može svašta kriti. Mislim da Savez komunista i naš budući kongres moraju graditi cjelokupnu svoju politiku na tom problemu — kako se samoupravno treba organizirati radnička klasa da ona i stvarno ovlada proširenom reprodukcijom. Mislim da to mora biti i glavna os cjelokupnog kongresa. Već sam jednom rekao, ako to pitanje ne bude centralno, onda je bolje da se kongres i ne održi.

Ne mislim da budući kongres može dati neka definitivnija rješenja za ovu kompleksnu problematiku. Ali je treba što dublje zacrtati, koristeći sve najbolje snage koje imamo. O tome ću reći nešto kasnije, a sada samo ukratko o nekim udarnim temama koje mislim da je trebalo u zaključcima posebno istaći. Prva udarna tema našeg razvoja, kao, naravno, i svakog drugog, jest stalno pronalaženje optimalnih puteva ekonomske politike, do čega Savez komunista, ne sam, ali zajedno sa znanstvenim radnicima, mora doći. Mislim da nisu niti potrebna niti korisna tolika neslaganja u nekim krupnim pitanjima jedne racionalne ekonomske politike.

Drugo udarno pitanje je potpuna svijest šta znači znanstveno-tehnološka revolucija u današnjem svijetu. Tu problematiku treba radikalno ugraditi u naš razvoj, naročito, po mom mišljenju, u vezi s izvoznom privredom. Jer ako naša izvozna privreda ne bude stalno na nivou svjetskih tehnoloških rješenja, ona će zaostajati i imati još veće teškoće na svjetskom tržištu koje je nesmiljeno.

Treća udarna tačka je po mom mišljenju stalan rad Saveza komunista na daljnoj demokratizaciji i samoga sebe i društva u cjelini. O tome je bilo i jučer govora i mislim sasvim je ispravno ovo pitanje naglašeno. Jer daljnja demokratizacija društvenog života ne može se normalno odvijati bez demokratizacije i samog Saveza komunista.

To su, po mom mišljenju, neke od udarnih tačaka i problema sa kojima ćemo živjeti još dugi niz godina, ali bez kojih se ne možemo uhvatiti jače u koštac i sa našim jugoslovenskim problemima kao ni sa problemima svjetske privrede i društva.

Ono o čemu sam posebno mislio da govorim jest pitanje daljne samoupravne transformacije našega društva, prvenstveno proizvođačke sfere. Polazim od teze, koja bi trebala, po mom mišljenju, da bude definitivno usvojena u našoj teoriji, da samoupravljanje nije samo jedan od puteva razvoja socijalizma, nego da je ono suština socijalizma. Neki nam žele nametnuti tezu da postoje različiti putevi razvoja socijalizma među kojima je samoupravni put samo jedan od mogućih. To nije tačno niti prema marksističkoj teoriji, niti prema koncepcijama svih ostalih revolucionarnih

Digitized by Google

socijalista, o čemu sam dovoljno govorio i u svojoj posljednjoj knjizi. Samoupravljanje je, drugovi, bit socijalizma, bez ostvarivanja samoupravljanja ne može se ostvariti niti socijalizam, ili tačnije komunizam. A u tom procesu će se razne zemlje razvijati na razne načine i u tom razvoju postoje zbilja različiti putevi i različiti načini ostvarivanja samoupravljanja i na kraju asocijacije slobodnih proizvođača. Ako na toj postavci čvrsto stojimo, onda ćemo i u praksi drugačije prilaziti i rješavati ovo pitanje.

Socijalizam može polaziti, što je i slučaj u svim dosadašnjim socijalističkim revolucijama, kao državni socijalizam. Jedan od bitnih razloga ovakvog početka je bila uglavnom nerazvijenost dosadašnjih zemalja i radničke klase u tim zemljama u kojima je došlo do revolucionarnog prevrata. U državnom socijalizmu je dominantna politička sfera, jedna ili više partija. Danas imamo već dovoljno iskustava sa državnim socijalizmom, ako nije ugrađen proces samoupravljanja kao ona protuteža koja je ujedno glavna prepreka birokratskom i etatističkom izrođavanju državnog socijalizma. Ako ne ugradi te procese državni socijalizam nužno mora stagnirati, postaje konzervativna društvena formacija, pa čak može da dođe, kao u staljinizmu, do kontrarevolucionarnih procesa i postupaka. To nije slučaj samo sa staljinizmom u SSSR-u, nego i u svim drugim situacijama ako se nije ugrađivalo demokratske i samoupravne elemente u socijalistički razvoj.

Neću na ovom mjestu govoriti šta smo mi sve prošli, naročito od 1945. godine do danas. Ono što je pri tom najznačajnije, a u čemu nam je pomogao i sukob sa staljinizmom, jest spoznaja da se na tim početnim državno-socijalističkim pozicijama ne može ostati. Ovih posljednjih tridesetak godina našega razvoja jest na neki način i borba za izlazak, za prevladavanje tog državnog socijalizma, nastojanje da se oslobođenje radničke klase riješi preko demokratskih procesa samoupravljanja.

Svaku našu etapu razvoja gledam pod tim uglom i u tim koordinatama. Mislim da se tu i dosta učinilo, ali je i mnogo toga ostalo kao problem i zadatak. Možda se moglo u pojedinim etapama i više učiniti. Za mene je, međutim, bitno kako mi danas gledamo na našu situaciju i kakva je procjena stupnja razvoja samoupravljanja, naročito u sferi proizvodnje, i kakve mogućnosti sagledavamo za daljnji razvoj.

Treba jasno reći da svi mi zajedno u šezdesetim i početkom sedamdesetih godina nismo imali potpuno jasan koncept samouprave proizvođača. U Ustavu je dan pokušaj da se preko ovako formiranog delegatskog sistema riješi, u ovoj naravno etapi, odnos radničke klase prema proširenoj reprodukciji i ostalim ekonomskim procesima. Međutim, činjenica je, uz sve deklaracije, da je politička sfera ostala dominantna, da radnička klasa preko ovakvog delegatskog sistema nema mogućnost da ovladava proširenom reprodukcijom, da ovladava ekonomskim procesima u društvu.

Sve ono što se zbilo nakon donošenja Ustava, svi investicioni promašaji, financijske, ekonomske krize itd. najvećim dijelom su

Digitized by Google

upravo rezultat što tom proširenom reprodukcijom ovladavaju razne tehnokratske, birokratske i slične sfere, počevši od općine do republike, a nešto manje federacije.

Ja mislim da je to bitno, fundamentalno pitanje koje treba postaviti svom oštrinom. U socijalizmu mora radnička klasa ovladati proširenom reprodukcijom, jer ako ne ovlada ona ne može ni postati vladajuća klasa. Onda će uvijek netko u ime nje upravljati i vladati. Ako ovako organizirana ne može ovladati proširenom reprodukcijom, postavlja se pitanje šta dalje činiti? Mi smo se previše, po mom mišljenju, uljuljali u shvaćanju da zato što imamo osnovne organizacije udruženog rada, što imamo radne organizacije i radničke savjete, da time već radnička klasa drži ekonomsku politiku u svojim rukama. Čak kad bi ovi radnički savjeti i najbolje funkcionirali, a znamo da to nije slučaj, radnička klasa bi postala na neki način samo gospodar u svom dvorištu. To je već, mora se reći, veliki korak naprijed u prevladavanju najamnog odnosa. Ona bi bila gospodar, kao što to i jest u nekim sredinama, u svom dvorištu, ona bi ovladala osnovnim ekonomskim i ostalim procesima unutar svoje tvornice.

Međutim, ekonomsko planiranje i proširena reprodukcija se ne vrši samo iz tvornice, nego se vrši i na nivou općine i na nivou pokrajine i republike. Treba sagledavati cjelokupne procese, a oni se ne mogu sagledati iz tvornice ili, bolje rečeno, ne mogu se u potpunosti sagledati iz tvornice.

Prema tome, mi moramo samoupravljanje izvući iz tvornice i organizirano ga ostvariti i na nivou općine, pokrajine, republike i federacije, jer ovakav delegatski sistem to ne može riješiti. Na koji način, pitanje je podrobnih analiza i razmatranja. Ja sam u svojim istraživanjima i razmišljanjima došao do rezultata da bi to najprimjerenije bilo napraviti prema funkcionalno-proizvodnom principu, kao i preko većih reprocjelina. Možda će se u analizama pokazati da ima i primjerenijih, efikasnijih principa. Ali u svemu je bitno da radnička klasa bude tako samoupravno organizirana preko svojih savjeta na svim društvenim nivoima, da može i na svakom nivou društva da bude dominantna s obzirom na cjelokupnu ekonomsku politiku. Delegati tih savjeta bi sačinjavali vijeća udruženog rada od općine do federacije, pa bi tako ta vijeća udruženog rada imala mnogo čvršću i kompetentniju osnovu, jer bi je sačinjavali radnici iz pojedinih grana proizvodnje ili većih reprodukcionih cjelina koji i poznaju probleme svoje proizvodnje. Sasvim je razumljivo da bi u tom slučaju trebalo jače razviti i različite znanstvene institute koji bi tim delegatima davali analize svih bitnih problema i situacija koje su potrebne za racionalno upravljanje ekonomikom, od analize tržišta, ponude i potražnje, ekonomskih kretanja u svjetskim razmjerima itd. A što se tiče Saveza komunista — smatram da je njegov angažman u svim tim procesima najbitniji dio njegove historijske uloge. Tu se stvara jedinstvo Saveza i radničke klase, na tom terenu treba u prvom redu izvojevati bitku za samoupravne društvene odnose, za prevladavanje birokratskog i državnog socijalizma koji ne može biti

Digitized by Google

cilj revolucije. Na tom terenu Savez komunista mora biti stvarni predvodnik i tek će tako radnička klasa osjetiti da ima u svojoj avangardi i stvarnu podršku. Jer i ovako zacrtani samoupravni procesi imat će mnoge i prepreke i teškoće koje se samo zajedničkim snagama, uključujući tu i sindikate i nauku i druge društvene snage mogu riješiti.

Dokle god imamo ovu podjelu rada koju još uvijek ne možemo brzo prevladati, dotle će i druge snage, razne tehnokratske, birokratske itd. pokušavati da te procese uzmu u svoje ruke i da postanu dominantna snaga. Uloga avangarde, ukoliko i sama ne postane birokratska snaga, i jest u tome da potpomaže razbijanje tih birokratskih saveza različitih oblika i tek tada može i ostvariti onu misiju koju je sama sebi namijenila.

Mi moramo postepeno ostvariti takvu samoupravu proizvođača na navedenim nivoima društva da proizvođači mogu meritorno odlučivati o svim bitnim ekonomskim procesima. Druga strana društva u skupštinskom sistemu mora imati također svoju riječ u svemu tome, ali ne odlučujuću. Pri tome u osnovi ne mogu biti zakinuti nikakvi interesi ni općina, ni pokrajina ni republika, jer je interes i radničke klase da se razvija na svim tim razinama društva. Ali isto tako treba voditi i globalnu plansku politiku, ako ne želimo da doživljavamo tipične krize kapitalizma, što ni jednoj regiji ili republici također nije u interesu. Socijalno pitanje je osnova i socijalizma kao i svakog drugog društva, a nacionalni problemi će se to bolje rješavati što budu i oni prvi bolje rješavani. To je ujedno i osnova jedinstva radničke klase što je na kraju krajeva i osnova jedinstva Jugoslavije.

Zato bih predložio i u vezi sa predstojećim kongresom da Predsjedništvo oformi jednu grupu dobrih stručnjaka za pitanja samoupravljanja i da sa različitih stajališta, ekonomskog, sociološkog itd. na temelju svega dosad postignutog, kao i na temelju daljnjih analiza ovih problema, dadu kongresu jedan realan ali i poticajan prijedlog daljnje transformacije našeg samoupravnog sistema.

(Odgovor na pitanje Ž. Berisavljevića)

Intervencija druga Berisavljevića mi dobro dolazi da razjasnim jedno pitanje koje se postavljalo već od izlaska moje knjige o marksizmu i socijalizmu. Postojale su nedoumice kao da ja pretpostavljam da jedino u Jugoslaviji postoji socijalizam. To ne proizilazi iz mojih stavova, pa sam zato u ovoj drugoj knjizi više posvetio pažnje i prostora problemu državnog socijalizma. Dosadašnje socijalističke revolucije su se odvijale u nerazvijenim ili relativno nerazvijenim zemljama pa su zato političke, avangardne snage imale dominantnu ulogu. Zato su sve revolucije dosad započinjale u svojim socijalističkim ostvarenjima kao državni socijalizam. To je historijska činjenica. Dapače, jednom sam pisao i o

Digitized by Google

tome da bi, po mom mišljenju, i današnje razvijene zemlje morale imati izvjestan, svakako kraći, period državnog socijalizma sa simultanim procesima samoupravljanja. I one se tako lako ne mogu riješiti niti države niti političkih partija.

Zato je, mislim, problem državnog socijalizma ključni problem socijalizma za ovaj naš historijski period. Prema tome, ako bi netko zapitao šta je bila Jugoslavija odmah nakon oslobođenja, u godinama 1945. do 1950, kada još nije postojalo samoupravljanje, odgovor je veoma jasan: revolucionarne socijalističke snage su bile na vlasti i u kratkom periodu su razvlastile buržoaziju, što znači da je sistem bio državno-socijalistički. Sada ne treba da ponavljam, ono što su i naši najbolji tadašnji politički kadrovi bili uvidjeli, i o čemu je naročito posljednjih godina mnogo pisano, u državnom socijalizmu postoje velike opasnosti da se taj sistem ne izrodi u birokratske konzervativne sisteme, pa čak sa mogućim kontrarevolucionarnim posljedicama. Bitna je spoznaja u našem sukobu sa staljinizmom da se moraju ugrađivati protuteže u raznim oblicima samoupravljanja da bi se izbjegle te deformacije i degradacija revolucije.

Ove procese, prema tome, kao i sve historijske, treba promatrati i razumijevati razvojno, mogu kao filozof kazati — dijalektički. I naš razvoj gledam kao etape borbe za samoupravljanje, bez obzira na to da li smo u svakoj etapi stvari najbolje riješili, ili najadekvatnije prema stvarnim historijskim mogućnostima. A o tim historijskim mogućnostima ljudi i historijski akteri uvijek će se sporiti, jer se one ne mogu dokazati mjerenjem kao u nekom fizikalnom eksperimentu.

Kada danas predlažem sve ono što sam rekao i podrobnije napisao, naročito u knjizi o samoupravljanju kao permanentnoj revoluciji, ne mislim da mogu danas postojati čiste situacije, da radnička klasa, zbog još uvijek postojeće podjele rada, neće biti opterećena i raznim drugim strukturama u ostvarivanju samoupravljanja. Jer podjela rada još uvijek uzrokuje da jedni više znaju i da se vremenski više mogu posvećivati vodećim funkcijama, dok radnik još uvijek mora osam sati biti vezan uz stroj. Ne radi se, dakle, o nekom čistom modelu, ali isto tako možemo reći da danas, nakon šest i više decenija od koncepta sovjeta, a naročito republike savjeta od strane komunista i socijalista savjeta početkom dvadesetih godina, da mi imamo i razvijeniju radničku klasu i razvijeniju nauku i mnoga presudna iskustva. Zato je i moguće, po mom mišljenju, da se pojača uloga radničke klase u upravljanju društvom, naročito ekonomikom, i da se odlučnije realizira zahtjev da ona ovlada proširenom reprodukcijom i ostalim ekonomskim procesima .Ne treba ponovno da naglašavam da je sve to danas povezano i sa djelovanjem Saveza komunista, sindikata, države itd. Mi se ne možemo ponašati utopistički, kao razni anarhisti koji su mislili da revolucijom mogu odjednom da bace u koš historije državu, partije, religiju i sve ono što su oni mislili da porobljava čovjeka. Bez obzira što treba odati poštovanje slobo-

Digitized by Google

darskim težnjama anarhista i njihovoj predanosti borbi za čovjekovu slobodu, teorijski su oni bili prekratki, što je imalo negativne posljedice i na njihov historijski angažman.

Pitanje druga Berisavljevića je dakle dobro došlo da naglasim upravo ovaj razvojni momenat u shvaćanju socijalizma, razvojni momenat koji je i za razumijevanje državnog socijalizma bitan. Zato možemo sa sigurnošću kazati da će i današnje mnoge nerazvijene zemlje, u kojima revolucionarne socijalističke snage dolaze na vlast, imati daleko više problema sa državom nego sa samoupravljanjem. Neke se od njih nalaze u fazi konstituiranja modernije države i radničke klase pa će pred sobom imati dugi period državnog socijalizma sa svim opasnostima o kojima je bilo riječi. Za razvoj samoupravljanja je potreban ipak jedan viši nivo razvoja i radničke klase, društva u cjelini, pa prema tome i društvene socijalističke svijesti. U tome mislim da imamo, naročito s obzirom na dosadašnja iskustva u samoupravljanju, veliku prednost pred drugima.

I da završim s konstatacijom, što je mislim jasno iz ovih mojih izlaganja, ove moje teze su kritički usmjerene prema konceptu realnog socijalizma kao najvišoj fazi razvoja socijalizma. Oni tu problem ne postavljaju niti rješavaju marksistički, bez obzira koliko se pozivaju na marksizam. Stav da je totalna, integralna nacionalizacija, državno-partijski monopol u ekonomici i politici izgrađeni socijalizam — taj stav nema veze ni sa Marksom, ni sa Engelsom, a mogu kazati ni sa Lenjinom. Još je uvijek to socijalizam koji nije izašao iz ljuske državnog socijalizma, dakle, socijalizam prvotnog, nižeg stupnja. To je ono što oni još ne mogu da shvate, a žele da budu avangarda u svijetu. U stvari, nalaze se još uvijek pred primarnim problemom — kako prevladati državni socijalizam, a ne kad ući u komunizam.

Digitized by Google

Simeon Bunčić

Raskorak između zamisli i ponašanja u Savezu komunista

Ako se samo sa jednim pogledom osvrnemo na protekli tok javne rasprave povodom Predloga zaključaka 13. sednice CK Saveza komunista Jugoslavije, uočićemo, po mom uverenju, dve značajne pojave čiji smisao zaslužuje da se analizira.

Prvo, predmet rasprave kao što je poznato bio je Savez komunista, njegova uloga ,idejno jedinstvo i akciona sposobnost. Međutim, javna rasprava je obuhvatila sve bitne sadržaje našeg društvenog, političkog, ekonomskog, idejnog i kulturnog života. Ništa nisu pomagala ukazivanja da se time proširuje predmet rasprave. Uostalom, svaki drugi pristup imao bi negativne političke posledice. To u javnosti ne bi bilo dobro prihvaćeno.

Druga pojava odnosi se na učešće ljudi u raspravi. Iako se ovde radilo o čisto partijskom poslu, u njemu je, na određen način, manje ili više učestvovala gotovo čitava naša socijalistička javnost. Stvorena je, reklo bi se, jedna opšta klima u kojoj je teško bilo biti pasivan. Malo je onih koji su sebi dopustili takav »luksuz« da rasprava prođe mimo njih, a da oni ne daju svoj doprinos kritici onoga što ne valja u našem društvu i da ne iskažu svoje viđenje o mogućnostima kako da se prevaziđe ovo stanje u kojem se našlo naše društvo.

Šta se, u stvari, dogodilo? U svesti naših ljudi duboko je usađen pečat istorijskog iskustva o tome da je Savez komunista Ju-

Digitized by Google

goslavije, a ne neko drugi, odgovoran za očuvanje i dalji razvoj tekovina naše revolucije. Uverenje je da je on (SKJ) jedina snaga ovog društva koja, zajedno sa ostalim organizovanim subjektima socijalističke svesti, kao avangarda radničke klase i radnih ljudi, može da okupi, da mobiliše i povede najšire socijalne snage društva i sve naše narode i narodnosti u odlučnu borbu za razrešavanje problema koje nameće sadašnja etapa revolucije.

Nažalost, znam da je bilo i organizacija Saveza komunista koje nisu učestvovale u raspravi o tome, drug Nikolić zna više, ali to je poseban predmet analize.

Kakav jeste Savez komunista i kakav on treba da bude, to očigledno nije i ne može biti stvar Saveza komunista i njegovih organa. To je stvar celog društva. Jer naša radnička klasa i društvo u celini su zainteresovani zato da Savez komunista valjano ostvaruje svoju društvenu ulogu. Od toga u krajnjoj liniji zavisi i opstanak i dalji razvoj naše revolucije.

U ovoj složenoj situaciji kada se problemi nagomilavaju, neodlučno i sporo rešavaju, i kada se neke bitne vrednosti i tekovine revolucije pomeraju u negativnom smeru, glavna pažnja ljudi usmerava se na Savez komunista jednim jedinim pitanjem: Da li je Savez komunista danas sposoban da uspešno izvršava svoju društvenu ulogu i svoje odgovornosti?

U toku javne rasprave ljudi su, kao što znamo, ulogu Saveza komunista procenjivali u kontekstu opštih i posebnih problema života društva. Za sve glavne teškoće i probleme najoštrije kritike upućene su na adresu Saveza komunista. To nije bilo slučajno. Ništa tu nisu pomagala objašnjenja o tome da Savez komunista ne vrši ulogu vlasti, da on svoju ulogu ostvaruje zajedno sa ostalim organizovanim snagama socijalističke svesti, da su obaveze i odgovornosti u ovom društvu podeljene i slično.

Naše osnovno polazište u osnovi polazi od toga da je odgovornost Saveza komunista za sudbinu naše revolucije zaista neosporna i nezamenljiva. Tako je to definisano i u Ustavu SFRJ i u ustavima SR. Tako najšire socijalne snage našeg društva vide i doživljavaju Savez komunista. Tako, uostalom, sadašnju ulogu Saveza komunista opredeljuju i postojeći uslovi klasne borbe. Sve to, izgleda, danas uopšte i nije sporno. Radi se više da se kritički analizira postojeća praksa kako bi se u skladu sa novonastalom situacijom u kojoj smo se našli, iznalazili oni modaliteti u delovanju Saveza komunista koji su na adekvatniji način primereni njegovom stvarnom položaju, ulozi i njegovim odgovornostima u društvu.

U poslednje vreme, naročito u vezi sa 13. sednicom CK SKJ povećavaju se nastojanja da se svestranije kritički analizira delovanje SKJ. Analize su, međutim, svojim težištem skoncentrisane na samo društveno biće Saveza komunista i na socijalni sastav, unutrašnje odnose, jedinstvo, delotvornost organa i organizacija SK i slično. To su doista važni sadržaji za istraživanja i za kritičku analizu.

Digitized by Google

Našem društvu danas je dosta potreban čvršće organizovan i borbeniji Savez komunista. To zahteva i širina sukoba sa antisocijalističkim snagama; intenzitet unutrašnjih društvenih protivrečnosti, i, takođe, veoma opasne i nepredvidive spoljne okolnosti. Sasvim je izvesno da je u vezi s tim, veoma važno i to da Savez komunista afirmiše radničko-klasna svojstva sopstvenog bića. To je i bitan uslov, da on, njegova politika, njegova društvena akcija više nego do sada plene poverenje najširih slojeva stanovništva. To nije sve, već samo jedna i ne jedina pretpostavka da Savez komunista ostvaruje ulogu kako valja.

Druga, ili druge važne pretpostavke nalaze se u tome da Savez komunista odabere ona strategijska težišta sopstvenog angažovanja i pronađe oblike i sredstva metoda svog delovanja koji najviše odgovaraju datoj situaciji.

Da bi se ta pitanja vezana za ulogu, oblike, metode, sredstva delovanja SK u skladu sa obeležjima date etape revolucije, mogla analizirati sa stanovišta sadašnjeg aktuelnog društvenog trenutka, neophodno je iako to nije popularno, da se bar sa nekoliko opštih napomena pogleda u prošlost, u ono što je naše iskustvo.

Naša politička nauka je dala svoj kritički sud o delovanju Partije u prvoj fazi posleratne izgradnje. Razjašnjena su pitanja o vladavini Partije u ime klase, o personalnoj uniji i o birokratizaciji Partije koja je izrasla iz takvih odnosa. Međutim, ako taj period posmatramo isključivo sa stanovišta izbora oblika i metoda borbe Saveza komunista u skladu sa datim uslovima, onda valja zapaziti da je Partija tada težište svoje pažnje skoncentrisala na centralizovani državni aparat koji je u tom periodu imao ulogu odlučujućeg sredstva za ostvarivanje revolucionarnih ciljeva Partije. U vezi s tim, koncipiran je i izgrađen jedan čitav mehanizam neposrednog uticaja organa i organizacija Saveza komunista na ponašanje organa vlasti. Partija je davala političku snagu organima vlasti koja je sprovodila njene odluke.

Poznato je šta se kasnije dogodilo. Kada je vladavina izvršnog aparata državne vlasti, prema konceptu Ustava i opredeljenju Programa Partije, prešla na radničku klasu, ili je bar trebala da pređe neposredno na društvo, i kada je na toj osnovi počeo da se razvija jedan ceo sistem ekonomskih i političkih odnosa, taj ranije uspostavljeni mehanizam delovanja Partije kroz i preko aparata državne vlasti postao je neprimeren novim uslovima. Partija jednostavno nije mogla raditi po starom.

Težište delovanja Saveza komunista u tim novim okolnostima usmerava se tamo gde je koncentrisana, ili je bar trebala biti koncentrisana, osnovna društvena moć, vlast, tamo gde se donose odluke.

Savez komunista, dobro usađuje svoju političku i idejnu orijentaciju tamo gde se odlučuje, radničku klasu i druge organizovane snage socijalističkog samoupravljanja. U vezi s takvom orijentacijom dolazi, i do promena u metodu i sadržaju rada Partije. Operativno rukovođenje ustupa mesto idejno-političkom delova-

Digitized by Google

nju i usmeravanju. Političke odluke Saveza komunista, po tom konceptu, realizuju se, u načelu, kroz samostalno delovanje komunista u društvenim i državnim organima.

Stvaralačka moć uticaja komunista na socijalističku sadržinu odluka u organima samoupravljanja obezbeđuje se kroz zamišljeni razgranat sistem marksističkog istraživanja i idejno-teorijskog osposobljavanja unutar Saveza komunista. Time se stvara, ili je trebalo da se stvara idejno-teorijski fond koji omogućuje da se komunisti naoružaju argumentima i da se snagom svog marksističkog i radničko-klasnog uverenja bore za integrisanje posebnog i pojedinačnog interesa sa celinom našeg revolucionarnog pokreta.

Iskustvo, naročito ovo sadašnje, međutim, pokazuje da Savez komunista ne ostvaruje svoju vodeću ulogu kako je zamišljeno i kako to zahtevaju date okolnosti. Problema ima na pretek. Svi ih kritikujemo. U centru kritike su umesto produbljene marksističke analize ipak subjektivne slabosti, moralna osuda nedoslednosti u smanjivanju raskoraka između zamišljenog, mogućeg, potrebnog i stvarnog. Sve to ipak ne pomaže, problemi se nagomilavaju, kritika narasta, a nezadovoljstvo ljudi doseže do same granice tolerancije. Savez komunista počinje da gubi poverenje, naročito u mladoj generaciji.

U traganju za uzrocima ovim pojavama, valja svakako imati u vidu celokupan kontekst okolnosti koje daju pečat našem savremenom trenutku. Međutim, ako se ova situacija posmatra samo sa stanovišta onoga što neposredno deluje na delotvornost ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista, onda je mogućno izdvojiti sledeće:

Prvo, samoupravljanje se danas ne ispoljava kao izraz njegovih autentičnih nosilaca: radničke klase, radnih ljudi. Centri ekonomske i političke moći formirali su se u uskim vrhovima društveno-političkih zajednica, radnih organizacija i zajednica. Te strukture pod plaštom samoupravljanja, osloncem na vlast, afirmišu u prvom redu sopstveni interes. Taj i takav interes, nije osetljiv na idejno-političke uticaje Saveza komunista, jer su vlast i na njoj zasnovana opredeljenja jači od argumenata, tumačenja, dokazivanja i uveravanja.

Savez komunista donosi zaključke, napreže se, zahteva, kritikuje, ali bez bitnih rezultata. Razlog je dosta jednostavan. Društvena moć klase u kojoj Savez komunista težišno usmerava svoje delovanje je sputana i nalazi se na periferiji glavnih strategijskih rešavanja i političkog odlučivanja. U vezi sa tim, nameće se zaključak da sve dotle dok radnička klasa i njen neposredan i trajni interes ne postanu odlučujuća snaga društvenog života, Savez komunista ne može uspešno delovati kao idejna i usmeravajuća snaga.

Drugo, može se pouzdano tvrditi da se smanjuju sposobnosti Saveza komunista da vrši sintezu samoupravnih interesa i to najmanje iz dva razloga. Prvo, idejno-političko i marksističko osposobljavanje, kako je bilo zamišljeno, ne realizuje se. Ta oblast je

Digitized by Google

skoro izašla iz okvira brige i odgovornosti Saveza komunista. Prepuštena je manje ili više stihijskom dejstvu raznih univerzitetskih i sličnih centara koji svaki na svoj način, tumače stvarnost i objašnjavaju je, već prema tome koja stajališta u datom trenutku zastupaju. Tako pored ostalog dolazi do idejne dezorijentacije i divergentnih tumačenja društvene prakse. I drugo, došlo je do erozije i nazadovanja u razvoju demokratskih odnosa unutar Saveza komunista.

Odlučujući uticaj u organima i organizacijama Saveza komunista preuzele su uske grupe odbrane elite koja u spregi sa državom i privrednom birokratijom blokira svaku društvenu akciju koja pokušava da naruši tako uspostavljen odnos snaga društvene moći.

Nalazimo se očigledno pred zadatkom da tražimo one modalitete u delovanju Saveza komunista koji će adekvatnije biti primereni konkretno istorijskim uslovima sadašnje etape revolucije, doprineti njegovom plodotvornijem angažovanju i obezbediti mu ono mesto i onaj položaj u političkom sistemu i u društvu uopšte, koje zaista pripada Savezu komunista.

U vezi sa tim našao sam u knjizi druga Kardelja »Pravci razvoja Saveza komunista... neka načelna opredeljenja koja je i XI kongres prihvatio, ali su do sada ostala nedovoljno razrađena. Jednostavno o tome se ne diskutuje mnogo. Nije izvršena operacionalizacija ni primena tih načelnih opredeljenja. Mislim da neki stavovi koji su izloženi u opštem teorijskom obliku zaslužuju pažnju, naročito u vezi sa aktuelnom situacijom. Evo nekih od tih stavova.

Prvo. Drug Kardelj je, govoreći u *Političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja* o položaju, mestu i poziciji Saveza komunista, istakao da bi »više nego ikada ranije sada bilo štetno ograničiti ulogu Saveza komunista samo na neku političko-propagandističku aktivnost ili na delovanje preko državnog aparata«. Razume se da se ovde ne sugeriše arbitrarna i monopolistička uloga Saveza komunista i njegovo stavljanje u poziciju iznad sistema vlasti. Očigledno je, međutim, da neko mora da preuzme odgovornost za sprovođenje odluka koje Savez komunista donosi. Te odluke i ti stavovi moraju imati neku specifičnu težinu koja je veća od pukog shvatanja da, eto, te odluke Saveza komunista su dobre, pa bi bilo korisno da ih sprovodimo. Sprovođenje odluka ne može biti stvar dobre volje. To nema nigde.

Drugo. Govoreći o integrisanju Saveza komunista u sistem socijalističkog samoupravljanja, odnosno u politički sistem u pomenutom radu je rečeno: »sadašnje delegacije društveno-političkih organizacija u društveno-političkim većima, koje se formiraju u okviru Socijalističkog saveza, nisu sasvim u skladu s prirodom delovanja tih organizacija, pa ni sa samim duhom Ustava«. Ako bih se usudio da tumačim ovaj stav, ne bih mogao a da ne kažem da je očigledno da je ovde reč o činjenici da Savez komunista u sistemu vlasti ne može i ne treba da bude izjednačen, na primer,

Digitized by Google

sa streljačkim savezom, udruženjima građana, a dodao bih — ni sa drugim društveno-političkim organizacijama, jer ni odgovornost Saveza komunista za sudbinu ove revolucije nije ista kao drugih društveno-političkih i društvenih organizacija.

Bilo bi očekivati da se u sadašnjim raspravama o političkom sistemu o tome nešto više kaže.

Treće. Nije razrađen, obrazložen , a još manje primenjen stav koji govori o tome da Savez komunista mora obezbediti neposredan uticaj na one ključne pozicije državne vlasti od kojih zavisi opstanak, stabilnost i dalji slobodan razvoj našeg socijalističkog društva. »Ako Savez komunista to ne bi učinio, odrekao bi se revolucije za koju se i sam borio, i koju je pokrenuo«. »U nas se događa ne tako retko da tim ključnim položajima upravljaju ljudi koji su ili nesposobni za takve položaje, ili su čak protivnici samoupravnog socijalističkog sistema u čije ime treba da obavljaju svoje funkcije«.

Mislim da je ovaj stav aktuelan i danas, možda čak i više nego u vreme kad je ovaj tekst pisan.

Digitized by Google

Dušan Popović

Kako dalje razvijati socijalističko samoupravljanje

Kada danas, u okviru idejno-političkih priprema za Trinaesti kongres SKJ, raspravljamo o stvarnosti i perspektivama revolucionarnog procesa čija je vodeća snaga Savez komunista, osnovno pitanje je kako dalje razvijati socijalističko samoupravljanje.

Polazimo od toga da je socijalističko samoupravljanje istorijski proces, u kojem udruženi rad izražava suštinu samoupravljanja i predstavlja bitan proces socijalističkog preobražaja u celom prelaznom razdoblju. Kada se ostvari samoupravljanje, odnosno suština udruženog rada, ljudi će ovladati svojom materijalnom i duhovnom proizvodnjom, a time i društvenim razvitkom u celini. Biće prevaziđena i ukinuta robna proizvodnja, podela rada kao društveno-klasni odnos, klase i država. Oslobođenje radničke klase mora da bude delo same radničke klase, a njime će se ostvariti komunistička zajednica slobodnih proizvođača i stvaralaca.

I

Naša samoupravna stvarnost ima svoju istoriju koja je u njoj živo prisutna, i da bi se bolje shvatilo ono što se sada dešava, moramo se vratiti i u prošlost. Proces socijalističke revolucije ne ukida odjednom sva bitna obeležja kapitalizma, a naročito kada se u

Digitized by Google

samom toku revolucije tek stvaraju materijalne pretpostavke novog društva. Često je to dug istorijski proces u kojem socijalistička revolucija koristi i elemente kapitalizma kao sredstva i oblike svog razvoja. Novo društvo nastaje iz starog noseći dugo na sebi »mladeže starog društva«. Na sadašnjoj etapi našeg razvitka socijalističko samoupravljanje još je vezano za robnu proizvodnju i tržište robe, državu u odumiranju, partiju i drugo.

Sa stanovišta revolucionarne borbe u kojoj radnička klasa, radni čovek i stvaralac sve više postaju osnovni subjekt borbe za oslobođenje rada i samog čoveka, socijalistički put Jugoslavije označava nekoliko prelomnih momenata tog kretanja.

S pobedom narodnooslobodilačke borbe radnička klasa postala je politički vladajuća klasa u društvu, ostvarujući svoje interese delovanjem socijalističke države, Komunističke partije i drugih društveno-političkih organizacija. Revolucionarni proces odbacio je kapitalistički način proizvodnje, sredstva za proizvodnju prešla su iz privatne u društvenu proizvodnju, uspostavljeno je društveno vlasništvo u obliku državnog vlasništva, radna snaga prestala je biti roba, ukinuto je težište radne snage na kome je cena radne snage zavisila od ponude i tražnje radne snage kao robe.

S obzirom na nizak stepen razvijenosti proizvodnih snaga i druge društveno-klasne i političke okolnosti prvih godina posle rata, bila je neophodna državna koncentracija sredstava i njihovo centralizovano usmeravanje i upotreba. U razdoblju revolucionarnog etatizma država je koncentrisanim viškom rada radnika proširivala proizvodnju radi opšteg zadovoljavanja materijalnih potreba radnih ljudi. Ali ukoliko se socijalističko društvo više etatizovalo i birokratizovalo, utoliko su se podržavljeni odnosi proizvodnje sve više samoreprodukovali i uvećavali svojevrsni oblik državnog kapitala, a osnovna svrha koncentrisanog viška rada postao je sam razvoj proizvodnih snaga — dakle stvari, a ne ljudi i slobodnijih društvenih odnosa. Prisvajajući svojom prinudom po osnovi državne svojine i vršeći dužnost kolektivnog vlasnika kapitala, država je igrala ulogu revolucionarnog instrumenta radničke klase, ali je u isto vreme i postojala instrument novog oblika njenog otuđivanja od sredstava za proizvodnju. U traženju izlaza iz te protivrečne uloge države u razvoju socijalističke revolucije i njenih proizvodnih odnosa, pojavio se zahtev za uvođenjem socijalističkog samoupravljanja.

Prelomni momenat bila je 1950. godina. Na tom početku samoupravnog puta Tito je naglasio da parola »fabrike radnicima« sadrži »u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji«.

Na prvoj etapi samoupravljanje je bilo ograničeno u okvire fabrike i usmereno na područje proste reprodukcije. Najveći deo društvene reprodukcije ostao je koncentrisan u centralnim državnim fondovima, prvenstveno na nivou federacije. U prvoj fazi te etape samoupravljanje se razvijalo kao politička institucija unutar proizvodnje, kojom se vrši preobražaj odnosa proizvodnje. U

Digitized by Google

drugoj fazi, koja počinje između 1957. i 1960. godine, radničko samoupravljanje zahvata ekonomsku problematiku, odnose proizvodnje, naročito pitanja socijalističke raspodele prema radu, i pokreće procese deetatizacije i decentralizacije. Počinju da se razvijaju oblici neposrednog samoupravljanja, ekonomske jedinice, i pokušaji radnika da ovladaju raspodelom ličnih dohodaka. Tu se, međutim, samoupravljanje suočilo s državom, koja je raspolagala viškom rada namenjenog za proširenu reprodukciju. Da bi socijalističko samoupravljanje moglo da se razvija u fabrici, moralo je da se proširi na društvo u celini.

Tako se, pripremama za Ustav iz 1963. i Osmim kongresom SKJ 1964. godine, prešlo na drugu etapu razvoja samoupravljanja. Tito je na Osmom kongresu istakao cilj: »Neposredni proizvođači treba da budu glavni nosioci proširene reprodukcije«. Naglašena je potreba razvoja samoupravljanja u pravcu celine društva i, istovremeno, u pravcu neposrednog samoupravljanja, odnosno osnovnih radnih jedinica. Počela je borba za uspostavljanje takvih ekonomskih odnosa u oblasti proširene reprodukcije koji će obezbediti socijalističku integraciju rada i društvenog kapitala pod kontrolom radnika, što je bio cilj naše društvene i privredne reforme koja je počela 1965. godine. Savez komunista inicirao je ukidanje opšteg investicionog fonda kojim je raspolagala savezna država, kao i državnih investicionih fondova uopšte. To je predstavljalo novi korak u razaranju ostataka reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje i, posebno, tržišta kapitala, odlučan preokret u razvoju društveno-ekonomskih odnosa kojima se ukida socijalistička državna svojina, stvara materijalna osnova radničkog i društvenog samoupravljanja i razvija zbiljska društvena svojina.

U društveno-ekonomskim i političkim kretanjima koja su se uobličila posle tih promena došlo je do ispoljavanja i zaoštravanja protivrečnosti između radne organizacije, zapravo preduzeća, s jedne strane, a s druge strane društveno-političkih zajednica, zapravo delovanja države.

Na protivrečnosti u odlučivanju o proširenoj reprodukciji između radne organizacije i društveno-političke zajednice razvila su se nova središta otuđene moći: banke i kreditno-monetarni sistem, spoljnotrgovinska preduzeća, osiguravajući zavodi i druge slične organizacije u oblasti finansijskog poslovanja, kao i upravljačke strukture integrisanih proizvodnih sistema, s tendencijom samoreprodukovanja otuđenog viška rada. Negativni proizvod tog sukoba bila je tendencija stvaranja kapital-odnosa, odnosno odvajanje viška rada od radničke klase, njegovo pretvaranje u višak vrednosti i suprotstavljanje u obliku otuđenog kapitala radničkoj klasi. Na tendenciji kapital-odnosa jačao je tehnokratsko-birokratski društveni sloj koji je potiskivao radničko samoupravljanje, kao i nacionalizam — hegemonistički separatistički — koji su tehnobirokrati u nekim sredinama počeli uzimati za svoju zastavu da bi pridobili više pristalica. Sve je to bilo povezano s ideologijom slobodnog tržišta.

Digitized by Google

Da bi radnici ovladali proširenom reprodukcijom bilo je potrebno vratiti ta sredstva iz društveno-političkih zajednica u radne organizacije. Istovremeno, trebalo je radne organizacije osposobiti da upravljaju sredstvima za proširenu reprodukciju, to jest stvoriti sistem udruženog rada i delegatski sistem.

Savez komunista Jugoslavije ušao je u rasplitanje sukoba Dvadeset prvom sednicom Predsedništva SKJ, Pismom druga Tita i Izvršnog biroa, a tu bitku dobio je radničkim amandmanima i, 1974. godine, Ustavom SFRJ i Desetim kongresom SKJ. Ustavnim načelima i odredbama uređuju se odnosi proizvodnje u sistemu udruženog rada, kao i prava, dužnosti i odgovornosti radnika u raspolaganju i upravljanju sredstvima društvene reprodukcije. Donet je Zakon o udruženom radu, utvrđeni su osnovni oblici organizovanja radnika u udruženom radu, stvoren je politički sistem socijalističkog samoupravljanja i u njemu kao jezgro delegatski sistem. Time je na kvalitativno nov način započeta nova bitka za ovladavanje radničke klase proširenom reprodukcijom, etapa neposredne borbe za izgrađivanje celovitog sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja.

Međutim, ni ovog puta nismo domašili cilj. Došlo je do teških poremećaja u tokovima društvene reprodukcije, i to ne samo delimičnih i mestimičnih, nego opšte prirode, a Ustavom utvrđeni odnosi proizvodnje i raspodele široko se narušavaju. Sve više se pokazuje da su bitni razlozi što društveno-ekonomski sistem ne funkcioniše uspešno u tome što promenama nisu bili u neophodnoj meri obuhvaćeni privredni sistem i ekonomska politika. Glavni udarac došao je spolja, isprva energetskom krizom, zatim kreditno-monetarnom strategijom međunarodnog finansijskog kapitala, našim prevelikim zaduživanjem i, u dosta slučajeva, neracionalnim trošenjem ovih sredstava, kao i prekomernom tehnološkom zavisnošću od inostranstva. Usporene su privredne aktivnosti i naglo je pala opšta efikasnost jugoslovenske privrede. Kao osnovno sredstvo savladavanja njenih najtežih posledica, ekonomska kriza nametnula je zaštitne administrativne interventne mere, što širi prostor etatizmu i tehnokratizmu, a potiskuje i privremeno obesnažuje ustavna prava, dužnosti i odgovornosti radnika u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije. Pod pritiskom tih nedaća životni standard je tokom nekoliko poslednjih godina opao za jednu trećinu i naglo je porasla nezaposlenost koja najviše pogađa mladu generaciju.

II

Društvene i ekonomske teškoće najlakše ćemo savladati i otvoriti svetlije perspektive prevazilaženjem sadašnjeg zastoja u razvoju socijalističkog samoupravljanja, preokretanjem i prebacivanjem tokova reprodukcije s državno-administrativnog na samoupravni smer. U taj poduhvat krenuli smo s Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Sa tog stanovišta neophodno je tražiti izlaze u rešavanju pre svega bitnih pitanja ostvarivanja programskih načela i ustavnih odredbi o odnosima proizvodnje u udruženom radu i prava radnika u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije.

Ekonomski odnosi radnika u organizacijama udruženog rada treba da izražavaju njihov načelno ravnopravan ekonomski i politički položaj i jednake mogućnosti u korišćenju društvenih sredstava kojima rade, u raspolaganju i upravljanju tim sredstvima, uz one razlike među njima koje se iskazuju kao nejednak rad i radni doprinos. Raspodelom prema rezultatima rada radnik treba da je ekonomski podstican da optimalno koristi sredstva društvene reprodukcije, uključujući i takvu raspodelu društvenog proizvoda na neposrednu potrošnju — ličnu, zajedničku i opštedruštvenu — i na akumulaciju, koja će optimalno uticati na razvoj proizvodnih snaga i produktivnosti rada.

Socijalistička raspodela prema radu sadrži u ličnom dohotku radnika: prvo, učešće pojedinca u raspodeli po osnovi tekućeg rada na svom radnom mestu i nagrađivanja prema učinku i, drugo, učešće pojedinca u raspodeli po osnovi efekta ulaganja sredstava minulog rada. U celini društvenog kretanja, s razvojem tehnike i tehnologije i porastom mase minulog rada, odnosno društvenog kapitala, lični dohodak radnika sve više zavisi od produktivnosti ukupnog društvenog rada.

Lični dohodak radnika po osnovi tekućeg rada na radnom mestu morao bi da obezbeđuje normalnu reprodukciju njegovih životnih uslova na osnovu društveno-priznatih merila i sredstava koja se raspodeljuju na pojedine radnike prema njihovom ličnom radnom doprinosu. Svim radnicima morao bi se obezbediti približno jednak lični dohodak za jednak rad bez obzira gde rade, uz dopustive razlike po republikama i pokrajinama, prema stepenu njihovog privrednog razvoja i prosečnoj produktivnosti rada. Organizacije udruženog rada koje ne mogu da isplaćuju radnicima normalni lični dohodak prema njihovom radnom učinku treba sanirati ili likvidirati.

Drugi deo ličnog dohotka radnici stiču po osnovi efekta ulaganja i korišćenja sredstava minulog rada, odnosno u svom odnosu prema minulom radu kao društvenom kapitalu. To je i središno pitanje mog izlaganja. Najsažetije rečeno zalažem se za ostvarivanje principa sticanja dohotka po osnovi ulaganja društvenog kapitala kao glavne ekonomske motivacije za proširenu reprodukciju i za celokupni sistem samoupravnog udruživanja rada i sredstava. U stvari, taj revolucionarni koncept ugrađen je u Ustav SFRJ, u Zakon o udruženom radu, sadržan je u Kardeljevim radovima o sistemu planiranja nastalim u pripremama Zakona o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije 1976. godine i, najzad, u Kardeljevim govorima i spisima o udruženom radu. Ukoliko se Savez komunista Jugoslavije ne ujedini na tom cilju i ne mobiliše celo društvo u tom pravcu, ne možemo se istrgnuti iz stagnacije koja parališe samoupravnu

Digitized by Google

praksu, legalizuje etatističke i nacionalističke tendencije i ideologije, neumitno nas srozavajući u državni socijalizam.

Edvard Kardelj je isticao da smo revolucionarnim promenama od radničkih amandmana iz 1971. godine pa nadalje uspostavili društveno-ekonomski i politički sistem koji omogućava spajanje rada i društvenog kapitala u rukama onih koji rade. U samoupravnom društvenom odnosu dohodak osnovne organizacije udruženog rada zavisi, prvo, od tekućeg rada radnika i, drugo, od privređivanja podruštvljenim minulim radom, — to jest akumulacijom, odnosno društvenim kapitalom, odnosno sredstvima proširene reprodukcije. Time, istovremeno, radnik gospodari celokupnim društvenim kapitalom.

Spajanje rada i društvenog kapitala u rukama onih koji rade ne može ostvariti pojedinačno izolovan radnik, niti radnik u okviru samo osnovne organizacije udruženog rada, nego radnik u okviru celokupnog društvenog rada. Reč je o odnosima kako u prostoj tako i u proširenoj reprodukciji i u društvenoj reprodukciji u celini, a posebno o uslovima sticanja dohotka i oblika njegove raspodele, kao i njegovog samoupravnog udruživanja, zajedničkog upravljanja i raspoređivanja zajednički ostvarenog novog dohotka.

Iako je društveni kapital izgubio klasni karakter time što njime vlada sam radnik, njegova vrednost nije nestala zato što je on i dalje opredmećena vrednost kao izraz minulog rada. Dok društveni kapital postoji kao vrednost, objektivni ekonomski zakoni i robni oblik proizvodnje moraju se uvažavati, pa se društveni kapital ne može distribuirati besplatno, bez odgovarajuće naknade, nekakvim administrativnim upravljanjem i subjektivističkim ključevima, niti prelivati među osnovnim organizacijama udruženog rada.

Na toj osnovi u sistemu udruženog rada neophodno je da se izgradi celovit unutrašnji ekonomski mehanizam koji će omogućiti da se — bez odlučujuće uloge državnog aparata — u praksi otvore procesi slobodnog unutrašnjeg povezivanja rada i dohotka u sistemu proširene reprodukcije, na osnovama ekonomskih zakonitosti, samoupravnog društvenog planiranja i zajedničkog rizika onih koji se udružuju. Osnovne organizacije udruženog rada koje ta sredstva stavljaju na raspoloženje imaju pravo ne samo na povraćaj novčanih sredstava, nego i na određenu naknadu iz povećane produktivnosti rada, odnosno iz povećanog zajedničkog dohotka. Ta naknada nije samo podsticajna, nego je i ekonomski opravdana zbog toga što je reč o stvaranju zajedničke materijalne osnove za povećavanje produktivnosti tekućeg rada. Na taj način, položaj radnika u udruženom radu nije više vezan samo za njegov lični, živi, tekući rad.

Izuzetni su slučajevi da neka osnovna organizacija udruženog rada ulaže sva svoja sredstva, a druga osnovna organizacija samo svoj tekući rad. To se dešava kod organizacija udruženog rada u osnivanju, prilikom podizanja novih preduzeća. Mimo ovoga, ceo sistem je isprepleten takvim odnosima u kojima je svaka osnovna

Digitized by Google

organizacija udruženog rada i poverilac i dužnik, što i jeste ekonomski oblik opšteg udruživanja rada kao društvenog rada i ostvarivanja društvenog dohotka. Udružujući minuli rad, radnik sve manje zavisi od dohotka u sopstvenoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, a sve više zavisi od ukupnog društvenog dohotka. Umesto kapitalista, države i njenog aparata ili tehnokratije i njenog aparata, radnici u neposrednim odnosima između sebe dolaze u položaj proizvođača koji svesno i racionalno raspolažu društvenim kapitalom, povezujući time svoj fizički i svoj umni rad, i oslobađajući se svih oblika najamnog rada i najamne zavisnosti. Tako materijalni i društveni položaj radnika zavisi i od toga da li se zalagao za akumulaciju, kako je raspolagao sredstvima akumulacije i da li se udruživao s drugima. Na taj način ostvaruje se suština samoupravljanja da radnik istovremeno i radi i vrši one funkcije koje je u kapitalističkom društvu vršio kapitalist, a u etatističkom društvu država. U isto vreme, to je i samoupravni put ekonomske, društvene i kulturne integracije jugoslovenskog društva, svih naroda i narodnosti Jugoslavije i njenih republika i pokrajina, potvrda radničke klase kao subjektivne sile koja je nosilac bratstva, jedinstva i internacionalizma.

Ovakva idejno-politička koncepcija društveno-ekonomske suštine dohodovnih odnosa u udruženom radu, zasnovana na ekonomskoj stimulaciji samoupravne integracije i procesa koncentracije sredstava za proizvodnju, kao i njihovog efikasnog korišćenja u reprodukciji, a posebno proširenoj, izgrađivana je tokom rada na Zakonu o udruženom radu i na više sistemskih zakona, a veoma veliki doprinos njenom stvaranju i uobličavanju dao je Edvard Kardelj. Ona je teorijski utemeljena i celovito izložena u jednom od najznačajnijih Kardeljevih dela *Slobodni udruženi rad*, objavljenom 1978. godine.

Kardelj nije stigao da učestvuje u borbi za ostvarivanje ove koncepcije udruženog rada, koja je trebalo da izvede socijalističko samoupravljanje na novu etapu njegovog razvoja — ukidanja tržišta kapitala putem ovladavanja radnika u slobodnom udruženom radu minulim radom, odnosno sredstvima proširene reprodukcije. Umro je već februara sledeće, 1979. godine.

Te godine, kao što je sada poznato, odlukom centralnih državnih organa u federaciji, a mimo udruženog rada, izvršena su ogromna zaduženja u inostranstvu. Način na koji su ta sredstva utrošena uvrstila su Jugoslaviju među 16 najzaduženijih zemalja u svetu. Taj dug je u međuvremenu podruštvljen, odnosno socijalizovan, tako da su osnovne organizacije udruženog rada i udruženi rad u celini lišeni sredstava proširene, a delom čak i proste reprodukcije. Time je izvučena ekonomska osnova, odnosno glavna pokretačka snaga i materijalna motivacija neposrednih proizvođača u borbi za ostvarivanje socijalističkog samoupravnog sistema, a naročito za ovladavanje radnika minulim radom.

Još za Kardeljeva života ovaj revolucionarni program socijalističke samoupravne integracije jugoslovenskog društva bio je

Digitized by Google

osporavan, a u nekim ključnim pitanjima njegovo ostvarivanje bilo je onemogućeno. O tome je ostalo dosta svedočanstava i od samog Kardelja, možda najviše baš u već pomenutom radu.

Među više spornih pitanja zadržao bih se samo na jednom, koje je izuzetno značajno.

Nasuprot Kardeljevom stavu da su radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada dužni da svoj rad i svoja sredstva udružuju s radnicima u drugim organizacijama udruženog rada radi koncentracije sredstava za proizvodnju, najuspešnijeg podizanja zajedničke produktivnosti rada i razvoja proizvodnih snaga, a time i radi sticanja najvećeg mogućeg zajedničkog dohotka, isprečila su se shvatanja da je dohodak novčano izražen rezultat zajedničkog rada samo radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, što je zapravo iskrivljeno, grupno-svojinsko shvatanje dohotka.

Iz takvog pogrešnog pristupa proizašla je teza da je sav dohodak osnovne organizacije udruženog rada isključivo rezultat rada radnikâ u toj osnovnoj organizaciji, pa zato u tom dohotku ne mogu učestvovati radnici druge osnovne organizacije iako su ulaganjem svog minulog rada stvorili uslove za višu produktivnost rada i za stvaranje većeg dohotka u osnovnoj organizaciji udruženog rada koja se koristi sredstvima druge osnovne organizacije. Na to se nadovezuje druga teza po kojoj je samoupravno udruživanje dohotka, odnosno akumulacije radi zajedničkog sticanja dohotka nepotrebno i čak antisamoupravno. A ako se ono već ostvaruje, onda dohodak treba prosto da se preliva iz jedne u drugu organizaciju udruženog rada na osnovu nekih normi koje može da utvrdi samo država.

Nije teško shvatiti da obe teze proizlaze iz negiranja objektivnih ekonomskih zakonitosti i takvih činilaca kao što su produktivnost rada, rentabilnost rada, položaj na tržištu i drugi, da polaze od subjektivističko-voluntarističkog stava da se zakonom, na osnovu nekih socijalno-političkih principa, može raspoređivati dohodak među osnovnim organizacijama udruženog rada. Takva zalaganja podstiču mehaničko i ekonomski neracionalno prelivanje dohotka iz visokoproduktivnih u niskoproduktivne i čak ekonomski nepotrebne organizacije, vodeći nas u stagnaciju i krizu.

»Ako se postavi zahtev da osnovna organizacija koja je ulagala i u razvoj druge osnovne organizacije po tom osnovu ostvaruje i odgovarajući deo svog tekućeg dohotka, onda se pomenuto učešće u zajednički ostvarenom dohotku kvalifikuje kao eksploatacija, — primećuje Kardelj. — A ta osnovna organizacija je mogla ulagati svoja sredstva u svoj razvoj i na taj način steći određen uvećani dohodak, pa i veće lične dohotke. Ako bi, međutim, ulaganjem tih sredstava u svoj razvoj postigla iste rezultate i istovremeno radnike druge osnovne organizacije udruženog rada ostavila bez sredstava za proširenu reprodukciju, onda je to, po tim tezama, sasvim u redu. A u određenom smislu upravo to je vrsta eksploatacije drugih osnovnih organizacija, jer, ako se radnici sa

Digitized by Google

‚svojom' akumulacijom zatvaraju u ‚svoju' osnovnu organizaciju udruženog rada, oni time na određen način onemogućavaju ili otežavaju razvoj drugih osnovnih organizacija udruženog rada, odnosno onemogućavaju eventualnu efikasniju upotrebu društvene akumulacije.«

»Moramo priznati ekonomsku ulogu društvenog kapitala u procesu proširene reprodukcije, s tim, naravno, što su se njegovim podruštvljavanjem i samoupravljanjem izmenili njegovi klasni i društveni karakter i način na koji se ta funkcija ispoljava. U našim uslovima ta funkcija društvenog kapitala treba da dolazi do izražaja u procesu samostalnog raspolaganja dohotkom od strane radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, zatim u procesu udruživanja rada i dohotka i učešća u zajednički stvorenom dohotku, kao i u ponovnom raspoređivanju dohotka osnovne organizacije, da bi se potom jedan njegov deo iznova ujedinjavao. Osnovni kurs bi, u stvari, trebalo da bude da veličina dohotka pojedinačne osnovne organizacije udruženog rada *prvenstveno* zavisi od veličine stečenog zajedničkog dohotka osnovnih organizacija, koje udružuju rad i sredstva, naravno u skladu sa doprinosom pojedinačne osnovne organizacije zajedničkom dohotku. Samo takav kurs može podsticati udruživanje rada i potiskivati ‚separatizam' osnovnih organizacija udruženog rada.«

Teoriju o samoupravnom razvoju udruženog rada i društvenog kapitala Kardelj određuje i istorijski, a celokupno iskustvo ovih nekoliko godina koje su protekle otkad je napisao te redove daju njegovim rečima još veću težinu:

»Ako radnik ne bude u takvom položaju da zna da ekonomiše društvenim kapitalom, za koji je sada on zadužen, onda on u tom pogledu neće moći ni da preuzima društvenu odgovornost. Do prekjuče je to radila država, juče je to radio generalni direktor, odnosno tehnostruktura sa svojim monopolom, a sada je, uprošćeno da kažem, radnik taj ‚monopolista' koji raspolaže društvenim kapitalom u osnovnoj organizaciji udruženog rada.« Na pitanje: kako možemo radnika osposobiti i stimulisati, odnosno zainteresovati da ekonomiše društvenim kapitalom onako kako treba? — Kardelj odgovara: »Mislim da je to moguće jedino ako dohodak osnovne organizacije udruženog rada zavisi i od tekućeg rada radnika i od onoga što nazivamo gospodarenjem podruštvljenim minulim radom, odnosno od gospodarenja celokupnim društvenim kapitalom. Radnik mora da oseti ekonomske efekte ekonomisanja društvenim kapitalom pre svega u dohotku svoje osnovne organizacije udruženog rada, a zatim i u svom ličnom dohotku. U protivnom, društvo nema nikakve mogućnosti u pogledu planskog određivanja sudbine društvenog kapitala, u raspoređivanju i stimulisanju pravaca njegovog kretanja u procesu društvene reprodukcije«.

»Ako napustimo princip sticanja dohotka po osnovi ulaganja društvenog kapitala, onda ćemo uništiti i glavnu ekonomsku motivaciju za proširenu reprodukciju i za celokupni sistem samoupravnog udruživanja rada i sredstava.«

Digitized by Google

Završio bih s Kardeljevim izuzetno aktuelnim polemičkim upozorenjem:

»Nasuprot teorijskoj i praktičnoj ekonomsko-pravnoj razradi ustavnog koncepta o minulom radu, nama se sada nude tri varijante o minulom radu, od kojih su nam neke već poznate, a za neke možemo pretpostaviti šta bi značile ako bi se prihvatile. Jedna varijanta je zalaganje za državnu intervenciju u gospodarenju sredstvima društvene reprodukcije putem plana, odnosno pod firmom nekih više ili manje nametnutih društvenih dogovora o osnovama planova. Druga varijanta se ‚via facti' praktično svodi na pitanje stvarne vlasti tehnokratije u udruženom radu koja uvek ne mora biti proizvod težnje samih rukovodećih ljudi u organizacijama udruženog rada da imaju vlast, nego same činjenice da oni raspolažu znanjem, informacijama i tome slično, a sa čime radnici ne raspolažu ili bar ne u dovoljnoj meri, pa prema tome ne mogu ni biti aktivan faktor u procesu donošenja odluka. Trećom varijantom nude se razni voluntaristički, subjektivistički, matematički ili drugi recepti po kojima bi, u stvari, i sistem proširene reprodukcije trebalo da se koriguje tako da dohodovni odnosi kakvi se formiraju u uslovima našeg tržišta budu ‚frizirani'. A to bi neminovno dovelo do potpunog rasula celokupnog našeg ekonomskog sistema, do ukidanja svake ekonomske stimulacije u borbi za podizanje produktivnosti rada, za povećanje rentabilnosti investicija itd. To bi dovelo do opšte jagme u raspoređivanju čistog dohotka za što više lične dohotke i zajedničku potrošnju na račun sredstava za proširenje materijalne baze udruženog rada. Sve tri varijante odbacili smo donošenjem Ustava i Zakona o udruženom radu, ali se one još pojavljuju i sigurno je da će se i dalje javljati u različitim oblicima.«

Ovakva predviđanja potvrđuje i novi Nacrt zakona o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije, koji iglu na kompasu planiranja skreće sa samoupravnog pravca ka državnom, tehnokratskom i voluntarističkom.

Niti mi je cilj niti mi je ovde moguće da potpunije govorim o principu sticanja dohotka po osnovi ulaganja društvenog kapitala. To, uostalom, nije ni potrebno, jer je Edvard Kardelj ovo već učinio izuzetno temeljno, veoma svestrano i, nadasve, za nas danas više nego aktuelno.

*

Prema tome, perspektivu prevazilaženja zastoja u socijalističkom samoupravnom razvoju otvara nam naročito nekoliko saznanja:

— Marksova apstraktno-teorijska analiza suštine procesa prelaznog perioda, na čemu je zasnovano naše konkretno-istorijsko istraživanje zakonitosti i mogućnosti ostvarivanja revolucionarnog procesa udruženog rada, naročito u govorima i radovima Tita, Kardelja i Bakarića.

Digitized by Google

— Bez revolucionarne teorije nema ni revolucionarne prakse, pa ni revolucionarne perspektive udruženog rada, a bez revolucionarnog delovanja nema socijalističkog samoupravljanja. Strateška opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije, bitne smernice u borbi za ovladavanje neposrednih proizvođača proširenom reprodukcijom utvrđene su u programskim opredeljenjima Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ, u Ustavu SFRJ, Zakonu o udruženom radu i političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

— Potrebno je, na toj osnovi i u skladu s Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, razviti takav privredni sistem, razraditi takvu ekonomsku politiku i urediti takve osnovne normativne akte što regulišu sistem udruženog rada i proširene reprodukcije, koji će ukupnošću tih rešenja omogućiti sređivanje odnosa u tekućem radu i prodore u ovladavanju udruženih radnika proširenom reprodukcijom. U tome je najvažnije razvijati proces udruživanja rada i sredstava samoupravnim sporazumevanjem, društvenim dogovaranjem i samoupravnim planiranjem kao oblicima neposrednog povezivanja udruženih proizvođača direktno ili preko njihovih delegacija, ostvarujući jedinstvo udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

— Nova rešenja za unapređivanje društveno-ekonomskih odnosa socijalističkog samoupravljanja treba da posluže kao oslonac u oslobađanju od postojećeg preteranog normativizma, za ograničavanje zakonske regulative na najbitnija pitanja od kojih zavisi celina sistema i njegov uspešni razvoj, kako bismo tekućoj privrednoj i društvenoj praksi što više proširili slobodni prostor za samoupravnu inicijativu i stvaralaštvo radnika u organizacijama udruženog rada, kao i radnika, radnih ljudi i građana u samoupravnim organizacijama i zajednicama.

— U borbi za ostvarivanje tih ciljeva neophodno je konkretno utvrditi pravce idejno-političke akcije i način organizovanog delovanja osnovne organizacije Saveza komunista, njegovih organizacija i organa. Sve žešći aktuelni sukob između samoupravljanja i etatizma obavezni smo da prevaziđemo na revolucionaran način.

Digitized by Google

Vjekoslav Koprivnjak

Treba prepoznati zahtjeve vremena

Da bi se plodno moglo odgovoriti na pitanje vremena u kojem se djeluje, neophodno je prepoznati bitne zahtjeve vremena.

Ja mislim da mi češće govorimo iz određenih parcijalnih uvida i pod jednim impresivnim utiskom društvene fenomenologije, iz određene idejne i ideološke situacije, nego što do kraja ulazimo u teme jugoslavenskog društva, u ono što je to jugoslavensko društvo upravo danas, osamdesetih godina, a često smo skloni promatrati i zbivanja u našem društvu izolirano, bez one bitne povezanosti s aktualnim procesima u savremenom svijetu.

Stoga je moguće, kada tragamo za odgovorom na pitanje gdje smo danas, da nam se određena dilema nametne — jesmo li na pravom, revolucionarnom putu ili smo pak upali u slijepu ulicu historije iz koje praktički nema izlaza. Za mene to i jeste lažna dilema, ali mi se čini da ona ima realnu snagu ukoliko je mi ne raskrinkavamo u njezinoj lažnosti.

Stoga je vrlo važno prethodno odgovoriti na pitanje što je danas planski u stvari u krizi kod nas, na ono pitanje na koje je juče upozorio i Žarko Papić i koje se meni čini izuzetno važnim — da li je kod nas u krizi u stvari etatizam i njegove mogućnosti ili pak samoupravljanje?

Ako se radi o stagnaciji samoupravljanja, što je u stvari u stagnaciji, jer od te ocjene i odgovora ovisi da li ćemo biti spo-

Digitized by Google

sobni za ovaj korak o kojem je danas bilo dosta riječi i u kojem pravcu. U pravcu odlučnog i dosljednog razvoja socijalističkog samoupravljanja ili pak u daljnja sudaranja i neprilike sa etatizmom.

Definirajući krizu, trebalo bi pouzdano znati radi li se u dubini o krizi rasta i prijelaza u novi kvalitet, ili pak o krizi koja je isključivo posljedica mnoštva pogrešnih odluka i u biti pogrešne politike, kako nam se danas veoma često sugerira kada se traže odgovori na pitanja o tome kako izaći iz krize.

Isto tako, zanimljivo je kako mi prepoznajemo i očitavamo neke naše teorijske spoznaje u društvenom realitetu. Čini mi se da ono što se zbiva u našoj stvarnosti nije nešto mimo naših teorijskih spoznaja. A ipak smo mi, kao svaki put do sada, iznenađeni određenim procesima u našoj vlastitoj društveno-historijskoj zbilji, konkretnim rasporedom i odnosom klasnih snaga, prijetnjama građanske etatističke restauracije i kontrarevolucije.

Čini mi se da poneki put više funkcioniramo prema prošlosti, a manje prema budućnosti kojoj smo se odredili, što, razumljivo, ima sasvim određene negativne posljedice po ovaj naš sadašnji totalitet.

Stoga je u pripremi 13. kongresa Saveza komunista Jugoslavije za mene više nego neophodna jedna konkretna marksistička historijska analiza društvenog totaliteta i svih odnosa koji su u njemu danas na djelu. Mislim da nam je to veoma važno da bismo doista mogli odgovoriti na niz pitanja s kojima smo suočeni.

Isto tako, mi kao da smo zbunjeni kad se suočavamo s kompleksnošću društva i društvene strukture koju smo ostvarili. Zato mi se čini da u analizi društvenog procesa posljednje decenije moramo govoriti i o stvaranju, ne da bismo bili sa time zarobljeni, ne da bismo to koristili samo u propagandne svrhe, nego prije svega mislim da je problem u tome, odnosno da je jedan od naših problema u tome da se često ne znamo nositi s tom složenom vlastitom društvenom strukturom, s njenim sadržajima, sa svim onim što smo ostvarili u jednoj novoj društveno-ekonomskoj, političkoj, kulturnoj, civilizacijskoj situaciji, sa onim što smo, u stvari, realizirali kao značajan korak u razvoju socijalističke samoupravne demokratije. I čini mi se da se sve to novo, što je tu na djelu, na određen način sudara s nekim pojednostavnjenim shemama i matricama društvene svijesti, koja djeluje i unutar Saveza komunista, pa onda bogatstvo i oblike sadržaja s kojima smo suočeni nekako se ne zna uklopiti u te sheme, i onda tu često vidimo nešto drugo nego ono što je zapravo posrijedi. I u tom kontekstu mislim da je neophodno odlučno nastaviti onaj povijesni proces koji Partiju transformira u Savez komunista.

Mi kao da smo zastali u govoru o tom procesu, kao da se više i nekako sigurnije osjećamo kad kažemo partija nego kad govorimo o savezu. Primjerice, s obzirom na funkciju koju sada vršim, često sam išao u osnovne organizacije i tamo se vidi, pogotovu kod starijih drugova komunista, neka nostalgija za Komunističkom

Digitized by Google

partijom, u smislu: to je bilo ono pravo, a ne ovo danas. A kada se uđe u historijsku analizu, vidi se da je Komunistička partija, kao i Savez komunista, imala svoje dileme, svoje sudare, svoje rascjepe. Sjetimo se, Bilandžić je i danas to spominjao. To je slučaj sa 1923/24. godinom, sa 1948, te sa Đilasom; to se sve zbivalo praktički do Saveza komunista. I sve je to logično. Jedna partija proletarijata koja želi to biti »u velikom historijskom smislu« mora biti sposobna da u određenim trenucima, kad je pred novim korakom, izdrži sukob, da se oslobodi jednog svog dijela. Na to je, na kraju krajeva, upozoravao još Engels, a to je i stari Hegel, koji je ovdje više puta spominjan, također znao. A mi to kao da danas zaboravljamo.

Ta transformacija, mislim, mora bitno mijenjati i odnose u Savezu komunista. Posebno na liniji članstvo — osnovne organizacije — rukovodstvo. Mislim da je jedna od temeljnih poruka rasprave o Prijedlogu zaključaka 13. sjednice bila upravo u tome da je članstvo pasivno jer nije bilo u situaciji da se prethodno izjašnjava i da prethodno sudjeluje u donošenju bitnih odluka, nego da se od njega naručuje aktivnost i mobilizacija na provođenju tih odluka. Mislim da rukovodstva na svim nivoima sasvim precizno moraju izvući neke zaključke i neka iskustva iz te rasprave upravo u ovom smislu. Ako hoćemo jedan drugačiji, mnogo aktivniji odnos cijelog Saveza komunista u bici za određene ciljeve, onda taj cijeli Savez komunista mora biti u položaju da doista sudjeluje u svemu do kraja.

Isto tako, mislim da, kada je riječ o dosljednoj transformaciji svih elemenata Partije u Savez, još nešto treba imati na umu, što također predstavlja iskustvo iz rasprave o Prijedlogu zaključaka. Od rukovodstava članstvo odlučno traži i zahtijeva, čak ga i zadužuje, da se bori za idejno i političko jedinstvo Saveza komunista. I to je u redu i to je neophodno. Međutim, treba upozoriti na to da se poneki put problem idejnog i akcionog jedinstva pojednostavnjuje i da se zaboravlja i vlastita odgovornost za to jedinstvo, da ono ovisi i od aktivnosti samih članova, kao i od osnovnih organizacija Saveza komunista, a ne samo od rukovodstava. Dio osnovnih organizacija, pa i rukovodstava Saveza komunista, ne osjeća se uvijek obaveznim za sprovođenje određenih zaključaka i ne shvaća da takvim ponašanjem u biti i sami pridonose određenom stupnju idejnog i akcionog nejedinstva Saveza komunista. Mislim da smo u tom pogledu stvari malo pojednostavnili.

Mi moramo imati Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije koji je doista rukovodstvo cijelog Saveza komunista. Ali istovremeno mi moramo imati takvo članstvo i takve organizacije koji na nov način realiziraju ukupnu akciju, politiku i odnose u Savezu komunista. Ako isključivo Centralni komitet garantira jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije, onda je to nešto drugo, a ne ono što želimo.

U tom kontekstu mi malo pojednostavnjeno promatramo problem federalizacije Saveza komunista Jugoslavije. Mi ga najčešće

Digitized by Google

svodimo na relaciju Centralni komitet SK Jugoslavije — centralni komiteti republika i pokrajinski komiteti, ili pak Centralni komitet SK Srbije — pokrajinski komiteti. Za mene je problem složeniji i širi i on ide do osnovnih organizacija gdje gubi na spektakularnosti, pa onda izmiče našoj pažnji. Našu situaciju karakterizira određena tendencija samodovoljnosti pojedinih nivoa organiziranja Saveza komunista. Pojedini forumi i organizacije svoje odluke i stavove smatraju odlučujućim, ne pitajući se poneki puta da li i kako oni korespondiraju sa stavovima i odlukama viših organa, ne osjećajući se obaveznim prema tim višim organima. Prema tome, čini mi se da problem federalizacije u Savezu komunista moramo sagledati šire nego što obično činimo.

I još nešto. Kada podvrgavamo kritici zbog određene prenaglašenosti nacionalni moment u republičkim organizacijama, nije svejedno s koje to pozicije činimo. Ta pozicija mora biti internacionalistička, pozicija koja vodi dijalektičkom ukidanju tog nacionalnog, ali u Hegelovom i Marxovom smislu — da ga diže na jednu drugu potenciju i u biti ga sačuvava. A mi bismo to jednostavno prebrisali, veoma često i zaboravljajući neke stvari, pa onda nije čudo da nam se prošlost često ponavlja i vraća.

Upravo zbog toga mislim da je jedna od važnih zadaća i ono na što je juče drug Stankov pozvao — da učinimo određeni napor da se demokratskom centralizmu danas daju neka nova određenja, koja će omogućiti da ovaj temeljni princip odnosâ u Savezu komunista bolje funkcionira nego što je to danas bio slučaj. Mislim da smo o tome malo govorili.

Isto tako, snažno bih podržao i ono o čemu je ovdje bilo dosta govoreno, a to je da se Savez komunista doista do kraja mora odvojiti od države. Često se danas mnogima od nas nameće pitanje: ko je kome u funkciji: država — Savezu komunista, ili je, pak, u praksi nešto sasvim drugo? Mislim da se tu moramo odlučno postaviti svi skupa da taj proces dovedemo do kraja. Na kraju krajeva, mislim da je taj proces upravo na pravcu onoga o čemu sam govorio povodom transformacije Partije u Savez komunista.

Upozorio bih na još jedan problem koji nam na neki način izmiče. Riječ je o tome da smo suočeni s građenjem konkretnog autoriteta Saveza komunista na nov način, i to autoriteta cijele organizacije, a i rukovodstava. Naime, mi kao organizacija moramo sasvim konkretne probleme rješavati i razrješavati. Pobjeda socijalističke revolucije, izgradnja socijalističkog samoupravljanja, bratstvo i jedinstvo, nacionalna ravnopravnost, nezavisna i nesvrstana politika jesu osnove na kojima je Savez komunista izgradio neprikosnoveni autoritet u radničkoj klasi, među narodom. Od uspješnog rješavanja problemâ s kojima smo suočeni, kao i određivanja dalje perspektive revolucije, ponajviše ovisi hoće li se povijesni kredit koji imamo potvrđivati i proširivati ili će se dovoditi u pitanje ukoliko to nismo sposobni činiti.

Pri tom se javlja jedan ozbiljan problem. U rukovodstva Saveza komunista ulaze sve više oni koji su se tek rodili kad je oru-

Digitized by Google

žana revolucija izvojevala pobjedu. Poneki put zaboravljamo da su današnji četrdesetogodišnjaci rođeni 1945, a da oni koji su 1945. godine imali deset godina, danas su pedesetogodišnjaci. Ti ljudi u svojim biografijama nemaju ilegalni rad i robije u predratnom razdoblju, iza sebe nemaju velike bitke iz oružanog dijela revolucije. Oni su rasli i razvijali se zajedno s ovim društvom. I prošli su također neke značajne bitke koje su u mnogo čemu opredjeljivale naš razvoj. Sjetimo se brionskog plenuma, 1968, 1971—1972. godine i sukoba s mas-pokretom, liberalizmom, pa i nekih novijih situacija — Kosova, na primjer. Međutim, to kao da nije dovoljno. I tu se javljaju neki ozbiljni problemi. Ako mi to u Savezu komunista ne vrednujemo na pravi način, ako starije generacije komunista koje su prošle škole revolucionarnog rada pred rat i kroz oružanu revoluciju nisu spremne ovim generacijama rođenim u ratu i poslije rata pokloniti puno povjerenje, onda tu može doći do određenih krupnih problema za razvoj revolucije.

Da bi Savez komunista mogao realizirati svoju vodeću idejno-političku i usmjeravajuću ulogu u društvu, da doista bude unutrašnja i pokretačka snaga političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, neophodno je da se maksimalno angažira na jačanju i razvoju drugih društveno-političkih organizacija — posebno Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, Saveza socijalističke omladine. U raspravi o Prijedlogu zaključaka 13. sjednice CK SKJ čulo se dosta kritika na račun Saveza komunista i često je ukazivano da su komunisti nedovoljno aktivni u ovim organizacijama. I to je točno. Međutim, nedovoljno se sagledavalo da ta kritika ima jednu slabu točku ukoliko se ne vodi računa o slijedećem momentu. Komuniste i Savez komunista prozivali su i kritizirali opet komunisti koji djeluju kao aktivisti u drugim društveno-političkim organizacijama. U toj kritici nije bila dovoljno prisutna svijest da se problem ovih organizacija ne rješava samo aktivitetom komunista. Mi moramo inzistirati da komunisti organizirano, kroz druge društveno-političke organizacije djeluju u radničkoj klasi, među radnim ljudima, građanima, omladinom i tog se djelovanja komunista ne možemo odreći. Ali to istovremeno znači da se aktivno članstvo u tim organizacijama ne smije svoditi samo na komuniste. Mora se postići to da se u tim društveno-političkim organizacijama najšire organiziraju svi radnici, radni ljudi, građani i omladina — svi oni kojima je do realizacije socijalističkog programa našeg društva.

Želio bih ukazati na još dva problema za koje smatram da su najdirektnije u vezi s temom koju danas raspravljamo. Budući je riječ o odnosu Saveza komunista prema revolucionarnom procesu, i to u horizontu i stvarnosti i perspektive, a da je jedno od bitnih obilježja naše stvarnosti kriza, postavlja se slijedeće pitanje: Ako mislimo o perspektivi, kako o njoj mislimo? Da li iz horizonta krize s kojom smo suočeni? Iz vremena i prostora koje nam nameće ta kriza?

Želio bih istaći to da je 1976. godine, govoreći na Tribini centra za razvoj marksističke misli i obrazovanja Univerziteta u

Digitized by Google

Beogradu, Bakarić upozorio, između ostalog, na slijedeće: »htio bih upozoriti da se pred našim očima odvija kriza ili recesija u svijetu. Ne znam je li savladana i da li se savladava, ali se pokušava savladati klasičnim metodama kapitalističkog svijeta. I nas je bila zahvatila. Zahvatila nas je jer smo dio svjetskog sistema i što u njemu želimo učestvovati. U tom je slučaju i ona za nas neizbježna. Nismo zatvoreno društvo i ne mislimo se zatvoriti. Da smo se zatvorili, imali bismo neke slične pojave, no u oblicima zakonitim za prelazno društvo. Ali, nismo se dobro organizirali i nismo dobro proučili ekonomsku politiku za djelovanje u situaciji takve krize. Naše je javno mišljenje manje-više dulje vrijeme plakalo, zajedno s kapitalistima, zato što se kriza pojavila i što nam smeta . . .«

Slijédeći ovu misao, jasno je da upravo na pitanjima prevladavanja temeljne strukturne krize, koja je zahvatila prije svega najrazvijenije kapitalističke zemlje svijeta, suvremeni marksizam i marksisti polažu veliki povijesni ispit koji ih ili potvrđuje ili dovodi u pitanje kao subjekte i misao revolucije. Zadaća je marksizma odgovoriti na ovu krizu svijeta plodnije i drugačije nego što to čini građanska misao. Stoga i postavljam i nama samima pitanje: Koliko mi danas, rješavajući probleme s kojima smo suočeni, polazimo od ovog zahtjeva koji postavlja Bakarić? Koliko mi doista nastojimo da stvarnom marksističkom metodom pronađemo odgovore na pitanja koja postavlja kriza, a koliko nam se želi nametnuti i nameće nam se građanska receptura za rješenje krize? Nije li jedan od razloga da, usprkos svih napora, imamo i manje rezultate od očekivanih u savladavanju određenih problema (posebno inflacije i orijentacije prema izvozu) u načinu koji smo izabrali za rješenje krize? I ne bi li se ti problemi i multiplicirali ako bismo prihvatili neke solucije koje nam se vrlo nametljivo reklamiraju preko dijela naših sredstava javnog informiranja, dijela naše publicistike i periodike kao spasonosno rješenje u savladavanju problemâ i krize s kojima smo suočeni.

Mislim da bismo u Savezu komunista morali povesti vrlo ozbiljnu i širu diskusiju o tome koliko naši aranžmani sa Međunarodnim monetarnim fondom i metodi koje nam on nudi za rješavanje problemâ stvarno daju pozitivan rezultat. Unutar Saveza komunista suviše dugo odlažemo neophodno potrebnu diskusiju o ovim pitanjima.

Vrijeme pred kongres je pravo vrijeme za ovu raspravu. U sklopu ovoga i drugo pitanje: Koliko su stvarno moguća naša opredjeljenja o razvoju — zasnovanom prije svega na dostignućima znanstveno-tehnološke revolucije u narednom razdoblju kao istinskoj pretpostavci pravog rješenja problemâ s kojima smo suočeni, u uvjetima konkretne ekonomske politike koju vodimo?

Digitized by Google

Trpe Jakovlevski

Zabrinjavajuće stanje svesti

Ozbiljnost društvenog trenutka, koja je, pored već idejno-politički verifikovanih saznanja i naznačenih pravaca razrešavanja konstatovanih društvenih protivrečnosti i otvorenih problema, u dobroj meri osvetljena i opštepartijskom raspravom i zaključcima 16. sednice CK SKJ, nalaže veliku obavezu da, svesni svih mogućih konsekvencija, uložimo maksimalan napor u traganju za odgovorom na pitanje: da li Savez komunista Jugoslavije ostvaruje svoju društvenu ulogu — sadržajem i načinom rada — koja odgovara zahtevima aktuelnih društveno-istorijskih okolnosti, ali uvek na trasi ostvarivanja istorijskih interesa radničke klase i ciljeva jugoslovenske socijalističke revolucije.

Jedan od povoda za ovakav moj pristup u današnjoj raspravi sigurno je i, hvale vredan, veliki napor uvodničara da nam, uz oštre kritičke ocene negativnih trendova i pojava, podastre razloge za uverenje da smo, nakon 13. i 16. sednice CK SKJ, učinili ozbiljne pomake na menjanju postojećeg društvenog stanja i, na toj osnovi, ostvarili pretpostavke za uspešnu pripremu 13. kongresa SKJ.

Ne dovodim u pitanje, naprotiv, želim da osnažim ne samo njegovu dobru nameru, nego, pre svega, stvarne argumente da smo svi jedinstveni u pogledu ocena 16. sednice CK SKJ i naših želja i napora da rezultate opštepartijske rasprave i Zaključke 16. sed-

Digitized by Google

nice CK SKJ stavimo u funkciju prevazilaženja sadašnje složene društvene situacije i adekvatnog ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge SKJ, građenja i jačanja njegovog idejno-političkog i akcionog jedinstva.

Upravo zbog takvog stanja želim da problematizujem realni domet rasprave i zaključaka na hipotezi da smo opštepartijskom raspravom i Zaključcima 16. sednice dostigli tek, ili samo, krajnje granice — neki učesnici rasprave išli su i dalje od toga — u opisivanju, konstatacijama i oceni sadašnjeg stanja u društvu i u Savezu komunista Jugoslavije, kao avangarde radničke klase i radnih ljudi, njegove idejno-političke, organizacione, kadrovske i akcione osposobljenosti za ostvarivanje svoje društvene uloge.

Možemo li, naime, smatrati da su rezultati tog velikog čina makar samo inicijalno izraženi u određenim pozitivnim promenama, kako u odnosu na praksu i ponašanje subjektivnih snaga, a prvenstveno u idejnom i akcionom jedinstvu Saveza komunista, u njegovom organizacionom prestrojavanju shodno zahtevima za jednom moderno organizovanom političkom organizacijom radničke klase i radnih ljudi u našim konkretno-istorijskim uslovima, tako i u unapređivanju naše teorijske i naučne misli, doista zadovoljavajući kada je reč o mnogim krupnim pitanjima koja nam razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i uloga subjektivnih faktora, s tim u vezi, neodložno nameću?

Neke inicijative su pokrenute, ponuđeni su i određeni koncepti sa pretenzijama da preusmere tokove razvoja u pravcu izlaska iz ekonomske i društvene krize, ali očigledno je da na te inicijative još nismo najozbiljnije i organizovano reagovali, naravno, mislim na celinu samoupravne i političke akcije u društvu. Određene poteze, s ozbiljnim ambicijama i na području nekoliko vitalnih otvorenih društvenih problema, povukao je Centralni komitet SKJ, što je utvrdio i u svom orijentacionom programu rada do 13. kongresa SKJ. Na nekim od tih pitanja intenzivno se radi, i uskoro treba očekivati njihovo razmatranje i utvrđivanje idejno-političkih stavova za njihovo praktično rešavanje.

Želim, međutim, da naglasim da su, u nuđenju inicijativa i koncepata razrešavanja sadašnjeg društvenog stanja, veoma glasne i one snage koje su daleko od socijalističkog samoupravljanja, koje traže opciju svojih ideoloških i političkih rešenja u vaspostavljanju ili građanskog društva političkog pluralizma ili društva birokratsko-etatističkog centralizma.

Imamo li sve to u vidu, a vodeći računa o racionalnom jezgru dosadašnjih napora, možemo reći da smo dobili konzilijarnu dijagnozu, ali pravi lekovi još nisu konsekventno propisani. Osnovni razlog za to vidim u činjenici da smo malo analizirali uzroke ključnih komponenti koje reprodukuju probleme i teškoće, a što se tiče Saveza komunista one uzroke koji ga čine da se lomi na pitanjima kao što su: primena principa demokratskog centralizma, dezintegracija SKJ i njegova birokratizacija i etatizacija, kao i njegova socijalno-klasna orijentacija čiji oslonac mogu biti samo oni

Digitized by Google

socijalno-ekonomski slojevi koji su realno najzainteresovaniji za samoupravljanje.

Ako, pak, ima pokušaja da se makar samo ukazuje na te uzroke, očigledno je da se, upravo u odsustvu produbljenije analize, susrećemo sa veoma heterogenim prilazima. Neki se samo verbalistički i trivijalno pozivaju na nerazvijeno samoupravljanje, a neki, zamenom teza, gde se uzrocima proglašavaju posledice, propraćuju pozivima da se, »dolivanjem« svesti u radne mase, vodi bitka za prevazilaženje naznačenih problema.

Ne zanemarujem, naprotiv, posebno ističem činjenicu da imamo krajnje zabrinjavajuće stanje svesti u Savezu komunista; da je ona idejno i politički heterogena do mere koja gotovo da dovodi u pitanje avangardnu ulogu Saveza komunista.

Stagnacija u razvoju samoupravnih socijalističkih proizvodnih i drugih društvenih odnosa doprinosi daljoj eroziji svesti, te su neophodni novi podsticaji izgradnji i ujedinjavanju svesti i akcije, jer bez jedinstva svesti u Savezu komunista ne može se ostvariti osnovna pretpostavka da on bude istinski utemeljen u radničkoj klasi i da deluje kao avangarda.

Ali, postavlja se pitanje — kako menjati i razvijati društvenu svest? Samo snagom duha najrazvijenijeg dela avangarde — kolektivnog intelektualca — koju treba samo »preliti« u svest masa, širenjem mreže institucija za marksističko obrazovanje i drugim oblicima edukacije, to sigurno ne možemo postići u željenim razmerama. Ako tako mislimo, iskačemo sa trase marksističkog pogleda na odnos bića i svesti. Počeli bismo da plivamo u vodi idealističke filozofije.

Sve ovo napominjem samo zato da bih, istovremeno, pokušao da se osvrnem na suštinu nekih problema vezanih za lutanja u prilazima uzrocima stanja u Savezu komunista i društvu, bez pretenzija na celovitije obuhvatanje relevantnih pitanja i mogućih odgovora na njih.

Osnovno pitanje je, dakle, kako je već rečeno, ne konstatacija da radnička klasa treba da ovlada ukupnim procesima društvene reprodukcije, već zašto to ne postižemo i kako to postići? Bez toga nema ni rešenja za preovladavanje retrogradnih tendencija u društvenom razvoju, u degradaciji uloge avangarde i u erozije društvene svesti. Na tom pitanju počinju i završavaju mnogi nesporazumi, pa i konflikti u idejno-političkoj sferi.

Govorimo, naime, o zastojima u razvoju samoupravljanja, o nejedinstvenosti jugoslovenskog prostora i tržišta, da ne nabrajam dalje. Osnovni uzrok tih pojava neki vide u policentričnom, posebno u republičko-pokrajinskom etatizmu, neki to nazivaju birokratskim nacionalizmom. Na osnovu toga idejna i praktično-politička akcija usmerava se na borbu protiv etatizma i birokratizma kao pojavnih tendencija uglavnom verbalno i programatski, bez stvarne identifikacije njihovih društveno-ekonomskih i drugih pretpostavki, društvene klime i nosilaca, gubeći iz vida da je tako klasno i politički neartikulisana borba bez pravog ishodišta. Eta-

Digitized by Google

tizam i birokratski nacionalizam nije nešto što je van nas samih; treba ga otklanjati kao što se otklanja strano telo iz zdravog organizma; organizam treba lečiti otklanjanjem uzroka bolesti u njenoj samoj biti, razume se, uz neophodnu primenu i hirurških zahvata.

Uzroci naših tekućih problema i teškoća nisu samo u nejedinstvu Saveza komunista, njegovoj federalizaciji i birokratizaciji, u etatizmu republika i pokrajina i njihovoj međusobnoj uslovljenosti. Te pojave su upravo posledica daleko bitnijih uzroka koji proizlaze iz protivurečnosti u udruženom radu, s jedne, i protivurečnosti u političkoj organizaciji jugoslovenske federacije, s druge strane.

Želim da naglasim jednostavnu činjenicu da smo mi, kao prelazno društvo socijalizma, u biti, još klasno društvo, da se i kod nas vodi klasna borba koja u poslednje vreme dobija zaoštrenije vidove ispoljavanja u materijalnoj, društveno-ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi odnosa. Stvar je, naime, u složenoj igri različitih i suprotstavljenih interesa, opštih i posebnih, klasnih i nacionalnih, koje moramo dovoditi na stvarni nivo ostvarivanja istorijskih interesa naše jedinstvene radničke klase.

Iako osnovano tvrdimo da imamo razrađeni koncept društvenog razvoja u programskim opredeljenjima, Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije i drugim stavovima i zaključcima rukovodećih partijskih, društvenih i državnih organa, mi još nemamo do kraja razrađen koncept izlaska iz sadašnje situacije baziran, kao što je to, čini mi se Miša Nikolić opravdano upozorio, na produbljenijoj analizi teorije i prakse razvoja našeg društva u poslednjoj deceniji. Jedan koncept koji bi, upravo polazeći od toga, bio konkretnija operacionalizacija osnovnih opredeljenja i pravaca načelno razrađenih u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

Odmah da kažem — ne dovodi se u pitanje globalni koncept sadržan u Programu Saveza komunista Jugoslavije, Ustavu, ZUR-u, Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije i drugim programskim dokumentima Saveza komunista. U pitanju je pristup ostvarivanju tih opredeljenja. Na tom prilazu se, u stvari, danas najviše sukobljavamo, što, čini mi se, nije nas mimoišlo ni u ovoj raspravi.

Jedni polaze od toga da su nam sva rešenja normativnog i institucionalnog karaktera dobra. Loši smo mi koji ih ne oživotvorujemo. Nije dakle stvar, po tom mišljenju, u samom sistemu, već u ljudima bez kojih ni jedan sistem sam po sebi ne rešava ništa. Ne treba mnogo argumenata da se dokaže nemarksistički, nenaučan i krajnje subjektivistički i voluntaristički osnov ovog stajališta.

Drugi smatraju da su glavne nevolje u blokiranju delovanja političkog sistema, bez čijeg otklanjanja ne mogu da se razvijaju željeni socijalistički samoupravni produkcioni odnosi. Njihovo ključno usmerenje svodi se najčešće na zahtev za promenama u polo-

Digitized by Google

žaju osnovnih organizacija udruženog rada i u delegatskom i izbornom sistemu, sa određenim konsekvencama i na organizovanost Federacije, i tome slično.

Treći, ne zanemarujući značaj osnovnih referenci prethodnog prilaza, težište stavljaju na protivrečnosti u udruženom radu, dakle, u osnovnim socijalističkim samoupravnim produkcionim odnosima, bez čijih razrešenja nema oslonca za funkcionisanje institucija političkog sistema, ma kako dobro one bile koncipirane, pa ni za jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije i za njegovo osposobljavanje da ostvaruje svoju vodeću ulogu, ne kao partija, a najmanje kao partija nacije, već kao bitni činilac delovanja u celokupnom sistemu — ne van ili iznad njega.

Da bi se postigli željeni uslovi za potpuno razvijanje socijalističkog samoupravljanja, treba naći prava rešenja za prevladavanje protivrečnosti između rada i upravljanja, između individualnog, zajedničkog i opšteg prisvajanja rezultata rada, odnosno viška rada, dakle, u raspoređivanju i raspodeli dohotka i ličnih dohodaka, i, sa svim tim u vezi, razrešiti večiti problem motiva proizvodnje, što evidentno ostaje ključno pitanje civilizacijskog značaja.

Prema tome, da bi Savez komunista deblokirao sebe i učinio sposobnim da bude na trasi savremenih zahteva za razvojem društva, a time i pravim ostvarivanjem svoje uloge, on mora u prvom redu da deblokira začepljenje u bazičnim odnosima, a to zahteva dodatni veliki idejno-politički i teorijski napor. On to može postići mobilizacijom celokupnog misaonog potencijala i strpljivim radom koji će biti rasterećen najpre bilo kakvog voluntarizma i pragmatizma.

Ukoliko se to ne učini onda su tendencije etatizacije društva, federalizacije i birokratizacije SK, neostvarivanja principa demokratskog centralizma, pasivizacije i odvajanja avangarde od svoje radničko-klasne osnove, neizbežne i nikakvim pukim apelima za više svesti i morala, za veću odgovornost u jedinstvenom sprovođenju dogovorene politike, one se ne mogu suzbiti. U tome vidim i suštinu stvaralačke kritike koja mora da dograđuje, razvija sistem i da menja ona rešenja koja kao prevaziđena ili nepotvrđena u društvenoj praksi generiraju tendencije suprotne postavljenim ciljevima.

U kontekstu iznetih problema želim da naglasim i nezaobilaznu ulogu rukovodstava Saveza komunista, njihov angažman na stvaranju idejno-političkog i akcionog jedinstva organizacija i organa SK, razmatranju ključnih pitanja društvenog razvoja i utvrđivanju idejno-političkih stavova za jedinstveno delovanje celog Saveza komunista i društva u celini. Praktično, ne razrađujući detaljnije, postavljam pitanje vođstva revolucije, što se ne može izuzeti iz razmatranja suštinskih problema našeg sadašnjeg društvenog trenutka i daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Ako sam se duže zadržao na elaboraciji hipoteze o određenom stepenu nepotpunosti rezultata opštepartijske rasprave i za-

Digitized by Google

ključaka 16. sednice CK SKJ, na umu sam imao potrebu da ukažem na svu složenost društvenih problema i način njihovog rešavanja što, po mom mišljenju, treba da bude jedna od osnovnih pretpostavki da bi ta aktivnost Saveza komunista dala i stvarne rezultate.

U tom smislu završiću izlaganje optimističkim viđenjem za sada još samo indikativnih trendova za koje držim da će prevladati obrazlaganu hipotezu, i u pozitivnom smislu, potvrditi paradigmatičnost i trajnu vrednost opštepartijske rasprave i zaključaka 16. sednice CK SKJ.

Smatram da opštepartijska javna rasprava, Zaključci 16. sednice, Orijentacioni program rada Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i njegovog Predsedništva, te aktivnosti pokrenute na toj osnovi u celom Savezu komunista, predstavljaju dobar početak za valjan prilaz realnom društvenom stanju i za traženje puteva izlaska iz njega, odnosno, puteva za brži i stabilniji razvoj našeg društva u narednom periodu. Ako se na tom pravcu potvrdimo, onda smo na dobrom putu da 13. kongres SKJ dobije onu dimenziju koja će ga učiniti prelomnim u ovoj fazi borbe za kontinuitet ostvarivanja ciljeva jugoslovenske socijalističke revolucije. Osnovni uslov za to je jedinstvena, odlučna i odgovorna borba celokupnog članstva, svih organizacija i rukovodstava Saveza komunista za oživotvorenje utvrđene politike i zadataka.

Digitized by Google

Miljan Radović

Uloga CK SKJ

Ja sam imao najmjeru da pažnju ovog skupa skrenem na dva pitanja: neke karakteristike i tendencije na području idejnih kretanja u Savezu komunista i u društvu i oko pitanja šta je sve neophodno uraditi da jače afirmišemo i unaprijedimo mjesto, ulogu i način ostvarivanja uloge Centralnog komiteta SKJ (i njegovih organa) kao jedinstvenog rukovodstva SKJ i idejno-političkog rukovodstva u društvu. Uvjeren sam da ova pitanja zaslužuju najveću moguću pažnju i u pripremama za 13. kongres SKJ nužno ih je svestrano izanalizirati i jasnije i određenije definisati stavove i politiku SKJ. Pošto je vrijeme za diskusiju već isteklo ja ću se zadovoljiti samo sa nekoliko napomena, a svoje razmišljanje iznijeću u vidu teza.

No, prije toga želim da učinim dvije napomene. Odista ne iz kurtoaznih razloga, činjenica je da organizatoru ovog skupa treba odati sva priznanja iz dva razloga: uspio je da nas skupi u zaista velikom broju i iz čitavog Saveza komunista Jugoslavije i obezbedio nam izvanredne uslove za rad i odista radnu komunikaciju i dijalog. Druga moja napomena odnosi se na potrebu da unesemo više plana i međusobne koordinacije prilikom organizovanja skupova na kojima se sa većim pretenzijama razmatraju suštinska pitanja našeg savremenog društvenog-ekonomskog i društveno-političkog razvoja i ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge SK u

Digitized by Google

savremenoj fazi našeg razvoja. Ovakvom orijentacijom u organizovanju zajedničkih rasprava obezbijedili bi optimalnu koncentraciju naših stvaralačkih potencijala koji bi bili u mogućnosti da dublje i svestranije poniru u pravu suštinu i karakter protivurječnosti kroz koje prolazi i u kojima se nalazi naše društvo i sigurnije dolazimo do zajedničkih sinteza i idejno-političke platforme za unapređivanje i nužne promjene na području razvoja materijalnih proizvodnih snaga i socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa. Na taj način bi i najefikasnije izgrađivali idejno i političko jedinstvo u SKJ na najvažnija pitanja i izbjegli opasnost raznih kontroverza kada pojedina pitanja razmatramo izolovano i samo iz ugla pojedinih društveno-političkih zajednica i pojedinih djelova SK — što je do sada bila preovladajuća praksa.

Opštepartijska rasprava, je vrlo reljefno pokazala raspored snaga i idejno i političko stanje u društvu i SKJ. U političkom smislu je svakako, najvažnija činjenica i saznanje, da je ogromna većina komunista i najširih slojeva našeg društva vrlo čvrsto opredeljena za socijalističko samoupravljanje. Stoga revolucionarno-klasna opredeljenost SKJ treba da bude ona sadašnja i buduća idejna i politička trasa koja sigurno vodi naprijed našu revoluciju i njene autentične sadržaje, oslobađa stvaralačke snage, stalno širi prostor za oslobođenje svih pragova ograničenja i na pravim i humanističkim osnovama dalje razvijanje istinskih demokratskih, ravnopravnih i ljudskih sloboda i odnosa. Čini mi se da ovu orijentaciju i kurs moramo snažno afirmisati u predkongresnoj aktivnosti, a i u stavovima XIII kongresa SKJ.

Ja mislim da se nijesmo dovoljno organizovali u Savezu komunista i društvu da stalno analiziramo i pratimo promjene koje se dešavaju u odnosima društvenih snaga i moć uticaja na rješavanje bitnih pitanja na području odlučivanja i u materijalnoj i u socijalno-političkoj sferi. Vjerujem da bi do 13. kongresa morali sačiniti detaljnu i objektivnu analizu o odnosima snaga u našem društvu. Lično podržavam ona gledanja koja tvrde da srednji slojevi imaju veliki uticaj na područje odlučivanja u ekonomskoj i političkoj sferi. Iz ovih slojeva se u velikoj mjeri nameću i mnoge kritike i kritizerstvo, ali ne u smislu traženja rešenja za otvorena pitanja, nego prije svega da bi se čuvale stečene pozicije. Sasvim je očigledno da je ta moć izrasla upravo na slabljenju pozicije i moći radničke klase i udruženog rada. Stoga moramo učiniti potrebne, rekao bih i energične korake, da radnička klasa dođe u samo središte društvenih zbivanja, naročito na području odlučivanja i u materijalnoj i u političkoj sferi. Stoičko i strpljivo podnošenje ogromnih teškoća od strane radničke klase, zaista jeste jedan golemi kapital ovog društva, ali isto tako i kapital koga Savez komunista ne bi smio predugo da drži na probi. Savez komunista mora da stane na čelo onih društvenih snaga koje se istinski bore za socijalističko samoupravljanje i vlast radničke klase, dakle onih snaga koje najviše očekuju od budućnosti. Stoga ne bi trebalo da bude nikakvog oklijevanja u obračunu sa etatističko-birokratskim

Digitized by Google

snagama i stalnom narastanju državno-svojinskih i grupno-svojinskih odnosa i ponašanja, koje potiskuju radničku klasu i udruženi rad od sfere odlučivanja, društvene reprodukcije i viška rada.

Da bi ostvario svoju vodeću ulogu u sadašnjim vrlo teškim i složenim uslovima, Savez komunista mora ulagati još više napora i sposobnosti u razvijanje marksističke teorije i nauke uopšte, kao i marksističko obrazovanje svih komunista i posebno svojih kadrova. Moramo više razvijati angažovanu marksističku misao kojoj je stran svaki malograđanski oportunizam, kolebljivost i kompromiserstvo. Našoj marksističkoj misli, pogotovu u današnjoj situaciji, mora biti strano tapkanje u mjestu u okorelim dogmama, u subjektivističkim konstrukcijama, u stečenim navikama i u pragmatizmu.

Stoga se, tako reći, odmah moramo što prije i što bolje organizovati i energičnije usmjeriti na razrješavanju otvorenih društveno-ekonomskih i idejnih problema, na traženju i davanju odgovora na konkretna pitanja današnjeg vremena i otvaranju perspektive našeg daljeg samoupravnog razvoja, kako bi na 13. kongresu SKJ izašli sa konkretnim rezultatima i većim jedinstvom. Pri tome moramo više koristiti spoznaje do koje je došla savremena marksistička naučna i teorijska misao u cjelini, naše stvaralačko i revolucionarno iskustvo i naša samoupravna socijalistička praksa. Na ovom važnom zadatku moramo da okupimo, organizujemo i usmjerimo sve stvaralačke potencijale društva, najširi krug naučnih i kulturnih radnika i svih drugih stvaralaca.

Posebno želim da ukažem na potrebu permanentnog teorijsko-idejnog obrazovanja rukovodećih kadrova na svim nivoima — od opština pa do federacije. To se odnosi ne samo na rukovodeće kadrove u SK, već i na kadrove koji rade u drugim društveno-političkim organizacijama, državnim organima i našem samoupravnom delegatskom sistemu. Uvjeren sam da su nam rukovodeći kadrovi na većem idejnom, teorijskom i stručno-naučnom nivou, da bi daleko lakše i brže rješavali mnoga otvorena pitanja, da bi brže izgrađivali idejno-političko jedinstvo i da bi dosljednije i brže krčili puteve socijalističkom samoupravljanju i neposrednoj socijalističkoj demokratiji. Dakako, daleko bi lakše i brže dolazili do sinteze zajedničkih interesa, a i uspješnije razotkrivali i razarali savremeni anahronizam u našim društveno-ekonomskim odnosima koji se snažno izražava kroz razne vidove autarkizma, zatvaranja, parcelizacije i neodrživog prenaglašavanja pojedinačnih u odnosu na zajedničke interese. U ovom kontekstu se čini instruktivnim podsjetiti na misao druga Tita iznesenu u partijskoj školi u Kumrovcu, kada je pledirao da najodgovorniji rukovodeći kadrovi treba da budu obuhvaćeni odgovarajućim programima idejno-teorijskog rada, kako bi mogli uspješno voditi borbu za razvoj i dalje osmišljavanje naše revolucije.

Isto tako, ne bi trebalo da se iznenađujemo prisustvom vrlo heterogene idejne i političke svijesti i u samom SK, ako se prisjetimo činjenicom da smo u dugom vremenskom periodu zapo-

Digitized by Google

stavili stalan, programiran i organizovan idejno-politički rad u SKJ. Mnoge generacije članova SKJ smo primili u svoje redove, a da nijesu proučili i usvojili Program i statut SKJ. U tom kontekstu se slažem sa nekim upozorenjima druga Zembe.

Uspešna, blagovremena, jedinstvena i efikasna idejna borba, nije moguća, ako za to nemamo spremne i osposobljene komuniste i organizacije Saveza komunista, koje treba stalno da prate i analiziraju idejno-politička kretanja u svojim sredinama, da uočavaju, kvalifikuju i rasčišćavaju značajnije idejne pojave. Od posebne je važnosti da svojom inicijativom i prednjačenjem pokreću čitav samoupravni i samozaštitni mehanizam, organizacije Socijalističkog saveza, Sindikat, omladinu, borce i najšire slojeve našeg društva.

Isto tako, mislim da je od ogromne važnosti obezbediti adekvatan sadržaj i metod u idejno-političkoj borbi. Svakako, sve naše akcije treba da budu usmjerene prije svega, na to da krče puteve razvoju naše revolucije, uspješnijem ekonomskom, samoupravnom i političkom integrisanju našeg društva na samoupravnim osnovama, šire idejni uticaj i jačaju ulogu Saveza komunista, da idejno-politički izoluju i suzbijaju naše protivnike, da se istovremeno jača naš samoupravni i demokratski front čvrsto utemeljen na klasno-revolucionarnim osnovama koji treba čvrsto držati u čitavom našem društvu. Glavnu idejno-političku snagu, glavno vezivno i koheziono tkivo treba da čine komunisti i rukovodstva Saveza komunista.

Na ovaj način ideologija i idejna borba za socijalističko samoupravljanje neće biti neka izdvojena — sektorska aktivnost, već integralni dio cjelokupnih društvenih procesa i stalan sadržaj aktivnosti komunista. Moramo obezbjediti da idejna borba bude što organizovanija, da ona svojim sadržajima ima što više preventivan karakter, da bude u ideološkom pogledu odlučna, jasna i ubjedljiva, te da se vodi na javnoj političkoj sceni snagom argumenata. U tome je klasna, društvena i istorijska suština ideološke snage i idejne borbe Saveza komunista koju smo prilično zapostavili. Svakako, ukoliko idejna borba bude šira, organizovanija i principijelnija, utoliko će biti manje potrebe za primjenom represivnih mjera. Ovakav način djelovanja SKJ najsigurnije vodi onoj demokratizaciji i humanizaciji političkog života koji širi prostore, učvršćuje i podstiče razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Moramo obezbjediti da u čitavom SKJ idejna borba bude jedinstvena i usklađena, ofanzivna i angažovana i da polazi od izvornih opredjeljenja Programa SKJ, Ustava SFRJ Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i partijske politike utvrđene na XII kongresu i stavovima Centralnog komiteta i njegovih organa. Da bi što uspješnije vodili ovu akciju, neophodno je pravovremeno međusobno informisanje pojedinih organizacija i organa SK, razmjena iskustava, organizovanje zajedničkih savjetovanja i sastanaka, kako bi što prije prevazišli određenu vrstu međusobnog nepovjerenja i sujeverja, razne vrste podjela i ograđivanja, koja

Digitized by Google

su ponekada prerastala u međusobna optuživanja; a očigledno je da takvi odnosi ne vode nikuda, ili bolje rečeno, vode upravo na slijepi kolosjek. Dakle, moramo biti vrlo određeni u zahtjevu da se u čitavoj partiji obezbjedi akciono jedinstvo na dosljednoj realizaciji jedinstvene ideologije i jedinstvene politike SKJ, kao osnovni preduslov uspješnog ostvarivanja njegove vodeće društvene uloge. Na realizaciji ovog zadatka najveću obavezu i odgovornost imaju rukovodstva SK, a naročito CK SKJ i njegovo Predsjedništvo i centralni i pokrajinski komiteti.

Drugo pitanje o kome sam želio da govorim odnosi se na urgentnu potrebu da do kongresa (na bazi kritičke analize odgovorimo na pitanje: kakav nam centar SKJ treba i šta sve učiniti da svojim sastavom, unapređenjem metoda rada Centralni komitet odista postane jedinstveno rukovodstvo SKJ, sposobno i spremno da ojača idejno-političku i akcionu sposobnost čitavog SK, koheziju i stabilnost našeg samoupravnog društva. Očigledno je da moramo nadomjestiti odsustvo naših priznatih revolucionara i teoretičara, a pogotovo drugova Tita i Kardelja. Svakako to možemo učiniti povećanim jedinstvom, većim i osmišljenijim kolektivnim radom i daleko većim osloncem na nauku, kako bi što uspješnije prevazilazili postojeće próbleme i protivurječnosti i otvarali sigurniji hod naše revolucije u čijem središtu mora da bude savremena radnička klasa i njeni interesi

Digitized by Google

Branko Caratan

Strategijski problemi samoupravljanja i SKJ

Ovdje je već bilo govora o tome da li naša situacija danas zahtijeva kvalitativni skok ili jedan sistem mirnih i malih promjena. Mislim da bih ja mogao odgovoriti na ovo pitanje tako što bih se izjasnio za jedan strateški zaokret. Ne mislim da se je iz ovih postojećih odnosa moguće izvući nizom taktičko-dekorativnih promjena. Postojeći splet društvenih odnosa takve je naravi da se unutar njegovog kruga ne može naći novo rješenje. Očito je da se Savez komunista nalazi pred zadatkom da odgovori na probleme ovog našeg prostora i vremena i da odgovori na te probleme tako da ostane na liniji socijalističkog samoupravljanja.

Mislim da se može konstatirati da i teorijski neke stvari nisu raščišćene do praktične jasnoće. Naravno, u teorijskom aspektu gledano, mnoge stvari su raspravljane, ali nisu dovedene do provedbene jasnoće. Rezultati naših rasprava nemaju još takvu operativnu određenost koja omogućuje efikasno suprotstavljanje pluralizmu društvene prakse, koja se probija stihijski i ugrožava osnovne programske orijentacije Saveza komunista.

Zato bi se moglo reći da je formuliranje pozitivnog programa Saveza komunista kudikamo važnije od kritike različitih neprihvatljivih alternativa koje nesumnjivo postoje i koje se nude na političkoj pozornici. Tu, prije svega, mislim na građanske koncepte koji su najčešće opterećeni nacionalnim sindromom, tu je

Digitized by Google

zatim linija birokratsko-centralističke nostalgije, te dogmatska struja koja pokazuje nesposobnost da se suoči sa problemima ovog vremena.

Ako se želi govoriti o zadacima Saveza komunista i o njegovoj ulozi u našem sistemu, treba poći od jednog momenta koji je postao gotovo opće mjesto u svim našim raspravama — to je odnos politike i ekonomije i, naravno, uloga Saveza komunista u toj relaciji. Nema nikakve sumnje da su organi Saveza komunista, ili, preciznije govoreći, uža rukovodstva najčešće bili onaj neformalni faktor odlučivanja koji je praktično donosio sve važnije ekonomske odluke. Način tog odlučivanja izlazio je izvan okvira našeg ustavno i programski određenog sistema. Međutim, taj odnos politike i ekonomije u našem društvu nije baš tako jednostavan kao što se obično misli. Veoma se često i snažno zastupa teza, koja povodom odnosa političkog i ekonomskog sistema, želi da kaže da je nemoguća promjena ekonomskog sistema bez radikalne promjene političkog sistema. Međutim, naši problemi nastaju upravo izvan okvira konstitucionalno i programski utvrđenog sistema, a ne unutar tih okvira. I zato stavljanje naglaska na ustavni sistem kao glavnog krivca i detektiranje republičkog i pokrajinskog etatizma, najčešće vodi ka jednom rješenju koje se vrti u zatvorenom krugu etatističkih solucija. Naime, kritika republičkog i pokrajinskog etatizma se često pretvara u apel za jačanje savezne države. Na taj način ne izlazi se iz zatvorenog kruga etatističkih rješenja. To nikako ne znači da se ne može i ne treba raspravljati o političkom i ustavnom sistemu, ali se glavni ključ naših problema ne može tražiti polazeći od takvog pristupa. Problem je očito u funkcioniranju i praktičnoj izvedbi osnovnog produkcionog odnosa, onog odnosa koji bi trebalo da znači uspostavljanje socijalističkog samoupravljanja u njegovoj i ekonomskoj i političkoj dimenziji.

Kada se radi o ekonomiji tu dolazimo do one velike teme o kojoj je bilo i ovdje riječi — to je problem ignoriranja ekonomskih zakonitosti. Iskustvo socijalizma, pa i ovog našeg, pokazuje da ignoriranje ekonomskih zakonitosti ima velike negativne ekonomske i političke reperkusije. Da samo podsjetimo na neke stavove koji, unutar socijalističkog iskustva, veoma jasno i plastično govore o dilemama koje se pojavljuju o ovoj temi.

Lenjin se, primjerice, nije bojao da će nova ekonomska politika (NEP) ugroziti socijalizam. Na drugoj strani imamo polarno suprotan stav Staljina, koji je čitavu tu temu u jednoj dogmatskoj redukciji sveo na alternativu: ili politički voluntarizam, što je po njegovom mišljenju bilo identično sa socijalističkim rješenjem, ili kapitalizam. Klasična je njegova izreka da je odluka sovjetske vlade ekonomski zakon. Međutim, nakon decenija socijalističkog iskustva postalo je očigledno da u prelaznom periodu nije moguće izbjeći egzistenciju kategorije klasnog društva, pa tako ni egzistenciju kategorija robne privrede i tržišta. Naravno, ovdje se odmah postavlja i jedno otvoreno pitanje: dokle se može ići u robnu

Digitized by Google

privredu, a da ona ne povuče za sobom i političku opasnost za socijalizam. O tome, naravno, ne postoji nikakvo konkretno iskustvo i unaprijed pripremljena mjera. Ali, na drugoj strani, zato postaje sve jasnije svima, izuzev dogmaticima, da još uvijek postoji velik prostor za afirmaciju robne ekonomije i da je zapostavljanje te činjenice, prije svega, ekonomski neracionalno, a politički, kako govori naše iskustvo, ide na štetu samoupravljanja.

Ovdje je potrebno upozoriti na jedno naše specifično jugoslovensko iskustvo sa pokušajem ekonomskog reformiranja našeg društva. Radi se o problemu koji je Bakarić veoma precizno definirao. Naime, pitanje robne proizvodnje se pokazuje kao posebno teško u situaciji gdje ekonomska moć nije u rukama proizvođača. Tamo gdje se ekonomska moć pojavljuje kao osamostaljeni kapital i gdje odlučivanje neformalno, ali stvarno, i dalje ostaje koncentrirano u rukama tehnobirokratskih struktura izvan utjecaja neposrednih proizvođača, tema o afirmaciji robne proizvodnje pojavljuje se u jednom novom svjetlu.

Naravno, potrebno je imati na umu i to da robna ekonomija uopće, a pogotovo u socijalizmu, nije zamisliva bez stanovite mjere socijalne korekcije. Ova konstatacija nije obrana dogmatske, etatističke varijante odnosa prema ovom problemu, jer se mora biti svjestan činjenice da i naše samoupravno društvo ima svoje limite kada je u pitanju robna proizvodnja. Ovdje je već bilo govora o problemu tržišta radne snage, koje se očito sasvim drugačije postavlja u društvu u kome postoji socijalističko samoupravljanje od onog relativno jednostavnog rješenja u sistemu kapitalističke ekonomije.

Mi se danas suočavamo ne samo sa teorijskim aspektima ovih problema, nego i sa nekim veoma praktičnim aspektima, posebno na programu realizacije Dugoročnog programa stabilizacije. Pokazuje se da kriteriji Dugoročnog programa najčešće padaju u konfrontaciju sa zagovaranjem parcijalnih interesa, pa se onda može primijetiti da čak i oni koji se pojavljuju u javnim raspravama kao apologeti tržišta često ne brane Dugoročni program, nego se skoro neprikriveno zalažu za širenje administrativne distribucije deviza, roba, energenata, uvjeta privređivanja, svaki puta kada to odgovara njihovim praktičnim interesima. Savez komunista bi zato trebalo da brani ključne principe Dugoročnog programa koji na jednoj strani znače ekonomsku racionalnost nasuprot neracionalnosti administrativne ekonomije, a na drugoj strani trebalo bi da se bori za afirmaciju socijalističkih i samoupravnih rješenja. Naravno, u našim aktuelnim raspravama svatko svoje interese obično brani s parcijalnim, istrgnutim elementima iz Dugoročnog programa, onim elementima koji odgovaraju određenim, veoma jasno prepoznatljivim parcijalnim interesima. Politički ta ista pitanja pokazuju se kao problemi odnosa u Savezu komunista. Problem federalizma u Savezu komunista pojavljuje se uvijek onda kada Savez komunista određene teritorije zastupa konkretne parcijalne interese, kada se on praktično identificira sa državnim,

Digitized by Google

društveno-političkim zajednicama, kada se pojavljuje kao reprezentant etatistički formiranih struktura. U društvu u kome postoji pluralizam interesa, Savez komunista veoma lako poprima u svom ponašanju etatističke forme i to onda dovodi do njegove federalizacije, a ne statutarna organizaciona rješenja unutar Saveza komunista. Iz toga izlazi da se problem federalizma Saveza komunista može prije svega riješiti tako da se praktično realizira strateško programsko rješenje — da se Savez komunista dovede u njegovu programsku poziciju avangarde klase unutar sistema samoupravljanja, avangarde čiji je osnovni zadatak da omogući klasi da postane odlučujući faktor našeg društva. Prema tome, zadatak Saveza komunista je prije svega u tome da u pravilu zastupa strategijske klasne interese, a samo izuzetno da rješava neposredne i konkretne operativne probleme. Ovdje moram dodati da svako pravilo ima izuzetak koji ga potvrđuje. Danas, kada je situacija u zemlji izuzetno komplicirana, kada očito postoje jaki i dugoročno konfrontirani interesi, Savez komunista će morati da se upusti u rješavanje nekih otvorenih konkretnih problema koji su, zbog nepomirljivih interesa, došli u pat poziciju i time izazvali blokadu odlučivanja. Naravno, kada Savez komunista ipak izuzetno rješava takve probleme, on mora imati veoma jasne kriterije. Ti kriteriji mogu biti jedino oni koji odgovaraju interesima ekonomskog razvoja i interesima samoupravnog socijalizma. Danas, na žalost, umjesto toga, skoro redovito u takvim raspravama suočavamo se sa suprotstavljenim stranama sa svojim državnim proračunima, koji su grubo politizirani i ideologizirani u funkciji zastupanja svojih parcijalnih interesa, a svi se obično skrivaju iza govora o jedinstvu.

Ako bi se dalje produžila praksa identifikacije Saveza komunista etatistički branjenim interesima na svim nivoima, takva praksa bi sigurno vodila u ozbiljnu federalizaciju. Ovdje moramo upozoriti da za tu federalizaciju nisu odgovorne organizacione promjene koje je donio Deveti kongres SKJ 1969, kada su bili promijenjeni struktura i način izbora saveznih organa Saveza komunista. Kongres je tada u organizacionoj strukturi Saveza komunista u stanovitoj mjeri prihvatio promjene koje su izraz multinacionalnog karaktera naše zajednice i zato bi poništavanje tih rješenja Devetog kongresa moglo biti, u tom aspektu, praktično samo korak natrag, a ne korak naprijed. Federalizacija ne proizilazi iz tih organizacionih rješenja, nego iz načina ponašanja Saveza komunista unutar sistema, iz njegovog odnosa prema samoupravljanju ,iz njegovog odnosa prema praktičnoj realizaciji uloge avangarde u društvu. Prema tome, treba se založiti za to da se Savez komunista dovede u svoju programski zadatu ulogu, a ukoliko to ne uspijemo, onda će Savez komunista neprekidno oscilirati između tendencija birokratskog centralizma i federalizacije partije. Birokratski centralizam se već pokazao kao ekonomski neproduktivan, a politički nepoželjan. Na drugoj strani, očito je da federalizacija Saveza komunista razbija klasni front u našoj zemlji. Na-

Digitized by Google

ravno, dovođenje Saveza komunista u svoju programski definiranu ulogu ima niz pretpostavki. Većina tih pretpostavki nalazi se zapravo izvan okvira Saveza komunista — ovisna je o definiranju, konstituiranju i funkcioniranju političkog i ekonomskog sistema. Međutim, postoje i neke pretpostavke unutar Saveza komunista i tu je najbitnije jačanje demokratske konstitucije Saveza komunista, koja treba da bude u funkciji jačanja uloge Saveza komunista kao kolektivnog intelektualca, koji treba da otvara probleme i nudi pozitivne programe razvitka društva. Naravno, ta rješenja nije lako postići, ali izlaz iz naše sadašnje situacije nije moguć bez suočavanja sa tim pitanjima.

U suočavanju s tim problemima potreban je zaista kvalitativni skok naprijed, korak naprijed. Sve drugo vodi u stagnaciju, a stagnacija i zadržavanje *statusa quo* vode u pad, koji, prvo, dovodi u pitanje socijalizam i samoupravnu orijentaciju u našoj zemlji i, drugo, time bi prestali da budemo ona zemlja i pokret koji su na stanovit način značili nadu i ohrabrenje i za socijalizam u svijetu u cjelini. Nemojmo zaboraviti da se na socijalističku Jugoslaviju gledalo kao na zemlju koja je pokazala da se socijalizam može graditi i na jedan drugi način, prihvatljiv za radne ljude jer odgovara njihovim interesima i težnjama. Odgovornost koja proizilazi iz humanističkih polazišta takve socijalističke orijentacije ne može se tek tako odbaciti i izbjeći. Jugoslavija je u fokusu pažnje ne samo naših ljudi, koji očekuju da Savez komunista ponudi rješenja za izvlačenje iz ove ne baš tako lake i ugodne situacije, već i svjetske javnosti. I upravo zato je potrebno doći do rješenja koja predstavljaju strategijski korak naprijed, a ta se rješenja ne mogu postići malim taktičkim manevrima i kozmetičkim zahvatima.

Digitized by Google

Živan Berisavljević

Potreba za snažnom avangardom revolucionarne akcije

Ja sam se opredelio, upravo prateći dosadašnju raspravu, da umesto beležaka koje sam, kao i mnogi od vas, doneo u svojoj torbi, sa pretenzijom da možda na njima gradim izlaganje, stavljajući pre svega Savez komunista u težište svoga izlaganja, ponudim nekoliko ovde koncipiranih fragmentarnih napomena. Te napomene, kao teme, treba da budu predmet naših intenzivnih teorijskih i političkih razmatranja, a gde treba i javnih polemika, s ciljem da otklonimo razlike naročito tamo gde one poprimaju karakter idejno i politički deobnih, pa i razdornih elemenata u biću i u delovanju naše Partije, a i u cilju temeljitije analize pojava i indikacija određenih tokova i stanja u Savezu komunista, kako bismo došli do novih ili obnovljenih koncepcijskih pristupa i elemenata za onu platformu SKJ bez koje sigurno nećemo moći da XIII kongres učinimo kongresom borbe za životvornu obnovu revolucionarnog kontinuiteta na pravcu titovske koncepcije revolucije u Jugoslaviji, što, smatram, da taj Kongres prvenstveno treba da bude. Naime, vi se sećate da je u našu partijsku i političku javnost ubačeno i pred XII kongres pitanje: da li Kongres obnove ili Kongres kontinuiteta? Ja, dakle, smatram da će ovaj XIII morati da se potvrdi kao Kongres ovako kako sam rekao.

Treba da očekujemo temeljite analize i nove stavove Kongresa, oko sledećih tematskih krugova:

Digitized by Google

prvo, problemi materijalnog (ekonomskog, tehnološkog, etc.) razvoja, u smislu programiranja budućnosti do 2000-te godine, i mnogi idejni, filozofski, humanistički i drugi relevantni elementi, kao organski i suštinski deo programiranja materijalno-ekonomskih procesa. O tome ja, dabome, ne mislim da govorim;

— drugo, to je borba za nove prodore na pravcu afirmacije udruženog rada, kao bazičnog nosioca naših socijalističkih preobražaja (onako kako je o njima u svome izlaganju govorio drug Duško Popović), i niz promena u ekonomskom i političkom sistemu u funkciji toga. Ni o tom tematskom krugu ja ovoga puta ne bih govorio;

— i, treće, o čemu ću ja najviše ovom prilikom govoriti, jeste — borba za redefinisanje, odnosno dalje domišljanje karaktera i uloge partije kao avangarde, ako hoćemo da obezbedimo revolucionarni proces u budućnosti uopšte, i onoj koja je najneposrednije pred nama, s obzirom na čitav niz bitno novih promena u objektivnom biću društva, u personalnoj strukturi Partije, u obrazovnoj strukturi društva i brojnim drugim civilizacijskim karakteristikama, pozitivnim i negativnim, koje smo ostvarili našim dosadašnjim razvojem.

Drugovi su ovde, počev od druga Ljubiše Stankova, pa nadalje, pominjali 13. i 16. sednicu. Ja mislim da one sasvim sigurno nisu ni prolomni niti prelomni momenat u razvoju Partije u periodu između XII i XIII kongresa i nemaju sigurno taj značaj. Ali, one jesu jedna široko demokratska, svepartijska potvrda volje Partije i njenog članstva da nastave i stvaralački potvrđuju revolucionarni kontinuitet na najboljim tekovinama ukupnog iskustva Titove epohe. Značaj toga je upravo u činjenici da smo mi kao društvo i kao pokret objektivno suočeni sa pitanjem — kako usmeravamo svoj razvoj i svoje dejstvo bez Tita? Kako da Partija, a naročito njen politički vrh, ostvaruju usmeravajuću i artikulišuću ulogu u skladu sa svojim statutarnim i političkim položajem i odgovornostima s obzirom da nema Tita i one plejade revolucionara koja je davala snažan pečat onome što nazivamo Titovom epohom?

Smatram da je ta rasprava potvrdila potrebu, nasušnu potrebu društva za snažnom Partijom revolucionarne akcije, primerene sistemu samoupravne socijalističke demokratije, ali razume se i pokazala da mi takav pokret danas nemamo. I ceo smisao naših daljih napora do Kongresa i u pripremi Kongresa, morao bi da bude da otkrijemo: prvo, gde to sve mi »ne podbacujemo« kao avangarda, pa zbog toga i ne potvrđujemo sebe u realnosti onako kako to očevidno proizilazi iz raspoloženja koje je ispoljila ova rasprava; i drugo — šta treba da menjamo i na kojim pravcima da menjamo svoju platformu, da obogaćujemo i upotpunjujemo Program SKJ i da, eventualno, donesemo odluke o pripremama za njegovu zamenu, na čemu bismo radili u periodu između XIII i XIV kongresa.

Dakle, i u vezi s tom raspravom ja bih samo hteo da ukažem na neka krupna, otvorena pitanja, sa svešću da njihov značaj i

Digitized by Google

njihovu zasnovanost treba i dalje proveravati. Naime, morali bismo — ako želimo da zaista ostanemo nepokolebljivi na pravcu potvrđivanja Saveza komunista kao partije revolucionarne akcije u jednom sve razvijenijem samoupravnom, a objektivno i, naročito gledano perspektivnije, sve bogatijem društvu — kloniti se sve rasprostranjenijeg manira nekakve narodnjačko-radikalske demagogije i očevidne koketerije sa članstvom SK po sebi. Jer, teze poput one da je »članstvo nadraslo rukovodstva«, koliko god bile inspirisane potrebom za demonstracijom velikog poverenja rukovodstva u bazi, u najmanju ruku zaslužuju temeljito problemsko razmatranje, a lično smatram da su i problematične po mnogo čemu. Naime, svi znamo da u skoroj prošlosti imamo iza sebe jedan period masovnog prijema u Partiju, i to u uslovima kad smo političku i moralnu podobnost nakon X kongresa *de facto* poistovetili sa formalnim članstvom u Savezu komunista Jugoslavije, čime smo podstakli masovni ulazak ljudi u SKJ ne iz stvarnih idejnih, nego iz evidentno karijerističkih motiva. Imamo takođe među članstvom SKJ i dosta onih koji objektivno, po svojoj socijalnoj ugrađenosti u biće društva, nose u sebi shvatanja, a zastupaju i interese koji sigurno nisu na pravcu revolucionarne avangarde kakvu pretpostavlja borba za samoupravno socijalističko društvo. Stoga, između ostalog, smatram da je opasno, netačno i demagoški tvrditi da takvo članstvo nadrasta rukovodstvo — sem ako to nije samokritički stav izveden iz konkretnosti one prakse u kojoj se »kupaju« oni koji to tvrde. Partija je uvek bila samo okvir za delovanje avangarde u kome se stvarna avangarda uvek iznova i stvara i potvrđuje, a niti je ona uvek identična sa faktičkim rukovodstvima, niti je ona po sebi drugo ime za članstvo. Mislim, eto, da tu tezu treba kritički proveravati.

Drugo, ovde je već nekoliko puta spominjan, istina dosta stidljivo, problem nejedinstva SKJ koje doseže razmere frakcionaštva. Mislim stoga da bismo ubuduće morali fenomenu frakcionaštva iznova, i sa novom aktuelizacijom, posvetiti daleko više pažnje i u našim teorijskim razmatranjima.

Teorija pluralizma samoupravnih interesa, što je izvorno jedan prodoran i podsticajan pristup u određivanju prema ukupnosti samoupravnog socijalističkog društva, u stvari je u praksi nedovoljno razrađivana. Meni izgleda da je dosta formalističkog izvedeno iz toga pristupa i ušlo u samu Partiju. Raznorazni parcijalni interesi i njihova sveprisutna apsolutizacija ovladali su i mentalitetom partijskog života do opasnog bacanja pod noge elementarnih principa na kojima društvo socijalističke samoupravne Jugoslavije sebe izgrađuje već decenijama i na kojima Partija sebe jedino može dalje potvrđivati kao Savez komunista, kao revolucionarna unutrašnja snaga društva sve razvijenije neposredne socijalističke demokratije.

Hteo bih još da kažem da nismo do sada, kao pokret, mogli izvući sa svom odlučnošću sve pouke iz perioda obračuna sa rankovićevsko-birokratskim snagama i sa maspok snagama iz sedamdesetih godina.

Digitized by Google

Razmišljam — nismo li suočeni sa fenomenom da političke grupacije, koje su objektivno frakcije ako se izvrši poređenje političkih platformi sa kojih one nastupaju sa onim što je od Kongresa usvojena platforma Saveza komunista Jugoslavije, dakle frakcije u idejnom smislu reči, u stvari u nekim momentima ovladavaju institucijama našeg političkog života, institucijama i rukovodstvima pojedinih društveno-političkih zajednica i operativnom političkom voljom Saveza komunista u njima, a to onda ima pogubna dejstva kako za celinu našeg političkog, javnog i društvenog života, tako i za idejno i akciono-političko jedinstvo Saveza komunista.

Dalje, imamo u praksi pokušaje i pojave tendencioznog okupljanja »svih snaga« u borbi za neki poseban interes, po pravilu na neprincipijelnim motivima, inspirisano upravo pogrešno i neprincipijelno interpretiranim nacionalnim, regionalnim itd. interesima. Već duže vremena suočeni smo sa praksom stvaranja i uspostavljanja mostova sa neskriveno opozicionim, pa i antisocijalističkim snagama. Mi smo smogli snage da i u ovoj fazi povremeno kažemo da takvo uspostavljanje mostova, kad se vrši po cenu doslednog ostvarivanja platforme Saveza komunista, nema veze sa demokratičnošću SK i demokratizacijom društva. Ono u stvari, kao što praksa iznova žalosno potvrđuje, znači otvaranje breše za infiltraciju tih snaga i te svesti u sam Savez komunista. A kada one uspeju da izvrše prodor u Partiju, onda počinje njihova eskalacija pomoću samog Saveza komunista, preko institucija nominalno socijalističkog javnog mnjenja, preko institucija nominalno socijalističke kulture, u stvari, snažno se ostvaruje njihov prodor u svest masa, opasna indoktrinacija i politizacija, koje preti u nekim sredinama da postanu materijalna snaga, o čemu imamo dosta svedočenja, od kontrarevolucionarnih zbivanja na Kosovu, pa dalje — krećući se prema Severu ili Istoku, skoro da je svejedno.

Ponekad čovek ima utisak da jedan broj komunista nije uopšte razumeo tragiku funkcionera, tipa Mike Tripala. A tragika zabluda poput njegovih je u tome što i borniranim nacionalizmom zahvaćeni komunisti ne mogu biti tako dobri nacionalisti da ih u nekom trenutku ne odbace, ne dovedu u pitanje i ne ostave na cedilu oni njihovi vajni saveznici sa kojima su upravo oni neprincipijelno ušli u savez. Smatram da iz razloga dosta uvreženog oportunizma, nismo smogli snage da se oko tih pojava odlučno razjasnimo i principijelno razgraničimo. Tu smo još uvek na nivou mlake političke borbe, nevoljnog pristajanja, taktizerskog prećutkivanja, ili — uređim slučajevima — nepristajanja incidentarnog ličnog tipa na takva ponašanja. Uveren sam da bismo te stvari morali hrabrije otvoriti. Čitajući, u pripremama za ovaj razgovor, neke Lenjinove radove iz oblasti teorije partije i Titova kazivanja o pojavama frakcionaških borbi u KPJ, došao sam do zaključka da bi nova teorijska aktuelizacija toga imala puno životvorno dejstvo upravo u funkciji boljeg prepoznavanja i ohra-

Digitized by Google

brivanja suprotstavljanja tendencijama ka frakcionaškom delovanju i koterijaškom grupisanju po raznim osnovama.

Smatram, posebno, da bismo morali, u pripremama za XIII kongres, da temeljitije proučimo sveukupnosti iskustva, a naročito značaj platforme X kongresa Saveza komunista Jugoslavije. Nedavno sam, pripremajući referat za plenum Pokrajinskog komiteta SKV o nauci, pažljivo pročitao sve što je pripremano, rečeno i usvojeno na X kongresu SKJ. Suština toga je zapravo jedan snažan programatski zahtev za prodorima na radničko-klasnoj platformi, pa smatram da je to — i kao putokaz, i kao opomena — na novi način veoma životvorno i da bismo morali tome da posvetimo više pažnje.

Treće pitanje o kome bih nešto rekao jeste — da li se i koliko se potvrđuje Savez komunista kao činilac i nosilac procesa demokratizacije u samoupravnom socijalističkom društvu. Ovde je dosta drugova već naglašavalo vrlo tačnu stvar — da bez unutrašnje demokratije u Savezu komunista nema demokratskog samopotvrđivanja Saveza komunista u društvu u celini, niti intenzivnije demokratizacije društva. Smatram, međutim, da bismo sada morali da pažljivije vidimo šta to sve podrazumeva. Po mom mišljenju, to pre svega podrazumeva daleko punije idejno jedinstvo u celom Savezu komunista Jugoslavije, pre svega u pogledima na strateška pitanja daljeg razvoja revolucije i samoupravnog preobražaja društva, a onda i političko jedinstvo celog Saveza komunista Jugoslavije u strategiji i taktici kojom se ta strategija implementira.

Ima dosta razloga za bojazan da se u novije vreme, naročito kod komunista moje i mlađe generacije, izgubila i gubi svest o istorijskoj ograničenosti i klasno-istorijskim determinantama svake koncepcije demokratije, pa to ne može izbeći ni demokratija za koju se može zalagati Savez komunista. Ponekad se čoveku čini kao da smo, čitajući nove marksiste i marksologe, zaboravili elementarne pouke i poruke onoga što su klasici rekli, a što je i naše iskustvo uvek pokazivalo — da nema demokratije za protivnike radničke klase i socijalizma. Ne možemo, na primer, prihvatiti stav da na svaku knjigu odgovaramo knjigom, jer smo kao pokret i kao revolucija na neke knjige odgovarali Ustavom, Programom Partije i ukupnim velikim tekovinama revolucije. Stoga plediram da je krajnje vreme da bar iz rukovodstava proteramo zalaganja koja nam u ime demokratije nude tu vrstu zabluda.

I drugo, a u vezi sa tim: nema demokratije čija je cena *slab* Savez komunista Jugoslavije. Naše ukupno iskustvo pokazuje da smo najviše prodore na pravcu demokratizacije ostvarivali onda kada je Savez komunista bio snažan, idejno sposoban da okupi sve klasne intelektualne snage progresivne orijentacije u društvu, u stvari — kada je SK bio u stanju da podstakne nove prodore na pravcu afirmacije interesa radničke klase i na pravcu jačanja samoupravljanja. Prema tome, za dalje demokratske pro-

Digitized by Google

dore, u funkciji i u značenju demokratije kao socijalističkog cilja i programa moramo imati jak, a ne slab Savez komunista. U nekim situacijama čovek ima osećaj da smo lakomisleno bacili koplje u trnje, prepuštajući spontanosti javnih rasprava da u nekakvom, sebi svrhovitom, dijalogu razreši i pruži odgovore na brojna društveno-relevantna pitanja. Ja u takvu demokratiju ne verujem. Uostalom, nisam bio ni u jednoj zemlji u kojoj demokratija nije u funkciji stabilnog učvršćivanja vladavine onih snaga koje su titular i zaštitnik osnovnih produkcionih odnosa toga društva. A svedočio sam upravo u zemljama tradicionalne demokratije kako se spontano, u funkciji odbrane takvog produkcionog odnosa, za tili čas obračunava sa onim što na ovaj ili onaj način preti da ugrozi taj produkcioni odnos i osnovne vrednosti koje njega štite. Kako se to kod nas može predviđati? Ja mislim da o tome treba da raspravljamo.

Pojavili su nam se u pokretu i određeni drugovi koje ja u šali nazivam »razlikolozi«. Nama treba idejna borba u društvu, nama treba demokratska borba mišljenja unutar Saveza komunista Jugoslavije, ali ne može se prodavati kao veliki doprinos demokratiji to kada se na primer, dva čelna čoveka u ovom društvu sudare oko tako elementarnih pitanja kakvo je — da li sprovodimo Ustav ili ne sprovodimo Ustav. I onda mi za tako drastične vidove nejedinstva kažemo da je to izraz prava na razlike, da je to demokratija. Mi se oko tih stvari moramo više razjasniti, jer oportunizam u jasnom definisanju o čemu se tu radi samo će nam smetati da izlazimo iz kriza i stvarati nove prostore za delovanje snaga opozicije. U mnogim situacijama sam se, uostalom, i sam uverio da zapravo nema ta tzv. opozicija takvu snagu kako to izgleda kad mi o njoj razgovaramo. Njena snaga je pre svega u našoj nesposobnosti da jedinstveno i organizovano dejstvujemo. Jer, onog momenta kada se samo malo povežu i artikulišu komunističke snage i okupe oko sebe druge progresivne ljude, te snage ostaju efemerne, svejedno koliko agresivno i ofanzivno pokušale da nastupaju. Mislim da mi taj deo zadatka, okupljanja i organizovanja progresivnih snaga, nismo od Kongresa do sada uspešno izvršili, počevši od Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije pa do osnovnih organizacija Saveza komunista.

U vezi sa tim se otvara i pitanje uloge i karaktera javnosti u nas danas. Po mom mišljenju, tu se kod nas dugo i sve opasnije brkaju ponašanje štampe, najčešće inspirisane regionalnim ili parcijalnim politikama i njena interpretacija onoga što se u društvu, javnom životu i u Partiji zbiva, njeno određivanje prema ponašanju pojedinaca i socijalnih grupa, sa onim što bi, sasvim sigurno, u borbi za demokratizaciju socijalističkog tipa trebalo da bude socijalističko javno mnjenje. To je poprimilo takve razmere da je svojevremena Ćosićeva inicijativa da pravi časopis sa nazivom »Javnost« bezazlena naspram onoga što su nacionalističke snage u pojedinim sredinama već ostvarile, zaposevši čitav niz institucija javnosti, tako da to više nije javnost socijalističkog dru-

Digitized by Google

štva i socijalistička javnost. To je javnost izvesno sasvim druge orijentacije. Oni koji su, na primer, optužili ovo društvo prilikom smrti Duška Radovića »da se obraćao deci zato što nije imao narod«, ili oni što sada špekulišu oko Branka Ćopića, a oni štedro dobijaju javnost, imaju tribine — to nije socijalistička javnost, a nije baš ni sasvim spontano i slučajno tako. Pitam: kada ćemo mi početi odlučnije da pitamo komuniste koji tamo sede, koji štampaju knjige te vrste, časopise itd., kojoj to i čijoj javnosti oni služe? U stvari, smatram da Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije mora biti u daleko većoj meri delotvorniji operativni centar koji direktno podstiče i rasprave i razmatranja, a i razjašnjavanja do političkih odluka, kada se oko takvih stvari počnemo kao SKJ batrgati, a to stvara štetne posledice na širem planu.

U budućim razgovorima ove vrste u centar rasprave neizbežno treba staviti problem demokratskog centralizma. U funkciji aktuelnih borbi oko političkog sistema ovo pitanje sada pre svega dobija na aktuelnosti. One snage koje se od Titove smrti zalažu za promenu karaktera odnosa u Jugoslaviji nastojaće verovatno još jedno vreme da to ostvare direktnim zagovaranjem promena političkog sistema, u skladu sa svojim ciljevima. Pri tome samo jedna napomena: kako bi čovek mogao da bude član Partije koja je napisala onakav program, sa onakvim zaključkom na kraju, a da u načelu bude protiv promena. Izmišljeno je da postoje snage u ovom društvu koje su apriori protiv promena i podmetnuto našim raspravama o političkom sistemu. Pitanje je, zapravo, koja je klasna, idejna i politička suština promena i ko će biti nosilac promena. Hoće li se one nalagati komunistima parcijalno, ili će njihov nosilac biti ceo Savez komunista Jugoslavije i njegov Centralni komitet, kako smo se dogovorili na XII kongresu i kako kao organizovano društvo pokušavamo te promene da izvedemo. Mi smo i bili uvek partija revolucionarnih promena. Ali revolucionarnih.

Sada se opet zahuktava jedna rasprava oko demokratskog centralizma, u koju ja ovde ne mogu podrobnije da ulazim, rasprava koja je očevidno vrlo potrebna, ali u kojoj će, takođe očevidno, biti snažnih nastojanja da ono što nije uspelo da izvrši retrogradne promene u političkom sistemu pokuša da izvede te promene preko Saveza komunista Jugoslavije. Stoga to pitanje »kandidujem« za naše buduće rasprave, ali ne u prvom redu iz straha od mogućih manipulacija načelom demokratskog centralizma, nego zbog toga što ocenjujem da nam je, upravo na pravcu borbe za snažan Savez komunista, za demokratsko unutrašnje ustrojstvo i demokratsko dejstvo SKJ u društvu, nasušno potrebna vrlo životvorna razrada demokratskog centralizma u funkciji borbe za više demokratije u Partiji da bi bilo više demokratije u društvu. Ali, naše samoupravne, neposredno — socijalističke demokratije u federativnoj avnojevskoj Jugoslaviji.

Pomenuo bih još jedno pitanje, koje bi trebalo temeljitije do Kongresa da raspravljamo. Naročito bi bilo dobro kada bi se fi-

Digitized by Google

lozofska i sociopolitička misao oko njega daleko više aktivirale. Imam osećaj da se prilično batrgamo (i u ovoj raspravi ima oko toga dosta razlika koje meni izgledaju podsticajne i zato ovo i govorim), oko toga kako je to *praksa* kriterij za uspešnost delovanja revolucionarnih snaga i za ukupnu ulogu avangarde. Sada ne bih ulazio u sve složenosti problema kritike prakse avangarde, koja kod nas katkada ide do mazohizma, o čemu su neki govorili. Ali imam osećaj da se ponekad praksa proglašava za vrhunaravni, skoro sakrosanktni kriterij, a da, zapravo prethodno ne odredimo koja to mogućnost, odnosno — koja dimenzija prakse može biti jedina istinska mera za nastojanja i delovanje avangarde. Evo jedan primer, ne iz reda najznačajnijih: ja sam razumeo Titovu inicijativu oko jednogodišnjeg mandata i kolektivnog rukovođenja kao jedan eminentno progresivan, revolucionaran princip koji zapravo izmenjivost rukovodećih ličnosti hoće da obezbedi s obzirom na mnoge indikacije da jača tendencija liderstva, dakle — na pravcu sprečavanja situacija u kojima će izborna rukovodstva biti puki i poslušni kolegijumi prvih ljudi, čija se vlast prostim trajanjem učvršćuje. Mi smo u odnosu na to imali vrlo šarolika rešenja (ustavna ili statutarna) od republike do republike. Koja je sada praksa kriterij kad se kritikuje ta inicijativa i kad se traži, da se od nje odustaje i da se zapravo ide na obnove višegodišnjih mandata? Da li je to ona praksa u kojoj nije sproveden taj princip ili ona u kojoj je uz puno grčeva, muka i problema, sprovođen taj princip? Ona praksa u kojoj su se socijalističke snage i Savez komunista uporno i dosledno borili da ga oživotvore i provere ili ona koja se unapred oblikovala protiv toga principa? A to važi i kad je reč o zalaganjima za promene političkog sistema, odnosa u udruženom radu itd. u »ime prakse«. Ako je nama jedan od krupnih izvora krize — kao što je i ovde rečeno — to što nismo u praksi sproveli ustavni sistem, kako onda možemo tu praksu u kojoj nije sproveden sistem uzeti za kriterij? Odnosno — do koje mere možemo? Ja, dabome, znam da ne možemo praksu ignorisati, ali — pravo je pitanje: do koje je mere možemo uvažavati kao kriterij? Lično mislim da možemo samo do one mere do koje je praksa zaista, uprkos upornoj borbi da sprovedemo određeni princip pokazala da nešto »ne ide«, da treba tražiti rešenja i nuditi bolje modele na pravcu borbe za iste ciljeve.

Najzad, zalažem se da se uskoro, temeljitije nego što smo ovde o tome razgovarali, okrenemo licem prema celom kompleksu kadrovske politike, za koju sam uveren da je sve više od krupnog idejnog i političkog značaja za subjektivne socijalističke snage, pre svega, s obzirom na neizbežnost tzv. istorijske smene generacija, sa kojom se kao društvo i kao pokret sada suočavamo. Jer, ukupnošću društvenih i materijalnih procesa ovoga društva u godinama koje su tu, pred nama, počeće da usmeravaju u tom smislu da ih institucionalno i organizovano vode generacije koje su rođene u socijalizmu ili samo u obrisima uspomena iz ranog detinjstva nose sećanja iz rata. Generacije koje, dakle, imaju mir-

Digitized by Google

nodopsko iskustvo, drugačije obrazovanje, drugačiji pogled na pitanja smisla života, odnosno — drugačiji sistem vrednosti s obzirom na drugi tip iskustva. Mi bismo morali nad tim pitanjima mnogo više kao Savez komunista da se zamislimo.

I, s tim u vezi: sada se dosta govori o potrebi diferencijacije. Po mom mišljenju, u političkom pokretu koji je revolucionarno orijentisan diferencijacija je permanentan proces, svojevrsna neminovnost, ali ona ne može biti politički zadatak i politički cilj. Osnova za diferencijaciju mora biti dosledna borba Saveza komunista za one ciljeve na kojima izvršavamo prodore i onda nije pitanje, odnosno postaje trećerazredno pitanje — da li je SKJ kadrovska ili nije kadrovska partija, »da li je partija pokreta ili poretka« itd. Pa kadrovska je, dabome, ali kadrovska partija otvorenog demokratskog društva, pa prema tome onoliko brojna koliko ima istinskih poklonika, onoga što avangarda u okviru toga pokreta izbacuje kao ciljeve. Mi sada nemamo skoro nikakve diferencijacije, što je veliki podatak o oportunizmu i veliki podatak o nedoslednosti u borbi za ciljeve u nizu situacija, pa stoga mislim da i ova pitanja treba u našim daljim raspravama temeljitije razmatrati.

Digitized by Google

Dušan Dragosavac

Balkanske svađe i deficit marksističkog mišljenja

Nemam pripremljeno koegzistentno izlaganje. Zbog toga ću neke momente tretirane na savetovanju naznačiti bez šire elaboracije.

Dugo vremena je na različitim tribinama koje nose socijalističke firme, suficit borbe pa i neprincipijelnih balkanskih svađa poput Šimrakovsko-Cicvarskejske štampe, i deficit marksističkih mišljenja. Oportunizam je u Savezu komunista. Antikomunističkog i nacionalističkog, biti će dok je klasnog društva i nacija. Ali je problem šta radi SK, njegovo članstvo, rukovodstvo i organizacije?

Kroz radnički pokret NOB-a i posleratnu socijalističku izgradnju Jugoslavija se izvukla iz provincijalizma, iz onoga što se zove balkanizacija. Međutim, problem balkanizacije nije likvidiran. On se i danas sprovodi na drugim terenima. Neke se suverene zemlje zavađaju, dijele na tim reakcionarnim osnovama. Vode se klerikalni i nacionalistički ratovi.

Blizu smo XIII kongresa Saveza komunista Jugoslavije. Da podsetim, XII kongres Saveza komunista Jugoslavije prvi je kongres posle Tita i Kardelja. U jugoslovenskoj i svjetskoj javnosti bilo je prisutno pitanje posttitovskog perioda, da li će Jugoslavija nastaviti svoju revoluciju.

Na Kongres se izašlo s konstatacijom da je Jugoslavija u ekonomskoj krizi. Zaoštren je platni bilans i raspodjela nacionalnog dohotka. Na Kongresu su usvojene osnove ekonomskog Progra-

Digitized by Google

ma stabilizacije. Nije se ostalo samo na kritici nego je za neka bitna pitanja dat program izlaska iz krize.

Posebno je pod kritikom bio kleronacionalizam.

Moramo biti svesni da na XIII kongresu prvo neće biti prisutno u istom vidu, a ozbiljno se postavlja pitanje zašto se to što je usvojeno na ekonomskom planu ne realizira.

Proizvodnja stagnira. S obzirom na obaveze prema inozemstvu, iako se dio dugova reprogramira uz visoke kamate, vrši se odliv dohotka. Sve to zaoštrava odnose privreda-neprivreda, razvijeni-nerazvijeni, zaposleni-nezaposleni, a, pogotovo republike-pokrajine. Posebno su zaoštreni problemi proširene reprodukcije i društvenog i radnog dohotka. U svim skupštinskim rezolucijama se obećavalo rasteretiti privredu, smanjiti inflaciju, a stvari se kreću suprotno. Postavlja se pitanje, kakva je to ekonomska politika, kad ne može predviđati ni za godinu dana.

Opterećenost privrede se često vulgarizuje kao da neposredna proizvodnja može bez nauke, školstva i kulture, savremene države. Problem je neoptimalna podjela rada i nesrazmjer između pojedinih djelatnosti. U afirmaciji radnog dohotka i u vezi s tim, nagrade prema radu postoji opasan negativan trend. Preko 80% nacionalnog dohotka stvara se u društvenom sektoru, a ispod 50% ličnih dohodaka je iz društvenog sektora i redovnog radnog odnosa. To ukazuje na klasni momenat i, u tom kompleksu, rast srednjeg sloja i ne malog broja ljudi koji bez rada dolaze do visokih dohodaka.

Ozbiljno je pitanje orijentacije školstva. O tome se govori, ali se ne mijenja struktura. Zaposlenost je težak problem, ali se postavlja pitanje pod kojim uslovima se može zaposliti više nego što se sada zapošljava. Šta treba činiti? Jer samo izbacivanje parole, a ne i sagledavanje šta je tu realno, može imati negativne posledice.

Posebnu pažnju zaslužuje i diskusija SKJ — partija, pokreta ili poretka. Kakav je odnos između jednog i drugog? Politički pokret ne postoji samo radi sebe nego se po pravilu bori za vlast, ili da održi vlast. U SFRJ je problem kako afirmirati istorijski interes radničke klase, prevazilaziti klasičnu vlast, tačnije rečeno kako podruštvljavati državne funkcije.

Naš pokret treba razvijati u Socijalističkom savezu i svim društveno-političkim organizacijama, posebno bih tu istakao Sindikat, Omladinu.

Na poznatom sastanku u Karađorđevu, uoči 21. sednice, Tito je postavio pitanje — Šta znači taj masovni pokret, socijalni i nacionalni? Rekao je — to je nacio-socijalizam. Treba koristiti iskustvo maspoka, cestne afere, liberalizma, iredentizma, ali treba videti šta se dešava danas u ovoj ili onoj sredini.

Slažem se sa drugovima koji su u početku rekli da su uvodna izlaganja bila kvalitetna. Od 13. sednice do 16. sednice CK SKJ bila je intenzivna društvena kritika u Savezu komunista. Velik dio organizacija i komunista nisu samo ostajali na kritici već su

Digitized by Google

razvijali i određenu društvenu aktivnost. Međutim, još uvek nemamo uspešnu društvenu aktivnost rešavanja društvenih problema. To nije postala opšta praksa, a to je veliki problem SK.

Treba savladati, još uvijek, shvatanje da su problemi kod drugih — da su moje investicije u redu, moje školstvo u redu, u mojoj naciji i mojoj sredini jest da ima nacionalizma, ali ne tako opasnog kao kod drugih. To je ozbiljan hendikep. S pravom su članovi Saveza komunista i uopšte radni ljudi kroz tu diskusiju i mimo nje, od Triglava do Đevđelije, bez obzira kojoj naciji i narodnosti pripadali, zahtjevali od Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, republičkih, pokrajinskih i drugih da vrše svoju dužnost, da odlučnije djeluju na osnovu demokratskog centralizma. Tražili su da Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije vrši svoju ulogu kao jedinstveno rukovodstvo Saveza komunista Jugoslavije, gdje se bitni problemi zemlje svih naroda i narodnosti tretiraju ravnopravno, gdje su i članovi Centralnog komiteta ravnopravni u odnosu na čitav Savez komunista Jugoslavije i to jednako, bez obzira da li se međusobno kritikuju ili hvale, vode diskusije i polemike. Taj zahtjev nije slučajan. Bitno je kako razviti pravu suštinsku, političku aktivnost i rukovodstava i Saveza komunista na programskim statutarnim osnovama Saveza komunista Jugoslavije. Pravi rad SK pretpostavlja kritiku i prakse i dokumenata, i potrebne promjene jednog i drugog.

Veliki dio članova SK i radnih ljudi dolazi do uvjerenja da ako se u Savezu komunista i rukovodstvima ne prevlada sadašnje stanje, u kome će Savez komunista i njegova rukovodstva efikasnije uticati na politiku u Savezu komunista, da ćemo teže savladavati probleme. Ako budu slabili samoupravljanje, ravnopravnost naroda i narodnosti, afirmacija humanih socijalističkih vrijednosti, slabit će uloga i ugled Jugoslavije u svijetu.

Postoji mišljenje, koje nije bez osnova, da još uvijek nije preovladao stav da komunisti i radni ljudi, pa i članovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, iznose slobodno svoje mišljenje o svim pojavama u bilo kojoj sredini u Jugoslaviji. U Jugoslaviji se, kad god slabi rad SK, normalni društveni problemi ispoljavaju kroz nacionalno, pa i kroz nacionalističko. Ako se ne savladaju slabosti i ne budemo kao komunisti razgovarali i ne samo razgovarali, nego i rješavali probleme, Savez komunista će kao revolucionarna organizacija gubiti. A onda će biti pitanje mjesta i uloge Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije? SFRJ kao samoupravna, ravnopravna socijalistička zajednica može da funkcionira, ako na jedinstvenim osnovnim programskim i statutarnim osnovama funkcionira Savez komunista i njegovo rukovodstvo.

Bitno je da li će se u svakom dijelu SK raditi na realizaciji revolucionarnog programa ili ne.

S pravom smatramo da su za nas važni iransko-irački rat, vijetnamsko-kampučijski rat, sovjetsko-američki odnosi, odnos SAD-Kuba, odnos SAD-Nikaragva, Bliski istok, odnosi u susednim

Digitized by Google

zemljama, evropska bezbednost itd., dakle da se to sve direktno odnosi na nas.

Ali svuda u praksi ne pokazujemo da za sve nas mora biti još veći interes za stanje u svakom dijelu Jugoslavije, u svakoj pokrajini i republici, u Savezu komunista kao cjelini. Nije nevažno da je već duže vremena na javnoj političkoj sceni agresivna građanska ili neostaljinistička teorija države i prava. To ne nailazi dovoljno na otpor, a znamo kakve to ima konsekvence. Bitno je da su svi narodi i narodnosti ravnopravni u svakoj republici, pokrajini i u cijeloj Jugoslaviji.

Slažem se sa drugovima koji su govorili da se ne mogu uspješno rješavati društveni problemi ako se ne budu vršile bitne promjene u produkcionom odnosu, ako ne budemo afirmirali društvena sredstva za proizvodnju i razvijali samoupravljanje. Bitno je ko je nosioc društvene, a posebno proširene reprodukcije. Kod toga ne mislim pojednostavljeno samo na radničku klasu, već na njen istorijski interes, pa prema tome na sve radne ljude, na udruženi rad. Nije problem što se do sada nije to sve prenelo na nju, jer to je stvar epohe, nego je problem što se tu nazaduje.

Problem je da li ćemo biti sposobni da trend preokrenemo do XIII kongresa.

To traži od komunista, a posebno od rukovodstava i njihovih članova odgovorno ponašanje. Odluke se donose većinom, konsenzusom, privremenim merama, sve je to normalno u sistemu da bi on uspješno funkcionisao. Treba to sve usavršavati.

Međutim, u krajnjoj liniji, to nisu suštinska pitanja. Svako od njih može biti demokratsko i nedemokratsko, može biti negativno oružje majorizacije, veta i blokade i to jednako od svih, mada i oni svi zajedno i svako posebno imaju različitu težinu.

Bitno je da se afirmira demokratski centralizam u SK, da na taj način postižemo jedinstvo. Ako to bude dobro u Savezu komunista, uspješnije će funkcionirati i delegatski sistem.

S pravom ljudi postavljaju pitanje zašto centralni, pokrajinski komiteti i Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije ne postižu potrebno jedinstvo? Svesni su da bi se, ako bi se u rukovodstvima SK postizalo potrebno jedinstvo, onda lakše rešavali društveni problemi, jasnije bi bilo i pitanje odgovornosti. Ne treba zaboraviti jedinstven zahtev u čitavoj Jugoslaviji, za odgovornost za krupnije greške. Moram da kažem da se dosta olako preko toga prešlo, čak ni odgovor na to pitanje nije dat.

U diskusijama pokrajinskih i republičkih komiteta povodom 13. sjednice u suštini je ispalo kao da velikih problema nema, iako ima razlika. Da je Centralni komitet Jugoslavije pošao od toga, morao bi korigirati i stavove o privrednoj i drugoj krizi.

Nije bilo dovoljno kritike i samokritike ni na Centralnom komitetu i zato je zaključeno da treba povesti diskusiju o metodu rada koji će uključiti zauzimanje stavova o odgovornosti. Ne može se ostati na zaključcima. Dobre zaključke može napisati jedan ili par sposobnih ljudi. Partijsko rukovodstvo treba svoje odluke da temelji na nauci, na kolektivnoj intelektualnoj pameti i u Par-

Digitized by Google

tiji i van Partije, ali za razliku od drugih, SK treba da razvija akciju, da realizira vlastiti program i zaključke.

Bilo je dosta riječi o pojačanoj aktivnosti antikomunističkih snaga nacionalizma, klerikalizma u svim našim društveno-političkim zajednicama, mada ne svuda jednako.

On ima materijalnu osnovu u državnom kapitalu, u grupno-svojinskim odnosima, privatizaciji. Nosioci toga su ne retko i nesvjesno i komunisti, koji nemaju subjektivno veze sa nacionalizmom, ali objektivno ga nerijetko podržavaju. Podržava ga se ako se dalje reproducira, pogotovo u proširenom obimu, državna svojina. To uvjetuje i svojevrsnu klasnu borbu. Istorijska uloga radničke klase se može afirmirati kroz razvoj samoupravljanja, kroz njen uticaj na društvenu, pre svega proširenu reprodukciju.

Nije važno samo fiksirati naš odnos prema određenim političkim pojavama, tendencijama, strujama koje se pojavljuju i to upravo na nesprovođenju Programa i Statuta SKJ, shvaćeno dinamički. Morali bi se problemi rešavati principijelnije, čistije, jasnije i bez mnogo zaključaka. U praksi bi morali pokazati da smo jedinstveni, da smo za jedinstvo Saveza komunista. Da bi se to ostvarilo morali bismo preduzimati realne mere da se sprovodi Program Saveza komunista i Ustav, a to uključuje da se ono što treba menjati i menja.

Sasvim konkretno treba poći od toga da se vidi kakva je situacija u partijskim i političkim školama, u školama uopšte, kako je sa marksističkom naobrazbom, kako je to u našoj štampi, radio-televiziji, kako funkcionira društvena uprava, marksistički centri, a svuda tu ima raznih slabosti. Toga se treba latiti sasvim konkretno i radno kao revolucionarna organizacija.

Ako Savez komunista Jugoslavije, republički, pokrajinski i drugi komiteti, partijske organizacije, članstvo budu vršili svoju ulogu, brzo ćemo doći u situaciju da naša revolucija napreduje. U protivnom, možemo postati žrtve kleronacionalizma, neostaljinizma i drugih vidova zaostale teorije i prakse.

U tom slučaju mi ćemo stvarati prostor za miješanje drugih u naše poslove, što se, na žalost, danas dešava. U ekonomskoj politici se dosta negativnog odvija na relaciji Izvršno vijeće — Međunarodni monetarni fond. Skupština to u krajnjoj liniji odobrava. Mora se smoći snage, a to znači i stvoriti veće devizne rezerve, izvršiti optimalniju podjelu rada i društvenog dohotka, uključujući i prenošenje proširene i društvene reprodukcije na udruženi rad, otvoriti širi prostor za samoupravljače, da bismo se iz toga što brže izvukli.

Klerikalci prelaze ustavne i zakonske okvire. Vatikan se meša u našu unutarnju politiku. Ustavom je postavljena sekularizacija, odvajanje crkve od države i škole, a to se široko narušava. To je sve povezano sa reakcionarnim snagama u inostranstvu.

Imali smo ozbiljan pritisak i mešanje u naše pravosuđe. Na stranu gluposti koje su pravljene, jer neka suđenja ne bi trebala ako bi bio bolji rad idejno-politički. Na razne načine se testira Jugoslavija. Dosta je sputanosti u djelu spoljno-političke aktivno-

Digitized by Google

sti i to se mora što pre prevladati. Mnoge su zemlje u odnosu na pljačku kroz dugove, ispred nas. Moramo ostvariti uslove da budemo tu u prvim borbenim redovima.

Klero-nacionalizam je u nekim našim institucijama i društvenim sredinama, uhvatio korijena i na određeni način truje stanje na raznim područjima našeg života. Hipertrofiran je značaj nacionalne ,republičke pa i pokrajinske državnosti, državne se funkcije šire, ali su zapostavljene samoupravne.

Moramo se u stvari organizirati da se uspješnije razvija ravnopravnost naroda i narodnosti, na djelu izgrađivati slobodnu socijalističku zajednicu, a to ne ide bez afirmacije istorijskog interesa radničke klase.

Važna je ekonomska politika i svjesno povezivanje udruženog rada na jugoslavenskom prostoru, da bi uspješnije mogli da nastupamo na međunarodnom planu. Objektivno, s obzirom na nivo naše produktivnosti, izloženi smo eksploataciji putem svjetskog tržišta, a boljim radom, integracijom i organizacijom, to se može ublažiti. U Programu SKJ ispravno je postavljeno pitanje ekonomskih zakona, tržišta. Tržište nije ideal socijalističkog i komunističkog opredjeljenja, već nužnost efikasnosti privređivanja u čitavoj epohi u socijalizmu. Stvar je ekonomske politike kako da to uspješnije radi.

Polazeći od savremenog svijeta, i našeg društva, problemi se ne mogu rješavati van ili mimo nacija i narodnosti u Jugoslaviji. Ali isto tako mora se biti načisto da se nacionalni problem može uspješno rješavati, ako se razvija istorijski interes radničke klase u društvu, u naciji, ako se sa marksističkih pozicija povezuju socijalno i klasno, radničko i nacionalno. Jednostran prilaz tome, bilo da se u ime radničke klase negira nacionalno ili u ime nacionalnog radničko-klasno, nema perspektive i jedno i drugo su osnova malograđanštine, separatizma, unitarizma itd.

Mora se voditi računa o svijetu u kome živimo, ne možemo to ignorirati, ali se na sve to ne trebamo izgovarati, tražiti alibi za nerad, nesposobnost i neodgovornost. Poznato je da se mi Srbi stalno izgovaramo na Turke. Sada ima previše izgovaranja, ne samo kod Srba, na naše Albance. Zabrinjava da svak obavezno ističe albanski nacionalizam, ali se nerijetko od toga ne distingviraju Albanci, a da ne vidi druge nacionalizme i kad u nekim sredinama opasno djeluju.

Danas se pored iredente ističu srpski, hrvatski i muslimanski kleronacionalizam. Oni kao i drugi međusobno se podstiču, ali je suština svih klasna, eksploatatorska, hegemonistička.

Neki su drugovi govorili o »Bijeloj knjizi«. Ta »Bijela knjiga« u suštini nije ništa drugo nego nepotpun registar desnih šovinističkih, jako reklamiranih knjiga i članaka.

Na jednoj sjednici u CK Hrvatske Bakarić se pozvao na Šuvarovu diskusiju u vezi jedne polemike koju su desničari vodili, a u koju je Goran Babić uletio. Rekao je — ako kritikujete Gorana, nemojte to zajedno raditi sa desničarima. Rekao je — nije u redu, kad ga desničari kolju, da ga vi držite.

Digitized by Google

Vukašin Lončar

Revolucionisanje akcije Saveza komunista

Videlo se da ovo složeno i teško vreme traži ne stilizovane rasprave, već jedno kritičko promišljanje prakse, otvaranje pitanja i davanje vizije, odgovora na probleme koji se javljaju u našem razvoju. Pošto je ova izuzetno korisna i dobra inicijativa, organizacija ovog skupa, koji bi se uzgred mogao da zove i — Savez komunista i socijalističko samoupravljanje, već dobila svoju potvrdu, rekao bih reskim, a na momente i robusnim, hrabrim i poštenim prilozima učesnika ovog skupa, ja sa ovih par reči dajem podršku takvim nastojanjima u susret raspravi za XIII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Uvek kada smo bili u krizi izlaz se nalazio ne u vraćanju nazad — centralizaciji, starim rešenjima, lažnim nagodbama — već u revolucionisanju akcije Saveza komunista.

Dalji proboj je moguć tamo gde se taj revolucionarni proces najintenzivnije ispoljava, a to je bazični produktivni odnos u udruženom radu i mislim da su o tome dali veoma tačne ocene drugovi Vranicki i Bilandžić juče, i ja im se pridružujem. U protivnom, ako ne bi tako bilo, bili bismo bačeni na periferiju zbivanja, na prihvatanje jednog oblika restauracije, o čemu je govorio drug Šuvar, a što nije izraz ni svesti ni opredeljenosti radničke klase, naroda i narodnosti Jugoslavije.

Digitized by Google

Jer, vidite, uprkos problemima, slabostima, protivurečnostima i golemim teškoćama sa kojima se suočavaju danas naše društvo i udruženi rad, tu, u materijalnim odnosima, skrivaju se ogromne mogućnosti da se korak po korak, ali sigurno i odlučno vrši samoupravna integracija, da društvo krene napred, i istinski jača samoupravljanje. Stoga XIII kongres Saveza komunista Jugoslavije treba ne samo da osnaži takvu koncepciju razvoja našeg društva, već da još konkretnije naznači naša opredeljenja o jačanju vladavine radničke klase, afirmaciji radničko-klasnih interesa u celini reprodukcije i društvenim poslovima. Postavlja se pitanje kako u odnosu na ova naša opredeljenja radimo. Ja bih rekao da je moguće da nismo bili dovoljno kritični, i, dodao bih, ni približno činili ili učinili ono što smo morali ili što je trebalo uraditi. Stoga je Savez komunista, danas kao i juče, na jednom velikom ispitu odgovornosti. Nije bilo dovoljno izbaciti parolu o povezivanju, integraciji udruženog rada — trebalo je tu dosta konkretnih i istrajnih napora, borbe. Stoga je danas, kada nam je najteže i kada su otpori toliko jaki, bitno da Savez komunista izdrži na tom putu, da prepoznaje realni, konkretni teorijski interes radničke klase i da ga pretaže i unosi u naša konkretna rešenja na svakom mestu. Krećući se ka tome cilju moraćemo brže i odlučnije da lomimo ekonomski pragmatizam koji je uzeo korena i oportunizma i u redovima Saveza komunista i koji nam na svakom koraku sapliće i um i ruke, i razvodnjavajući našu akciju, odlaže rešenja.

Hteo bih da kažem nešto u vezi sa kritikom uopšte o čemu je i juče i danas bilo reči. Vidite, kritiku radnika, makar bila još i oštrija i reskija, ja uvek prihvatam i razumem. Na nama je da poruke, na primer iz javne rasprave povodom Predloga zaključaka 13. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije koja (rasprava) nije kraj već početak jedne dugoročne aktivnosti i Saveza komunista i svih progresivnih snaga našeg društva — konkretizujemo, menjamo svoj rad i ponašanje. Međutim, kada analiziramo i tražimo uzroke tolikom kriticizmu kod nas, provala te besperspektivnosti i svega se nudi. Mislim da su problemi, naša neefikasnost, nedovoljna sposobnost, a ponekad i nespremnost da probleme pokrećemo i rešavamo, bili dobar povod i davali snagu ubrzanja ovoj kritici. Ali ono što se dešava kod nas sada, posledica je, ja bih rekao, u prvom redu, kolebanja u redovima Saveza komunista u odnosu na vlastita idejno-politička opredeljenja; u odnosu na socijalističko samoupravljanje i koncepciju udruženog rada kako je rekao juče Stipe Šuvar. Zato, ako znamo da je samoupravljanje osnova i okvir borbe komunista i radničke klase Jugoslavije možemo da pretpostavimo moguće štetne posledice i cenu skretanja sa toga puta. Danas to pred Savez komunista Jugoslavije stavlja ogromne odgovornosti i zadatke da se osposobljava na svom osnovnom kursu, da još konkretnije definiše zadatke revolucije u sadašnjoj fazi i da jača jedinstvo pogleda i akcije u svojim redovima. Otuda idejno jedinstvo oko osnovnih opredeljenja i akciona sposobnost organizacije i članstva da se ide u bitku čine okosnicu revolucionarne akcije Saveza komunista Jugoslavije

Digitized by Google

danas. Idejno i akciono jedinstvo, koje nikada nije dato unapred i za koga se treba uvek boriti, jeste osnovna pretpostavka da Savez komunista postane borbenija organizacija na svom osnovnom kursu jačanja socijalističkog samoupravljanja i razvoja naše revolucije. Otuda se i danas postavlja pitanje — kako u složenim uslovima borbe postizati, ostvarivati jedinstvo pogleda i akcije komunista, njegovih organizacija, članstva i organa Saveza komunista.

Ukazao bih na jednu pojavu koja je u poslednje vreme prisutna. Vidite, opravdane su kritike pojava federalizacije, oportunizma, idejnog pluralizma, liberalnog ponašanja u Savezu komunista i svega onoga što umanjuje idejnu i akcionu sposobnost Saveza komunista u celini i njegovih organizacija i rukovodstava. Međutim, koliko je opravdana kritika realizacije, toliko je, po mom mišljenju, neprihvatljiva sve glasnija i, kako idemo u susret XIII kongresu, sve intenzivnija kritika koja nudi rešenje i Savez komunista pretvara u jednu centralističku organizaciju. To je idejno i politički potpuno neprihvatljivo. Jer demokratski centralizam, taj oprobani princip delovanja naše Partije, se ne vidi kao sredstvo revolucionisanja akcije Saveza komunista, podsticanja stvaralaštva, inicijativnosti, veće odgovornosti na svakom mestu, u svakoj organizaciji, već se demokratskom centralizmu više pristupa kao jednom metodu jačanja vlasti partijskih vrhova. Kuda bismo mi stigli ako bi se ostvarila ovakva zalaganja. Lično sam, bez ikakve dileme, za afirmaciju jasnijeg i određenijeg definisanja vrha Saveza komunista Jugoslavije, političkog vrha. Postavlja se pitanje koje je i drug Kardelj često isticao, ko kreira politiku Saveza komunista Jugoslavije. Ja bih rekao, ni najsposobniji štab, makar se on zvao i revolucionarni, ne može da zameni ogromnu energiju, znanje i sposobnost dvomilionskog članstva Saveza komunista Jugoslavije.

Juče smo slušali inspirativno i detaljno izlaganje jednog iskustva iz Subotice vezanog za delovanje osnovnih organizacija Saveza komunista, koje je u tom pogledu i korisno i dragoceno.

Postoji jedna teza, takođe vezana za ostvarivanje demokratskog centralizma, da su maltene demokratija i demokratski odnosi u Savezu komunista glavni krivci odsustva odgovornosti i jedinstva akcije Saveza komunista. To je apsurdno. Mislim da te stvari stoje sasvim suprotno. Za demokratiju, ako ona znači borbu za odgovorno ponašanje, za jačanje uticaja i pozicije od osnovne organizacije do Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, za takvu demokratiju se mi moramo još dugo boriti. Stoga bih rekao da moramo ozbiljno da analiziramo uzroke dosta raširene pojave birokratizacije u Savezu komunista, u njegovim organizacijama i u njegovim organima, jer ta pojava počinje da ozbiljno nagriza biće Saveza komunista.

Šta znače jedna orijentacija i praksa, okretanja ka državi, okretanja ka upravi, okretanja ka poslovnim strukturama? Fo-

Digitized by Google

rumski rad, zatvorenost, zatim jedan protokol koji je počeo da ulazi u Savez komunista, pluralizam, papirnate informacije itd., govore da u tom pravcu moramo ozbiljno da razmišljamo i da prevazilazimo takvu praksu. Mi moramo, takođe, da ozbiljno analiziramo, posebno sada u zaoštrenim ekonomskim i socijalnim uslovima ko su nosioci unutar Saveza komunista, koje su idejne i političke snage koje će ići u bitku za socijalističko samoupravljanje.

Otuda borba za radničku većinu, borba za svakog komunistu i borca ima izuzetno značenje. Znači izlaz, kad je reč o razvijanju demokratskih odnosa, nije u jačanju vlasti Saveza komunista, posebno ne rukovodstava, već u razvijanju njegove idejno-političke uloge kao avangarde radničke klase, jačanju demokratskih odnosa, mesta i uloge i pozicije osnovnih organizacija Saveza komunista. Ovde je juče i danas tek naznačeno, ali mislim da bi trebalo i konkretnije i više govoriti o metodu rada Saveza komunista koji ozbiljno zaostaje za uslovima idejno-političke borbe u kojima se nalazimo.

Dalje, borba za socijalističko samoupravljanje i jedinstvo Saveza komunista na toj osnovi još više, u današnjim uslovima, zaoštravaju potrebu podsticanja procesa idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista. Teško ćemo, rekao bih, na celom idejnom frontu odlučnije ići u idejnu ofanzivu, ako se ne budemo vrlo konkretno razgraničavali sa opozicijom u vlastitoj partiji.

Mi smo u tom pogledu potpuno, naročito u pojedinim sredinama, u defanzivi. Nacionalisti. ohrabreni našim oportunističkim držanjem, otvoreno nastupaju, čak mislim i organizovano vode akciju protiv ovog društva i protiv Saveza komunista. Kuda to vodi, mislim da o tome ne treba govoriti.

Jedinstvo pogleda i ponašanja u celom Savezu komunista Jugoslavije, doslednost akcije komunista jesu nasušna potreba za koju moramo da se borimo, ne rečima nego konkretnim delima u svakoj sredini, u svakoj organizaciji. Pojedinci su se do te mere utopili u oportunizam, u ćutanje u pojedinim sredinama i organizacijama da se mora postaviti pitanje njihovog opstanka u Savezu komunista pa makar se radilo i o rukovodećim ljudima. Ovde je, na jedan dobar način, bilo reči i analiza o tom srednjem sloju, koji je do te mere počeo da jača svoju društvenu, rekao bih ekonomsku, idejnu poziciju u našem društvu, da nekada vrši pritisak i na sam Savez komunista. To postaje, po mom mišljenju, svojevrsna opasnost za ekonomski i socijalni integritet, a i moralni integritet ovog društva.

Danas se u Savezu komunista naporedo, kao klasni drugovi, nalaze pojedinci koji su se prekomerno obogatili u ovome društvu na nezakonit način, koji žive jedan američki život i istovremeno pojedinci koji žive od skromnog dohotka. O idejnoj i moralnoj strani ovog problema u Savezu komunista treba, ne samo načelno, već i veoma konkretno raspravljati.

Toliko.

Digitized by Google

Marijana Pajvančić

O metodu rada Saveza komunista

I

Metod delovanja Saveza komunista nije puko organizaciono-tehničko, već strateško pitanje ostvarivanja revolucionarne uloge i odgovornosti SKJ u razvoju socijalističke revolucije i samoupravljanja.

Snaga revolucionarnog uticaja SK na društveni razvoj i ostvarivanje njegove vodeće idejno-političke uloge neposredno zavise i od metoda borbe za ostvarivanje interesa radničke klase.

Suštinu Marksovog stava da komuniste od ostalog proletarijata razlikuje teorijsko prednjačenje u razumevanju opštih uslova, toka i ciljeva revolucionarnih promena, Savez komunista je potvrđivao upravo vlastitom praksom koja je izrastala iz bića i osobenosti razvoja socijalističke revolucije u nas.

Svaka etapa razvoja socijalističke revolucije nosi svoje osobenosti. Revolucionarni pokret se suočava sa novim protivrečjima. Stoga i metod delovanja SK za svaku etapu revolucionarnog razvoja predstavlja krupno idejno pitanje ostvarivanja uloge i zadataka koje pred avangardu radničke klase postavlja revolucionarni pokret.

Iskustva našeg revolucionarnog pokreta i razvoj socijalističke revolucije menjali su oblike i metode delovanja Saveza komuni-

Digitized by Google

sta. Sadržaj, oblici i metod rada i delovanja Saveza komunista nisu jednom zauvek dati. Oni su samo zadati, što podrazumeva njihovo stalno promišljanje, u svakoj konkretnoj društveno-istorijskoj situaciji u procesu razvoja socijalističke revolucije. Svaki pomak u razvoju socijalističkog samoupravljanja iznova čini aktuelnim ovo pitanje. Jedno od tih iskustava ostaje međutim, crvena nit koja prožima i povezuje različite metode delovanja SK i predstavlja kontinuitet u metodu delovanja Saveza komunista. Reč je o stalnoj dijalektičkoj povezanosti avangarde sa radničkom klasom kao revolucionarnim subjektom — subjektom koji menja i preobražava društvo u pravcu izgrađivanja slobodne zajednice proizvođača.

U više navrata drug Tito se vraćao na ovo suštinsko pitanje metoda delovanja SK, a naročito u prelomnim istorijskim trenucima našeg revolucionarnog pokreta. SK će sticati poverenje, kaže drug Tito na X kongresu SKJ »samo ako na svakoj razvojnoj etapi bude sposoban da radnim ljudima ukazuje na puteve i sredstva borbe za sve bolji i slobodniji život u socijalističkim produkcionim odnosima *i ako bude znao da metode i oblike svoje borbe i akcije usklađuje sa objektivnim uslovima*« (*kurziv* — M. P.).

Takvo delovanje SK podrazumeva: 1) razumevanje celine opštih uslova u kojima se odvija revolucionarni preobražaj društvenih odnosa, što znači i bitnih protivrečja koja karakterišu celinu revolucionarnih promena; 2) razumevanje toka revolucionarnog razvoja, što pretpostavlja da se u društvenoj praksi stalno prepoznaju i podstiču oni socijalni procesi koji po svom sadržaju u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima znače oslobođenje čoveka; 3) razumevanje ciljeva revolucionarnog razvoja, što za komuniste znači da marksistički utemeljenom analizom društvene stvarnosti, iz konkretne društveno-istorijske situacije promišljaju pravce, sadržaje, metode i instrumente podsticanja revolucionarnih promena prema cilju kome teži revolucionarni pokret.

I javna rasprava o Predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ ukazala je na niz elemenata od značaja za metod rada SK, koji se suštinski koncentrišu više, ili, pak, prvenstveno na *metod rada u SK* (na problem jedinstva u SKJ i neefikasnost SK u ostvarivanju vlastitih programskih opredeljenja), *a manje na metod rada Saveza komunista.*

I to govori, između ostalog, da smo u raspravama o metodu rada SK, pa i u praktičnom delovanju, često i sami zarobljenici nasleđene svesti. Metod delovanja Saveza komunista često se redukuje na metod rada u Savezu komunista, čak i uže, na metod delovanja organizacija i organa u Savezu komunista. To je svakako važno, ali ne i dovoljno za suštinsko ostvarivanje programskih opredjeljenja o delovanju Saveza komunista, jer komunisti ne deluju samo u Savezu komunista već prvenstveno i pre svega, »tamo gde se odvija samoupravna i politička aktivnost masa« (Kardelj).

Digitized by Google

II

Na pitanju delovanja (sadržaja, oblika i metoda) Saveza komunista u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, prelamaju se danas ne samo metodološko-praktična, već i suštinska programsko-teorijska pitanja ostvarivanja vodeće uloge radničke klase i samoupravno udruženog rada. Snaga revolucionarnog uticaja Saveza komunista na društveni razvoj i ostvarivanje njegove vodeće idejno-političke uloge zavise i od metoda borbe za ostvarivanje interesa radničke klase, od metoda podsticanja i usmeravanja konkretne stvaralačke aktivnosti revolucionarnog subjekta.

U političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, čiju klasnu suštinu čini vlast radničke klase u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela (diktatura proletarijata), odvija se revolucionarni preobražaj starog »društva u novo«, teku procesi ekonomskog i političkog oslobođenja rada. Stoga, upravo u političkom sistemu, u njegovim institucijama, u samoupravnom i delegatskom sistemu i odnosima u procesu odlučivanja, avangarda radničke klase izražava suštinu i smisao idejno-političke snage radničke klase. Idejno-političko delovanje Saveza komunista kao avangarde radničke klase, čiju suštinu izražava Program SKJ, X kongres i Ustav SFRJ, u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja neposredno je utemeljeno u samoupravnim društvenim odnosima. »Nužnost takvog položaja Saveza komunista Jugoslavije«, piše E. Kardelj, »proizlazi iz toga što u sadašnjem ustavnom sistemu glavni činilac akcije u razvoju našeg društva nije više državni sistem i njegov aparat, nego samoupravna struktura društva« (»Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, str. 181).

U političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja u kome paralelno egzistiraju i država i samoupravljanje, uz sva protivurečja koja nastaju, izrastaju ili nestaju u dijalektičkoj povezanosti, uticajima i prožimanjima društvenih procesa, ova se protivurečja odražavaju i na metod delovanja Saveza komunista. Svedoci smo i nerazumevanja uloge Saveza komunista, ali i otvorenih osporavanja valjanosti strategijske uloge SK u razvoju socijalističkog samoupravljanja i u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Svestan mogućih nerazumevanja pa i osporavanja uloge SK, Kardelj nas vraća na programsko opredeljenje odnosa avangarde i revolucionarnog subjekta i piše: »Nije pitanje u tome da li Savez komunista treba ili ne treba da ulazi u pravac razrešavanja konkretnih društvenih problema na svim područjima društvenog života, *nego kako da ulazi u te probleme u uslovima samoupravljanja radnih ljudi, tj. kako da progresivno utiče na donošenje društvenih odluka u uslovima kada te odluke donose sami ti radni ljudi*« (*kurziv* — M. P.).

Protivurečja u razvoju socijalističkog samoupravljanja i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u kojima se odvijaju i teku procesi društvenih promena u pravcu izgradnje slobodne zajednice proizvođača, karakterišu i metode delovanja Sa-

Digitized by Google

veza komunista. Nije, dakle, ključno pitanje da li Savez komunista deluje kao »unutrašnja« integrirajuća idejno-politička snaga samoupravnog sistema i političkog sistema, ili pak kao »spoljašnja« snaga koja izvana deluje na samoupravni sistem. Na delu su danas i jedni i drugi metodi. Suština ovih pitanja može se i preciznije i određenije, pa i delotvornije analizirati na sledećim prostorima:

1. Koliko danas, na razvojnom putu socijalističke revolucije snaže oni sadržaji i metodi delovanja Saveza komunista u kojima je na delu avangarda, kao integrirajuća unutrašnja snaga celine samoupravnog političkog sistema?

2. Koji uzroci dovode ili pak pogoduju onim sadržajima i metodu rada koji bit odnosa avangarde i revolucionarnog subjekta još uvek posreduju bilo državom bilo vlašću, ili pak samodelatnost revolucionarnog subjekta zamenjuju delovanjem partije?

Pitanje je koji su metodi preovlađujući u društvenoj praksi? U kom pravcu menjati društvenu praksu? Kako otklanjati uzroke i prevazilaziti okolnosti koji provociraju spore metode delovanja. Metod delovanja Saveza komunista u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja nije svakako samo izraz volje njegovih članova ,već i njihove svesti koju određuju i same socijalne okolnosti u kojima se deluje.

Savez komunista je pred zadatkom, danas jednako aktuelnim kao što je bio juče i biće sutra, da sa menjanjem društvenih odnosa menja i sebe, da stalno i iznova traga i izgrađuje neposredne veze sa radničkom klasom, da svoju delatnost utemeljuje i zasniva na aktivitetu revolucionarnog subjekta, podstičući one društvene procese koji, oslobađajući radničku klasu oslobađaju i čitavo društvo.

III

Pred pitanjem smo, aktuelnim i danas, kako u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima graditi i razvijati puteve koji delovanjem SKJ otvaraju i šire prostore do radničke klase i radnih ljudi, izražavajući samoupravne interese, neposredno ili putem delegacije u procesima delegatskog odlučivanja, odlučuju o višku rada koga stvaraju, u celini odnosa društvene reprodukcije.

U pripremi za XI kongres SKJ, u studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, E. Kardelj izričito naglašava značaj konkretne aktivnosti SK u operacionalizaciji strateških opredeljenja o metodu delovanja Saveza komunista. Započeli smo pripreme za XIII kongres SKJ, a upozorenja izneta pre gotovo osam godina i danas su aktuelna, što je nedavno potvrdila i opštepartijska rasprava o Predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ. »Mi nismo, ističe Kardelj, dovoljno razradili i konkretizovali načelni koncept kako u samoupravni delegatski sistem integrisati sve organizovane snage socijalističke društvene svesti i

Digitized by Google

stvaranja, odnosno *kako i sam Savez komunista u funkciji avangarde radničke klase,* a *samim tim i celog radnog naroda, integrisati u taj sistem,* iako takav idejni koncept imamo i posebno smo ga definisali na X kongresu SKJ« (*kurziv* — M. P.) (E. Kardelj, *Pravci razvoja . . .*, str. 182).

Pred Savezom komunista stoji konkretan zadatak, kome u pripremi predstojećeg kongresa treba prići sa svom ozbiljnošću i odgovornošću koje nameću trenutak u kome se nalazimo i jednodušan zahtev članstva SKJ, izražen u raspravi o Predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ, za većom odgovornošću SK u razvoju socijalističkog samoupravljanja i ostvarivanjem programskih opredeljenja Saveza komunista.

IV

Nekoliko konkretnih napomena o metodu delovanja SK u delegacijama osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

Različiti su i mnogobrojni sadržaji i oblici delovanja SK u delegacijama osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Oni su, međutim, u praksi nedovoljno ili pak neravnomerno razvijeni. Još su u praksi na delu i oblici starog, prevaziđenog načina delovanja, pa i svest u kojoj su nataložena ova iskustva. Prepoznatljivo je to u različitim vidovima. Najrečitije govori o tome praksa u kojoj se neretko može čuti da OO SK, OO SS odnosno SSRN dobro radi, a da se istovremeno konstatuje da delegacije ne rade.

DPO bi deo svojih programa i sadržaja rada morale posvetiti delegaciji. Reč je o trajnom zadatku i organizovanoj aktivnosti. ne o kampanji, u kojoj se DPO angažuju na društveno-ekonomskim i idejno-političkim sadržajima rada delegacije. Samo pojedinačno angažovanje članova DPO u radu delegacija svakako nije dovoljno. Danas je u praksi to najčešći vid delovanja DPO u delegaciji. Reč je međutim, samo o jednom mogućem obliku delovanja, istina značajnom ali nedovoljnom da zameni organizovano aktivno i sistematsko angažovanje DPO na idejno-političkim pitanjima sadržaja rada delegacija.

Drugi značajan sadržaj delovanja DPO je njihova aktivnost u procesu idejno-političkog osposobljavanja članova delegacije. I na ovom području značajno je razvijati one oblike idejno-političkog osposobljavanja članova delegacija, koji članove delegacije osposobljavaju za neposrednu i svakodnevnu aktivnost. Praksa poznaje takve oblike idejno-političkog osposobljavanja članova delegacija u kojima se ta aktivnost ostvaruje kroz posebne programe rada sa članovima delegacija. Sadržaj ovih programa, međutim, pokazuje da su to po pravilu oni programski sadržaji u kojima se članovi delegacije upoznaju sa pravima i dužnostima koje imaju, sa funkcionisanjem delegatskog sistema i sl., što nije bez značaja, ali je nedovoljno za njihovu konkretnu i svakodnevnu aktivnost.

Društveno-političke organizacije imaju nesporno značajan uticaj na donošenje odluka u delegatskim telima. Značajno je, među-

Digitized by Google

tim, sagledati kako one ostvaruju svoj uticaj na procese odlučivanja, da li ovaj uticaj usmeravaju ka razvijanju i podsticanju aktivnosti i inicijativa radnika, radnih ljudi i građana, dakle samoupravnih osnova delegatskog odlučivanja i delegacija, ili na neki drugi način.

Društveno-političke organizacije su integrativni činilac samoupravnog i delegatskog sistema. Ovu svoju funkciju one ostvaruju u delegaciji koja nije samo primarni oblik izražavanja različitih samoupravnih interesa subjekata delegatskog sistema, već istovremeno i primarni oblik usklađivanja ovih interesa i njihovog povezivanja sa širim društvenim interesima i dugoročnim interesima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Upravo na ovom polju nezamenljiva je aktivnost društveno-političkih organizacija.

U procesima međusobnog povezivanja delegacija i u konferencijama delegacija, društveno-političke organizacije imaju posebnu ulogu. U konkretnoj društvenoj aktivnosti DPO se organizovano uključuju u rad konferencija delegacija kao metod rada delegacija. Konferencije delegacija nisu zamena za delegaciju i ne mogu preuzeti njenu ulogu. Uspešan rad samih delegacija, kao i organizovano učešće DPO u radu konferencija delegacija, osnovna su pretpostavka za uspešan rad konferencija delegacija. Samo pod tim uslovima one će biti uspešan metod povezivanja delegacija, a društveno-političke organizacije će i na ovaj način ostvarivati svoju integrativnu ulogu.

Za rad delegacija bitno je i delovanje DPO u iniciranju, podsticanju i razvijanju društvene kontrole radnika, radnih ljudi i građana, nad radom delegacije i delegata. Razvijanje ovih funkcija čini bitnu pretpostavku za odgovornost članova delegacija.

U celini gledano, odgovornost DPO i njihovih članova za rad delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica je velika. Ova odgovornost izrasta iz ustavne uloge DPO u celini političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, posebno u delegatskom sistemu. Stoga je neophodno aktima i odlukama DPO ustanoviti sadržaj, karakter, kao i posebne obaveze članova DPO za rad delegacija u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Uticaj i uloga DPO u delegatskom sistemu ne mogu se svesti samo na institucionalni mehanizam. Time bi se u mnogome suzila uloga ovog činioca u funkcionisanju i razvoju delegatskih odnosa. Aktivnost delegacije i delegata nije i ne može biti stvar samotoka, bez obzira na to koliko je delegatski sistem institucionalno organizovan i normativno optimalno razrađen. Uloga društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu, u razvijanju svesti o samoupravnim interesima koji se formiraju u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, kao i svesti za zajedničke i dugoročne istorijske interese radničke klase i radnih ljudi, nezamenljiva je. Svojim delovanjem DPO doprinose usklađivanju i sintezi pojedinačnih, zajedničkih i društvenih interesa u procesima odlučivanja.

Digitized by Google

Milija Komatina

Za promjene — ali pravcem revolucije

Treba li predstojeći kongres Saveza komunista da bude kongres kontinuiteta, kako se to neki pitaju i kako se već izjašnjavaju?

Pitanje bi bilo doktrinarno i apstraktno, kad iza njega ne bi bila sasvim konkretna idejna i politička stajališta.

Ako je riječ o čuvanju tradicija i vrijednosti revolucije, onda svakako ne bi trebalo da bude dileme u tom pogledu da li kongres treba tome da služi, a to znači da li treba da bude u tom smislu kongres kontinuiteta. Danas nam zaista treba žestoka borba za reafirmaciju revolucionarnih tradicija i tekovina i očuvanje osnovnog toka revolucije. Ušli smo u mnoge stranputice i zamagljeni su mnogi orijentiri. Na kontinuitetu revolucije treba da insistiramo upravo stoga da bismo reafirmisali strateške ciljeve revolucije, bez kojih bismo izgubili pravac na svom putu, i uveliko ogrezli u pragmatizmu i oportunizmu.

Ali sudbina je i pojma »kontinuitet revolucije« da se koristi u različite svrhe. Iako svi govore u ime revolucije, onim što žele i čemu doprinose, svi nijesu ni blizu revolucije. Pod izgovorom da čuvaju revoluciju, jedni bi htjeli da sve ostaje kako jeste, drugi da se stanje mijenja.

Ko je tu u pravu?

Svakako, ima nerealnih težnji ka novome i novotarija koje se nazivaju i avangardizmom, a koje s tim nemaju nikakve veze,

Digitized by Google

jer su izvan tokova revolucije. Avangardističko i nihilističko obezvređivanje svega postojećeg rađa se u glavama ljudi koji nemaju veze sa životom i koji ne mogu da shvate da ne postoji nikakva budućnost koja nema korijen u prošlom i postojećem. S tih pozicija ne može se odbacivati parola o čuvanju kontinuiteta revolucije.

Revoluciji, međutim, nisu svojstvene statičnosti i mirovanje na postojećem. Ona iziskuje i omogućava dinamiku, lomljenje kalupa, preovladavanje postojećeg. »Revolucije« — upozoravao je Veljko Vlahović — »gube svoj kontinuitet kada ljudi počnu da izjednačavaju život sa življenjem, kada se pomire sa nesposobnošću da se živi i sa neumjećem da se bori«. Življenje bez borbe — to je, u stvari, zadovoljavanje sa postojećim, nesposobnost da se nešto mijenja; to je konzervativistička koncepcija života. Ta koncepcija protivrječi vječitoj čovjekovoj težnji da mijenja postojeće stanje da bi mu bilo bolje, što je u osnovi marksističke teorije revolucije.

Različita shvatanja suštine revolucije i, na osnovu toga, kontinuiteta revolucije, ako nije riječ o jednostavnom neznanju i naivnosti, proizilaze iz različitih društvenih i idejnih pozicija. Kad se čovjeku učini da mu je sasvim dobro i da bolje ne može biti, on odustaje od promjena, a snagu, kojom raspolaže, upotrebljava za odbranu postojećeg stanja. Sigurno je da se do sada nikada tako nešto nije učinilo klasi koja stvara materijalna dobra, već samo onim klasama i društvenim grupama koje žive od tuđeg rada. »Socijalističkoj« birokratiji nikako ne bismo smjeli prepustiti stvar odbrane socijalizma, iako ona uvijek želi da se predstavlja u toj ulozi. Ona najčešće i uzvikuje parolu o potrebi čuvanja raznih kontinuiteta.

Kada, poslije pobjedonosnih etapa, revolucija uđe u korita mirnih voda i kada se počne izražavati kroz usta birokratije, dvije njene osnovne funkcije — rušilačka i graditeljska — transformišu se u jednu jedinu — funkciju apologiranja i odbrane postojećeg sistema i postojećeg stanja, pri čemu je kriterijum šta treba čuvati birokratski interes, birokratska pamet i ono za što se ona izjašnjavala i izjašnjava.

Birokratsko shvatanje kontinuiteta možemo da prepoznamo i u onim političkim izjavama u kojima se zatvaraju usta svakome ko pledira za preispitivanje, sa gledišta prakse, i takvih dokumenata kao što su Ustav i Zakon o udruženom radu. Nesporno je da su ti dokumenti naše značajne idejne tekovine, ali je više nego sporno da se mjesto tih dokumenata može i smije ocjenjivati nezavisno od života. To se čini i u ime »odbrane« autoriteta Tita i Kardelja, iako se zna da su upravo oni uvažavali praksu i na osnovu onoga što ona pruža jedne stavove dopunjavali ili mijenjali drugima. Insistiranje na kontinuitetu »papira« znači i reduciranje odbrane postojećeg, jer je to postojeće svedeno na nešto što u sebe ne uključuje cjelokupnost realnih tokova života.

Tendencija čuvanja kontinuiteta »papira«, nezavisno od onoga što postoji i što je određujuće u realnim tokovima života, rađa se iz stanja odvojenosti od života i iziskuje odvajanje od života.

Digitized by Google

Trebalo bi se pitati ima li takva tendencija veze s revolucijom, jer revolucija nije valjda nešto što postoji izvan ili pored života. Ako zapravo i postoji takva, recimo, revolucija, ostaje joj samo da životari, da se održava na nekoj ravnoteži snaga ili nemoći, ali bez izgleda da se sasvim i održi. Jer, kako je Lenjin predviđao, »Ko ne napreduje — propada«.

Naročito danas, u situaciji krize, bilo bi licemjerje koje prevršuje svaku mjeru ako bismo, u ime revolucije, htjeli da zadržimo sve onako kako jeste. A kako jeste, odavno sa zabrinutošću konstatujemo. Primjera radi, na sjednicama Odbora za pripremu platforme za 13. kongres SKJ isticano je da stagnira materijalna proizvodnja, da stagnira socijalističko samoupravljanje, da je autarkija uzela maha, da nema istinskog jedinstva, da se svi razvijaju tako kao da se spremaju da sami žive, da životni standard pada do i ispod egzistencijalne linije, da se društvena svojina rasipa i otima, da se prisvaja tuđi rad i na toj osnovi stvara novi eksploatatorski bogataški sloj, da je u krizi funkcionisanje federacije, da je rukovodstvo nepovezano sa svojom izbornom bazom, da je negativna selekcija u kadrovskoj politici i da, kao posledica svega toga, raste nepovjerenje u socijalizam.

To su činjenice koje opominju i iziskuju da se nešto, bez odlaganja, počne činiti. Šta? Ostati u tom stanju stagnacije u ime čuvanja kontinuiteta?! Svakako — ne! Neophodne su promjene. Ali kakve? Kada mi govorimo o promjenama, onda svakako treba da imamo na umu one promjene koje idu pravcem revolucije. Jer, kao što se u ime kontinuiteta, ponekad čuvaju postojeće regule, pa i one koje reprodukuju ili omogućavaju i kontrarevolucionarne tendencije, tako se i u ime revolucionarnog diskontinuiteta, ponekad otvaraju mogućnosti za napuštanje strategije revolucije i borbe za tu strategiju. Stoga treba uvijek pogledati šta stoji iza verbalnih duela o kontinuitetu i diskontinuitetu. Niti treba sve relativizirati i dovoditi u sumnju, da bi se stvarao prostor za nešto novo, niti sve proglašavati svetinjom, da bi se na taj način očuvalo ono što je zaista vrijedno i što treba čuvati. Programski ciljevi ne smiju se i ne mogu odbacivati, ali je nužno da i oni budu kritički promatrani kroz prizmu prakse, s težnjom da adekvatnije korespondiraju revolucionarna teorija i revolucionarna praksa.

U nečemu se danas treba vraćati i »nazad«, ka revolucionarnoj strategiji od koje se odustajalo. Treba priznati pogrešku ako se, u ime napredovanja, gradilo nešto u sistemu što je taj sistem činilo nefunkcionalnim, neostvarljivim, jalovim, ili, u ime demokratije i čega drugog u praksi ostavljao prostor za stihiju, koja je počela da blokira i neutrališe djelovanje organizovanih subjektivnih snaga. Takvo »vraćanje nazad« reafirmisalo bi neke osvojene tekovine i u ovom trenutku značilo bi revitaliziranje energija revolucije. Ali to ne bi bilo dovoljno. Nalazimo se u takvoj etapi, kada je pitanje mogućnosti inovacija u ideologiji i praksi postalo pitanje mogućnosti opstanka na pozicijama dinamike revolucije. U svakom slučaju, kontrarevolucionarno je svako nastojanje da se isključi il

Digitized by Google

onemogući napor za inovacijama. Ko to čini, taj brani neke pozicije, koje nikako nijesu niti mogu biti revolucionarne i istinski socijalističke. Radnici nijesu za odbranu postojećeg stanja, pa ni za apstraktne kontinuitete, oni su za inovaciju koja bi označila ostvarenje strateškog cilja — da oni budu stvarni subjekat odlučivanja i izgradnje odgovarajućih društvenih odnosa.

Do sada smo se u mnogo čemu kretali u krugu. Napuštajući jedne negativne tendencije, odlazili smo ka drugim. Treba izaći iz takvih krugova i iz nove i drugačije perspektive vidjeti mogućnost našeg uspješnijeg i stabilnijeg razvoja na liniji revolucije i socijalizma.

Kako smo se kretali u krugu najilustrativnije se može pokazati kroz odnos klasnog i nacionalnog. Od toga da nacionalno nije bilo dovoljno uvažavano u okviru borbe za socijalizam, mi smo stigli dotle da je borba za nacionalno postala takoreći primarna, bit socijalizma. Time je, u stvari, nacionalno pitanje izvučeno iz klasnog i, sasvim suprotno onome što je o tome pisao Karl Marks, mi više nijesmo sigurni da će socijalizam, makar on zaista bio demokratski, samoupravni, obezbjeđivati pune slobode i punu ravnopravnost, uključujući tu i slobodu afirmacije svake nacionalnosti i ravnopravnost u međunacionalnim odnosima, ako nacionalno pitanje nije primarno u strategiji pa čak i dnevnoj politici. Uvrtili smo u glavu da će i privreda i samoupravljanje cvjetati samo posredstvom afirmacije nacija i borbe za nacionalnu ravnopravnost. Nacionalne privrede se slave ne zato što su »privredne« već zato što su »nacionalne«!

Posljedice takvog shvatanja nacionalnog pitanja su očite. Nacionalno se ispriječilo na putu razvoja socijalističkog samoupravljanja, ono je dobilo primat, i sve drugo kaska za njim. U takvoj situaciji niti nacionalno pitanje može da pomogne socijalističkom samoupravljanju, jer je ono istrgnuto iz njega, niti socijalističko samoupravljanje može da pomogne stvarnom rješavanju nacionalnog pitanja jer je ono, upravo zbog nacionalnog pitanja, zaustavljeno na svom putu ka ovladavanju cjelinom društvenog razvoja.

Isticanje nacionalnog pitanja u prvi plan, jedan je od veoma bitnih razloga što samoupravljanje nema propust ka gornjim nivoima društva, što izostaje njegova vertikalna dimenzija.

Ako sve to imamo na umu, onda je očevidno da se u vezi sa politikom i praksom vezanom za rješavanje nacionalnog pitanja ne možemo isključivo pozivati na kontinuitet, već bi bio nužan izvjesni diskontinuitet u smislu vraćanja nacionalne problematike ka klasnoj problematici, a ne da ova prva bude nad drugom. Time se nikako ne bi odricali borbe za nacionalnu ravnopravnost, koja mora biti u našoj strategiji, ali ta borba bi se vodila posredstvom borbe za razvijanje socijalističkih samoupravnih odnosa u cjelini društva. Veliki raskorak između razvijenih i nerazvijenih, suprotno politici o nacionalnoj ravnopravnosti, pokazatelj je da ravnopravnost ne može da proizilazi iz parola i deklaracija već iz raz-

Digitized by Google

voja privrede i društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

Ni borba protiv političke birokratije policentričnog etatizma ni izdaleka nije uspješna, pored ostalog i zato što je ta birokratija našla oslonac u nacionalnom pitanju i što ona sa toga oslonca djejstvuje kao nezamjenjiva nacionalna i društvena snaga. Kako nema odgovarajućih samoupravnih odnosa u okvirima cjeline zajednice, onda se politička birokratija pojavljuje kao subjekat koji se stara o nacionalnim pitanjima, međunacionalnoj ravnopravnosti itd.

Nesigurna po prirodi stvari, jer je anahrona, istorijski preživjela za društvo koje se razvija na osnovama socijalističkog samoupravljanja, politička birokratija traži i druge oslonce, a naročito u tehnokratiji i takozvanim srednjim slojevima, to jest onim slojevima koji su se nagrabili bogatstava upravo uz njenu pomoć, jer nije štitila društvenu svojinu. Tako se spoj nacionalne birokratije sa tim slojevima manifestuje i kao spoj etatizma sa građanskim tendencijama, sa desničarstvom koje uveliko buja, a o čemu se nedovoljno i neadekvatno govori. Savez birokratije sa tehnokratijom i srednjim slojevima daje birokratiji određenu moć, koju ona koristi za rješavanje društvenih problema po svojoj ćudi, ali taj savez ne čini je toliko moćnom da uspješno rješava globalne probleme društva, samim tim što je ona vezana za uže nacionalne interese, tako da te globalne probleme često niko i ne rješava već se prepuštaju stihiji. Očito je, dakle, da nam ni u ovim pitanjima ne bi ništa pomogao apologetski kontinuitet.

Način života se rijetko spominje kao nešto što bitno utiče i na karakter društvenih odnosa. Restauracija građanskih tradicija veoma se jasno pokazuje upravo u načinu života. Ta restauracija može se tumačiti i posljedicom izvjesnih odstupanja od socijalizma i uzrokom tih odstupanja. Građanske vrijednosti i građanski pogled na svijet svakako da se negativno manifestuju na naš socijalistički i samoupravni društveni sistem. Našle su se jedna pored druge, ili u istom kotlu, dvije suprotnosti: socijalistički sistem i građansko-malograđanski način života. Oboje ne može da cvjeta. A kako je sistem nedovoljno efikasan u razvijanju imanentnog načina života i pogleda na svijet, onda taj građanski način života ima mogućnosti da se širi dajući ljudima svojstva koja ih udaljavaju od socijalizma.

I Savez komunista se kreće u krugu negativnih polariteta. Od toga da nije on, već radnička klasa, subjekt revolucije, Savez komunista se kretao ka gubljenju svog subjektiviteta. Naime, gubio je obilježje subjekta birokratske provenijencije, ali nije postajao unutrašnja snaga socijalističkog samoupravljanja, što znači da je gubio realno tle za efikasno djelovanje sa jasne političke i ideološke pozicije. S razlogom je rečeno na Odboru za pripremu platforme 13. kongresa SKJ da se Savez komunista vrtio u krugu od političkog monopola do stihije. Savez komunista nije uspijevao u punoj mjeri da bude efikasna vodeća društvena snaga, a da, niti

Digitized by Google

uzurpira socijalističko samoupravljanje držeći se političkog monopola, niti se prepušta birokratiji i malograđanskoj stihiji. Pošto to nije postizao u odgovarajućoj mjeri, Savez komunista je, da bi obezbjedio minimum jedinstva neophodnog za njegovu usmjeravajuću ulogu, kolaborirao sa centrima birokratsko-tehnokratske moći i sa tim osloncima nadomještao ono što mu istorijski pripada — da zaista bude vodeća snaga društva. U takvoj situaciji on je nužno gubio odgovarajuće revolucionarno obilježje i dobijao obilježje neke vrste interesne organizacije, to jest organizacije koja štiti određene interese, a koje interese, to je određivao trenutni odnos društvenih snaga.

Ovakav kakav je, Savez komunista nije u mogućnosti ni da dovoljno pouzdano prepoznaje nosioce nesocijalističkih i antisocijalističkih tendencija, da ih identifikuje i u personalnom vidu ispod kategorija kao što su etatizam, birokratija, desničarstvo i slično, a još manje da bude dovoljno efikasan u borbi protiv tih tendencija.

Imajući sve to na umu, možda bi bilo dovoljno za kongres da se pozabavi pitanjem izgradnje odgovarajućeg subjektiviteta Saveza komunista, a to znači da precizira idelogiju za koju treba da se bori u ovom vremenu, metod borbe za tu ideologiju i sve drugo što je preduslov da on u savremenim uslovima može biti efikasna komunistička avangarda, da izađe iz tendencija i političkog monopola i obezličenja socijaldemokratizovanjem.

U svakom slučaju, urgentno je da se, usklađivanjem potreba čuvanja revolucionarnih tradicija i potreba beskompromisnog mijenjanja postojećeg stanja, otkloni uveliko prisutna paraliza odlučivanja i deblokiraju organizovane subjektivne snage za svoju revolucionarnu i efikasnu društvenu akciju, kako bi se moglo izaći iz krize u koju trenutno sve dublje tonemo.

Digitized by Google

Milan Rakas — Milivoj Tatić

Jugoslavensko pitanje — kako dalje na Kosovu*

Dovodeći ostvarivanje zadataka iz Političke platforme SKJ o Kosovu u žižu najšire jugoslavenske javnosti, rasprava na nedavnoj sjednici Savezne konferencije SSRNJ izrazila je punu aktuelnost i trajnu vrijednost ovog dokumenta za razvoj socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva.[1] Platforma je i u ovoj raspravi potvrđena kao široka osnova svih socijalističkih snaga za efikasnu borbu protiv nacionalizma, iredentizma i za eliminiranje svih uzroka i posljedica kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu.

Svojim kritičkim vrijednovanjem četvorogodišnje aktivnosti na ostvarivanju Političke platforme Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije dao je konkretan doprinos pretkongresnoj analizi naše društvene situacije na području međunacionalnih odnosa ne samo na Kosovu, već i u cijeloj jugoslavenskoj zajednici.

Rasprava u Socijalističkom savezu istakla je u prvi plan jugoslavenski karakter zadataka iz Platforme. S tog stanovišta izne-

* U ovom prilogu je riječ o aktivnosti Socijalističkog saveza u ostvarivanju Političke platforme o Kosovu, o čemu je Savezna konferencija SSRNJ raspravljala 23. i 24. maja 1985. godine.

[1] Politička platforma za akciju SKJ u borbi za socijalističko samoupravljanje, bratstvo i jedinstvo i zajedništvo na Kosovu, donesena je na 22. sjednici CK SKJ 17. novembra 1981. godine, a na Dvanaestom kongresu SKJ usvojena je i kao kongresni dokument.

Digitized by Google

sen je i zahtjev za efikasnijim i najširim angažovanjem SSRN i drugih društvenih faktora u cijeloj zemlji, za koordinacijom i saradnjom u bržem savlađivanju nacionalističkih i drugih negativnih pojava i slabosti na Kosovu, ali i u svakoj sredini, imajući u vidu iskustva i pouke u borbi protiv kontrarevolucionarnih snaga u SAP Kosovo.

U tom smislu su sve aktivnosti u pripremi sjednice SK SSRNJ, rasprava na njoj i usvojeni stavovi, jednodušno iskazali zahtjev da se, u interesu efikasnije akcije naših subjektivnih snaga, moraju prevladati određene razlike ispoljene u prilazima i ocjenama pojedinih vidova ostvarivanja Političke platforme. Ocijenjeno je da te razlike potiču, prije svega, iz nejednakog angažovanja subjektivnih snaga na ovim zadacima u svim republikama i pokrajinama i nedovoljnog i nepotpunog informisanja o aktuelnim problemima, tokovima aktivnosti i rezultatima koje postižu subjektivne snage SAP Kosovo, SR Srbije i drugih sredina u borbi protiv albanskog iredentizma i nacionalizma, uzrokâ i posljedica kontrarevolucionarnog djelovanja u SAP Kosovo iz 1981. godine.

U analizi aktivnosti SSRN na ostvarivanju Političke platforme o Kosovu ostvaren je najširi pristup koji odgovara ustavnoj ulozi i poziciji SSRN, kao najširoj organizaciji radnih ljudi i građana, fronta organizovanih socijalističkih snaga i političkoj osnovi cjelokupnog društveno-političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Analiza je jasno pokazala da zadatke iz Političke platforme o Kosovu Savez komunista može uspješno i efikasno realizovati samo svojim djelovanjem u Socijalističkom savezu, potičući istovremeno političku aktivnost svih radnih ljudi. Pored kritičke analize tokova aktivnosti svih organizacija SSRN kao fronta u koji su uključene sve subjektivne snage od SKJ, SSJ, SSOJ, SUBNOR-a, pa do društvenih organizacija i udruženja građana, sa pozicija ustavne uloge SSRN, analizirane su aktivnosti i funkcionisanje i drugih društvenih činilaca i faktora političkog sistema delegatskih skupština i tijela, delegacija, samoupravnih organa i organizacija i zajednica, uprave i pravosuđa. U tom smislu istaknute su i funkcije SSRN, kao najšireg faktora društvene kontrole. Ta ustavna pozicija i uloga SSRN došla je do izražaja i u stavovima za dalju njegovu aktivnost u ostvarivanju Političke platforme SKJ o Kosovu koji su na sjednici SK SSRNJ usvojeni. U tim stavovima pošlo se od trajnosti zadataka i Platforme, ali je istovremeno naglašena društvena neophodnost da se neke akcije u njenoj realizaciji moraju ubrzati. To se odnosi, prije svega, na borbu za likvidaciju ilegalnih neprijateljskih organizacija i grupa i na zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca pod pritiskom. Pri tom se polazi od saznanja da svaka sporost u rješavanju ovih problema ide u prilog ostvarivanju strateških ciljeva albanskog nacionalizma i iredentizma. Zato je neophodno podići stepen odgovornosti svakog pojedinca, a naročito rukovodećih kadrova za mijenjanje stanja. Razumljivo je da će u svemu tome najteži zadatak i obavezu i dalje imati komunisti i radni ljudi iz albanske narodnosti, jer »da-

Digitized by Google

nas Albanci na Kosovu snose posebnu odgovornost upravo zato jer su većinski narod ovde na Kosovu«[2]. Ali to ne umanjuje obaveze drugih građana Kosova u borbi protiv iredente. Najveća je odgovornost subjektivnih snaga u SAP Kosovo i SR Srbiji, ali je naglašeno da mnogo više moraju dolaziti do izražaja obaveze i odgovornosti svih socijalističkih subjektivnih snaga drugih republika i SAP Vojvodine.

Ofanziva subjektivnih snaga protiv neprijatelja

Dosadašnjom akcijom subjektivnih socijalističkih snaga iredentističko-nacionalističke snage su prinuđene na povlačenje u ilegalnost, ali u novim uslovima nastavljaju s neprijateljskim djelovanjem, organizuju se, obnavljaju svoje redove i nastoje se raznim subverzivnim akcijama i dalje oglašavati.

Stabilizovanju političko-bezbjednosne situacije na Kosovu suprotstavljeno je stalno nastojanje snaga unutrašnjeg neprijatelja da, u sprezi sa ekstremnom emigracijom u inostranstvu, održi kontinuitet pojedinih oblika svojeg djelovanja. Naročito je zapažena neprijateljska propagandna djelatnost protiv sistema socijalističkog samoupravljanja. Pri tom se koriste teška privredna situacija i naše slabosti u sprovođenju programa ekonomske stabilizacije. Uočava se tendencija daljeg organizovanja ilegalnog neprijateljskog djelovanja kroz rasturanje pamfleta, pisanje parola i verbalnu neprijateljsku propagandu. »Etnički čisto Kosovo«, »Kosovo-republika« i »Velika Albanija« i dalje su strateške programske parole s kojima nastupaju albanski nacionalisti i iredentisti.

Dosadašnja iskustva pokazuju da se ovakvim ilegalnim oblicima neprijateljskog djelovanja može uspješno suprotstavljati samo najšira akcija i ofanziva narodnih masa organizovanih u razne oblike djelovanja u SSRN, širenjem fronta aktivista u mjesnim zajednicama, podružnicama na selu, u gradu, školama, fakultetima i udruženom radu. Na toj liniji sve subjektivne snage, udružene u SSRNJ, nalaze se pred još odlučnijom borbom protiv oportunizma u sopstvenim redovima, protiv neutralnosti, kolebljivosti i razvodnjavanja konkretnih aktivnosti u sprovođenju zadataka iz Političke platforme SKJ o Kosovu.

Češći napadi na društvenu imovinu, uzurpacije društvenog zemljišta i druge pojave imaju, takođe, uticaj na bezbjednosno stanje u Pokrajini. Takve pojave, koje su plod grupnosvojinskih i ličnih egoističkih materijalnih interesa, snage unutrašnjeg neprijatelja eksploatišu da umanje značaj i vrijednost socijalističkog samoupravnog sistema. Zato je naročito značajno da Socijalistički savez istraje u kontinuiranoj borbi protiv svih ovih negativnih pojava.

---

[2] Edvard Kardelj, *Politička platforma o Kosovu*, »Komunist«, Beograd, 1981, str. 40.

Digitized by Google

Na ukupno političko stanje u Pokrajini utiču mnogi ekonomski i socijalni problemi, akutna nezaposlenost, socijalno raslojavanje društva, velike socijalne razlike, birokratska i tehnokratska ponašanja i razne slabosti u kadrovskoj politici. Ne smije se potcjenjivati ni štetnost nedovoljne efikasnosti pojedinih organa uprave i pravosudnih organa u obavljanju svojih redovnih, ali za političko-bezbjednosno stanje značajnih zadataka. Sve su to životni problemi u čijem rješavanju sve subjektivne snage u Socijalističkom savezu moraju biti u stalnoj ofanzivi.

Iskustva na Kosovu potvrđuju da od osposobljavanja SSRN i savladavanja oportunističkog ponašanja zavise i u svakoj sredini rezultati ðmasovljavanja akcionog fronta borbe protiv neprijateljskog djelovanja, prodori ka najširoj akcionoj mobilizaciji radnih ljudi za otklanjanje idejno-političkih, društveno-ekonomskih i drugih uzroka i posljedica nacionalističkog i svakog drugog neprijateljskog djelovanja.

Za brže organizaciono-političko osposobljavanje svih činilaca fronta i za širenje njihove akcije od izuzetnog je značaja eliminisanje posljedica neprijateljske indoktrinacije. To naročito važi za borbu protiv iredentističke indoktrinacije jednog dijela mlade generacije, inteligencije, školske i studentske omladine. S tog stanovišta od neprocjenjivog su značaja svi oblici idejnog rada u Socijalističkom savezu i svim njegovim dijelovima i subjektima na razvijanju socijalističke društvene svijesti.

Polazeći od saznanja da je do prodora kontrarevolucionarne aktivnosti moglo doći, prije svega, zbog slabosti organizovanih socijalističkih subjektivnih snaga, njihovog oportunizma i liberalizma, nedosljednosti i odvojenosti od radničke klase i cijelog naroda, osposobljavanje SSRN za efikasnu i odlučnu akciju, naročito u društvenoj bazi, mora postati prioritetan zadatak Saveza komunista kao vodeće idejne snage u našem društvu. Oživljavanje neposredne aktivnosti građana i praktični rezultati svakodnevne borbe u rješavanju aktuelnih problema sve više vraćaju ugled SSRN u borbi za društveno-političku stabilizaciju na Kosovu. To iskustvo vrijedi i za sve druge sredine. Međutim, rasprave u Socijalističkom savezu o ostvarivanju Platforme pokazuju da ovi procesi i promjene još nisu realnost u svim sredinama. Često su spori i opterećeni formalizmom, sektaštvom, forumskim radom i drugim slabostima.

U frontu organizovanih socijalističkih snaga u SAP Kosovo preduzimaju se odgovarajuće mjere i na paralisanju uticaja inostranog neprijateljskog faktora. Ali i te mjere moraju biti mnogo više sinhronizovane i povezane s informativno-propagandnim djelovanjem svih faktora u našoj zemlji prema inostranstvu.

Iredenta ne miruje

Albanski iredentisti i nacionalisti, iako potisnuti ofanzivom subjektivnih snaga, i pored napora i postignutih rezultata tih snaga, i dalje nastavljaju organizovanu neprijateljsku djelatnost iz ile-

Digitized by Google

gale, nastojeći da se prilagode uslovima djelovanja u sadašnjoj situaciji i da, uglavnom kroz poznate oblike ilegalne aktivnosti, zadrže kontinuitet svoje podrivačke djelatnosti na nepromijenjenoj idejno-političkoj koncepciji i s nepromijenjenim ciljevima.

Pored ostataka ranije otkrivenih iredentističkih organizacija i grupa, karakteristično je da se i dalje formiraju i djeluju nove ilegalne grupe i organizacije. Za naše ocjene i procjene važan je podatak da je dvije trećine organizacija i grupa formirano poslije demonstracija iz 1981. godine. U ostvarivanju svojih ciljeva neprijatelj zloupotrebljava, pored školske i studentske omladine, čak i pionire i djecu. Za posljednjih šest mjeseci u 1984. godini organi unutrašnjih poslova otkrili su tri ilegalne neprijateljske grupe albanskih nacionalista i iredentista u kojima je bilo 42 člana.

Sredstvima pisane i verbalne propagande neprijatelj se i dalje široko koristi. Prema podacima Pokrajinskog SUP-a Kosovo, u 1984. godini registrovan je 491 slučaj ispisivanja i rasturanja ukupno 1.395 neprijateljskih parola. Iako ovi podaci pokazuju smanjenje u odnosu na 2.209 parola u 1983. godini, odnosno 4.118 u 1982. i 3.916 registrovanih parola u 1981. godini, ipak je očito da neprijatelj i na ovaj način pokazuje da ne miruje.

U periodu od 1981. do 1984. godine registrovano je rasturanje ili upućivanje na određene adrese u SAP Kosovo 4.811 primjeraka neprijateljskih pamfleta, od kojih je za neke utvrđeno da su štampani u inostranstvu.

Pritiscima neprijateljske propagande i djelovanju raznih centara neprijateljske emigracije izloženi su i naši radnici na privremenom radu u inostranstvu, naročito iz redova albanske narodnosti. Samo u prošloj godini albanskoj neprijateljskoj emigraciji je uspelo da otvori 22 kluba (20 u zapadnoevropskim zemljama i dva u SAD), a u demonstracije protiv naše zemlje da izvede od 600 do 1.000 lica. Zato je za smanjenje efekata ovih pritisaka od posebnog značaja dalje razvijanje aktivnosti klubova i drugih oblika organizovanja naših radnika u inostranstvu, ali i obezbeđivanje njihovog stalnog informisanja o stanju u zemlji i razvijanje neposredne saradnje sa sredinama u kojima žive njihove porodice i rodbina.

Sve pomenute činjenice ukazuju na to da je aktuelna političko-bezbjednosna situacija u SAP Kosovo proces u kojem svojim progresivnim djelovanjem i borbom dominiraju subjektivne socijalističke snage. Ali taj proces ozdravljenja političke situacije i dalje opterećuje neprijateljsko djelovanje s iredentističko-nacionalističkih pozicija. Negativne posljedice neprijateljskog djelovanja imaju još teži politički značaj ako se ima u vidu da su već protekle četiri godine od kontrarevolucionarnih događaja iz 1981. godine.

Zbog toga što su međunacionalni odnosi još uvijek opterećeni posljedicama dugogodišnjeg djelovanja albanskih nacionalista i iredentista, mnogi društveni problemi na Kosovu, koji inače postoje i u drugim krajevima zemlje, dobijaju i posebno međunacio-

Digitized by Google

nalno obilježje i moraju se rješavati uzimajući u obzir i ovakvo stanje međunacionalnih odnosa. Upozoravajući na ciljeve i metode djelovanja neprijatelja u SAP Kosovo, Tito je 1979. godine isticao da se SAP Kosovo »susreće sa pojačanim djelovanjem nacionalista, iredentista, neprijateljskog dijela klera i drugih idejnih protivnika. Svi oni imaju istovjetan cilj — nastoje da izazovu nezadovoljstvo Albanaca na Kosovu i da unesu razdor među njegovo višenacionalno stanovništvo. Pri tome se služi izvrtanjem činjenica o kosovskoj stvarnosti, širenjem dezinformacija, parolama neprijateljske sadržine i drugim prljavim sredstvima«[3]. Ove Titove procjene su veoma aktuelne i danas u borbi za otklanjanje uzroka i posljedica kontrarevolucionarnih događaja iz 1981. godine.

Zbog toga su organizacije SSRN i svi drugi društveni faktori okrenuti rješavanju najšireg kruga aktuelnih problema od kojih zavisi dosljedno ostvarivanje politike nacionalne ravnopravnosti, obezbjeđivanje ravnopravnog položaja svakog čovjeka, ravnopravno ostvarivanje ustavnih prava i sloboda svih naroda i narodnosti i zahtjevi za zaoštravanjem političke, društvene i zakonske odgovornosti svakog ko bilo na koji način ugrožava ili zakida ustavna prava čovjeka. To se odnosi ne samo na otvorene i grube iredentističke i druge pritiske, već i na postupak upravnih, sudskih i drugih organa, na onemogućavanje da se ostvare ista prava na rad i napredovanje, na školovanje, stanovanje, učešće u samoupravnom životu i odlučivanju, na miran, ravnopravan i bezbjedan život.

Iseljavanje — najteži politički problem

Jedinstvena je ocjena da je iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova pod pritiskom i dalje jedan od najtežih političkih problema koji kod radnih ljudi i građana izaziva zabrinutost, neraspoloženje i ogorčenje. Kad je riječ o iseljavanju pod pritiscima, onda se podrazumijevaju i psihološki pritisci, kao poslijedica svega onog što se dešavalo u prošlosti. Subjektivne snage očekuje i dalje mukotrpan proces otklanjanja ovih psiholoških pritisaka, koji će se osećati još dugo i onda kada budu eliminisani njihovi osnovni uzroci. Jer, riječ je o stanju svijesti koje se sporo i teško mijenja.

Iseljavanje pod pritiskom bitno utječe na društveno-političku stabilnost na Kosovu, kao i na svijest radnih ljudi o ličnoj i imovinskoj sigurnosti, vraćanje međusobnog povjerenja u međunacionalnim odnosima i efikasnost zaštitnih mjera koje se preduzimaju.

Pored svih aktivnosti i uloženih napora socijalističkih subjektivnih snaga u Pokrajini, kao i niza mjera koje se preduzimaju na

[3] Izlaganje Josipa Broza Tita na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SAP Kosova i Predsjedništva Pokrajinskog komiteta SK Kosova, održanoj 18. oktobra 1979. godine.

Digitized by Google

otklanjanju uzroka iseljavanja, a posebno pritiska, iseljavanje se i dalje nastavlja, mada u nešto smanjenom obimu.

Prema podacima Izvršnog vijeća Skupštine SAP Kosovo, u periodu od tri godine (1982—1984) s Kosova je iseljeno ukupno 14.362 lica srpske i crnogorske nacionalnosti. Ukupan broj iseljenih u apsolutnom iznosu je opadao od 6.646 u 1982. godini, na 4.341 u 1983, do 3.645 lica u 1984. godini.

Međutim, podatke o smanjivanju apsolutnog broja iseljenih treba interpretirati u kontekstu smanjivanja ukupnog broja srpskog i crnogorskog stanovništva na Kosovu da bi se realno sagledale političke dimenzije i dalekosežne posljedice iseljavanja na izmjenu nacionalne strukture i stanovništva u ovoj pokrajini.

Karakteristično je da u ukupnom broju iseljenih raste broj iseljenih pojedinaca, a opada iseljavanje domaćinstava i ukupan broj članova domaćinstava. Tako je broj iseljenih pojedinaca procentualno rastao u ukupnom broju iseljenih, i to sa 57% u 1982. godini i 66% u 1983, do 76,1% u 1984. godini, dok je broj iseljenih domaćinstava opadao: sa 817 u 1982. godini, na 451 u 1983, do 270 u 1984. godini. U 1982. iseljeno je ukupno 2.360 članova domaćinstava, dok se taj broj u 1983. smanjio na 1.444, a u 1984. godini na 871 lice.

Statistički podaci pokazuju da je proces iseljavanja sa sela intenzivniji nego iz gradova. Dok je iz sela sa Kosova iseljeno 5.370 lica, iz gradova se u istom periodu iselilo 3.561. Činjenica da je proces iseljavanja sa sela intenzivniji, iako je stanovništvo sela relativno slabije pokretljivo, te da se iz Pokrajine iselilo i 1.452 radnika iz radnog odnosa, ukazuju na težinu i složenost problema iseljavanja Srba i Crnogoraca. U posljednjih šest mjeseci 1984. godine od 142 porodice koje su se iselile u ovom periodu 65% su iz sela, a 35% iz gradova. Više od polovine iseljenih porodica iz sela i iz gradova posjedovalo je nekretninu koju su potpuno ili djelimično otuđile. U ukupnom broju iseljenih znatan je broj radno sposobnih i stručnih lica. Tako se, na primer, za posljednje tri godine iselila 462 radnika sa visokom stručnom spremom i 456 sa visokom kvalifikacijom; 326 sa višom stručnom spremom i 862 kvalifikovana radnika; sa nižom stručnom spremom među iseljenima je 1.546 lica i 1.503 nekvalifikovana radnika. Od ukupnog broja iseljenika najveći je broj onih sa srednjom stručnom spremom — 3.491 radnika. Među iseljenima najveći je broj individualnih poljoprivrednih proizvođača i nezaposlenih, ali je i 1.452 radnika iz radnog odnosa napustilo svoja ognjišta.

Već pomenuti podatak da se posljednjih godina povećava broj iseljavanja pojedinaca, a smanjuje iseljavanje porodica, treba kritički uzeti u obzir prilikom zaključivanja o obimu iseljavanja, jer ta činjenica najčešće ne izražava tendencije zaustavljanja procesa iseljavanja Srba i Crnogoraca, već pojavu takozvanog postepenog pripremanja za iseljavanje. Prvo odlaze pojedinci sposobni za rad, zapošljavaju se van Pokrajine, rješavaju stambene i druge probleme i stvaraju uslove za konačno iseljavanje svojih porodica.

Digitized by Google

Višestruki su i veoma složeni uzroci iseljavanja. U ličnim izjavama prilikom odlaska najčešće se navode ekonomski i porodični razlozi, a tek naknadno, poslije iseljavanja, utvrđuju se razni oblici ne samo direktnih, nego i latentnih psiholoških pritisaka, nesigurnost izazvana neprijateljskim djelovanjem, poremećeni međunacionalni odnosi, nepovjerenje i razni ekscesi kao što su silovanje, pokušaji ubistva, razbojništva, nasilnička ponašanja, poljske štete, sječa šuma, rušenje nadgrobnih spomenika i slične pojave.

U periodu 1982—1984, prema podacima PSUP Kosovo, registrovano je ukupno 311 krivičnih djela iz oblasti međunacionalnih konflikata na području SAP Kosovo, i to: 1982. godini — 102 krivična djela; u 1983. godini — 97 i u 1984 — 112 krivičnih djela. Najveći broj krivičnih djela iz oblasti međunacionalnih konflikata izvršen je u posljednje tri godine na štetu Srba i Crnogoraca — 527 od ukupno 311, dok je na štetu Albanaca izvršeno 41 krivično djelo, na štetu Turaka, Muslimana i Roma — 12 i jedno obostrano krivičnog karaktera.

U istom trogodišnjem periodu (1982—1984) podnijeto je 1.915 prekršajnih prijava iz oblasti međunacionalnih konflikata, i to u 1982. godini — 898; 1983 — 468 i u 1984 — 549 prijava.

Od ukupnog broja prekršajnih prijava (1.915) na štetu Srba i Crnogoraca odnosi se 1.295, na štetu Albanaca 599 i 61 obostranog prekršajnog karaktera.

I ovi podaci o krivičnim i prekršajnim djelima ilustriraju klimu koja utječe na proces iseljavanja Srba i Crnogoraca.

Iseljavanje Srba i Crnogoraca za SSRN je, dakle, i dalje najteži politički i ljudski problem sa kojim su u ovom času suočene sve subjektivne snage u Pokrajini. Riječ je o procesu koji traje i u kojem se, bez obzira na sve uzroke i motive, objektivno i postepeno ostvaruju nacionalističko-iredentistički ciljevi o etnički čistom Kosovu. Ovom konstatacijom ne mogu se umanjiti veliki napori koje organizovane subjektivne snage Kosova svakodnevno ulažu u konkretne aktivnosti na zaustavljanju iseljavanja i povratak onih koji su se pod pritiskom iselili. Ta konstatacija, međutim, upozorava na opasnu realnost koju moramo svi u SFRJ, a ne samo socijalističke snage na Kosovu, mnogo ozbiljnije uzimati u obzir i neuporedivo odgovornije davati sopstveni doprinos u skladu s Platformom na eliminisanju svih uzroka iseljavanja. Rješenja se vide ne samo u otklanjanju grubih pritisaka i pojedinačnih ekscesa, čega je sve manje, već i u jačanju trajnog međunacionalnog povjerenja koje je narušeno neprijateljskim djelovanjem, u efikasnom i bržem rješavanju konkretnih problema u međunacionalnim odnosima, u javnoj osudi i preduzimanju još energičnijih mjera protiv nosilaca raznih negativnih slučajeva i pojava, u jačanaju povjerenja u društveni sistem i u njegovu efikasnost, a naročito u organe bezbjednosti, pravosudne i upravne organe, u otvaranju širih prostora i uslovâ za razvoj privrede i za brže stvaranje mogućnosti za zapošljavanje.

Digitized by Google

Karakteristično je da imanja Srba i Crnogoraca koji se iseljavaju najčešće kupuju Albanci iz drugih sela i krajeva, koji u više slučajeva u nove sredine, gdje su inače tradicionalno dobri međunacionalni i susjedski odnosi, unose razne probleme i izazivaju u njima međunacionalne ekscese.

Takvi kupci često su i posrednici, emisari, koji obilaze sela i nude visoke cijene za imanja Srba i Crnogoraca (od 500 miliona do milijarde starih dinara za hektar zemlje). Pretpostavlja se da to neki od njih rade i uz finansijsku podršku neprijateljskih krugova iz inostranstva. To još nije definitivno utvrđeno. Ali se zahtijevaju od odgovarajućih organa energične mjere u ispitivanju porijekla imovine, donošenje propisa o društvenoj kontroli prometa nekretnina, društveni uticaj na porodice da odustanu od prodaje ili da imanja prodaju prvenstveno susjedima u selu, ako već ne odustaju od prodaje. Javljaju se i mišljenja da bi trebalo zakonski onemogućiti prijenos vlasništva nekretnina ili zabraniti promet nekretninama. Jasno je da i o ovim inicijativama subjektivne snage na Kosovu moraju brže zauzeti stav.

Očevidno je da bi se sa ovim »bogatim emisarima« morali efikasnije pozabaviti organi državne uprave, jer je njihova aktivnost sve šira i od neposrednog uticaja na podsticanje iseljavanja. Na taj bi se način utvrdili izvori finansijskih sredstava kojima »emisari« raspolažu i pretpostavke o njihovim vezama s neprijateljskim krugovima koji, eventualno i finansijskom podrškom, organizovano djeluju na iseljavanje srpskog i crnogorskog stanovništva sa Kosova.

U posljednje vrijeme je ipak sve više pozitivnih primjera vraćanja iseljenih Srba i Crnogoraca. Ti procesi imaju vrlo pozitivne društveno-političke posljedice. Primjeri vraćanja iseljenih imaju snažan politički utjecaj u cijeloj Pokrajini na jačanje međunacionalnog povjerenja i sigurnosti. To je za sada najefikasniji faktor ne samo za odvraćanje od iseljavanja, već i za motivaciju iseljenih da se odlučnije vraćaju u SAP Kosovo. Taj se faktor u svim svojim pozitivnim dimenzijama još nedovoljno koristi u javnim glasilima i u svakodnevnom idejno-političkom radu.

Prema podacima Izvršnog vijeća Skupštine SAP Kosovo, u periodu od septembra 1982. do kraja 1984. godine ukupno se vratilo u SAP Kosovo 1.660 iseljenih lica, od kojih je 437 primljeno u radni odnos. Među povratnicima više je pojedinaca, a broj vraćenih porodica u ovom periodu iznosi svega 110 od ukupno 4.675 iseljenih.

U daljoj aktivnosti organizovanih socijalističkih snaga mora se pojačati organizovani povratak na Kosovo svih koji to žele, imajući u vidu činjenicu da je povratak u 1984. godini (942 lica) uticao na stvaranje povoljnije atmosfere kod stanovništva srpske i crnogorske nacionalnosti. U toj aktivnosti nužno je preduzimati mjere za stvaranje većih mogućnosti i uslovâ za zapošljavanje, za organizovani povratak i prijem i pripremanje cjelovitih programa za povratak iseljenih u svakoj sredini. Ti programi moraju biti u

Digitized by Google

centru pažnje SSRN i svih organizovanih socijalističkih snaga ne samo na Kosovu, nego u svim našim sredinama na jugoslovenskom prostoru.

Analiza povratka na Kosovo onih koji su se iselili pod pritiskom ukazuje na veliki politički značaj otvorenih procesa i ostvarenih početnih rezultata, ali i na to da ukupna aktivnost na ovom području još ne zadovoljava, jer se do sada vratilo samo oko 5% ukupno iseljenih. U daljoj aktivnosti naglasak se mora staviti na organizovani povratak i prijem povratnika (zapošljavanje, stanovanje i uslovi života uopšte). Socijalistički savez mora tom pitanju u svakoj sredini pridavati prvorazredni značaj i mnogo više doprinositi rješavanju problemâ koji mogu utjecati na jačanje povjerenja i na brži povratak iseljenih pod pritiskom.

Za borbu protiv ostvarivanja etnički čistog Kosova značajan je i dolazak kadrova iz drugih sredina. Kada se ističe potreba dolaska stručnih kadrova iz drugih krajeva zemlje na Kosovo, onda se za to mora konkretnim mjerama obezbijediti interesna motivacija ne samo pojedinca, već i OUR-a. U programima ekonomskog razvoja treba planirati angažovanje kako finansijskih sredstava tako i nauke, tehnologije i odgovarajućih kadrova. Samoupravno sporazumijevanje i povezivanje udruženog rada Kosova i udruženog rada drugih sredina mora da uključi i ovu kadrovsku dimenziju razvoja. S udruženim sredstvima treba da dolaze udružena tehnologija i stručnjaci. Tako se može osigurati ostvarivanje ekonomskih projekata na osnovi udruživanja ne samo sredstava, već i stručnog rada. Pri tom valja stalno imati u vidu spomenutu činjenicu — da je i dolazak stručnih kadrova iz svih sredina na Kosovo i njihovo trajno zapošljavanje značajan konkretan doprinos borbi protiv iredente i ostvarivanja njenih strateških zamisli o etnički čistom Kosovu.

Međunacionalne odnose na Kosovu opterećuju, pored albanskog nacionalizma, srpski, crnogorski i drugi oblici nacionalističke svijesti i ponašanja. To je naročito došlo do izražaja u nastojanju da se nacionalističko-iredentističke snage poistovjete s albanskom narodnošću u cjelini. Osnovni cilj djelovanja ovih nacionalističkih snaga jeste raspirivanje mržnje protiv albanske narodnosti i povećanje međunacionalne netrpeljivosti na Kosovu, u SR Srbiji i SFRJ. Pojave antialbanskog raspoloženja nalijevaju vodu na mlin iredente i objektivno su najneposrednije uperene protiv progresivne akcije subjektivnih snaga. Zbog svih spomenutih negativnih pojava u međunacionalnim odnosima nužna je dalja idejno-politička diferencijacija, ali i odlučna i pravovremena politička akcija subjektivnih snaga u svim oblastima društvenog života, jer situacija zahteva potpuno idejno-političko i akciono jedinstvo na osnovama bratstva i jedinstva i pune nacionalne ravnopravnosti. Time će se brže prevladavati i pojedine razlike u pogledima na probleme iseljavanja sa Kosova, na uzroke ovog procesa i mjere za njegovo efikasno zaustavljanje, kao i na obezbeđivanje uslovâ za šire i brže vraćanje iseljenih pod pritiskom.

Digitized by Google

Polazeći od saznanja da je iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova jedan od strateških ciljeva velikobalkanskog nacionalizma i iredentizma i put ka ostvarivanju neprijateljske parole o etnički čistom Kosovu, u Stavovima Savezne konferencije Socijalističkog saveza je ukazala na to da je prvenstven društveno-politički zadatak svih socijalističkih subjektivnih snaga otklanjanje uzrokâ iseljavanja, njegovo potpuno zaustavljanje i stvaranje uslovâ za brži povratak na Kosovo Srba i Crnogoraca koji su se već iselili. Nužno je da subjektivne snage svake sredine taj zadatak shvate kao dosljedno ostvarivanje vlastitih obaveza koje proističu iz Platforme. Subjektivne snage u svakom dijelu naše zemlje moraju, dakle, odlučno i bez oklijevanja i kolebanja davati svoj doprinos ostvarivanju tog zadatka.

Pouke i iskustva u borbi s nacionalističkom eskalacijom na Kosovu imaju najširi značaj za našu višenacionalnu jugoslavensku zajednicu naroda i narodnosti. To iskustvo moramo dublje analizirati i teorijski uopštavati na osnovama marksističke naučne misli. Međutim, još nema svestranijih marksističkih istraživanja i studijskih radova o fenomenu nacionalističko-iredentističkog prodora na tlu SAP Kosovo, iako je u posljednje dvije godine objavljeno dvadesetak publicističkih i drugih knjiga na ovu tematiku. Većina ovih knjiga opterećena je jednostranim prilazom ovim pitanjima i ne daje prave marksističke odgovore na aktuelne probleme nacionalističkih ideologija i pojava.

Neke od ovih knjiga, zbog svoje jednostranosti, objektivno su, bez obzira na namjeru autorâ, išle na ruku nacionalističkim snagama i podsticale idejne zabune i konfuzije (zataškavanjem problemâ ili ekstremno jednostranim, nihilističkim ocjenama). Zbog toga je neophodno svu dosadašnju izdavačku produkciju o događajima na Kosovu podvrći marksističkoj kritičkoj valorizaciji. Na tom zadatku moraju više doprinosa davati naši teorijski časopisi, naučni skupovi, javne tribine, okrugli stolovi, štampa, a naročito marksistički centri, naučno-obrazovne i kulturne institucije. Ta aktivnost mora da bude ustaljena obaveza svih organizovanih subjektivnih socijalističkih snaga u SSRN kao najširem frontu. Ostvarivanje te obaveze danas je, izuzetno aktuelno za celu zemlju. Na tu aktuelnost nas upozoravaju mnogi nacionalistički ispadi i nasrtaji nacionalizma i nacionalističkih shvatanja u mnogim oblastima društvenog života — od ekonomije do kulture u čitavoj našoj zemlji, koji u suštini znače oblik oživljavanja u revoluciji poraženih raznih građanskih, etatističko-birokratskih,anarholiberalističkih i drugih snaga koje nastoje zloupotrebljavati aktuelne ekonomske probleme i zastoje u razvoju socijalističkog samoupravljanja.

Zajedničke obaveze

U cjelokupnoj društveno-političkoj aktivnosti na ostvarivanju zadataka koji proizlaze iz Političke platforme o Kosovu sve organizovane socijalističke snage, sa Savezom komunista Kosova na čelu,

Digitized by Google

posebnu pažnju su posvetile bržem društveno-ekonomskom i materijalnom razvoju Pokrajine kao osnovi za življi i snažniji razvoj društveno-ekonomskih socijalističkih samoupravnih odnosa i za bržu stabilizaciju političkog i bezbjednosnog stanja u Pokrajini. Težište aktivnosti bilo je usmjereno na ostvarivanje osnovnih ciljeva i zadataka prve faze Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, a naročito na povećanje proizvodnje i produktivnosti rada, ostvarivanje utvrđene politike cena, zaposlenosti, rasterećenja privrede i njenu finansijsku konsolidaciju, smanjenje troškova poslovanja i povećanje ukupne efikasnosti privređivanja.

Ostvarivanje tih zadataka zahtijevalo je povećane napore svih privrednih subjekata i udruženog rada u cjelini, radi prilagođavanja novim uslovima privređivanja, u kojima veća produktivnost rada i ekonomičnije i efikasnije privređivanje treba da postanu trajna i stabilna osnova većeg dohotka i poboljšavanja životnog standarda radnih ljudi i građana.

Neophodan uslov za uspješno rješavanje ispoljenih problema je brži razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i samoupravno udruživanje i povezivanje privrede Kosova s organizacijama na cijelom jugoslavenskom prostoru.[4]

Raspodjelom ukupnih stalnih sredstava Fonda za privredno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo u periodu od 1981—1985. godine obezbjediće se za SAP Kosovo 97.064,2 miliona dinara ili 42,6% od ukupnih sredstava.

Sredstva koja će se doznačiti SAP Kosovu po osnovu dodatne mjere (0,03) do kraja tekućeg petogodišta, prema prvim proračunima, iznose oko 3.745,0 miliona dinara (tekuće cijene), što, zajedno sa sredstvima u visini od 97.064,2 miliona dinara čini sumu od 100.809,1 miliona dinara.

Polovina ovog iznosa, 50.405,1 miliona dinara, biće doznačene SAP Kosovu iz Fonda na ime obaveznog dijela, a drugi dio od 50.405,1 milion dinara na ime udruživanja rada i sredstava.

Zaključno sa 31. decembrom 1983. godine, iz Fonda je doznačen SAP Kosovu, na ime obaveznog dijela sredstava, iznos od 16.071,7 miliona dinara. Na ime obaveza za 1983. godinu doznačeno je 12.613,5 miliona dinara, odnosno 97,5% od utvrđene akontacije, dok je 4.058,1 miliona dinara doznačeno na ime dijela sredstava planiranih za udruživanje u toku 1983. godine, a shodno Zakonu o stalnim sredstvima Fonda federacije. Na ime udruživanja rada i sredstava doznačeno je 3.445,3 miliona dinara, što znači da je obaveza izvršena sa 27,94% jer je finansijskim planom Fonda

[4] »Samoupravno udruživanje i povezivanje OUR-a na Kosovu i, posebno, sa OUR-ima na cijelom jugoslavenskom prostoru presudan je faktor integrisanja privrede Kosova sa privredom Srbije i Jugoslavije, za njen brži razvoj i napredak. Naime, radni ljudi na Kosovu mogu ovladati proširenom reprodukcijom i savladati sve birokratsko-tehnokratske prepreke na tom putu samo kroz samoupravno udruživanje s radnim ljudima iz cele zemlje. To, naravno, važi i za OUR-e i radne ljude u svim republikama i SAP Vojvodini« (*Politička platforma o Kosovu*, »Komunist«, Beograd, 1982, str. 48).

Digitized by Google

bilo predviđeno da se ovim putem realizuje 12.327,2 miliona dinara. Od 1. februara do 31. jula SAP Kosovu je po tom osnovu uplaćeno 1.711,3 miliona dinara. Međutim, od tog iznosa doznačeno je 915,8 miliona dinara na ime obaveze za 1983. godinu, što znači da je na ime dela za udruživanje za 1984. godinu do 31. jula 1984. godine uplaćeno 855,5 miliona dinara, odnosno 4,7% od ukupno predviđenih sredstava za udruživanje u 1984. godini.

Planirana sredstva fonda federacije za udruživanje sa privredom SAP Kosovo za period 1981—1984. godine iznose ukupno 48.812,4 miliona dinara, dok obaveze po potpisanim samoupravnim sporazumima za period 1981—1985. iznose 17.489,9 miliona dinara, odnosno 35,8% u odnosu na četiri godine planskog perioda. Ostvareni priliv za period od 1. januara 1981. do 30. juna 1984. godine iznosi 14,2% od ukupno stvorenih obaveza za period 1981—1985. godine.

Do sada je u Privrednoj komori Kosova ponuđeno preko dve stotine inicijativa za realizovanje programa na osnovi samoupravnog udruživanja rada i sredstava na različitom stupnju pripremljenosti od strane organizacija udruženog rada socijalističkih republika i Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine. Od ukupnog broja ponuđenih inicijativa oko 28% su na nivou predinvesticione, odnosno investiciono-tehničke i ekonomske dokumentacije, oko 50% su inicijative sa datim orijentacionim vrijednostima investicionih ulaganja, a kod nekih (do 20%) i sa brojem novoprimljenih radnika, dok je 22% inicijativa dato u vidu ideja, s predlogom za dalje istraživanje ekonomske i društvene opravdanosti njihovog ostvarivanja.

U SAP Kosovo u protekle četiri godine (1981—1984) ovog planskog perioda zaključeno je 98 samoupravnih sporazuma o udruživanju rada i sredstava. Predračunska vrednost ulaganja po ovim sporazumima je 89.132,9 miliona dinara, od čega su udružena sredstva Fonda 36.279,4 miliona dinara, odnosno 40,7%. Realizacijom ovih sporazuma zaposliće se više od 23.000 radnika.

Ako zaključene sporazume posmatramo prema oblicima udruživanja, možemo konstatovati da je 40 sporazuma zaključeno na dohodovnim odnosima, 32 na kreditno-dohodovnim i 26 na kreditnim odnosima.

U razdoblju od četiri godine, od ukupno 98 potpisanih sporazuma najviše ih je zaključeno sa OUR-ima iz SR Srbije (31), iz SR Hrvatske (18), iz SR Slovenije (20), iz SAP Vojvodine (8), iz SR Bosne i Hercegovine (6) i sa po jednom OUR iz SR Crne Gore i SR Makedonije. Udruživanjem sredstava OUR iz više republika i autonomnih pokrajina zaključeno je 10 sporazuma, kao i tri sporazuma o udruživanju u okviru SAP Kosova.

I pored neospornih početnih rezultata, samoupravno udruživanje rada i sredstava između kolektivâ sa Kosova i kolektivâ iz drugih krajeva zemlje ne teče željenim tokom niti je u srazmeri sa zahtjevima, mogućnostima, mnogim kontaktima, inicijativama i dogovorima koji su u vezi s tim u posljednje četiri godine činje-

Digitized by Google

ni. Za to vrijeme potpisano je 98 samoupravnih sporazuma o zajedničkoj izgradnji novih ili o modernizaciji postojećih privrednih kapaciteta na Kosovu, ali se oni vrlo teško pretaču u stvarnost. Do sada je završeno 16 objekata (četiri u 1982. i 1983. i jedan u 1984. godini), a predviđa se da će u 1985. godini biti završeno daljih sedam objekata.

Od svih objekata koji su završeni i aktivirani u 1984. godini čest je locirano u razvijenim a četiri u nerazvijenim opštinama. Ukupna predračunska vrijednost objekata koji su završeni i aktivirani tokom 1984. godine iznosi 554,8 miliona dinara. Od toga udružena sredstva, odnosno ulaganja OUR-a socijalističkih republika i SAP Vojvodine u objektima u SAP Kosovo iznose 2.215,5 miliona dinara. Ti objekti zapošljavaju 2.184 radnika.

U objekte čiji se završetak očekuje 1985. godine uložiće se 4.876,9 miliona dinara od čega će OUR-i i republike i pokrajine Vojvodine uložiti 1.855,4 miliona dinara. U tim objektima zaposliće se 2.029 radnika.

Kad je riječ o daljnjem razvoju društveno-ekonomskih odnosa u SAP Kosovo, a naročito o povezivanju udruženog rada iz Pokrajine s udruženim radom u drugim sredinama na nivou SFRJ, Socijalistički savez se mora zalagati za to da se u ukupnom društveno-ekonomskom razvoju organizacije udruženog rada povezuju neposredno i bez mnogo društveno-političkog i državnog posredovanja u kojem se često zapostavljaju ekonomski interesi radničke klase i udruženog rada. U podsticanju i koordiniranju takvog samoupravnog udruživanja rada i sredstava značajne obaveze ima Privredna komora Jugoslavije.

Udruživanje rada i sredstava ima najširi ekonomski i politički značaj za savladivanje autarkičnih i partikularističkih tendencija koje su uvijek bile podsticajno i plodno tlo nacionalističkih tendencija i pojava. To samoupravno udruživanje rada i sredstava je najkonkretniji doprinos jačanju samoupravnog jedinstva radničke klase Jugoslavije. Udruženi rad mora biti osnova za svestranu integraciju društva u cjelini na osnovama socijalističkih samoupravnih odnosa, bratstva i jedinstva i socijalističkog patriotizma. Na toj osnovi mogu se uspješno savladivati i zatvaranja i negativni utjecaj nacionalističkih vrijednosti u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, informisanja, umjetničkog i drugog stvaralaštva.

Borba za omladinu

Obrazovno-vaspitni proces, kao i naučna i kulturna djelatnost na Kosovu, bili su, kao što je poznato, najznačajnije područje dugogodišnjeg nacionalističko-iredentističkog djelovanja u kojem je naročito došla do izražaja indoktrinacija studentske i školske omladine. Akcijom naših socijalističkih subjektivnih snaga, naročito onih na Kosovu, stanje u ovoj oblasti se dosta stabilizovalo. No,

Digitized by Google

posljedice neprijateljskog djelovanja se još osjećaju i moraće se duže vrijeme otklanjati.

Proces idejno-političke diferencijacije među prosvjetnim, naučnim i kulturnim radnicima doprinio je jačanju aktivnosti organizovanih snaga društva u ovoj oblasti života i rada. Front aktivista postepeno se, ali još uvek sporo, širi. Značajna smetnja tome jesu pojave oportunizma, neutralnosti, iščekivanja ili verbalnog izjašnjavanja za stavove i ocene Saveza komunista. Zato se sada postavlja pitanje: kako povećati kvalitet u idejno-političkoj diferencijaciji i kako brže i efikasnije osigurati praktično, konkretno, jasno i angažovano opredjeljivanje i ponašanje svih kadrova u skladu s potrebama još odlučnije borbe protiv nacionalističko-iredentističke ideologije i djelovanja. U traganju za odgovorom na to pitanje sve je više kritike prema pasivnom držanju, formalizmu i neutralizmu, prema takvim pogledima i shvatanjima koji pod idejno-političkom diferencijacijom podrazumevaju samo distanciranje od nacionalističkih neprijateljskih snaga ili njihovu verbalnu osudu. Socijalistički savez mora i javno podržavati svako odlučno opredjeljenje u borbi protiv iredente, jer ima pojava i pokušaja iredente da se proces idejno-političke diferencijacije i njegovi najistaknutiji nosioci predstave kao protivnici inteligencije i kao obračun sa onima koji se bore za interese svoje nacije. Ne rijetko naše aktiviste iredenta nastoji predstaviti i degradirati u narodu i kao karijeriste. Organizacije i rukovodstva Socijalističkog saveza moraju se još odlučnije i javno suprotstavljati takvim pokušajima svojim neposrednim političkim radom u narodu.

Dosadašnje aktivnosti na oživljavanju i organizovanijem sprovođenju idejno-političkog rada i marksističkog obrazovanja prosvjetnih radnika od osnovnih škola do univerziteta daju postepeno pozitivne rezultate. To je zapaženo naročito na području jačanja idejno-vaspitne uloge obrazovnog sistema i u konkretizaciji dugoročnijih zadataka na obezbjeđivanju socijalističke samoupravne usmjerenosti mlade generacije. U istom pravcu djeluje i sve organizovanija praksa masovnog idejno-vaspitnog i društveno-političkog rada u SSRN; rad sa roditeljima i učenicima, idejno-politička aktivnost omladinskih i drugih društvenih organizacija koje okupljaju mlade.

Sve redovnije se održavaju stručni i politički seminari i savjetovanja za sve prosvjetne radnike na Kosovu, na kojima se razvijaju sposobnost i savremene metode za marksističko interpretiranje nastavnih sadržaja i udžbenika i usmjeravanje ukupnog obrazovno-vaspitnog procesa kao i bitne osnove za izgrađivanje socijalističke samoupravne svesti kod mladih.

Posebna pažnja posvećena je analiziranju idejno-marksističke zasnovanosti nastavnih programa, udžbenika i ostale školske literature, a naročito udžbenika na albanskom jeziku, za istoriju, poznavanje prirode i društva i literature za izučavanje jezika i književnosti.

U okviru SR Srbije radi se na donošenju jedinstvenog nastavnog plana i programa za osnovno obrazovanje koji bi obezbijedio

Digitized by Google

jedinstvo sistema osnovnog obrazovanja na teritoriji cele republike i stvorio uslove za svestraniju saradnju i zajednički rad u izdavanju udžbenika i priručne literature, na stručnom i idejno-političkom usavršavanju nastavnog osoblja, ali i za kretanje učenika bez upisnih barijera. Jedinstveni plan i program za osnovno obrazovanje već je donijet u SR Srbiji van pokrajina i u SAP Vojvodini, dok se u SAP Kosovo s njegovim donošenjem kasni. Očito je da će odgovarajuća tijela SSRN na Kosovu morati insistirati na bržem ostvarivanju tog zadatka.

Utvrđeni su, takođe, osnovni pravci za dogradnju sistema srednjeg usmjerenog obrazovanja u SR Srbiji. Sada predstoji rad na zajedničkom donošenju jedinstvenih planova i programa za ovaj stepen obrazovanja. Na taj će se način i na ovom nivou školovanja, uz poštovanje izvjesnih specifičnosti, obezbijediti viši stepen zajedništva i saradnja u pripremi i izdavanju udžbenika i u rešavanju drugih zajedničkih problema u cijeloj SR Srbiji.

U 1982, 1983. i 1984. godini radila je zajednička radna grupa društveno-političkih radnika i stručnjaka iz SR Makedonije, SR Crne Gore, SR Srbije i SAP Kosovo na donošenju jedinstvenog programa albanskog, kao maternjeg jezika albanske narodnosti u ove četiri društveno-političke zajednice.

U SR Crnoj Gori je sopstvenim snagama pripremljeno i već se koristi u nastavi oko tridesetak udžbenika na albanskom jeziku, a ostali se uzimaju iz SR Makedonije i SAP Kosovo. Međutim, mali tiraži ovih knjiga izazivaju velike troškove ne samo štampanja, nego i stručno-pedagoške pripreme i stvaranja. Tako, na primer, jedan primerak bukvara ili čitanke na albanskom jeziku dotira se sa preko 150.000 starih dinara. I s tog gledišta je aktuelno brže dogovaranje o saradnji na zajedničkoj pripremi svih udžbenika na albanskom jeziku. Sigurno je da takvu saradnju treba što pre uspostaviti u pripremi i izdavanju udžbenika i za druge narodnosti u Jugoslaviji.

. Za brže prevazilaženje organizacionih i drugih slabosti u oblasti kulture Socijalistički savez Kosova u praksi svakodnevnog rada treba da podstiče šire razmjenjivanje i korišćenje iskustava iz drugih naših krajeva s nacionalno mješovitim stanovništvom, u kojima se već duže vrijeme zapažaju vrlo pozitivni rezultati u bogaćenju međunacionalnih odnosa, jačanju jedinstva i socijalističkog samoupravnog zajedništva. Tako, na primjer u SAP Vojvodini mnoga kulturno-umjetnička društva sa svojim programima su mjesta za zbližavanje mladih, a ne za podvajanja po nacionalnoj osnovi.

Poslije kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu 1981. godine i u SR Makedoniji su, takođe, napušteni nacionalni kriteriji u formiranju raznih oblika aktivnosti i amaterskog stvaralaštva u kulturi. Obrazovana su zajednička društva koja njeguju folklorne tradicije naših naroda i narodnosti, okupljaju omladinu iz svih nacija i doprinose njegovanju i razvijanju bratstva i jedinstva.

Digitized by Google

Kulturno-umjetnički amaterizam u SAP Kosovo ima veliki značaj s obzirom na to da ima masovni karakter i da obuhvata velik broj kulturnih pregalaca u svim sredinama. U Pokrajini postoji 315 amaterskih kolektiva sa 1.271 sekcijom kojima je obuhvaćeno 21.520 amatera. Ostvarena je već značajna saradnja kulturno-umjetničkih društava i grupa sa Kosova sa kulturno-umjetničkim društvima iz drugih socijalističkih republika i SAP Vojvodine. U toku 1984. godine društva i grupe i ansambli sa Kosova učestvovali su na 15 republičkih i saveznih festivala i drugih kulturno-umjetničkih manifestacija. Istovremeno, gotovo u svim opštinama na Kosovu gostovala su profesionalna pozorišta, istaknuti muzički ansambli zabavne i ozbiljne muzike, solisti i drugi kulturno-umjetnički ansambli i sastavi iz svih krajeva zemlje.

No, i pored svih ovih rezultata, poznato je da se i pojedinim kulturnim aktivnostima, uslijed nedovoljnog angažovanja subjektivnih snaga, doprinosilo podsticanju nacionalističko-iredentističke svijesti. To je došlo do izražaja i manifestovalo se u sadržaju programa pojedinih kulturno-umjetničkih društava, zatim u određenim oblicima i sadržajima kulturne saradnje sa NSR Albanijom, putem estrade, ne kritičkim odnosom prema kulturno-istorijskom nasleđu i slično. Sve te slabosti i idejni promašaji mogli su se dešavati zbog toga što su u aktivnostima subjektivnih snaga na ovim i drugim pitanjima često zapostavljani radničko-klasni sadržaji kulture i što je dio subjektivnih snaga bio zapljusnut nacionalizmom.

U cjelokupnoj aktivnosti u oblasti vaspitanja, obrazovanja, nauke i kulture sve se veći značaj pridaje podsticanju programa povezivanja i saradnje sa školama, univerzitetima, raznim društvenim organizacijama i ustanovama na području obrazovanja, nauke i kulture van SAP Kosovo. U tom pravcu su usmjerene i aktuelne aktivnosti na daljem razvoju osnovnog vaspitanja i obrazovanja, na socijalističkom samoupravnom preobražaju višeg i visokog obrazovanja u SAP Kosovo, na utvrđivanju programa samoupravne transformacije i racionalizacije mreže i kapaciteta višeg i visokog obrazovanja. U toku je, takođe, utvrđivanje društvenih opredjeljenja o godišnjem, srednjoročnom i dugoročnom planu rada Akademije nauka i umjetnosti Kosova u kojem dominiraju zahtjevi da naučne djelatnosti u Pokrajini moraju više odgovarati na probleme ekonomskog razvitka, rješavanje aktuelnih tehnoloških i drugih pitanja, oslanjajući se pri tom na ukupne rezultate ostvarene u zemlji i na saradnju s akademijama nauka i umjetnosti u svim republikama i SAP Vojvodini.

Saradnja obrazovnih i naučnih institucija na cijelom jugoslovenskom prostoru nije na nivou koji je objektivno moguć i potreban, kako sa stanovišta bržeg privrednog i uopšte društvenog razvoja tako i sa stanovišta jačanja naučnih, kulturnih, obrazovnih i drugih pretpostavki za dalji razvoj bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti. Još uvijek je spor proces otvaranja institucija na Kosovu. Ali, analiza Savezne konferencije SSRNJ poka-

Digitized by Google

zuje, takođe, da se naučne, obrazovne i kulturne ustanove van Kosova često načelno i deklarativno izjašnjavaju za saradnju, ali praktičnih rezultata je malo. Saradnja se pretežno odvija u zvaničnim formama (gostovanja i slično), bez neposredne komunikacije stvaralačkih timova, pojedinaca i ustanova. Nedostaje stalna cirkulacija naučnih i drugih informacija koje treba da motivišu na dublju i širu saradnju. Slabosti u međusobnom informisanju ozbiljna su prepreka bržem razvoju naučne i kulturne saradnje.

Za još brži razvoj saradnje i povezivanja u oblasti obrazovanja, nauke i kulture na cijelom jugoslovenskom prostoru Socijalistički savez mora insistirati na stvaranju i ostvarivanju zajedničkih projekata sa zajedničkim jugoslovenskim temama koji moraju biti osnova saradnje. U takve zajedničke teme za naučno-istraživački rad spadaju i mnogi zadaci iz Političke platforme o Kosovu.

Naučna djelatnost nije do sada dovoljno analizirana sa stanovišta njene uloge u ostvarivanju Političke platforme. No, i bez šire analize jasno je da je neophodno podsticati udruživanje i saradnju naučnoistraživačkih potencijala, naročito u funkciji rješavanja aktuelnih ekonomskih i drugih društvenih problema. Socijalistički savez i njegova rukovodstva se moraju izboriti za to da se brže prevladava praksa u kojoj, umjesto naučnih osnova za investiciona ulaganja i druge važne odluke, preovlađuje stihija voluntarizma i subjektivizma čije su negativne posljedice nesagledive.

Pored pomoći iz Fonda federacije za brži razvoj nerazvijenih republika i SAP Kosovo, ova Pokrajina dobiva značajna sredstva iz budžeta federacije za razvoj društvenih djelatnosti i službi. S obzirom na iskustva iz prošlosti, očito je da o trošenju tih sredstava mora postojati šira društvena kontrola. Valja imati u vidu činjenicu da ova sredstva mogu materijalno da podrže zajedničke projekte i saradnju u oblasti obrazovanja, nauke i kulture. Zato je neophodno, pored podruštvljavanja upotrebe sredstava Fonda, ostvariti i širu kontrolu i podruštvljavanje funkcija sredstava koja se SAP Kosovu dodjeljuju iz budžeta federacije. U tome značajnu ulogu ima i kontrolna funkcija Socijalističkog saveza.

Socijalističko samoupravljanje — brana od kontrarevolucije

Analiza SK SSRNJ potvrdila je ocjenu iz Političke platforme SKJ o Kosovu da su upravo zaostajanjem u razvoju socijalističkog samoupravljanja, potiskivanjem uloge samoupravnih organa i delegatskih skupština i jačanjem birokratsko-etatističkih centara otuđene moći u SAP Kosovo stvoreni objektivno povoljni uslovi za prodor raznih antisocijalističkih, a prije svega nacionalističko-iredentističkih snaga i shvatanja. Praktični problemi u prevladavanju prisutnih deformacija i antisocijalističkih utjecaja ukazuju na marksističku zasnovanost Bakarićevih analitičkih ocjena, po kojima je eskalacija albanskog nacionalizma na Kosovu uzrokovana

Digitized by Google

»velikom snagnacijom u razvoju samoupravnih odnosa« i »prisutnom orijentacijom na zatvaranje, — na pravljenje monopola sa strane političke strukture društva i monopola nasuprot Jugoslaviji«[5].

»Stvaranje nesamoupravnih odnosa i političkog monopola na Kosovu dovelo je, isticao je V. Bakarić, do toga da se moralo stvoriti nešto drugo.«[6] Zbog toga je odlučniji razvoj samoupravnih odnosa, delegatskog sistema i svih institucija ukupnog političkog sistema trajna osnova i nezamjenljivo oružje konačnog otklanjanja svih uzroka i posljedica kontrarevolucionarne aktivnosti u ovoj pokrajini. Upravno-sudske, zakonske i druge mjere i akcije mogu imati svoj puni smisao i ulogu u borbi protiv velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma i nacionalizma svih boja samo ako su usklađene s odlučnom akcijom na savlađivanju zaostajanja u socijalističkim samoupravnim odnosima, na afirmaciji i jačanju neposredne uloge samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana i svih njihovih delegatskih tela, organa i asocijacija.

Zato se osposobljavanje cjelokupnog samoupravnog i društvenog mehanizma za efikasno djelovanje i ostvarivanje ustavnih i zakonskih funkcija ističe kao jedan od prioritetnih aktuelnih zadataka SSRN na Kosovu. Afirmacija svih vrednosti našeg demokratsko-samoupravnog socijalističkog sistema i odlučivanja i borba za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa — najsigurniji su put za definitivan obračun s nacionalističko-iredentističkom ideologijom i njenim utjecajem.

Razvoj samoupravne prakse i odlučno suzbijanje negativnih pojava, nezakonitosti i slabosti u ostvarivanju uloge pojedinih društvenih organa, najefikasnije su sredstvo i za suzbijanje inostranog neprijateljskog propagandnog djelovanja koje je sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma usmjereno protiv socijalističkog samoupravljanja kao temeljne tekovine naše revolucije i osnovnog društveno-ekonomskog odnosa u socijalističkoj federativnoj zajednici svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Nerazvijeno samoupravljanje, tehno-birokratski monopoli i zaostajanje u ekonomskom i kulturnom razvoju Kosova, kao i u drugim našim sredinama, potenciraju međunacionalne probleme i otežavaju njihovo razrješavanje.

U svakodnevnoj praksi sve se više prevazilaze birokratsko-tehnokratski odnosi i pojave da se odluke od kapitalnog značaja donose u uskim grupama. Ali se još uvijek osjeća utjecaj pojedinaca i grupa s tehnokratsko-birokratskih pozicija i potcjenjivanje uloge radničke klase. To se naročito izražava u nepravilnostima pri zapošljavanju, prilikom ostvarivanja pojedinih prava radnih ljudi i građana, pri rješavanju stambenih problema, premještaja radnika na druga radna mjesta i slično.

Još ima dosta slabosti u funkcionisanju delegatskog sistema, upravnih, sudskih i drugih organa društveno-političkog sistema,

[5] Intervju Vladimira Bakarića, »Vjesniku« od 25. decembra 1981.
[6] Ibid.

Digitized by Google

čije je političko osposobljavanje za efikasan rad jedan od prioritetnih zadataka SSRN.

Analiza koju je sačinila Savezna konferencija SSRNJ pokazuje da u stvaranju odgovarajućih pravnih osnova za rješavanje aktuelnih problema ima još dosta sporosti i iščekivanja. Zbog toga se neka životna pitanja građana ne mogu uspješno rješavati. To negativno utječe na političku situaciju. Riječ je, na primjer, o uslovima za poništavanje kupoprodajnih ugovora sklopljenih pod pritiskom ili drugim nepovoljnim uslovima, o ispitivanju porijekla imovine kupaca nekretnina, o regulisanju prometa nekretnina i onemogućavanju raznih profitera koji se time bave, pod sumnjivim pravno-političkim uslovima, o otklanjanju normativnih zapreka za brže zapošljavanje onih koji se vraćaju na Kosovo i slično.

Iskustvo u borbi protiv kontrarevolucije na Kosovu pokazuje da je naročito neophodno povećati osjetljivost pravnog sistema u cjelini za probleme međunacionalnih odnosa, pa u tom sklopu i sankcije za svaku povredu nacionalne ravnopravnosti, prava i sloboda građana.

Polazeći od svakodnevnih problema u provođenju Platforme, neophodno je još organizovanije i šire nastaviti sa započetim izmjenama i dogradnjom samoupravnih općih akata u organizacijama udruženog rada u cilju otklanjanja svih slabosti koje ometaju ostvarivanje istinske ravnopravnosti u udruženom radu. Dosadašnji rezultati u izmjenama normi koje su favorizovale nacionalni kriterij u zapošljavanju ili raspodjeli dohotka, poznavanje jezika kao uslova za zapošljavanje i osnov za sticanje dohotka i slično imaju pozitivan utjecaj. Sva ta pitanja morala bi još u većoj mjeri da budu dio svakodnevne pažnje i aktivnosti organizacija sindikata i Socijalističkog saveza, organâ samoupravne radničke kontrole, društvenih pravobranilaca samoupravljanja, delegacija, njihovih tijela i skupština.

U daljem razvoju političkog sistema poseban značaj sa stanovišta aktuelnih pitanja borbe protiv iredentističko-nacionalističkih pojava i shvatanja ima jačanje ustavnosti i zakonitosti u svim oblastima društvenog života, efikasnosti državne uprave, pravosudnih organa i svih delegatskih skupština, radničkih savjeta, odborâ radničke kontrole i drugih sličnih organa. Kako je poznato, slabosti u funkcionisanju političkog sistema sada se i dublje sagledavaju u cijeloj zemlji. U tom svjetlu nužno je naročito razmatrati efikasnost federalnih organa i organa u SR Srbiji i SAP Kosovu u borbi protiv svih uzroka i posljedica kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu.

Polazeći od zadataka iz Platforme i zaključaka Jedanaeste sjednice CK SKJ, Socijalistički savez mora insistirati na tome da se razvoj političkog sistema u cijeloj SR Srbiji, sa SAP Kosovom i Vojvodinom, stalno odvija u smislu bržeg razvoja neposrednih socijalističkih samoupravnih odnosa i integracije udruženog rada i drugih samoupravnih subjekata. Tako će se stvarati povoljniji uslovi za efikasnije savlađivanje etatističko-birokratskih tenden-

Digitized by Google

cija i zatvaranja u pojedinim organima republika i pokrajina i drugih antisamoupravnih pojava. Jer, i analiza Savezne konferencije SSRNJ je potvrdila da se SR Srbija sa SAP Kosovom i Vojvodinom, kao jedinstvena socijalistička samoupravna i državna zajednica, može uspješno, u okviru SFRJ, razvijati samo pod uslovima stalne borbe i protiv centralističkih i protiv separatističkih tendencija.

Kada je riječ o Socijalističkom savezu kao najširoj osnovi političkog sistema, valja naglasiti da analiza Savezne konferencije SSRNJ o ostvarivanju zadataka iz Platforme SKJ o Kosovu jasno upućuje na nužnost daljnjeg proširivanja i jačanja neposredne aktivnosti SSRN kao fronta svih organizovanih socijalističkih snaga u svakom selu, školi, radnoj sredini i mjesnoj zajednici. Iskustva s Kosova u tom smislu vrijede za sve sredine u Jugoslaviji. Bez samozadovoljstva postignutim, nužno je koristiti pozitivna saznanja i iskustva i kroz neposredno djelovanje SSRN u narodu jačati budnost i osjetljivost svake sredine na sve pojavne oblike nacionalizma, iredentizma i drugih neprijateljskih shvatanja i ponašanja. Iskustva pokazuju da se samo ofanzivnom i širokom akcijom naroda, koju mora inicirati SSRN, mogu najsigurnije savlađivati oportunizam, kolebljivost i pasivnost, eliminirati neprijateljsko oglašavanje i djelovanje. To vrijedi ne samo za borbu protiv iredente i nacionalizma na Kosovu, već također za ulogu Socijalističkog saveza u mobiliziranju radnih ljudi u čitavoj jugoslovenskoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici u borbi protiv nacionalizma koji je, koristeći naše slabosti, krenuo u ofanzivu u svim republikama i pokrajinama. A kad je riječ o stanju na Kosovu, valja još jednom reći da analiza Savezne konferencije SSRNJ kristalno jasno potvrđuje kako, uz sve napore subjektivnih snaga na Kosovu, nije moguće definitivno eliminirati uzroke i posljedice kontrarevolucionarnih događaja bez još mnogo odlučnijeg jedinstvenog djelovanja svih progresivnih snaga na jugoslovenskom prostoru u ostvarivanju zadataka iz Političke platforme SKJ o Kosovu. Ukratko: stanje na Kosovu i dalje mora biti velika i stalna briga svih progresivnih snaga naše zemlje u interesu nezavisnosti i integriteta socijalističke samoupravne zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Moramo stvarati takvu klimu da svaki naš građanin, svaki Jugosloven, osjeća u punom smislu riječi uzroke i posljedice kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu kao veliko zlo i životnu opasnost za sve nas. Kada to postignemo, onda će se i mnogi problemi na Kosovu brže rješavati.

U svemu tome nezamjenljiva je uloga i u Stavovima savezne konferencije namijenjena svim javnim glasilima. Riječ je o mobilizatorskoj ulozi kroz objektivno, istinito i pravovremeno informiranje naših građana o svim događajima na čitavom jugoslovenskom prostoru.

Progresivne snage sa Savezom komunista na čelu u javnim glasilima imaju posebne odgovornosti »za djelovanje sredstava

Digitized by Google

javnog informisanja u duhu ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti«[7]. U realizaciji svih ovih zadataka jednako velike političke obaveze i odgovornosti imaju i javna glasila, njihovi osnivači i svi izvori informisanja.

Kako dalje?

Na kraju, uz rizik da ponovimo neke elemente iz ovog teksta, pokušat ćemo skicirati odgovor na pitanje kako dalje u ostvarivanju zadataka iz Političke platforme SKJ o Kosovu, što je bilo glavno pitanje i na sjednici Savezne konferencije SSRNJ.

Prvo, u traženju odgovora na to pitanje moramo imati u vidu unutrašnje i međunarodne okolnosti u kojima se vodi borba za otklanjanje uzrokâ i posljedica kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu.

Poznato je da reakcionarne snage u svijetu kroz situaciju na Kosovu nastoje destabilizirati čitavu Jugoslaviju, Balkan i ovaj dio Evrope. Računa se da s tim ciljem, gotovo u svim zapadno-evropskim zemljama, SAD, Kanadi i Australiji, djeluje oko 20.000 pripadnika neprijateljske emigracije albanskog porijekla. Zato mi moramo trajno računati s obavezom da u našem unutrašnjem razvoju eliminiramo plodno tlo za djelovanje i utjecaj ove neprijateljske emigracije koja se svojih prljavih ciljeva neće odreći. Te činjenice nas samo još više obavezuju da u zemlji, bez odlaganja, eliminiramo sva žarišta iredente i njihove nosioce koji se povezuju sa svojim istomišljenicima u inostranstvu.

Što se tiče unutrašnjih društveno-ekonomskih teškoća u čitavoj zemlji, moramo ih promatrati kao faktor koji utječe na efikasnost borbe protiv iredente. Ali, ni jednog trenutka ne smijemo te opće jugoslavenske teškoće poistovjećivati s problemima koji su posljedica djelovanja iredentizma na Kosovu. Ne smijemo se, dakle, društveno-ekonomskim teškoćama amnestirati za eventualnu neefikasnost u borbi za eliminiranje svih uzroka i poslijedica djelovanja iredente. Takvo ponašanje bi značilo svojevrsno »utapanje« kontrarevolucionarne iredentističke rabote u općejugoslavenske teškoće u razvoju. Objektivno bi se to izražavalo u razvodnjavanju revolucionarne akcije subjektivnih snaga protiv nosilaca kontrarevolucije.

Drugo, kada je riječ o političko-bezbjednosnoj situaciji, očito je da bitka protiv iredentizma samo posredstvom državnih organa ne može dati zadovoljavajuće rezultate. Insistirajući i dalje na efikasnosti službe sigurnosti, pravosudnih i drugih državnih organa, Socijalistički savez mora mobilisati sve građane da budu u svako vrijeme spremni da se uhvate u koštac s nosiocima bilo kojeg oblika iredentističke kontrarevolucionarne aktivnosti.

Iskustva s Kosova pokazuju da u mjestima u kojima su građani neposredno angažirani, u kojima pripadnici albanske narod-

[7] Izlaganje Josipa Broza Tita na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SAP Kosova i Predsjedništva Pokrajinskog komiteta SK Kosova, održanoj 18. oktobra 1979.

Digitized by Google

nosti bdiju nad imovinom i životima svojih susjeda Srba i Crnogoraca, iredenta ostaje kratkih rukava. U takvim mjestima nije se smjela pojaviti ni 1981. godine ni kasnije.

Zato u narednom periodu preko Socijalističkog saveza i svih njegovih dijelova i subjekata oštricu borbe protiv iredente i drugih oblika nacionalističkog djelovanja moramo brusiti prvenstveno neposrednim angažovanjem građana u mjesnoj organizaciji SSRNJ, mjesnoj zajednici, osnovnoj organizaciji udruženog rada i u svim drugim osnovnim ćelijama društva. Tada, na primjer, u neposrednoj bici građana pisci neprijateljskih parola sasvim sigurno neće imati nikakvu šansu. U klimi neposredne budnosti svakog građanina ne može se dogoditi da se za uzroke iseljavanja najbližeg susjeda sazna tek nakon njegova odlaska.

Uostalom, Titova ideja o općenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti može se uspješno realizirati samo neposrednim učešćem svakog pojedinca u samoodbrani od svih neprijateljskih nasrtaja. To je potvrdila čitava naša revolucija. I u tom smislu Socijalistički savez mora trajno neposredno djelovati u narodu — ne samo na Kosovu, nego i u čitavoj zemlji. Tek u takvoj situaciji angažiranosti radnih ljudi može biti efikasno i djelovanje državnih organa u borbi protiv neprijatelja. Inače, ako narod ostaje po strani i van borbe, državni organi objektivno moraju djelovati kao vatrogasci.

Treće, u ozdravljenju međunacionalnih odnosa, pored dosad postignutih rezultata, Socijalistički savez mora još više zaoštriti borbu protiv svega onog što vodi nacionalnoj podijeljenosti i raspirivanju nacionalnih strasti.

Za kosovsku situaciju značajno je da ta borba počne još pri sprečavanju diobe djece po nacionalnoj pripadnosti u dječjim ustanovama, preko svakodnevnog druženja mladih do otvorenosti i međunacionalne povezanosti u obrazovanju, kulturi, nauci, u udruženom radu i u svim drugim oblicima života i stvaralaštva.

U takvoj klimi će se brže dobiti i idejna bitka za dio omladine koju je iredenta uspjela indoktrinirati, premda moramo biti svjesni da će ta borba za mijenjanje ljudske svijesti najduže trajati.

Ključni i najteži problem — zaustavljanje procesa iseljavanja Srba i Crnogoraca — može, pored zaoštravanja mjera državnih organa, uspješno i brže da se rješava još nekim dodatnim novim mjerama. Pri tom je naznačajnija pomoć čitave jugoslavenske zajednice kako bi se u teškoj nezaposlenosti na Kosovu brže stvarali uslovi za povratak i zapošljavanje Srba i Crnogoraca koji su se iselili pod pritiskom. Subjektivne snage na Kosovu moraju što je moguće brže rješavati probleme imovinsko-pravnih odnosa tih građana i otklanjati posljedice do kojih je došlo zbog iseljavanja pod pritiskom.

Stvaranje i otvaranje mogućnosti za dolazak i život mladih stručnih kadrova svih naroda i narodnosti iz čitave Jugoslavije na Kosovu u sklopu ostvarivanja planova društveno-ekonomskog razvoja Pokrajine mora, također, biti jedan od značajnih elemenata

Digitized by Google

u davanju odgovora na pitanje kako brže stvarati zdrave međunacionalne odnose na Kosovu i spriječiti ostvarivanje strateških ciljeva iredente o etnički čistom Kosovu.

Socijalistički savez se mora, preko delegatskih skupština, izboriti i za mijenjanje zakonskih propisa — od SAP Kosovo preko SR Srbije do federacije — ako oni nisu brana procesu iseljavanja. Tako je, na primjer, praksa već nametnula nužnost da se traže pravne mogućnosti kako bi se spriječio promet nekretninama na Kosovu, da bi se i na taj način onemogućavalo iseljavanje Srba i Crnogoraca. Jasno da takva pitanja treba rješavati u skladu s ustavnim slobodama građana, ali je pri tom nužno imati u vidu da je najveći udarac svim našim ustavnim slobodama upravo iseljavanje Srba i Crnogoraca pod pritiskom.

Četvrto, sasvim je očito, iz svih dosadašnjih analitičkih razmatranja, da će rješavanje svih političkih problema na Kosovu u velikoj mjeri ovisiti o tempu društveno-ekonomskog razvoja Pokrajine. Socijalistički savez mora, s tim u vezi, naročitu pažnju poklanjati ostvarivanju obaveza udruženog rada Republike i SAP Vojvodine u pogledu izgradnje privrednih objekata na Kosovu i bržeg razvoja na osnovama ostvarivanja samoupravnog udruživanja rada i sredstava republika i SAP Vojvodine sa udruženim radom Kosova.

Kad je u pitanju izvršavanje obaveza udruženog rada republika i SAP Vojvodine u izgradnji privrednih objekata prema utvrđenim obavezama, sasvim je sigurno da će Socijalistički savez, koristeći i svoju Ustavom utvrđenu kontrolnu ulogu, morati u svim sredinama osigurati izvršavanje tih obaveza. To tim više što one, pored materijalnih, sadrže velike političke vrijednosti u doprinosu jugoslavenske društvene zajednice saniranju politike na Kosovu.

S ovog političkog stanovišta Socijalistički savez mora ubuduće više sagledavati i značaj procesa društveno-ekonomskog razvoja Kosova na osnovi samoupravnog udruživanja rada i sredstava iz republika i SAP Vojvodine s udruženim radom i sredstvima SAP Kosovo. Stvaranje uslova za brže zapošljavanje, a time i za mogućnost povratka iseljenih Srba i Crnogoraca, dolazak mladih stručnih kadrova, u okviru udruživanja rada i sredstava, jačanje samoupravne povezanosti i jedinstva radničke klase Jugoslavije — sve su to značajni politički rezultati koje, pored bržeg ekonomskog razvoja, donosi samoupravno udruživanje rada i sredstava privrede republika i SAP Vojvodine s privredom Kosova.

Može se reći da upravo širenje procesa samoupravnog udruživanja rada i sredstava mora biti ekonomska osnova jugoslavenske brige o čitavoj budućnosti SAP Kosovo.

Peto, uspjeh u borbi protiv iredentističkog i svakog drugog nacionalističkog djelovanja na Kosovu, kao i u svim dijelovima Jugoslavije, ovisi i ovisit će u velikoj mjeri od razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa na Kosovu. Jer, i dosadašnja iskustva iz borbe protiv nosilaca kontrarevolucije na Kosovu pokazuju da iredenta nije imala uspjeha tamo gdje je bilo razvijenije nepo-

Digitized by Google

sredno učešće građana u samoupravljanju, a najmanje je uspjela prodrijeti u redove radničke klase.

Zato Socijalističkom savezu i svim njegovim subjektima, predvođenim Savezom komunista, predstoje najznačajniji i trajni (ali neodložni) zadaci u razvijanju svih oblika neposrednog socijalističkog samoupravljanja građana, s jačanjem odlučujuće uloge radničke klase. Težište odlučivanja o životnim problemima sadašnjosti i budućnosti Kosova i svake sredine u našoj zemlji mora biti u osnovnim ćelijama društva: u organima samoupravljanja osnovnih organizacija udruženog rada i u oblicima neposredne socijalističke demokracije u mjesnim zajednicama.

Socijalistički savez, kao najšira osnova političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, mora se izboriti za jačanje samoupravnog povezivanja čitave jugoslavenske socijalističke zajednice naroda i narodnosti, počev od osnovnih organizacija udruženog rada do najviših organa federacije.

Uostalom, očekujemo da će i kritička analiza funkcioniranja našeg političkog sistema, koja se upravo završava, biti putokaz za jačanje radničko-klasnog socijalističkog jedinstva jugoslavenske zajednice naroda i narodnosti na osnovama socijalističkog samoupravnog povezivanja udruženog rada, a ne za razvijanje etatističkih karakteristika Jugoslavije i njenih dijelova na osnovu pogađanja etatističkih republičkih i pokrajinskih vrhova.

Šesto, jasno je da ostvarivanje svih zadataka iz Političke platforme SKJ o Kosovu ovisi i o odnosu rukovodećih ljudi u čitavoj našoj zemlji prema tim zadacima.

Zato ćemo ovu našu skicu odgovora na pitanje: kako dalje uspješno i brže ostvarivati zadatke iz Platforme završiti sadržajem dijela stavova sjednice Savezne konferencije od 23. i 24. maja u kojem se kaže: »Socijalistički savez će se odlučno zalagati u svim sredinama da se uklone iz rukovodstava kadrovi koji se oportunistički budu odnosili prema sprovođenju zadataka iz Političke platforme o Kosovu i ovih stavova.«

Nadajmo se da će Socijalistički savez na čitavom jugoslavenskom prostoru svojim dosljednim insistiranjem na odgovornosti u borbi za realizaciju zadataka iz Političke platforme SKJ o Kosovu stvoriti takvu situaciju u kojoj će u punom smislu riječi bitka za eliminiranje svih uzroka i posljedica kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu postati i biti stalna briga čitave jugoslavenske socijalističke samoupravne zajednice naroda i narodnosti.

Sedmo, dosadašnja iskustva u ostvarivanju zadataka iz Političke platforme SKJ o Kosovu upućuju na to da je nemoguće zamisliti potpuni uspjeh u borbi protiv iredente ako nema bezrezervne podrške u cijeloj zemlji progresivnim socijalističkim snagama, svim radnim ljudima i građanima Kosova. U tom smislu Socijalistički savez u svim dijelovima zemlje mora odlučno odbacivati svaki paušalni napad na rukovodstvo Kosova, koji, u stvari, znači sijanje nepovjerenja i slabi jedinstvo našeg idejnog i akcionog fronta u borbi protiv iredentističkih kontrarevolucionarnih nasrtaja na tekovine i razvoj naše socijalističke revolucije.

Digitized by Google

Sinan Hasani

Socijalizmom protiv nacionalističkog grupisanja*

Tema o kojoj je danas ovde reč vrlo je složena, značajna i široka. Broj prijavljenih radova za ovaj skup obećava da će ta tema biti razmatrana iz raznih uglova i da će to biti vredan prilog njenom rasvetljavanju. S nekoliko reči zadržao bih se na nekim pojavama nerazumevanja i iskrivljavanja stavova SKJ u odnosu na kosovske događaje iz 1981, a koje unose zabune, pothranjuju ili podstiču velikoalbanski, ali i druge nacionalizme na Kosovu i šire. Pri tom bih podsetio na to da se u našoj političkoj literaturi obično, i ne slučajno, prvo govori o albanskom nacionalizmu, pa tek o njegovom iredentizmu.

Velikoalbanski nacionalizam ponikao je uporedo ili kao protivteža drugim nacionalizmima na Balkanu, naročito u periodu takozvanog nacionalnog preporoda. Opravdanje ili zamagljivanje činjenice da je tadašnji nacionalni pokret Albanaca bio opterećen velikoalbanskim težnjama ili pak nastojanje da se taj pokret liši nacionalnooslobodilačkog karaktera ne mogu biti predmet konstruktivne diskusije našeg vremena, naše stvarnosti i naših stva-

* Saopštenje na okruglom stolu o temi: »Društveno-istorijski koreni i pojavni oblici albanskog i drugih nacionalizama na Kosovu i u Jugoslaviji i putevi njihovog prevladavanja«, koji je, u organizaciji Marksističkog centra PK SK Kosova, održan u Prištini od 19. do 21. juna 1985. godine.

Digitized by Google

ralaca. Ali ako do toga dođe, kao što se to dogodilo na Kosovu, onda je sasvim jasno da su to pokrenuli albanski nacionalisti, ostaci svrgnute klase i nosioci dogmatskog socijalizma, s kontrarevolucionarnim sredstvima i ciljevima. Razume se da se odlučna, svestrana i efikasna borba kosovskog i jugoslovenskog društva protiv toga zla vodi i može voditi jedino s osloncem na sistem socijalističkog samoupravljanja, na poštovanje ravnopravnosti svih naših naroda i narodnosti, a u tom sklopu i albanske narodnosti, i upornim učvršćivanjem bratstva i jedinstva krvlju stečenim u revoluciji. Tu borbu mogu efikasno da vode jedino socijalističke snage naše zemlje, i to samo na platformi SKJ i socijalističke revolucije, na čemu su, u stvari, one i angažovane. Na žalost, ima ne mali broj slučajeva da se albanskom nacionalizmu suprotstavljaju nacionalizmi drugih sredina. Kao posledica toga, na političkoj sceni javlja se privid, a delimično i stvarnost, nacionalnog grupisanja, dok u isto vreme slabi front jedinstva svih socijalističkih snaga.

Albanski iredentizam se pojavio kao mlađi, ali još drskiji brat albanskog nacionalizma. Ali, pothranjivan ideologijom i politikom nacionalsocijalizma i fašizma, uz sramnu kvislinšku ulogu koju je odigrao u drugom svetskom ratu, on je, međutim, do kraja otkrio svoje izdajničko lice. O tome svedoče nepobitni podaci iz razvojnog puta albanske iredente i njene delatnosti u raznim periodima istorije albanskog naroda. Taj pokret je nikao iz krila liderâ albanskih ustanika 1908—1912. godine, u toku balkanskih ratova i prvog svetskog rata. Kasnije je jedan broj ljudi iz redova Kosovskog komiteta stajao na čelu ili bio povezan s kačačko-komitskim pokretom, koji je, uz druge karakteristike, pružao oružani otpor monarhističkoj Jugoslaviji i Albaniji u toku i nakon njihovog formiranja kao država. Kosovski komitet je jedno vreme, dok je boravio u Skadru, početkom dvadesetih godina, bio uključen u političku partiju »Nacionalno jedinstvo Albanaca«, koja je, kroz buržoasku revoluciju, dovela na vlast Fana Nolija. Međutim, po povratku Ahmeta Zogua u Albaniju i Fan Noli i članovi kosovskog komiteta sklanjaju se u inostranstvo — Beč, Pariz i Italiju. Pojedinci iz krila Kosovskog komiteta, pristalice Fana Nolija, sa Bedri Pejanom na čelu, posećuju Moskvu, a otuda se sugerira Komunističkoj partiji Italije da sarađuje s ljudima iz Kosovskog komiteta. S obzirom na tadašnje još uvek nedovoljno jasno izgrađene poglede na evropsku stvarnost i na nacionalno pitanje u našoj zemlji, krajem dvadesetih godina, KPJ izražava solidarnost s albanskim nacionalno-revolucionarnim pokretom oličenom u Kosovskom komitetu, a radnička klasa se poziva da pomaže borbu albanskog naroda za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju.

Međutim, videvši da su na svetsku pozornicu stupile fašističke i militarističke snage Italije i Nemačke i ocenjujući da osloncem na njih mogu ostvariti svoj ideal — etnički čistu i veliku Albaniju — vođ Kosovskog komiteta Bedri Pejani i njegovi saradnici požurili su da se stave na raspolaganje fašističkim glave-

Digitized by Google

šinama. Šalju se telegrami i čestitaju razni događaji i proslave koje organizuju Musolinijevi fašisti. Time se definitivno odbacuje stav Kominterne i KPJ da se fašističkoj opasnosti suprotstavi ne razbijanjem Jugoslavije, što je bio cilj fašizma, već ujedinjenjem svih progresivnih snaga sa KPJ na čelu, koja vodi borbu za socijalno i nacionalno oslobođenje svih naroda i narodnosti. A posle okupacije Albanije, 1939. godine, Bedri Pejani sa celom svojom grupom prelazi u Tiranu i tamo se stavlja na raspolaganje italijanskom okupatoru i kvislingu Mustafi Kruji. Pošto se Kosovski komitet reorganizovao u takozvani Komision, Bedri Pejani dolazi na čelo te organizacije i preduzima razne akcije za razbijanje tadašnje jugoslovenske države. Godine 1941. taj Komision prelazi u okupirano Kosovo i, po nalogu italijanske obaveštajne službe, smešta se u Kosovsku Mitrovicu radi priprema za pripajanje tog dela pod nemačkom i Nedićevom okupacijom fašističkoj Italiji. Za dve-tri ratne godine ljudi Komisiona i Bedri Pejanija organizuju napade na pripadnike i organizatore NOB i KPJ, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, premda se na prvom udaru nalazilo srpsko i crnogorsko stanovništvo, što je i dovelo do njihovog masovnog iseljavanja sa Kosova. Posle kapitulacije Italije Bedri Pejani se bezrezervno stavlja na raspolaganje nemačkim okupacionim snagama. On je na čelu izdajničke Druge prizrenske lige pisao Hitleru s molbom za opšte militariziranje Albanaca na Kosovu i, zajedno sa Džaferom Devom, da bi obezbedio povlačenje Nemaca i sačuvao »Veliku Albaniju« stvorenu pod njihovom okupacijom, uporno se borio protiv NOB na Kosovu, u susednim područjima, kao i u samoj Albaniji.

Savremeni albanski nacionalisti i iredentisti nisu nikakvo novo otkriće, sem što se u svojoj neprijateljskoj delatnosti protiv SFRJ služe marksizmom-lenjinizmom kao paravanom. Po svojim parolama, ciljevima i konkretnim akcijama, oni, u stvari, predstavljaju produženu ruku nacionalista i iredentista ranijih perioda, a posebno iz perioda fašističke okupacije i komadanja Jugoslavije. Ali albanski nacionalizam i iredentizam danas najveće zlo nanosi, u prvom redu, albanskoj narodnosti u Jugoslaviji i albanskom narodu uopšte. U svom separatističkom i idejno-političkom polazištu za etnički čisto Kosovo, za Kosovo — republiku i svojim vandalističkim akcijama gajio je negativno nasleđe, što predstavlja prepreku bržoj emancipaciji albanskog naroda, on nastoji da albanske radne mase skrene s puta socijalističkog samoupravljanja, to jest da ih vrati na pozicije dogmatskog, pa, ako hoćete, i nacional-socijalizma, da politiku bratstva i jedinstva zameni mržnjom prema drugim narodima i narodnostima, a nesvrstanu politiku Jugoslavije liši njene otvorenosti i mnogostrane iskrene međunarodne saradnje. Zato su albanski nacionalisti i iredentisti 1981. godine krenuli u otvorenu neprijateljsku delatnost na razbijanju SFRJ kao ravnopravne zajednice svih naroda i narodnosti i prisajedinjenje Kosova i drugih krajeva u kojima žive Alblanci — Albaniji. U tome je on decenijama podstican i imao bezrezervnu

Digitized by Google

podršku najužeg dela rukovodstva SNR Albanije, albanske neprijateljske emigracije svih boja i nekih ratobornih blokovskih krugova u svetu. U toj destrukciji se, međutim, i nalazi razlog što su radni ljudi Kosova, pre svega oni iz albanske narodnosti, svom oštrinom osudili albanski nacionalizam i iredentizam i poveli odlučnu borbu, zajedno sa svim našim narodima i narodnostima, za njihovo idejno i političko razobličavanje, kao i za presecanje njegovog neprijateljskog delovanja. Malo dublja analiza, međutim, pokazuje da se ta borba ne vodi svuda istim intenzitetom.

Činjenica je da se ne malo događaja iz kosovske prošlosti često drugačije tretira od autorâ sa Kosova, a drugačije od onih iz drugih krajeva, a ponekad se isti događaji različito prikazuju i od samih kosovskih kadrova, u zavisnosti od njihove nacionalne pripadnosti. Ne bi se moglo reći da se pri tom autori ne služe istorijskom i arhivskom građom. Međutim, takvu dokumentaciju oni najčešće podređuju *a priori* utvrđenim tezama, koje su najčešće produkt subjektivnog gledanja i prilaza.

U tom kontekstu bilo je zadržano glorificiranje od strane pojedinih albanskih autora mnogih događaja značajnih za istoriju Albanaca. Pored isključivosti, koja često dolazi do izražaja, pomenuću, ilustracije radi, izvesno šepurenje i manipulisanja ilirskom genezom, kočoperenje i špekulacije o autohtonosti, to jest da su Albanci potomci najstarijeg stanovništva Balkana, hvalisanje uloge i borbe Ilira protiv Rimske imperije i seobe Slovena, precenjivanja otpora prema Osmanskoj imperiji, hvalisanje nacionalnim preporodom i formiranjem albanske države, preuveličavanjem učešća u radničkom pokretu, u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Pri tom se često mimoilazi mnogo od onoga što je u albanskj nacionalnosti bilo konzervativno i reakcionarno i što je kočilo napredne i revolucionarne procese unutar same te nacije, pa i šire.

Mi, međutim, moramo osloboditi našu kreativnu aktivnost: stvoriti uslove da se dublje analiziraju svi procesi koji su pratili svaku etapu razvoja i da se, uz isticanje onih opštih obeležja karakterističnih za nacionalni kolektivitet, prati i klasna borba samih Albanaca i njihova povezanost s drugim naprednim pokretima, njihova solidarnost i jedinstvo.

Uz to, očigledno je da se na temama prošlosti ostaje suviše dugo. Srbi, Hrvati, Slovenci, pa i neki drugi narodi i narodnosti naše zemlje, objektivno su bili u položaju ne samo da obogaćuju fond svojih kultura, već i da dosta toga revalorizuju. Međutim, albanska narodnost na Kosovu, pa i u Jugoslaviji, taj period nije doživela u prošlosti. Objektivna potreba da se prošlost izuči i osvetli, naročito da se popune neke velike praznine, skrenula je pažnju nekim albanskim stvaraocima da se na tome previše ostaje i prošlost srazmerno dominira na stranicama naše opšte literature. Ponekad se u istraživanju prošlosti i nehotice koriste stari metodi i pristupi i time unose maniri građanskog ponašanja. Pri svemu tome, se ne retko, zaboravlja na faktor vremena i prostora, te se,

Digitized by Google

radi postizanja nekakvog nacionalnog imaginarnog kontinuiteta i integralnosti, primenjuje »pravolinijska metoda« koja za svaki narod, pa i za albanski, predstavlja apsurd.

I ne samo istoriografija, već često i obrada raznih tema s područja kulture i umetnosti, bila je i ostala opterećena mnogim poluistinama, što obično dovode do pogrešnih naučnih zaključaka. Naročito je onaj deo albanske literature koji u nas obrađuje predratne prilike, pa i one koje su prethodile balkanskim ratovima i prvom svetskom ratu, opterećen tezom da su Albanci uvek vodili nacionalnooslobodilački rat, dok su susedi u odnosu na njih vodili osvajačke ratove, da su se Albanci uvek i jedino borili za golu egzistenciju, dok su ih drugi u tome ometali; naglašavaju se i potenciraju teški ekonomski, socijalni, politički i psihološki momenti koje je albanska narodnost doživljavala prilikom sprovođenja agrarne reforme, iznose se potresne priče o nečuvenom teroru nad albanskim stanovništvom prilikom sakupljanja oružja, piše se i govori o iseljavanju Albanaca, o drastičnim odmazdama i kaznama zbog učešća ili podrške kačačkom pokretu itd. Veštački se — kao da kroz iste ili slične teškoće nisu prolazili i drugi narodi — stvara »stradalačka svest« koja implicira konfrontaciju s narodima sa kojima se u susedstvu živi. Ta literatura malo se stara da iz te nedaleke prošlosti zabeleži i ono pozitivno što je na ovom podneblju postojalo među pripadnicima različitih nacionalnosti, što je bilo zajedničko, kao što ne vidi ni ono kasnije što je jedinstvenim naporima postignuto na materijalnom i duhovnom preobražaju svih naših naroda i narodnosti.

Serviranje takvih poluistina u našoj naučnoj, umetničkoj i školskoj literaturi bio je put za prodiranje albanske nacionalističko-iredentističke indoktrinacije, što se dosta negativno odrazilo na svest kod dela omladine, učenika i studenata, jer je često budilo osećaj o istorijskoj nepravdi, čak i osećaj za osudu našeg sistema, odnosno potrebu njegovog menjanja putem nacionalističke i separatističke akcije, što su potvrdili i nedavni događaji na Kosovu.

Malo je danas na Kosovu onih koji se na rečima ne izjašnjavaju protiv kontrarevolucionarnih događaja, ali, na žalost, ima još i takvih koji izbegavaju da se konkretno — istinski, od srca, uhvate u koštac s njihovim nosiocima. Opšti je utisak da tim takozvanim »stvaraocima« nedostaje snage da ustanu protiv onoga što opterećuje istoriografiju, umetnička i kulturna dela elementima neprijateljske indoktrinacije, jer bi to, u stvari, značilo ustajanje protiv samih sebe. Međutim, ovde bih podsetio na onu narodnu: manji je greh što se greši nego kada se greška ne želi da vidi. Uostalom, zar može biti naučnika koji ne bi i prema sebi bio kritičan isto onoliko koliko je kritičan prema drugima i prema materiji koju obrađuje. Po meni, kritičnost prema vlastitom delu je vrlina, a ne poraz.

U svakom slučaju, život pred nas postavlja nedvosmislen zadatak: da uporedno radimo i istrajemo na idejnoj i estetskoj iz-

Digitized by Google

gradnji naučnoistraživačkih kadrova i stvaralaca iz svih oblasti stvaralaštva, kako bi oni bolje, potpunije i sveobuhvatnije sagledali pređeni put, ocenili stvarnost u kojoj se naše društvo nalazi i bolje osvetlili perspektive naših naroda i narodnosti i njihove radničke klase. U tome se moraju više i smelije angažovati i mlađi kadrovi, koji su oslobođeni raznih tuđih uticaja, ali su još uvek potisnuti od nosilaca grupno-svojinskih odnosa i raznih manipulanata koji se javljaju kao neprikosnoveni autoriteti u određenim oblastima političkog, naučnog i kulturnog života.

Svojim objektivnim pisanim i usmenim rečima, konkretnim ponašanjem i praktičnom pomoći u otkrivanju i prevazilaženju posledica koje su kontrarevolucionarni događaji ostavili iza sebe, mnoge obrazovne, naučne ustanove i institucije van Kosova dale su značajan prilog za sređivanje stanja u ovoj pokrajini. Argumentovano ukazivanje i konkretna upozorenja koja su doprinosila rasterećivanju stvaralaštva, istoriografije, kao i samog društveno-političkog života od balasta malograđanštine i birokratije ponekada su izazivala i neopravdanu preosetljivost pojedinaca. Međutim, kosovska javnost se s posebnim uvažavanjem odnosila prema takvim dobronamernim kritikama i svojim praktičnim merama ona ih sprovodi u život.

Ali bilo je i takvih nastupa, napisa i radova koji su malo nosili pečat naučne istine i bili adekvatni našim idejno-političkim pozicijama. Štaviše, može se reći da su oni bili i ostali vrlo problematični kako s idejnog tako i s estetsko-naučnog, pa i s političkog gledišta. Pri tom se na prvom mestu može govoriti o njihovom jednodimenzionalnom prikazivanju kosovskih događaja. Tačno je da je neprijatelj demonstracijama i drugim akcijama atakovao, pre svega, na naše najsvetije tekovine, na bratstvo i jedinstvo. S obzirom na prioritet i značaj što ga bratstvo i jedinstvo imaju u životu naše zemlje, učinjeni su ogromni napori da se akcijom naših socijalističkih snaga razobliče neprijateljske namere i njegova delatnost. Uveren sam da je, mada ne onoliko koliko želimo i koliko je potrebno, prilično učinjeno na vraćanju međusobnog poverenja, na rasvetljavanju uzroka ovih nemilih događaja, na upornom sprečavanju iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, na otvaranju procesa njihovog povratka itd. Na problem iseljavanja vrlo često i sa svom ozbiljnošću ukazuje se na mnogim skupovima na svim nivoima i u mnogim sredinama naše zemlje. To je pitanje koje se mora nalaziti u središtu pažnje svih naših društveno-političkih snaga, a naročito onih na Kosovu.

Međutim, kontrarevolucionarni događaji na Kosovu nisu poštedeli ni mnoge druge tekovine naše revolucije: socijalističko samoupravljanje, društveno-ekonomski sistem, nesvrstanu politiku socijalističke Jugoslavije. U Platformi CK SKJ takođe je istaknuto da nacionalizam najveću štetu nanosi vlastitom narodu, naime, onoj sredini u kojoj nastaje.

Neprijateljski napadi na ove i druge tekovine naše revolucije i dejstvo njihovog udara na same albanske sredine nisu, međutim,

Digitized by Google

ni na Kosovu ni van njega dovoljno sagledani. Naprotiv, to da li su politički tokovi na Kosovu krenuli nabolje ili nisu gotovo isključivo se vezuje za neosporno veoma težak problem iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova. Mislim da se čini loša usluga našoj stvari kada se pitanju iseljavanja ne prilazi dovoljno sa Platforme CK SKJ o bratstvu i jedinstvu, to jest da je sudbina Kosova u Jugoslaviji stvar svih naroda i narodnosti koji tamo žive — Albanaca, Srba, Crnogoraca, Muslimana, Turaka, Roma i drugih. Često izostaje taj jedino ispravan pristup, a javljaju se oni opterećeni nacionalističkim primesama koje ističu vernost i lojalnost jednom ili drugom nacionalnom elementu.

Takve i druge slične jednostranosti dovode nas u druge probleme. Umesto da iz teškoća koje nam je nametnuo albanski nacionalizam izađemo jedinstveniji, ponekad i ponegde se dešava suprotno našim željama — da jača nacionalna konfrontacija, da se time na jednoj strani podstiče antisrpsko, a na drugoj antialbansko raspoloženje.

Nepotrebne zabune i nedoumice, a hranu za neprijatelje, donosi i potezanje nekih društvenih realnosti koje su odavno teorijski i praktično razjašnjene i čvrsto utemeljene. Ovde posebno mislim na neke tendencije dovođenja u pitanje statusa narodnosti, odnosno proturanjem mišljenja kako bi narodnosti trebalo vratiti u položaj nacionalnih manjina.

Poznato je kako su kod nas nacionalne manjine »prerasle« u narodnosti. To nije usledilo zbog formalnih ili nekih političkih akrobacija, već iz suštinske potrebe i to ima veliki značaj za nas i za socijalizam uopšte. Narodnost je istinski činilac u samoupravljanju, pravima i dužnostima u proizvodnji i raspodeli. A kada govorimo o proizvodnji, tu se ubraja i zemlja, to jest teritorija kao bitan element proizvodnih snaga. Narodnosti su u svemu ravnopravne i predstavljene u svim organima zemlje — od baze društva do federacije. One imaju škole i administraciju na svom jeziku. A kada je reč o albanskoj i mađarskoj narodnosti — čija su prava, kao i prava ostalih naroda i narodnosti koje žive na tim područjima, obezbeđena, između ostalog, i kroz autonomije koje su u sastavu SR Srbije i element federalizma — njihovi jezici su ravnopravni i u upotrebi na nivou federacije. Narodnosti su u takvom položaju da, kao i narodi ove zemlje, razvijaju i afirmišu sva svoja nacionalna obeležja i simbole, da svestrano sudeluju u odbrani i zaštiti svog podneblja i cele jugoslovenske socijalističke zajednice od eventualnog agresora. Jednom rečju, svu svoju sudbinu drže u svojim rukama i nju povezuju sa sudbinom cele Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. To je kvalitativno novo u poređenju s položajem i pravima nacionalnih manjina čiji su okviri određeni stavovima dogmatskog socijalizma i buržoaskog nacionalizma, a čije smo posledice, iako za kratko vreme, na žalost, i mi u Jugoslaviji osetili.

Ako se sve to zna, onda se može zaključiti koliko besmisleno izgledaju priče velikoalbanskih nacionalista i drugih neprijatelja

Digitized by Google

o tobožnjem teškom položaju Albanaca, o njihovom ugnjetavanju, neravnopravnosti, o navodnom njihovom progonu i svakakvim drugim besmislicama.

Ali dok jedni žele da prikriju mesto i ulogu narodnosti u našoj socijalističkoj zajednici, ima nekih kojima smeta ono što one danas jesu. Zanimljivo je da teorije o nacionalnim manjinama podjednako podržavaju i albanski nacionalisti i iredentisti, kao i unitaristi u Jugoslaviji. Očevidno, svako sa svojih pozicija želi da s njima kalkuliše i manipuliše.

U pojedinim napisima, na stranicama nekih listova i časopisa, mimo naših ustavnih i programskih opredeljenja, oseća se prizvuk želja da se situacija vrati na pretbrionsko stanje. Pri tom se protura misao da su, navodno, za izbijanje kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu »kriva« prava koja imaju Albanci, odnosno da su oni ta prava zloupotrebili. Iz nekih napisa se takođe mogu naslutiti ideje o navodnoj potrebi preispitivanja lojalnosti Albanaca, dovođenje u pitanje nacionalnih simbola i da radi stabilizacije stanja na Kosovu treba primeniti metode pritiska. Uz to se ponekad direktno ili indirektno dovode u pitanje čak i neka fundamentalna programska i ustavna rešenja u odnosu na prava, položaj i ulogu i mesto SAP Kosovo u našem političkom sistemu.

Pojavilo se i više napisa kojima bi se htelo da se ono što je albanska narodnost kroz istoriju nasledila kao pozitivno stavi pod znak pitanja. Politizira se geneza albanske narodnosti, negira se bilo kakav pozitivan atribut Prizrenske lige iz 1878. godine kao nacionalnog pokreta, omalovažava se borba za oslobođenje od osmanlijske vlasti i ocrnjuju neki narodni tribuni iz tog perioda. Učešće albanskog naroda u NOB i revoluciji minimizira se tvrdnjom da su oni tek posle oslobođenja, i to mobilizacijom, stupili u narodnooslobodilački pokret. Neki neprekidno kopaju po ličnim biografijama, pa onda i najmanje propuste ili greške rukovodećih ljudi iz NOB i revolucije pretvaraju u optužbu za podršku iredenti čak i u tim danima.

Bržim otklanjanjem pomenutih i drugih idejno-političkih slabosti i tendencija u publicistici, istoriografiji, sociologiji, politikologiji i drugim kulturnim i naučnim oblastima pružiće se vredan doprinos objektivnom ocenjivanju prošlosti. To će, naravno, neposredno uticati i na jačanje jedinstva pogledâ i akcije kako u borbi protiv velikoalbanskog tako i protiv svih drugih nacionalizama i neprijateljstava.

Naša zajednička istorija i zajednički život, naročito tokom nekoliko poslednjih decenija, za sve stvaraoce, u svim oblastima života, predstavljaju neiscrpno bogatstvo za sve oblike stvaralaštva i produbljivanje naučnoistraživačkog rada, za kojima postoji istinska žeđ radničke klase i svih radnih ljudi, nosilaca istorijskog preobražaja našeg društva.

Digitized by Google

Marko Lolić

Svijet zbilje, svijet ideja

Pitanja idejnog djelovanja Saveza komunista uvijek su od velike važnosti, a sada su — u fazi našeg razvoja bremenitog svakojakim teškoćama i izloženog raznovrsnim pritiscima i osporavanjima — posebno aktuelna. Zato su to prave teme za razmišljanje i rasprave i, još više, za osmišljene akcije.

Bitno je u tome polazište da ideološka djelatnost Saveza komunista nije neka dekoracija, niti tek puko prosvjetiteljstvo i verbalistika, već je to element njegove borbe za rješavanje osnovnih društvenih problema i za vlastito revolucionarno osposobljavanje. Jer, vodeća uloga SK nije jednom zauvijek dobijena niti se postiže »busanjem u prsa« i tapijom na avangardnost. Ona se mora stalno, u živoj praksi, potvrđivati; danas prije svega u borbi za otklanjanje zastoja u razvoju samoupravljanja, za odlučujuću ulogu radničke klase, za napredak naše socijalističke demokracije, razrješavanjem osnovnog sukoba koji je u nas na djelu — sukoba etatizma i samoupravljanja.

Znači: u središtu idejnog djelovanja treba da su glavna pitanja, a kompas u cijelom SKJ jedinstven i pouzdan. Jedinstvo i odgovornost, uostalom, dva su glavna zahtjeva nedavne općepartijske rasprave. Nema razloga za inferiornost i samooptuživanje SK, ali za samokritiku i mijenjanje prakse, za otklanjanje inercije i lijenosti duha — ima. Sporedan rad, rad na margini dru-

Digitized by Google

štvenih tokova i situacija, dao bi — kao što iskustvo pokazuje — sporedne, to jest nedovoljne rezultate.

Savez komunista kao vodeća idejno-politička snaga treba da neprestano kritički promatra i rasvjetljava i svijet zbilje i svijet ideja, da na osnovu točne analize i programatskih vizija djeluje na razvijanju i širenju marksističke ideologije, da jača njena uporišta i njenu novu, stalno djelujuću snagu i praksu. Sve to, opet, treba jasno dijeliti od raznoraznih podmetanja i insinuacija, od plemićkih koještarija koje se umnožavaju po našoj javnoj sceni i imati jasan i aktivan front protiv reakcionarnih i konzervativnih ideja i ideologija, a ponajprije protiv arogantnih napada na našu revoluciju, na njen minuli tok i aktuelni razvoj. Iz stihije i fluidnih stanja moglo bi proizaći svašta, to jest veoma opasni rizici i posljedice. Zato na te pojave ne možemo slijegati ramenima niti ustrašeno galamiti. Prava je jedino mobilizacija naših snaga, najšireg socijalističkog fronta, bez sektaštva i podozrenja. Da bi ona bila stalna i uspješna, Savez komunista mora da prevladava pojave vlastite uspavanosti, konformizma i oportunizma, pa i mentalitet partije na vlasti, koja — oslonjena na državu — forumski uređuje pravce i sadržaje ekonomskih, socijalnih i drugih mjera.

Historijsku ulogu i progresivnost SK će potvrđivati samo kao kritička svijest datih odnosa u stvarnosti života, kao revolucionarni pokret široko ukorijenjen u masama radnog svijeta koji tu stvarnost mijenja i oko čijeg se programa okupljaju sve stvaralačke snage društva, svo njihovo znanje i iskustvo. Današnja složena pitanja ne mogu rasplesti neke uže grupe, niti je moguće, a toga još ima, transmisiono dekretiranje i posredovanje politike Saveza komunista kroz SSRN i druge organizacije. Da bi to postigao, SK se mora i unutar sebe demokratizirati, podići aktivnost i odgovornost svakog svog člana i ćelije, razbuktati sav svoj i društveni stvaralački potencijal. Tako ćemo sigurnije rastjerivati magle neizvjesnosti i sputanosti, razobličavati razne podvale i kontraplatforme. Radnička klasa i radni ljudi će na taj način vršiti presudan pritisak i uticaj na smisao i sadržaj revolucionarnih promjena, koje jačaju njihovu vlastitu emancipaciju i, istovremeno, potiskuju snage desničarenja i birokratske erozije, svakoga monopola i otuđene moći. U takvoj konstelaciji i idejni rad dobija veću važnost, on je u funkciji razvijanja sposobnosti pokreta i njegovih neposrednih uloga i odgovornosti u sistemu.

Ako idejni rad ne treba — a ne treba — da bude apologetika kojom se zamazuju i stvarno deformirane slike života i prakse, on isto tako ne može biti inferiorna i kvazidemokratska šutnja pred optužbama prema Savezu komunista i pred osporavanjima izvornog socijalističkog i demokratskog karaktera naše revolucije. Širinu naše demokracije nećemo dokazivati slobodom javnog djelovanja neprijateljâ socijalizma. To bi bilo ili naivno ili cinično. Toga, međutim, u Savezu komunista ponekad ima; i primjera ćutanja i koketiranja, a ima također i brzopletog reagi-

Digitized by Google

ranja. To ljudima, dakako, smeta i s pravom reagiraju na manjkavosti idejne borbe SK.

Danas smo, objektivno, suočeni s tim da se od nekih SK tjera u kut i na političku marginu, pa ispada — paradoksalno i neprihvatljivo — da »u ime slobode i demokracije« svi treba da imaju pravo kritike i prozivke, osim Saveza komunista, jer se svaki njegov glas i stav dočekuje etiketom dogmatizma i konzervativizma. Doduše, sam SK ne bi smio svojom praksom i manirom olakog sektašenja dati ni jednu mogućnost za takve i slične kritike. One bi se tada i iskazale u svom izvornom i nepatvorenom obliku antisocijalizma, nacionalizma i liberalističke isprazne sladunjavosti koja ne trpi klasne oslonce i orijentaciju.

Naravno, nužna su i neizbježna traganja, pa i lutanja, na putu realizacije našeg socijalističkog projekta. Ali, u tome se ne mogu pobrkati frontovi i ciljevi. Tada SK gubi privlačnu snagu i umanjuje svoju ulogu da, poput reflektora, osvjetljava najpoželjnije puteve i sredstva borbe za socijalističko samoupravljanje i za provođenje stabilizacionog programa. Otuda je jasno da nam treba i više teorijskog istraživanja i kritičkog razmišljanja, više učenja i znanja, dijalogâ i debate, kad su u fazi promišljanja nužne i neizbježne i razlike (zbog različitih interesa i pogleda), ali i kad je i te kako potrebno jedinstveno i stvaralačko provođenje politike kada je ona demokratski razjašnjena i utvrđena.

Debata je naša suštastvena potreba, stalno otvorena knjiga s mogućnošću svačijeg doprinosa našem ukupnom razvitku i kolektivnom promišljanju. Mora se pri tom imati u vidu i Titovo upozorenje da se Savez komunista ne smije iscrpsti samo u debatiranju, pa onda kliziti u nekakav »diskusioni klub«. Bitno je i Kardeljevo uočavanje kako taj dijalog ne može zanemariti odnose klasnih snaga i interesa u društvu, jer je takav formalizirani dijalog u stanju mijenjati društvene odnose i raspored klasnih snaga toliko koliko je u stanju vuka pretvoriti u ovcu. Savez komunista, dakle, mora biti činilac kritičke valorizacije naše prakse, pa i strog sudac vlastitog djelovanja, to jest nosilac one društvene kritike koja razjašnjava stvari, a ne takve koja proizvodi slike konfuzije i bezizlaza. A u jednoj vrsti kritike koja se kod nas dosta pronosi kao neka vrsta mode, uz simpatije naših čaršija i opozicija — pomračenje perspektive i sveopće rasulo javljaju se kao njene glavne crte. Nama ne treba formalno umnožavanje kritike, a stvaralačka kritika je i te kako potrebna. Progresivnost jednog društva ne mjeri se po količini kritike koja se po njemu valja, već se ona ravna po sposobnosti društva i njegovih vodećih snaga da primjerenim sredstvima revolucionarnog i demokratskog djelovanja mijenjaju stvarnost i pomiču je stalno ka višim oblicima organizacije, ka višem stupnju demokracije, ljudske slobode i sreće.

Svakovrsni neprijatelji ne mogu biti alibi ni pokriće za vlastite manjkavosti i nezgrapnosti, za nedosljednost i birokratizaciju, ali ni dijalog koji podstičemo nije pregovaranje s njima, a ka-

Digitized by Google

moli dodvoravanje i popuštanje. Naprotiv, jačajući socijalističku misao i teorijsku spremu, jačajući cjelovito kurs i praksu samoupravljanja, povezivanja udruženog rada, jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti, mi ćemo sužavati prostor nacionalizmu i kleronacionalizmu, zagovornicima buržoaske restauracije ili pak centralističkog i autoritarnog uređivanja života. To sve traži bitku »na licu mjesta«, svuda i posvuda, najprije u vlastitoj organizaciji i sredini. To je orijentacija koja idejni rad djelotvorno povezuje s praktičnim životom.

S tog stanovišta, ni kultura i umjetnost ne mogu biti »rezervat« koji je sa strane nedodirljiv, pa i »nepristupačan« za Savez komunista. Programski stavovi SKJ o tome su nedvosmisleni, progresivni i humanistički i na njima treba ustrajati. Kultura, nauka i obrazovanje moćne su poluge ukupnog materijalnog i duhovnog razvoja i treba ih više stimulisati i integrirati u razvoj, da ne bismo zaostajali i da otklanjamo mogućnost da kao društvo budemo inferiorni privjesak tuđih tehnoloških (pa i ideoloških) sistema. Nema, dakle, u programskom smislu razloga za odstupanja, nejasnoće i revizije; naša linija jest linija slobodnog i neokrnjenog stvaralaštva, stvaralaštva koje podliježe kritici kao i svako ljudsko djelanje. Ali, s jednakom odlučnošću i principijelnošću valja istrajati protiv svake vrste zloupotrebe tih demokratskih opredjeljenja, protiv manipulacije i pokušajâ da se u ime apstraktnog slobodarstva krčme i reakcionarne ideje, protiv dogmatskih sudovanja i presuđivanja. Treba, naime, skidati kvaziliterarne maske raznih pamfletskih pisanja, rezobličavati klanovsko zaposjedanje pojedinih ustanova, pa i nagradno favoriziranje stvarnog ili estradnog disidentstva. Povezujući ove djelatnosti s udruženim radom i u punoj otvorenosti prema svijetu, bitno je razvijanje njihovih osloboditeljskih i humanističkih vrijednosti — sve to u funkciji oslobođenja rada i čovjeka.

Naša orijentacija, prema tome, nije uzmicanje pred pritiscima i stvarnim teškoćama. Baš zato što je situacija složena i natopljena realnim nezadovoljstvima, što to još i potenciraju specijalnoratovski majstori, kod kuće i vani, povezani i udruženi, i osokoljeni valovima antikomunizma, političkih i propagandnih zaoštravanja — naš odgovor mora biti: stalna idejna i politička ofanziva, uvjerljivo javno djelovanje snagom argumenata, jedinstvo u odbrani i razvijanju tekovina revolucije i rješavanje gorućih pitanja današnjice. Tako će Savez komunista više imponirati u javnosti, jačati ugled i snagu i okupljati nove suborce, posebno iz redova mlade generacije koja je životno zainteresirana za budućnost i socijalističku perspektivu, a suočena s mnogim problemima svoga radnog i društvenog položaja. Oko tih krupnih, sudbinskih stvari ne bismo se smjeli preganjati niti olako posizati za sredstvima prividne efikasnosti, Potrebno je u tom pogledu veće jedinstvo partijskih redova, a to je jedinstvo presudan uvjet stabilnosti i progresa cijelog društva. Zadatak je i složen i jednostavan istodobno: da svatko vrši svoju dužnost i polaže ispit odgovornosti u skladu s politikom SKJ.

Digitized by Google

Sa svim tim tijesno su povezana i pitanja o djelovanju štampe, kao važnog dijela našeg političkog sistema i aktivnog činioca koji bitno doprinosi snazi i kvalitetu idejnog fronta. Osnovni zadaci na tom »sektoru« su jasni. Imamo razrađene stavove, pa i vidljiva postignuća, ali i lutanja i odstupanja, otpore i stranputice. I kad god je o tome riječ, valja se podsjetiti i ponoviti (radi »sumnjičala« i onih koji izokreću činjenice): mi ne rješavamo nekakav »specijalni odnos« Partija — štampa, niti su sjednice foruma Saveza komunista o tome bile nasrtaj na njenu slobodu, ulogu i odgovornost. Naprotiv, raščistili smo i odstranili zablude i podmetanja i nedvosmisleno naglasili da je riječ o moćnim sredstvima, o velikoj političkoj snazi koja treba da djeluje u korist socijalizma i najnaprednije društvene svijesti i akcije, kao stvaralački i slobodan dio društvenog sistema i višestruko neophodna funkcija samoupravljanja. Te je svoje značajne funkcije naša štampa u cjelini jezgrovito potvrdila i u javnoj partijskoj raspravi. Neki kažu da je tad bila najbliže svojoj poželjnoj društvenoj ulozi. Bila je, naime, znatno bliže srcu života osnovnih društvenih snaga i slojeva, radnikâ i njihovih organizacija, glavnih htijenja, pogleda i kritika. To je, zapravo, ostvarivanje na djelu prave funkcije javnog informiranja; da nije neka elitistička zasebnost i distancirani opisivač i sudac, već aktivni i opredijeljeni učesnik i stvaralac, oruđe i sredstvo radničke klase, radnih ljudi i socijalističkog fronta u cjelini. Moraju se uvijek pred očima imati i nezaobilazne kulturne i obrazovne funkcije i veliki uticaj koji ova sredstva svakodnevno vrše na svijest, ukus i vrijednosne kriterije najšireg javnog mnijenja.

Poslije 16. sjednice CK SKJ, međutim, nekako se dešava stanovita pauza, radna temperatura je opala, a ponovo se obnavljaju i neke prevaziđene konfrontacije i postrojavanja. To je, doduše, šira pojava i problem kao da se više energije ulaže u formuliranje politike a manje u njeno provođenje. To je naša velika mana. Zato moramo istrajati u provođenju utvrđene politike i u ostvarivanju proklamirane uloge štampe.

Potrebno nam je stvaralačko i angažirano novinarstvo, kritički nesputano, jasno usmjereno. Uz to, potrebna je i veća odgovornost svih za javnu riječ, čin i učinak. U protivnom, nekakvim izdvajanjem sami bismo »gurali« štampu na liniju »sedme«, to jest posebne sile i na podvajanje glasila i društva. Ako štampa s pravom insistira na jedinstvu i odgovornosti svih, i sama mora tome doprinositi i biti spremna na vlastitu kritiku. Istjerivanje manjkavosti nije napad na novinarsku slobodu, to je prilog dostojanstvu i ulozi toga teškog zanata i osjetljivog društvenog rada.

Zato moramo istrajati na većoj aktivnosti i odgovornosti komunista u toj oblasti, na daljem podruštvljavanju glasila (ali ne tako da ih društveni savjeti, eventualno, discipliniraju samo po mjeri svoje sredine i uže shvaćenog interesa niti da ih ti savjeti brane od opravdanih kritika i prigovora za propuste), na rješavanju teških materijalnih prilika i stvaranju osnovice za dalju teh-

Digitized by Google

nološku modernizaciju, ali i za prave uređivačke pravce i politiku. Potrebno je i još više kontakata i suradnje s novinarima, njihovo neposredno uključivanje u proces izgradnje politike i u njeno provođenje. Jer dio novinara, ostajući od toga po strani, biva distanciran od naše politike i podložan pritiscima svake vrste konzervativne svijesti, ili pak aferaški i zlurado zagledan u naličja društvenih prilika, kao njihov površni i neozbiljni kroničar, ili pak kao proizvođač kompiliranih zabavljačko-sladunjavih nastavaka za uveseljavanje čitalaca i gledalaca i za njihovo malograđansko povlačenje iz revolucionarnih procesa koji streme sadržajnom i aktivnom životu društva i pojedinca.

To je posebno važno uočiti i zbog činjenice što smo izloženi svojevrsnoj agresiji inozemnih propagandnih poruka i sadržaja, direktno ili posredno, kroz naše medije. Manipulacija i mistifikacija su alfa i omega te medijske invazije, prema kojoj smo bezrazložno neotporni i koja nudi druge modele društva, tuđe ideje i vrijednosti. Nećemo se, naravno, od toga sakriti pod stakleno zvono. To ne bi odgovaralo karakteru našeg društva niti našem shvatanju svijeta kao povezanog i međuzavisnog. Ali, ne smijemo biti ni naivni i podanički opušteni. Zato treba stalno podizati kvalitet naših programa i listova i bitno zaoštriti kriterije prenošenja i preuzimanja raznih ideologiziranih ili na nivou šunda i neukusa građenih filmskih, revijalnih ili drugih formi, koje marširaju i po pojedinim našim listovima i stanicama.

Digitized by Google

Miha Ribarič — Ciril Ribičič: Kardeljeva koncepcija društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema

(»Radnička štampa«, Beograd, 1983, strana 364)

Knjiga o kojoj je ovde reč ima dva dela. U prvom delu, čiji je autor Miha Ribarič, izložena je Kardeljeva koncepcija društveno-ekonomskog sistema.

U izlaganju Kardeljeve koncepcije društveno-ekonomskog sistema Ribarič polazi od koncepta samoupravnog udruženog rada. U tom sklopu autor prvo izlaže Kardeljeva shvatanja o svojini, dohotku, samoupravnoj integraciji, slobodi i odgovornosti radnika u udruženom radu, o kategoriji interesa i o odnosu samoupravljanja i stručnosti. Ovde se izlažu Kardeljeva shvatanja o stvaranju i razvoju svojine u njenom početnom — kako kaže Kardelj — državno-svojinskom obliku, o nužnosti i pozitivnoj ulozi državno-svojinskog oblika društvene svojine, ali i o njegovoj osnovnoj protivrečnosti koja se ogleda u tome »što su radnik i njegov rad odvojeni od neposrednog upravljanja društvenim kapitalom i drugim objektivnim uslovima rada«. Državna svojina otuđuje čoveka od sredstava za proizvodnju i od rezultatâ njegovog i zajedničkog društvenog rada. Zadržavanje početnih državno-svojinskih oblika i odnosa vodi reprodukovanju otuđivanja radnog čoveka od sredstava za proizvodnju i rezultatâ njegovog rada i jačanju moći njegove sopstvene birokratije i tehnokratije. Društveno-ekonomsku osnovu vlasti birokratije i tehno-

Digitized by Google

kratije Kardelj vidi u upravljanju viškom rada, društvenim kapitalom. Zato je za Kardelja osnovni, odlučujući konflikt u našem društvu »konflikt između klasne radničke strukture samoupravno-udruženog rada i faktora državno-svojinskog i tehnokratsko-birokratskog monopola, kao i drugih elemenata starih proizvodnih i svojinskih odnosa«. Državno-svojinski odnosi se izražavaju, pre svega, u odlučujućoj ulozi države u oblasti proširene reprodukcije. Međutim, težnja radničke klase nije da se uspostavi državno-svojinski monopol nad uslovima i sredstvima društvene reprodukcije, već da se uspostavi takav sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa koji će otvoriti i razvijati proces samooslobađanja radničke klase od svih vidova otuđenja. Kardelj se zalaže za prevladavanje državno-svojinskih odnosa i uspostavljanje društveno-svojinskih odnosa na osnovama samoupravljanja. To je sistem društveno-ekonomskih odnosa koji se ne zasniva na državnom, već na samoupravnom raspolaganju dohotkom. On se zasniva na objektivnim zakonitostima tržišnog privređivanja, na društvenom planiranju i na ekonomskoj i socijalnoj solidarnosti radnih ljudi. Proces samoupravne transformacije jugoslovenskog društva otvoren je 1950. godine donošenjem Zakona o predaji fabrika na upravljanje radnicima. Međutim, taj se proces, unatoč društvenim naporima, ne odvija željenim tempom. Ribarič uspešno prati i izlaže Kardeljevu misao o procesu transformacije državno-svojinskog u društveno-svojinski oblik svojine i ukazuje na niz značajnih Kardeljevih konstatacija u vezi s tim.

Još uvek je aktuelna Kardeljeva konstatacija iz 1965. godine, kada smo pristupili privrednoj i društvenoj reformi — kaže Ribarič — da je sistem proširene reprodukcije, odnosno upravljanja društvenim kapitalom, decentralizovan, ali ne postoje odgovarajuća sistemska rešenja i ekonomske stimulacije za slobodnu samoupravnu integraciju. Sa decentralizacijom udruženih sredstava proširene reprodukcije ili društvenog kapitala na državni način još nije obezbeđeno udruživanje rada i upravljanja. Bez samoupravne integracije rada i društvenog kapitala protivrečnost između samoupravnog organizovanog društvenog rada i načina upravljanja društvenim kapitalom pokazuje se u novom obliku. Pored državno-svojinskog i tehnokratsko-upravljačkog monopola, jače se ispoljavaju i elementi grupno-svojinskog monopola. Kardelj vidi — kaže Ribarič — objektivnu i subjektivnu uslovljenost takozvanog decentralizovanog etatizma »koji se izražava u obliku tehnokratsko-upravljačkog monopola i u njegovom srastanju sa političkim sistemom države«. Istorijskom prevazilaženju otuđivanja društvene svojine od rada odgovara, po Kardelju, takav sistem ekononskih i političkih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu koji će se zasnivati »na samoupravnom raspolaganju sredstvima za proizvodnju i društvenoj svojini, a posebno u sferi proširene reprodukcije«. To znači da ekonomski i politički sistem u društvu socijalističkog samoupravljanja mora da proizlazi i da se zasniva na celovitom samoupravljanju sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini uključujući i sredstva proširene reprodukcije.

Za uspešno ostvarivanje društveno-svojinske koncepcije u praksi, po Kardeljevom mišljenju, od bitnog je značaja da se izgradi i oblikuje konzistentan sistem odnosa u udruženom radu. Svestan otpora na koje nailazi proces socijalističkog samoupravljanja, Kardelj ističe da nije toliko u pitanju borba protiv tih otpora koliko traženje adekvatnih rešenja da se udruženi rad samoupravno organizuje. »Mnogobrojni su danas — kaže Kardelj — problemi koji proizlaze iz nedovoljne konzistentnosti i izgrađenosti odnosâ u udruženom radu, iz nedostatka jasne praktične orijentacije, iz nedovoljnog znanja, odnosno nedovoljne uloge naučno-stručne angažovanosti, iz improvizacije, nedovoljno konkretnog pristupa raznim situacijama itd., a posledica

Digitized by Google

toga je zatrčavanje iz jedne krajnosti u drugu, nezadovoljavajuća efikasnost sistema u nekim oblastima odnosâ i funkcionisanja sistema i slično«. Problemi s kojima se danas suočavamo u ostvarivanju koncepta udruženog rada jasno ukazuju na aktuelni značaj ovih Kardeljevih misli.

U sledećoj glavi Ribarič izlaže Kardeljeva shvatanja o planiranju. Prvo, što je i razumljivo, Ribarič izlaže načelna Kardeljeva opredeljenja o planiranju. Planiranje u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu — kaže Ribarič — Kardelj shvata kao društveno-ekonomske i demokratske odnose među ljudima, u kojima oni uređuju pitanja razvoja. Ishodište planiranja je radni čovek, koji na osnovu prava rada društvenim sredstvima u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima opredeljuje pravce razvoja. Planiranje ima dva aspekta: samoupravni društveno-ekonomski i materijalno-razvojni. Ishodište sistema društvenog planiranja jeste u tome da radni ljudi u samoupravnom udruženom radu i u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u društveno-političkim zajednicama svoj rad povezuju s odlučujućom ulogom pri utvrđivanju društveno-ekonomske, razvojne, socijalne i druge politike. Sadržina planiranja je usklađivanje društveno-ekonomskih i materijalnih tokova i odnosa među samoupravnim subjektima. Subjekt usklađivanja su radni ljudi koji određuju ciljeve razvojne politike i koji su organizovani u osnovnoj organizaciji i na svim nivoima udruženog rada i društva u celini. Nakon izlaganja osnovnih Kardeljevih stavova o planiranju, Ribarič izlaže Kardeljeva shvatanja o samoupravnom i društvenom planiranju, to jest o planiranju u organizacijama udruženog rada, u samoupravnim interesnim zajednicama, u mesnim zajednicama, o planiranju na nivou društveno-političkih zajednica i o ulozi državnih organa u procesu samoupravnog planiranja.

Ovde bih se zadržao na Ribaričevoj interpretaciji Kardeljevih koncepcija o planiranju na nivou federacije. Naime, Ribarič kaže da je u Kardeljevoj koncepciji plan federacije sinteza samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i međunacionalnih odnosa, da plan federacije treba da osigura svim samoupravnim i društveno-političkim subjektima planiranja samostalnost u raspolaganju dohotkom na osnovu njihovog rada; da Kardelj naglašava da Ustav priznaje republikama i autonomnim pokrajinama da »slobodno i samostalno uređuju sva pitanja svog razvoja«, a da su pri tom republike i autonomne pokrajine dužne da svoju razvojnu politiku usklađuju sa zajedničkom ekonomskom politikom federacije, a da ekonomska politika federacije mora da obezbedi »usklađen i stabilan razvoj jugoslovenske privrede i ravnopravnost svih subjekata privređivanja na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i u jedinstvenom sistemu samoupravne socijalističke proizvodnje i privrede«, da bi konstatovao da »Kardeljev koncept planiranja isključuje jedinstvenu politiku ra-isključuje jedinstvenu politiku razvoja federacije« (str. 124). Tačno je to da Kardelj odbija državno-centralističke i tehnobirokratske koncepte planiranja kao koncepte koji se duboko razlikuju od sistema socijalističkog samoupravnog planiranja i koji bi zbog toga mogli dovesti plan federacije u sukob sa samoupravnom strukturom društva i sa ravnopravnošću republika i autonomnih pokrajina i njihovom ulogom u sistemu planiranja. Međutim, iz toga se ne može izvesti zaključak da Kardeljev koncept planiranja isključuje jedinstvenu politiku razvoja federacije. Uostalom, da vidimo šta sam Kardelj kaže o tome. »Od načina planiranja u federaciji u najvećoj meri zavisi funkcionisanje celokupnog sistema društvenog planiranja. Jer jasno je da se — u jedinstvenom društvenom i privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja, u uslovima jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, odnosno jedinstvenog sistema razmene rada, pune samoupravne samostalnosti republika i autonomnih po-

Digitized by Google

krajina — samo zajedničkim planom federacije mogu usklađivati i usmeravati svi oni društveni i materijalni i drugi tokovi rada i života brojnih samoupravnih subjekata od kojih zavisi jednakost opštih uslova za sve i puna ravnopravnost tih subjekata. Stoga plan federacije... mora biti utoliko više inicijativan, uticajan i obavezujući u pogledu utvrđivanja sadržine, pravaca i mera one zajedničke ekonomske i razvojne politike od koje zavisi koliko će naše društvo kao celina biti sposobno da kontroliše stihiju kako u tržišnim odnosima i u okviru udruženog rada tako i u međusobnim odnosima republika i autonomnih pokrajina, odnosno da usklađuje i usmerava glavne pravce društvene reprodukcije i da obezbeđuje što veću stabilnost privrede i materijalnih tokova društvene reprodukcije, kao i reprodukciju socijalističkih i samoupravnih odnosa na sve višem nivou. Plan federacije treba da bude takav akt koji će imati realnu snagu da utiče na materijalna i društvena kretanja i na ponašanje svih subjekata društvenog, odnosno samoupravnog planiranja«.* Mislim da se iz ovih stavova, kao i iz celine Kardeljevog shvatanja koncepcije udruženog rada, može izvesti zaključak da Kardelj ne odbacuje »jedinstvenu politiku razvoja federacije«, kako zaključuje Ribarič, već da se zalaže za novi oblik jedinstvene razvojne politike federacije koja se konstituiše demokratski i koja je izraz i sinteza razvojnih mogućnosti i ciljeva udruženog rada, a ne etatističko-birokratskih dogovora republičkih i pokrajinskih rukovodstava.

U trećoj glavi Ribarič izlaže Kardeljeva shvatanja o organizacionim oblicima udruženog rada i oblicima odlučivanja radnikâ, a u četvrtoj glavi dat je sažet pregled Kardeljevih shvatanja o sistemu političke vlasti i o protivrečnoj ulozi države u sistemu socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

*

U drugom delu, čiji je autor Ciril Ribičič, izložena je Kardeljeva koncepcija društveno-političkog sistema. U prvoj glavi Ribičič izlaže Kardeljevo shvatanje društveno-političkih organizacija kao unutrašnje pokretačke snage političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ribičič izlaže Kardeljeva shvatanja razvojno, što je značajno za njihovo potpunije i dublje razumevanje. Tako je i izlaganje o društveno-političkim organizacijama otpočeo s izlaganjem osnovnih stavova o delovanju Komunističke partije i drugih naprednih snaga za vreme narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, kao i o njihovoj ulozi u periodu revolucionarnog etatizma. Sledi izlaganje Kardeljevih stavova o ulozi društveno-političkih organizacija u uslovima izgradnje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Kao osnovnu karakteristiku revolucionarnog procesa u vreme narodnooslobodilačkog rata Kardelj označava »vodeću ulogu radničke klase sa Komunističkom partijom na čelu i sve tešnje okupljanje radnih masa oko nje«. Mada nova narodna vlast ne zadire u svojinske odnose, klasna struktura te vlasti, koju označava nesporna vodeća uloga radničke klase i Komunističke partije, »nju već pretvara u organ socijalističke revolucije, koja se razvija iz narodnooslobodilačkog rata«.

Za Kardeljevo shvatanje subjektivnog faktora, po Ribičičevom mišljenju, karakteristična je sledeća Kardeljeva ocena narodnooslobodilačkog rata i revolucije: »Pobeđivali smo posebno iz dva razloga: jer smo osluškivali disanje i htenja narodnih masa i jer nismo gubili iz vida objektivne procese oko nas. Nismo preticali ni jednog ni drugog, niti zaostajali ni iza jednog, ni iza drugog. Pridržavali smo se poznatog načela da se mase uče pre svega na

* E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja, Izbor iz dela*, knjiga II, IC »Komunist«, Beograd, 1979.

Digitized by Google

sopstvenim iskustvima i da je svako preticanje tih iskustava, kao i zaostajanje iza njih, isto tako štetno kao što je štetno svako prazno planiranje koje se ne zasniva na realnim rezultatima objektivne okolnosti... svenarodni oslobodilački pokret Jugoslavije je karakterističan po tome što je prvi put na našem tlu postignuta čvrsta povezanost radnika, seljaka, srednjeg sloja, inteligencije, a i patriotskih delova svih drugih socijalnih slojeva.« Duboko svestan marksističkog stava da teorijske postavke komunista ne počivaju na idejama, na načelima koja je izmislio ili otkrio ovaj ili onaj popravljač sveta, već da su oni samo opšti izraz stvarnih odnosa postojeće klasne borbe, istorijskog kretanja koje se odigrava pred njihovim očima — Kardelj je s intelektualnom strašću pristupio istorijskim procesima i pojavama. Iz analize istorijskih procesa Kardelj je izvodio zaključak, kada je reč o subjektivnim snagama, da je štetno potcenjivanje uloge svesnog subjektivnog faktora u istoriji.

Analizirajući partizanski pokret, Kardelj zaključuje da su neprihvatljiva ona shvatanja po kojima je partizanski pokret već sam po sebi neuništiv jer je postao svenarodni. Još teži su nedostaci i greške druge vrste — kaže Kardelj — koji su posledica pre svega vrtoglavice zbog postignutih uspeha i pojavljuju se posebno među komandirima, komandantima i politkomesarima. »Pobede nad okupatorima opijanile su ih. Izmenili su čak svoj odnos prema drugovima i postali nekakve »vojvode« koje zahvata buđ birokratizma.« Ove Kardeljeve misli, koje je izneo jula 1942. godine u članku »*O nekim opasnim pojavama u partizanskim redovima*, jasno govore o tome kako je on pristupao narodnooslobodilačkom i revolucionarnom pokretu. Kardelj naglašava da je za revolucionarni pokret značajna, s jedne strane, energija narodnih masa koja se u revoluciji oslobađa, a, s druge strane, svesna i organizovana revolucionarna snaga, koja neprestano politički i moralno učvršćuje svaku partizansku četu i svakog partizana: »Svaki spontani pokret postiže uspeh tek kada na njegovo čelo stupi i kada ga iznutra preobrazi subjektivna snaga, koja pred sobom ima jednu perspektivu i koja je potpuno svesna od kakvih pokretačkih snaga zavisi uspeh cele borbe. Tako je i sa partizanskim pokretom.« Ribičič s razlogom zaključuje da se procesi koje Kardelj analizira u tom vremenu (liberalizam, birokratizam, uzdanje u spontani pokret masa, sektaški odnos jednog dela Partije prema Oslobodilačkom frontu, osamostaljivanje rukovodećih funkcionera itd.) nalaze u središtu njegove pažnje kada analizira delovanje društveno-političkih organizacija u celom posleratnom periodu (str. 169). U osmišljavanju uloge subjektivnih snaga, pre svega Komunističke partije, Kardelj uvek polazi od autentičnog karaktera jugoslovenske revolucije. Provodeći taj stav konzekventno u svojim analizama, on zaključuje da se naš politički sistem »od samog početka vidljivo razlikuje od sovjetskog sistema i sistema u zemljama istočne Evrope, upravo po značaju masovnog Narodnog fronta i društvenom životu naše zemlje i upravo po specifičnoj ulozi Komunističke partije u njoj.« Kardeljeve analize perioda revolucionarnog etatizma su misaone i inspirativne, a samim tim i antidogmatske.

Sa uvođenjem radničkog samoupravljanja dolazi do promena u položaju i načinu ostvarivanja vodeće uloge Komunističke partije i drugih organizovanih socijalističkih snaga. Već 1951. godine Kardelj piše da za politički sistem socijalističkog samoupravljanja nije prihvatljiv ni višepartijski niti klasični jednopartijski sistem, jer partije, »pa makar ih ima više ili samo jedna, same po sebi predstavljaju ograničenje individualne slobode i inicijativnosti te je stoga razumljivo da čovečanstvo, koje se oslobađa sistema eksploatacije čoveka od čoveka i koje stoga nastoji da se otklone razni oblici nasilja u društvenim odnosima, mora da teži ka tome da svaka individualna volja može neposredno

Digitized by Google

da se izrazi u odgovarajućim društvenim organima«. Po Kardelju, sistem socijalističke samoupravne demokratije razvija se upravo kao negacija partijskog političkog monopola, »bez obzira na to da li se taj monopol izražava kao višepartijski ili jednopartijski sistem«. Međutim, takvo Kardeljevo opredeljenje za jedan novi tip demokratije ne sme se shvatiti — kaže Ribičič — kao da u uslovima samoupravne socijalističke demokratije nema potrebe da postoje i deluju organizovane subjektivne snage. »Reč je samo o negiranju adekvatnosti jednopartijskog i višepartijskog sistema u uslovima samoupravnog socijalizma, koji se zasniva na pluralizmu samoupravnih interesa. Inače, uloga organizovanih socijalističkih snaga i Saveza komunista u uslovima samoupravne socijalističke demokratije čak je značajnija i složenija nego u uslovima narodne demokratije« (str. 179).

Na kraju ovih izlaganja Ribičič ukazuje na neke osnovne karakteristike Kardeljeve misli o društveno-političkim organizacijama. Za celokupnu njegovu misao o društveno-političkim organizacijama — kaže Ribičič — a posebno za period od uvođenja samoupravljanja, karakterističan je izraziti kontinuitet. »On istrajava na istim načelnim stavovima i zalaže se za njihovo postepeno ugrađivanje u naš ustavni i politički sistem, a u skladu s razvojem društveno-ekonomskih i društveno-političkih uslova« (str. 207).

Kardelj se ne zalaže za formalnu demokratiju, demokratiju koja bi bila sama sebi cilj ili bi predstavljala demokratsku fasadu. Isto tako — kaže Ribičič — on se ne zalaže za nekakvu neutralnu demokratiju i demokratiju koja bi otvorila vrata jačanju antisocijalističkih i antisamoupravnih težnji. »On se zalaže za samoupravnu socijalističku demokratiju, za učvršćivanje i razvijanje demokratije koja jača vodeću društvenu ulogu radničke klase i njene avangarde i omogućuje angažovanje inicijative najširih radnih masa u izgradnji samoupravnih socijalističkih odnosa i materijalnog napretka društva« (str. 207). Bitan element Kardeljeve misli o društveno-političkim organizacijama, jeste poverenje u sposobnost, snagu i spremnost širokih radnih masa za učvršćivanje, razvijanje i čuvanje socijalističkog samoupravnog sistema. Kardeljeva misao — kaže Ribičič — uvek je okrenuta, s jedne strane, prema traženju rešenja koja su kratkoročno ostvarljiva i predstavljaju trenutno najprogresivnije rešenje s obzirom na konkretne objektivne društvene uslove i odnos političkih snaga, a, s druge strane, prema određivanju što jasnije dugoročne perspektive društvenog razvoja. Stoga je Kardelj i najoštriji kritičar pragmatizma i empirizma, koji društveno-političke organizacije ranije ili kasnije dovode na začelje društvenih događaja, umesto da budu njihova pokretačka i stvaralačka snaga. Danas, kada se subjektivne snage, a pre svega Savez komunista, nalaze pred ozbiljnim izazovima vremena u kome živimo i stanja u kome se kao društvo nalazimo, to bitno obeležje Kardeljevog dela ima ogroman idejno-teorijski i praktično-politički značaj.

U sledećoj glavi Ribičič izlaže Kardeljevo shvatanje o uvođenju i razvoju komunalnog sistema, o pojmu opštine kao komune; o odnosima između organizacija udruženog rada, mesnih, samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih organizacija u komuni; o skupštinskom sistemu u komuni; o međuopštinskoj saradnji i o pogrešnim pristupima suštini komune. Koliko su Kardeljeva shvatanja značajna i danas aktuelna za razvoj i funkcionisanje komunalnog sistema, može se videti iz onih njegovih stavova: »Kada govorimo o razvoju komunalnog sistema — kaže Kardelj — nikako ne mislimo na elementarne osnovne jedinice koje ne bi bile unutrašnje organski povezane. Upravo suprotno. Razvoj komunalnog sistema znači razvoj organske centralizacije koja treba da raste odozdo nagore.« Stoga su neprihvatljiva prudonistička i anarhistička tumačenja po kojima komuna treba da bude »nekakva

Digitized by Google

samodovoljna i zatvorena društvena zajednica koja je na svojoj teritoriji gospodar svega i jedini faktor društvenog samoupravljanja«. To je Kardelj govorio 1954. godine. Godinu dana kasnije on je upozoravao da komuna nije i ne sme da bude zatvorena organizacija koja bi slabila ili bilo na koji način ometala jedinstvo društva kao celine ili samostalnost drugih društvenih samoupravnih organa. »Upravo radi toga — govorio je Kardelj — na komunu treba da gledamo ne kao na neku zatvorenu univerzalnu društvenu organizaciju, već kao na ćeliju složenog ali jedinstvenog društvenog organizma, iz kojeg komuna treba da crpi i svoju snagu i sposobnost za život, kao što organizam kao celina treba da crpi snagu iz svojih ćelija«. Uoči donošenja Ustava iz 1974. godine Kardelj je govorio: »ne smemo da zaboravimo i to da opštine nisu neke autarkične čelije ili 'državice' same za sebe, već integralni deo jedinstvenog društvenog organizma. tSoga one moraju imati svoja prava, ali i svoju odgovornost prema društvu. S jedne strane, to su odgovornosti za uspešno delovanje jedinstvenog društvenog sistema, posebno privrednog života i društvenog planiranja, a s druge strane to su odgovornosti koje proizlaze iz solidarnih međusobnih obaveza radnih ljudi. U tom smislu komuna ne može proizlaziti iz toga da su svi izvori dohotka sa njenog područja samo njeni i da jednovremeno ne pripadaju — u skladu s Ustavom — više ili manje i drugima, to znači društvu«.

U trećoj glavi Ribičič izlaže Kardeljevu misao o nacionalnom pitanju, stvaranju i razvoju koncepcije federalizma u Jugoslaviji i njeno ostvarivanje u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Izlaganjem Kardeljevih stavova o skupštinskom i delegatskom sistemu Ribičič završava svoje vrlo uspešno izlaganje i vrednovanje Kardeljeve koncepcije društveno-političkog sistema.

Knjiga sadrži i predgovor čiji je autor Milan Kučan. U predgovoru je data jezgrovita ocena Kardeljevog dela i ukazano je na njegovo aktuelno idejno-teorijsko i praktično-političko značenje.

Knjigu je prvi put objavila »Delavska enotnost« iz Ljubljane, a na srpskohrvatskom jeziku dobili smo je u lepom prevodu Vere Gričkove.

Pred nama je knjiga koja predstavlja uspešan prikaz osnovnih Kardeljevih shvatanja o društveno-ekonomskom i društveno-političkom sistemu. Pored toga, autori sa strogom pedantnošću upućuju na korišćene izvore, što knjizi daje posebnu težinu, a njenim čitaocima olakšava mogućnost da se šire i temeljitije upoznaju s delom Edvarda Kardelja. Stoga je možemo oceniti kao pouzdan vodič u daljim, svestranijim istraživanjima Kardeljevog dela.

Strezo Koloski

Marjan Britovšek: Staljinov termidor

(Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984, strana 546, na slovenačkom)

Istoričar radničkog pokreta, profesor Filozofskog fakulteta u Ljubljani, Marjan Britovšek, objavio je obimnu studiju *Staljinov termidor*. Ova studija, s obzirom na predmet kojim se bavi, predstavlja nastavak autorovih prethodnih istraživanja (posebno *Borba za Lenjinovo nasleđe* i *Carizam, revolucija, staljinizam*). Jugoslovenski izdavači su početkom osamdesetih godina objavili više naučnih i publicističkih radova domaćih autora i prevoda radova stranih autora koji su na različitim nivoima istraživanja i s različitih aspekata razmatrali složen i protivrečan pojam staljinizma. Posle prevoda studije Žana Elenštajna *Historija staljinskog fenomena* i ponovnog štampanja *Pitanja lenjinizma* J. V. Staljina dalja is-

Digitized by Google

traživanja fenomena staljinizma moraju se zasnivati na multidisciplinarnom pristupu, koji će uvažiti činjenicu da je autoritarnost ne samo internacionalni fenomen, već ima uzroke u konkretnoj istoriji i političkoj tradiciji pojedinačnog društva; istraživanje staljinizma nužno se oslanja na istraživanje istorijskih korena dve odlučujuće strane političke tradicije i kulture — demokratske i autoritarne. Bez konkretno-istorijskog istraživanja istorijskog porekla ovih dveju tradicija ne može se doći do sintetičkih rezultata. Drugačiji pristupi svode se na olako zaključivanje o apriornoj autoritarnosti radničkog pokreta, što dovodi do ideologizacije problema.

U radovima istraživačâ koji su se bavili staljinizmom to se odnosi osobito na autore iz zapadnih zemalja. Dugo posle drugog svetskog rata bile su prisutne dve negativne karakteristike: nepoznavanje izvorne istorijske građe i teorijski jednoznačan stav da su »Lenjinove postavke ispravne, a Staljinove pogrešne«.

Od sredine šezdesetih godina ove negativne karakteristike se postepeno menjaju; dolaze generacije istraživačâ neopterećenih ideološkim teretom hladnog rata, otvorenih ka objektivnijem i nepristrasnijem prosuđivanju istorijskih procesa: istovremeno se dozvoljava pristup i istraživanje izvorne građe koja je dotada imala karakter poverljivih dokumenata. Komunističke partije koje su u međuratnom periodu bile tesno vezane za delovanje SKP(b) uspele su u periodu destaljinizacije da pribave dotle čuvane dokumente koji su se odnosili na njihovu delatnost u Trećoj internacionali i samim tim činili sastavni deo njihove istorije. Pribavljanje tih dokumenata i arhiviranje u nacionalnim arhivima olakšali su dalji posao istraživačima. Dokumenti Treće internacionale koje je prikupila i objavila Džejn Degra i obimna bibliografija koju je objavio istraživač sa Stanford univerziteta Vitold Svorakovski predstavljaju solidnu dokumentacijsku osnovu i za istraživanje fenomena staljinizma. Takva osnova ranije nije postojala.

Istraživački instituti i druge ustanove koje se bave problemom staljinizma mogu biti i ideološki orijentisani, ali istraživački rezultati sadržani u nizu studija ne mogu se osporavati. Stvorena je zajednička volja istraživačâ za postepenim diferenciranjem konkretno-istorijskih odnosa, zakonitosti razvoja (posebno ekonomskih) od voluntarizma aparata i uloge ličnosti u istoriji. Ta zajednička volja je osnov i pretpostavka istraživanja tako različito politički opredeljenih istraživača kao što su, na primer, Žan Elenštajn i Stivn Koen. Međutim, ni dobri poznavaoci sovjetskog političkog uređenja nisu odredili pravi značaj jedne činjenice koja je bila ključna za čitavu koncepciju razvoja, a time i za ekonomski i politički sistem — a to je prostor.

Jedno od najrelevantnijih saznanja sa stanovišta socijalizma jeste saznanje da sa Staljinovom smrću nije prestao da postoji sistem društvenih odnosa koji je po njemu dobio ime. Krize socijalizma, ekonomske i političke, izmenile su pojavne oblike staljinizma. Napori i postignuti rezultati u prevladavanju staljinizma na nacionalnom i međunarodnom planu predstavljaju objektivnu pretpostavku bez koje ne bi mogle da nastanu neke važne hipoteze u studiji *Staljinov termidor;* pored ove objektivne pretpostavke, stekla se i jedna subjektivna — svaki istraživač u toku rada dolazi do one tačke kada nužno, unutrašnjom logikom rada, mora da preispita postignute rezultate, proveri relevantnost prethodnih hipoteza i valorizuje njihovu aktuelnu primenljivost u praksi. Ovaj postupak je neophodan u društvenim naukama. Profesor Britovšek je u devet poglavlja svoje studije istraživao bitne procese koji su doveli do uspostavljanja staljinizma kao sistema društvenih odnosa, a Staljina kao nosioca koncentrisane vlasti bez ikakvih pravnih i političkih ograničenja. Studija profesora Britovšeka je primer dosledno obavljenog istorijskog istraživanja jednog fenomena; po

Digitized by Google

svojoj objektivnosti, zahvatu doista obimne građe i poštovanja istorijskog materijalizma kao osnovnog metoda istraživanja, studija *Staljinov termidor* zaslužuje pažnju ne samo jugoslovenske javnosti, već i šireg kruga istraživača. Sigurno je da bi istraživanje sa stanovišta drugih disciplina dalo potpuniju sliku nastanka staljinizma. To se odnosi naročito na problem srastanja državnog i političkog aparata vlasti, za čije istraživanje bi bio neophodan pravno-egzegetički metod. Zapaža se da u postojećim istraživanjima nedostaju kritike konzervativizma i normativizma sovjetske pravne teorije i prakse, koje su omogućile legalizovanje staljinističkih metoda i pretvaranje prava u prost instrument političkih borbi. Istoričar ne može da obuhvati sva ta pitanja, a njihovo nabrajanje ima svrhu da podstakne na otvaranje novih istraživanja.

Autor je zasnovao istraživanje na empirijskim činjenicama, koje dovodi do sinteze makro nivoa istraživanja (društveni procesi, frakcijske borbe) sa mikro nivoom (ličnosti boljševičkih rukovodilaca, njihove ideološke platforme). Posebno je istražen niz odnosa između Staljina kao političkog vođe i SKP(b). Poučen nekim jednostranostima Dojčerovog istraživanja koje predstavlja »the study of case«, profesor Britovšek je utvrđivao uzročne veze između političkog sistema i ideoloških stanovišta koja su bila predmet sporova. Dosta prostora posvećeno je vodećim idejama partijskih frakcija. Autor podseća na činjenicu da je Boljševička partija, uprkos normativno deklarisanom principu monolitizma, bila sastavljena od više frakcija koje su dolazile u sukob i pre revolucije. Ti su sporovi rešavani ili arbitrarnom odlukom najviših partijskih organa ili su dovodili do novih podela i rascepa unutar partije. Sporovi su dobili veći politički značaj samim tim što je posle revolucije konstituisana socijalistička država na čijem je čelu bila RKP(b) kao jedina legitimna politička partija. Sporovi među frakcijama postojali su i za vreme Lenjinovog aktivnog političkog delovanja (do kraja 1922. godine). Ove frakcijske tendencije Staljin je spretno iskoristio u cilju razbijanja svojih protivnika i učvršćenja sopstvenih političkih pozicija. Neke objektivne okolnosti su mu u tome pomagale: međunarodni odnosi, u kojima je Sovjetski Savez imao status izolovane zemlje, okružen neprijateljskim kapitalističkim zemljama, od kojih većina nije želela da s njim uspostavi diplomatske ili trgovinske odnose. Takvi međunarodni odnosi diktirali su unutrašnju politiku zasnovanu na maksimalnom društvenom konsenzusu, bez ideološko-političkih podela koje bi ugrožavale realizovanje određene strategije razvoja. Staljin nije odjednom postao jedini priznati politički autoritet, njegova borba trajala je više od decenije. U toj borbi suočio se s politički dobro organizovanim otporom leve i desne opozicije, koje su se političkim sredstvima borile za političke pozicije u partiji. Staljinovi protivnici bili su prekaljeni revolucionari, sposobni da predvide razvoj društva i stvore globalne koncepcije tog razvoja. Staljinova prednost bila je u tome što je ponikao iz partijskog aparata s kojim je bio čvrsto povezan i spretno je njime manipulisao, što je neminovno dovelo do eliminisanja protivnikâ i dovođenja manje sposobnih, ali njemu lično odanih ljudi na rukovodeća mesta u partijskim i državnim organima. Premda je legalni period ovih borbi trajao relativno kratko. Staljinovi protivnici, dokle god su bili živi, predstavljali su realnu opasnost za njegov položaj.

Suprotne koncepcije o strategiji razvoja socijalizma (socijalizam u jednoj zemlji ili svetska revolucija) podelile su ne samo vođe frakcija, već i partijsko članstvo. Tako je Buharin svojim idejama o izgradnji države i industrijalizaciji privukao veći broj sposobnih mladih partijskih kadrova, od kojih su neki (Stecki i drugi) bili poznati publicisti. Staljin je stvarao imperiju, dok su članovi opozicije, pre svega Zinovjev i Buharin, u uslovima stabilizovanog ka-

Digitized by Google

pitalizma, videli u oslobodilačkim pokretima u kolonijama one društvene snage koje će pokrenuti svetsku revoluciju. »Kako je u godinama 1926—1927. Kuomintang išao iz pobede u pobedu, Buharin je sanjao o širokom revolucionarnom frontu od Arhangelska do Šangaja, koji bi obuhvatio 800 miliona ljudi« (str. 39). Tezu o »termidorskom karakteru« Staljinove političke delatnosti autor je proveravao u njenom političkom i ideološkom smislu — kao degeneraciju osnovnog cilja oktobarske revolucije, izgradnje demokratskog društva u kome je socijalizam samo prva faza razvoja. Ako je revolucija nasilni, autoritarni čin osvajanja vlasti, postavlja se niz pitanja o konstituisanju celokupnog društveno-ekonomskog i političkog uređenja posle osvajanja vlasti u ime radničke klase. Ni leva ni desna opozicija nisu osporavale nužnost nasilnih metoda u početnoj fazi uspostavljanja vlasti, ali su obe pravile greške — delom iz potcenjivanja faktora zaostalosti i istorijskog nasleđa Rusije, delom iz revolucionarnog zahteva da se društvo menja brzo i suštinski. Da bi se ostvarila mobilizacija svih socijalnih snaga, potrebno je da postavljeni politički ciljevi budu prihvaćeni kao zajednički društveni ciljevi koji pokreću volju i motivaciju najširih socijalnih grupa. Putevi stvaranja socijalno prihvaćenih ciljeva su različiti — Staljin je do 1934. godine koristio različite manevre u obračunu sa svojim protivnicima, a zatim je metodima surovih represalija postigao stvaranje poslušne jedinstvene partije. Šta bi ideološki aparat bio bez Staljina, šta pak Staljin bez takvog aparata? Istorijske rekonstrukcije nisu pouzdan metod, no sigurno je da uloga ličnosti u istoriji ima i imaće veliki značaj. Staljinizam nije nastajao bez otpora; žrtve su bili ne samo stari boljševici i strani komunisti-rukovodioci Kominterne, nego i veliki broj građana, radnika, seljaka, značajan deo oficirskog kadra. »Partijski istoričar Šaumjan je upozorio da Staljin nije bio sposoban da ubedi svoje protivnike, pridobije ih za partiju i demokratskim sredstvima prevazilazi razlike u mišljenju kao što je to činio Lenjin« (str. 45) — istakao je autor.

Buharin je 1926. godine postavio tezu o nužnosti prelaska socijalizma u jednoj zemlji u građansko društvo, s obzirom na stabilizaciju kapitalizma, dok je Staljin postavio tezu o nužnosti jačanja klasne borbe. Postepeno sužavanje ličnih prava i sloboda građana bilo je sredstvo kojima je Staljin razoružao ne samo postojeću, već i buduću potencijalnu opoziciju. Štampa, publicistika i izdavaštvo, istraživanja iz oblasti društvenih nauka bila su ograničena na sprovođenje zvaničnih stavova, što je dovelo do osiromašenja celokupnog naučnog i kulturnog stvaralaštva, do njegove dogmatizacije, kao i do postepenog onesposobljavanja za dijalog i komuniciranje s drugim teorijskim pravcima nemarksističke provenijencije. Taj rezultat staljinizma može se verifikovati i danas.

Staljinovi protivnici bili su teoretičari, publicisti, govornici, političari s velikim iskustvom, sposobni da ocenjuju i predviđaju razvoj političkih odnosa. Buharin je tačno predvideo razvoj društvenih odnosa u pogledu jednog pitanja — pokreta kolonijalnih naroda. Njegov stav predstavlja egzaktno predviđanje: »U eksploatisanim kolonijalnim masama Buharin je video potencijalnu silu, silu koja bi izvojevala konačnu pobedu nad imperijalizmom. Njegova vizija bila je potvrđena četrdeset godina kasnije, njeno ostvarivanje je teretilo rusko velikodržavlje« (str. 63).

Istraživački napor da se odrede svi vidovi Staljinove borbe za vlast zasniva se na detaljnoj analizi obimnog empirijskog materijala. Korišćeni su stenogrami (posebno odluke) zasedanja izvršnih organa sovjetske partije, dokumenti Treće internacionale, periodika. Pored već poznate memoarske literature, autor se poziva i na novija istraživanja sovjetskih istoričara, mada su i ona ograničena na relativno uzak krug problema. Dokumenti i dosijei najistaknuti-

Digitized by Google

jih rukovodilaca opozicije nisu otvoreni, a po dosadašnjim stavovima nadležnih partijskih i državnih organa koji nisu izvršili rehabilitaciju ovih lica, ni građansku ni političku, nema znakova da će ta arhivska dokumenta biti dostupna istraživačima. Analiza dostupnih dokumenata SKP(b) i Kominterne, kojima se koristio profesor Britovšek, dovoljna je za praćenje frakcijskih borbi i njihovog uticaja na celokupno sovjetsko društvo. Od 1928. godine Staljinov uticaj se proširio i na treću internacionalu jer je shvatio da mu je ona potrebna za ostvarivanje političkih ciljeva. Pretvorio ju je u izvršioca spoljne politike Sovjetskog Saveza, što je imalo dugoročne posledice za komunistički pokret u celini, osobito u smislu kasnijeg procesa osamostaljivanja i traženja sopstvenih puteva izgradnje socijalizma od strane onih partija koje u Kominterni nisu bile ni najistaknutije, niti su imale najveći značaj za komunistički pokret u celini. Istorijski proces pretvaranja Kominterne u dogmatski centar autor je odredio ocenom značaja dokumenta »21 uslov za prijem u Treću internacionalu«: »21 uslov moguće je shvatiti samo u okviru određene istorijske situacije između prve etape povoljne revolucionarne krize u Evropi i njene kulminacije 1920. godine, kada je 21 uslov bio objavljen. Za kasnije etape Kominterne karakteristična je boljševizacija komunističkih stranaka i birokratizacija same Kominterne« (str. 74). U formalnom smislu, proces boljševizacije značio je uvođenje autoritarnog rukovođenja i suspenziju principa demokratskog centralizma, bez debata i rasprava o bitnim društvenim pitanjima za čije rešavanje je partija odgovorna. Da bi pokazao taj proces, autor je naveo i poznate istorijske činjenice. To se posebno odnosi na period čistki i XX kongresa KPSS. Međutim, to je metodološko-teorijski opravdano, jer je i položaj Sovjetskog Saveza u međunarodnim odnosima promenjen posle drugog svetskog rata.

Staljinova borba protiv opozicionih grupa nije bila obična frakcijska borba, već proces stvaranja idejnog aparata partije i legitimacija političke vlasti pomoću takvog aparata. S dolaskom na vlast tog aparata svi demokratski politički mehanizmi prestaju da postoje. Uloga ovog aparata sažeto je ocenjena na sledeći način: »Unutrašnju i spoljnu politiku SSSR tako nije vodio Politbiro, koji su sačinjavali stari boljševici, već tehnički kabinet, u kome su sedeli mladi, sposobni, u partiji i državi gotovo nepoznati ljudi, spremni da potpuno ispunjavaju naloge svoga gospodara« (str. 272).

Autor je postepeno, raščlanjavanjem pojedinih pitanja, pokazao kako je Staljin do 1938. godine ne samo porazio politički svoje protivnike (njihov poraz mogao je osigurati samo ubistvima na osnovu sudskih presuda), već je i stekao autoritet četvrtog klasika marksizma. »Već 1928. godine u mesnim i oblasnim organizacijama partije nije bilo ni jednog zakonito izabranog sekretara partijske organizacije, na osnovu Statuta Partije i unutrašnje partijske demokratije. Stare, izabrane sekretare su s nekim izgovorom razrešili partijskih funkcija. Neki su postavljeni na visoke administrativne ili diplomatske položaje, većina je dobila visoke funkcije u državnom aparatu samo da bi ih uklonili iz partijskog« (str. 273—274). Staljin je primer političkog vođe koji je svoju vlast zasnovao na oslanjanju na političko-ideološki aparat.

Ako je biografija teorijska mikrosinteza, onda se studija *Staljinov termidor* može posmatrati i kao sinteza prethodnih istraživanja. Jugoslovenski itsraživači, u prvom redu istoričari, pisali su o staljinizmu s različitih aspekata, pri čemu su posvetili posebnu pažnju uticaju staljinizma na položaj posleratne Jugoslavije, naročito u periodu posle poznate Rezolucije Informbiroa. Profesor Britovšek je postavio za zadatak da istorijski verifikuje period od 1924. godine do XX kongresa KPSS, povezujući individualno

Digitized by Google

(Staljinovu ličnost) sa opštim (SKP(b) i sovjetsko društvo u celini). Autor se opredelio za teži, ali istraživački opravdan pristup koji omogućava povezivanje različitih nivoa pojave, kako bi mogao da utvrdi genezu i razvoj staljinizma kao društvenog i političkog fenomena. Među uzroke staljinizma autor svrstava nepovoljne razvojne činioce (nasleđeno siromaštvo i nepostojanje demokratske političke tradicije). Staljinizam je mogao uspeti i zato što je Staljin, umesto teških, složenih teorijskih razmatranja o putevima razvoja socijalizma, dao jednostavan model po kome se rešavaju svi problemi društva — ukoliko se svedu na nekoliko osnovnih »zakona« i »crta«. *Staljinov termidor* nije samo formalno poređenje s diktatorskom politikom Napoleona, koji je formalno branio ciljeve francuske buržoaske revolucije, već ukazivanje na nove, ranije nepoznate oblike vlasti, kojima nije potrebna formalna legitimacija. Bez takvog aparata staljinizam ne bi delovao kao sistem i društveni odnos.

Studija profesora Britovšeka je argumentovan i sistematski doprinos kritici staljinizma. Iako je kao istoričar razmatrao sistem u periodu Staljinove aktivne političke delatnosti, autor upozorava na mogućnost vraćanja na autoritarne metode rešavanja društvenih pitanja. Čovek kao pojedinac i kao član društvene grupe, bila to radna ili politička organizacija, traži mogućnosti novih i adekvatnijih rešenja za pitanja koja mu donosi vreme. Krize u socijalizmu latentno su sadržale mogućnosti autoritarnih rešenja, ograničavanja slobode čoveka kao političkog subjekta i kao građanina.

Dubravka Stajić

Stanko Ilić: Put u humano društvo

(»Ekonomika«, Beograd, 1984)

Knjiga *Put u humano društvo*, izdata krajem prošle godine, marksistička je studija zasnovana na sociološko-antropološkom proučavanju celovitog procesa potrošnje s ciljem da se, u sklopu s proizvodnjom, ukaže na humaniji put razvitka čoveka i društva. Ova knjiga nije nikakvo vizionarstvo budućnosti, kako bi se po naslovu moglo očekivati, već samo potpunija marksistička kritika savremenog, otuđenog i ograničenog sveta, posebno jugoslovenskog društva, prvenstveno u oblasti potrošnje. Ovom studijom autor se samo pridružuje jednom broju autora koji oštricu savremene sociološke kritike sve više pomeraju sa oblasti proizvodnje na pitanja raspodele i potrošnje.

Osnovna pitanja koja se u ovoj knjizi postavljaju odnose se na ljudske potrebe, na to kako se one zadovoljavaju i koje su posledice takvog načina zadovoljavanja. Rečju, koji su i kakvog karaktera problemi savremene potrošnje, s ciljem da se naziru problemi buduće potrošnje, ukoliko se sadašnja praksa značajnije ne izmeni. Jer, s razvojem sadašnje potrošnje neminovno nastaju i mnogi problemi strukture i kvaliteta proizvoda i usluga koji se nude potrošačima. Ta su pitanja značajna osobito u kontekstu savremene potrošnje, koja je uveliko pod uticajem reklame koja potrošačima svakodnevno nudi »najnovije i najbolje« proizvode, često uz obećanja raznih nagrada. Tako se stvara potrošački mentalitet, a s njim i mnoge fiktivne potrebe za isticanjem ili gomilanjem proizvoda. Dakle, sve potrebe nisu uvek nužne i obavezne, pa tako nastaju i takozvane fiktivne potrebe, koje često potiskuju one prave, i, što je još gore, zadovoljavaju se na račun drugih ljudi.

Međutim, fiktivne potrebe nastaju i kao rezultat proizvodnje

Digitized by Google

čiji je jedini cilj što veći dohodak, posledica čega je primat pojma »imati« nad pojmom »biti«. Dakle, čovek i materijalna dobra zamenjuju uloge cilja i sredstva. Tako nastaju i pojave sticanja sredstava nepoštenim putem (krađa, mito i slično), što je suprotno socijalističkom principu sticanja. To dalje uslovljava i povećanje socijalnih razlika, koje se najviše očituju upravo u sferi potrošnje, čime se bitno dehumanizuju i opštedruštveni odnosi.

Fiktivne potrebe o kojima je reč imaju i znatan udeo u smanjivanju prirodnih izvora energije i sirovina. Koliko se samo predmeta proizvodi bez kojih bi ljudi mogli da žive — pita se autor.

Ali, fiktivne potrebe nisu jedini »krivac« za prekomerno i nepotrebno iskorišćavanje prirodnih izvora. Reč je o takozvanom planiranom zastarevanju potrošnih sredstava ili o prevremenoj zameni proizvoda. Naime, u prošlosti je trajnost bila ideal, a danas je prolaznost postala karakteristika svakidašnjeg života. Mnogi proizvodi potrošnje su u prošlosti neuporedivo duže trajali nego danas, što je karakteristika potrošačkog mentaliteta i odgovarajuće proizvodnje, naročito u kapitalizmu. Kapitalizam je razvio takvu dinamiku proizvodnje i života da bi, vođen principom profita kao osnovne vrednosti, mogao da uništi civilizaciju u relativno kratkom vremenu kada se ne bi ozbiljno transformisao u sferi društvenih odnosa.

Međutim, pita se autor, šta je s proizvodnjom i potrošnjom u socijalizmu; ima li u njemu sličnih ili kakvih problema u odnosu na kapitalističku proizvodnju i potrošnju. Ima li u socijalizmu »prljave i problematične tehnologije« koja prouzrokuje zagađivanje i oštećenje prirodne sredine? Kakav je odnos čoveka u socijalističkom društvu prema njoj? Jer, odnos prema prirodi u stvari je odnos prema budućim generacijama, kojima nije dovoljno ostaviti u nasleđe samo uvećano društveno bogatstvo, nego i sačuvano prirodno bogatstvo za njihove potrebe i rad.

Prema postojećoj praksi, procenjuje autor, ni socijalistička proizvodnja, pa ni potrošnja, ne razlikuju se bitno od kapitalističke. Reč je o proizvodima često prikriveno lošeg kvaliteta, kao i o mnogim hemijskim i sličnim sredstvima koja oštećuju ljudsko zdravlje i, ne retko, prouzrokuju i smrt. Sve se to odnosi na problematičnu upotrebu hemijskih sredstava u poljoprivredi i prehrambenoj industriji (pesticidi, herbicidi, insekticidi, konzervansi, razni aditivi i slično), zatim, na prodaju pojedinih proizvoda i posle isteka roka upotrebe, na nestašicu proizvoda itd. Naročito pogubne po ljudsko zdravlje i život su i masovne saobraćajne nezgode, alkoholizam, narkomanija i slične pojave koje nastaju zbog neujednačenog razvoja u raznim oblastima i delovima društva.

Ukratko, istraživanje potrošnje autoru se nametnulo kao istraživanje celokupnih društvenih odnosa, s ciljem da se otkriju nužne tendencije razvitka čoveka i ljudskog društva.

•

Istraživanje potrošnje u savremenom društvu Ilić je razvio u tri strukturna dela svoje knjige. Prvi deo je više filozofsko-antropološkog karaktera i odnosi se na određenje pojma čoveka, na smisao njegovog postojanja, kao i na potrebe i uslove njegovog opstanka i razvitka. To je zapravo uvod u drugi deo knjige, koji se odnosi na analizu stvarne potrošnje, što je i glavni sadržaj dela. U trećem delu, pod naslovom »Ostvarenje cilja potrošnje«, Ilić ukazuje na pravi put humanizacije potrošnje, preko humanizacije proizvodnje do humanizacije društva u celini. Treći deo sadrži i pravu poruku koja je upućena pre svega kreatorima sistema proizvodnje i potrošnje, ali i svima nama kojima je stalo do humanije zajednice.

Pre analize stvarne potrošnje u savremenom svetu Ilić ističe pet osnovnih načela prave, humane potrošnje. Prvo, osnovno načelo jeste svrsishodnost, to jest zado-

Digitized by Google

voljavanje potreba samo odgovarajućim, potrebnim predmetima. Drugo načelo se odnosi na pravu meru, za šta je osnovni uslov i kriterijum ljudsko znanje, to jest obrazovanje i vaspitanje. Treće načelo prave potrošnje je načelo pravog trenutka u zadovoljenju potreba. Četvrto načelo odnosi se na raznovrsnost u zadovoljavanju ljudskih potreba, i peto — načelo pravičnosti — podrazumeva da se ljudske potrebe zadovoljavaju predmetima stečenim na ljudski, to jest pošten način. Nepoštovanjem ovog načela, neopravdano se uskraćuje zadovoljavanje potreba drugih ljudi. Prema tome, nema istinskog razvoja individue bez istovremenog razvitka svih ljudi, a to je moguće samo u slobodnoj zajednici.

U savremenom, potrošačkom društvu, u kome se čovek sve više okreće stvarima, a manje ljudima, zabrinjava i to što se proces edukacije sve više karakteriše prevagom obrazovanja u odnosu na vaspitanje. Tako i nastaje pojava sve većeg broja dobrih stručnjaka koji su loše usmereni, tako da znanje više zloupotrebljavaju nego što ga upotrebljavaju za ljudski napredak.

U analizi stvarne potrošnje autor ističe više problema koji čine raskorak između stvarne potrošnje i cilja potrošnje (koji se obično odnosi na zadovoljenje neke potrebe u funkciji ljudskog razvoja). Tako, u veće probleme savremene potrošnje ubraja one u saobraćaju. Naime, problemi u saobraćaju, kako ističe autor, ogledaju se u sve većem broju smrtnih slučajeva, koji zauzimaju jedno od vodećih mesta u mortalitetu mnogih zemalja. Međutim, u pitanju su i mnoge druge posledice i materijalnog i socijalnog karaktera. Od pronalaska automobila do danas život je izgubilo preko 25 miliona ljudi u svetu. Osim toga, svake godine se u saobraćaju povredi oko sedam miliona lica. Samo na evropskim cestama poslednjih godina pogine oko sto hiljada, a oko dva miliona svake godine se povredi. U Jugoslaviji je najveća smrtnost upravo u saobraćajnim nezgodama — 1980. godine gotovo 5.000, a tek oko 600 raznih ubistava i oko 2.000 samoubistava. Nije teško zamisliti koliko su to velike štete za svako društvo.

Dakle, umesto da se saobraćajnim sredstvima postižu određeni ciljevi koji bi za društvo trebalo da znače uštedu u vremenu i materijalnim sredstvima, uz određena zadovoljstva — nastaju nerazumno velike žrtve i štete često veće od koristi! Istinsko rešenje ovih problema u saobraćaju može biti samo u podruštvljavanju saobraćaja, što podrazumeva odgovarajuću saobraćajnu brigu i kulturu svih ljudi.

Sa gotovo istim problemima savremene potrošnje autor nas suočava i u analizi alkoholizma, narkomanije, lošeg kvaliteta potrošnih dobara (i to danas kada se to pitanje sve više postavlja), nestašice raznih osnovnih dobara, oštećenja, zagađenja i uopšte neodgovornog korišćenja prirodne sredine.

Usled nedovoljnog vaspitanja u odnosu na obrazovanje, kao i usled pomenutih problema u savremenoj potrošnji ,autor konstatuje i mnoge fiktivne ili lažne potrebe ljudi, koje su od posebne štete za potrošnju i društveni razvitak u celini. Naime, fiktivne potrebe nastaju usled raskoraka u odnosu na pomenuta načela potrošnje, a to su prekomerno sticanje i isticanje materijalnim dobrima, prekomerna potrošnja alkohola i kafe, uživanje droge i duvana, kao i kupovina raznih nepotrebnih predmeta. Izvori fiktivnih potreba su u karakteru proizvodnje (koji je najčešće profit — u kapitalizmu ili dohodak u socijalizmu a ne zadovoljenje ljudskih potreba) i u sredstvima za postizanje tih ciljeva proizvodnje, a to je propaganda, i to u negativnom smislu.

U trećem delu knjige autor razmatra mogućnosti ostvarenja cilja potrošnje, odnosno mogućnosti humanizacije potrošnje kao glavnog cilja humanizacije međuljudskih odnosa uopšte. Pri tom, polazi od osnove, bez koje se ne može ni zamisliti istinski napredak ljudske individue i društva u celini. Tu osnovu čine: zdravlje

Digitized by Google

individue, materijalna osnova i znanje i humano vaspitanje. Prema ovome treba razviti i odgovarajuće delatnosti — u humanističkom duhu.

Razvitak individue se u našem društvu bitno ograničava suprotnošću između cilja njene radne organizacije (maksimalan dohodak) i njenog cilja kao radnika (zadovoljavanje sopstvenih potreba i svestrani razvitak sopstvenih sposobnosti). Dakle, suprotnošću kvantiteta i kvaliteta, koje su u nužnom i »privremenom« jedinstvu, ali i u stalnoj borbi koja, istorijski posmatrano, postaje sve jača.

S druge strane, suprotnost između cilja organizacije i cilja društvene zajednice (oslobađanje čoveka) sputava istinski napredak društva. Štaviše, suprotnost postoji i između pojedinca i društva (pojedinačnog i opšteg cilja), jer između njih posreduje organizacija s posebnim ciljem. Prema tome, dohodak ne može biti »merilo uspešnosti« poslovanja organizacija, bar sa stanovišta društvenog cilja. Jer, proizvodnja čije je osnovno načelo uspešnosti dohodak obezbeđuje sredstva za zadovoljavanje potreba ljudi, ali ujedno i oštećuje prirodnu sredinu i ljudsko zdravlje, što ne služi potpunom društvenom progresu. Praksa jednostranog shvatanja dohotka već je pokazala da produktivnost često stagnira ili čak opada (pojava nerada, štrajkova, loši međuljudski odnosi, odsustvovanja s posla i slično), a takođe je sve učestalija i pojava sticanja materijalnih dobara koje ne počiva na radu, već je izraz raznih mahinacija, korupcija, »korisnih malverzacija«, mita i slično, sa svim negativnim posledicama po pojedinca i društvo u celini.

U sferi proizvodnje međuljudski odnosi se uglavnom stvaraju, a u sferi potrošnje oni se manje-više jasno ispoljavaju. Zato oslobađanje čoveka počinje od sredstava proizvodnje, ali se mora nastaviti i ogledati baš u sredstvima potrošnje; dakle, od radnog ka slobodnom vremenu. Inače, za radnika nema baš nikakvog značaja to što radi društvenim sredstvima (slobodan od tutorstva privatnog vlasnika) ako mu ta sredstva ne osiguravaju pristojnu ishranu, odeću i stan, dok neko, iako nevlasnik sredstava, ima i po dva i tri stana, izobilje hrane i odeće.

Za usklađivanje proizvodnje s ciljem potrošnje autor ističe dva uslova: unapređivanje društvenih delatnosti i unapređivanje društvene organizacije (organizacije društvenog života). Polazeći od ranije navedene osnove oslobađanja čoveka, u svakom ljudskom društvu postoje tri osnovne delatnosti: proizvodnja materijalnih dobara, obrazovno-vaspitni sistem i zdravstveni sistem. Na njih se nadovezuju druge društvene delatnosti ili institucije, u zavisnosti od veličine i karaktera društva.

Proizvodnja materijalnih dobara je osnovni uslov opstanka svakog ljudskog društva. Ljudi su oduvek morali proizvoditi, ali način organizovanja i upravljanja proizvodnjom svagda je bio stvar konkretnog društva, to jest datih društveno-ekonomskih uslova. Ovde, u razmatranju organizacije proizvodnje, vredna je pažnje autorova opaska o razlici između pojmova odlučivanja i samoupravljanja. Naime, po njemu, odlučivati znači rešavati probleme iz oblasti proizvodnje, a samoupravljati znači rešavati pitanja iz oblasti međuljudskih odnosa, kao što su raspodela dohotka, obrazovanje radnika, radni i životni uslovi, solidarnost i slično. Rezultati proizvodnje se izražavaju dohotkom, a rezultati samoupravljanja — kvalitetom međuljudskih odnosa, što je i osnovni društveni cilj. Odavde autor izvodi još ranije pomenuti zaključak — da osnovno merilo uspešnosti organizacije rada ne može biti samo dohodak kao kvantitativna kategorija, već i razvijenost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa kao kvalitativna kategorija.

Cilj obrazovno-vaspitne delatnosti dvojakog je karaktera: obrazovanje radi osvajanja potrebnog znanja i vaspitanje radi primene toga znanja u praksi, u funkciji oslobađanja čoveka i društva. Bu-

Digitized by Google

duci da je taj proces povezan s proizvodnjom, to je obrazovanje vezano za materijalnu (proizvodnu), a vaspitanje za društvenu (samoupravnu) stranu proizvodnje materijalnih dobara. U tom smislu autor zaključuje: »Rad vaspitača vrednuje se prema njihovom doprinosu formiranju novog, humano obrazovanog čoveka (a ne prema količini časova nastave ili količini ispita). A da bi mogli postizati uspeh, i vaspitači se moraju stalno obrazovati i vaspitavati. Za to moraju imati odgovarajuće sposobnosti. Jer, kako bi drukčije uspešno uticali na druge ako ne ličnim primerom« (str. 212—213).

Cilj zdravstvenog sistema je takođe dvojakog karaktera: očuvanje (lečenje) i unapređivanje zdravlja ljudi, što znači omogućiti razvijanje ljudi, to jest njihovih sposobnosti za delanje i samoobrazovanje, pravilno mišljenje i rasuđivanje, volju, inteligenciju, smisao za lepo, humanost i drugih sposobnosti. U tom pogledu Ilić kaže: »Rad zdravstvenih radnika vrednuje se njihovim doprinosom očuvanju i unapređenju zdravlja, tj. stvaranju zdravih ljudi (a ne prema broju pacijenata ili nekom drugom kvantitativnom merilu)« (str. 216).

Prema tome, sumarni zaključak izlazi na onu marksističku misao da je organizacija svakog društva određena stanjem njegovih proizvodnih snaga, koje se odnose ne samo na proizvodnju materijalnih dobara, već i na obrazovno-vaspitni i zdravstveni sistem i na čitav sistem institucija nadgradnje.

Ostvarenje osnovnog društvenog cilja, a time i cilja humane potrošnje, zaključuje autor, moguće je jedino u dijalektičkom trojstvu: materijalne-subjektivne snage, ljudske vrednosti i društvena organizacija (uz istovremeno očuvanje prirode kao osnove ljudske egzistencije).

Petar Prvulović

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 120.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.H67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
JAN 23 1986
Current Serials

7-8
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 7—8

Sadržaj

Četrdeseta godišnjica oslobođenja

Josip Broz Tito
Naše oslobođenje je naše djelo 981

Branko Mamula
Historijski značaj i međunarodne dimenzije NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945. 1001

Milija Stanišić
Ustanak naroda Jugoslavije 1941. 1022

Gojko Miljanić
Bitke u toku NOR-a u Jugoslaviji 1941—1944. 1038

Peko Dapčević
Manevar — osnova Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu 1065

Dušan Živković
Počeci i razvoj revolucionarne vlasti u Jugoslaviji (1941—1943) 1079

Hamdija Pozderac
Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi 1100

Branko Petranović
AVNOJ u sistemu vlasti DFJ 1114

Mladenko Colić — Milosav Simić
Saveznička pomoć NOVJ i njihovo učešće na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu 1125

Prilozi

Kažimjež Sobčak
Poljski ratni napor 1136

Prikazi 1148

Digitized by Google

Содержание

Сороковая годовщина освобождения

Иосип Броз Тито
Наше освобождение — наше дело 981

Бранко Мамула
Историческое значение и международное измерение НОВ и революции в Югославии 1941—1945 г.г. 1001

Милия Станишич
Восстание народов Югославии 1941 г. 1022

Гойко Миланич
Битвы в ходе НОВ в Югославии 1941—1944 г. г. 1038

Пеко Дапчевич
Маневр — основа стратегии Тито в народно-освободительной войне 1065

Душан Живкович
Начало и развитие революционной власти в Югославии (1941—1943) 1079

Хамдия Поздерац
Национальный вопрос в народно-освободительной борьбе 1100

Бранко Петранович
АВНОЮ в системе власти Демократической Федеративной Югославии 1114

Младенко Цолич — Милосав Симич
Помощ союзников НОАЮ и участие их на югославском фронте второй мировой войны 1125

Очерки

Кажимъеж Собчак
Польские военные усилия 1136

Рецензии 1148

Contents

Fortieth Anniversary of Liberation

Josip Broz Tito
Our Liberation Is Our Own Feat 981

Branko Mamula
The Historic Significance and International Scope of the NLW and Revolution in Yugoslavia, 1941—1945 1001

Milija Stanišić
The Uprising of the Peoples of Yugoslavia, 1941 1022

Gojko Miljanić
Battles during the National Liberation War in Yugoslavia, 1941—1944 1038

Peko Dapčević
Manoeuvre — the Basis of Tito's Strategy in the National Liberation War 1065

Dušan Živković
The Beginnings and the Development of Revolutionary Government in Yugoslavia (1941—1943) 1079

Hamdija Pozderac
The National Question in the National Liberation Struggle 1100

Branko Petranović
AVNOJ in the System of Government in the Democratic Federal Yugoslavia 1114

Mladenko Colić — Milosav Simić
The Allied Assistance to the National Liberation Army of Yugoslavia and Their Participation in the Yugoslav Theatre during the Second World War 1125

Contributions

Karzymierz Sobczak
The Polish War Effort 1136

Reviews 1148

Digitized by Google

Josip Broz Tito

Naše oslobođenje je naše djelo*

Drugovi profesori, drugovi generali i oficiri,
Druže predsjedavajući,
Drugarice i drugovi,

Priznanje i počast — doktorat vojnih nauka, koji mi dodjeljujete kao vrhovnom komandantu u narodnooslobodilačkom ratu i danas, osjećam ujedno i kao priznanje stotinama hiljada boraca, vojnih i političkih rukovodilaca koji su se hrabro borili u našem narodnooslobodilačkom ratu, a naročito onima koji su u toj borbi i svoj život položili. To je, takođe, priznanje vojnicima i starješinama naših oružanih snaga i svim radnim ljudima i građanima koji danas imaju velikog udjela u izgradnji opštenarodne odbrane. Zbog svega toga izražavam svoje iskreno zadovoljstvo i zahvalnost.

Ogromne žrtve koje smo podnijeli u oslobodilačkom ratu i revoluciji nisu bile uzaludne. U protekle tri decenije mirnog života, istinske slobode i nezavisnosti, naši narodi su postigli grandiozne uspjehe u materijalnom i kulturnom razvoju, a posebno

* Govor u Centru visokih vojnih škola u Beogradu, 21. decembra 1976. godine, povodom promovisanja za prvog doktora vojnih nauka.

Digitized by Google

u izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa, jačanju bratstva, jedinstva i nacionalne ravnopravnosti i afirmaciji politike nesvrstanosti. Mi na djelu ostvarujemo plemenite ideale za koje su žrtvovali svoje živote najbolji sinovi i kćeri naših naroda.

Naš narodnooslobodilački pokret, od početka oružanog ustanka 1941. godine do pobjede, bio je izvanredno organiziran, pod vođstvom Komunističke partije i radničke klase i imao je revolucionarni karakter.

Zahvaljujući svemu tome, mi smo u narodnooslobodilačkom ratu, vlastitim snagama, pobijedili strane osvajače i domaće izdajnike. Naše oslobođenje je naše djelo. Ta nepokolebljiva riješenost naših ljudi da sami izvojuju svoju slobodu bila je najvažnija garancija naše nezavisnosti i samostalnosti. To nam je također donijelo visok ugled saveznika i položaj ravnopravnog partnera u Antihitlerovskoj koaliciji.

Uzimajući na sebe historijsku odgovornost za sudbinu naroda Jugoslavije, naša partija je — nakon sloma Kraljevine Jugoslavije — organizirala oružanu borbu protiv okupatora. Ne priznavajući fašističku okupaciju i komadanje zemlje, ona je odmah zauzela beskompromisan stav borbe protiv okupatora i njihovih pomagača.

To je bio logičan nastavak njene antifašističke djelatnosti u godinama prije drugog svjetskog rata, posebno od anšlusa Austrije i okupacije Čehoslovačke. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u jesen 1940, zbog najneposrednije opasnosti od fašističke agresije na Jugoslaviju, poduzeli smo konkretne mjere za odbranu nezavisnosti zemlje. Pri CK KPJ obrazovali smo Vojni komitet.

Već 15. aprila 1941, prije raspada Kraljevine Jugoslavije, CK KPJ je u svom proglasu iznio ocjenu situacije nastalu fašističkom agresijom, najavljujući oružanu borbu protiv fašističkih osvajača iz koje će se rađati »novi svijet«, otvarajući time perspektivu stvaranja nove, socijalističke Jugoslavije. Na Majskom savjetovanju KPJ u Zagrebu date su konkretne smjernice za vojne i političke pripreme za ustanak čiji je cilj nacionalno i socijalno oslobođenje.

Polazeći od konkretnih unutrašnjih i međunarodnih uvjeta, stvaralačkom primjenom marksističko-lenjinističke nauke na specifičnu jugoslovensku stvarnost, sagledali smo puteve i oblike oslobodilačke borbe i razradili osnovna pitanja strategije i taktike. Napadom Njemačke na SSSR stvoreni su najpovoljniji međunarodni uvjeti za oslobodilačku borbu porobljenih naroda Evrope. Tada je CK KPJ pozvao narode Jugoslavije na ustanak za sopstveno oslobođenje. Polazeći od procjena da se treba osloniti na sopstvene snage, a ne čekati da nas neko drugi oslobodi, još avgusta 1941. u Biltenu Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije bilo je zapisano: »Ko će nam donijeti slobodu ako se za nju mi sami nećemo boriti?«. Na taj način organizirali smo i vodili svenarodni oslobodilački rat protiv okupatora.

Digitized by Google

Oružana oslobodilačka borba započela je odmah nakon historijske odluke CK KPJ od 4. jula 1941. Plamen masovnih narodnih ustanaka protiv njemačkih, talijanskih, bugarskih i mađarskih fašističkih okupatora ubrzo je zahvatio gotovo cijelu zemlju. Partizanski odredi prekrili su i kontrolisali veliki dio Jugoslavije. U ljeto i jesen 1941. oslobođeno je više od 40 gradova i stvorena prostrana slobodna teritorija.

Od samog početka ustanka naša partija je uporno radila na organizaciji i vođenju opštenarodnog rata u kome se angažiraju sve širi slojevi stanovništva i koji se vodi na cijeloj teritoriji Jugoslavije.

Tako je naša oslobodilačka borba s prvim ustaničkim plotunima bila usmjerena na istjerivanje okupatora i potpuno oslobođenje svih jugoslovenskih zemalja, kao i na stvaranje jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda sa novim društvenim odnosima. Orijentacija CK KPJ na stvaranje oslobodilačke armije prisutna je još u prvim dokumentima narodnooslobodilačkog pokreta. Tako se još u prvom broju Biltena od 10. avgusta 1941. ukazuje da će biti potrebno stvarati i krupnije partizanske jedinice, koje će biti sposobne za izvođenje značajnih operacija. Cjelokupna praksa naše oslobodilačke borbe pokazuje kako nikada nije bilo opasnosti da se naš oružani ustanak svede na nivo gerile ili pokreta otpora, jer se kod nas odvijao, organiziran od Komunističke partije, beskompromisni oslobodilački rat sa dalekosežnim ciljevima.

Šta je u tom pogledu bilo od posebnog značenja?

Prvo, dosljedna orijentacija na permanentnu oružanu borbu i stvaranje jake oružane sile.

Drugo, oslonac na najšire narodne mase u svim krajevima Jugoslavije.

Treće, stvaranje slobodnih teritorija kao bitne pretpostavke za vojnu i političku mobilizaciju ljudstva i organiziranje narodne vlasti i masovnih političkih organizacija.

Četvrto, uspješno pronalaženje za svaku etapu rata i revolucije najprikladnijih oblika vojne operacije. To su bili naši originalni oblici koji su najbolje odgovarali potrebama angažiranja ustaničkih masa.

Peto, originalna partizanska taktika koja nam je omogućavala držanje inicijative i slobodu manevra i koja se neprekidno razvijala srazmjerno jačanju Narodnooslobodilačke vojske.

Već u prvoj, najtežoj ratnoj godini, postigli smo značajne vojne i političke rezultate. Oko 80.000 naoružanih boraca narodnooslobodilačkog pokreta vezivalo je preko 500.000 neprijateljskih vojnika. U Jugoslaviji je otvoreno novo, za sile Osovine nepredviđeno ratište u porobljenoj Evropi. Stvorene su slobodne teritorije u raznim krajevima Jugoslavije, na kojima je nicala nova, narodna vlast u vidu narodnooslobodilačkih odbora. U zapadnoj Srbiji i Šumadiji obrazovana je Užička republika, pa je iz Užica, sjedišta CK KPJ i Vrhovnog štaba, usmjeravana oslo-

Digitized by Google

bodilačka borba u cijeloj zemlji. Dvadeset i drugog decembra 1941. formirana je Prva proleterska brigada, čime je započeo proces stvaranja čvrstih i pokretnih udarnih formacija, sposobnih da vode borbe na cjelokupnom jugoslovenskom ratištu, što je otvaralo nove mogućnosti za razvoj oružanih formacija.

Razmjere i rezultati oružane borbe u 1941. godini imali su veliki odjek u porobljenoj Evropi, u redovima neprijatelja i saveznika. Talijanski okupatori nisu mogli odvojiti nijednu diviziju sa jugoslovenskog ratišta za Istočni front, a u Jugoslaviji su ih držali dvadesetak. Podsjetio bih da su komandanti okupacionih trupa i funkcioneri okupacionih vlasti već tada upozoravali na teškoće i opasnosti s kojima su bili suočeni u Jugoslaviji, zahtjevajući pojačanja u ljudstvu i ratnoj tehnici od svojih centrala u Berlinu, Rimu i Sofiji. Njemačko komandovanje je u više navrata stavljalo do znanja da se pred trupama Vermahta »nalazi do u tančine dobro organizirani neprijatelj«. Njemački i talijanski komandanti su podvlačili da front u Jugoslaviji »ima istu važnost« kao i drugi frontovi sila Osovine.

S druge strane, naročito u Sovjetskom Savezu, isticano je kako su na jugoslovenskom ratištu vezane znatne snage fašističkih osvajača »neophodno potrebne za Istočni front«. Na proslavi oktobarske revolucije 1941. godine Vorošilov je poručivao: »Doći će uskoro vrijeme kada će se svi porobljeni narodi dići pod partizanskom zastavom, kao što su to učinili jugoslovenski narodi«. Tada je i Staljin podvlačio kako je naša oslobodilačka borba »primjer koji nadahnjuje sve porobljene narode Evrope«.

Sve su to poznate historijske činjenice. Međutim, i danas se izdaju publikacije u kojima se pokušava umanjiti značaj naše oslobodilačke borbe, naš doprinos pobjedi nad fašizmom. U tim pokušajima naročito je upadljivo nastojanje da se prećuti veličina naše ustaničke 1941. godine.

Zašto se to čini i šta to objektivno znači? Izvrtanjem historijskih činjenica o zbivanjima na evropskom ratištu nastoji se prikriti stvarna slika gdje se ko nalazio u tim dramatičnim danima po čovječanstvo, te udio pojedinih zemalja u borbi protiv fašizma. Isticanjem samo događaja pred kraj drugog svjetskog rata, kao i njihovim iskrivljavanjem, teži se istovremeno da se dejstvom spoljnjeg faktora objasne uistinu različiti rezultati borbe pojedinih naroda i zemalja.

Uporedo s tim naša oslobodilačka borba i revolucija pokušavaju se prikazati kao spontani pokret ili se izjednačavaju sa pokretima otpora u nekim drugim zemljama. To, istina, nije nikakva novost, takvih pokušaja bilo je i ranije. Sve su to razlozi zbog kojih moramo insistirati da se o događajima u 1941. godini govori onako kako su se stvarno odigrali. To je naš dug i prema drugovima koji su u toj borbi svoje živote dali i svima koji su u njoj učestvovali.

Vojne i političke pobjede narodnooslobodilačkog pokreta u 1942. godini bile su od izvanrednog značaja za dalji razvitak naše oslobodilačke borbe u cjelini. Postignuti su krupni rezul-

Digitized by Google

tati. Održano je Prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću, stvoreno je općejugoslovensko političko predstavničko tijelo. Napominjem da su već tada postojali svi uvjeti za stvaranje jedne legalne vlade, u prvom redu zbog opredjeljenja sve širih slojeva stanovništva za narodnooslobodilački pokret, ali to nismo činili zbog međunarodnih odnosa i prilika. Stvorena je Narodnooslobodilačka vojska sa oko 150.000 boraca, svrstanih u korpuse, divizije, brigade i partizanske odrede. Slobodna teritorija imala je površinu od oko 50.000 km². Te uspjehe postigli smo u vrijeme kada su se trupe fašističkih sila približavale Volgi, uz istovremeni dubok prodor na Kavkaz, dok su u Africi prodrle do El Alamejna.

Postalo je očigledno da okupatori i domaći izdajnici nisu u stanju da zaustave razvoj NOB. Dovedena je u pitanje mogućnost održavanja okupacionog sistema. Okupatori su bili prisiljeni da u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije angažiraju preko 30 divizija i brojne kvislinške snage. Jugoslavija je bila najveće ratište fašističke Italije, na kome je morala držati više svojih efektiva nego što ih je imala na afričkom frontu.

U prvoj polovini 1943. godine Nijemci, Talijani i kvislinzi pokušali su da u četvrtoj i petoj ofanzivi, koje, u stvari, predstavljaju protivofanzivnu akciju na snažan uspon oslobodilačkog pokreta, unište naše glavne snage. Tada su Nijemci i Talijani angažirali veći broj vojnika nego što su ih imali u bici kod El Alamejna. Ali, ni u ovom pokušaju neprijatelj nije uspio. U našoj ofanzivi na Neretvi i u istočnoj Hercegovini, i u bici na Sutjesci nanijeli smo mu velike gubitke, sačuvali glavne snage i nastavili jačanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Više nego šestostruko nadmoćniji neprijatelj (Nijemci, Talijani i dijelovi carske bugarske vojske) u bici na Sutjesci nije ostvario svoj plan — da razbije udarnu grupaciju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. A kako je tada neprijatelj cijenio borbene kvalitete naše Narodnooslobodilačke vojske, vidi se i iz izvještaja generala Litersa, koji o operaciji »švarc« — konstatuje:

»Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizirane, vješto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje... Nesumnjivo je da su komunisti protivnik s kojim se mora ozbiljno računati, kome je dorasla samo jedinica koja je opremljena i naoružana svim potrebama za vođenje borbe u planinama, koja je dobro uvježbana i naviknuta na najveća tjelesna naprezanja«.

Sve ove činjenice pokazuju da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije bila u stanju da vodi uspješne operacije protiv većih grupacija neprijatelja. To, međutim, danas neki pokušavaju osporiti s tendencijom da umanje našu ulogu u drugom svjetskom ratu. U bitkama na Neretvi i Sutjesci Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je afirmisala vrijednosti svoje organizacije i ratne vještine.

Spremno smo dočekali kapitulaciju Italije kada smo razoružali talijanske snage u jačini od preko deset divizija, zaplije-

Digitized by Google

nili velike količine oružja i opreme. Zauzeli smo niz ključnih pozicija. Oslobodili smo nove teritorije, gotovo cijelu jadransku obalu i vratili u sastav domovine Istru i Slovenačko primorje, otoke Cres, Lošinj i Lastovo. General Vilson je tada visoko ocijenio te uspjehe, konstatujući da su »Nijemci izgubili sva uporišta, a u unutrašnjosti zemlje dovedeni u težak položaj«. Upravo tada je u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije stupilo oko 80.000 novih boraca. Do kraja oktobra 1943. imali smo 101 brigadu, odnosno 25 divizija i 8 korpusa i oko 100 partizanskih odreda, kao i Mornaricu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Imali smo tada oko 300.000 naoružanih boraca. Uspostavili smo neposredni kontakt sa saveznicima u Italiji, gdje su, u Bariju, Monopoliju itd. obrazovane baze naše vojske. Cijeneći tadašnji značaj jugoslovenskog ratišta, Njemačka vrhovna komanda utvrdila je da je oslobodilački pokret Jugoslavije uvršćen »u opću savezničku strategiju i time priznat kao samostalna ratujuća sila«.

Iako do tada ni od koga nismo primili nikakvu materijalnu pomoć, mi smo našom oslobodilačkom borbom i dalje doprinosili savezničkoj stvari. U to vrijeme vezali smo za sebe samo njemačkih 19 divizija, veći broj samostalnih pukova, zatim 8 divizija carske Bugarske i dijelove četiri Hortijeve divizije, koje su se inače mogle upotrebiti na drugim frontovima.

Isto tako, treba spomenuti i preko 250.000 Pavelićevih, Nedićevih, četničkih i Rupnikovih vojnika. Značaj naše oružane borbe za saveznike na Sredozemlju bio je veliki, pa su Britanci još u petoj ofanzivi uputili u naš vrhovni štab svoju misiju. U septembru je stigla nova, angloamerička misija. A u novembru je britanski premijer Vinston Čerčil rekao predsjedniku SAD Ruzveltu: »Ti valjani Titovi sljedbenici drže onoliko Nijemaca u Jugoslaviji koliko ih drže kombinovane angloameričke snage južno od Rima«. Značaj naše borbe potvrđen je i odlukama tri lidera savezničke koalicije u Teheranu da se materijalno pomogne Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. U februaru 1944. godine u Vrhovni štab došla je i sovjetska vojna misija. I mi smo uputili naše vojne misije u Veliku Britaniju i Sovjetski Savez. Borba naroda Jugoslavije doprinijela je razvoju oslobodilačke borbe u susjednim zemljama: u Albaniji, Grčkoj i pokretu otpora u Italiji itd.

Ciljevi i programi naše oslobodilačke borbe privlačili su i pripadnike drugih naroda. Mnogi od njih — Talijani, Austrijanci, Bugari, sovjetski državljani — stupali su u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. Od njih su formirane posebne jedinice, bataljoni i brigade, pa i divizije. S druge strane, Jugosloveni koji su se našli izvan granica svoje zemlje — zatvorenici i internirci, ratni zarobljenici, politički i ekonomski emigranti i dr. — uzeli su aktivnog učešća u pokretu otpora gotovo svih evropskih zemalja. Posebno bih naglasio veliko značenje aktivnog učešća Slovenaca iz susjedne Austrije u borbi protiv fašizma.

Digitized by Google

Vojne i političke pobjede koje smo izvojevali do jeseni 1943. omogućile su da se na Drugom zasjedanju AVNOJ-a donesu historijske odluke kojima su postavljeni temelji novoj Jugoslaviji. Donošenje tih odluka rezultiralo je iz činjenice da je narodnooslobodilački pokret bio dominirajuća politička i vojna snaga u zemlji. Njemački okupator je sve teže podnosio teret narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji. Odustao je od daljih pokušaja opkoljavanja i uništavanja naših glavnih snaga, jer smo tada imali krupne oružane jedinice u svim krajevima zemlje. To je shvatio i komandant njemačke Grupe armija »F« u Jugoslaviji, feldmaršal fon Vajks, koji je 1. novembra 1943. upozorio svoju vrhovnu komandu da se »situacija u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka znatno zaoštrila« i tražio da mu se »dodijele nove snage«.

Posljednji pokušaj Nijemaca da izmijene situaciju u Jugoslaviji u svoju korist bio je desant na Drvar. Kao što je poznato, u tome nije uspio. Tada su već bile u toku naše pripremne operacije za konačno oslobođenje zemlje.

Sredinom 1944. godine imali smo 40 divizija, odnosno 11 korpusa, više samostalnih brigada i bataljona, Mornaricu i eskadrile borbene avijacije. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije — kao samostalna oružana sila, pored armija vodećih zemalja Antifašističke koalicije — definitivno preuzima strategijsku inicijativu. Tada je naša narodnooslobodilačka vojska imala ukupno oko 350.000 naoružanih boraca. Veliki dio Jugoslavije bio je već do tada oslobođen.

U prvoj etapi završnih operacija od izuzetnog vojnog i političkog značaja bilo je oslobođenje istočnog dijela Jugoslavije, posebno Srbije. Utoliko prije što su zapadni saveznici tvrdili da Srbija nije partizanska. To mi je rekao i britanski premijer Čerčil prilikom našeg susreta u Italiji avgusta 1944. kada su se naše krupne snage već uspješno borile protiv Nijemaca, četnika i nedićevaca u Srbiji.

Tada sam Čerčilu, odbacujući njegovu tezu da Srbija nije uz narodnooslobodilački pokret, kazao da je ustanak počeo u Srbiji, da srpski partizani sačinjavaju najveći dio prvih udarnih brigada, i da oružana borba na njenom tlu nikada nije prestajala. Upravo ljeta 1944. bilo je u Srbiji formirano šest divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Operacije za oslobođenje Srbije su počele krajem jula 1944. godine. Poslije mjesec dana borbi, 28. avgusta, ukazao sam našim jedinicama u Srbiji: »Predstoji povlačenje Bugara iz Srbije. Može se očekivati skoro ostvarenje veza sa Rusima na našim istočnim granicama. Nastaje demoralizacija kod četnika i nedićevaca. Nijemci će biti zauzeti na sve strane. Brzo će se razvijati događaji, što zahtijeva vaš brz rad i manevar...«.

Digitized by Google

U tom trenutku naših 17 divizija svrstanih u 4 korpusa[1], ukupne jačine oko 100.000 boraca, bilo je spremno da uđe u završnu bitku za oslobođenje Srbije. Njemački komandant Jugoistoka, Vajks, u svom »razmatranju borbi protiv Tita u Srbiji«, 29. septembra 1944. podvlači: »Radi se... o operativno i taktički dobro vođenim snagama koje su zavidno opremljene teškim naoružanjem, koje posjeduju dinamiku koja nije za potcjenjivanje i čiji broj stalno raste«.

Do dolaska Crvene armije na istočnu granicu Jugoslavije naših 17 divizija oslobodile su dvije trećine teritorije Srbije koju je do kraja avgusta pod borbom napustio okupacioni korpus carske Bugarske.

Ovim operacijama ostvareni su zadaci strategijskog značenja: presječene su komunikacije u moravsko-vardarskoj dolini, čime je spriječeno izvlačenje iz Grčke ovim pravcem njemačke Grupe armija »E« od 350.000 vojnika; razbijeni su četnici i nedićevci; Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije i Crvena armija susrele su se na našoj istočnoj granici. Tada je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala 50 divizija. Naše oružane snage brojale su oko 400.000 boraca. Jugoslovensko ratište slilo se u opći neprekidni savezнički front koji je obuhvatio Hitlerovu Njemačku sa svih strana.

U situaciji kada je naša vojska ovladala najvećim dijelom Srbije i kada je razbila kontrarevolucionarne snage Draže Mihailovića i Milana Nedića otišao sam u Moskvu 19. septembra, gdje je postignut dogovor o prolasku Crvene armije preko dijela jugoslovenske teritorije za Mađarsku, kao i o koordinaciji operacija NOVJ i Crvene armije u istočnim krajevima Srbije.

Ovom prilikom još jednom bih spomenuo tadašnje zvanično saopštenje sovjetske agencije TASS koje je glasilo: »Prije nekoliko dana sovjetska komanda — imajući u vidu interese razvijanja borbenih operacija protiv njemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj — obratila se Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije i Vrhovnom štabu NOV i POJ s molbom da dadu pristanak na privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju koja graniči s Mađarskom... Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije...«

Na osnovu ovog dogovora, dio jedinica Trećeg ukrajinskog fronta i snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije zajedno su oslobodile istočni dio Srbije, Pomoravlje i naš glavni grad Beograd. Od ukupno 29 gradova ovih oblasti, Narodnooslobodilačka vojska oslobodila je 8, zajedno sa Crvenom armijom 14, dok je Crvena armija oslobodila 7 gradova.

U zajedničkim operacijama NOVJ i dijelova jedinica Drugog ukrajinskog fronta oslobođeni su Banat i Bačka. U borbama

[1] Proleterski korpus (1. i 6. divizija), 12. udarni korpus (11, 16, 28. i 36. divizija), Operativna grupa divizija (2, 5. i 17. divizija), 13. korpus (22, 24, 46. i 47. divizija), 14. korpus (23, 25. i 45. divizija) i 37. divizija kao posebna grupa.

Digitized by Google

u Jugoslaviji, prema sovjetskim podacima, Crvena armija je imala 8.000 poginulih. Nakon beogradske operacije, sovjetske snage su se prebacile u Mađarsku, osim 68. streljačkog korpusa koji se zadržao u Srbiij i Sremu do 15. decembra 1944. kada je i on upućen na budimpeštanski pravac.

S obzirom na činjenicu da se učešće Bugarske otečestvenofrontovske armije u borbama na našoj teritoriji neprestano uveličava i prikazuje u krivom svjetlu, moram i ovom prilikom da kažem kako su se događaji razvijali.

Iako nije bilo operativnih razloga za učešće Bugarske otečestvenofrontovske armije u operacijama na jugoslovenskoj teritoriji, u razgovorima 5. oktobra u Krajovi izašli smo u susret molbi Bugarske vlade da im se pruži prilika za rehabilitaciju Bugarske učestvovanjem njihovih jedinica u borbi protiv Nijemaca.

Bugarska otečestvenofrontovska vlada reorganizirala je vojsku, koja je bila pod komandom Trećeg ukrajinskog fronta. Često se ističe brojno stanje te vojske, kao da je to osnovno mjerilo njene borbene vrijednosti i njenog doprinosa u borbi protiv fašizma. Bugarska vlada nije mogla preko noći stvoriti takvu armiju koja bi sa punim žarom krenula u borbu protiv dojučerašnjeg saveznika. Bugarske jedinice nisu imale ni veliki udio u operacijama u istočnim dijelovima naše zemlje, niti su značile naročitu opasnost za njemačke trupe u povlačenju. U operacijama u istočnoj Makedoniji učestvovale su neke jedinice bugarske 1. i 4. armije[2], zajedno sa Bregalničko-strumičkim i 16. korpusom Narodnooslobodilačke vojske.

Dok su se naše jedinice borile protiv glavnine njemačke Grupe armija »E« u povlačenju iz Grčke, dotle su ove bugarske jedinice vodile borbe protiv dijelova njemačkih snaga koje su obezbjeđivale tu glavninu. Od 13 većih naseljenih mjesta u istočnoj Makedoniji jedinice Narodnooslobodilačke vojske su oslobodile 8, zajedno sa Bugarima 3, dok su bugarske jedinice oslobodile 2 mjesta. Glavni grad Makedonije, Skoplje, i zapadnu Makedoniju oslobodile su naše jedinice. Bugarska 2. armija[3], zajedno sa 13. korpusom i jedinicama Operativnog štaba Narodnooslobodilačke vojske za Kosovo, učestvovala je u oslobađanju jugoistočnih dijelova Srbije i Kosova.

U jugoistočnoj Srbiji, od 8 gradova Narodnooslobodilačka vojska je oslobodila 4, sa Bugarima 3, a Bugari 1. Na Kosovu

---

[2] Na bregalničko-strumičkom pravcu bila je bugarska 4. armija sa dvije divizije — u početku operacija (15. oktobra) brojno stanje ove armije bilo je oko 15.000, a krajem oktobra oko 30.000 vojnika. U operacijama je učestvovala jedna divizija, dok je druga zadržana na granici. Na pravcu Kriva Palanka—Kumanovo bila je bugarska 1. armija sa tri divizije — ukupno brojno stanje oko 36.000 vojnika.

[3] U niškoj i kosovskoj operaciji učestvovala je 2. bugarska armija jačine šest divizija — oko 40.000 vojnika. U borbi na širem području Niša bilo je angažirano oko 20.000 bugarskih vojnika. Ovo su podaci prema bugarskim izvorima.

Digitized by Google

Narodnooslobodilačka vojska je oslobodila 4, sa Bugarima 2, a Bugari 1. Dijelovi dvije divizije Narodnooslobodilačke vojske Albanije učestvovali su takođe u oslobađanju Kosova.

Nakon ovih operacija, bugarska vojska je napustila Jugoslaviju. Novoformirana bugarska 1. armija[4], pod komandom 3. ukrajinskog fronta, na prolazu za Mađarsku decembra 1944. zadržala se neko vrijeme u Sremu radi reorganizacije i sređivanja.

Dvije divizije ove armije učestvovale su u borbama na Sremskom frontu. Nakon šestodnevnih neuspješnih borbi, cijela 1. armija prebačena je u Mađarsku.

Pored već pomenutog učešća bugarskih jedinica u zajedničkim operacijama sa jugoslovenskom armijom, u proljeće 1945. tri bugarska puka sadejstvovala su sa našom 3. armijom u borbama u Podravini, a 3. bugarski korpus »T«, sa oko 30.000 vojnika, dejstvovao je u Međumurju zajedno sa našim jedinicama.

Mi smo se u ono vrijeme, lakše nego sada, sporazumijevali i o političkim pitanjima od obostranog interesa. Centralni komitet Bugarske radničke partije (komunista) početkom novembra 1944. uputio mi je pismo slijedeće sadržine:

»Ogromna je zasluga jugoslovenske Narodnooslobodilačke vojske koju si ti organizirao i kojom ti rukovodiš... Jugoslovenski narodi i na prvom mjestu naš hrabri susjed, srpski narod, prvi su podigli zastavu za odlučnu narodnooslobodilačku borbu protiv Hitlerove Njemačke i pokazali svim porobljenim i potlačenim narodima put ka Slobodi. Na vašem svijetlom primjeru se i naš prevareni i opljačkani narod nadahnjivao i učio za oružanu partizansku borbu protiv hitlerovskih i bugarskih agenata...«. I dalje: »... Specijalno po pitanju stvaranja Makedonske slobodne države u okviru nove Federativne Jugoslavije, sa kojom se po prvi put odlučno ostvaruju ideali Makedonaca na slobodnu, jedinstvenu Makedoniju, mi vam stavljamo do znanja da naša partija i naš narod najtoplije pozdravljaju novu Makedonsku državu...«.

U operacijama u Srbiji razbijena je njemačka armijska grupa. Međutim, u Jugoslaviji su još uvijek ostale velike njemačke snage, čiji je broj neprestano rastao uslijed priliva jedinica Grupe armija »E« koja se probijala, uz velike gubitke, kroz jugoistočne dijelove Jugoslavije na sjever i sjeverozapad.

Stalnim napadima i presjecanjem komunikacija naše jedinice su je spriječile da obrazuje čvrst front u istočnim dijelovima Jugoslavije prema Crvenoj armiji. Do polovine septembra presjekli smo moravski pravac južno od Niša, nakon čega nijedna njemačka jedinica iz Grupe armija »E« nije mogla proći ovim pravcem ka Beogradu. Umjesto povlačenja dolinom Morave, Nijemci su nabačeni na planinsko zemljište i bespuće Sandžaka i Bosne. Otpala je i druga njihova kombinacija da se sa tom grupom armija izgradi efikasan front na Dravi prema Crvenoj ar-

[4] Prema bugarskim podacima, ova armija po formaciji je trebalo da ima oko 90.000 vojnika.

Digitized by Google

miji u Mađarskoj, jer su sve one snage koje su uspjele da se probiju do centralnih dijelova Jugoslavije bile vezane u ogorčenim borbama sa našim snagama. Dok su pomenute jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije vodile bitku za oslobođenje sjeveroistočnih krajeva Srbije i Beograda, dotle je naših 36 divizija vodilo sinhronizirane operacije za oslobođenje drugih oblasti Jugoslavije, u kojima su razbijene i kompletne njemačke i legionarske divizije.

Do kraja 1944. godine oslobođeni su: cijela Srbija, Makedonija, Crna Gora, dio Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Formiran je front u Jugoslaviji od Drave, Dunava, preko Srema, Bosne i južne Like do Jadranskog mora. Na ovom frontu nalazile su se isključivo jugoslovenske snage. Duboko u neprijateljskoj pozadini bilo je još šest korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i jedinice jedne operativne zone sa svojim prostranim slobodnim teritorijama u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji. Početkom 1945. godine reorganizirane su naše oružane snage. Formirane su armije za izvršenje druge etape završnih operacija.

Ovako stoje historijske činjenice i nikako drugačije. Međutim, još i danas u publikacijama, koje imaju naučne pretenzije, govori se kako je naša armija bila »razbacana po cijeloj zemlji« i sposobna samo za partizanska dejstva, te nije mogla voditi odlučne ofanzivne operacije i razbijati krupnije grupacije neprijatelja, niti pak spriječiti izvlačenje Grupe armija »E« na sjever.

Prije početka druge etape završnih operacija imali smo 60 divizija kopnene vojske, jaku mornaricu i dvije divizije avijacije. Neprijatelj je respektovao ovu snagu i njene mogućnosti, pa je u Jugoslaviji držao približno iste snage kao i na frontovima u Mađarskoj i Italiji. U Jugoslaviji je tada bilo 19 njemačkih divizija, nekoliko samostalnih pukova i brigada i 16 Pavelićevih divizija, ne računajući ostale saradnike okupatora: četnike, nedićevce, slovenačke belogardiste generala Rupnika itd.

Mi smo čvrsto prikovali neprijatelja na našoj teritoriji i nismo mu dozvolili da odvaja snage za druge frontove. Nije teško pretpostaviti šta bi značilo da se veći dio njemačkih snaga iz Jugoslavije prebacio u Mađarsku, gdje je Crvena armija mjesecima vodila teške borbe, posebno oko Budimpešte i Blatnog jezera, ili u Italiji, gdje su zapadni saveznici tako dugo stajali u mjestu. Nijemcima i kvislinzima nametnuli smo borbu bez predaha. Planirajući drugu etapu završnih operacija, predvidjeli smo da neprijatelja razbijemo i prisilimo na predaju, da sami oslobodimo preostale dijelove naše zemlje.

U proljeće 1945. naše četiri armije prešle su u odlučnu ofanzivu i zajedno sa korpusima koji su se borili u dubokoj pozadini neprijatelja oslobađale zapadne dijelove zemlje i nanosile teške gubitke Nijemcima i kvislinzima.

Kao što je poznato, Jugoslovenska armija je sama oslobodila svoju zemlju, uključivši i Slovenačko primorje do Soče. Ona se je borila još punih sedam dana poslije zvanične kapitulacije

Digitized by Google

Njemačke. U završnom udaru nanijela je takve gubitke neprijatelju da su samo Nijemci imali preko 98.000 mrtvih. Zarobljeno je 285.000 Nijemaca, kvislinga i drugih saradnika okupatora. Ukupni gubici naše vojske u toku narodnooslobodilačkog rata iznose 305.000 mrtvih i 425.000 ranjenih, dok je neprijatelj imao 450.000 mrtvih.

O našem doprinosu savezničkoj pobjedi predsjednik britanske vlade Vinston Čerčil, u poruci koju mi je uputio, kaže: »U ovom trenutku pobjede, mi se sa ponosom sjećamo herojskog otpora jugoslovenskih naroda u dugim godinama ugnjetavanja i njihovog doprinosa konačnom i potpunom porazu neprijatelja«.

Tom prilikom i Staljin mi je uputio poruku koja je glasila: »Srdačno čestitam Vama i narodima Jugoslavije pobjedu nad njemačkim imperijalizmom; u borbi protiv njega jugoslovenske oružane snage i cijeli jugoslovenski narod pokazali su primjere hrabrosti i junaštva«.

Naš stvarni doprinos pobjedi nad silama Osovine najbolje je izražen u činjenici da su oružane snage NOP svojim dejstvima vezivale na našem ratištu od 1941. do 1945. prosječno 30 — 35 okupatorskih divizija, ne računajući, razumije se, kvislinške snage.

Narodi Jugoslavije ponosni su što su u narodnooslobodilačkom ratu dali najveći mogući doprinos historijskoj pobjedi nad fašizmom i stvaranju nove, socijalističke zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije.

Kako se i dalje uporno prekraja i falsifikuje historija naše narodnooslobodilačke borbe, dužan sam da se na sve to još jednom osvrnem.

Moram da priznam da mi je bilo vrlo teško odlučiti se da 35 godina poslije svršetka drugog svjetskog rata ponovo istupam u odbranu istine o mjestu i ulozi Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Ali, mi smo dužni da branimo istinu, u ime poginulih boraca na bojnom polju, u ime milion i sedam stotina hiljada žrtava koje su naši narodi podnijeli u drugom svjetskom ratu.

Istina o našoj oslobodilačkoj borbi danas se pokušava pobiti neistinama i falsifikatima. Umanjuje se naš doprinos savezničkoj stvari itd. Neki ne vide da smo toj pobjedi maksimalno doprinijeli. Drugi, pak, nastoje da naš oslobodilački rat svedu na razinu pokreta otpora.

Mi smo do sada uvijek isticali kakvu je veliku ulogu imala sovjetska armija u drugom svjetskom ratu. I danas podvlačim ono što niko ne može osporiti, to jest da je Crvena armija nosila glavni teret na svojim leđima.

Tu ulogu Crvene armije, koja je otvorila perspektivu pobjede nad fašizmom, dobro smo shvatili još 1941. kada smo 22. juna, na dan napada na SSSR, pozvali narode Jugoslavije na ustanak i u tom proglasu CK KPJ kazali da vlastitom borbom protiv okupatora ujedno pomažemo herojsku borbu SSSR-a. Ispunjavanje internacionalističke obaveze u odbrani prve zemlje

Digitized by Google

socijalizma shvatili smo tako što smo organizirali beskompromisnu borbu za oslobođenje svoje zemlje, ne čekajući da nam Crvena armija donese slobodu.

Naša narodnooslobodilačka vojska, prilikom susreta sa Crvenom armijom, krajem septembra 1944, predstavljala je snažnu i dobro organizovanu oružanu silu, i već do tada je oslobodila veliki dio Jugoslavije.

Ne može se osporiti značajna uloga koju je sovjetska armija imala pri oslobođenju Beograda i istočnog dijela Srbije, zajedno sa našom narodnooslobodilačkom armijom. Ali, pri svemu tome treba uvijek imati u vidu da smo od 1941. nadalje vezivali u našoj zemlji mnogo njemačkih, talijanskih, bugarskih i drugih neprijateljskih divizija i time svojom natčovječanskom borbom pomagali i Crvenoj armiji. Historijska istina jeste — a to je znao i danas zna cijeli svijet — da su se narodi Jugoslavije neprekidno borili četiri godine i u toj borbi dali ogromne ljudske i materijalne žrtve.

Kada je Hitlerova ratna mašina 1941. godine jurila prema Moskvi mi smo već oslobađali naše krajeve širom zemlje i stvorili veliku slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji sa glavnim gradom Užicem.

Hitler je morao da angažira znatne vojne snage u Jugoslaviji i da ih pojačava, iako su mu bile neophodno potrebne na Istočnom frontu. Tako je bilo za cijelo vrijeme rata. Što se više širio i jačao ustanak u Jugoslaviji, Hitler je na jugoslovenskom ratištu morao da angažira sve više snaga koje su mu bile veoma potrebne na drugim frontovima. Time želim da podsjetim one koji zaboravljaju da je rat trajao četiri godine, a da smo mi 3 godine i 7 mjeseci sami oslobađali Jugoslaviju unutar evropske hitlerovske tvrđave. Iz svega ovoga jasno se vidi da se naša oružana borba ne može svoditi na pokret otpora. Mi smo imali takve oružane snage koje su respektovali neprijatelji i sa kojima su sve više računali naši saveznici.

A šta da kažem o iskrivljavanju činjenica o ulozi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata u štampi i raznim publikacijama Bugarske. Godine 1975. u izdanju bugarskog vojnoizdavačkog zavoda izašla je knjiga *Bugarska u otadžbinskom ratu*. Na str. 263. se kaže: »Kao i sve zemlje pregažene od Hitlerove čizme (a zaboravljaju na bugarsku okupatorsku čizmu) tako je i Jugoslavija bila razorena i opljačkana i, po odstupanju okupatora, zemlja je počela da se polako vraća životu. Jugoslovenska armija nije postojala u to vrijeme, samo su se po putevima, tu i tamo, mogle sresti partizanske grupe loše odjevene i još lošije naoružane. Veći dio partizana umjesto pušaka nosili su na ramenima debele toljage sa kojima su aktivno učestvovali u gonjenju Nijemaca. Zbog nedostatka sanitetskih kola, oni su svoje ranjene drugove prevozili konjskom, volovskom i bivolskom zapregom sa malo slame«.

Ova knjiga vrvi raznim izmišljotinama i lažima, kako o našoj borbi, tako i o bugarskom učešću u toj borbi. Postavlja

Digitized by Google

se pitanje kome je sve to potrebno. Zar se tako stvara povjerenje naših naroda prema susjedu kao što je Bugarska, čije su okupacione snage učinile toliko mnogo zla našoj zemlji za vrijeme 3 godine i 7 mjeseci. A naši narodi su i pored toga bili tako širokogrudi da su sve to htjeli predati zaboravu.

Mi nikada nismo negirali da u završnim operacijama bugarska armija nije donekle odigrala pozitivnu ulogu, niti činjenicu da je nova bugarska vlada nastojala da izvrši obećanje koje je pokojni Terpešev dao meni u Krajovi. Ali je vrlo glupo negiranje da mi u vrijeme završnih operacija nismo imali svoje armije. Da to nije zlonamjerno, bilo bi smiješno, jer cio svijet dobro zna da smo u to vrijeme već imali veliku armiju koja je brojala 400 hiljada naoružanih vojnika i da smo rat završili sa 800.000 boraca svrstanih u 60 divizija (50 pješadijskih, 2 vazduhoplovne, 7 divizija KNOJ-a i 1 talijanska partizanska divizija) i jedinice Mornarice.

Želim ovdje da kažem nekoliko riječi o predimenzioniranju otpora i borbe u Bugarskoj, što potvrđuje i događaj koji ću iznijeti. U novembru 1943. godine spustili su se padobranima noću jedan drug i drugarica u blizini Bugojna. Bio je to poznati Bugarin Šteriju Atanasov, koga sam ja, kada sam se vraćao iz Moskve 1939. i 1940. godine preko Turske, na molbu Georgi Dimitrova, pronašao u Istambulu i poslao u SSSR.

On se spustio padobranom na našu slobodnu teritoriju, jer u Bugarskoj, u to vrijeme, još nije bilo takve slobodne teritorije i takvih partizanskih odreda, koji bi te padobrance prihvatili i zaštitili. Više drugova, koji su se padobranima spuštali u Bugarskoj, palo je u ruke bugarske policije. Mi smo drugu Šteriju Atanasovu omogućili da se preko naše slobodne teritorije i uz pomoć naših jedinica prebaci na jugoslovensko-bugarsku granicu, gdje smo mi već nekoliko mjeseci ranije počeli formirati partizanske bugarske jedinice od prebjeglih bugarskih vojnika i civila. Prema tome, i ovo dokazuje da se ne može govoriti o nekom oružanom ustanku u Bugarskoj u to vrijeme. Mi smo pomagali da se na našoj slobodnoj teritoriji formiraju bugarske partizanske jedinice: Prvi bugarski partizanski bataljon »Hristo Botev«, 19. XII 1943, a docnije još pet bataljona, tri brigade (Prva i Druga sofijska i »Georgi Dimitrov«) i jedna partizanska divizija u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Kako je došlo do toga da i bugarska armija — koja je 3 godine i 7 mjeseci bila okupator Makedonije i dijela Srbije i zajedno sa njemačkim trupama učestvovala u borbi protiv nas na Sutjesci a potom na Zlatiboru — kasnije, u završnim operacijama učestvuje na našoj strani u borbi protiv Nijemaca?

Kada sam u septembru 1944. godine na povratku iz Moskve stigao u Krajovu, u Rumuniji, iz Bugarske je došla jedna delegacija sa Dobri Terpeševim na čelu i jednim generalom, da u ime CK Bugarske radničke partije (komunista) razgovaraju o mogućnosti da i bugarska armija učestvuje sa nama u završnim operacijama protiv Nijemaca. Terpešev je kazao da CK Bugar-

Digitized by Google

ske partije moli da dopustimo bugarskoj, sada Narodnoj armiji, da zajedno sa našom narodnooslobodilačkom armijom vodi borbu protiv Nijemaca. Naglasio je da je to jako potrebno, jer bi se time oprala sramota koju je nanijela fašistička vlada Bugarske time što je ratovala na strani fašističke Njemačke i okupirala Makedoniju i dio Srbije. Moram da priznam da sam se dosta kolebao, jer sam znao da to u našem narodu neće biti rado prihvaćeno. Tražio sam 16. septembra od Glavnog štaba Makedonije da mi hitno javi kako narod gleda na bugarsku vojsku poslije kapitulacije i da li bi saradnja bugarskih trupa protiv Nijemaca izazvala njegovo nezadovoljstvo. Razmišljajući o mogućim negativnim posljedicama te saradnje, tada sam u poruci Glavnom štabu Makedonije, između ostalog, naveo: »Još uvijek mislim da bi saradnja bivše okupatorske vojske s našom vojskom bila nama od veće štete nego koristi«. Međutim, imajući u vidu potrebu razvoja dobrosusjedskih odnosa između naše dvije zemlje, posebno olakšanja međunarodnog položaja nove Bugarske, a i računajući da bi učešće bugarske vojske u zajedničkim operacijama protiv njemačkih trupa moglo biti korisno, poslije savjetovanja sa drugovima iz Vrhovnog štaba i CK, ja sam dao pozitivan odgovor. O tome je izdat kominike koji, zbog motiva i uslova postignutog dogovora, ovdje u cjelini navodim:

»5. oktobra 1944. godine Predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, maršal Josip Broz Tito susreo se sa delegatima bugarske vlade Otečestvenog fronta na čelu sa ministrima gospodom Dobri Terpeševim i Petrom Todorovim. Razgovor je protekao u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu međusobnog razumevanja.

Postignut je sporazum:

1. O vojnoj saradnji protiv zajedničkog neprijatelja — nemačkog osvajača.

2. Sva pitanja, koja proizilaze iz susedskih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije, rešavaće se u duhu bratskih i opštih interesa naroda Jugoslavije i Bugarske.

Delegati Vlade Otečestvenog fronta izrazili su svoju gotovost da učine sve, kako bi se ispravile nepravde, koje su reakcionarni fašistički elementi bugarske vlade naneli narodima Jugoslavije i u punoj meri ustanovili normalni odnosi između bugarskog naroda i naroda Jugoslavije u duhu potpune i bratske solidarnosti«.

Tako stoje stvari o našim odnosima sa Bugarskom u drugom svjetskom ratu. Ponekad i ponegdje se još govori o spontanosti našeg ustanka. Nijedan spontani ustanak u historiji do danas nije uspio. A najmanje bi mogao uspjeti u takvim uslovima kakvi su bili u Hitlerovoj tvrđavi. Pobjeda ustanka u Jugoslaviji je rezultat organiziranosti i temeljitih priprema, koje su proizlazile iz revolucionarne i antifašističke strategije Komunističke partije Jugoslavije i orijentacije na vođenje svenarodnog rata u uslovima okupacije.

Digitized by Google

Odmah poslije okupacije Austrije i Čehoslovačke, Komunistička partija Jugoslavije je pristupila pripremama za odbranu zemlje, o čemu svjedoče naši proglasi i dokumenti iz toga doba. Kod nas je Komunistička partija bila onaj svjesni faktor, ona snaga koja je ne samo vršila pripreme za ustanak nego i povela narod u rat. U neprekidnoj borbi, tokom rata, Partija je brojčano rasla i čeličila se.

Tako je od 12.000 članova Partije i 30.000 članova komunističke omladine, koliko smo imali u početku rata, Partija narasla na kraju rata na preko 140.000 članova, iako je tokom rata veliki broj članova Partije dao život boreći se protiv okupatora.

Ponekad se postavlja pitanje zašto smo se mi, to jest Politički biro Centralnog komiteta 1941. godine, nakon okupacije Jugoslavije, preselili iz Zagreba u Beograd, i to poslije strahovitog bombardovanja kada je gotovo cio Beograd bio porušen. To je Centralni komitet KPJ izvršio planski, bez obzira na mnogo teže uslove ilegalnog rada u Beogradu, gdje je okupator bio skoncentrisao glavne policijske, administrativne i druge snage.

Mi smo to morali učiniti, jer smo od samog početka vidjeli da naš ustanak mora biti općejugoslovenski, da on mora biti rukovođen iz jednog centra, a to je bio Beograd. Nama je bilo jasno da započinjanje ustanka negdje na periferiji ne bi moglo lako prerasti u općejugoslovenski ustanak. Dakle, imali smo u vidu da vođenje rata ima dalekosežni značaj za budućnost Jugoslavije, za njeno državno jedinstvo itd. Isto tako, odmah smo riješili da glavno poprište borbe i ustanka bude zapadna Srbija, gdje je već 1941. godine u septembru došlo do vojnopolitičkog savjetovanja u Stolicama i gdje su donešene veoma važne odluke za dalje razvijanje oslobodilačke borbe u cjelini, posebno za izgrađivanje oslobodilačke armije, stvaranje glavnih štabova u Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji, Crnoj Gori itd. i za razvoj narodne vlasti.

Naše odluke o stvaranju brigada kao udarnih i pokretnih jedinica još 1941, zatim Narodnooslobodilačke vojske sa divizijama i korpusima u jesen 1942, kao i odluke o stvaranju nove narodne vlasti i druge, nedvojbeno potvrđuju da je naša oružana borba bila organizirana i usmjeravana od KPJ od početka do kraja. Dakle, sve važnije akcije tokom cijelog rata nisu bile spontane nego su preduzimane organizirano, bez obzira što je zemlja bila rascjepkana među okupatorima.

Nisam imao namjeru da ovdje dajem ocjenu narodnooslobodilačke borbe; to još stoji pred nama. Htio sam samo navesti neke činjenice koje pobijaju neistine i falsifikate, a koje se žele prikazati kao historijske istine. Ako bismo mi, koji smo bili ne samo savremenici već i organizatori i neposredni učesnici tih događaja u drugom svjetskom ratu, šutjeli o raznim lažima, onda bismo izdali stotine hiljada dragih nam saboraca, koji sada ne mogu da govore, jer su dali svoje živote za slobodnu i nezavisnu socijalističku Jugoslaviju.

Digitized by Google

Drugarice i drugovi,

Dozvolite mi da sada ukratko izložim razloge, cilj, društveni smisao i razvojne pravce naših savremenih odbrambenih napora.

Savremene međunarodne odnose karakterišu dvije opće tendencije. Sa jedne strane, najšire narodne mase na svim kontinentima ispoljavaju volju i spremnost da i sa oružjem u ruci brane nezavisnost, samostalnost i sopstvene puteve društvenog razvoja.

Takva njihova riješenost, u prvom redu kroz pokret nesvrstanih, davaće sve više osnovni pečat međunarodnim kretanjima. Sa druge strane, još uvijek postoje snažne težnje reakcionarnih krugova da vladaju nad narodima. Oni su do sada prouzrokovali niz kriza, vojnih intervencija i lokalnih oružanih sukoba, a mogu izazvati i rat širih razmjera.

Nesvrstana politika, koju slijedi i Jugoslavija, dala je, što je dobro poznato, ogromne rezultate u borbi za mir i društveni progres. Nesvrstane zemlje su danas glavni pobornici ravnopravnih odnosa u svijetu, odnosa bez ikakve diskriminacije i miješanja u unutrašnje poslove drugih. Istovremeno, one pokazuju najrazvijeniju sposobnost za demokratsku saradnju u svim oblastima ljudske i društvene djelatnosti, i to kako u međusobnim odnosima tako i u odnosima sa svim drugim zemljama.

Nesvrstane zemlje su na čelu borbe za stvaranje pravednijeg ekonomskog poretka u svijetu, u kome bi već jednom narod svake zemlje trebalo da koristi svoja prirodna bogatstva prvenstveno za sebe i sopstveni razvoj.

Politika sile veoma je česta u međunarodnim odnosima uprkos poukama drugog svjetskog rata. Objektivni oslonac takve politike je u mehanizmu sile čiji su osnovni pokretači blokovska podijeljenost i konfrontacija, trka u naoružanju, stalno jačanje gigantskih modernih oružanih snaga itd.

Upravo su zbog toga mir i bezbjednost u današnjem svijetu nedjeljivi. U skladu s tim, naš stav je oduvijek bio da su mir i bezbjednost u Sredozemlju i na Balkanu dio evropskog i svjetskog mira i bezbjednosti. Sa svoje strane Jugoslavija je uvijek činila, a činiće i ubuduće, sve što je moguće za razvoj prijateljskih odnosa i saradnje sa svim zemljama, naročito susjednim, na principima nezavisnosti, suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Mi time na najkonkretniji način sprovodimo duh i slovo Konferencije o saradnji i bezbjednosti u Evropi. A mi ćemo uskoro biti i domaćini sastanka na kome će se razmatrati sprovođenje onog što je dogovoreno u Helsinkiju.

Imajući u vidu trajan karakter protivrječnosti u međunarodnim odnosima i opasnosti od oružanih sukoba, mi smo u cijelom poslijeratnom periodu poklanjali najveću pažnju izgradnji i jačanju naših odbrambenih snaga. Naši radni ljudi su uvijek odvajali potrebna sredstva za jačanje i modernizovanje odbrambenih snaga u cjelini i oružanih snaga napose, ispoljavajući i na taj način istinski socijalistički patriotizam.

Digitized by Google

Naše odbrambene snage imaju isključivo odbrambeni cilj i zadatak koji je izražen poznatom maksimom »Tuđe nećemo, svoje ne damo!«. To znači da smo vlastitom borbom izvojevali ono što je najdragocjenije, to jest slobodu i nezavisnost, i da smo, idući svojim putem, izgradili socijalistički samoupravni sistem, te da zato nećemo dopustiti nikome da ugrožava ove najveće tekovine borbe i stvaralačkog rada naših ljudi. Jer, kao što je poznato, svaka revolucija dokazuje svoju vrijednost sposobnošću da razvija i brani svoje tekovine.

Na osnovu marksističke nauke, iskustva narodnooslobodilačkog rata i prakse socijalističkog samoupravljanja, mi smo idejno, teorijski i ustavnopravno stvorili najšire pretpostavke za podruštvljavanje odbrambenih poslova i postigli velike uspjehe u konstituisanju i praktičnoj izgradnji, historijski gledano, novog sistema odbrane.

S obzirom na to, želeo bih da istaknem osnovne pravce naše odbrambene politike u narednom periodu:

Prvo. U današnje vrijeme, u vrijeme snažnog razvoja nauke i tehnike i jačanja vojnog faktora u svijetu, kada se fizionomija rata stalno mijenja, naša je obaveza da dograđujemo i usavršavamo našu koncepciju opštenarodne odbrane, imajući u vidu da ona nije ništa drugo nego doslijedna i odlučna primjena iskustava iz narodnooslobodilačkog rata u sadašnjim uslovima.

Odbrambena snaga naše zemlje zavisi od organiziranja i pripremanja cijelog društva za odbranu, svih njegovih ljudskih i materijalnih potencijala.

Zato je potrebno pokloniti još više pažnje izgradnji cjelokupnog sistema opštenarodne odbrane, kako bismo bili sposobni ne samo da se uspješno suprotstavimo eventualnoj agresiji već i da svojom unutrašnjom snagom odvratimo agresora od njegovih namjera. Pri tome su naše oružane snage — Jugoslovenska narodna armija i teritorijalna odbrana dva osnovna oblika organizovanja radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije za oružanu borbu. To su konkretni oblici primjene Marksove ideje o naoružanom narodu na današnjem stepenu razvitka našeg socijalističkog društva i u okvirima postojećih međunarodnih odnosa. U tim oblicima poznato načelo da svaki građanin bude vojnik i svaki vojnik građanin — dobija realni smisao i sadržaj.

Drugo. Uporedo sa jačanjem uloge udruženog rada i razvojem delegatskog sistema u našem socijalističkom samoupravnom društvu, mi moramo raditi na daljem jačanju sistema opštenarodne odbrane i samozaštite u svim društvenim strukturama naše zemlje. Na taj način klasni karakter našeg odbrambenog sistema i rukovodeća uloga Komunističke partije i radničke klase dobiće još puniji značaj.

Treće. Sve samoupravne i društveno-političke zajednice treba da budu osposobljene za odbranu i samozaštitu u svim slučajevima spoljne prijetnje, pritiska, agresije i svih vrsta specijalnog rata. Organiziranje svih samoupravnih struktura društva, na os-

Digitized by Google

novu Ustavom utvrđenih prava i dužnosti, doprinijeće jačanju njihove uloge u odlučivanju i rješavanju svih bitnih pitanja opštenarodne odbrane i samozaštite u mjesnoj zajednici, opštini, pokrajini, republici i federaciji.

U istom smislu jačaće i odgovornost izvršnih organa i stručnih službi pred delegatskom skupštinom za obavljanje njihovih zakonskih funkcija u poslovima opštenarodne odbrane i samozaštite.

U pogledu glavnih pravaca daljeg razvoja Jugoslovenske narodne armije i teritorijalne odbrane, htio bih da istaknem sledeće:

Jugoslovenska narodna armija, kojoj je, kao udarnom dijelu naših oružanih snaga, namijenjena uloga da tuče glavne snage eventualnog agresora, mora se i ubuduće odlikovati nepokolebljivim moralno-političkim jedinstvom i raspolagati najmodernijim naoružanjem koje je u vrhu svjetskih dostignuća. Radi toga je neophodno stalno razvijati intezivan ideološko-politički i vaspitni rad i podizati na viši stepen borbenu obuku, naročito za vođenje protivvazdušne, protivoklopne i protivdesantne borbe. Mi moramo stalno raditi na jačanju vatrene moći, manevarske sposobnosti i pokretljivosti operativne armije i teritorijalne odbrane.

Teritorijalna odbrana, kao najmasovniji dio oružanih snaga, odlikuje se velikim bogatstvom organizacionih oblika i sposobnošću za brza, efikasna, elastična i raznovrsna borbena dejstva i primjenu svih drugih oblika borbe i otpora. Posebno želim da naglasim da teritorijalna odbrana treba da zadrži i njeguje specifičnost svoje unutrašnje organizacije i načine najadekvatnije upotrebe. U skladu s tim neophodno je dalje širiti mogućnosti za razmah samoupravljačke inicijative i odgovornosti radnih ljudi i građana, omladine i žena, organizacija udruženog rada, mjesnih, samoupravnih i društveno-političkih zajednica i društveno-političkih organizacija u odnosu na teritorijalnu odbranu.

Obukom i pripremama za oružanu borbu i sve druge oblike borbe i otpora, treba obuhvatiti još veći broj ljudi, i muškaraca i žena, posebno omladine.

U svim zadacima sa područja odbrane, Savez komunista Jugoslavije mora ostvarivati svoju vodeću idejno-političku ulogu.

Htio bih, na kraju, da kažem nekoliko riječi o našem vojnom školstvu kao središtu obrazovnog, vaspitnog i naučnoistraživačkog rada.

Smatram da je od naročitog značaja činjenica da su temelji našeg vojnog školstva položeni u narodnooslobodilačkom ratu. Naše ratne starješine učile su kroz borbu i baš zbog toga slavne tradicije narodnooslobodilačkog rata zauzimaju izuzetno mjesto u vaspitavanju mladih starješina.

Mlade generacije prihvatile su te tradicije sa velikom ljubavlju i sa istinskim osjećanjem odgovornosti za nepokolebljivu odbranu veličanstvenih tekovina narodnooslobodilačke borbe i socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Na manevrima i vježbama koje sam pratio, osvjedočio sam se da u našim jedinicama i komandama vlada duh bratstva i jedinstva, da su na visokom stepenu svjesna disciplina, inicijativa i odgovornost, i da su drugarski odnosi između starješina i vojnika onakvi kakvi su bili u narodnooslobodilačkom ratu. To je najbolji dokaz da su socijalističko samoupravljanje i koncepcija opštenarodne odbrane uzdigli na još viši stepen moralno-političke kvalitete naših ljudi.

Zbog toga možemo biti sigurni u svoju budućnost. Iako međunarodni odnosi sadrže mnoge opasnosti, iako budnim okom moramo uvijek osmatrati pojave pritiska i agresivnih prijetnji, kao i razne oblike tzv. specijalnog rata, mi u našim oružanim snagama i opštenarodnoj odbrani u cjelini imamo sigurnu garanciju mira i pouzdano sredstvo za suprotstavljanje svakom nasrtaju na našu slobodu, nezavisnost i teritorijalni integritet.

Ali, sve to zavisi od nas samih, od naše sposobnosti da čuvamo stabilnost našeg društva, da dalje razvijamo tekovine revolucije i njegujemo ono najdragocenije što smo postigli u oslobodilačkom ratu — bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije.

Digitized by Google

Branko Mamula

Historijski značaj i međunarodne dimenzije NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945.*

Narodnooslobodilačka i revolucionarna borba i narodnooslobodilački rat u cjelini, kao međaš u historiji Balkana, za jugoslavenske narode i narodnosti, za njihovu historiju, po sebi predstavljaju epohalnu veličinu. Upravo zbog toga sam se i odlučio da ovom prilikom i ovim povodom govorim o značaju i nekim značenjima narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije za našu historiju i za ukupnu pobjedu Antihitlerovske koalicije nad fašizmom, kao i nekim njegovim osobenim svojstvima koja se pokazuju kao iskustvo trajne i univerzalne vrijednosti. Takav pristup nužno nameće najmanje dva zahtjeva metodološke prirode: *prvo*, da se narodnooslobodilački rat naroda i narodnosti Jugoslavije smesti u širi kontekst svjetsko-historijskih zbivanja u toku drugog svjetskog rata kao cjeline pojave, i, *drugo*, da se on posmatra u historijskoj retrospektivi i perspektivi naših naroda i narodnosti u borbi za očuvanje njihovog historijskog identiteta. U protivnom, ne bi se mogli shvatiti duh i misao, niti osobenosti narodnooslobodilačkog rata kao posebnog tipa rata i osobenosti ratne vještine u njemu ispoljene.

---

* Uvodno izlaganje na naučnom skupu »Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije«, održanom u Beogradu maja 1985. godine. Tekst je objavljen u časopisu »Vojno delo«, br. 4/1985.

Digitized by Google

1. Značaj narodnooslobodilačkog rata u ostvarivanju historijskog identiteta naroda i narodnosti Jugoslavije

Narodnooslobodilački rat je nazvažniji događaj u dugovjekovnoj historiji jugoslavenskih naroda i narodnosti i prijelomni trenutak u očuvanju i obogaćivanju njihovog punog historijskog identiteta. Ako ovu hipotezu i nije mogućno u cjelini potkrijepiti valjanim argumentima na ovako ograničenom prostoru, koji je uvjetovan konkretnim povodom i svrhom, njoj u prilog je mogućno navesti nekoliko značajnih historijskih presjeka, kao komparirajućih elemenata u analizi narodnooslobodilačkog rata kao društveno-historijske pojave.

Ako, za trenutak, zanemarimo daljnju prošlost naših naroda i narodnosti (što inače ne treba činiti), pa se zadržimo samo u okvirima novijeg doba, može se istaći da je naša historijska nauka, a osobito ona koja se bavi pitanjima novije političke historije naših naroda i narodnosti, utvrdila nekoliko međaša koji su bitno utjecali na kasnija zbivanja na našem prostoru i na naš historijski položaj u međubalkanskim i međuevropskim odnosima. Tek u usporedbi s tim bitnim, prijelomnim događajima naše novije prošlosti mogućno je sagledati narodnooslobodilački rat u svoj njegovoj historijskoj veličini.

Pođimo od takozvane velike istočne krize koja se djelimično razriješila Berlinskim kongresom 1878. godine. Istočna kriza i najavljeni i već očiti proces raspadanja Otomanskog carstva na našim prostorima nisu rezultirali očekivanim poboljšanjima položaja naših naroda i njihove historijske perspektive. Umjesto proširivanja njihove autonomije i svekolike političke emancipacije, velike evropske sile, vođene svojim pragmatsko-političkim interesima, izmislile su nove modele hegemonizma: stvaranje »Velike Bugarske« i pravo Austro-Ugarske na aneksiju Bosne i Hercegovine itd. Na taj način popunjava se praznina koja nastaje istiskivanjem otomanskog feudalnog imperijalizma, ali ne samostalnošću naroda i krajeva koji su vjekovima bili izloženi toj imperijalnoj politici, već proširivanjem geostrateških interesa tadašnjih evropskih sila. Već tada su podstaknute tendencije velikodržavlja kod većine novostvorenih balkanskih nacionalnih država i udareni temelji teritorijalnim pretenzijama nekih naših današnjih susjeda prema teritorijama nastanjenim našim narodima.

Dva balkanska rata (1912. i 1913) drugi su veliki međaši suvremene historije naših naroda. Njima, istina, nisu bili zahvaćeni svi narodi i narodnosti današnje Jugoslavije, već samo jedan njihov dio, ali su posljedice tih događaja od nesumnjivog značaja za sve druge naše narode i narodnosti, iako su se mnoge od njih posredovno ispoljavale. Prvi od ta dva rata vođen je s ciljem konačnog obračuna s turskom dominacijom. Njime su stvorene pretpostavke za proširivanje nezavnsnosti i političke autonomije na krajeve koji su vjekovima bili pod Turcima — konkretno govoreći, to se prije svega odnosilo na Makedoniju. Ipak, umjesto širenja prostora slobode balkanskih naroda, odmah

Digitized by Google

nakon završetka toga rata započinje drugi. ali sada između savezničkih balkanskih država, prije svega radi što većeg širenja prostora svog utjecaja. Dakle, svi ti događaji nisu objektivno značajnije pomjerili granicu emancipiranosti naših naroda i narodnosti. Naprotiv, unijeli su neke nove metode u buduće, vrlo oštre, balkanske podjele, kojima je to područje inače bilo opterećeno historijskim nasljeđem. Zbog toga će Balkan dobiti onaj ružni atribut — »bure baruta«.

Prvi svjetski rat — prvi put u historiji koji je u svijetskim razmjerama vođen za podjelu kolonija — bio je imperijalistički rat, u kome su naši narodi podnijeli teret znatno iznad svojih mogućnosti. Kao što je poznato, prvi svjetski rat je počeo napadom habsburške carevine na mlade države Srbiju i Crnu Goru koje su bile u procesu vojne konsolidacije nakon dva uzastopna balkanska rata. A to je upravo ono što Austro-Ugarskoj nije odgovaralo i težila je da što prije ratom spriječi taj proces kako bi otklonila svaku prepreku na svom putu prodiranja na istok.

Prema Lenjinovim ocjenama društvenog karaktera tog rata, koji je on, u cjelini uzev, okarakterizirao kao imperijalistički rat, ove dvije južnoslavenske države na Balkanu vodile su pravedan, odbrambeni rat. Tome treba dodati i činjenicu da je srpska Socijaldemokratska partija, usprkos tome što se radilo o neizazvanoj spoljnoj agresiji, glasala protiv ratnog budžeta, slijedeći dosljedno političku liniju Socijalističke internacionale. Ali ono što je u svemu tome bilo najtragičnije, južnoslavenski narodi su se našli suprotstavljeni jedni drugima i tog puta, kao mnogo puta ranije u historiji, i uvijek u službi tuđih ciljeva i interesa. Da bi se razumjeli historijska suština i značenje prvog svjetskog rata za naše narode i narodnosti, treba istaći da je prije toga i u toku njegovog vođenja kulminirala jugoslavenska ideja koja je podrazumijevala ujedinjenje u zajedničku državu. Ona se izražavala ne samo u proklamacijama institucionaliziranih političkih tijela (Jugoslavenski odbor i drugi), već i na vrlo konkretan način — na strani Srbije i Crne Gore u ratu su učestvovali dobrovoljci iz redova svih južnoslavenskih naroda koji će kasnije ući u sastav jugoslavenske državne zajednice. Južnoslavenski narodi u Austro-Ugarskoj vidjeli su u snaženju i jačanju Srbije i Crne Gore i u njihovim uspjesima u prvom svjetskom ratu priliku za svoje oslobođenje. Otuda se kod njih, odmah poslije objave rata Srbiji, javila težnja da postanu dobrovoljci. Najveći broj Jugoslavena, emigranata iz Austro-Ugarske, koji su se početkom rata zatekli u Srbiji i Crnoj Gori, stavili su se na raspolaganje srpskoj i crnogorskoj vojsci. Od tih dobrovoljaca formirani su dobrovoljački odredi (Jadarski, Rudnički, Zlatiborski i Gornjački), a od Sremaca koji su prešli u Srbiju poslije povlačenja Prve srpske armije iz Srema[1] formiran je sep-

[1] Poslije bitke na Ceru, u kojoj je austro-ugarska vojska bila potučena, general Počorek je planirao novu ofanzivu protiv Srbije. Prema tom planu, Peta i Šesta armija trebalo je da dejstvuju ofan-

Digitized by Google

tembra 1914. godine Sremski dobrovoljački odred, koji je u borbama za odbranu Beograda, oktobra 1915. godine, gotovo sav izginuo. Poslije kolubarske bitke[2] preostali dobrovoljci su se svrstali u Prvi dobrovoljački bataljon, a od novih dobrovoljaca iz Bosne i Vojvodine kao i onih koji su stigli iz Rusije i Amerike, formiran je dobrovoljački odred od oko 4.000 ljudi. Dobrovoljci su stizali iz raznih krajeva svijeta. Već prvih mjeseci 1915. godine stvorena je među iseljenicima u Sjevernoj i Južnoj Americi organizacija Jugoslavenska narodna odbrana, najtješnje povezana s Jugoslavenskim odborom u Londonu. U prvo vrijeme saveznici su nerado prihvatali prevoženje dobrovoljaca, ali je već krajem 1916. godine vlada Sjedinjenih Američkih Država dozvolila prikupljanje dobrovoljaca za srpsku vojsku. No, kako Amerika još nije bila stupila u rat, dobrovoljci su upućivani u tranzitni logor u Sant Luis u Kanadi, odakle su brodovima prebacivani u Bizertu, u Prvi srpsko-hrvatsko-slovenački puk. Poslije tromjesečne obuke dobrovoljci su prebačeni na Solunski front. Prema nepotpunim podacima, do kraja rata je kroz prihvatni centar u Bizerti prošlo oko 9.000 dobrovoljaca.

Za razliku od Amerike, ekonomska i politička emigracija u Italiji nije imala uvjeta za formiranje dobrovoljačkog pokreta. Oktobra 1914. godine italijanska vlada je zabranila hrvatskim iseljenicima osnivanje dobrovoljačke Jadranske legije. Ni kasnije, mada je već prešla na stranu saveznika, Italija nije omogućila odlazak dobrovoljaca, uglavnom Dalmtainaca, Istrana i Slovenaca, iz zarobljeničkih logora na Solunski front.

Najmasovniji dobrovoljački pokret zabilježen je među Jugoslavenima mobiliziranim u austro-ugarsku vojsku koji su pali u rusko zarobljeništvo. Već krajem 1914. godine počinju se prikupljati prvi dobrovoljci, ali tek od 1916. godine pokret za odlazak na front dobija široke razmjere. Poslije sporazuma ruske i srpske vlade i odobrenja ruske Vrhovne komande, od prijavljenih dobrovoljaca formirane su dvije srpske dobrovoljačke divizije od kojih je januara 1917. godine formiran dobrovoljački korpus jačine 9.014 oficira i 42.260 podoficira i vojnika. Iz sastava tog korpusa, na zahtjev srpske vlade, prebačeno je iz Rusije preko Arhangelska u Veliku Britaniju, a odatle u Francu-

---

zivno u donjem i srednjem toku Drine, na frontu od Ljubovije do Rače, a slabije austro-ugarske snage, koje su ostale nakon odlaska Druge armije na front u Galiciju, trebalo je da organiziraju odbranu na reci Savi. Saveznici su, u vrijeme galicijske bitke, tražili od srpske komande da preduzme ofanzivu u Sremu, kako bi se olakšala situacija na ruskom frontu. Srpska vrhovna komanda je prihvatila zahtjev saveznikâ i naredila je Prvoj armiji i Trećoj diviziji prvog poziva, iz sastava Druge armije, da preduzmu ofanzivu u Sremu. Te srpske snage su noću, 5/6. septembra, forsirale reku Savu i izvršile prodor u Srem. Međutim, zbog borbi na Drini Vrhovna komanda je bila primorana da obustavi dejstva u Sremu i da Prvu armiju prebaci na Drinu.

[2] Kolubarska bitka vođena je od 16. novembra do 2. decembra 1914. godine.

Digitized by Google

sku, pa zatim u Solun 19.427 dobrovoljaca. Drugi dio dobrovoljaca je, poslije izbijanja revolucije u Rusiji, decembra 1917. godine, po odobrenju sovjetske vlade krenuo preko Sibira, Mandžurije, Japana, Tihog okeana i Crvenog mora i stigao u Solun u proljeće 1918. godine. U toku te i prethodne godine iz Rusije je na Solunski front stiglo ukupno 12.696 dobrovoljaca. Računa se da je u prvom svjetskom ratu bilo ukupno oko 32.000 dobrovoljaca, pripadnikâ južnoslavenskih naroda koji su dotad bili u okvirima Austro-Ugarske carevine ili su činili političku i ekonomsku emigraciju u drugim dijelovima svijeta. Na taj način su južnoslavenski narodi i na djelu pokazali političku volju i odlučnost da se udruženim snagama odupru stranim zavojevačima, što je, bez sumnje, odlučujuće utjecalo na snaženje jugoslavenske ideje.

O prvom svjetskom ratu (1914—1918) kao historijskom međašu u naprijed naznačenom smislu može se zaključno reći da je on — mada je započet i vođen prije svega zbog interesâ i sukoba velikih sila (u čemu je osnovno bilo to da je Njemačka htjela da korjenito izmijeni političku kartu svijeta i međunarodni sistem time što će, kao evropska hegemona sila, s izrazito naraslom industrijskom i vojnom moći, osigurati sebi za duže vrijeme vodeću poziciju i snažan privredni rast) — bio od izuzetne važnosti u historiji balkanskih naroda. Pošto su srednjoevropske sile htjele da Balkanski poluotok pretvore u područje svog političkog i privrednog širenja, historijske težnje za slobodom na balkanskom tlu prvi put su najoštrije ispoljene u otvorenom ratnom sukobu s pojedinim velikim silama i njihovim blokovima. Bez obzira na sve varijante ratnih programa Centralnih sila, u pitanju je bila njihova težnja da ovaj prostor potčine sebi. Pri tom su Centralne sile prema pojedinim državama i narodima poduzimale posebne, selektivne mjere i akcije, ali uvijek s istim opštim ciljem. U slučaju potpunog uspjeha Centralnih sila u ratu trebalo je da neke države budu uništene ili, u najmanju ruku, da egzistiraju teritorijalno bitno umanjene i sa simboličnim suverenitetom (Srbija, Crna Gora), dok bi druge države, koje bi bile saveznice Centralnih sila, iako teritorijalno proširene, suštinski bile tako vezane za Njemačku političko-vojnim (to jest trajnim) savezom, privrednim i kulturnim vezama, da bi stvarno postale vazalne zemlje (Bugarska, Turska). Pri tom su se Berlin i Beč svjesno koristili unutarnjim balkanskim podjelama i prije svega »velikobugarskim« programom, da bi produbljivanjem razdora na Balkanu lakše postigli svoj cilj. Ipak, na Balkanu je, u konačnom zbiru, djelovala slijedeća podjela: Centralne sile su na svojoj strani u ratu, osim onih dijelova Balkana koje je habsburška država ranije sebi pripojila, imale i Bugarsku, vođenu težnjama za stvaranjem nadmoći na poluotoku. Time je podjela išla isključivo putem pripremljenim nedavnom historijom.

Što se jugoslavenske ideje tiče, tim ratom je bio presječen njen normalni historijski razvitak. Srbiji i Crnoj Gori rat su

Digitized by Google

nametnule dvije centralne sile. On je bio nametnut i jugoslavenskim narodima koji su živjeli u granicama države Habsburga, s tim što im je, kao pripadnicima te države, bilo predodređeno da na frontu tog svjetskog rata učestvuju na drugoj strani. Ovdje se, ipak, najbitnijim čini to što je sa slabljenjem državne moći Austro-Ugarske sve jasnije pokazivao snagu jugoslavenski pokret na njenim teritorijama, usprkos dubokom usjeku koji su u njega unijele prethodne godine toga rata. Slomom Centralnih sila, u jesen 1918. godine, taj pokret je bio činjenica od najvećeg značaja, a oslanjao se ne samo na tradiciju u do tada nezavisnim jugoslavenskim državama — Srbiji i Crnoj Gori — nego i na autohtonu tradiciju na austro-ugarskom tlu. Velike sile pobjednice su, poslije okončanja rata, samo priznale nastalu situaciju, a nisu rješavale i pitanje da li stvoriti ili ne stvoriti jednu državu na jugoslavenskoj osnovi.

U modernoj historiji Balkana, koja koincidira s početkom buđenja nacionalne svijesti jugoslavenskih naroda i s njihovom borbom za nacionalno oslobođenje, to jest s borbom za obnavljanje nacionalnih država koje su još u srednjem vijeku, jedne ranije, a druge kasnije, potpale pod vlast dviju susjednih velikih imperija na istoku i zapadu (otomanskog i rimsko-njemačkog, odnosno habsburškog carstva), javljale su se mnogobrojne i raznovrsne ideje za premošćivanje i negiranje vjekovima naslaganih suprotnosti, predrasuda i sporova i na toj osnovi podjele koje su karakterizirale odnose među južnoslavenskim narodima kao njihovo negativno nasljeđe historije i tradicije.

Kao što je rečeno, naspram južnoslavenskih naroda i njihovih težnji za ujedinjenjem stotinama godina stajale su za ono doba moćne države i na istoku i na zapadu, bilo u liku aktuelnog ili potencijalnog gospodara. Protiv tih sila i njihovih interesa naši narodi — ekonomski i kulturno nerazvijeni, u velikoj mjeri izmiješani sa mnoštvom drugih etničkih grupa, vjerski netolerantni — nisu bili kadri da pojedinačno izvojuju pobjedu na bilo kojem važnijem sektoru društvenog, ekonomskog i kulturnog života. I upravo takva situacija počela je u raznorodnim južnoslavenskim sredinama, među različitim društvenim slojevima i političkim subjektima, rađati misli i ideje o jedinstvu kao putu spasenja i opstanka.

Etnička srodnost naših naroda, njihova geografska povezanost i zajedničke želje, vjekovne težnje da izađu iz potčinjenog položaja i ovisnosti o drugima i da nadvladaju vlastitu zaostalost, kao i primjeri ujedinjenja drugih evropskih naroda i zemalja, navodili su na to da se zanemare postojeće razlike u tradicijama, kulturi, jeziku, vjeri i načinu života i da se za svaki poseban nacionalni interes traži uporište u jedinstvu jugoslavenskih naroda.

Pojedinci, različiti socijalni slojevi, različiti pokreti, političke partije i vlade u pojedinim južnoslavenskim zemljama razmišljali su ponaosob i sporazumno o jugoslavenskom pitanju, a iz-

Digitized by Google

ražavali su htijenja i ciljeve prije svega vlastite sredine. Ukoliko su se njihove misli, ideje i stavovi više približavali, podudarali i međusobno inspirirali, utoliko je osnovna ideja vodilja jačala.

Nije mi namjera da u ovoj prilici govorim o najrazličitijim koncepcijama jugoslavenskog ujedinjenja (počev od geneze, odnosno od jugoslavenstva kao varijante ilirizma[3] do raznih ideja o jugoslavenskoj federaciji kao što su one u balkanskoj i podunavskoj federaciji, austroslavističke, unitarističke, do onih koje ujedinjenje anticipiraju na revolucionaran način). Također ne bih govorio ni o organiziranim političkim snagama i pojedincima, pokretačima i nosiocima te ideje, koji su se u mnogo čemu razlikovali po svojim shvatanjima, programima i praktičnim političkim koracima, ali treba istaći ono što im je bilo zajedničko, a to je podudarnost u ocjeni položaja naših naroda (političkog i kulturnog) i uvjerenje da im je spas u ujedinjenju. Historijski smisao i vrijednost tog shvatanja najbolje se ocrtava kada se zna da ono nije nastalo samo u jednom narodu, jednoj klasi, jednoj političkoj partiji ili čak jednoj generaciji, već je ono, naprotiv, plod strijemljenja više naraštaja i raznorodnih političkih činilaca.

Sazrijevanjem svijesti u svih Južnih Slavena da se samo udruženim snagama, objedinjeni u jedinstvenu zajednicu mogu oduprijeti stranim silama i ostvariti svoje vjekovne težnje za nacionalnom, političkom i kulturnom emancipacijom, sazrijevala je i ideja o jugoslavenstvu, koja je na kraju rezultiraha jedinstvenom državnom zajednicom.

Epilog prvog svjetskog rata u državotvornom pogledu bilo je prvodecembarsko ujedinjenje[4], s kojim je izgledalo da je konačno ostvaren vjekovni san najprogresivnijeg dijela naših naroda da se ujedine u slobodnu i samostalnu državnu zajednicu ravnopravnih naroda. Dogodilo se, međutim, da je ta velika ideja deformirana i u suštini iznevjerena, i to u dvostrukom smislu:

---

[3] Ilirizam — hrvatski narodni pokret ili preporod. Obuhvatao je period od 1835. do 1848. godine. Ovaj pokret se odlučno i s uspjehom suprotstavljao mađarizaciji Hrvatske radeći na stvaranju južnoslavenske jezičke zajednice i na povezivanju južnoslavenskih naroda. On se, istovremeno, suprotstavio i Austriji i feudalnom društvenom uređenju, pa je imao oslobodilački karakter kako u nacionalnom tako i u socijalno-političkom pogledu.

[4] Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba proglasilo se na Hrvatskom saboru, 29. oktobra 1918, za novi vrhovni organ državne uprave Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj i time prekinulo svaku vezu s habsburškom monarhijom. Istovremeno je proglašeno stvaranje nove države Južnih Slavena, nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba. To isto suvereno tijelo obznanilo je, 24. novembra, ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Slične odluke su donijete u Novom Sadu za Vojvodinu i u Podgorici za Crnu Goru, pa je 1. decembra 1918. godine u Beogradu proglašeno stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Digitized by Google

prvo, mnogi krajevi i dijelovi naših naroda ostali su izvan svoje matice kao posljedica nagodbi i međusobnih *ustupaka velikih sila,* prije svega preko leđa naših naroda, i, *drugo,* režim nije priznavao čitave narode, gušio je svaki progres. Nije, stoga, ništa čudno što su mnogi tu novostvorenu državu smatrali pravom tamnicom naroda. Ta državna zajednica je svojim nedemokratskim, u suštini antinarodnim karakterom, stvorila u svijesti ljudi neku vrstu odijuma prema jugoslavenskoj državnosti uopće, što će ideolozi svih separatizama vrlo vješto koristiti u svojim političkim igrama i manipulacijama sve do današnjih dana. To je, dijelom, razlog izvjesnog neshvatanja značaja države za politički identitet naših naroda i narodnosti, što se u predvečerje drugog svjetskog rata vrlo rječito manifestiralo u negativnom stavu u vezi s odbranom zemlje, izraženom u mnogobrojnim polemikama, raspravama i publikacijama, pa i u dijelu partijske inteligencije, usprkos vrlo jasnom stavu KPJ, izraženom u njezinoj odluci da komunisti kao najrodoljubiviji dio narodnih masa treba da brane Jugoslaviju takvu kakva jeste.

Narodnooslobodilački rat 1941—1945. godine predstavlja međaš u našoj historiji koji je radikalno okrenuo njezine tokove i procese. Iako je prošlost svih naših naroda i narodnosti i teška i slavna, može se slobodno reći da prava historija Jugoslavije i njezinih naroda i narodnosti počinje tek od toga događaja i historijskog procesa. Evo i nekoliko neobrazloženih argumenata u prilog toj tezi.

— Naši narodi i narodnosti su mnogo puta u svojoj historiji ratovali ili na strani pobjednika ili na strani poraženih. Iako su često bili na velikoj sceni, uglavnom su imali epizodne uloge. Uvijek su drugi o njima odlučivali, a oni su bili dodatak ratne ili političke igre velikih sila. Tek u narodnooslobodilačkom ratu naši narodi i narodnosti krupnim koracima izlaze na veliku historijsku scenu da se sami izbore za svoje mjesto u suvremenom svijetu. Dakle, u narodnooslobodilačkom ratu su naši narodi, svi bez izuzetka, bili neposredni akteri vlastite historije i tvorci svoje sudbine.

— Narodnooslobodilački rat je, i pored nezapamćene ideološke i političke propagande, svih vrsta podjela (historijskih, političkih, vjerskih), okupatorske vlasti i mnoštva marionetskih režima, i bukvalno govoreći ujedinio sve naše narode i narodnosti. Naravno, pod tim podrazumijevam njihov rodoljubivi dio — okupljen oko platforme narodnooslobodilačke borbe. Bilo je to, kako je maršal Tito figurativno ali duboko istinito znao kazati, u pravom smislu oružano bratstvo svih naših naroda i narodnosti. I upravo u tome je veličina uloge koju je Partija s Titom na čelu odigrala u narodnooslobodilačkom ratu, njegovom pokretanju i vođenju. Svojom strategijom narodnooslobodilačke borbe Partija je veoma jednostavno i vrlo efikasno tukla sve okupatorske strategije, koje tu narodnooslobodilačku komponentu nisu uzimale u obzir ili one koje su joj se izdajom

Digitized by Google

nastojale suprotstaviti. Na toj oslobodilačkoj strategiji izgrađeno je bratstvo i jedinstvo kao jedina istinska formula i princip uspostavljanja ukupnih odnosa među našim narodima i narodnostima u budućoj državnoj i samoupravnoj zajednici.

— Narodnooslobodilački rat je sinteza narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe, pri čemu je riječ o dvije strane jedinstvenog procesa oslobađanja naroda i radnih masa od svih oblika ugnjetavanja — nacionalne obespravljenosti i socijalnog izrabljivanja. On je već od samog početka bio sinteza i jednog i drugog, jer je njegov revolucionarni karakter bio uvjet i sadržaj narodnooslobodilačkog i, obrnuto, nije moglo biti ni govora o potpunom socijalnom oslobođenju — dakle, o socijalističkoj revoluciji, ako se istodobno ne izborimo i za potpuno nacionalno oslobođenje od spoljnjeg neprijatelja, ali i od svih ranijih poznatih oblika unutarnjeg nacionalnog ugnjetavanja i obespravljivanja.

— Na tekovinama narodnooslobodilačkog rata stvorena je jugoslavenska državna zajednica na posve novim osnovama i novog karaktera. Može se, u stvari, reći da je jedna od njegovih velikih tekovina obnavljanje jugoslavenske državnosti. Značaj te tekovine ima neprocjenjivu međunarodnu političku važnost. Poznato je da je jedan od osnovnih ciljeva Hitlerove šestoaprilske agresije bio da se Jugoslavija uništi kao država, da se zbriše s karte Evrope. Praktična izvedba toga cilja poznata je i nemam namjeru da je ovom prilikom elaboriram. Želim samo naglasiti da je Jugoslavija kao država, bez obzira na njezinu društvenu suštinu i karakter, bila ozbiljna prepreka svim strategijskim nastojanjima velikih sila da ostvare svoj utjecaj na Balkanu i u Sredozemlju. U svim svojim opcijama velike sile su s njom morale računati ili kao sa saveznikom ili kao s potencijalnim protivnikom. Nisu slučajno zavojevači i okupatori nastojali plasirati i dokazati da je Jugoslavija kao državna zajednica neodrživa u uvjetima naslijeđene vjekovne podijeljenosti i razjedinjenosti njezinih naroda, njihovog različitog civilizacijskog razvoja i vezanosti za istočnu, odnosno za zapadnu tradiciju i kulturu, te da se suprotnost Istoka i Zapada, kao jedna od temeljnih proturječnosti epohe, najrječitije i najoštrije ispoljava na prostoru Jugoslavije, dijeleći ga na dvije suprotstavljene tradicije i kulture. To, na žalost, i danas mnogi pokušavaju da dokažu, a mnogi se i dalje zlurado nadaju da će im budući razvoj dati za pravo. Narodnooslobodilački rat je, međutim, uvjerljivo opovrgao tu tezu. Iz njega je izašao model državne zajednice novog tipa — jedino mogući u uvjetima date strukture i obilježja jugoslavenskih naroda i narodnosti. Komunistička partija s Titom na čelu dokazala je da Jugoslavija kao državna zajednica naroda i narodnosti nije fikcija, već puna realnost. U stvari, Jugoslavija kao državna zajednica jeste i neophodan uvjet ostvarivanja potpunog suvereniteta svakog njezinog naroda i narodnosti ponaosob. Van okvira jugoslavenske državne zajednice potpuni suverenitet i subjektivitet njezinih naroda ne bi

Digitized by Google

bilo mogućno ostvariti. Ni u jednoj velikodržavnoj projekciji koja računa na dio našeg prostora i našeg življa nema mjesta ni za kakvu nacionalnu autonomiju. To se vrlo uvjerljivo može testirati analizom odnosâ koji vladaju u našem današnjem okruženju, kao i analizom historijskih konstanti u tom domenu međunarodnih odnosa i ponašanja. Naši narodi u tom pogledu nemaju nikakvih iluzija. Upravo je i to jedan od snažnih kohezionih činilaca naše zajednice, i pored nekih suprotnih shvatanja i izvjesnih divergentnih ponašanja koja se povremeno konstituiraju na osnovu parcijalnih interesa.

Uspostavljenjem Jugoslavije kao države ravnopravnih naroda i narodnosti, na demokratskim osnovama, postavljena je snažna brana negativnom utjecaju velikih sila na balkanske države. Razumije se, kao proces ti utjecaji i dalje djeluju. Različiti su oblici i sadržaji toga procesa, ali Jugoslavija je praktična negacija nelegalnog i nasilnog utjecaja time što dokazuje na djelu da može ravnopravno surađivati sa svim zemljama i narodima, bez obzira na njihovu političku, ekonomsku i ideološku opredijeljenost ili pripadnost i da istodobno bude jedan od značajnih činilaca pokreta nesvrstavanja. Na drugoj strani, ona to ostvaruje i energičnim suprotstavljanjem svakom pokušaju ugrožavanja njezinog suvereniteta, teritorijalne cjelokupnosti i integriteta kao državne zajednice, sa ma koje strane to dolazilo.

— Narodnooslobodilački rat je omogućio da se matici zemlji pripoji značajan dio krajeva koji su joj bili neopravdano oduzeti, čime je dao praktičan doprinos širem okupljanju naših naroda u jedinstvenu zajednicu.

— Narodnooslobodilački rat je, napokon, pokazao kakva sudbina očekuje svaku kolaboraciju i nacionalnu izdaju. Ni jedan pojedinačno uzet marionetski režim, odnosno kolaboracionistički pokret, nije mogao ostvariti ni prividni suverenitet, kao što ni svi skupa nisu mogli konstituirati zajedničku strategiju protiv narodnooslobodilačkog pokreta, jer su u svojoj osnovi bili antinarodni, antijugoslavenski i društveno retrogradni. Oni su mogli u ratnom vihoru privremeno egzistirati samo uz čvrst oslonac i zaštitu okupatora.

Ovaj dio izlaganja zaključio bih konstatiranjem činjenice na kojoj se temelji osnovna teza kojom sam i počeo. Narodnooslobodilački rat je na historijsku pozornicu svom silinom izbacio naše narode i narodnosti kao samostalne i autentične tvorce svoje sudbine i svoje historije. Njihova sloboda, nezavisnost i federativna državna zajednica slobodno i ravnopravno ujedinjenih naroda jesu njihovo vlastito djelo, ni od koga podareno i ničim nametnuto. Riječ je o trajnoj tekovini — i jugoslavenski narodi i narodnosti, radnička klasa, radni ljudi i građani izražavaju punu riješenost i spremnost da je kao takvu brane od svih oblika ugrožavanja.

Digitized by Google

2. O doprinosu Jugoslavije savezničkoj pobjedi nad fašizmom

O našem doprinosu ukupnoj pobjedi Antihitlerovske koalicije nad fašizmom napisane su čitave studije i mnoge historiografske rasprave i publikacije. Gotovo da se tome nema šta dodavati. Ne pokrećem to pitanje zato da bih bilo što u toj poznatoj građi eventualno revalorizirao, već zbog trenutka u kojem se sada nalazimo — trenutka obilježavanja jubileja pobjede nad fašizmom. Naš doprinos je ogroman, u stvari, najveći mogući. Mi se time ponosimo, time treba da se ponose i budući naši naraštaji, ali ne zato da bismo zapostavljali doprinos drugih ili da bismo se samo hvalisali, već zbog izuzetno velike motivacione snage te historijske činjenice u jačanju odbrambene svijesti i uvjerenja naših naroda i narodnosti, svih slojeva stanovništva, a prije svega mlade generacije, da možemo braniti i odbraniti svoju zemlju i sve tekovine narodnooslobodilačkog rata o kojima sam govorio, s osloncem prvenstveno na vlastite snage.

To saznanje i na njemu zasnovana odgovarajuća doktrinarna opredjeljenja u domenu općenarodne odbrane i društvene samozaštite ishode, kao iskustvo trajne vrijednosti, iz historijske istine da su jugoslavenski narodi i narodnosti u narodnooslobodilačkom ratu veoma aktivno i faktički prvi put u svojoj historiji tako snažno utjecali na svjetska zbivanja. Dajući svoj pun doprinos savezničkoj pobjedi nad fašizmom, mi smo se, rame uz rame, svrstali u isti stroj sa velikim protagonistima moderne historije — razumije se, prema našim mogućnostima, a po mnogo čemu i po mnogim priznatim mjerilima i znatno iznad tih mogućnosti. U prilog toj tezi ističem nekoliko činjenica:

— slobodarske težnje naših naroda i narodnosti, podstaknute djelovanjem Komunističke partije Jugoslavije i uz njezino potpuno angažiranje, prouzrokovale su otkazivanje Trojnog pakta, što je poslužilo kao povod za otpočinjanje šestoaprilskog njemačkog napada na Jugoslaviju. Nema sumnje da je to umnogome poremetilo dinamiku ostvarivanja nekih strategijskih ciljeva fašističke Njemačke, štoviše, može se tvrditi da je to izazvalo i izvjesno korigiranje njemačkih strategijskih zamisli kao što je odlaganje plana »Barbarosa« sa više od mjesec dana, što je za one prilike i, kako se pokazalo, nedovoljnu pripremljenost SSSR-a za rat, imalo strategijski značaj;

— kad je riječ o ukupnim gubicima savezničkih zemalja, odnosno zemalja Antihitlerovske koalicije, ukazao bih na nekoliko podataka: izuzev SSSR-a, koji je imao ukupno 20 miliona gubitaka u ljudstvu, i Poljske, koja je izgubila 6 miliona i 100 hiljada ljudi, sve ostale savezničke zemlje imale su ukupno oko 5 miliona gubitaka, odnosno 0,7 odsto od ukupnog broja njihovog stanovništva, a, kao što je poznato, Jugoslavija je u drugom svjetskom ratu imala ukupne gubitke od 1 milion i 705 hiljada ljudskih žrtava, što je činilo 10,8 odsto od ukupnog broja stanovnika. Prema tome, po broju ukupnih ljudskih gubitaka među

Digitized by Google

zemljama antihitlerovske koalicije Jugoslavija zauzima treće mjesto (iza SSSR-a i Poljske).

Slično stanje je i u pogledu broja poginulih boraca savezničkih snaga. U odnosu na broj stanovnika ukupan broj poginulih savezničkih vojnika, bez SSSR-a i Poljske, iznosi 1,217.000 ili 0,17 odsto. Da podsjetim, naši gubici u oružanoj borbi iznose 304.540, odnosno 2 odsto od ukupnog broja stanovnika, čime Jugoslavija po broju poginulih boraca zauzima drugo mjesto (iza SSSR-a). U poređenju s ukupnim vojnim gubicima u ljudstvu 18 savezničkih zemalja, izuzev SSSR-a i Poljske, to iznosi cijelih 25 odsto, odnosno jednu četvrtinu tih gubitaka.

Međutim, treba reći da mi doprinos Jugoslavije pobjedi nad fašizmom ne mjerimo samo žrtvama koje je naša zemlja u toj borbi podnijela, već i brojem i veličinom neprijateljskih snaga koje smo za sve vrijeme rata vezivali na jugoslovenskom ratištu, a posebno prema broju i veličini gubitaka koje smo nanijeli fašističkim snagama, kako u ljudstvu tako i u materijalu.

Za sve vrijeme trajanja drugog svjetskog rata za naše ratište bilo je vezano mnogo neprijateljskih vojnika, prosječno ekvivalenta 30—55 fašističkih divizija. Broj neprijateljskih vojnika neprekidno se povećavao od 1941. godine — kada je iznosio 660.000, do 1943. godine — kada je povećan na 920.000. Odnos snaga u ljudstvu bio je, za skoro sve vrijeme trajanja rata, povoljniji za neprijatelja (1941. godine 8,2:1, 1943. godine 2,7:1), a tek 1945. godine, u završnim operacijama, taj odnos bio je 1,1:1 u našu korist. Odnos snaga u ratnoj tehnici, osobito suvremenoj, nije se mogao ni upoređivati — fašističke snage su, kao što je poznato, u tom pogledu imale višestruku prednost.

Međutim, u vojnoteorijskom i praktičnom smislu posebnu pažnju zaslužuje činjenica da je neprijatelj za sve vrijeme trajanja rata na bojnom polju, odnosno u neposrednoj oružanoj borbi, trpio veće gubitke nego jedinice Narodnooslobodilačke vojske — 447.000 poginulih i više od 500.000 ranjenih, što znači da su njegovi nepovratni gubici samo na našem ratištu bili oko 20 odsto od ukupnih snaga koje su se uopće za vrijeme trajanja rata pojavljivale na našem prostoru — oko 2,5 miliona vojnika. Nanijeti su mu znatni gubici i u ratnoj tehnici i materijalu: zaplijenjeno je i uništeno oko 3.600 topova, više od 13.000 mitraljeza, 30.000 puškomitraljeza, više od 600.000 pušaka, preko 6.000 minobacača, 928 tenkova, 309 aviona, preko 20.000 motornih vozila. Prema kriterijima popune koji su važili u drugom svjetskom ratu ta količina bi bila dovoljna da se naoruža 56 pješadijskih i tri oklopne divizije, kao i šest avio-pukova. Narodnooslobodilačka vojska je, također, imala velike gubitke — oko 300.000 boraca. Gubici su se na objema stranama povećavali iz godine u godinu, pri čemu su neprijateljevi stalno bili veći od naših. To potvrđuje da je oružana borba na jugoslavenskom ratištu bila neprekidna, da je intenzitet te borbe narastao i da je naša ratna vještina bila efikasnija od neprijateljeve.

Digitized by Google

Ukupni doprinos narodnooslobodilačkog rata našoj epohi jeste, prije svega, u činjenici što je u praksi pokazao i potvrdio mogućnost uspješne borbe jedne relativno male i nerazvijene zemlje protiv moćne sile. To naše iskustvo je, svakako, značajan doprinos procesu historijskog buđenja naroda, koji je naročito intenziviran u antikolonijalnoj revoluciji nakon drugog svjetskog rata, te je zadobio univerzalno svjetsko značenje.

3. Osobenosti narodnooslobodilačkog rata kao oblika rata i osobenosti ratne vještine

Na osobenosti narodnooslobodilačkog rata kao oblika rata i ratne vještine koju smo primjenjivali u njegovom okrilju utjecala su obilježja historijske epohe, međunarodna vojno-politička situacija i, razumije se, više objektivnih činilaca koji su djelovali na unutarnjem planu. Ali, na to je suštinski utjecao i subjektivni faktor, osobito talenat i vojnička genijalnost Josipa Broza Tita kao stratega i vojskovođe.

Bitno obilježje historijske epohe kao epohe imperijalizma bila je pojava fašizma kao deformiranog oblika kapitalističkog društva, što je uvjetovalo drugačiju političku sadržinu drugog svjetskog rata od one koja je bila poznata iz prvog svjetskog rata. Složenost uvjetâ same pojave drugog svjetskog rata zahtijevala je konkretan historijski pristup i stvaralačku primjenu naučnog metoda u analizi svjetsko-historijskih uvjeta koji su determinirali drugi svjetski rat. Konkretan historijski pristup podrazumijeva, prije svega, sagledavanje društvenih pojava u njihovoj cjelovitosti i uvažavanju principa razvojnosti u svjetsko-historijskim kretanjima. Takav pristup omogućio je da se predvidi opasnost od fašizma i da se ocijeni karakter i definiraju suština i sadržaj drugog svjetskog rata. Time se objašnjava i činjenica da je Komunistička partija Jugoslavije, usprkos nedoumicama koje su vladale u krugovima Kominterne i kontroverznim stavovima koje je ona zauzimala u vezi s ocjenama karaktera toga rata, od početka imala jasan pogled i stav u vezi s karakterom drugog svjetskog rata koji je bio, kako sam već rekao, nešto sasvim drugo u odnosu na prvi. Partija je od početka do kraja rata imala jasan stav ne samo o njegovom karakteru, nego i o njegovoj političkoj i vojnoj sadržini i nikada ga nije mijenjala.

Komunistička partija Jugoslavije s Titom na čelu pravovremeno je uočila i upozoravala na opasnosti koje prijete od fašizma. Još 1938. godine, kada je Njemačka izvršila nasilno priključivanje Austrije, a nešto kasnije i okupaciju Čehoslovačke, CK KPJ je upozoravao: »Hitlerizam nije prijatelj ni dobar susjed«, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije. Njegove izjave o neutralnosti i prijateljstvu prema nama lažne su kao i dojučerašnja njegova obećanja prema Austriji... Sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju.

Digitized by Google

Hitler obnavlja staro njemačko carstvo i Viljemov plan »Drang nach Osten«. Taj put vodi preko Jugoslavije na Jegejsko more. U tome ga pomaže Musolini, koji sebi traži Dalmaciju i Bosnu...«[5] Suglasno takvim procjenama, Tito i Partija su poduzimali više konkretnih mjera na planu jačanja jedinstvenog Narodnog fronta, kao najšire baze za okupljanje svih rodoljubivih i naprednih snaga, radi pružanja otpora fašističkoj agresiji koja se neizbježno približavala, odnosno za podizanje općenarodnog ustanka i vođenja općenarodnog oslobodilačkog i revolucionarnog rata, nakon sloma vojske i političkog sistema Kraljevine Jugoslavije.

Drugo bitno obilježje našoj epohi dala je socijalistička revolucija kao svjetski proces potaknut oktobarskom revolucijom u Rusiji, a zatim i drugi svjetski proces — antikolonijalna revolucija. Već tada su se ispoljavale, makar i u rudimentarnim oblicima, revolucionarne i oslobodilačke tendencije indikativne za procjenu i zaključivanje o tome kuda smjera progresivni dio čovječanstva.

Kao odraz ovih najopćijih obilježja epohe nastali su veoma složeni opći spoljni uvjeti za otpočinjanje i vođenje narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. U svojstvu najbitnijih općih spoljnih uvjeta treba imati u vidu da je:

1) drugi svjetski rat bio najveća međunarodna vojno-politička konfrontacija u historiji ljudskog društva. U njemu se odnos i raspored vojnih moći nisu uspostavljali na ideološkoj osnovi, već na osnovi konkretnih političkih interesa i ciljeva, tako da su u istom antifašističkom frontu bile zemlje raznovrsnih društveno-političkih sistema;

2) rat je vođen uz postojanje i učešće prve socijalističke zemlje — Sovjetskog Saveza, čije su oružane snage bile glavna okosnica Antihitlerovske koalicije;

3) u vrijeme donošenja odluke o podizanju ustanka u Jugoslaviji fašistički zavojevači su već bili porobili gotovo cijelu Evropu. Jugoslavija i Grčka bile su posljednje žrtve fašističke agresije na starom kontinentu;

4) fašističke sile osovine uspostavile su okupacioni sistem u svim porobljenim zemljama i otpočele organiziranu pljačku i eksploataciju prirodnih bogatstava, izvorâ energije, proizvodnih potencijala i radne snage za svoju ratnu mašineriju;

5) u dijelu okupiranih zemalja Evrope bio je u toku proces konstituiranja pokreta otpora ili se moglo računati s takvim procesom;

6) druga tehnološka revolucija omogućila je uvođenje u naoružanje kvalitativno novih i raznovrsnih sredstava ratne tehnike. Tako su tenk i avion preplavili bojište. Bilo je jasno da će taj rat biti manevarski i maksimalno ofanzivan, budući da je već

[5] *Pregled istorije SKJ*, IRP, Beograd, 1963, str. 256.

Digitized by Google

bila demonstrirana, na najgrublji način, strateška koncepcija »munjevitog rata«. Međutim, iako je ta koncepcija svojim osnovnim značenjem sugerirala zaključak o kratkotrajnosti toga rata, sve druge okolnosti upućivale su na suprotan zaključak.

U sklopu tih općih uvjeta koji su vladali u Evropi i svijetu jugoslavenski narodi i Komunistička partija Jugoslavije nalazili su se u osebujnom međunarodnom političkom i vojnostrategijskom položaju, koji je bio izuzetno težak i nepovoljan. Takav položaj determinisali su slijedeći posebni uvjeti: bivša jugoslavenska vojska bila je razbijena i razoružana; kralj i vlada izbjegli su u inostranstvo; zemlju su okupirale i raskomadale fašističke sile i njihovi sateliti, uz neposredno učešće i svestranu podršku kvislinga; najveći dio domaće buržoazije je, više ili manje, otvoreno surađivao s okupatorom; administrativni aparat bivše države velikim dijelom se stavio u službu okupacione vlasti (kolaboracija) i kvislinških tvorevina; teritorija naše zemlje, sa svojim nepostojećim granicama, bila je okružena lancem fašističkih i satelitskih snaga i izolirana od saveznikâ; okupator je bio moderno organiziran i naoružan i držao je znatno jače okupacione snage u Jugoslaviji nego bilo kojoj u drugoj evropskoj zemlji.

Svaki od navedenih posebnih uvjeta i svi zajedno nepobitno potvrđuju Titovu postavku da se sve ono što smo činili u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, kao i činjenica da smo na koncu izvojevali čistu vojničku pobjedu, ne može shvatiti ako se posmatra samo sa stanovišta klasičnih vojnih doktrina, jer za to odista nije bilo ni jednog bitnog strategijskog elementa koji su, kao takav, uvažavale i vrednovale klasične doktrine. Posebno je značajno istaći činjenicu da nije postojao kontinuitet državne teritorije, a u početku ni dijelova slobodne teritorije. Jedina organizirana snaga u zemlji bila je KPJ sa svojih 12.000 članova i 30.000 skojevaca. Privredni sistem je zamro i bio je u potpunom rasulu, a i ono malo što se proizvodilo bilo je pod potpunom kontrolom okupacionih i kvislinških vlasti i služilo je za zadovoljavanje potreba fašističke vojne mašinerije. Nije bilo vojne organizacije ni sredstava ratne tehnike, osim 550 mitraljeza i puškomitraljeza, 23.000 pušaka i municije, što je prikupljeno i sakriveno nakon kapitulacije bivše vojske.

Teško je naći primjer u modernoj historiji ratova i revolucija da je neka vodeća društvena snaga povela rat i postavila sebi takve radikalne političke i vojne ciljeve a da pri tom nije raspolagala gotovo nikakvom vojnički organiziranom silom za ostvarivanje tih ciljeva, kao što je to 1941. godine učinila KPJ, s Titom na čelu.

Svestrano analizirajući okruženje, Tito je logično zaključio da nikakva premoć u odnosu vojnih snaga, mjerena klasičnim parametrima, ne dolazi u obzir. Zbog toga je tražio nova, originalna i adekvatna rješenja kako u koncipiranju snaga i sredstava revolucionarne i oslobodilačke borbe tako i u metodu organiziranja i vođenja te borbe.

Digitized by Google

Narodnooslobodilački rat je, kao što je poznato, po formi bio općenarodni, odnosno prošireni partizansko-konvencinalni, a po sadržaju oslobodilački i revolucionarni rat. Historijski posmatrano, to je nov oblik rata, s isto tako novim sadržajem — istovremeno narodnooslobodilački i revolucionarni, odnosno bio je to rat čitavog naroda za nacionalno oslobođenje i po mjeri socijalističke revolucije.

Takva sadržina narodnooslobodilačkog rata otkrivala je mogućnost da se u njemu animira i angažira ne samo radništvo, kao revolucionarni subjekt, već i čitav narod. U okolnostima kada nismo imali razvijenu radničku klasu to je uistinu bio jedini mogući put oživotvorenja marksističke ideje o naoružanom narodu. U tom smislu narodnooslobodilački rat je prvi put u praksi predstavljao cjelovito ostvareni model teorije o naoružanom narodu, mada je parcijalnih ostvarenja u tom pogledu bilo i ranije.

U takvoj koncepciji revolucije, koja se zasniva na učešću najširih narodnih masa u borbi, a to će reći i u oružanoj borbi kao glavnom i odlučujućem obliku revolucionarne borbe u uvjetima kakvi su bili u Jugoslaviji 1941. godine, koncepcija stvaranja revolucionarne armije dobija značenje jednog od najglavnijih ne samo vojnih, već i društveno-političkih pitanja teorije i prakse revolucije.

Dosadašnja istraživanja i spoznaje ratne prakse uopće, a posebno narodnih i revolucionarnih ratova, nedvojbeno navode na tvrdnju da su najvažnija ostvarenja u ratnoj vještini u narodnooslobodilačkom ratu bila slijedeća: u teleološkom smislu ostvarena je sinteza oslobodilačke i revolucionarne borbe u sklopu jedinstvenog ratnog procesa; stvorena je narodna revolucionarna armija po tipu kombinirane, partizansko-regularne vojske; ostvaren je u praksi nov tip narodnog i revolucionarnog rata (općenarodni oslobodilački i revolucionarni rat) u obliku proširenog partizansko-konvencionalnog rata, i u tom okviru kombinirani, partizansko-frontalni oblik oružane borbe.

Mogućnost povezivanja i stapanja oslobodilačke i revolucionarne borbe u sklopu jedinstvenog ratnog procesa uočen je na osnovu potpunog uvida u socijalno-klasne i nacionalne suprotnosti kojima je bilo bremenito staro, građansko društvo u Jugoslaviji i analizom novih suprotnosti nastalih okupacijom zemlje. Odavde je uslijedio zaključak da će se udvostručavanjem ciljeva borbe udvostručiti i motivi i volja za borbu i otpor najširih narodnih masa svrstanih u širokom frontu, na čijem je čelu bila KPJ. Takva koncepcija i doktrina revolucije omogućile su stvaranje masovnog i demokratskog narodnooslobodilačkog pokreta, koji će prerasti u eminentan revolucionarni pokret. Bez revolucionarne sadržine našeg narodnooslobodilačkog rata ne bi se mogao postaviti ni cilj potpunog oslobođenja zemlje, i obrnuto.

Sinteza oslobodilačke i revolucionarne borbe ostvarena u narodnooslobodilačkom ratu, kao jedinstvenom ratnom procesu, kvalitativno je nova pojava u historiji ratova. To originalno

Digitized by Google

ostvarenje našlo je, tako rekuć, masovnu primjenu i potvrdu u toku svjetske antikolonijalne revolucije.

Revolucionarni lik Komunističke partije Jugoslavije i revolucionarna i kreativna uloga naše revolucije omogućili su veoma brz proces revolucionarnog sazrijevanja masa, što je bio osnovni uvjet za njihovo samoorganiziranje kao revolucionarne armije. To je uistinu značilo konstituiranje kvalitativno novog oblika vojne moći kao negacije vojne moći građanskog društva, to jest odbrambeno organiziranje narodnih masa i nastajućeg društva kao naoružanog naroda.

Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, u svim svojim oblicima organiziranja i fazama razvoja, od početka su poprimili narodni i revolucionarni karakter, koji su sve do danas zadržali kao svoje suštinsko obilježje. Po svom društvenom karakteru Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije bili su instrument narodne vlasti i, istodobno, zajednička vojna sila svih naših naroda i narodnosti.

U užem vojnom smislu, vojnu silu revolucije, koja je sve brže narastala, trebalo je pretvarati u stalnu ustanovu revolucije, odnosno u sistem koji će efikasno funkcionirati u skladu s datim vojnostrategijskim uvjetima.

Modeli vojnog organiziranja iznalaženi su u živoj praksi vojnog revolucionarnog djelovanja, uvijek primjereni revolucionarnom karakteru narodnooslobodilačkog rata i strategijskoj koncepciji upotrebe oružanih snaga u njemu.

Uporedo s povećanjem brojnog stanja i jačanjem materijalno-tehničke baze oružanih snaga teklo je i organizaciono učvršćivanje Jugoslavenske armije, jačanje pojedinih njezinih vidova i rodova i usavršavanje sistema komandovanja.

Stvaranje i razvoj Ratne mornarice i Ratnog vazduhoplovstva također predstavlja značajan elemenat u razvoju naših oružanih snaga, posebno u smislu njihovog osposobljavanja da, pored borbi na kopnenom dijelu ratišta, izvode borbena dejstva i na primorskom dijelu ratišta i u vazdušnom prostoru.

U završnom periodu narodnooslobodilačkog rata Jugoslavenska armija je — po svojoj unutarnjoj strukturi, sastavu i jačini — predstavljala moderno opremljenu i izgrađenu vojnu silu sa svim elementima suvremene organizacije i potpuno prilagođenu uvjetima frontalnog ratovanja i zahtjevima jugoslavenskog ratišta.

Kad se govori o ostvarenju u domenu ratne vještine u vezi s odbrambenim ratom kao »proširenim« partizanskim ratom, treba istaći da tu nije riječ o tradicionalnom, već o posebnom tipu partizanskog rata, isto onako kao što je naš narodnooslobodilački rat bio poseban tip narodnog rata i poseban tip revolucionarnog rata. Zato se naš narodnooslobodilački rat i revolucija ni po jednom svom bitnom svojstvu ne bi mogli uklopiti u formulu poznatu kao »metod partizanskog ratovanja«. Ono po čemu se oni bitno razlikuju od svih pređašnjih ratova partizan-

Digitized by Google

skog ili konvencionalno-partizanskog tipa jeste to što su u njima kombinirani svi elementi (akcije regularne armije, partizanskih odreda i narodnih ustanaka), u različitim odnosima veličina, u zavisnosti od konkretne strategijske situacije, ali tako da regularna armija primjenjuje istovremeno i frontalni i partizanski način ratovanja, neovisno od odnosâ tih elemenata koji se kombiniraju. Drugim riječima, Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, nakon njihovog ustrojstva kao redovne regularne armije, sačuvali su i održali partizanski karakter, prije svega partizanski način dejstva. U protivnom, oni ne bi uspjeli vojnički pobijediti višestruko nadmoćnijeg neprijatelja, kao što, sasvim izvjesno, naša revolucija ne bi bila uspješna da se nije pristupilo stvaranju regularne armije. Takav model kombiniranja elemenata snaga u strukturi oružane sile i kombiniranja akcija svih tih elemenata, izražen kombiniranim oblikom oružane borbe, prvi put je na taj način ostvaren u našem narodnooslobodilačkom ratu i teorijski razrađen u našoj koncepciji općenarodne odbrane i društvene samozaštite. To kombiniranje nije prost mehanički zbir dvaju elementarnih oblika oružane borbe — partizanskog i frontalnog, već kvalitativno nov način upotrebe svih elemenata snaga i sredstava revolucionarne strategije koji karakterizira općenarodni rat i ratnu vještinu koja se primjenjuje u njemu kao poseban tip rata i posebnu vrstu ratne vještine, što je, ujedno, četvrto Titovo originalno ostvarenje u ratnoj vještini — kombinirani, partizansko-frontalni oblik oružane borbe.

4. Završna ofanziva Jugoslavenske armije u sklopu savezničke ofanzive za konačno slamanje fašizma

Prave dimenzije i značenje narodnooslobodilačkog rata, a u tom kontekstu i završne ofanzive Jugoslavenske armije za oslobođenje zemlje, postaju jasni tek kada se to sagledava u razmjerama drugog svjetskog rata, tog najsurovijeg ratnog sukoba u okviru takozvanih velikih ratova. Tačnije, završne operacije na našem ratištu sastavni su dio završne etape drugog svjetskog rata. Stoga je pri ocjenjivanju završnih zbivanja na jugoslavenskom ratištu neophodno uočiti stanje na svim drugim savezničkim frontovima.

Početkom 1945. godine, dakle, u vremenu u kome se priprema i izvodi završna strategijska ofanziva na jugoslavenskom ratištu, svijet se nalazio u šestoj godini najsurovijeg rata u historiji čovječanstva. U tu šestu godinu rata oružane snage saveznika — Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije — ušle su sa oko 28 miliona ljudi pod oružjem i bile su znatno brojnije i tehnički nadmoćnije od oružanih snaga Njemačke i Japana, koje su skupa imale oko 13 miliona vojnika. Osim toga, oružane snage ostalih zemalja Antifašističke koalicije, narodnooslobodilačkih pokreta i pokreta otpora brojale su

Digitized by Google

oko 10 miliona ljudi. Tako su oružane snage Antifašističke koalicije imale ogromnu nadmoćnost na svim ratištima.

Nadmoćnost saveznikâ posebno je bila izražena na glavnom — evropskom ratištu poslije neuspjeha protuofanzive Nijemaca u Ardenima 1944/45. godine i kod Blatnog jezera u Mađarskoj u prvoj polovini marta 1945. godine, u kojima je Hitler utrošio najveći dio svoje operativno-strategijske rezerve. Njemačka se tada našla u bezizlaznoj situaciji. Međutim, i pored takvog stanja, Hitler je odlučio da nastavi rat. On je i dalje vjerovao u mogućnost rascjepa u redovima saveznika i na toj pretpostavci gradio je nadu da bi Njemačka u posljednjem trenutku mogla izbjeći totalan poraz zaključenjem separatnog mira.

Pritiješnjene između četiri fronta: istočnog i zapadnog neposredno na svojim granicama, i u Italiji i Jugoslaviji, koji su se približavali granicama Trećeg Rajha, oružane snage Njemačke početkom 1945. godine bile su grupisane na više načina.

Na istočnom frontu Nijemci su i dalje imali glavne snage (57,1 odsto od cjelokupnog sastava) organizirane u četiri grupe armija, sa ukupno 3,100.000 vojnika svrstanih u 185 divizija i 21 brigadu; na zapadnom frontu tri grupe armija sa ukupno 1,000.000 vojnika svrstanih u 77 divizija; na frontu u Italiji jedna grupa armija sa ukupno 600.000 vojnika svrstanih u 25 divizija; na frontu u Jugoslaviji Grupa armija »E« i dio Grupe armija »F«, sa ukupno oko 700.00 vojnika (oko 450.00 njemačkih i oko 250.000 kvislinških) svrstanih u 35 divizija i više manjih jedinica.

U strategijskoj rezervi njemačke Vrhovne komande nalazilo se 2,100.000 ljudi i 1.090 tenkova i samohodnih oruđa, 2.700 artiljerijskih oruđa i 930 borbenih aviona. Veći dio tih snaga u toku borbi je angažiran protiv jedinica Crvene armije, dok se manji dio nalazio u Njemačkoj i okupiranoj Danskoj i Norveškoj (oko 30 divizija). Pored toga, na strani njemačkih oružanih snaga borilo se 16 mađarskih divizija i jedna samostalna brigada.

Savezničke snage, nastupajući koncentrično prema Njemačkoj, početkom 1945. godine nalazile su se u slijedećem rasporedu:

Na istočnom frontu Crvena armija je protiv Njemačke imala devet frontova sa oko 6,000.000 vojnika, svrstanih u 500 divizija, sa 2.993 raketna uređaja, 91.400 artiljerijskih oruđa i minobacača, 11.000 tenkova i samohodnih oruđa i 14.500 aviona.

U rezervi sovjetske Vrhovne komande prema Njemačkoj nalazilo se 577.000 ljudi, 2.200 tenkova i samohodnih oruđa. Pored toga, u sastavu Crvene armije borilo se oko 326.000 vojnika iz Poljske, Čehoslovačke, Rumunije i Bugarske.

Crvena armija je polovinom marta izbila na liniju: rijeka Odra (s nekoliko mostobrana na njezinoj lijevoj obali) — slovačke Rudne planine — Estergon — Blatno jezero — rijeka Drava, gdje je vršila pripreme za nanošenje odlučujućeg udara Njemačkoj: glavnim snagama u pravcu Berlina, odakle je bila

Digitized by Google

udaljena svega 100 km, a pomoćnim snagama prema Pragu i Beču.

Na zapadnom frontu saveznici su protiv Njemačke imali tri grupe armija sa oko 3,000.000 vojnika, svrstanih u 71 diviziju, sa 4.500 tenkova i 15.000 aviona.

Zapadni saveznici su izbili krajem marta na rijeku Rajnu i, stvorivši mostobrane kod Remagena i Openhajma, pripremali se da nastave ofanzivu radi zauzimanja Rurske oblasti, a zatim da krenu ka Berlinu, u susret Crvenoj armiji.

Na frontu u Italiji saveznici su imali jednu grupu armija sa oko 1,500.000 ljudi, svrstanih u 24 divizije, sa 3.100 tenkova i 5.000 aviona.

Savezničke operacije u Italiji razvijale su se sporijim tempom. Čitavu zimu 1944/45. godine njihove snage su bile zaustavljene na njemačkoj utvrđenoj »Gotskoj liniji«: jezero Komakio — Bolonja — Toskanski Apenini. U toku marta savezničke snage su izvršile pripreme za odlučnu ofanzivu radi proboja te linije i izbijanja u dolinu reke Po i daljeg nastupanja prema Austriji.

Na jugoslavenskom frontu u završnim operacijama Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala je oko 650.000 boraca, dok su njezini cjelokupni efektivi bili oko 800.000 boraca.

Početkom marta 1945. godine Jugoslavenska armija je imala četiri armije (1, 2, 3. i 4), deset korpusa (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. i 11), Korpus narodne odbrane i jednu Operativnu zonu (4) sa ukupno 52 pješadijske divizije, sedam divizija Korpusa narodne odbrane Jugoslavije i dve vazduhoplovne divizije, jedinice Ratne mornarice, samostalne jedinice nižih štabova i vojno-teritorijalne komande.

Pored ovih krupnih operativnih i taktičkih sastava, u pozadini neprijatelja dejstvovalo je i 39 partizanskih odreda i mnogobrojne druge vojno-teritorijalne i partizanske snage.

Svim ovim snagama komandovao je vrhovni komandant, maršal Tito, preko Generalštaba Jugoslavenske armije koji je neposredno pripremao operacije i njima rukovodio.

To su neki opći uvjeti pod čijim su neposrednim i posrednim utjecajem otpočeli i tekli proces pripreme i izvođenje završne ofanzive za konačno oslobođenje Jugoslavije. Bila je to odlučujuća bitka za koju smo se faktički pripremali još od beogradske operacije. Njome smo ishod rata na našem ratištu izvojevali na vojnom planu, čime smo stvorili sve neophodne vojne pretpostavke da bitno utječemo na sva politička rješenja na našem prostoru.

Zahvaljujući toj činjenici, cjelokupno iskustvo i pouke iz narodnooslobodilačkog rata i revolucije, posebno one iz završne ofanzive, dobijaju trajnu vrijednost kao spoznaja djelovanja posebnih zakonomjernosti u općenarodnom oslobodilačkom, odnosno odbrambenom ratu, kao posebnom tipu rata. Ovdje se na-

Digitized by Google

glašava osobito završni dio rata zbog toga što su u tom periodu i na jugoslavenskom ratištu izvođene operacije prema tipu operacija iz drugog svjetskog rata, što podrazumijeva izvjesne sličnosti, ali i bitne razlike u mnogim njihovim elementima. Te razlike se ogledaju u manifestiranju svih onih suštinskih svojstava narodnooslobodilačkog rata i u njemu ispoljene ratne vještine o kojima je bilo riječi, a koje smo okvalificirali kao Titov originalan i epohalan doprinos marksističkoj vojnoj misiji i praksi i uopće ratnoj vještini.

Digitized by Google

Milija Stanišić

Ustanak naroda Jugoslavije 1941.

I

U već zahuktalom imperijalističkom pohodu, s ciljem da se izbore za svjetsko gospodstvo, na vrhuncu svoje moći, fašističke armije Njemačke i Italije skršile su u aprilskom ratu, za svega desetak dana, državnu i vojnu moć Kraljevine Jugoslavije. Nju su okupirale vojne i policijske snage Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske. Fašistički okupatori su zaveli okupacioni sistem koji je trebalo da sačuva mir u zemlji i da istovremeno obezbijedi ostvarivanje dva strategijska cilja: da se maksimalno iskoriste privredna bogatstva i privreda Jugoslavije za dalje vođenje ratnih dejstava sila Osovine; i da se iskoristi njen prostor za izvođenje operacija u basenu Mediterana i u SSSR-u. Okupacioni sistem su obezbjeđivale vojne snage sve četiri fašističke države, na početku sa 18 divizija i više desetina samostalnih pukova. Narodi Jugoslavije su se našli u mraku fašističkog ropstva: jednima je prijetila opasnost fizičkog istrebljenja, a drugima da budu asimilirani od strane susjednih fašističkih država. U najvećem dijelu zemlje zavladala je strahovlada okupatora, koji je od prvog dana raspirio bratoubilačku borbu — prikrivajući svoje prave ciljeve i namjere masovnom i dobro smišljenom propagandom o tome da fašizam donosi slobodu ju-

Digitized by Google

goslovenskim narodima. Tako je tih dana za narode Jugoslavije nastalo olujno istorijsko vrijeme, koje im je donosilo smrtnu opasnost. Zapali su — ko zna po koji put! — u »krvavu istoriju«.

Okupacija je iz temelja i u svim oblastima društva izokrenula raniji red stvari. Premda je okupacija zemlje postala nov i dominantan činilac, ona nije mogla potreti klasne i političke suprotnosti predratne Jugoslavije, mada je poremetila osnovni odnos i raspored njenih političkih snaga. U stvari, porazom buržoaske države u aprilskom ratu društvena kriza je još više produbljena, a glavne protivrječnosti jugoslovenskog društva pod okupacijom izražavale su se i razrješavale kroz odnos prema okupatoru, koji je postao osnovni društveni odnos. Samo u sprezi sa okupatorom, ili borbom protiv njega mogli su se ostvarivati nacionalni i socijalni ciljevi bilo koje od postojećih društvenih snaga. Stoga se koloplet društveno-političkih suprotnosti, i nastale krize, morao u prvom redu rasplitati kroz odnos prema okupatoru.

Jugoslavija se pod okupacijom našla na velikom istorijskom raskršću sa kojega su se račvala tri magistralna pravca: jedan je vodio u fašistički »novi evropski poredak«; drugi je značio obnovu starog društvenog poretka; a treći — borbu protiv okupatora i uspostavljanje novog društvenog sistema. Odabiranje nekog od ovih puteva istovremeno je omogućavalo diferencijaciju i grupisanje snaga. U okvirima tog procesa odigravalo se duboko prestrojavanje društvenih snaga i njihova smjena na jugoslovenskoj sceni.

Buržoazija je u okupiranoj zemlji bila pocijepana: znatan njen dio je od prvog dana zauzeo poziciju kvislinga, dok je njena glavnina bila prozapadno orijentisana. Oni koji su se stavili u otvorenu službu okupatora učinili su to u prvom redu zbog svoje profašističke ideologije ili nacionalnog separatizma. Prozapadno orijentisane građanske snage bile su dezorganizovane i zbunjene usljed brzog sloma države, kojom su upravljale u međuratnom periodu. Bile su do srži zaplašene fašističkom vojnom snagom. Izgubile su samopouzdanje i u zapadnim saveznicima vidjele su jedinu snagu koja je mogla da izbori i osigura obnovu monarhističke Jugoslavije. U cjelini, novo grupisanje i politička orijentacija buržoazije bili su, u osnovi, uslovljeni i opredijeljeni opštom nemoći jugoslovenskog građanskog društva, čija se sudbina na istorijskom horizontu ubrzano približavala svom zalasku.

Umjesto razjedinjene i oslabljene buržoazije, na scenu su stupale nove društvene snage, i to mimo i protiv volje predratne vladajuće klase. One su već bile stasale i očvrsle. Predvodila ih je Komunistička partija Jugoslavije.

Revolucionarna avangarda radničke klase postala je u godinama pred rat značajan politički činilac u zemlji, doživljavajući u to vrijeme svoj pravi preporod pod vođstvom novog Centralnog komiteta, s Titom na čelu. Oslobodivši se podvojenosti u svojim redovima (frakcionaške borbe), ona je uspješno prodirala u

Digitized by Google

mase, sa platformom poboljšanja položaja radnih slojeva i demokratskog rješavanja nacionalnog pitanja. A kada se i nad Jugoslaviju nadvila fašistička opasnost, PKJ sa svojom odlučnom i smjelom akcijom za odbranu zemlje sve se više potvrđivala kao istinski nosilac širih društvenih i nacionalnih interesa, kao politička snaga koja je spremna i sposobna da preuzima istorijsku odgovornost za sudbinu svoga naroda. Sve je to širilo i jačalo redove revolucionarno-demokratskog pokreta, čiju je srž činila omladina, a predvodili su ga komunisti. Ugled i popularnost pokreta rasli su i zbog toga što se on jedini od svih političkih snaga u zemlji čvrsto oslanjao na SSSR. Blagodareći svemu tome, revolucionarno-demokratski pokret se sve više širio i čvršće povezivao s eksploatisanim i nacionalno ugnjetenim masama, izrastajući u borbenu i ofanzivnu političku snagu. Na taj način se već bio pojavio novi istorijski subjekt koji je vjerno izražavao socijalne i nacionalne interese i težnje radnih masa svih naroda Jugoslavije. Na društvenoj sceni sudarile su se u uslovima okupacije zemlje snage prošlosti i budućnosti. U tom sudaru nove društvene snage su imale znatnu početnu prednost, ne samo uslijed oslabljenih pozicija buržoazije, zbog vojnog i političkog sloma države, već i stoga što okupator objektivno nije bio u mogućnosti da brzo okupi oko sebe sve građanske snage u borbi protiv snaga revolucije.

Novim društvenim snagama bilo je potpuno jasno da se osnovne društvene suprotnosti mogu razriješiti samo oslobođenjem zemlje od okupatora i nanošenjem poraza domaćim snagama koje ga budu pomagale.

Odmah poslije okupacije zemlje svi društveni subjekti neizbježno su morali zauzeti stavove o dva sudbonosna pitanja: prvo, kakav je njihov odnos prema Jugoslaviji kao državnoj i društvenoj zajednici; i drugo, kakav će stav zauzeti prema okupatoru. Odgovor na ovaj istorijski izazov u potpunosti će razjasniti poziciju i htjenja svakog od iole značajnijih društvenih subjekata, i opredjeljivaće razvojne političke i vojne tokove u 1941. godini.

II

Fašistički okupatori u Jugoslaviji su bili preuzeli vjekovne osvajačke planove Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske, koje su još od davnina uporno nastojale da prisvoje pojedine dijelove naše zemlje. Da bi sebi obezbijedile dugoročne imperijalne interese na Balkanu, nacistička Njemačka i fašistička Italija su dogovorno odlučile da razbiju Jugoslaviju kao državu »za sva vremena«, pravdajući to potrebom za uništenjem vještačkih versajskih tvorevina. U tom cilju su sve četiri okupacione sile anektirale znatne dijelove jugoslovenske državne teritorije, a pristupilo se i stvaranju »samostalnih« država u funkciji raspirivanja nacionalnih sukoba. Otpočeo je proces denacionalizacije slo-

Digitized by Google

venačkog, hrvatskog, srpskog i makedonskog naroda, a Jugoslaviji i jugoslovenskoj ideji zaprijetila je opasnost da budu zatrte.

U sprovođenju ove svoje politike okupator se oslanjao na domaće kvislinge, prvenstveno na separatiste i na fašističke organizacije u zemlji, koji su razbijanje Jugoslavije doživjeli kao ostvarenje svojih težnji. Mada nijesu bile mnogobrojne, ove snage su bile borbene i veoma su korisno poslužile okupatoru da zasnuje svoju vlast i da planski podstiče i raspiruje međunacionalne sukobe i šovinističke strasti. Realizacija politike okupatora se posebno jasno izrazila u stvaranju takozvane Nezavisne države Hrvatske, koja je zauzimala 40% jugoslovenske državne teritorije. Ustaška teroristička organizacija, došavši na vlast, pristupila je masovnom genocidu nad srpskim narodom. Kao što se vidi, politika okupatora i kvislinškog dijela nacionalnih buržoazija dovela je narode Jugoslavije na arenu bratoubilačke borbe.

Građanske snage prozapadno orijentisane, oličene u izbjegličkoj vladi u Londonu, nijesu priznale deobu i komadanje Jugoslavije, ali su u pogledu njene obnove kao državne zajednice bile nejedinstvene. Među njima su odmah posle aprilskog sloma otpočele oštre rasprave oko toga ko je kriv za poraz. Vrhovi vladajućih srpskih političkih struktura su optuživali Hrvate i Muslimane za poraz države — razvijajući među srpskim življem mržnju prema njima — dok su građanski prvaci ovih naroda odbijali takve optužbe ističući da je srpska unitaristička i hegemonistička politika svemu kriva. Isto tako, izbili su i sporovi između srpskih i hrvatskih građanskih političkih vrhova u pitanjima unitarizma i federalizma jugoslovenske države poslije okončanja rata. Među njima nije bilo jedinstva u pogledu obnove države. Tako su i ove snage postale faktor nacionalnog razdora.

Komunistička partija Jugoslavije shvatila je novi smisao i ciljeve razbijanja Jugoslavije, kao i dalekosežne negativne posljedice koje iz tog čina proizlaze. Ona je raspad države posmatrala i cijenila sa stanovišta svog koncepta revolucije. U tome se mogla osloniti na sopstveno prethodno stečeno političko iskustvo; jer je KPJ još sredinom tridesetih godina zauzela jasan stav da je jugoslovenska država povoljni okvir u kome se može ostvariti socijalno i nacionalno oslobođenje radnih slojeva i svih naroda koji u njoj žive. To iskustvo joj je pomoglo da se bez kolebanja opredijeli protiv razbijanja Jugoslavije i za zajedništvo jugoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora. Poslije aprilskog sloma, u vrijeme opšteg rasula političkih snaga, KPJ je jedina od opštejugoslovenskih stranaka nadživjela poraz kao organizacija koja nije razbijena, koja je nastavila politički da djeluje — jačajući svoju borbenu spremnost — ne priznajući podjelu Jugoslavije. S raspadom države, ona se nije pocijepala u samostalne partije, niti je svom članstvu dozvolila da se priključi radničkim partijama zemalja koje su Jugoslaviju okupirale, već je organizacijskim jedinstvom izražavala svoju riješe-

Digitized by Google

nost i odlučnost da obnovi raskomadanu Jugoslaviju. Takva njena odlučnost došla je do izražaja i sredinom avgusta 1941, kada je formirala Narodni komitet oslobođenja (neka vrsta vlade u zemlji, kao pandan izbjegličkoj vladi).

Polazeći od koncepta revolucije, KPJ se od prvog dana izjasnila da Jugoslaviju etreba obnoviti na novim društveno-političkim onsovama, kao negaciju starog državnog i društvenog sistema. Odlučno je odbacivala unitarizam i centralistički oblik države, smatrajući da se samo u demokratskoj federativnoj zajednici mogu ostvariti nacionalna sloboda i ravnopravnost svih naroda i nacionalnih manjina — a to je bio isti onaj njen stav koji je zastupala uoči rata u borbi za rješavanje nacionalnog pitanja. KPJ je otvarala perspektive i ukazivala na puteve svim narodima Jugoslavije koji će im omogućiti da vlastitom oružanom borbom protiv okupatora izvojuju sebi pravo na samoopredjeljenje. Odlučno se suprotstavljala bratoubilačkoj borbi i uporno objašnjavala da se samo zajedničkom i udruženom borbom svih jugoslovenskih naroda može voditi uspješna borba protiv okupatora. Polazeći od toga, u proglasu CK KPJ od 25. jula[1] istaknuta je parola: »Da živi jedinstvena borba naroda Jugoslavije protiv okupatora!«

Tako se KPJ u tom trenutku pojavila na društvenoj sceni kao jedina opštejugoslovenska patriotska snaga. Istovremeno je izražavala dugoročne interese radničke klase, kao i vjekovne želje i htijenja naroda Jugoslavije — da žive zajednički i da budu kovači sopstvene sudbine. Ustanci i oružane borbe u ljeto 1941. godine pokazali su da oružane mase prihvataju takav strategijski kurs. Ognjem iz pušaka najavljeno je rađanje nove Jugoslavije.

III

Građanske snage prozapadno orijentisane našle su se u veoma složenoj i nepovoljnoj situaciji prilikom određivanja svog stava prema okupatoru. Njihov dvadesetogodišnji politički saldo, iskazan u aprilskom ratu, bio je negativan. Aprilski brodolom jugoslovenske države unio je u njihove redove dezorganizaciju, pometnju, pa i strah. Ostale su bez vojske i državnog aparata, njihove političke stranke su prestale da postoje, a glavne vođe su najvećim dijelom izbjegle iz zemlje. Sve je ovo uticalo na to da su snage ovog najbrojnijeg dijela jugoslovenske buržoazije postale nemoćne, a perspektive njihovog položaja — veoma mutne. U takvim uslovima, logično je, strategija ovih snaga morala je biti defanzivna. One su se orijentisale na politiku »čekanja«. Vjerujući u pobjedu zapadnih saveznika nad fašizmom, one su nastojale da sačuvaju i pripreme svoje snage do konačnog sloma fašističkih sila, i da tek tada stupe u dejstvo. Otuda je i poti-

[1] *Zbornik NOR*, tom I, str. 26.

Digitized by Google

cala njihova pasivnost prema okupatoru jer im je glavni cilj bio da poslije svršetka rata uspostave stari društveni i državni poredak u Jugoslaviji. Polazeći od svojih sebičnih klasnih interesa, a plašeći se htjenja naoružanih masa, ove snage su bile odlučno protiv narodnog ustanka, proglašavajući ga avanturom koja će uništiti narod.

Položaj prozapadno orijentisanih građanskih snaga bio je izrazito protivrječan: deklarisale su se kao antifašistička snaga, a nijesu bile voljne da povedu borbu protiv okupatora; antihitlerovska koalicija ih je priznavala za saveznike, a oni nijesu mogli da otvore ratište na jugoslovenskom prostoru; proglašavali su se pobornicima narodnih interesa, a morali su se svim sredstvima suprotstaviti vidno ispoljenim težnjama naroda da uspostavi novi društveni poredak — tražeći u toj borbi čak okupatora za saveznika. Otuda ove snage i nijesu mogle da izgrade samostalnu strategijsku poziciju. Iz takvog položaja, i istorijskog procijepa, proisticala je i njihova besperspektivnost: nijesu mogle bitnije da utiču na politiku međunarodnih subjekata niti su mogle da imaju glavnu ulogu na jugoslovenskoj sceni u vrijeme okupacije zemlje. No one se nijesu »predavale«, već su se grčevito borile za očuvanje svojih klasnih interesa, polažući nade u podršku zapadnih saveznika i u djelovanje vlade i kralja u izbjeglištvu, koji su bili međunarodno priznati kao pripadnici antifašističke koalicije.

Revolucionarno-demokratski pokret bio je u drukčijim uslovima i položaju prilikom izgrađivanja sopstvene političke i vojne strategije u okupiranoj zemlji. KPJ, kao rukovodeća snaga tog pokreta, uvidjela je da je položaj u kojem se Jugoslavija našla bio umnogome osoben, uz originalnu društvenu situaciju: kriza njenog kapitalističkog sistema se produbljivala u uslovima kada je zemlja okupirana od strane moćnih zavojevača. Svestrano razmotrivši novonastalu situaciju, Majsko savjetovanje KPJ je ocijenilo i zaključilo da su društvene snage koje ona predvodi u mogućnosti da prevaziđu postojeće stanje ukoliko se budu aktivno odnosile prema postojećoj društvenoj stvarnosti, odnosno ako budu odlučno išle u susret događajima. Čekanje i oklijevanje bi vodilo u poraz.

U tom istorijskom trenutku pred revolucionarnodemokratskim pokretom stajale su kao izbor dvije realne alternative. *Prva,* organizovati otpor naroda protiv okupatora, s težištem na političkoj borbi, koju bi pratile manje oružane akcije. Time bi se pripremio masovni oružani ustanak, koji bi počeo kada se savezničke armije približe teritoriji Jugoslavije. *Druga,* odmah podići masovni oružani ustanak za oslobođenje od fašističkog okupatora i za bolju budućnost radnih masa i svih naroda Jugoslavije. Prvu varijantu je bilo lakše ostvariti. Ali ona nije obećavala da će se njome korjenito razriješiti postojeća duboka društvena kriza, niti je narodima Jugoslavije mogla obezbijediti takav međunarodni položaj koji bi im omogućio da sami sebi kroje sudbinu. Stoga se KPJ odlučila za oružanu borbu kao

Digitized by Google

najefikasniji put borbe protiv okupatora i izdajničke domaće buržoazije, znajući da je ustanak najteži put, ali da će donijeti optimalne rezultate radnim masama i narodima Jugoslavije. Istovremeno, time se davala i najefikasnija podrška SSSR-u, a to je tada bilo glavno mjerilo internacionalizma svih komunističkih partija.

Rat protiv moćnog okupatora se mogao uspješno voditi jedino učešćem najširih narodnih slojeva i svih naroda Jugoslavije. Stoga je i platforma borbe morala izražavati opšti društveni interes — i nacionalni i socijalni. Jasno je definisan strategijski cilj borbe: oslobođenje zemlje od okupatora i stvaranje pravednijeg društvenog poretka, koji će radne mase osloboditi od eksploatacije i narodima Jugoslavije osigurati slobodu i ravnopravnost u novoj državnoj zajednici. To je bila strategija jedinstvene nacionalne i klasne borbe. To je bio koncept revolucije koji je predviđao osvajanje vlasti u okviru nedeljivosti nacionalne i socijalne borbe. U tome je bila klasno-politička suština narodnooslobodilačke borbe. Vodstvo KPJ je odlučilo da se oslobodilački i revolucionarni rat vodi snagama i naporima sopstvenog naroda — u okviru Antifašističke koalicije. Stoga je Centralni komitet u svom proglasu narodima Jugoslavije od 25. jula poručivao: »Znajte da vaše oslobođenje može i mora biti izvojevano vašim sopstvenim snagama.«

Za efikasnost koncepcije NOB bilo je presudno da se pravilno odaberu oblik rata i način ratovanja. Trebalo je pronaći takav oblik koji bi odgovarao ne samo stvarnom odnosu snaga na jugoslovenskom prostoru, već i društvenom biću NOP-a, i koji bi svojom efikasnošću ulio narodu samopouzdanje i sve šire ga mobilisao u borbu.

Okupator je raspolagao moćnim oružanim snagama. Njegova tehnička nadmoćnost bila je izrazita i dominantna. Njega su svestrano potpomagale mnogobrojne kvislinške formacije. Pored toga, na svim svjetskim frontovima događaji su se razvijali povoljno po fašističke osvajače. I revolucionarne snage u Jugoslaviji našle su se u bitno drukčijem položaju od revolucionarnih snaga u vrijeme Pariske komune i oktobarske revolucije. Stoga su novi istorijski uslovi i potrebe zahtijevali da se jugoslovenska radnička klasa oslobodi doktrinarnih hipoteka i već dogmatiziranih shema III internacionale o izvođenju revolucije (borba na barikadama u gradovima), i da, oslanjajući se na osnove marksističkog učenja, pronađe i usvoji originalne puteve, oblike i sredstva borbe za ostvarenje korjenitog društvenog preobražaja, kao osnovnog cilja, KPJ je krenula tim putem, ispoljavajući idejno-političku zrelost, duboko razumijevajući nove procese svjetske istorije. Nastavljajući sa ranije usvojenom praksom da samostalno izgrađuje svoju generalnu liniju, na temelju uslova, potreba i interesa jugoslovenskih radnih masa, ona je na Majskom savjetovanju izvršila svestranu i duboku analizu novonastale situacije u zemlji, u sklopu međunarodnih zbivanja (istorijsko buđenje naroda; drugi svjetski rat). Sagledavajući svu dubinu druš-

Digitized by Google

tvene krize buržoaske Jugoslavije, i uočavajući mnogobrojne neizbježne slabosti agresora u tuđoj zemlji, KPJ je odlučila da svenarodnu borbu vodi u obliku partizanskog rata, sa težištem dejstava na seoskim područjima. Partizanski rat je omogućavao: da se vodi ofanzivan i dugotrajan rat sa prilično skromnim materijalnim sredstvima i sa početnim nepovoljnim odnosom snaga u živoj sili; da se stvore oružane snage koje će, boreći se, neprekidno brojčano rasti i jačati; on je omogućavao, sem toga, da se neprijatelj u svim regionima postepeno uništava i neprekidno materijalno i psihički iscrpljuje, sve dok sopstvene snage toliko narastu i postanu sposobne da opštom ofanzivom oslobode cijelu zemlju. Imajući sve to u vidu, CK KPJ je ocijenio da je partizanski oblik borbe najpogodniji za pokretanje narodnog ustanka i da postoje povoljni uslovi da ustanak preraste u svenarodni rat. Zato je odlučio da partizanski rat bude osnovni oblik ustanka i glavni način vođenja oslobodilačke i revolucionarne borbe, mada je znao da Partija na selu nije dovoljno brojčano jaka.[2]

U cjelini, ratna vještina NOR-a bila je uslovljena ne samo nepovoljnim odnosom vojnih snaga, već i revolucionarnim procesima jugoslovenskog društva, u kojemu su pod okupacijom bili izukrštani klasno-politički i vojni problemi.

Donoseći 4. jula 1941. godine odluku o ustanku, KPJ je proklamovala da je vođenje oružane borbe najvažniji i najhitniji zadatak, treba je podržavati svim oblicima aktivnog i pasivnog otpora stanovništva.[3] Samim tim je u prvi plan izbila vojna politika KPJ. To se vidi i po tome što je generalni sekretar Partije, drug Tito, postao vrhovni komandant partizanskih odreda Jugoslavije, a svi članovi Politbiroa CK KPJ — članovi Vrhovnog štaba.

Snage okupljene oko KPJ bile su mobilne i udarne. Odlučno su krenule u oružanu borbu i zapalile vatre ustanka. Međutim, ustanak je nastajao i razvijao se u različitim oblicima i sa različitim intenzitetom, zavisno od specifičnosti, objektivnih uslova svake pokrajine i od brojnosti i uticaja na mase revolucionarnog subjekta. U *Crnoj Gori* je već sredinom jula izbio opštenarodni ustanak — u kojem je učestvovalo oko 30.000 boraca — kao spoj snažnog komunističkog pokreta i duboko ukorijenjenih slobodarskih tradicija crnogorskog naroda.[4] U *Srbiji* su partizanske akcije, započete 7. jula, ubrzo prerasle u ustanak: do

---

[2] Izuzev u Crnoj Gori i u pojedinim regionima Hrvatske, Vojvodine i Srbije, članstvo KPJ je na selu bilo malobrojno. Tako, na primjer, u pola srezova Bosanske krajine nijesu postojale partijske organizacije (Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, VIZ, Beograd, 1967, str. 41).

[3] U proglasu CK KPJ od 25. jula 1941. naglašeno je da uništavanje neprijatelja »nije samo dužnost partizana, već je to dužnost svakog rodoljuba«.

[4] Po uslovima, vremenu i načinu na koji je izbio, trinaestojulski ustanak je jedinstven fenomen drugog svjetskog rata na tlu Evrope.

Digitized by Google

početka jeseni partizanski odredi su narasli na 14.000 boraca, i stvorena je prostrana slobodna teritorija sa gradovima Užice, Čačak, Gornji Milanovac, Požega, Arilje, Ivanjica i Loznica (Užička republika). Dvije trećine teritorije Srbije bilo je oslobođeno. U *Bosni i Hercegovini* prve oružane akcije izvedene su 27. jula. One su podstakle opšti ustanički val srpskog stanovništva protiv ustaškog terora. Tokom avgusta nastala su ustanička žarišta u Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. U *Hrvatskoj* su oružane akcije takođe otpočele 27. jula. Komunisti su stali na čelo borbe srpskog stanovništva protiv ustaškog terora. Stvorene su oslobođene teritorije, najprije u Lici i Kninskoj krajini, a potom na Kordunu, Baniji i dijelu Gorskog kotara. U ljeto 1941. godine otpočele su oružane borbe manjeg obima i u djelovima naseljenima hrvatskim stanovništvom. U *Sloveniji* su oružane akcije počele 22. jula, sa težištem u Gorenjskoj i Štajerskoj. Zbog nepovoljnog geo-strategijskog položaja Slovenije, uslijed veoma razvijene komunikacijske mreže i zbog brze i efikasne intervencije njemačkih snaga — ustanak se u početku nije mogao brzo razvijati. Ali su slovenački komunisti u to vrijeme postigli veoma krupne rezultate, efikasnim konstituisanjem Osvobodilne fronte, kao opštenarodne političke organizacije. U *Makedoniji* se na izbijanje ustanka veoma negativno odrazila politika njenog sekretara PK, Šatorova, koji je nastojao da ovu organizaciju pripoji Bugarskoj radničkoj partiji i nije prihvatio stav CK KPJ o oružanom ustanku. Tek kad je sredinom septembra Šatorov smijenjen sa dužnosti (i isključen iz KPJ), novoimenovani PK je ubrzano otpočeo sa pripremama oružane borbe. Prva oružana akcija — napad na Prilep — izvedena je 11. oktobra 1941. U *Vojvodini* je u ljeto 1941. godine težište partizanskih dejstava bilo u Banatu, ali su tamošnji partizanski odredi ubrzo razbijeni. U Sremu komunisti nijesu uspjeli u ljetnim mjesecima da izvrše šire pripreme za oružanu borbu, a u Bačkoj je mađarski okupator oštrim represivnim mjerama onemogućio stvaranje partizanskih odreda. Na *Kosovu i Metohiji* organizacija KPJ je osakaćena iseljavanjem crnogorskog i srpskog stanovništva. Pošto albansko stanovništvo tada nije bilo voljno da prihvati politiku NOP-a, Oblasni komitet KPJ odlučio je da težište partijskog rada bude na političkom radu, stvarajući vojnu organizaciju, kojom je bio obuhvaćen preostali srpski i crnogorski živalj. Sprovodeći direktivu CK KPJ, grupa rudara komunista je 30/31. jula izvela oružanu akciju u rudniku Trepča.

Tako su komunisti u najvećem dijelu zemlje odlučnim oružanim akcijama zapalili vatre ustanka, sprovodeći odluku CK KPJ od 4. jula i koristeći veliki borbeni polet naroda s obzirom na stupanje SSSR-a u rat. Oružanog ustanka u ljeto 1941. godine ne bi moglo biti bez brojčano jakog i čvrsto organizovanog borbenog jezgra. Takvo jezgro je KPJ stvorila u periodu priprema ustanka, a njegovu borbenu snagu je predvodilo 12.000 članova KPJ i 50.000 članova SKOJ-a. Ali snažnog ustanka ne

Digitized by Google

bi ni tada moglo biti bez spontane snage i zamaha ustaničkih masa, koje su izrastale iz duboko ukorijenjenog slobodarstva naših naroda i iz njihove sposobnosti da istorijski istraju na svome tlu. No svaka je stihija kratkoga daha.

IV

U ljeto i jesen 1941. godine ustanak je zahvatio gotovo polovinu jugoslovenskog prostora. Ugroženi su od partizanskih dejstava magistralni komunikacijski pravci, a u velikom broju gradova udarne grupe NOP-a izvodile su akcije usmerene protiv okupatora. Za Njemačku i Italiju neočekivano je stvoreno novo ratište. Ustanak je, sa tendencijom širenja, ugrožavao njihov okupacioni sistem i remetio njihovu poziciju na Balkanu. Budući da su ga predvodili komunisti, ustanak je zadao fašističkim državama i snažan moralno-politički udarac, i to baš u vrijeme kad su fašističke snage veoma uspješno nadirale teritorijom Sovjetskog Saveza. Iz svih tih razloga okupatori su preduzimali odlučne vojne operacije (ofanzive) protiv ustaničkih žarišta. Za gušenje trinaestojulskog ustanka Italijani su angažovali šest svojih divizija, potpomognutih brojnim snagama muslimanske i albanske kvislinške milicije — ukupne jačine više od 100.000 vojnika. Da bi spriječila slom vazalne NDH, Italija je sa četiri svoje divizije zaposjela istočnu Hercegovinu, zapadnu Bosnu i središnju Hrvatsku — gušeći ustanak. Nijemci su za osvajanje teritorije »Užičke republike« upotrijebili oko 70.000 svojih vojnika i desetak hiljada kolaboracionističkih.

Fašistički okupatori su gušili ustanak sa najvećom brutalnošću. U znak odmazde razarali su naseljena mjesta, strijeljali i mlado i staro, i muško i žensko, i odvodili žitelje u logore. Naročito su u represalijama bili okrutni Nijemci u Srbiji.[5] Prirodno, velike neprijateljske ofanzive i gubljenje slobodnih teritorija izazivali su u još neočvrslim redovima ustanika strah, pometnju, pa i osipanje. Glavnu političku ulogu u razbijanju ustanka odigrale su one građanske snage koje su bile za obnovu Kraljevine Jugoslavije i za politiku »čekanja«. Oslanjajući se na rezultate okupatorskih ofanziva, ove snage su prešle u napad, sa ciljem da diskredituju NOP i komuniste u narodu i da preotmu od KPJ vođstvo masama. U stvari, nastupila je ubrzana i pojačana diferencijacija klasnih snaga u Jugoslaviji na pitanju — da li voditi ili ne oružanu borbu protiv okupatora, odnosno ko je za oslobodilačku borbu a ko protiv nje.

Ustanak je zapao u krizu. Situacija je za KPJ postala još složenija nego u vrijeme pokretanja oružane borbe. KPJ je brzo uočila da se kriza ustanka može prevladati samo pojačanom političkom borbom za mase na platformi NOP-a, u kombinaciji sa čvrstom organizacijom naroda koji se digao na oružje.

[5] Od kraja septembra do početka novembra 1941. u Srbiji je strijeljano više od 30.000 ljudi (Dr Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd, 1963).

Digitized by Google

U tom trenutku je organizacija masa bila najznačajnije pitanje. Brojnim i udruženim protivnicima narod se mogao suprotstaviti ukoliko učestvuje u borbi masovno i organizovano. Prepuštanje ustaničkih masa stihiji bilo bi pogibeljno. Usvajajući kurs čvrstog vojnog i političkog organizovanja ustaničkih masa, KPJ se istrajno oslanjala na Lenjinov stav: »Da bi se podržao i širio pokret masa, potrebna je *organizacija, i opet organizacija.*«

Prvi i neposredni zadatak u organizovanju narodnih snaga bio je stvaranje organizovane fizičke sile za borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Tadašnji istorijski zadatak mogao se uspješno izvršiti jedino oružanom silom. Stoga je KPJ odlučila da organizuje i angažuje svoje glavne snage — da stvori brojne, čvrsto organizovane i ubojite oružane snage, izgrađujući ih kao oblik »naoružanog naroda« — kao sastavni i nerazdvojni dio jedinstvenog NOP-a. Zemaljsko vojno-političko savjetovanje u Stolicama, održano pod Titovim rukovodstvom 26. septembra 1941, otklonilo je dotadašnju raznolikost vojne organizacije i cjelovito je oblikovalo vojni sistem NOP-a. To je bio početak nove etape u razvoju narodne vojske, koja se počela ukrupnjavati i unificirati i kao takva se mogla usmjerenije i efikasnije koristiti za ostvarenje strategijskih ciljeva NOP-a.

Dižući se na ustanak, narodne mase su uništavale ne samo okupatorske snage, već i aparat stare vlasti koji se bio stavio u službu okupatora. KPJ je podsticala takvu revolucionarnu inicijativu masa, usmjeravajući je na put izgradnje nove revolucionarne vlasti. Na savjetovanju u Stolicama definisala je svoje gledište o problemu vlasti, proklamujući jedinstven stav da su narodnooslobodilački odbori, stvarani još u ustanku, privremeni nosioci vlasti i da je njihov osnovni zadatak: da rade na najširoj mobilizaciji naroda za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika; da materijalno obezbjeđuju partizanske odrede; da izgrađuju jedinstvo fronta i pozadine. Na tim osnovama stvarana je širom zemlje mreža narodnooslobodilačkih odbora, i jačala je njihova aktivnost. Oni su bili glavna državna institucija NOP-a. Stvaranje i izgradnja revolucionarne vlasti davali su borbi masa dublji smisao i trajniji karakter.

NOP nije bilo moguće proširiti i učvrstiti bez masovnog uključivanja omladine u borbu. KPJ i SKOJ su se odlučno založili da se to ostvari, znajući da je u omladini akumulirana neizmjerna fizička i duhovna snaga, i da je NOB otvarala istorijske perspektive mladim naraštajima. U rješavanju ovog veoma krupnog zadatka KPJ je ukazala puno povjerenje mladima, čineći ih odgovornima za pobjedu narodne stvari i pružajući im mogućnost da se autentično izraze u svim strukturama pokreta. Na tim osnovama je razvijena u jesen 1941, u svim krajevima zemlje, antifašistička omladinska organizacija, koja je okupljala brojnu omladinu za borbu na platformi NOP-a. Tako se mladost revolucije, kao istorijskog čina, stopila sa mladošću njenih učesnika.

Digitized by Google

Ostvarenje ciljeva NOB u velikoj mjeri je zavisilo od aktiviranja žena u ratu. Bez njihovog masovnijeg učešća nije se mogla učvrstiti pozadina fronta, niti se mogao uspješno organizovati otpor na okupiranoj teritoriji. Žene je bilo mogućno masovno angažovati i na čisto vojnim poslovima i zadacima. Stoga je KPJ, koristeći svoje uspjehe u doratnom radu sa ženama, povela smjelu akciju za masovno učešće žena u NOB, lomeći veoma tvrdokorna konzervativna shvatanja o položaju žene u društvu. Ona je ženama otvarala perspektivu — da će aktivnim učešćem u oslobodilačkom i revolucionarnom ratu ne samo odužiti svoj patriotski i ljudski dug, već će u toj borbi izvojevati svoju ekonomsku, političku i društvenu ravnopravnost. Krajem 1941. godine svuda su stvarani odbori Antifašističkog fronta žena, sa zadatkom da izgrade njihovo borbeno jedinstvo i da ih mobilišu na svim sektorima NOB.

Tako je NOP zamišljen i izgrađivan kao novi, samostalan i jedinstven politički i vojni sistem (struktura, institucije). Jedinstvo borbe za nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj davali su novi istorijski okvir za izgradnju revolucionarnih institucija političkog sistema. Njihov veliki broj i organizacijsko-institucionalna razuđenost širili su osnove NOB, obezbeđujući masovnije, organizovanije i istrajnije učešće naroda u borbi. KPJ je bila konstituans i glavna ujedinjujuća snaga cijelog pokreta. Nalazeći se na njegovom čelu, ona je uspostavljala jedinstvo i sklad cijelog sistema radi ostvarenja ciljeva borbe. Ulogu i zadatke svih struktura pokreta postavila je tako da mogu da ispolje maksimalnu aktivnost i inicijativu u rješavanju životnih pitanja NOB. Na drugoj strani, uspostavljene su cjelishodne i organizacijski racionalne veze i odnosi među svim strukturama pokreta. Posebna se briga vodila o tome da se na tim osnovama postavi društvena uloga oružanih snaga. Pošto su izrastale iz društvene moći cijelog pokreta, one su izgrađivane i djelovale su kao revolucionarna društveno-politička organizacija. Imajući u vidu izukrštanost političkih i vojnih tokova NOP-a, a polazeći od toga da je narodna vojska bila najorganizovanija snaga pokreta — KPJ joj je postavila zadatak ne samo da vodi oružanu borbu protiv okupatora i snaga kontrarevolucije, već i da istovremeno aktivno učestvuje u organizovanju svenarodnog rata: da vodi političku borbu u narodu; da učestvuje u osnivanju narodne vlasti i masovnih antifašističkih organizacija, i da im pomaže u radu; da pruža ekonomsku i zdravstvenu pomoć stanovništvu i da ga štiti od neprijateljskog terora; da bude jamac izvojevanih plodova borbe; i da pobjedama na bojnom polju doprinosi međunarodnoj afirmaciji i priznavanju NOP-a.

V

Cjelokupni razvoj događaja na jugoslovenskoj sceni u 1941. godini je potvrdio ispravnost koncepcije KPJ o vođenju svenarodnog rata u okupiranoj zemlji. Najborbeniji dio naroda, podstak-

Digitized by Google

nut patriotizmom i demokratskim težnjama, prihvatio je strategijski kurs revolucionarne radničke avangarde na oružani ustanak. Prve partizanske akcije su ubrzo izrastale u ustanke, koji su se razgorijevali na znatnom dijelu teritorije Jugoslavije. Međutim, kratkotrajni ustanci i izolovana ustanička žarišta nijesu mogli da realizuju radikalne ciljeve NOR-a. Stoga je vodstvo NOP-a uložilo ogromne napore da u početku »raštrkane« ustaničke snage čvrsto poveže u jedinstvenu cjelinu, efikasno ih organizujući. To je omogućilo da ustanci naroda Jugoslavije u 1941. godini, vođeni na jedinstvenoj platformi NOP-a, prerastu u neprekidnu oružanu borbu koja je sve više prerastala u opštenarodni rat.

NOP je u 1941. godini odnio značajnu političku pobjedu nad kvislinzima i kontrarevolucijom u pitanju — za ili protiv vođenja borbe protiv okupatora. On je od početka bio u prednosti — zbog strategijske inicijative. Naročito je bilo značajno to što je NOP osvojio pozicije među seljaštvom, u čemu je vidnu ulogu odigrala napredna inteligencija. Ofanzivna politička strategija oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta i njegovi krupni vojnički uspjesi doveli su snage kontrarevolucije na pozicije saradnje sa okupatorom. One nijesu mogle ići na oružani obračun sa NOP-om bez savezništva sa okupatorskim snagama. Takva politika je, zapravo, bila logičan nastavak kapitulantskog držanja jugoslovenske buržoazije u aprilskom ratu.

Oružani ustanci su stvarali prostrane slobodne teritorije širom zemlje. Na njima su u 1941. godini uspješno udareni temelji institucijama političkog i državnog sistema nove Jugoslavije.

Krupnu političku pobjedu izvojevao je tada i kurs KPJ na širenje i jačanje bratstva i jedinstva, i pored sve dramatičnosti situacije u međunacionalnim odnosima. Ona je narodima Jugoslavije uporno otvarala perspektive nacionalne slobode i ravnopravnosti, jačajući svijest svih pripadnika pokreta o nužnosti bratskog života u novoj državnoj zajednici, kao izraza istorijske potrebe i radničke klase i svih naroda Jugoslavije.

Pobjede NOP-a su omogućile da se u 1941. godini izgrade temelji bratstva i jedinstva i da se na teritorijama sa nacionalno izmiješanim stanovništvom zaustave masovni bratoubilački pokolji.

Dosljedna orijentacija i politika KPJ da se izgrade brojčano velike i jake oružane snage u potpunosti se pokazala opravdanom. Širenjem NOP-a jačala je njegova društvena moć, pa su se samim tim sticali sve povoljniji uslovi i za izgradnju njegovog vojnog sistema. Savlađivanjem krize ustanka i kontinuiranim razvojem oružane borbe i brojčanost i unutrašnja čvrstina vojske su rasli. Krajem 1941. godine u Jugoslaviji je dejstvovalo 48 partizanskih odreda, 15 samostalnih bataljona i jedna proleterska brigada — ukupno oko 80.000 boraca. Njih je podržavalo nekoliko stotina hiljada pripadnika NOP-a čija je aktivnost bila organizovana, izražavajući se u raznim oblicima aktivnog i pasivnog otpora.

Digitized by Google

U decembru 1941. CK KPJ i Vrhovni štab donose odluku o temeljitoj reorganizaciji partizanske vojske, formirajući 1. proletersku brigadu. To je bio početak stvaranja masovne regularne armije — kvalitetni skok u razvoju vojne organizacije NOP-a, koji će i vojnički i politički odlučujuće uticati za dalji tok borbe.

U Jugoslaviji je već u 1941. godini otvoreno novo ratište, u srcu fašističke »evropske tvrđave«, hiljadama kilometara udaljeno od istočnog fronta i od afričkog ratišta. Okupatori nijesu uspjeli da uguše ustanak, mada su dovodili pojačanja sa drugih frontova i premda su sve uspješnije objedinjavali snage kvislinga i kontrarevolucije u borbi protiv NOP-a. Ispostavilo se da u Jugoslaviji postoje brojne snage koje su i spremne i sposobne da vode borbu protiv okupatora i njegovih pomagača — sve do konačne pobjede. Tim snagama okupatori su morali krajem 1941. godine da se suprotstave sa oko 500.000 svojih vojnika i oko 150.000 kvislinških.* Ovo novo ratište imalo je izuzetan značaj za antifašističku koaliciju, koja je u to vrijeme bila u strategijskoj defanzivi na svim frontovima. Narodi Jugoslavije su u tim teškim vremenima pružili primjer porobljenim (i ostalim) narodima svijeta kako se za slobodu valja boriti.

Na političke i vojne rezultate NOP-a presudno su uticale idejno-politička zrelost i akciona sposobnost revolucionarne avangarde radničke klase, koja je od početka stajala na njegovom čelu i bila njegov glavni politički subjekt. Rukovodeća uloga KPJ neposredno se odražavala na sve tokove NOB.

Istorija je u prvoj polovini 20. vijeka otvorila nove prostore i puteve za vođenje revolucionarne borbe. Nove istorijske potrebe revolucionarnog pokreta Jugoslavije zahtijevale su da se avangarda radničke klase oslobodi doktrinarnih shema međunarodnog radničkog pokreta i da, oslanjajući se na osnove marksističkog učenja o revoluciji i na stvaralački duh marksizma, izvrši prodor u nove oblasti teorije i prakse socijalističke revolucije. Rukovodstvo KPJ i partijski kadrovi imali su predispozicije i dovoljno revolucionarnog iskustva da se stvaralački late tog poduhvata. Bili su svjesni činjenice da je svaka autentična revolucija neponovljivi vid univerzalnosti i da će, vladajući marksističkim oružjem, moći da trasiraju puteve jugoslovenske revolucije u skladu sa konkretnim istorijskim uslovima. Vođstvo je uputilo cijelu partiju da izučava specifične tokove i puteve revolucionarne borbe u okupiranoj zemlji. Oslonac na sopstveno duhovno stvaralaštvo bio je preduslov da se marksizam stvaralački primjenjuje i da se pronađu odgovori i rješenja što ih je život zahtijevao.

Za NOB je bilo odlučujuće što je rukovodstvo PKJ pravilno shvatilo da se jugoslovenska revolucija neće razvijati na »kla-

* Među njima je bilo: 17 italijanskih divizija, 6 njemačkih, 2 bugarske i 6 divizija NDH; pored njih, dejstvovalo je na desetine samostalnih pukova i brigada fašističke vojske.

Digitized by Google

sičan« način, već u isprepletenosti nacionalnooslobodilačkog i klasnog. To shvatanje je bilo jasno izraženo i dosljedno sprovođeno i u ciljevima NOR-a i u ostvarenju strategije i taktike oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta. Uspostavljanje »ravnoteže« između nacionalnih i klasnih ciljeva borbe omogućilo je najširu mobilizaciju masa za borbu protiv okupatora i izdajničke buržoazije. Suvišno naglašavanje ili zapostavljanje bilo kojeg od ova dva suštinska elementa borbe neminovno bi vodilo ka porazu revolucije.

Rezultati koje je NOP postigao u 1941. godini bili su uveliko opredijeljeni kursom KPJ da oružanoj borbi pripada najvažnije mjesto u cjelokupnom otporu naroda. Višemjesečno iskustvo dramatičnih ustaničkih borbi je pokazalo da se okupator, ma koliko nadmoćan bio, ne može uspješno suprotstaviti narodu koji je riješen da mu svim snagama i sredstvima pruža otpor i koji je u toj borbi čvrsto organizovan. Potvrdilo se da je oružana borba osnovni i najvažniji oblik vođenja borbe. Zadatak je svih ostalih oblika otpora bio da stvaraju povoljne uslove za upotrebu sopstvene oružane sile, a da što više otežaju položaj protivničke vojske i okupatorske vlasti.

Snaga KPJ, kao organizatora NOP, u prvom redu je izvirala iz njene povezanosti s masama. Oslobodilačka i revolucionarna borba, koju je pokrenula i organizovala, mogla je postići uspjeh jedino pod uslovom da se pretvori u rat narodnih masa. KPJ je shvatila da njena sopstvena moć predstavlja samo nekoliko kapi u moru ukoliko se ne slije sa snagama naroda. Stoga je KPJ uporno i smišljeno vodila složenu borbu za idejno-politički uticaj na mase, polazeći od filozofskog Marksovog principa da »ljudi prave svoju istoriju«. Duboko vjerujući u revolucionarnu snagu masa, ona se prema njima nije odnosila kao elita odvojena od naroda, već se zalagala za način rada koji će počivati na ubjeđivanju i vaspitavanju masa. Zato je i bila protiv metoda komandovanja masama, a podršku naroda je sticala na taj način koji je obezbjeđivao da on dobrovoljno prihvati ciljeve borbe i rukovodeću ulogu Partije.

Krupne rezultate u ustaničkoj 1941. godini nije bilo moguće postići bez efikasnosti KPJ u ostvarenju strategijskih i taktičkih ciljeva NOB. U njenim redovima vladalo je tada čvrsto jedinstvo, zasnovano na jedinstvu interesa radničke klase. Jedinstvo komunista obezbeđivalo je jedinstvenost oslobodilačke i revolucionarne borbe na cijelom jugoslovenskom prostoru. Čvrsto sazdana na principima demokratskog centralizma, KPJ je bila u mogućnosti da brzo sprovodi svoje zamisli i stavove. To je bilo moguće i zbog toga što su komunisti bili vaspitani tako da se za stvar klase bore kao za sopstvenu, poistovećujući se sa interesom Partije. Pored toga, partijska rukovodstva su se čvrsto oslanjala na stvaralaštvo i inicijativu partijskog članstva. Sve je to bilo od izvanrednog značaja za uspješno razvijanje NOB u burnoj 1941. godini.

Digitized by Google

Prirodno je i logično da se rukovodeća uloga KPJ nije mogla ostvarivati »glatko«. Tim prije što se u početku nijesu mogla još imati sva konkretna idejno-politička i organizacijska koncepcijska rješenja, već je političku liniju NOB trebalo dopunjavati, razrađivati i ispravljati je »u hodu«. U vrijeme kad su sve društvene suprotnosti izbile na tlu Jugoslavije snagom bujice, kad su događaji nezadrživo hrlili naprijed, kad su nastali masovni i žestoki politički i vojni sudari suparničkih snaga, sa puno neizvjesnosti, kad su ustaničku 1941. godinu karakterisale česte plime i oseke, kad je na širokom frontu trebalo tražiti nove puteve borbe — avangarda se našla u veoma složenoj situaciji. Razumljivo, ona u tim uslovima nije mogla izbjeći propuste i greške u političkim i vojnim akcijama: bilo je tada i mjestimičnog kolebanja komunista u sprovođenju kursa na oružanu borbu; bilo je pojava političkog sektaštva i administrativnog odnosa prema masama; bilo je, naravno, i prilično neuspjeha u izvođenju prvih oružanih akcija i u pokušajima ustanika da se frontalnom borbom suprotstave nadmoćnijim neprijateljskim snagama. Ali KPJ je uspijevala da otkloni sve te i druge slabosti pokreta. Ona je to mogla postići jer je budnim praćenjem razvoja događaja na cijelom jugoslovenskom prostoru na vrijeme otkrivala političke i vojne probleme koji su usporavali i otežavali proces prerastanja ustanka u opštenarodni rat, i zato što je prepreke na tom putu uklanjala čvrstim oslanjanjem na revolucionarnu snagu masa.

Digitized by Google

Gojko Miljanić

Bitke u toku NOR-a u Jugoslaviji 1941—1944.

Pod opštim pojmom bitka podrazumeva se odlučan sudar protivničkih snaga čiji rezultat presudno utiče na ishod u određenom periodu rata ili ratne etape na čitavom ratištu, odnosno određenom vojištu ili prostoru. Ovo opšte, tradicionalno značenje pojma bitke umnogome je izmenjeno u drugom svetskom ratu, a osobito pojavom oslobodilačkih, revolucionarnih i opštenarodnih ratova, u kojima one imaju bitno drugačije karakteristike, način izražavanja i značenje. Bitkama se danas najčešće nazivaju i operacije, a i jedna i druga predstavljaju najviši stepen organizovanih borbenih dejstava, u koja su uključene znatne međusobno suprotstavljene snage, obuhvaćene istim operacijskim planom, ali ne na tako uskom prostoru niti u tako kratkom vremenu kao što je to bilo nekada. Naprotiv, bitke i operacije su u drugom svetskom ratu dobile velike dimenzije po prostranstvu, angažovanju snaga i po vremenu trajanja.

Posebne karakteristike, značenja i dimenzije imaju bitke u oslobodilačkim, revolucionarnim i opštenarodnim ratovima, za razliku od onih koje vode armije klasičnog tipa gde se značaj i udarna snaga ne izražavaju po veličini angažovanih jedinica i naoružanja, nego pre svega po vojnim i političkim ciljevima određenog vojnog sudara. U oslobodilačkim i narodnim ratovima bitke se karakterišu primenom originalnih i raznovrsnih postu-

Digitized by Google

paka, obično izraženih u više prostorno udaljenih borbenih sudara (bojeva i borbi) koji su objedinjeni istom idejom manevra i planom bitke-operacije. Uostalom, za svaku državu ili pokret postoje i različiti kako terminološki tako i sadržajni činioci i kriterijumi koji opredeljuju kvantitativni i kvalitativni nivo bitke, što važi i za narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji.

Za mnoge značajnije sudare NOV i POJ i okupacionih snaga u toku narodnooslobodilačkog rata upotrebljavani su termini bitka i operacija, koji su u suštini imali isto značenje, što se i u ovom radu prihvata, bez obzira na neke terminološke, čisto vojne finese kojima se suština pojma ni u čemu ne menja. Razlike su više izražene u pogledu mogućnosti angažovanja većih ili manjih snaga u pojedinim ratnim etapama. One bitke koje je preduzimao okupator nazivane su još i ofanzive, a dobile su i znatno šire značenje i obično su pripremane i izvođene radi uništenja pojedinih većih sastava Narodnooslobodilačke vojske.

Prema tome, bitke u narodnooslobodilačkom ratu u Jugoslaviji 1941—1945. godine predstavljale su najviši stepen organizovanih sudara protivničkih snaga, bez obzira na to koja je strana i zbog čega bila preduzimač inicijative i da li su za NOV i okupatora te bitke bile odbrambene ili napadne.

Ako prihvatimo opšte pojmovno određenje bitke u opštenarodnom i oslobodilačkom ratu, onda su takve bitke vođene od početka oružanog ustanka 1941, pa sve do konačnog oslobođenja zemlje u završnoj ofanzivi Jugoslovenske armije 1945. godine. Sve bitke u toku NOR-a imale su ne samo vojni, nego istovremeno i politički cilj i smisao, što im, u odnosu na bitke u drugim uslovima, daje bitno obeležje. Isto tako, sve bitke su bile obuhvaćene nekim širim ili konkretnim planom angažovanja snaga za osvajanje ili odbranu određenog prostora — teritorije. Prema konkretnom značaju, svaka bitka imala je operativnu ili strategijsku vojnu i političku važnost, što nije bilo određeno niti uslovljeno brojem angažovanih snaga i stepenom njihove organizacione razvijenosti. Bez obzira na to da li su u sudaru angažovane manje ili brojčano veće snage, bitke su u određenoj etapi ili na određenoj teritoriji imale širi vojni i politički značaj. Zbog toga na određenje bitke kao operativne kategorije nisu uticali broj i sastav angažovanih snaga, niti konkretan materijalni učinak, nego pre svega opšti, a prvenstveno politički rezultati i širi uticaj na političke prilike u određenom prostoru. To ove bitke i suštinski razlikuje od bitaka klasičnog tipa, što je uslovljeno širinom i političkim i revolucionarnim karakterom rata u celini. Što se tiče bitaka u NOR-u, prostorne dimenzije i vreme trajanja, kao kvalitativne kategorije ratne veštine, imali su sasvim drugo značenje. Bitka se nije odigravala u jednom dahu, vrlo retko u toku jednog dana i noći — najčešće je trajala i po nekoliko sedmica; nije se odigravala na jednom mestu, sem u toku napada na gradove, nego na znatno širem prostoru, gde je bilo više taktičkih i operativnih, prostorno odvojenih sudara, ali objedinjenih jednom idejom, političkim i voj-

Digitized by Google

nim ciljem i jedinstvenim komandovanjem. Zbog toga su svaka bitka, boj ili borba predstavljali određeni (manji ili veći) doprinos ostvarivanju ratnih i revolucionarnih ciljeva. Okupatorske i kvislinške snage trebalo je u oružanoj borbi tući i uništavati, što je bio ne samo najznačajniji, nego i jedini put kojim se ostvaruju oslobodilački ciljevi. Te snage trebalo je na bojnom polju tući i istovremeno oslobađati deo po deo teritorije, sve do konačnog oslobođenja zemlje. Takvo političko opredeljenje i shvatanje izbacilo je oružanu borbu u prvi plan NOP-a, kao najefikasnije sredstvo za borbu protiv agresora i ostvarivanje ratnih ciljeva. Nosilac oružane borbe bile su oružane snage, što im je i opredeljivalo mesto i ulogu u oslobodilačkom pokretu. To nije bio nikakav primat vojnog faktora, nego izuzetna istorijska odgovornost za ostvarivanje ratnih ciljeva u celini. Sa okupatorima nije moglo, niti je pak imalo oko čega da se pregovara jer je NOP imao sasvim jasan cilj — isterivanje okupatora, a to je moglo da se postigne samo silom oružja, kombinacijom borbe, otpora i revolucionarnih promena, sopstvenim naporima i žrtvama.

Kada sva ta opredeljenja imamo u vidu, onda sve bitke koje ćemo uglavnom oživeti u ovom radu predstavljaju konkretne maksimalne napore oružanih snaga i naroda da se sopstvenim snagama uništava okupatorska živa sila, oslobađa deo po deo zemlje, odnose vojničke i političke pobede — da bi se krčio put ostvarivanju oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva. To znači da je svaka bitka bila u neposrednoj funkciji ostvarivanja političkih opredeljenja i ciljeva za koje se moralo boriti i prolivati dragocena krv naroda. Tako radikalni ciljevi, koje je trebalo ostvariti sopstvenim snagama, uslovili su i jednu neprekidnu, sveobuhvatnu oslobodilačku borbu naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje, a ta borba, posmatrana u celini, predstavljala je neprestanu ofanzivu. Kroz bitke i bojeve su se u datoj situaciji jedino i mogli ostvariti tako radikalni ciljevi, te zbog toga svaku od njih treba posmatrati u kontekstu realizacije ratnih i revolucionarnih ciljeva. U tom kontekstu u ovom radu ćemo obraditi neke konkretne bitke da bismo utvrdili kako su se njihovi rezultati odslikavali na razvoj događaja u određenoj istorijsko-ratnoj situaciji.

Uspešan razvoj oružanog ustanka u 1941. godini i njegovo izrastanje u pravi opštenarodni rat sa radikalnim ciljevima iznenadili su nemačku i italijansku komandu kako po svom intenzitetu i rezultatima u borbi tako i po stepenu organizovanosti i jasne usmerenosti ustaničkih snaga i pokreta u celini. NOP je poprimao sve veće razmere, vojna organizacija je brojčano rasla, konsolidovala svoje redove i učvrstila komandovanje, što je uslovilo da su okupacione i kvislinške snage, u naporima da spreče i uguše oružani ustanak i da održe okupacioni sistem, doživele potpuni neuspeh. To osobito važi za one krajeve u kojima je oružani ustanak bio masovan, dobro organizovan i od rukovodstva

Digitized by Google

pravilno usmeren — u pogledu cilja, vremena, prostora i u pogledu primene odgovarajućih oblika oružane borbe.

Neočekivan razvoj događaja u Jugoslaviji, već u prvoj ratnoj godini, u mnogome je uticao na osovinske planove u pogledu ne samo Jugoslavije, nego i Balkana. U jeku svojih najvećih uspeha na istočnom frontu nemačka komanda je bila suočena s novom situacijom i morala je prebacivati snage sa drugih frontova na jedno novo ratište na Balkanu, koje ni oni, a ni saveznici u svojim ratnim planovima nisu predviđali. To je sprečilo i italijansku komandu da, u skladu s predviđanjima, angažuje jače snage na istočnom frontu, čime je znatno umanjeno njeno učešće na tom frontu. To nije bio samo izgovor pred nemačkim komandama, nego odraz jedne veoma nepovoljne situacije na području koje su okupirale italijanske snage, koje su bile izložene neprekidnim napadima ustaničke vojske. Očito je bilo da nije bio u pitanju nemir nekih »buntovnih« masa, nego planski vođen i dobro organizovan oružani ustanak koji je od početka poprimio osobine pravog ratnog sukoba, što niko nije mogao očekivati. Svi napori okupacionih komandi da posadnim jedinicama i uz obilatu pomoć kvislinških vlasti i jedinica održe okupacioni poredak nisu imali nikakvog izgleda na uspeh. Okupatori su, neočekivano, morali prihvatiti vođenje jednog novog rata — ovoga puta u Jugoslaviji: Nemačka komanda nije smela dopustiti eroziju okupacionog sistema u porobljenim evropskim zemljama i zato je odlučila da povede rat u Jugoslaviji da bi na njenom primeru, najbrutalnijim obračunima, dokazala šta očekuje svakog ko pomisli bilo na kakav otpor silama osovine.

Takav razvoj odnosa na jugoslovenskom prostoru pretvorio je našu zemlju u četvorogodišnje ratište na kome će se gotovo neprekidno voditi velike bitke (operacije), bojevi i borbe.

Ne ulazeći u potpuniju analizu svake od mnogobrojnih većih bitaka i operacija (bilo ih je oko 45), što u ovakvom radu nije ni moguće, ovde dajemo jednu vrstu pregleda bitaka do sredine 1944. godine, pri čemu ćemo, za svaku ponaosob, ukazati pre svega na njen vojno-politički značaj uopšte za određenu teritoriju ili ratnu etapu. Pri tom želimo da istaknemo puni smisao Titove ocene da smo »iz svake bitke izlazili još jači«. S obzirom na to da je svaka bitka odnosila velike žrtve, najveći broj bitaka imao je širi vojni i politički značaj za mobilizaciju novih boraca kako bi se nadoknadili i premašili gubici i za opšte antiokupatorsko raspoloženje u celini. Po angažovanju snaga i po načinu vođenja bitaka imamo stalnu evoluciju, u skladu sa stepenom razvoja i konsolidacije oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta i razvoja ratne veštine u celini.

Bitka za Srbiju 1941. godine

Na prostoru zapadne Srbije razvio se, u leto 1941. godine, snažan oružani ustanak. Oslobođeno je celo područje između reka Save i Drine, Kragujevca i Kraljeva, osim Valjeva koje je stav-

Digitized by Google

ljeno u blokadu. Od malih partizanskih odreda formirano je 12 velikih odreda sa oko 15.000 boraca, uspostavljena je i prva narodna vlast u svim selima, mestima, srezovima i okruzima, a na kraju je obrazovan i Glavni NOO za Srbiju kao najviši organ narodne vlasti. Organizovan je celokupan privredni, društveni i kulturni život, saobraćaj i drugo, što je, uz sve odlike dobro organizovane države, bila »Užička republika«. Sredinom septembra na ovu najveću i dobro organizovanu slobodnu teritoriju prešlo je i vojno-političko rukovodstvo iz Beograda (Politbiro CK KPJ i Glavni štab), što joj daje dimenziju strategijskog značaja. Odavde je, prvi put sa slobodne teritorije, delovalo rukovodstvo NOP koje je rukovodilo ratom i revolucijom u čitavoj zemlji. Uspešno delovanje je omogućavao i povoljan, centralni položaj ove teritorije u odnosu na čitavu zemlju, čime je olakšano povezivanje ustaničkih snaga iz susednih krajeva. U cilju daljeg učvršćivanja vojne organizacije i NOP-a, u Stolicama kod Krupnja održano je 26. septembra poznato Savetovanje vojno-političkog rukovodstva sa predstavnicima iz pokrajina i donete su odluke od strategijskog značaja za dalji razvoj oslobodilačke borbe u celini.

Ovako neočekivan razvoj događaja u Jugoslaviji prisilio je nemačku komandu da učini najveći mogući napor i uguši oružani ustanak u Jugoslaviji, a pre svega u Srbiji u kojoj se on i najuspešnije razvijao. U dotadašnjim naporima njihovih posadnih divizija, kvislinških jedinica i raznih fašističkih organa za suzbijanje pokreta otpora nije bilo uspeha. Zbog svega toga nemačka komanda je morala uzeti situaciju u svoje ruke, moralo se prihvatiti vođenja pravih ratnih operacija na jednom neplaniranom ratištu. U danima maksimalnih naprezanja da ostvare strateške ciljeve na istočnom frontu Nemci su morali odvajati snage sa ovog i drugih ratišta da bi umirili jedan narod koji je poveo rat, sa mogućim implikacijama od šireg značaja na prilike ne samo na Balkanu, nego i u celoj porobljenoj Evropi.

Iako su okupatori u Jugoslaviji u to vreme imali preko 500.000 vojnika (nemačkih, italijanskih, mađarskih, bugarskih i kvislinških), to nije bilo dovoljno da se uguše mnogobrojna žarišta oružanog ustanka u svim krajevima zemlje, niti su te snage mogli koncentrisati za jednu veću ofanzivu, te su morali dovoditi nova pojačanja. Ukupne ustaničke snage pred kraj 1941. godine sačinjavalo je oko 80.000 boraca. Takvo razvlačenje i angažovanje okupatorskih snaga posledica je nametnute koncepcije oružanog ustanka koji se razvijao u svim krajevima zemlje, tako da ni jedan prostor okupator nije mogao očistiti ni iskoristiti da bi grupisao svoje glavne snage za odlučujući udar. Sve je to Nemce prisililo da u Beograd dovedu Štab 18. armijskog korpusa, 125. puk i neke samostalne bataljone iz Grčke, zatim 342. pešadijsku diviziju i 202. tenkovski bataljon iz Francuske, a potom 113. diviziju sa istočnog fronta. To je bio i najveći doprinos

Digitized by Google

koji je u to vreme mogao dati jedan oslobodilački pokret opštim naporima saveznika u borbi protiv okupatora.

Nemačka komanda je prikupila snage od oko 80.000 ljudi i odlučila da u zapadnoj Srbiji povede bitku širih razmera primenom metoda munjevitog rata i da na najgrublji način uništi ustaničke snage, izvrši represalije nad stanovništvom i na taj način posredno utiče na oružani ustanak u drugim krajevima zemlje. To znači da su u ovoj prvoj ofanzivi namenili značajnu strategijsku ulogu na planu suzbijanja oružanog ustanka u celini. Zbog toga su i u planiranju bitke ostali pri svojim isprobanim metodama: okružiti jedan prostor, a zatim munjevitim dejstvima brzo razbiti i uništiti ustaničke jedinice, kao da će baš one mirno čekati da im se zada odlučujući udarac.

Nemci su odlučili da ovu ofanzivu izvedu u dve faze: u prvoj, da dejstvom sa severa preko reke Save i od Beograda prema Valjevu okruže i unište partizanske odrede u Mačvi i Posavini, severno od linije Obrenovac—Valjevo—Loznica i da izvoše masakr nad tamošnjim stanovništvom; u drugoj fazi predvideli su da dejstvom od Valjeva, Ljubovije, Beograda, Kragujevca i Kraljeva prema Užicu okruže i unište partizanske odrede u dolini Zapadne Morave i Đetinje, zajedno sa rukovodstvom NOP u Užicu i time ostvare svoj strategijski cilj zastrašivanja. Mere odmazde, terora i masakra nad stanovništvom, kao i uništavanje njegove imovine, trebalo je da imaju, pre svega, zastrašujuće dejstvo i uticaj na narodne mase.

Dvadeset partizanskih odreda jačine 15. 000 boraca bilo je polukružno raspoređeno oko oslobođene teritorije, od Mačve do Kraljeva, upravo na onim pravcima odakle se mogla očekivati nemačka ofanziva. U svim naseljenim mestima postojali su i vojno pozadinski organi, komande mesta, partizanske, seoske i narodne straže sa zadatkom da kontrolišu teritoriju od petokolonaša, ostatka stare vlasti i, eventualno ubačenih agenata. Proizvodnja je bila usmerena pre svega, na ratne potrebe, a po značaju ističe se fabrika oružja i municije u Užicu. Organizacija života na oslobođenoj teritoriji razvijala se bezprekorno uključujući i socijalnu zaštitu.

Nemci su, prema svojoj zamisli i posle pristizanja snaga u Beograd, Srem i dolinu Velike Morave, 27. septembra prešli u ofanzivu od Beograda prema Valjevu, iz Srema preko Šapca prema Loznici i Valjevu. Otpočela je bitka za Srbiju koja je po vremenu trajanja vođena duže od mnogih velikih bitaka u drugom svetskom ratu, izuzev onih najvećih. Trajala je preko dva meseca sa prekidom nešto dužim od mesec dana između faza izvođenja.

Već prvih dana ofanzive nemačke divizije su se sukobile s novom partizanskom, njima dotad nepoznatom, taktikom i strategijom. Umesto munjevitih dejstava, kako su to planirali i navikli, Nemci su uvučeni u dugotrajne i iscrpljujuće borbe, a okruženje se nikako nije moglo ostvariti jer to nisu dozvoljavali partizanski štabovi i jedinice. Dakle, došlo je do sudara dve

Digitized by Google

potpuno različite i suprotne koncepcije ratovanja, a sama bitka pretvorena je i u poligon za njeno isprobavanje. Strategiji munjevitog rata suprotstavljena je koncepcija opštenarodnog, partizanskog i veoma vitalnog i neiscrpnog otpora koji nije dopuštao planirano okruženje. To se najbolje vidi iz primera izvođenja borbi na pojedinim pravcima. Tako je na pravcu Loznica—Valjevo (72 km) nemačka 342. divizija izgubila skoro petnaest dana do Valjeva, a za toliko vremena pregažena su pojedinačno Jugoslavija, Francuska, Poljska itd. Znači, u borbenim dejstvima dešavalo se nešto novo, za Nemce dotad nepoznato, a to je nemogućnost uništenja jedne nove vojske, koja nameće potpuno nove oblike borbe i suprotstavljanja. Danonoćne borbe su nametali ne samo Nemci, nego i petostruko slabiji partizanski odredi koji nisu uzmicali.

I u drugoj etapi ofanzive Nemci primenjuju istu koncepciju, koncepciju brzog nastupanja na svim pravcima koji od Valjeva, Ljubovije, Gornjeg Milanovca, Kragujevca i Kraljeva vode prema Užicu. U cilju odsecanja partizanskih snaga trebalo je brzim dejstvima od Ljubovije, preko prevoja Kadinjače, iznenaditi rukovodstvo i sve političke, vojne i privredne ustanove u Užicu i odseći partizanske jedinice severno od ove linije u cilju njihovog uništenja. Tako je i došlo do najžešćih borbi na prevoju Kadinjača, zatim oko Kraljeva, i na istoku povezane slobodne teritorije »Užičke republike«. Borbe i bojevi kod Kraljeva, Gornjeg Milanovca, Karana (sa četnicima), na Bukovima i osobito na Kadinjači po svojim rezultatima i sadržaju čine okosnicu ove bitke u njenoj završnoj etapi.

Rukovodstvo NOP, sa svim ustanovama i ranjenicima, zatim partizanski odredi iz zapadne Srbije i Pomoravlja, pravovremeno i organizovano su se povlačili prema Zlatiboru i dalje prema Sandžaku. Tako je poslednjih dana novembra završena bitka za Srbiju. Nemci su, uz pomoć i otvorenu saradnju kvislinških snaga Nedića i Ljotića, kao i četnika Draže Mihailovića, kao nosioca kontrarevolucije u zemlji, ovladali teritorijom »Užičke republike«, ali nisu uništili partizanske odrede, koji su se planski povukli prema Sandžaku ili su ostavljeni da dejstvuju na gerilski način na svojoj teritoriji i da stalno mobilišu mase za borbu. To je bila možda jedna od prvih bitaka koju su Nemci do tada vodili u drugom svetskom ratu, u kojoj nisu uspeli ostvariti ciljeve i uništiti protivničke snage. Ovde nisu pomagali ni petostruka nadmoćnost u živoj sili, ni apsolutna prevlast u tehničkim borbenim sredstvima. To je za Nemce bilo potpuno novo saznanje, a stečeno iskustvo uticalo je na njihove dalje planove i postupke na Balkanu.

I rukovodstvo NOP izvuklo je neka dragocena vojna iskustva iz ove bitke. Iako su partizanski odredi pokazali vitalnost i sposobnost da stalno vode borbe i da mobilišu narod za borbu, oni se još nisu pokazali organizacijski sposobnim ni doraslim za izvođenje manevara širih razmera. Ispoljavanje manevarske sposobnosti na širem planu sprečavala je vezanost za određenu

Digitized by Google

teritoriju (regiju), što im je i bila suštinska namena. Ta iskustva su ukazala rukovodstvu NOP na potrebu stvaranja i drugih, operativno sposobnijih snaga za izvođenje manevra i za brzo prenošenje težišta, prema potrebi, na čitavo jugoslovensko ratište. Na osnovu iskustava iz bitke za Srbiju Politbiro CK KPJ odlučio je da, pored partizanskih odreda kao teritorijalne vojske, koja će postojati u toku celog rata, stvori operativnu vojsku. Na takvo rešenje ukazivala je odluka rukovodstva da se pristupi formiranju proleterskih i udarnih brigada. Tako je formiranjem 1. proleterske brigade, 22. decembra 1941, praktično otpočeo proces razvoja i stvaranja dve komponente oružanih snaga NOP, brigada i divizija, a kasnije korpusa i armija kao operativne i partizanskih odreda kao teritorijalne komponente. To znači da su od 1941. do 1945. godine postojale dve komponente jedinstvenih oružanih snaga, ali različite po nameni, organizaciji, formaciji i zadacima. Takvu organizaciju ukupnih oružanih snaga, na osnovu stečenih iskustava, izgradili smo i danas u miru, jer smatramo da samo takva organizacija oružanih snaga može odgovarati zahtevima koncepcije i doktrine opštenarodnog odbrambenog rata.

Pljevaljska bitka

Pred kraj 1941. godine odigrala se, nedaleko od područja na kome se vodila prva bitka (u Sandžaku), još jedna značajna bitka koja je imala neposredne posledice na dalji razvoj događaja posle bitke za Srbiju, kao i na dalji razvoj NOP u Crnoj Gori. To je bila bitka na Pljevljima.

Član Vrhovnog štaba, Ivan Milutinović, sredinom novembra 1941, po dolasku iz Užica u Crnu Goru, imenovan je za delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba i komandanta Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru, Sandžak i Boku, umesto Milovana Đilasa koji je, zbog poznatih slabosti u radu rukovodstva, povučen u Vrhovni štab. Milutinović je dobio naređenje od Vrhovnog komandanta da od Crnogorskog NOP odreda formira jednu jaču jedinicu od preko 3.000 boraca i da je, preko Sandžaka, uputi prema Užicu u susret srpskim partizanskim odredima, za koje se predviđalo da će se morati povući iz Srbije, preko Zlatibora, u pravcu Sandžaka.

U drugoj polovini novembra u Crnoj Gori su vršene obimne pripreme za formiranje jednog većeg odreda od dobrovoljaca iz svih partizanskih odreda za odlazak u susret odredima iz Srbije. Takva odluka primljena je s oduševljenjem od strane boraca i naroda, tako da su se čitavi bataljoni i čete listom javljali da dobrovoljno idu u Srbiju. Srećan je bio svako kome je pripala čast da ide na taj zadatak, gde se najneposrednije bila zajednička bitka protiv okupatora, za bratstvo i jedinstvo kao osnovno opredeljenje naših naroda, ali i krv prolivala da bi to postalo i stvarnost.

Digitized by Google

U drugoj polovini novembra 1941. godine iz sastava svih odreda u Crnoj Gori formirane su čete i bataljoni, a zatim i poseban Štab Crnogorskog NOP odreda za dejstva u Sandžaku. Odred je imao 3.690 dobro naoružanih boraca i starešina svrstanih u devet bataljona jačine od po 400—500 boraca. Formiranje bataljona i odreda propraćeno je političkim delovanjem najširih dimenzija, tako da su bataljoni dočekivani i ispraćani na mitinzima okupljenog naroda koji im je želeo dobrodošlicu. Glavni štab i Štab Crnogorskog NOP odreda ocenio je da postoje svi uslovi da odred izvrši brzi napad na italijanski garnizon u Pljevljima, da ih oslobodi, a zatim da ide u susret NOP odredima iz Srbije. U takvom opštem raspoloženju bataljoni su poslednjih dana novembra vršili pokrete sa svih strana u pravcu Pljevalja, gde su se, po naređenju Glavnog štaba, imali prikupiti. U narodu se otvoreno govorilo da se sprema napad na Pljevlja, što je za Italijane bilo značajno upozorenje.

U Pljevljima se nalazio Štab italijanske divizije »Pusteria«, jedan pešadijski bataljon i prištapske jedinice sa ukupno oko 2.000 vojnika. Snage čitave divizije bile su raspoređene po garnizonima u Sandžaku, tako da su, po potrebi, mogle intervenisati prema Pljevljima. Objekti u gradu i oko njega bili su relativno dobro utvrđeni za odbranu, a kako su saznali o pripremama partizana za napad na Pljevlja, Italijani su učvršćivali odbranu, posedali dominantne objekte, uspostavljali patrole i vezu u gradu, pojačali opštu budnost i animirali susedne garnizone da budu spremni za intervenciju prema Pljevljima. U gradu je postavljen reflektor za osvetljavanje i kontrolu prilaza gradu, a stanovništvu je ograničeno kretanje noću. Sve su to bile mere da bi se izbegao iznenadni napad partizanskih snaga na grad.

Posle prikupljanja Crnogorskog NOP odreda za dejstva u Sandžaku na širem prostoru oko Pljevalja uspostavljene su veze sa Mesnim komitetom KPJ za Pljevlja i odlučeno je da se pređe u napad na grad, s vrlo velikom samouverenošću i optimizmom kako štabova tako i boraca da će u toj bici sigurno izboriti važnu pobedu. Za to, ipak nisu postojali realni izgledi: nije postignuto iznenađenje, a lako naoružanje odreda nije obezbeđivalo sigurnu podršku.

U takvim uslovima je u noći između 30. novembra i 1. decembra 1941. godine otpočeo napad na Pljevlja. Pripadnici pljevaljske partizanske čete raspoređeni su po svim bataljonima da, kao poznavaoci terena, budu vodiči do pojedinih objekata za napad. Pljevaljska bitka je otpočela koncentričnim napadom na sve spoljne objekte, ali bez nekog izraženog težišta. Međutim, napadi na svim pravcima razvijali su se dosta izolovano, bez sadejstva i koordinacije, pa i bez međusobne veze. Na taj način nije došla do izražaja silina i udarna snaga odreda. Italijani su pružali odlučan otpor i smišljeno su se branili od napada koji se odvijao tačno onako kako su očekivali. Sve je to uslovilo da su jedinice na pojedinim pravcima prodirale u grad i tamo bi-

Digitized by Google

le izolovane, druge su zadržane oko spoljnih objekata odbrane, nepovezane i bez izgleda na uspeh, pretrpevši izuzetno velike gubitke, pri čemu lično junaštvo nije moglo nadoknaditi nedostatak taktičkih postupaka. Tako su pojedine napadne kolone prodirale u grad, a druge su se posle pretrpljenih gubitaka počele povlačiti. Štab odreda nije uspeo ostvariti svoj uticaj na tok bitke, pre svega zbog gotovo nikakvih veza s kolonama koje su napadale, tako da je još u toku noći napad okončan bez uspeha. U pojedinim zgradama u gradu ostao je deo boraca koji su po grupama u toku dana pružali otpor, ali su većinom bili uništeni. Samo je manji deo, oni koji su bili sakriveni kod meštana, naredne noći uspeo da se izvuče iz grada. Tako se bitka za Pljevlja završila po naše jedinice potpuno bezuspešno. Osnovni uzroci neuspeha nalaze se u mnogim slabostima. Za partizanski napad na Pljevlje Italijani su pravovremeno znali, tako da je izostalo iznenađenje kao bitan prethodni uslov svih uspeha u narodnooslobodilačkoj borbi i u ratu u celini. Tajnost napada u toku NOR-a bila je bitan činilac svih partizanskih uspeha, što je u napadu na Pljevlja sasvim izostalo. U toku napada nije bilo izraženo težište, nije bilo glavnog udara, nego se napad razvijao frontalno. Tako su na neke najznačajnije objekte napadale samo pojedine čete, bez ikakve vatrene podrške. Italijani su bili solidno utvrdili najvažnije objekte u gradu i dominantne objekte oko grada. Reflektori su osvetljavali napadne kolone, koje su zatim zasipane vatrom iz pešadijskog naoružanja. To je uslovilo velike gubitke — oko 500 najboljih boraca izbačeno je iz stroja.

Neuspeh u bici za Pljevjla ostavio je ozbiljne posledice na prilike u Crnoj Gori. Pojedini bataljoni i čete u neredu su odstupali, a zatim su se, ne sačekavši naređenje, mnogi razišli svojim kućama. Taj neuspeh došao je u vreme ilegalnih priprema i aktiviranja četnika i pogodovao je njihovoj razbijačkoj aktivnosti i propagandi o tome da ne postoje uslovi za oružani ustanak. To je bio dovoljan povod da pokušaju da partizanskim jedinicama zadaju iznenadni udarac s leđa. Tako je neuspeh u napadu na Pljevlja imao negativne posledice na budući razvoj oružanog ustanka u Crnoj Gori. Međutim, treba imati u vidu da je napadom na Pljevlja zadat neočekivani udarac Italijanskoj diviziji »Pusteria«, koja se na reci Uvcu spremala za suprotstavljanje partizanskim snagama u toku povlačenja partizanskih odreda i Vrhovnog štaba iz Srbije. U strategijskim razmerama to je bio značajan doprinos prihvatanju partizanskih odreda u toku povlačenja iz Srbije.

Ovde smo ukazali samo na dve značajne bitke iz 1941. godine, iz kojih se može sagledati taktika borbenih dejstava partizanskih odreda kao početnih vojnih organizacija u oružanom ustanku. U daljem tekstu obradićemo neke bitke u kojima su došle do izražaja metode dejstava brigada, divizija i korpusa NOVJ u njihovom izvođenju, kao i u vođenju drugih operacija i bojeva. Nove metode i oblici dejstava odgovarali su stepenu

Digitized by Google

razvoja oružanih snaga i mogućnostima primene raznovrsnih oblika borbenih dejstava, što nije moglo biti primenjeno u 1941. godini.

U 1942. godini Nemci i Italijani su uz pomoć kvislinških formacija, nametnuli više bitaka, ali su i oružane snage NOP isto tako, gotovo neprekidno, nametale i izvodile borbena dejstva. Sva veća ofanzivna dejstva, operacije, bitke i bojevi izvođeni su zato što su suprotstavljene strane najčešće težile ofanzivnim dejstvima.

U centralnim oblastima Jugoslavije, u zimu 1942. godine, našle su se najjače partizanske snage sa Vrhovnim štabom. To su partizanski odredi koji su se povukli iz Srbije, odredi iz Bosne, Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore, kao i 1, a potom i 2. proleterska brigada. Zbog toga su Nemci i Italijani uz pomoć četnika i drugih kvislinga, preduzeli dve ofanzive. Prvo su u januaru 1942. pokušali uništiti partizanske odrede, Vrhovni štab i 1. proletersku brigadu u istočnoj Bosni (druga ofanziva). Međutim, Vrhovni štab je planski izbegao prihvatanje sudara, pa je sa 1. proleterskom izvršio pokret na jug (Igmanski marš), u reon Foče i Goražda, a partizanski odredi su se manevrom u više pravaca prebacivali iza neprijateljskih kolona, tako da su i oni izbegli odlučujuće sudare.

Nova ofanziva udruženih okupatorsko-kvislinških snaga izvedena je u periodu od aprila do juna 1942. godine na slobodnu teritoriju sa centrom u Foči. Ta je ofanziva izvođena metodičnim dejstvima u nekoliko etapa, pri čemu su se partizanske snage planski i organizovano povlačile prema donjim tokovima Pive i Tare i na prostoru Zelengore. Izvedeno je više borbi i bojeva, ali su izbegnuti odlučujući sudari glavnih snaga kako bi se one sačuvale za naredne i složenije ofanzivne zadatke. Tek po završetku ove ofanzive Vrhovni štab prikuplja snage iz susednih oblasti i vrši njihovu reorganizaciju preformirajući ih u proleterske i udarne brigade. Tako je stvorio elitnu, iako ne mnogobrojnu, grupaciju od pet proleterskih i udarnih brigada i odlučio da sa njima pređe u ofanzivna dejstva u Bosanskoj krajini. Odbrambena dejstva na ovom prostoru nisu nudila neke perspektive, te Vrhovni štab odlučuje da preduzme inicijativu koja bi bila izražena u pokretima i odlučujućim napadima na neprijateljske komunikacije i garnizone. Samo odlučujućim borbenim dejstvima i postignutim rezultatima bilo je moguće razgarati rat i revoluciju i uveriti narodne mase u mogućnost izvođenja borbi, bojeva i operacija na širokom prostoru, protiv brojčano znatno većih okupatorskih i kvislinških snaga. Isto tako, to je bio jedini mogući put da se okupacioni i kvislinški štabovi urazume i da shvate da se ne radi o slučajnim ili pojedinačnim gerilskim akcijama, nego o neprekidnim ratnim dejstvima.

Digitized by Google

Ovde treba ukazati samo na nekoliko bojeva koje je u leto 1942. godine, izvela grupa proleterskih i udarnih brigada i na njihov uticaj na promenu vojno-političke situacije na jugoslovenskom ratištu. Vrhovni štab je, sa grupom od pet elitnih brigada, iz jednog suženog prostora na Magliću i Zelengori izvršio pokret u pravcu Bosanske krajine. U toku pokreta brigade su iznenadnim napadima izvele čitavu seriju udara na neprijateljske komunikacije i garnizone. Prvi udar grupa brigada je izvršila na neprijateljske posade i železničku prugu Konjic—Sarajevo. Posle likvidacije svih posada brigade su pristupile rušenju jedine komunikacije koja je nepriljatelju služila za vezu s Hercegovinom i južnom Dalmacijom. Pruga je porušena na dužini od 80 km, uništen je sav vozni park, između ostalog 40 lokomotiva i sve instalacije na pruzi, tako da za duže od dva meseca neprijatelj nije mogao osposobiti ovu komunikaciju. Odmah zatim, gotovo u neprekidnom naletu, brigade su izvršile napade na više neprijateljskih garnizona. Prvo je uništen garnizon u Konjicu, a odmah zatim u Prozoru i Šćitu. U daljem naletu su oslobodile Gornji Vakuf, Livno, Šujicu, Mrkonjić Grad i Jajce, a žestoke borbe su vođene u neuspelim napadima na neprijateljske garnizone u Bugojnu i Kupresu. Objedinjena planom Vrhovnog štaba, sva ova međusobno odvojena borbena dejstva, od rušenja pruge Sarajevo—Konjic do oslobođenja Mrkonjić-Grada i Livna, predstavljaju složenu operaciju čiji su rezultati imali znatnog uticaja na dalji ukupni razvoj događaja u korist NOP u 1942. godini. Treba imati na umu da su ova borbena dejstva izvedena u vreme bitke na kozari i da su u operativno-strategijskim razmerama u prisnom i povezanom kontekstu, te ih tako i treba posmatrati i ocenjivati. Sva ova borbena dejstva u toku pohoda grupe proleterskih i udarnih brigada u Bosansku krajinu predstavljaju ofanzivu strategijskih razmera i strategijsku prekretnicu na planu jačanja pozicija NOP i oružanih snaga u celini. Istovremeno, to su bila prva veća, planski vođena borbena dejstva kojima je Vrhovni štab preneo strategijsko težište sa istočnih i srednjih u zapadne oblasti Jugoslavije, što je dalo izuzetno velike rezultate u daljem razvoju NOP i razvoju događaja na jugoslovenskom ratištu.

Upoređujući rezultate ove bitke s bitkama za Srbiju i na Pljevljima, može se zapaziti da je svaka bitka imala ne samo vojne, nego istovremeno i šire političke posledice, što je zavisilo od rezultata, od uspeha ili neuspeha. To znači da su se rezultati bitaka i bojeva najneposrednije odražavali na razvoj ukupne situacije na ratištu, na ukupna vojna i politička kretanja.

Bitka na Kozari

U vreme dok je grupa proleterskih i udarnih brigada pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba pripremala i izvodila dejstva prema zapadu Nemci i kvislinzi (ustaše i domobrani) izvo-

Digitized by Google

dili su bitku na Kozari protiv vrlo jakog Kozaračkog NOP odreda. Oslobođena Kozara, sa svojim partizanskim snagama između reka Save, Une, Sane i Vrbasa, u blizini važnih komunikacija, rudnika železne rude u Ljubiji, kao i gradova Banja Luke, Prijedora, pa i Zagreba, ozbiljno je ugrožavala okupatorske interese u ovom delu Jugoslavije. Zbog toga je nemačka komanda prikupljala velike snage za izvođenje bitke na Kozari i za likvidaciju ovog vrlo stabilnog žarišta NOP: oko 15 svojih bataljona iz sve četiri posadne divizije, zatim delove Mađarske rečne flotile i najveći deo snaga (preko 27 bataljona) domobrana i ustaša. Sve te snage, jačine oko 40.000 ljudi, angažovane su za ofanzivu na Kozari protiv Kozaračkog NOP odreda jačine pet bataljona od 3.500 iskusnih boraca sa 150 mitraljeza i drugim naoružanjem, s ciljem da unište ovaj odred i sve organe NOP na prostoru Kozare i u okolnim selima u međurječju. Sve te neprijateljske snage stavljene su pod komandu nemačkog generala Štala, komandanta 718. nemačke divizije, sa sedištem u Banja Luci, za izvođenje ofanzive na Kozari.

General Štal je doneo odluku da, koristeći položaj Kozare između četiri reke i komunikacija, odseče ovaj prostor i snage na Kozari od drugih partizanskih jedinica u Bosanskoj krajini, a da zatim pređe na postepeno stezanje obruča i potiskivanje partizanskih snaga na masiv Kozare, gde ih je u obruču trebalo uništiti. To su omogućavale brojčano izuzetno velike snage, jer je postignut odnos 15:1 u korist neprijatelja, što predstavlja redak primer u jednoj bici u okruženju.

Po naređenju generala Štala bitka je počela 10. juna i trajala praktično sve do 20. jula, to jest čitavih 40 dana. Kozaračkí odred je prihvatio bitku u okruženju pod vrlo nepovoljnim uslovima, ali je to morao pre svega zbog naroda i drugih organa NOP — narodne vlasti, vojno-pozadinskih organa, partijske organizacije i komitetâ, sa Okružnim komitetom KPJ na čelu, bolnice i stanovništva u zbegovima. Gotovo sve familije boraca iz odreda nalazile su se na toj okruženoj slobodnoj teritoriji koju je obezbeđivao Kozaračkí NOP odred. Treba imati u vidu da je odred skoro godinu dana ovu teritoriju uspešno držao i uvek uspevao da odbije sve neprijateljske pokušaje da ga uništi. Kod boraca i naroda steklo se uverenje u nepobedivost odreda i naroda Kozare, tako da u toku prvih dana ofanzive niko nije ni pomišljao da napusti ovu teritoriju. Nemci su metodičkim nastupanjem i detaljnim čišćenjem svih okolnih sela uspeli da potisnu odred i stanovništvo na planinski masiv Kozare. Obruč se sve više stezao, ali nije bilo panike i narodnooslobodilački odbori i komande mesta delili su sve životne namirnice jedinicama i narodu, a pre svega ranjenicima čiji se broj stalno povećavao. Situacija je bila sve kritičnija i neizvesnija. Pokušaji Operativnog štaba za Bosansku krajinu da sa prostora Grmeča pruži pomoć okruženom odredu na Kozari nisu dali očekivane rezultate. Neprijatelj je imao dovoljno snaga u dubini da nije ni bilo potrebno da odvaja deo snaga angažovanih u ofanzivi za

Digitized by Google

sprečavanje partizanske intervencije na spoljnim pravcima prema Kozari.

Tek poslednjih dana juna štab Kozaračkog odreda i Okružni komitet KPJ shvatili su svu ozbiljnost situacije koja je postala teška i gotovo bezizlazna. Oni su tek tada odlučili da se organizuje proboj iz okruženja, i to preko komunikacije Prijedor — Bosanska Dubica prema zapadu, a zatim u pravcu Grmeča, odakle su očekivali pružanje pomoći spolja. Intervencija spolja uspela je samo utoliko što se u obruč probio i jedan bataljon 1. krajiške brigade. Organizacija proboja iz obruča vršena je tako da se najpre u obruču stvori dovoljna breša za izvlačenje stanovništva, koje je jednako bilo pod udarom okupatorskih i kvislinških snaga kao i vojska. Neprijatelj je pravovremeno pripremio logore za evakuaciju i raseljavanje čitavog stanovništva sa prostora ovog ustaničkog žarišta, gde su borci i narod sve tri nacionalnosti do kraja delili zajedničku sudbinu koja ih je zadesila.

U noći između 3. i 4. juna otpočeo je proboj iz obruča snagama tri bataljona, na frontu širine 4—5 km. Osvajajući pojedine utvrđene vatrene tačke, bataljoni su u proboju uspeli da otvore brešu kroz koju je izašlo oko 10.000 ljudi, žena i dece iz okruženja. Nemci su, sutradan, dejstvom na bokove od Prijedora i Dubice uspeli da ponovo zatvore brešu i spreče svaki izlaz iz okruženja. Time je za snage u obruču nastala još teža situacija, jer su Nemci pojačali dejstva, prvenstveno angažujući svoje snage za poslednji obračun sa okruženim snagama i narodom na planini.

Ponovni pokušaj proboja u istom pravcu, ali sa slabijim snagama, nije dao očekivane rezultate, a obruč se sve više stezao oko same planine, u kojoj je ostao deo odreda, bolnica i veliki zbegovi stanovništva. U takvoj situaciji je Operativni štab za sve oružane jedinice odlučio da se borci i stanovništvo raziđu i da se pojedinačno kriju po šumama, a po prolasku Nemaca da se izvlače u raznim pravcima kako bi izbegli potpuno uništenje. Nemci su pristupili masakru i deportovanju stanovništva u Jasenovac, Gradišku i druge unapred pripremljene sabirne logore i zatvore. Tako je počelo pretraživanje Kozare, hvatanje pojedinaca i masakr ranjenika. Deca su odvođena u posebne logore u Jastrebarsko, u Zagreb, pa i kod pojedinih porodica u Hrvatskoj. Borci i narod Kozare doživeli su najtežu moguću situaciju, ali je prkos prema neprijatelju još više rastao. Svako se spasavao onako kako je mogao, ali je oko 24.000 ljudi odvedeno u logore, iz kojih se većina nije nikad vratila.

Epopeja Kozare je najbolji primer odlučnosti i rešenosti jedne narodne vojske da zajedničkim naporima učini maksimalno, da se u jednoj slavnoj i nezaboravnoj bici suprotstavi petnaest puta brojnijim i opremljenijim snagama neprijatelja. Ta bitka predstavlja najpotpuniji primer opštenarodnog rata u kome su se s neprijateljem neposredno sukobili narod i njegova vojska.

Digitized by Google

To jedinstvo je u ovoj slavnoj bici cementirano, narod i vojska su stradali, ali se preživeli nisu pokoravali.

Dok je Kozarački NOP odred odsudno branio Kozaru i njen narod, dok je punih četrdeset dana vezivao 40.000 neprijateljskih vojnika, dotle je Tito s proleterskim i udarnim brigadama izvodio pravu ofanzivu na području od pruge Sarajevo—Konjic, pa sve do Livna i Mrkonjić-Grada. Tom uspehu je svakako pogodovalo vezivanje znatnih neprijateljskih snaga na Kozari, a i Operativnom štabu za Bosansku krajinu da ofanzivno dejstvuje na neprijateljeve garnizone u dolini Une, na Krupu, Bosanski Novi i Otoku. Iako se ova bitka završila s velikim gubicima, ona je i najpotpuniji primer neuništivosti jedne narodne vojske, neuništivosti naroda koji je rešen da se svim mogućim sredstvima suprotstavi agresoru. To je i najpotpuniji izraz snage jednog opštenarodnog pokreta, snage koja se izražavala u rešenosti i odlučnosti naroda da izdrži sve napore i da se svakoj situaciji suprotstavi svojom voljom, rešenošću i vitalnošću koje ne znaju za poraz, ne priznaju bezizlaznu situaciju.

Bitka za Bihać

Uspešan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u zapadnim i centralnim oblastima Jugoslavije, a osobito na prostoru zapadne Bosne i Hrvatske, južno od reke Save, posle pristizanja Vrhovnog štaba sa proleterskim i udarnim brigadama u drugoj polovini 1942. godine, uslovio je potrebu povezivanja više slobodnih teritorija, kao i oružanih snaga iz susednih oblasti, u cilju dalje afirmacije NOP i razvoja oružanih snaga. Sve je to nametalo potrebu da se likvidiraju neprijateljska uporišta u dolini reke Une, sa Bihaćem kao najjačim garnizonom i sedištem rukovodstva Županije takozvane NDH. Povezivanje slobodnih teritorija Bosanske krajine, Like, Korduna, Banije, Gorskog kotara i severne Dalmacije imalo je strategijski značaj za stvaranje sigurnog prostora i oslonca za razvoj NOP i oružanih snaga revolucije, čija je organizacija podignuta na još viši stepen, kao i za vođenje još većih bojeva i bitaka. Neprijatelju je trebalo zadati udarac u samom centru NDH, nadomak Zagreba, a uz sve to stvoriti povoljne uslove za međunarodnu afirmaciju NOP, kao i za formiranje jednog političkog rukovodstva pokreta koje bi radilo i na prodiranju istine o ratu u Jugoslaviji i van njenih granica. Povezivanje velikog broja od oko trideset proleterskih i udarnih brigada na jednom prostoru omogućavalo je stvaranje većih vojnih formacija za vođenje bitaka i bojeva. To su bili osnovni razlozi što je Vrhovni komandant, još 18. novembra, na Oštrelju iznad Drvara, doneo odluku da se sa krajiškim i hrvatskim brigadama oslobodi Bihać i razbiju svi neprijateljski garnizoni u dolini reke Une. Na tom prostoru su bile raspoređene uglavnom domobranske i ustaške snage, jačine od oko 5.000 naoružanih ljudi. Sve su te jedinice bile raspoređene u naseljenim

Digitized by Google

mestima u dolini Une uključujući i Ličko Petrovo Selo, sa najjačim garnizonom u Bihaću. Sve su bile pod jedinstvenom operativnom komandom, iako su bile različite organizacijske pripadnosti.

Vrhovni komandant je doneo odluku da se sa osam brigada, od čega pet krajiških i tri hrvatske, uz podršku mešovitog diviziona artiljerije, izvrši, u najvećoj tajnosti, iznenadni i jednovremeni napad na Bihać i na sva neprijateljska uporišta u dolini reke Une. Sve snage za napad stavljene su pod komandu Operativnog štaba za Bosansku krajinu (komandant Kosta Nađ, a politički komesar Osman Karabegović). Da bi se postiglo iznenađenje, od koga se, na osnovu stečenih iskustava, znalo da umnogome zavisi uspeh čitave bitke, Operativni štab je upozoren na sledeće: da se prikupljanje snaga u širem reonu Bihaća izvrši u najvećoj tajnosti tako da se svi pokreti vrše u toku noći, zatim da se aktivnim dejstvima prema Prijedoru, Karlovcu, Bosanskom Novom i Gospiću odvrati pažnja neprijatelja od Bihaća ka pogrešnom pravcu. Tito je posebno ukazao da se napad na neprijatelja mora obezbediti od svake intervencije iz spoljnih neprijateljskih garnizona, odakle je to moglo najpre i uslediti. Zbog toga je Operativni štab i angažovao osam brigada, tako da neposredno na grad napadaju četiri brigade, a isto toliko da napada na okolne manje garnizone i da, šireći slobodnu teritoriju, dejstvuju u pravcu onih neprijateljskih garnizona odakle bi mogla uslediti eventualna intervencija prema Bihaću. Ovakvo neuobičajeno angažovanje snaga bilo je uslovljeno konkretnom situacijom, a pre svega mogućnošću intervencije neprijatelja prema Bihaću, na šta je posebno ukazao vrhovni komandant Tito. Do 2. novembra sve brigade su se približile Bihaću i objektima koji su bili predviđeni za napad. Pojedine brigade su u noćnim marševima prelazile i po trideset kilometara da bi neopaženo došle ispred neprijateljskih spoljnih uporišta oko Bihaća.

Po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koji se i sam primakao na brdo Grabež kod Bihaća, u toku noći 2. novembra otpočeo je napad osam brigada istovremeno na Bihać i na neprijateljska uporišta u dolini reke Une. Otpočela je bitka za Bihać, bitka za najveće naseljeno mesto koje su do tada napale oružane snage NOP. Ubacivanjem dva bataljona kroz međuprostore u grad naše su jedinice još u toku noći ovladale brdom Somišlje koje dominira gradom. Jedan od ta dva bataljona se s leve obale Une ubacio u reon mosta u centru grada. Partijska organizacija grada pravovremeno je obavestila štabove o rasporedu određenih tačaka u gradu, što im je i omogućilo uspešan prodor u grad. U toku narednog dana i noći borbe su nastavljene oko svih objekata na ivici grada. Spoljna uporišta u dolini Une već su bila osvojena, ali se najduže branilo Ličko Petrovo Selo. Odmah po zauzimanju uporišta, dok su se još uvek vodile borbe u gradu, 5. i 6. krajiška, 2. lička i 8. kordunaška brigada razvile su dejstva u pravcu Bosanske Krupe, Prijedora,

Digitized by Google

Cazina i Karlovca. Jedino se oko 400 ustaša, neopaženo, na spoju između 2. i 8. brigade, probilo u grad. To je bila korisna pomoć braniocu koji se, uz pomoć pristiglog pojačanja, uspio probiti preko Bihaćkog polja i aerodroma u pravcu Cazina. Tako je Bihać bio oslobođen i u potpunosti izvršeno naređenje Vrhovnog komandanta.

Gotovo sve brigade su odmah nastavile gonjenje razbijenih neprijateljskih snaga u pravcu Krupe, koja je ubrzo oslobođena, a zatim Cazin, Kladuša i Slunj, kao i sva mesta do reke Kupe, Karlovca i Gline. Kao rezultat uspešno izvedene bitke za Bihać, slobodna teritorija ne samo da je povezana, nego je i znatno proširena, razbijena je sva kvislinška, a uspostavljena narodna vlast, vojno-pozadinski i drugi organi NOP.

Bitka za Bihać imala je ne samo vojni, nego izuzetan i politički, pa i međunarodni značaj za dalji razvoj NOR i revolucije. Povezana je slobodna teritorija veličine oko 45.000 km², od Neretve do Kupe, sa centrom u Bihaću, u koji su odmah prešli Vrhovni štab, Politbiro CK KPJ i druga najviša rukovodstva i organi NOP. Svetske radio-stanice su objavile vest o pobedi kod Bihaća, što je bio izuzetan doprinos probijanju istine o borbi naroda Jugoslavije, pošto su svi dotadašnji uspesi pripisivani borbi jedinica Draže Mihailovića, vojnog ministra izbegličke kraljevske vlade. Veća grupa uglednih građana raznih profesija (oficiri, sveštenici, profesori, bivši građanski političari, advokati i drugi) uputila je Proglas međunarodnoj javnosti u kome je iznela istinu o tome ko se bori u Jugoslaviji i o izdajničkoj ulozi Draže Mihailovića. Sve je to imalo znatan uticaj na planu međunarodne afirmacije NOP.

Velika slobodna teritorija omogućila je vojno-političkom rukovodstvu NOP da donese i niz drugih mera od izuzetnog značaja za razvoj narodne vlasti i oružanih snaga revolucije. Odmah su preduzete mere za sazivanje Prvog zasedanja i osnivanje AVNOJ-a kao najvišeg političkog organa NOP. Održani su kongresi omladine, lekara, žena i drugih antifašističkih organizacija. Narastanje broja brigada (preko 30) i brojčano jačanje oruržanih snaga omogućili su da se vojna organizacija podigne na još viši stepen. Tako je u toku novembra i decembra formirano devet divizija i dva korpusa, a oružane snage su dobile naziv Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ). Pristupilo se stvaranju mornarice, vojnih škola i drugih vojnih institucija. Tada je, pored brigada, divizija i korpusa, kao operativnih jedinica NOV, postojao i veliki broj (oko 50) partizanskih odreda, 70 komandi mesta i 14 komandi partizanskih područja.

Bitkom za Bihać završen je značajan period u razvoju oružanih snaga, narodne vlasti i drugih institucija NOP. U toku bitke za oslobođenje Bihaća prokrčen je put i omogućeno donošenje značajnih vojno-revolucionarnih mera na daljem jačanju položaja NOP u Jugoslaviji. Bez vojne pobede ne bi se mogli ostvariti ni ovi krupni politički zadaci, makar koliko bili proklamovani.

Digitized by Google

Bitka za slobodnu teritoriju u Hrvatskoj i Bosanskoj krajini (20. januara do 15. februara 1943)

Snažan razvoj NOP u zapadnim krajevima Jugoslavije u jesen 1942. godine prisilio je komande okupatorskih armija Nemačke i Italije da koordiniranim dejstvima udruženih snaga, uz obilato angažovanje kvislinških jedinica, preduzmu ofanzivu, do tada najširih razmera, s ciljem da unište NOVJ i rukovodstvo NOP na slobodnoj teritoriji sa centrom u Bihaću. S obzirom na razvoj NOP u svim krajevima Jugoslavije, okupatori nisu imali dovoljno snaga koje bi mogli istovremeno koncentrisati na jednoj teritoriji za ofanzivu, što se u uslovima borbe protiv partizanskih jedinica uvek javljalo kao poseban problem, jer oni nikada ne mogu pokriti čitav prostor.

Na osnovu izveštaja Komande Jugoistoka i na neposrednu molbu poglavnika takozvane NDH Ante Pavelića, lično je Hitler odobrio izvođenje jedne odlučujuće ofanzive kojom će biti uništena »Titova država« — kako su nazivali slobodnu teritoriju i NOVJ. Na takvu rešenost su ga prisiljavali i opšta strategijska situacija u Sredozemlju, te opasnost od invazije zapadnih saveznika preko sredozemne obale, koji u NOVJ imaju čitavu jednu iskrcanu armiju. U takvom slučaju bi bila otežana svaka odbrana s juga.

Zbog svega toga nemačka Komanda Jugoistoka i Štab 2. italijanske armije doneli su odluku da s kružne linije Karlovac — Ogulin — Gospić — Sanski Most — Bosanski Novi — Glina — Karlovac koncentrično dejstvuju ka centru slobodne teritorije sa sedištem u Bihaću (operacija »Vajs«). Istovremeno su odlučili da sa dve divizije od Karlovca i Ključa brzim dejstvima, za dva dana, preseku partizansku slobodnu teritoriju na dva dela i tako razdvoje opkoljene partizanske snage na Grmeču i Plješevici i tu ih unište. Za izvršenje tog zadatka organizovane su četiri nemačke i tri italijanske divizije sa ukupno 90.000 ljudi. Po zamisli, po angažovanju snaga i načinu koncentričnih dejstava, uz primenu »blic-kriga«, to je bila tipična bitka kakve su Nemci primenjivali u drugom svetskom ratu.

Na prostoru na kome je planirano izvođenje bitke NOVJ je imala dva tek formirana korpusa (1. hrvatski i 1. bosanski) sa pet divizija i isto toliko partizanskih odreda ukupne jačine oko 20.000 boraca. U Bihaću se nalazilo vojno-političko rukovodstvo NOP, a na prostoru Krajine bolnice, radionice, skladišta, vojna škola i druge vojno-pozadinske ustanove. To je bila dobro organizovana slobodna teritorija na kojoj su funkcionisali svi organi narodne vlasti i političke organizacije NOP.

U takvim uslovima je 20. januara 1943. godine otpočela bitka za oslobođenu teritoriju sa centrom u Bihaću. Pokušaji Nemaca da brzim dejstvima sa svoje dve divizije preseku slobodnu teritoriju nisu se ostvarili. Suočeni sa snažnim otporom 8. kordunaške divizije na pravcu Karlovac — Slunj i delova 4. i 5. krajiške divizije na pravcu Sanski Most — Bosanski Petrovac i

Digitized by Google

Sanski Most — Bosanska Krupa, Nemci su bili prisiljeni da prihvate postupna dejstva, od objekta do objekta, a munjeviti prodor, »blic-krig«, nije se mogao ostvariti. To više nisu bili partizanski odredi, nego iskusne i dobro organizovane brigade, divizije NOVJ koje su lomile nemačku taktiku brzih prodora, koju su Nemci bili navikli da primenjuju na drugim ratištima. Zimski uslovi i karakteristike zemljišta bili su značajan saveznik NOVJ, što su Nemci potcenili, isto kao i protivnika, pa su sebi dozvolili tako krupne zahvate koji nisu bili realni.

Ceneći opštu strategijsku situaciju, Vrhovni štab je odlučio da korpusi vode borbu sa neprijateljem, ali da čuvaju snage i ne izlažu ih neprijateljskim udarima, s tim da se postepeno prebacuju u pozadinu nastupajućih neprijateljskih snaga i tako i dalje ostanu na svojoj teritoriji. Istovremeno je rešio da grupu divizija koje nisu bile zahvaćene ofanzivom prikupi na širem prostoru Livno — Duvno — Bugojno i sa njima pređe u ofanzivna dejstva, ali ne prema Bihaću i Petrovcu, nego u sasvim suprotnom pravcu — prema dolini Neretve. Prelaskom u ofanzivna dejstva tamo gde je to neprijatelj najmanje očekivao trebalo je postići iznenađenje, zadati neprijatelju iznenadni udar i na taj način, posrednim putem, u strategijsko-operativnim razmerama uticati na situaciju u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj. Vrhovni štab je, sa Izvršnim odborom AVNOJ-a i većinom bolnica iz Krajine, pod udarom nemačke ofanzive, napustio tamošnju slobodnu teritoriju, i izvršio pokret za grupom divizija prema dolini Neretve.

U vremenu od 20. januara do 15. februara Nemci i Italijani su vodili danonoćne borbe sa pet divizija NOV. Dve nemačke divizije spojile su se kod Bosanskog Petrovca, umesto za dva, tek posle punih devetnaest dana, kada su bolnice već bile evakuisane i kada je grupa divizija pod komandom Vrhovnog štaba već izvršila udar u dolini Rame i Neretve.

Pošto su presekli slobodnu teritoriju, Nemci su sa dve divizije pokušali na Grmeču da okruže 4. krajišku diviziju, ali je ona sa zbegom stanovništva, po brigadama, uspela da se probije na zapad u pozadinu neprijatelja. Tako su nemačke divizije po zimi, nevremenu i snegu udarile u prazno na masivu Grmeča, gde su očekivale da će NOV pružiti odlučujući otpor. Na drugoj strani, na prostoru planine Pljevivice nabačene su 6. lička i 8. kordunaška divizija koje su, umesto da se bore za svoje spasavanje, prešle u odlučujući protivudar na istaknute snage italijanske divizije »Sasari« kod Gornjeg Lapca u Lici. Kombinovanim, iznenadnim dejstvima Italijanima je zadat snažan udarac i, uz velike gubitke u živoj sili i tehnici, ova napadna kolona se delimično izvukla iz sigurne klopke, a znatnim delom je bila uništena.

Posle prolaska neprijateljskih napadnih kolona divizije 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa razvile su ofanzivna dejstva i ponovo stvarale slobodne teritorije. Prema tome, ova dobro pri-

Digitized by Google

premana ofanziva udruženih snaga neprijatelja završila se neuspehom. Iako su prokrstarile partizanskom slobodnom teritorijom, one nisu izvršile najznačajniji zadatak — nisu uništile divizije NOV. Naprotiv, protivudarom kod Slunja, zatim kod Lapca, a osobito protivofanzivom grupe proleterskih i udarnih divizija na jugoistok prema dolini Neretve, neprijatelju su zadati osetni udarci. Napuštanjem jedne stvorena je nova slobodna teritorija, a operacija »Vajs« doživela je krah iako je planski pripremana i bila vrlo velikih razmera.

Bitka na Neretvi

Posle prikupljanja 1, 2. i 3. divizije na prostoru Duvno — Gornji Vakuf i posle pristizanja 7. banijske i 9. dalmatinske divizije, koja je tih dana formirana, Vrhovni štab je odlučio da pređe u protivofanzivu na jugoistok. Ofanziva je imala dalekosežne vojne i političke ciljeve prenošenjem težišta operacija na jugoistok. Vrhovni štab je želeo da sa snažnom operativnom grupacijom od pet divizija izvrši prodor na jugoistok, u krajeve koje je u leto 1942. godine morao napustiti. Jakim snagama trebalo je razbiti četnike u Hercegovini i Crnoj Gori i u povoljnom trenutku preneti težište u pravcu juga Srbije i Kosova, a pre svega na Vardarsko-moravsku komunikaciju. Tim prodorom trebalo je razgarati ustanak i u ovim krajevima i vojnom pobedom prokrčiti put i stvoriti uslove za konsolidaciju političkih prilika, osobito pružanjem pomoći partizanskim snagama na jugu Srbije.

Prvo su u vremenu od 15. do 25. februara 1, 2. i 3. divizija iznenadnim udarom u dolinu Rame i Neretve oslobodile Posušje, Imotski, Prozor, Jablanicu, Drežnicu i Ramu. U dolini Neretve razbijena je italijanska divizija »Murđe«, što je kod Italijana izazvalo pravu pometnju. Prva i 2. proleterska divizija, dejstvom prema Sarajevu i Mostaru, posle forsiranja Neretve, širile su slobodnu teritoriju. U italijanskim garnizonima, a osobito u Prozoru i Jablanici, zaplenjeno je 11 tenkova, oko 40 kamiona i velike količine drugog naoružanja, a pre svega neophodno potrebne pešadijske i artiljerijske municije.

Dok su divizije NOV uspešno operisale u dolini Neretve, izuzev što 3. divizija nije uspela da oslobodi Konjic, Centralna bolnica sa preko 3.000 ranjenika i bolesnika (tifusara) sporo se kretala od Livna prema Prozoru. Danju je kolonu ranjenika tukla neprijateljska avijacija, a noćno kretanje se obavljalo po snegu i nevremenu, pod zaštitom 7. banijske divizije. Sve je to prisiljavalo Vrhovni štab da ne dopusti divizijama dalje nastupanje, sve do pristizanja ranjeničkih ešelona.

Međutim, situacija je postajala složenija. Nemci su 19. februara učinili prvu izmenu u planu i, na molbu Italijana, 718. diviziju su okrenuli prema dolini Neretve. Zatim su 26. februara na pravac prema Prozoru prebacili i 717. diviziju i ubrzali dejstva 7. SS i 369. divizije prema dolini Rame i Neretve. Italijani

Digitized by Google

su ubrzavali mobilizaciju četnika Draže Mihailovića iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine i, zajedno sa svojim snagama, upućivali ih od Mostara, Nevesinja i Kalinovika prema dolini Neretve. Tako se operativna grupa divizija, sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom, našla u kanjonima Rame i Neretve okružena višestruko jačim snagama neprijatelja, među kojima i dvema nemačkim divizijama, dok su još dve trebale da pristignu. Sve je to situaciju u dolini Neretve veoma komplikovalo, tako da je postala veoma kritična. Na sednici Politbiroa CK KPJ 27. februara u Gračanici, u dolini Rame, odlučeno je da se ostane pri prvobitnoj zamisli da se nastupa na jugoistok, ali da bi se to ostvarilo, trebalo je privremeno otkloniti najveću opasnost koja je pretila divizijama, a pre svega ranjenicima. Zato je situacija u celini bila kritična sa svih strana, ali najkritičnija je bila na pravcu Gornji Vakuf — Prozor gde su Nemci imali najjače snage koje su bile usmerene prema Prozorskoj kotlini i Centralnoj bolnici. Zbog toga je odlučeno da se napusti leva obala Neretve, da se glavne snage pregrupišu na severozapad i da se izvrši iznenadni protivudar na najjače snage neprijatelja u cilju odbacivanja prema Bugojnu. Poslednje položaje su s krajnjom upornošću održale 3. krajiška i 4. crnogorska brigada u borbama na Vilića Guvnu.

U vremenu od 28. februara do 3. marta izvršeno je pregrupisavanje glavnih snaga po unutrašnjim operacijskim pravcima. Vrhovni komandant je izašao na Makljen i 3. marta u 15 sati otpočeo je protivudar kod Gornjeg Vakufa sa devet brigada u tri napadne kolone. Dve krilne kolone su izvodile dvostruki obuhvatni manevar u cilju okruženja i odsecanja nemačkih snaga u reonu Gornjeg Vakufa, a najjača, srednja kolona, vršila je direktni udar uz podršku tenkova i artiljerije. Takvom kombinacijom vatre, manevra i udara Nemci su bili prisiljeni da, uz vrlo velike gubitke od ubitačne vatre, odstupe u pravcu Bugojna. Tako je privremeno otklonjena opasnost po Centralnu bolnicu, dobijeni su vreme i prostor da se vrlo brzo izvrši pregrupisavanje snaga i ponovo ide na Neretvu.

Pred Vrhovni štab su se postavili problemi koji su tražili rešenja: da pregrupiše snage, da forsira Neretvu i stvori mostobran na levoj obali reke koju su zaposeli četnici, da obezbedi bokove s pravca Konjica i Mostara, da uspostavi most na Neretvi i pređe reku sa ranjenicima i jedinicama. Uz sve to trebalo je štititi pozadinu od pritiska Nemaca. Po naređenju Vrhovnog štaba, ojačana 2. proleterska divizija izvršila je forsiranje Neretve, gde se pristupilo uspostavljanju improvizovanog mosta. Ubrzo su razbijeni četnici na levoj obali, tako da je od 8. marta otpočelo prebacivanje ranjenika i svih ostalih snaga preko Neretve. Treća divizija je odbacila Nemce prema Konjicu, pa je i ona produžila dejstva uz levi bok 2. divizije preko Neretve. U toku noćnih pokreta i pod dejstvima neprijateljske avijacije sve snage glavne operativne grupe uspešno su forsirale Neretvu i odnele još jednu veliku vojnu i političku pobedu. Nastupajući uz

Digitized by Google

dolinu Neretve, divizije su razbile četničke snage jačine oko 20.000 ljudi i zadale im udarac od koga se više nisu mogli oporaviti. Uzalud je i sam Draža Mihailović došao kod Kalinovika da prisustvuje — kako su to četnici javno govorili — uništenju Titovih partizanskih jedinica.

U bici na Neretvi četnici su potpuno poraženi i više nisu bili kadri da pruže jači otpor, već su se u neredu povlačili pred divizijama NOV. Draža i njegovi komandanti su uzalud pokušavali da organizuju nove linije odbrane. Italijani su na Neretvi već u prvom naletu divizija NOV pretrpeli poraz, a to se isto desilo i nemačkim snagama kod Gornjeg Vakufa. Dakle, tučeni su postupno — prvo Italijani, zatim Nemci i, na kraju, četnici. Najsvetlija tačka ove bitke jeste spasavanje preko 3.000 ranjenika i bolesnika, tako da se bitka na Neretvi s pravom naziva bitka za ranjenike i to je najhumanija bitka ne samo u narodnooslobodilačkom, nego i uopšte u drugom svetskom ratu. To nije bila samo vojna, nego istovremeno moralna i politička pobeda nad udruženim snagama neprijatelja, pobeda i na međunarodnom planu, tako da je britanska komanda na Bliskom istoku ubrzo uputila i svoje vojne misije kod viših štabova NOVJ i Jugoslavije u red država antihitlerovske koalicije. To nije bio rezultat ničije volje, nego pre svega krvlju izboreno mesto u međunarodnoj zajednici, koje je Jugoslaviju uvrstilo u red najprogresivnijih snaga u borbi protiv fašizma. Svaka bitka, pa i ova, krčila je put ka međunarodnom priznanju NOVJ i pokreta u celini.

Bitka na Sutjesci

Ova bitka predstavlja nastavak i poslednju bitku iz ciklusa operacija i bojeva izvedenih u prvoj polovini 1943. godine na prostoru od Kupe do Lima, na dužini od 400 km. To je bila višemesečna okupatorsko-kvislinška kampanja u kojoj su uzele učešća sve okupatorske i kvislinške snage, pri čemu su Nemci imali glavnu ulogu u pogledu komandovanja i angažovanja svih snaga.

Nemci su očito bili nezadovoljni ishodom bitaka u operacijama »Vajs« i na Neretvi, a s obzirom na nepovoljnu situaciju u Sredozemlju i na Istočnom frontu, posle poraza u severnoj Africi i kod Staljingrada, rešili su da, u cilju daljeg vođenja rata, prvenstveno raščiste situaciju i učvrste svoje pozicije u okupiranom delu Evrope. U takvoj proceni za njih je rak-ranu predstavljala situacija u Jugoslaviji u kojoj se vodio rat u pozadini glavnih frontova, ali i u tesnoj strategijskoj zavisnosti — svojim postojanjem, rasporedima i doprinosom ukupnim naporima u borbi protiv fašističkih osvajača.

Operativna grupa divizija, sa vojno-političkim rukovodstvom NOP i Centralnom bolnicom, posle bitke na Neretvi našla se u italijanskoj okupacionoj zoni, od Goražda i Foče na severu do Kolašina i Bijelog Polja na jugu, između Nikšića i Pljevalja.

Digitized by Google

Ona je bila u ofanzivnom poretku s namerom da ovlada neprijateljskim garnizonima u gornjem toku Tare i Lima, da privuče bolnice na što povoljnije područje za oporavak ranjenika i da stvori operativnu osnovicu za dalja ofanzivna dejstva na jugoistok. To je bila nova slobodna teritorija od oko 10.000 km², teško pristupačna, ispresecana planinskim masivima i kanjonima reka, veoma siromašna i bez izvora za život i odmor.

Nemci su odlučili da učine još jedan napor i da izvedu još jednu bitku čije je planiranje trebalo podrediti karakteristikama zemljišta i nepovoljnim uslovima za život i manevar Operativne grupe divizija pod Titovom komandom. Oni su bitku pripremali u najvećoj tajnosti, krijući svoje namere i od svojih saveznika Italijana, iako se radilo o njihovoj okupacionoj zoni. Pravovremeno su na širem prostoru privlačili svoje divizije da uz oslonac i pomoć italijanskih divizija iz jednog operativnog okruženja izvrše taktičko stezanje obruča oko grupacije NOVJ, nabacujući je u međurečje Pive i Tare gde su je angažovanjem veoma jakih, pre svega nemačkih snaga, nameravali uništiti. To je bila prava zamka koju su Nemci želeli postaviti ovoj iscrpljenoj i bolnicom opterećenoj grupaciji divizija NOV. Time je istovremeno trebalo sprečiti prodor Titovih snaga na glavne komunikacije na jugu Srbije. Za izvođenje ove ofanzive angažovano je oko 70.000 nemačkih, 50.000 italijanskih i 7.000 bugarskih i domobranskih vojnika, odnosno ukupno 127.000 pripadnika okupatorsko-kvislinških snaga, uz podršku 160 aviona, protiv jedva 20.000 izmorenih boraca, uključujući i oko 3.500 ranjenika.

Bitka na Sutjesci trajala je punih mesec dana, od 15. maja do 15. juna 1943. godine. To je bila tipična bitka za proboj iz okruženja pod izuzetno nepovoljnim uslovima, bitka koja je bila ispunjena najvećim mogućim naprezanjima obe suprotstavljene strane na ostvarivanju njihovih ciljeva, bitka puna dramatičnih događaja i obrta situacije, promena pravaca dejstva, izmena u planovima i sastojala se od niza bojeva, sve do proboja iz okruženja, iz tri nemačka obruča. I bitka na Sutjesci je bitka za spasavanje ranjenika, što je imalo ogroman uticaj na donošenje svih odluka i izvođenje dejstava. Za spas ranjenika učinjeno je sve — do žrtvovanja jedne od najboljih divizija, 3. udarne divizije, koja je sa njima u dolini heroja podelila svoju sudbinu. Ranjenici su bili onaj operativni teret koji je sputavao pokrete i manevar, ali i izvor nadahnuća i borbenog morala da se izdrži i ono što je za mnoge armije izgledalo nemoguće.

Proboj obruča u dolini Sutjeske, na Zelengori, a zatim na komunikaciji Foča — Kalinovik predstavlja primer herojstva i neuništivosti jedne vojske koja nije znala za nemoguće niti je priznavala bezizlazne situacije. Više od 7.000 poginulih boraca i ranjenika, među kojima preko 40 heroja oslobodilačkog rata, najboljih sinova naše zemlje, ukazuje na moralni i vojni značaj te bitke. Ni ovde nemačka komanda nije mogla ostvariti svoje ciljeve, iako je Tito bio prisiljen da odustane od prodora na jugoistok. On je ovde, kao vrhovni komandant NOVJ, našavši

Digitized by Google

se u okruženju sa ovom grupacijom gotovo pet elitnih divizija, 16 proslavljenih brigada i 65 bataljona, neposredno rukovodio dejstvima u toku čitave bitke. On je istovremeno bio i jedini vrhovni komandant u drugom svetskom ratu koji je, upravo u ovoj bici, neposredno na bojištu prolio i svoju krv, što joj daje i posebno značenje. Podvizi boraca i starešina u bojevima za Vučevo, na Čelebiću, Barama, Košuru, Balinovcu, Ljubinom Grobu i drugim ostaju nezaboravni i svetli primeri koji zrače i poručuju šta jedan narod može i mora učiniti kada su u pitanju sloboda i domovina. Tu nije pitanje samo u tome šta se može, nego i šta se mora učiniti u datom istorijskom trenutku — kako nam kazuju poruke sa Sutjeske.

Posle bitke na Sutjesci Nemci su odustali od svoje koncepcije »okruži i uništi«, što su u drugom svetskom ratu redovno primenjivali kao oblik borbe koji je necelishodan kad je u pitanju sukob sa snagama koje vode opštenarodni partizanski rat. Zbog svega toga, kao i zbog izmenjenog odnosa snaga na jugoslovenskom ratištu, većinu kasnijih bitaka ne nameću okupacione snage, nego snage NOVJ koje prelaze u ofanzivna dejstva širih razmera, traže i nameću odlučujuće bitke. Nemci su kasnije preduzimali ofanzivna dejstva više demonstrativnog karaktera i uglavnom da bi vezali snage NOVJ i sprečili njihova ofanzivna dejstva.

Među takve bitke možemo ubrojiti durmitorsku, andrijevičku i topličku, zatim ofanzive u istočnoj Makedoniji u proleće 1944, na prostoru Štajerske i Primorske u Sloveniji i druge. Sve su te bitke, sa stanovišta okupatorskih ciljeva, imale odbrambeni karakter, iako su Nemci primenjivali ofanzivna dejstva. Jedinice NOVJ koje su u tim bitkama angažovane nastojale su da neprijatelju nametnu inicijativu i svoju taktiku, a u povoljnom trenutku prelazile su u odlučujuće sudare. Dok je NOVJ preduzimala ofanzivna dejstva i rešavala bitke sa širim vojnim i političkim rezultatima, dotle su i Nemci preduzimali ofanzivna dejstva, ali sa ograničenim ciljevima kao što su: vezivanje snaga NOVJ, slabljenje njihove ofanzivne moći ili odbrana komunikacija i drugih važnih centara.

Bitka za Beograd

To je bila zajednička operacija Prve armijske grupe, sastava devet divizija NOVJ i jedinica 34. gardijskog i delova 68. streljačkog korpusa Crvene armije. Prenošenje težišta dejstava iz centralnih u istočne oblasti Jugoslavije, a pre svega u širi prostor Beograda, imalo je šire političke i vojne ciljeve. Trebalo je sopstvenim snagama uništiti četnike Draže Mihailovića i snage kvislinga Nedića i tako osporiti bilo kakve kombinacije na Zapadu, a pre svega vlade u izbeglištvu, u pogledu Srbije, a oslobođenjem glavnog grada Jugoslavije uzeti vojne i političke pozicije u svoje ruke i svetu pokazati visok stepen razvoja oru-

Digitized by Google

žanih snaga NOP i njihovu sposobnost da vode i bitke najviših strateških razmera.

Jedinice Crvene armije svojim učešćem, a pre svega angažovanjem tehnike, dale su značajnu pomoć i doprinos Prvoj armijskoj grupi i NOVJ u celini. To se odnosi, pre svega, na angažovanje avijacije, tenkova i artiljerije većih kalibara. Međutim, to ne znači da jedinice NOVJ i bez ove značajne savezničke pomoći, koju izuzetno cenimo, ne bi i same oslobodile Beograd, verovatno uz znatno veće napore i žrtve. Učešće dveju savezničkih armija koje je čitavog rata povezivala zajednička borba za oslobođenje, borba protiv istog i zajedničkog neprijatelja, daje joj posebne karakteristike i na međunarodnom planu. Bitka se odvijala prvo za ovladavanje prilazima Beogradu, a potom, od 14. do 20. oktobra, za neposredno oslobađanje grada.

U neposrednim borbama za oslobođenje grada značajnu su ulogu odigrale organizovane grupe otpora u gradu, koje su brojale oko 2.000 ljudi, sa ili bez oružja. Tako su se organizovani građani pridruživali jedinicama NOVJ i Crvene armije u zauzimanju pojedinih objekata, u otkrivanju neprijateljskih grupa u pojedinim zgradama, u sprečavanju neprijatelja da poruši objekte od vitalnog značaja, u prihvatanju ranjenikâ, u pripremanju i doturu hrane i municije borcima i jedinicama. Opšte raspoloženje naroda slivalo se s borbom jedinica za oslobođenje glavnog grada, pri čemu se nikada ne može zaboraviti neposredni doprinos građana na spasavanju PTT Centra, vodovoda, električne centrale, a osobito mosta na Savi.

Pokušaj Nemaca da prodorom svoje grupacije od Smedereva ka Beogradu izvrše napad na jedinice koje su vodile borbe za oslobođenje Beograda završio se neuspehom. Ta je nemačka grupacija ispod Avale doživela potpuni slom, posle čega je prestao i poslednji otpor i 20. oktobra Beograd je oslobođen. Shvatajući značaj bitke za Beograd, Vrhovni komandant je pri povratku iz Sovjetskog Saveza, iz Bele Crkve i Vršca, lično usmeravao Prvu armijsku grupu i sovjetske jedinice u dogovoru s maršalom Tolbuhinom, sve do oslobođenja grada. Tako je komandant Prve armijske grupe 20. oktobra uveče depešom obavestio Vrhovnog komandanta da su njegove i sovjetske jedinice oslobodile Beograd, glavni grad Jugoslavije.

Bitka za oslobođenje Beograda, po angažovanju snaga, po rezultatima i po opštem značaju — oslobođenje glavnog grada sopstvenim snagama — ima strategijski značaj s najvišim dometom i uticajem na dalje vođenje rata, na međunarodnu afirmaciju čitavog pokreta i na dalje nastavljanje konsolidacije tekovina revolucije na osnovama odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Tako su jedinice NOVJ, skoro sedam meseci pre konačnog oslobođenja zemlje i završetka rata u Evropi, oslobodile glavni grad Jugoslavije i spajanjem s jedinicama Crvene armije na istoku, kao i sa zapadnim saveznicima na Jadranu, zauzele deo strategijskog obruča u sklopu rasporeda savezničkih armija oko nemačke oru-

Digitized by Google

žane sile, koji će uspešno držati kao samostalni deo ratišta sve do potpunog uništenja neprijatelja i oslobođenja celokupne etničke teritorije Jugoslavije.

Bitka za oslobođenje Niša može se dovesti u prisnu vezu s bitkom za oslobođenje Beograda, pošto obadve predstavljaju vrhunac svih napada 17 divizija NOVJ za oslobođenje Srbije, što je ne samo iz vojnih, nego i iz političkih razloga u datoj situaciji bilo i najvažnije. Bitke za Niš i Beograd jesu vrhunac tih napora i rešenosti Vrhovnog komandanta i rukovodstva NOP da, pre svega sopstvenim snagama, oslobode zemlju, pri čemu je dobrodošla i bilo čija dobronamerna pomoć. U tom kontekstu treba posmatrati učešće sovjetskih i bugarskih jedinica za oslobođenje dela Srbije, a posebno Beograda i Niša, kao dve izuzetno značajne i u strategijskim razmerama povezane bitke.

Oslobođenjem Niša jedinice 13. korpusa su presekle najznačajniju balkansku magistralu koja vodi dolinom Morave i Vardara i time je sprečena mogućnost izvlačenja vrlo jakih nemačkih snaga od 350.000 ljudi, koje su se povlačile sa juga Balkana preko Srbije. Time je istovremeno osigurano izvođenje bitke za Beograd, jer je ona bila zaštićena sa juga odakle su Nemci i očekivali pomoć. Propale su nemačke namere da izvuku snage na sever, a pre svega njihovo angažovanje u Panonskoj niziji u budimpeštanskoj operaciji. Oslobođenjem Niša od strane 13. korpusa NOVJ, uz sadejstvo dela bugarskih snaga i uz podršku sovjetske avijacije, nemačka balkanska grupacija nabačena preko Sandžaka borila se za sopstveni spas. U to vreme to je na strategijskom planu najveći mogući doprinos NOVJ savezničkoj stvari, a pre svega Trećem ukrajinskom frontu u operacijama u Mađarskoj.

Naročito veliki broj bitaka izvodila je NOVJ i Jugoslovenska armija u završnoj etapi narodnooslobodilačkog rata, sve do konačnog oslobođenja zemlje. Među poznatijim bitkama su kninska, mostarska, sarajevska, sremska, ličko-primorska, riječko-tršćanska i druge. Svaka od tih bitaka predstavljala je pobedu od šireg vojnog i političkog značaja za jedan kraj ili za širu oblast, u realizaciji ratnih ciljeva. Te bitke bilo da su operativnog, operativno-strategijskog ili strategijskog značaja imaju posebnu ulogu za konačni rasplet događaja, ali mi u ovom radu nećemo vršiti njihovu širu analizu. Ove poslednje bitke su po angažovanju snaga, po obimu i sveobuhvatnosti bile veće od onih ranijih, što je pokazivalo stepen razvoja, izgrađenosti i opremljenosti oružanih snaga revolucije kao savremene armije.

•

Sve bitke, bojeve i vojne operacije u narodnooslobodilačkom ratu treba posmatrati kao nezamenljivo sredstvo u kontekstu ostvarivanja ratno-revolucionarnih ciljeva u celini. Ono što oslo-

Digitized by Google

bodilačkoj borbi naroda Jugoslavije daje sve dimenzije i obeležja rata u najširem smislu jeste oružana borba, a bitke su bile najviši organizovani oblik izvođenja borbenih dejstava. Sve bitke, bez obzira na konkretan rezultat svake ponaosob, imale su ne samo vojne, nego i šire političke posledice na određenom prostoru ili u određenoj etapi rata. Prema tome, bitke i bojevi, kao najviši oblici vođenja oružane borbe od početka oružanog ustanka do potpunog oslobođenja zemlje, dajući oslobodilačkoj borbi sve dimenzije opštenarodnog rata po ciljevima, oblicima i načinu izražavanja, što je daleko od poznatih oblika borbe i otpora znatno manjih dimenzija. Ono što je za NOR i revoluciju bilo karakteristično to je da su oružane snage od početka do kraja rata svojom borbom krčile put ostvarivanju ciljeva političke i revolucionarne strategije KPJ, a najširi oblik angažovanja oružanih snaga ispoljavao se u borbama, bojevima i bitkama koje su vođene. Svaka bitka imala je ne samo vojne, nego i šire, političke ciljeve i zato su partijska i politička rukovodstva bila neposredno angažovana na okupljanju svih raspoloživih snaga u velikim bitkama i bojevima.

Upravo na osnovu iskustava iz NOR-a i u koncepciji i doktrini opštenarodne odbrane u prvi plan je istaknuta oružana borba kao najznačajniji činilac suprotstavljanja agresoru. Kroz bitke i bojeve u NOR-u izražene su i sve vrednosti nekih savremenih i ustavnih opredeljenja kao što su: oslonac na sopstvene snage, nepriznavanje kapitulacije, nepriznavanje bezizlaznih situacija itd. To su sve maksime koje su proverene u praksi u toku NOR-a. Isticanje oružane borbe u prvi plan nije nikakav primat vojnog faktora i oružanih snaga, koje su nosilac borbe, nego isto tako i najveća obaveza i istorijska odgovornost kako u narodnooslobodilačkom ratu tako i u realizaciji sistema odbrane.

Skoro svakog meseca u toku okupacije na jugoslovenskom ratištu izvođena je prosečno po jedna veća bitka, što oslobodilačkoj borbi daje sve dimenzije opštenarodnog rata. Međutim, pored naznačenih i drugih (preko 45) većih bitaka, oružana borba u različitim razmerama izražavala se kroz svakodnevne akcije, borbe i bojeve u svim krajevima zemlje, što je oslobodilačkom pokretu u celini dalo opštenarodni i revolucionarni karakter. Kroz oružanu borbu, kroz bitke i bojeve izražavana je vojna snaga pokreta, ali je kroz njih krčen i put ostvarivanju političkih i revolucionarnih ciljeva rata i političkih koncepcija KPJ u ostvarivanju njenih progresivnih ciljeva.

Digitized by Google

Peko Dapčević

Manevar — osnova Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu*

»U našoj narodnoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi, već i u defanzivi.«

Tito

Narodnooslobodilački i revolucionarni ratovi su najdinamičniji vidovi ratova koji su vođeni tokom istorije. U takve ratove, sa svim svojim osobenostima, spada i naš rat 1941—1945. godine.

Posmatrano istorijski, reklo bi se da u toj konstataciji nema ničeg osobitog, ničeg što se po sebi unaprijed ne može pretpostaviti ili razumjeti. U svojoj biti narodnooslobodilački rat je tijesni spoj oslobodilačke i revolucionarne borbe koje imaju, osim oslobodilačke, i društvenu pretpostavku — dakle, on je samosvojan (izravan) revolucionarni rat. Revolucija je (imanentan dinamizam) u najraznovrsnijem pokretanju masa, pa je dinamika sama po sebi, a oružana borba kao sredstvo i sadržaj revolucionarnih promjena — prvorazredni stvaralački čin. Stoga navedena tvrdnja da je narodnooslobodilački rat bio najdinamičniji rat zvuči uobičajeno, tim prije što je vođen u toku drugog svjetskog rata, kao njegovog najšireg konteksta, koji je, takođe, najdina-

* Ovaj rad je objavljen u vanrednom broju časopisa »Vojno delo« za mesec maj 1980. godine.

Digitized by Google

mičniji rat u istoriji. Ali način na koji je ta dinamičnost ostvarivana u sklopu stvaralačkog duha Titove strategije, u kojoj su se prožimale mnoge naše osobenosti, zaslužuje punu naučnoteorijsku pažnju da bismo o tome ostavili pouzdana svjedočanstva za budućnost, a naša iskustva uopštili sa stanovišta obogaćivanja marksističke revolucionarne vojne misli uopšte, a posebno naše savremene strategije oružane borbe.

Ovih nekoliko uvodnih napomena omogućavaju da utvrdimo da su manevar, pokretljivost i dinamičnost bitne odrednice Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu, koja kao ideja vodilja snažno osvetljava osnovne stavove naše savremene strategijske misli — osnovna opredjeljenja naše savremene ratne vještine. Na osnovama takve strategije u decenijama poslijeratne izgradnje naših oružanih snaga napajaju se cijele generacije mladih starješina ofanzivnim duhom, koji nikada nije bio usmjeren ka agresiji i nadmenosti, već je njegovan kao ofanzivnost u službi odbrane sopstvene slobode, nezavisnosti, cjelovitosti zemlje i njenog sopstvenog puta.

Da bih navedenu tezu obrazložio i makar djelimično približio odgovoru na suštinsko pitanje koje naslov ove teme podrazumijeva, a koje je koliko težišno toliko i složeno i višeznačno, treba odgovoriti na tri pitanja: (1) koji su osnovni ciljevi za račun čijih ostvarenja je preduziman manevar u Titovoj strategiji; (2) koje su osnovne snage koje su taj manevar izvodile; i (3) koji su osnovni postupci u sklopu kojih se manevar u narodnooslobodilačkom — revolucionarnom ratu ostvario. Manevar je, dakako, najtješnji spoj sva tri pitanja naznačenog smjera razmišljanja, te njegovu suštinu i nije moguće razumjeti ako se nema u vidu da sva tri elementa u sebi moraju nositi pečat zbijene (dijalektičke) cjeline.

Kada razmišljam o ovim pitanjima i na njih pokušavam odgovoriti, kad sa ovog vremenskog odstojanja sudim o bitnim odrednicama naše strategije, stalno imam na umu činjenicu da smo u njenom okrilju i mi sami kao pokret, kao starješine u oružanim snagama revolucionarnog rata, stasali. Tito nas je vizionarski predvodio idejama svoje strategije (političke, vojne i revolucionarne) i svojom ličnošću, neposrednim vezama i upozorenjima ispravljao katkada naše zablude, a sokolio i onda kada za uspjeh nije bilo mnogo izgleda. Istrajali smo tada, tamo i u tome kada, gdje i u čemu se može istrajati samo revolucionarnim zanosom koji na čelu ima takvu ličnost koja ne priznaje bezizlaznost i poraz. Činilo nam se normalnim da Tito korača iz pobjede u pobjedu, a da ga mi u tome slijedimo, na putu koji je svagda i prije svih nas jasno vidio.

Ovim napisom obraćam se strategiji čovjeka čijoj se vidovitosti vojskovođe nikada nijesmo prestali diviti i čije nas djelo uvijek iznova izaziva — pitajući se jesmo li se teorijom (i naukom), prvenstveno vojnom, u dovoljnoj mjeri odužili domašajima toga djela. Nijesmo, naravno, u cjelini, niti u svim njegovim raznovrsnim pogledima i bogatim sadržajima. Stoga je svaki novi

Digitized by Google

pokušaj, makar se ostalo samo na tome, korak na putu ispunjenja duga prema Titu, njegovoj velikoj sintezi, prema našim dostignućima u revolucionarnom ratu, našoj novijoj istoriji — što sve skupa na izrazit način Tito oličava. Ako autor u ovakvom kontekstu vidi svoj zadatak, onda napis ne mora biti strogo analitičan, ne mora se kretati isključivo u krugu indikativnih sudova, ne mora svaki svoj iskaz podvrgavati najstrožem naučnom postupku. Trenutak je takav, a i djelo i ličnost o kojoj je riječ, da se ponešto emotivnog može dopustiti i u glasilu koje ima naučnoteorijske zahtjeve (ambicije), jer ne vjerujem da danas, pod ovim našim nebom, postoji čovjek koji nije krajnje zanesen kada je riječ o Titu. Mi koji smo imali tu sreću da neposredno izvršavamo njegova naređenja, koji smo njegovu strategiju svojim djelovanjem, djelovanjem svojih saradnika i jedinica pretakali u pobjede na bojnom polju, na to pogotovo imamo pravo.

Osnovni ciljevi manevra u Titovoj strategiji narodnooslobodilačkog rata

Prije izričitog obraćanja Titovoj strategiji i odgovora na pitanje o ciljevima manevra u njoj ukratko ću izložiti dvije, u dosadašnjoj teoriji važeće, odrednice značenja pojma manevar i Titovo poimanje te strategijske kategorije.

1) U klasičnoj vojnoj teoriji, a djelimično i u savremenoj, susreće se uopšteno značenje pojma manevar, koje podrazumijeva pokret, prebacivanje, premještanje oružanih snaga i njihovih djelova sa jednog ratišta na drugo, sa jednog vojišta i pravca — prostora na drugi itd. U osnovi tog značenja leži pokret kao glavna odrednica manevra.

2) Dobar dio savremene vojne teorije, naročito one na Zapadu — što je najpotpunije i najjasnije izrazio Bofor u svojim djelima — pod pojmom manevar uglavnom podrazumijeva odnosnu ideju o strategijskoj upotrebi oružanih snaga i način vođenja rata u cjelini. Pri tom se, naravno, misli na strategijski manevar. Osnovna odrednica takvog poimanja strategijskog manevra jeste, dakle, preovlađujuća ideja vođenja rata, ako pod idejom podrazumijevamo ono što na strogo sažet način izražava suštinu plana upotrebe oružanih snaga u oružanoj borbi.

Titovo poimanje manevra ne spada ni u jednu od tih krajnosti. Ono na jednom višem, krajnje sažetom nivou, obuhvata oba navedena značenja, ali unosi i sve ono što je za jednu revolucionarnu strategiju, koja je jedinstvo političke i vojne strategije, novo i osobeno (originalno) u pogledu snaga, sredstava, ciljeva i načina (metoda) oružane borbe. Dakle, Titu, a shodno tome i nama, njegovim komandantima, manevar je u isto vrijeme i pokret snaga radi zauzimanja povoljnog operativno-strategijskog položaja, grupisanja ili pregrupisavanja snaga s ciljem

Digitized by Google

ostvarenja nadmoći na određenom pravcu ili prostoru, i rješenje najbitnijih pitanja strategijske upotrebe oružanih snaga u službi (funkciji) vojne i političke strategije.

Tako dolazimo do pitanja izvorišta, što su, za Tita, bili: oslobodilački ratovi (koje je predsjednik Srpske akademije nauka, Jovan Cvijić jednom prilikom nazvao i revolucionarnim ratovima) i bune naših naroda u prošlosti, Pariska komuna, Veliki oktobar, kineski revolucionarni rat, španski građanski rat i svi oslobodilački i revolucionarni ratovi vođeni do početka našeg narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata. U taj sklop Tito i stavlja pojam tradicije kao moralno nadahnjujućeg činioca i u toku rata mu se stalno vraća. Naravno, i naše revolucionarno iskustvo u borbi s domaćom buržoazijom: taktika i strategija naše partije, koja je pod njegovim rukovodstvom izgrađena, bili su neposredna osnova — njeno produženje u novonastalim okolnostima okupacije i naše smjele odluke da pođemo u odlučnu borbu da bismo to stanje likvidirali, izvojevali nezavisnost zemlje i obezbijedili društveni preobražaj.

Kako je već nekoliko godina prije rata u osnovu naše sveukupne revolucionarne strategije stavljeno nacionalno (kao i klasno) pitanje, logično je da je to presudno opredjeljivalo našu strategiju u toku čitavog revolucionarnog rata, bogateći je raznovrsnim postupcima i manevrima, a oslobađajući je pogubne krutosti. Sve je to moralo dati, i dalo je, pečat sveukupnoj strategiji narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata, našem revolucionarnom preobražaju i našem konačnom istorijskom opredjeljenju.

Osnovni ciljevi kojima je bio određen manevar u strategiji narodnooslobodilačkog rata, za račun čijeg ostvarenja se i preduzimao, mogli bi se izraziti ovim sadržajima (formulacijama):

a) *Manevrom izbjeći odlučujuću bitku.* — Sa čisto vojnog aspekta posmatrano, ovaj cilj je bio primaran u onoj fazi našeg revolucionarnog rata koji smo, bez sumnje, vodili nešto (relativno) slabijim oružanim snagama, dakle, onda kada je u vojničkom pogledu (organizovanošću i opremljenošću jedinica) neprijatelj bio nadmoćniji. To je period kada smo manevrom snaga i manevrisanjem na užem prostoru ratišta izbjegavali odlučujuće sudare sa jačim snagama neprijatelja.

b) *Manevrom stvarati nadmoćnost na izabranim pravcima i prostorima.* — Takav cilj u sveukupnoj strategiji bio je naša ideja vodilja skoro sve vrijeme trajanja rata, a dolazilo je do izražaja naročito u Titovim odlukama u onom razdoblju rata kada smo na širem planu počeli formirati krupne vojne sastave: brigade, divizije i korpuse. To je istodobno i vrijeme u kome nijesmo mogli unaprijed i u svakoj prilici osigurati nadmoćnost na svakom dijelu ratišta. Ta vrsta manevra i manevrisanja bila je u funkciji grupisanja snaga, prvenstveno njihovog pregrupisavanja. No, u takvoj našoj strategiji nema (striktno klasičnog) postrojavanja (grupisanja), pa ni (šablonskog) klasičnog prestroja-

Digitized by Google

vanja (pregrupisavanja), već je sve to u stalnom, živom previranju i nadmetanju s neprijateljem.

c) *Manevrom snaga doprinositi razvoju pokreta, razvoju oružane borbe u cjelini, sve većem (masovnijem) uključivanju stanovništva u pokret.* — Svaki manevar, pored svojih osnovnih ciljeva, doprinosi i ostvarenju tog cilja. To je tim prije izraženo u jednoj revolucionarnoj strategiji, koja čini uski spoj (sintezu) vojne i političke strategije, u kojoj se, kao vladajući, međusobno smenjuju politički i vojni ciljevi. Ipak, u Titovoj sveukupnoj strategiji u narodnooslobodilačkom ratu moguće je prepoznati neke manevre i manevrisanja snagama u čijim je osnovama bilo prevashodno ostvarivanje revolucionarnih i političkih ciljeva. Suštinu ne mijenja to što su se s političkim poklapali i vojni ciljevi, jer su jedni drugima krčili puteve. U tu grupu manevara moguće je ubrojiti manevar grupe brigada u Bosanskoj krajini, manevar u Srbiji, manevar 4. armije i slovenačkih korpusa u završnim operacijama itd. Svi primjeri koje navodim nijesu »čisti«, jer u revolucionarnoj strategiji nema i ne može biti ni čisto vojnih, ni čisto političkih pitanja — oni idu ruku pod ruku. Zato dati primjeri imaju ulogu ilustrovanja stavova, a ne njihovog isključivog obrazlaganja.

d) *Manevrom stvarati i stvoriti uslove za konačno oslobođenje zemlje.* — To nije poseban cilj koji se može omeđiti nekim događajem, vremenom, etapom. On je izričito prisutan u svakoj zamisli Titove strategije, od početka rata do konačnog oslobođenja. Ali, izričitost njegovog postavljanja kao operativnog, etapnog cilja, uslijedila je tek kada su za njegovo ostvarivanje stvorene osnovne pretpostavke kod neprijatelja i kod naših oružanih snaga i našeg revolucionarnog pokreta. Ovdje ga posebno ističem zato što su za njegovo ostvarivanje upotrebljavane savremeno organizovane snage (armije) i posebno za to odabrani postupci manevrisanja.

U kakvim su se složenim uslovima odvijala naša cjelokupna borbena dejstva i svi naši manevri, neka ilustruje odnos neprijateljskih i naših snaga po godinama rata. A on je izgledao ovako: krajem 1941. godine 7,2:1; 1942 — 4,5:1; 1943 — 3,2:1; 1944 — 1,9:1 u korist neprijatelja, a tek u 1945. godini 1:1,4 u našu korist.[1]

Osnovne snage koje su izvodile manevar

Na taktičkom planu čitav narodnooslobodilački rat bio je stalno manevrisanje snagama i sredstvima s ciljem da se preuzme i održi inicijativa na bojištu, da se doprinese stalnom jačanju pokreta, njegovom rasprostranjivanju i uključivanju u borbu sve većeg broja narodnih boraca — izvora novih brigada i divizija.

[1] Podaci Vojnoistorijskog instituta, Beograd.

Digitized by Google

S tog gledišta može se reći da su manevar izvodile ukupne oružane snage, cjelokupni revolucionarni pokret koji je u sebe, pored oruržanih snaga, uključivao i najšire snage naroda, koje su učestvovale u oružanoj borbi u najraznovrsnijim oblicima borbe i otpora. No, kako se ovom temom težišno razmatra manevar oružanih snaga na strategijskom nivou, neophodno je izdvojiti i protumačiti (analizirati) uglavnom dvije vrste snaga koje su manevar ovoga značenja ostvarile.

a) *Manevar ukupnim snagama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije na prostoru cjelokupnog ratišta.* — Ovaj manevar predstavlja naš, svojevrstan, oblik strategijskog manevra. Njegova svojevrsnost i izvornost ogledaju se u tome što tu nije riječ o posebno organizovanim snagama pomoću kojih se, kao odlučujućim sredstvom strategije, utiče na tok i na ishod oružane borbe — rata u cjelini, ili neke njegove etape, kako se inače poima manevar na strategijskom planu — kao manevar strategijskim grupacijama. Štaviše, tu se ne radi isključivo o oružanim snagama i njihovim djelovima, već o svojevrsnom (širokom, specifičnom) spoju vojske i naroda, spoju vojske i naših novih — izvornih oblika masovnog političkog organizovanja širokih slojeva naroda. Na primjeru naše strategije u narodnooslobodilačkom — revolucionarnom ratu, a u tom sklopu i na primjeru manevra u Titovoj strategiji, pokazuje se da živu stvarnost nije moguće jednoznačno strpati u već postojeće sheme i kategorije. Naime, od kada se zna za strategiju kao djelatnost usmjeravanja i vođenja rata u cjelini pod strategijskim manevrom se podrazumijeva manevar i upotreba onih djelova oružanih snaga koje, kao neposredno povezane sa strategijskom komandom — rukovodstvom, imaju mjesto (rang) i ulogu strategijskog sredstva za ispoljavanje i promjenu težišta i za odlučujući uticaj na tok ratnih djejstava.

Titova strategija je naglašeno izvorna (antišablon), pa je shodno tome i manevar morao u sebi sadržavati ono što je u njoj svojevrsno i naše. Kada još nisu postojale posebno organizovane strategijske snage, jer za to nije bilo uslova, njihovu ulogu su poprimili oružani, široko rasprostranjeni sastavi narodne vojske i različiti oblici uključivanja naroda u borbu u sklopu cjelokupnog ratišta. Osnovni cilj manevra tim snagama bio je da se, u uslovima nepovoljnog odnosa snaga, razvlače i iznuravaju neprijateljeve snage, da se na taj način održi strategijska inicijativa, to jest sloboda djelovanja, i da se tako obezbijede uslovi da se pokret i oružana borba dalje razvijaju i organizaciono učvršćuju. U tom sklopu (kontekstu) odnosno geslo Titove doktrine bilo je da inicijativa stalno jača, da oružana borba prerasta u masovni oružani otpor na cjelokupnom ratištu, da uvjerenje naroda u uspješnost te borbe raste, da vjera u sopstvene snage stalno jača. To je moguće ostvariti samo onda kada su uspjesi na bojnom polju očiti i kada se istovremeno ispunjavaju i sve ostale nužne pretpostavke istinske i sve dinamičnije revolucionarne strategije.

Digitized by Google

Oblik manevra, koji u najopštijem smislu možemo nazvati manevrom iznuravanja, manje je bio izražen pokretom kao glavnom odrednicom, jer se radilo o dejstvima koja nisu prelazila područne (oblasne) okvire, a više pravovremenim i umješnim usmjeravanjem djejstva manjih sastava na one težišne zadatke čijim se ukupnim ostvarenjem doprinosilo obezbjeđenju strategijskih ciljeva. Taj oblik manevra ostaće izvorište svih drugih oblika manevra koji su primjenjivani u kasnijim fazama rata.

b) *Manevar operativnim grupama i operativno-strategijskim grupacijama Vrhovnog štaba.* — Od prvih dana rata Tito se odlučno orijentisao na ukrupnjavanje snaga, što je, prirodno, bio postupan proces. To nije zavisilo samo od Tita kao vrhovnog komandanta i ideologa naše borbe i revolucionarnog preobražaja, već prvenstveno od uslovâ i odnosâ snaga na našem ratištu, ali se ne smije prenebreći ni to da je sve to bilo povezano i s odnosom snaga na drugim ratištima. Međutim, u pogledu osnovne usmjerenosti takve strategije nije nikada bilo nagađanja: samo se krupnim sastavima mogu nanositi odlučujući porazi protivniku. A odlučujući porazi protivnika neophodan su uslov da sopstvenu slobodu ostvarimo kao sopstveno djelo i da nam jedino to osigurava potpunu nezavisnost u izboru sopstvenog puta revolucionarnog preobražaja društva. Ta usmjerenost jasno se uočava iz sadržaja (konteksta) cjeline Titovog djela i njegove strategije, koju je on na djelu potvrdio i stalno isticao u analizama narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata.

Čim su se stekli uslovi da se može ići u konačni obračun s okupatorom i snagama kontrarevolucije, oličenim u raznim kvislinškim formacijama, Tito je donio odluku da formira najprije proleterske i udarne brigade, a kasnije divizije, korpuse i armije, jednom riječju, stajaću (regularnu) vojsku, koja će biti sposobna da se nosi s jačom regularnom vojskom okupatorâ i kvislingâ.

Kada je stvorena Operativna grupa Vrhovnog štaba i druge operativne grupe i operativno-strategijske grupacije, u punoj svjetlosti se ispoljilo Titovo poimanje strategijskog manevra. Tada on već ima u svojim rukama neposredni manevarski činilac (elemenat) vezan za najviši stepen rukovođenja i komandovanja oružanim snagama — moćno sredstvo strategije, kojim bitno utiče na tok i ishod oružane borbe na pojedinim djelovima ratišta i u pojedinim fazama rata. Štaviše, manevrom tih prvih strategijskih cjelina najvišeg stupnja prenosi težište sa jednog dijela ratišta na drugi, bitno mijenja odnos snaga na štetu okupatora, određuje glavnog i sporednog protivnika, bira sredstva strategije za ostvarivanje ciljeva oružane borbe, bira način upotrebe oružanih snaga itd. Dakle, pomoću tih snaga rješava ona krupna pitanja kojima se inače strategija bavi.

U skladu s tim sastavima naš Vrhovni komandant, zajedno sa višim starješinama, stvara našu izvornu taktiku i strategiju i u hodu borbenih djejstava osmišljava i provodi metod cjelokupnih borbenih zahvata narodnooslobodilačkog revolucionarnog rata.

Digitized by Google

Način ostvarivanja manevra u strategiji našeg Vrhovnog komandanta u narodnooslobodilačkom — revolucionarnom ratu

Način ostvarivanja manevra u Titovoj strategiji u tijesnoj je vezi sa ukupnom zamisli i težnjama strategijske upotrebe oružanih snaga na ratištu. Mada svako uopštavanje prijeti da se pretvori u uprošćavanje, čini mi se da se cjelokupno manevrisanje naših oružanih snaga u NOR-u može svrstati u tri vrste:

a) *Manevar po unutrašnjim pravcima.* — Teorijski posmatrano, ovaj oblik manevra — manevrisanje snagama — ne predstavlja naročitu (potpunu) novost. On se susreće još od Napoleonovog vremena. Ali, tek u revolucionarnom ratu kakav je bio i naš narodnooslobodilački rat ovaj manevar protiv nadmoćnijeg neprijatelja dolazi do potpunog izražaja. Razlozi za to su mnogobrojni, a ovdje ističem samo neke.

Prvo, gotovo cjelokupne snage Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u većem dijelu rata, nalazile su se u strategijskom okruženju, pa je bilo logično da je neprijatelj uporno nastojao da to strategijsko okruženje pretvori u taktičko. Njegove takozvane ofanzive[2] trebalo je da se pretvaraju u taktička okruženja s ciljem da se glavnina Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije primora da prihvati odlučujuću bitku u, za nas, nepovoljnim operativno-taktičkim uslovima. Privlačenje i razvoj snaga neprijatelj je mogao izvršiti po spoljnim operativnim pravcima, jer je za to imao na raspolaganju tehniku i prethodno razvijene snage na određenim vojištima i pravcima povoljnim za borbenu kontrolu teritorije. Takav operativno-strategijski položaj snaga neprijatelja na ratištu davao mu je mogućnost da bira vrijeme i prostor na kome će ostvariti operativno, a zatim i taktičko okruženje.

Drugo, jedini način da se uspješno (efikasno) suprotstavi takvom planu neprijatelja bio je manevar po unutrašnjim pravcima na operacijskom prostoru, kombinovan s masovnim bojevima i borbama na spoljnim pravcima. Naime, zahvaljujući stalnom prisustvu naših snaga na cjelokupnom ratištu, kao i obavještajno-izviđačkoj djelatnosti najšire shvaćenih snaga narodnooslobodilačkog pokreta, osobito onih koje su se nalazile na pravcima i prostorima nastupanja neprijateljevih kolona, čime je kompromitovano njegovo grupisanje za okruženje i slabljena mu napadna moć, dosta brzo su otkrivane namjere neprijatelja te smo ih mogli blagovremeno osujetiti odgovarajućim protivmjerama — opštom ofanzivom svih slobodnih snaga na cjelokupnom ratištu.

---

[2] U našoj istoriografiji se odomaćio pojam »ofanzive« za ona dejstva koja je neprijatelj preduzimao radi okruženja i uništenja glavnine naših oružanih snaga. Takav naziv je potpuno neadekvatan. Prije bi se reklo da se tu radi o neprijateljevim protivudarima kao reakciji na našu stalnu inicijativu i ofanzivu.

Digitized by Google

Pravovremeno izvlačenje snaga ispod udara neprijatelja manevrom po unutrašnjim pravcima preduzimano je brzim pregrupisavanjem snaga, nastupnim dejstvima na drugom, neočekivanom pravcu; ostvarivana je nadmoćnost na određenom prostoru i pravcu, energičnim dejstvom razbijan je neprijatelj i stvarani uslovi za proboj iz okruženja, upad u slobodni operativni prostor i razvijanje novih nastupajućih dejstava u sklopu opštih planova razvoja narodnooslobodilačkog rata na pravcima, na kojima je bilo najviše uslova za odmor, oporavak i popunu jedinica.

Najizrazitiji primjer takvog manevra je bitka na Neretvi, u kojoj se nekoliko puta mijenjao pravac našeg nastupanja. Najprije je to bio iznenadni i silovit udar po italijanskim snagama u dolini Neretve i njihovo potpuno razbijanje. Odmah poslije toga je uslijedio protivudar kod Gornjeg Vakufa i, najzad, prijelaz preko Neretve kod Jablanice, razbijanje četnika i prodor u Hercegovinu i Crnu Goru.

Sposobnost naših snaga da brzo izmanevrišu neprijateljeve glavne udare bila je za neprijatelja neshvatljiva. Bez bojazni da se pogriješi, može se tvrditi da je, pored ostalog, i to bio jedan od odlučujućih činilaca naše konačne pobjede nad neprijateljem. Biti u suštini neuhvatljiv za neprijatelja kada on misli da smo okruženi, to zapravo može samo revolucionarna narodna vojska, vođena tako originalnom strategijom kakva je bila Titova strategija.

b) *Marš-manevri ili pohodi operativnih grupacija.* — Ovaj način manevrisanja u našoj — Titovoj strategiji bio je vrlo čest. Bio je to, u suštini, manevar grupama brigada (prodor u istočnu Bosnu, prodor u Bosansku krajinu), grupama divizija i korpusa (prodor preko Drine i u južnu Srbiju), manevar 4. armije u završnim operacijama duž primorskog pojasa, zauzimanje Trsta, manevar slovenačkih korpusa pri kraju rata itd. Mada se radi o pokretanju operativnih i operativno-strategijskih sastava (iako, mjereno klasičnim mjerilima, te snage nijesu dostizale taj nivo), po načinu ostvarivanja, po snagama, ti se manevri međusobno razlikuju. Dok je prodor Prve proleterske brigade u istočnu Bosnu izvršen prvenstveno s ciljem da se izbije na povoljniji operativni prostor, manevar 4. armije da se izbije u rejon Trsta, a manevar slovenačkih snaga da se pređe granica i savezničke oružane snage spriječe da stupe na našu teritoriju i prihvate predaju snaga Vermahta sa Balkana — dotle su manevri grupom brigada u Bosansku krajinu i grupama divizija u Srbiji imali složen cilj, a izvedeni su i na osoben način. O manevru grupom brigada u Bosansku krajinu Tito u pismu Glavnom štabu partizanskih odreda za Hrvatsku 7. aprila 1942. godine kaže slijedeće:

»Mi smo preduzeli mjere za čišćenje gornje Neretve od ustaških gnijezda kako bismo izbili kod Konjica. Odavde preko Prozora treba osloboditi jedan koridor u predjelu Mrkonjić-Grada i doći u direktnu vezu sa Bosanskom krajinom. Preko Krajine došli smo u vezu sa vama. Dakle, taj naznačeni pravac dobija

Digitized by Google

prvi stepen važnosti za manevrisanje snagama, prebacivanjem iz jednog predjela u drugi. Tako bi se povezale, makar i ne toliko čvrsto oslobođene teritorije Sandžaka, istočne Bosne, Crne Gore, Hercegovine, Krajine i Hrvatske. Dakle, na tome pravcu treba pojačati dejstva svih jedinica.«

Originalnost i smjelost tog manevra i načina njegovog ostvarivanja najbolje pokazuje činjenica da su proleterske brigade — krećući se u dvije kolone, a ostavljajući dvije brigade sa teškim ranjenicima na Zelengori za vezu sa Crnom Gorom i obezbjeđenje pozadine — pod teškim borbama prešle preko 250 km i očistile pojas prosječne širine oko 70 km. Istovremeno su savlađivale teške masive Zelengore, Igmana, Treskavice, Vranice, Ljubišnje i Cincara i zauzele gradove Konjic, Prozor, Duvno, Livno i Gornji Vakuf. Taj manevar je preduzet na prostoru kojim je neprijatelj vladao u vrijeme kada su njegove snage bile u ofanzivi u čitavoj Evropi. Njime su stvorene mogućnosti novih manevara i novih pobjeda i učvršćen ofanzivni duh u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci i u našem narodu. Svojom snagom i značajem on je omogućio stvaranje novih brigada — kasnije i divizija — prelazak na složenije oblike manevra radi stvaranja velikih slobodnih teritorija kao uporišta za nove operacije, bitke i pobjede.

Manevar grupama divizija podignut je na još viši stepen. Rezultat toga bilo je stvaranje jake operativne vojske, sposobne za odlučne okršaje sa neprijateljem i za brzo prenošenje težišta narodnooslobodilačke borbe iz jednog kraja zemlje u drugi. Manevar ove grupe, i uopšte manevar operativnih grupa, obezbjeđivao je ostvarenje osnovne ideje Titove strategije o potpunom preuzimanju strategijske inicijative, o sistematskom razbijanju i uništavanju krupnih neprijateljskih vojnih sastava i kvislinških snaga kao snaga kontrarevolucije, stvarajući tako uslove za konačno oslobođenje zemlje i za ujedinjenje svih naroda i narodnosti u jedinstvenu zbratimljenu zajednicu.

c) *Ubacivanje ili infiltracija u borbeni raspored neprijatelja.* — Premda je ovdje u cjelini riječ o manevru na taktičkom nivou koji je rijetko prelazio te okvire, ističem ga posebno zbog njegove izuzetne važnosti za našu strategiju narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata. Kao pojava ni on nije nov. Čak i u klasičnim doktrinama i strategijama takav način manevrisanja se često susrijeće. U revolucionarnim ratovima je to stalna praksa. U Titovoj strategiji manevar infiltracijom — ubacivanjem bitna je karakteristika naše ratne vještine tokom čitavog narodnooslobodilačkog rata. Može se slobodno reći da je infiltracija — ubacivanje u borbeni raspored neprijatelja postao stalni metod naše taktike, pa i strategije. Na tome je naš Vrhovni komandant izričito insistirao i stalno nas upozoravao da se naša taktika, naša ratna vještina, mora odlikovati izuzetnom ofanzivnošću, upadom u pozadinu neprijatelja i napadom na njegove djelove u pozadini. U tom smislu Tito je govorio:

Digitized by Google

»Ofanzivni duh za vrijeme neprijateljske ofanzive ispoljava se u snažnoj, smjeloj partizanskoj taktici prodora u neprijateljsku pozadinu, u uništavanju ne samo komunikacija, nego i neprijateljskih centara snabdijevanja, njegovih baza koje su za vrijeme neprijateljske ofanzive vojnički oslabljene ili potpuno ispražnjene... U našoj narodnoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi, već i u defanzivi.«

Infiltracija — ubacivanje naročito je dolazilo do izražaja u toku napada na naseljena mjesta. Poznato je da je naseljeno mjesto teško osvajati bez jake artiljerijske vatre kojom se ruše pojedine otporne tačke na putu napada. Narodnooslobodilačka vojska je takva sredstva imala tek pri kraju rata, a napadati se moralo. U tom slučaju artiljerijsku vatru, i uopšte sredstva podrške, nadomještali smo bombaškim i diverzantskim grupama koje su neopaženo upadale u naseljena mjesta, ili u borbeni raspored neprijatelja, i oglašavale se tek početkom napada. Razbijajući njegov sistem unutrašnje odbrane, tim munjevitim dejstvima bitno se doprinosilo ishodu boja u korist naših trupa.

Manevar na suženom prostoru

Cjelokupna oružana borba u narodnooslobodilačkom ratu bila je neprekidan manevar bez zastoja, što mu je dalo izuzetnu pokretljivost, žilavost i životnost. To najbolje pokazuju ovi podaci: mnoge brigade Narodnooslobodilačke vojske prelazile su dnevno i do 20 kilometara, većinom uz borbu. To još očitije potvrđuju podaci o manevrisanju i kretanju 1, 2. i 4. proleterske brigade, pa i drugih jedinica. Tako je, prema nekim proračunima, Prva proleterska brigada u toku rata prešla 20 hiljada, a Druga i Četvrta čak 24 hiljade kilometara.

Podaci jasno pokazuju da su naše brigade po napregnutosti manevrisanja znatno nadmašivale sve prosjeke taktičkih jedinica ostalih učesnika u drugom svjetskom ratu. Ta činjenica je od izuzetnog značaja budući da je manevrisanje snagama u našem narodnooslobodilačkom ratu ostvarivano i u uslovima ograničenog prostora, za razliku od drugih koji su taj prostor uvijek imali u rezervi. Tako, na primjer, za manevar u drugom svjetskom ratu Sovjeti su na istočnom frontu imali ogromno prostorno zaleđe koje im je služilo kao oslonac, prostor za manevar, popunu, obuku, pregrupisavanje snaga, ratnu proizvodnju itd. Ogromno prostranstvo Kine omogućavalo je kineskim revolucionarnim oružanim snagama da za račun povoljnijeg operativnog položaja i izvlačenja snaga ispod udara nadmoćnijih neprijateljevih snaga, bez bojazni od sužavanja operativne osnovice, mogu napuštati prostor i privremeno ga prepuštati protivniku.

U narodnooslobodilačkim — revolucionarnim ratovima poslije drugog svjetskog rata mnogi oslobodilački pokreti imali su prostorno zaleđe na teritoriji susjednih zemalja, kojim su se mogli

Digitized by Google

koristiti za manevar onda kada su bili primorani da nepovoljnim razvojem operativne situacije napuštaju sopstveno ratište. To je slučaj s teritorijom Kine za manevar snaga Fronta nacionalnog oslobođenja Vijetnama, teritorijom Tunisa za manevar snaga alžirskog oslobodilačkog pokreta, Koreje itd.

Mi nismo mogli računati na takve pogodnosti, jer se cjelokupni manevar odvijao isključivo u okviru sopstvenog ratišta, koje je po svojim prostorima, bez sumnje, bilo malo, a sem toga suženo okupacionim i kvislinškim snagama, koje su u pojedinim vremenskim periodima dostizale i do četrdeset divizija. No, uprkos tome, zahvaljujući izvanrednom poznavanju situacije u svakom trenutku, na svakom dijelu ratišta, Tito je uvijek donosio pravovremene odluke i nije dozvoljavao da glavnina oružanih snaga dođe pod udar nadmoćnijih neprijateljskih snaga u nepovoljnim operativnim i drugim uslovima. Uzdajući se u snagu manevra, u sposobnost Narodnooslobodilačke vojske da ga na vrijeme i znalački izvrši, ni mi komandanti, ni naš Vrhovni komandant nijesmo se plašili okruženja, čak smo prekorijevali one koji su u tim okolnostima izražavali bilo kakvu bojazan, uporno ponavljajući da se mi gotovo redovno nalazimo u okruženju.

Povezano neposredno s pitanjem odnosa prema prostoru, u Titovoj strategiji se može, sa stanovišta slobode manevra, postaviti i pitanje odnosa prema oslobođenoj teritoriji. Budući da je manevarski prostor bio cjelokupno naše ratište, a ne samo onaj dio koji je Narodnooslobodilačka vojska oslobodila i očistila od okupatora i domaćih izdajnika, što je dosta ograničeno, manevar nije bio, niti je mogao biti izražen pretežno u pokretu trupa, već je uvijek i na svim razinama bio zbir (sinteza) pokreta, vatre i udara. Drugim riječima, zbog slobode manevra nije bilo nužno po svaku cijenu držati i braniti oslobođenu teritoriju. Tito nas je često lično upozoravao da ne organizujemo krute frontove za odbranu slobodne teritorije, makar ona za nas imala i izuzetan operativni i politički značaj. Uvijek i uporno je isticao da gubitak teritorije za nas i našu revolucionarnu vojsku ne znači presudan gubitak, pošto već u narednim okršajima mi možemo i moramo osvojiti novu i veću teritoriju. To je od svih kadrova postojano tražio, a mi smo se toga držali kao osnovnog principa, jer smo brzo pronikli u sve njegove misli i namjere. Nastojali smo da ne dopustimo da se, za račun bezuslovne odbrane oslobođene teritorije, izlažemo udarima neprijateljskih snaga i trpimo gubitke. Istina je da smo mi u narodnooslobodilačkom ratu vodili i odsudne odbrane, ali samo onda kada nam je to bezuslovno nalagala operativno-strategijska situacija. To je slučaj sa očuvanjem manevra glavnine oružanih snaga, zaštitom ranjenika itd.

Prema tome, možemo konstatovati da je Tito od nas tražio elastičan odnos prema prostoru, što se, kao princip i opredjeljenje, zadržalo i u našoj današnjoj doktrini i strategiji. Kad god se u ratu nismo pridržavali toga načela trpjeli smo velike gubitke i oštru i ubjedljivu Titovu kritiku. Polazeći od takvog sta-

Digitized by Google

va i odnosa prema prostoru, naša strategija je sva u neprekidnoj akciji, pokretu, manevru.

Uloga manevra u strategiji našeg Vrhovnog komandanta dobija značenje najubojitijeg sredstva za rješenje osnovnog problema u dužem ratnom periodu: kako se ubojito suprotstaviti brojčano i tehnički nadmoćnijoj okupatorskoj oružanoj sili i kvislinškim formacijama. Još određenije — kako preoteti inicijativu u uslovima izrazito nepovoljnog odnosa snaga i kako tu inicijativu održati i razvijati, što su osnovni preduslovi slobode djelovanja revolucionarne vojske.

Jedino pravo rješenje bio je oslonac na manevar snagama. No, manevrisati mogu samo one trupe koje posjeduju izvanrednu strategijsku pokretljivost i moralnu čvrstinu, što je bio i ostao jedan od ključnih problema revolucionarnih ratova. Ili, kako manevrisati na ratištu bez osnovnih tehničkih pretpostavki. Znači, trebalo je imati i ostvariti takav vid organizacije oružanih snaga koji će biti u stanju da riješi te krupne strategijske probleme.

Tito se odlučio da mnogobrojnim partizanskim odredima, koji djejstvuju uglavnom na teritorijalnoj osnovi, obezbijedi masovnu oružanu borbu na čitavom ratištu. Ti teritorijalni oružani sastavi uspjeli su da na našem ratištu vežu nesrazmjerno veći dio okupatorske oružane sile i primoraju je da svoje snage troši na borbenu kontrolu teritorije koju, inače, nikada nije mogla potpuno kontrolisati, niti duže zadržati.

Partizanski odredi su primorali neprijatelja da odgovara na naše akcije, čime je on bio bitno u strategijskoj defanzivi. Djelovanjem ove osobenosti Narodnooslobodilačke vojske, koja je bila početni, ali i trajni oblik organizovanja naše oružane sile za sve vrijeme narodnooslobodilačkog rata, stalno smo i sistematski slabili vojnu silu okupatora. Podležući manevru razvlačenja, neprijatelj je gubio dah kada je trebalo da zada odlučujući udarac, čime smo se mi znalački koristili da mu novim manevrom i udarom nanosimo još veće gubitke.

Na drugoj strani, Tito stvara proleterske i udarne brigade, divizije i korpuse kao izrazito manevarsku silu oružanih snaga, kojom ispoljava djejstva tamo gdje je to zahtijevala cjelina oružane borbe. Na manevru i manevrisanju tog dijela oružanih snaga Titova strategija zasniva grupisanje snaga za nanošenje odlučujućih poraza neprijatelju, izražava i prenosi težište oružane borbe i pomoću manevra traži rješenje ostalih strategijskih pitanja. Na taj način u Titovoj strategiji organizacijski i formacijski razvoj oružanih snaga i manevar, naročito onaj strategijskog razmjera, nalaze se u međusobnom dijalektičkom odnosu: ukrupnjavanjem snaga stvaraju se povoljne mogućnosti za složenije — odlučujuće manevre, isto kao što krupni manevri stvaraju povoljne uslove za razvoj novih, krupnijih vojnih sastava, sposobnih da izvode složenije operacije, sve do završnih operacija za oslobođenje zemlje, kojima je na kraju bilo krunisano

Digitized by Google

samosvojno vojno djelo velikog vojskovođe i ostvarena veličanstvena pobjeda — bez ijedne izgubljene bitke.

Ovaj mali esej nije imao izričitih ambicija da svestrano raspravi složenost pitanja manevra u Titovoj, pa prema tome i u opštoj strategiji našeg narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata. Bilo bi nedopustivo (pretjerano) na tako malom prostoru, i u ovoj prilici, postaviti sebi tako krupan zadatak. Osvrt na ovaj važan strategijski domašaj može da baci samo tračak svjetlosti na ogromno Titovo stvaralaštvo, koje je toliko slojevito koliko i izvorno, pa generacijama ostavlja u nasljeđe inspiraciju i obavezu za nove istraživačke poduhvate.

Strategijski manevar će vjerovatno još dugo biti tema koja će izazivati mnoge istraživače, ali jedno je sasvim sigurno — potpuni smisao manevra, kao i svih drugih slojevitih elemenata u Titovoj strategiji, nije moguće valjano razumjeti izvan konteksta cjeline njegove revolucionarne strategije. Naime, Tito je prevashodno vizionar i stvaralac revolucionarnih zahvata. Njegova izuzetno složena ličnost objedinila je u sebi velikog vojskovođu, mudrog političara i državnika, vođu revolucionarnog narodnog pokreta, istaknutog rukovodioca međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta i neospornog vođu pokreta nesvrstanosti. Zbog toga u ovom času osjećamo neizmjernu tugu, ali i ponos što smo bili savremenici i saborci jedne takve, velike vizionarske istorijske ličnosti.[3]

[3] Ovaj esej je napisan neposredno poslije smrti moga komandanta Tita.

Digitized by Google

Dušan Živković

Počeci i razvoj revolucionarne vlasti u Jugoslaviji (1941—1943)

Utemeljena na učenju marksizma-lenjinizma, KPJ je već u svom prvom Programu, usvojenom na Drugom kongresu u Vukovaru juna 1920. godine, kao najvažniji zadatak istakla borbu protiv kapitalističkog društvenog uređenja i sprovođenje socijalne revolucije. »Neophodan uslov za tu socijalnu revoluciju — piše u Vukovarskom programu — jeste diktatura proletarijata, tj. uspostavljanje od strane proletarijata takve političke vlasti koja će mu omogućiti da uništi svaki otpor eksploatatora...«. Taj osnovni, strategijski cilj PKJ nije se menjao sve do njegovog ostvarenja u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Ustanak i stvaranje prvih oslobođenih teritorija postavili su pred Partiju u prvi plan problem: kako rešavati i rešiti osnovno pitanje revolucije — pitanje vlasti? Članstvo Partije, SKOJ-a i najbliži simpatizeri priželjkivali su, a negde i direktno tražili, da se stvara nova, revolucionarna vlast i da se to javno proklamuje pred narodom. Rukovodstvo Partije, koje je u isto vreme bilo i rukovodstvo ustanka, moralo je zato u novonastaloj političkoj situaciji biti veoma obazrivo, jer bi svaki prenagljeni postupak mogao odbiti deo saveznika, izgubiti kolebljive i još više mobilisati pritajene neprijatelje revolucije. U toj veoma delikatnoj situaciji Partija je tražila i pronalazila najbolja rešenja u ci-

Digitized by Google

lju sprovođenja svoje političke strategije. Suprotstaviti se revolucionarnim težnjama svojih najbližih saradnika i saveznika značilo bi otupiti revolucionarnu oštricu najsvesnijih i najodanijih snaga, ali, isto tako, dopustiti neposredno isticanje revolucionarnih parola značilo bi sužavanje političke platforme oslobodilačke borbe i gubljenje potencijalnih saveznika. Trebalo je pronaći najbolja rešenja i odrediti najbolje parole koje će moći okupiti mase, a u isto vreme ne odstupiti od osnovnog cilja revolucije. Parola: borba protiv okupatora, a za nacionalno oslobođenje — koju je istakla Partija neposredno pred ustanak i koja je ostala dominirajuća parola tokom čitavog NOR-a — bila je ona parola koja je predstavljala i političku platformu i osnovnu taktičku liniju KPJ.

Polazeći od Lenjinovog stava da su revolucionarna vojska i revolucionarna vlada dve strane iste medalje, bez kojih je nezamislivo izvođenje revolucije, i koristeći se iskustvom Oktobra — rukovodstvo KPJ je od prvog dana ustanka pitanju vlasti pridavalo prvorazredni značaj. Već u prvim danima oružane borbe na oslobođenim područjima počeli su se stvarati (postavljati ili birati) organi vlasti, koji su po svojoj suštini bili direktno suprotni i okupatorskoj i onoj staroj, kraljevskoj, koju je okupator postavio da vrši vlast u njegovu korist i pod njegovom kontrolom. Ta nova vlast, koja se pod neposrednim rukovodstvom Partije (mada je bilo i spontanih primera gde ju je sam narod, ali opet pod uticajem partijske linije, stvarao) rađala i koju je narod gledao kao svoju, kao vlast koja će štititi njegove interese i koju je on sam stvarao, — bila je u isto vreme i nužnost i revolucionarna obaveza. Njena nužnost se ogledala u njenom svesrdnom prihvatanju od strane onih društvenih snaga koje su bile za borbu protiv okupatora, to jest onih snaga koje nisu želele povratak na staro. Okupatorska vlast, koja je na svakom koraku vršila nasilja i denacionalizaciju, kvislinška vlast koja je takođe služila porobljavanju naroda, kao i vlast koju je zagovarao četnički pokret, a koja je nagoveštavala povratak na staro, — nisu mogle zadovoljiti nove društvene snage koje su se stvarale i narastale u ustanku. U novoj vlasti, koja se stvarala od prvih dana ustanka i dalje kroz čitav period NOR-a, narod je video perspektivu svoje budućnosti. Nova vlast je od svog nastajanja stvarala nove, ljudske odnose, uspostavljala istinsko poverenje i sve se više uvlačila u svest običnog čoveka kao garant ostvarenja njegovih težnji, kao vera u lepšu budućnost. A vera u revoluciju, kao što je govorio Lenjin, jeste već početak revolucije. Za jugoslovensku revoluciju se može reći da je vera narodnih masa u pravednu borbu, koja se vodila pod rukovodstvom Partije, bila garantija pobede, a da su NOO bili jedna od najvažnijih karika preko koje su mase sagledavale nastajanje jedne nove zajednice i novih odnosa, radi čega su i u najtežim trenucima ostajale čvrsto na pozicijama oslobodilačke borbe, na pozicijama stvaranja novog društvenog sistema. »Ni radnici, ni seljaci, ni napredna inteligencija — isticao je Tito —

Digitized by Google

ne bi dobrovoljno išli u borbu, da tamo umiru i podnose najveća stradanja, a da unapred ne znaju da će ta borba donijeti novo, pravednije društveno uređenje.«

Mada Centralni komitet KPJ nije izdao nikakvu zvaničnu direktivu u prvim danima ustanka za stvaranje nove, revolucionarne vlati, članovi ovog najvišeg partijskog foruma, koji su bili raspoređeni gotovo po čitavoj teritoriji Jugoslavije i delovali kao delegati ili instruktori, aktivno su, zajedno sa partijskim komitetima na terenu i komandantima i komesarima partizanskih jedinica, učestvovali u stvaranju prvih narodnooslobodilačkih odbora. Logično je da Centralni komitet KPJ u prvim danima borbe nije mogao izdati tačna uputstva za formiranje novih organa vlasti i odrediti njihove tačne zadatke, jer, s jedne strane, nije bilo dovoljno iskustva (sem teorijskih postavki i iskustva sovjetâ), a s druge, trebalo je već određene smernice sa Majskog savetovanja proveriti na terenu, u revolucionarnoj praksi, na osnovu iskustva do kojeg se dolazilo u više mesta ili pokrajina. Polazeći od svog osnovnog cilja, rukovodstvo Partije budno je pratilo razvoj događaja na terenu, sumiralo iskustva iz partizanske borbe, kao i iz stvaranja prvih organa nove, revolucionarne vlasti, da bi zatim zauzelo jedinstven stav koji je usvojen na Savetovanju u Stolicama.

Posebnu obradu, iz julskih ustaničkih dana, zaslužuje Sreski narodnooslobodilački odbor u Beranama (danas Ivangrad) konstituisan 21. jula 1941. godine na skupštini 217 delegata, predstavnikâ nekoliko opština izabranih demokratskim putem, na kojoj su prvi put u našoj zemlji glasale žene i omladina sa 18 godina starosti. Iz zapisnika koji je vođen na ovoj skupštini može se uspešno rekonstruisati kako tok same skupštine, na kojoj je dolazilo do oštrih replika između komunista i nekih reakcionarno orijentisanih delegata koji su se suprotstavljali stvaranju nove, revolucionarne vlasti, tako i stepen izgrađenosti ovog izabranog odbora koji je imao sve potrebne atribute političke vlasti. Posle iscrpne diskusije i mnogih predloga, Skupština u Beranama je donela sledeće zaključke:

»1. Na oslobođenoj teritoriji ovoga kraja sa današnjim danom prestaju da postoje svi organi vlasti, civilne, sudske i vojne, kako bivši jugoslovenski tako i okupatorski, a cjelokupnu civilnu, sudsku i vojnu vlast preuzima narod;

2. Formira se Narodni odbor oslobođenja, koji će imati cjelokupnu vlast u ovome kraju, a sačinjavat će ga predsjednik, sekretar i 19 članova. U opštinama treba da se izaberu opštinski odbori, a u selima seoski;

3. Narodni odbor oslobođenja preuzeće cjelokupnu državnu imovinu i finansijska sredstva svih nadleštava i banaka i sve upotrijebiti za potrebe narodnog oslobođenja;

Garantuje se obezbjeđenje lične sigurnosti i imovine svim građanima ovog kraja, a koji su obavezni da se odazivaju svim zahtjevima i odlukama Odbora;

Digitized by Google

5. Na oslobođenoj teritoriji isticaće se kao zastava jugoslovenska trobojka.«

Osnivanje i rad Sreskog NOO Berane predstavlja najviši stepen izgradnje nove, revolucionarne vlasti u julu 1941, a njegovim odlukama otvoren je proces postepenog ostvarenja socijalne i nacionalne jednakosti u sklopu nove jugoslovenske zajednice, koja se stvarala kroz oružanu borbu i revoluciju.

Veliki uspesi ustanka u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini, delovima Hrvatske i Slovenije, kao i opšte raspoloženje naroda za oslobodilačku borbu, inspirisalo je i najviše rukovodstvo NOP-a Jugoslavije da već u avgustu 1941. pokrene inicijativu za formiranje jednog centralnog organa vlasti za celu Jugoslaviju, koji bi u isto vreme bio i najviši politički organ NOP-a. Tito je u vezi s tom idejom već 23. avgusta 1941. godine obaveštavao Kominternu: »Mi pripremamo stvaranje Narodnog komiteta oslobođenja u koji će ući poznati predstavnici raznih demokratskih struja, zajedno sa našim ljudima. To će biti neka vrsta narodne centralne vlasti...«. Znači, već tada se razmišljalo (a to bi se i ostvarilo da su se unutarnje i međunarodne prilike povoljno razvijale) o onome što je ostvareno posle više od dve godine oslobodilačke borbe.

Oslobođenjem pojedinih teritorija i rušenjem okupatorske i kvislinške vlasti bilo je nužno stvarati novu, partizansku, narodnooslobodilačku vlast koja će biti sposobna da rešava sva tekuća pitanja i probleme kako naraslih potreba partizanske vojske tako i potreba naroda, izbeglica, pogorelaca i drugih. Od stepena razvoja NOP, od snage i umešnosti partijske organizacije na određenom terenu, od raspoloženja i političke svesti masa zavisio je i stepen razvitka prvih organa vlasti. Tako u nekim predelima, već u julu i avgustu 1941. godine, NOO deluju kao potpuno organizovana vlast sa svim svojstvima političke, administrativne i sudske vlasti, dok su u drugim oni samo pomoćni organi borbe, odreda ili samo odbori narodne pomoći, odnosno Narodnooslobodilačkog fonda. No, i pored toga, ti prvi organi vlasti po svemu su se razlikovali od stare vlasti koja je bila u narodu omražena i kompromitovana kao nasilnička, korupcionaška i nenarodna, kao vlast koja je pomoću policije i žandarma štitila interese bogatih, a do srži eksploatisala i obespravljala sirotinju. U novu vlast, od prvih ustaničkih dana, birani su najpošteniji ljudi u koje je narod imao najviše poverenja, ljudi iz njihove sredine, koji su bili odani NOP-u i novim društvenim snagama koje su ga vodile. Mada se u ustaničkim danima susrećemo s velikim šarenilom naziva: NOO, Odbori oslobođenja, Revolucionarna vijeća, Odbori fronte, oslobodilački komiteti itd. — svi ti organi su već tada ispoljavali ogromno bogatstvo oblika i snagu narodnog stvaralaštva, zbog čega ih je narod tako svesrdno prihvatio.

Digitized by Google

1.

Prelaskom Centralnog komiteta KPJ s Titom na čelu na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije 18. septembra 1941. omogućeno je rukovodstvo NOP-a da ostvari bolji uvid u razvoj događaja, pa prema tome i u rad organâ nove, revolucionarne vlasti i da sumira iskustva kako iz ove pokrajine tako i iz ostalih krajeva zemlje. Radi potpunijeg sagledavanja razvoja ustanka u celoj zemlji rukovodstvo NOP-a organizuje 26. septembra 1941. godine Savetovanje u Stolicama kraj Krupnja, na kome su, pored Tita i članova CK KPJ i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, prisustvovali i predstavnici partijskih rukovodstava i vojnih štabova iz cele zemlje. Ovo savetovanje najvišeg rukovodstva NOP-a razmatralo je, pored mnoštva organizacionih i vojnih problema, i pitanje proširenja baze ustanka, odnosno pitanje uloge, mesta i značaja organâ nove, revolucionarne vlasti, koji su već od početka ustanka u potpunosti opravdali svoje postojanje. Članak Edvarda Kardelja u prvom broju užičke »Borbe« od 19. oktobra 1941. predstavlja sublimirana iskustva iz dotadašnjeg rada prvih organa vlasti i prvo konstituisanje od strane zvaničnog organa NOP-a. U uvodnom delu članka: *»Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti* Kardelj postavlja pitanja zašto se ne ostaje na starim oblicima vlasti, a zatim ističe da je stvaranje nove, narodne vlasti jedina moguća alternativa za uspešno vođenje ustanka. »Interesi ove, narodnooslobodilačke borbe, — piše Kardelj — interesi rata koji danas vodimo protiv okupatora i domaćih izroda koji mu služe, zahtevaju da se sve stavi u službu fronta, da se unište sve baze neprijatelja, a našim borcima obezbedi sigurna pozadina u oslobođenim oblastima.« Ova Kardeljeva analiza značila je potvrdu stava da novim društvenim odnosima koji su se počeli stvarati u ustanku odgovaraju i nove društvene snage, a ovima nove institucije kao što su bili narodnooslobodilački odbori.

U Sloveniji se, za razliku od ostalih krajeva Jugoslavije, NOP razvijao u nešto drugačijim uslovima, a naporedo s tim i organi nove vlasti. Antiimperijalistički front, koji je na inicijativu KP Slovenije osnovan 26. aprila 1941. godine i u koji su, pored komunista, kao osnivači ušli Hrišćanski socijalisti, Sokoli i predstavnici kulturnih radnika, a koji se posle napada Nemaca na SSSR preimenovao u oslobodilački front (Osvobodilna fronta) — od samog početka oružane borbe u Sloveniji (22. jula 1941), pa kroz čitav period NOR-a i revolucije, sadržavao je u sebi elemente opštenarodne političke organizacije i elemente nove, revolucionarne vlasti. Već 16. septembra 1941, na svom Trećem zasedanju, Vrhovni plenum Osvobodilne fronte konstituiše se kao Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO) koji donosi odluke ustavnog karaktera. Prvi član odluke, koji govori o njegovom konstituisanju, ističe da se, nasuprot okupacionoj vlasti, kao i postojećoj vlasti iz perioda Kraljevine Jugoslavije, stvara jedno potpuno novo predstavničko telo, kroz oslobodilačku

Digitized by Google

borbu i revoluciju, koje nema ništa zajedničkog ni s vlašću okupatora ni s vlašću bivše monarhije. Drugi član, koji glasi: »Za vreme oslobodilačke borbe Slovenački narodnooslobodilački odbor jeste jedini predstavnik, zastupnik, organizator i vođa slovenačkog naroda na čitavoj njegovoj teritoriji« — potvrđuje konstataciju iz Atlantske povelje (14. avgust 1941) kojom se garantuje svim narodima da posle rata odaberu onakvu vladavinu kakvu sami žele. Ova odluka, koja u sebi sadrži elemente ustavnopravne sadržine, kao i druge odluke (uključivanje slovenačkih partizanskih jedinica u NOP odrede Jugoslavije; zaštita slovenačkog naroda i njegovog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje; Odluka o narodnom porezu i o narodnom zajmu) — označavale su suštinu programa koji je usvojen na Drugom plenumu Osvobodilne fronte u junu 1941. Taj program je izražen u sedam osnovnih tačaka, a kasnije je dopunjen sa još dvema. U doba održavanja Trećeg plenuma OF na čitavoj teritoriji Slovenije, a naročito na delu anektiranom od Italijana, iako nije bilo oslobođene teritorije, postojala je široka mreža odbora OF, od fabričkih, uličnih, kvartovskih i seoskih, do opštinskih, sreskih itd. U daljem razvoju NOP u Sloveniji odbori OF su se razvijali veoma intenzivno i predstavljali, kako je to Boris Kidrič pisao 1942. godine, »državu u državi«.

U jesen 1941. godine narodna vlast je doživljavala snažan uspon i polagala veliki ispit zrelosti u svim ustaničkim krajevima Jugoslavije (Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i, kao što smo videli, u specifičnim uslovima i Slovenija). U Srbiji su posebni uslovi (prisustvo četničkog pokreta Draže Mihailovića) i zgusnuti problemi (veliki broj vojnih jedinica, izbeglica, pogorelaca, prisustvo mnogih institucija NOP-a itd.) koji su se stvarali na oslobođenoj teritoriji umnogome doprineli svestranom razvoju nove, revolucionarne vlasti, što se ogledalo u stvaralačkoj inicijativi i u preduzimanju najadekvatnijih mera za rešavanje niza složenih zadataka. To se najbolje vidi iz analize rada Gradskog NOO Užice, koji je svoju delatnost organizovao kroz 11 sekcija u kojima su bili angažovani, prema svojim sposobnostima i afinitetima za određene probleme, mnogi građani. Na velikoj oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, koja se prostirala od Save na severu do Sandžaka na jugu i od Drine na zapadu do Morave na istoku, i koja se u literaturi naziva »Užička republika«, besprekorno je, od septembra pa skoro do kraja novembra 1941. godine, radila nova, narodna vlast sa širokom mrežom NOO — od seoskih i opštinskih do Glavnog NOO za Srbiju koji je osnovan 17. novembra 1941. i koji je bio najviša civilna vlast NOP-a u Srbiji. Pored Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, u »Užičkoj republici« su tada organizovano radili: jedan okružni i dva inicijativna okružna NOO, dva gradska, šest sreskih i 57 opštinskih NOO. Na ovoj oslobođenoj teritoriji od septembra do 28. novembra 1941. godine davala je redovne emisije partizanska radio-stanica; obnovila je rad fabrika oružja u Užicu, kao i ostala privreda; obnovljen je putni,

Digitized by Google

železnički i poštanski saobraćaj, a za potrebe vojske izrađen je jedan blindirani voz koji je uspešno funkcionisao. Uz pomoć partizanskih jedinica NOO su organizovali zdravstvenu službu, koja je odlično funkcionisala, kao i kulturno-prosvetnu aktivnost. Ovde imamo i prve klice samoupravljanja i delegatskog sistema; ovde su CK KPJ i Vrhovni štab s Titom na čelu razrađivali dalju strategiju i taktiku NOB; ovde je 7. novembra 1941. organizovana proslava oktobarske revolucije s defileom partizanske vojske; ovde su se organizovali i obavljali raznovrsni poslovi kao u bilo kojoj savremenoj državi za vreme rata i zato je »Užička republika« predstavljala svojevrstan fenomen u fašističkoj »evropskoj tvrđavi«, prkoseći sili koja je pokorila celu Evropu, držala u napetosti Englesku i jurišala na Sovjetski Savez.

Uspon NOP-a u Srbiji i prihvatanje tog pokreta od strane širokih narodnih masa ozbiljno su zabrinuli ne samo okupatora i domaće kolaboracioniste (Nedića i Pećanca), nego i Dražu Mihailovića, sa kojim su predstavnici NOP-a Srbije i Jugoslavije već od leta 1941. godine vodili uzaludne pregovore o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Shvatajući suštinu ustanka i stvaranja narodne vlasti, Mihailović je, kao predstavnik emigrantske kraljevske vlade (kasnije i njen ministar) i glavni oslonac dela razvlašćene buržoazije — od prvih susreta s predstavnicima NOP-a izražavao krajnju rezervisanost prema NOB-u. Kasnije, sa sve uspešnijim razvitkom ustanka, on je ispoljavao sve veće neprijateljstvo prema društvenim i političkim snagama koje su podržavale i vodile ustanak, da bi, posle uspostavljanja čvršće veze s kraljevskom vladom i predstavnikom Engleske (Bilom Hadsonom), koji su ga u svemu podržali i počeli ga javno isticati kao jedinog predstavnika pokreta otpora u Jugoslaviji, — početkom novembra 1941. pošao u direktan napad na oslobođenu teritoriju, i to u trenutku kad je i okupator otpočeo veliku ofanzivu protiv NOP-a. Svestan da je borba protiv okupatora pod rukovdstvom KPJ istovremeno borba protiv svega što je trovalo odnose u bivšoj državnoj zajednici, protiv povratka starog, buržoaskog poretka, protiv povratka kralja i monarhije i protiv čitavog birokratskog aparata vlasti — koji su dvadeset i tri godine ugnjetavali narode Jugoslavije — Draža Mihailović je, isto tako, bio svestan da u ostvarivanju njegovih planova glavni neprijatelj u datom trenutku nije okupator (zato i nije hteo borbu protiv njega), nego narodnooslobodilački pokret i zato se on svim sredstvima borio da uništi taj pokret, stvarajući savezništvo i sa okupatorom i s Nedićem, a nešto kasnije čak i s Antom Pavelićem. Zato je potrebno istaći da se nova, revolucionarna vlast razvijala ne samo kao potreba narodnooslobodilačke borbe, nego isto tako i kao antiteza pokretu Draže Mihailovića, odnosno kao antiteza starom, preživelom državnom aparatu i izbegličkoj vladi u inostranstvu.

Mada se u Bosni i Hercegovini prvi organi vlasti nazivaju »vojno-revolucionarna veća« ili »narodna veća«, oni vrše iste zadatke i imaju istu suštinu kao NOO u »Užičkoj republici«. I u

Digitized by Google

Bosanskoj krajini se već od prvog dana ustanka stvarala jedna partizanska republika sa centrom u Drvaru (»Drvarska republika«), koja je iz dana u dan jačala i širila svoje područje, obuhvativši do početka avgusta kompaktnu teritoriju grahovskog, petrovačkog, glamočkog i drvarskog sreza. Vojno-revolucionarno vijeće, koje je 30. jula 1941. oformljeno u Drvaru, mada po svom nazivu podseća na neku vojnu, ratnu instituciju, od prvog je dana bilo i najviši predstavnik vlasti za ceo kraj i u njemu su bili zastupljeni delegati iz svih okolnih srezova i opština. U okviru »Vijeća« su bila organizovana dva »odbora«: »Odbor za komunalnu politiku« i »Odbor za industriju« i dva komesarijata (za ishranu i za javnu sigurnost) — što potvrđuje osnovne preokupacije »Vijeća« kao jedinog organa revolucionarne vlasti na oslobođenoj teritoriji. Na velikom narodnom zboru u Drvaru 31. avgusta 1941. godine Vojnorevolucionarno vijeće je pred narodom podnelo izveštaj o svom radu, kao i predlog mera za budući rad. Vijeće se tada preimenovalo u »Narodnooslobodilački odbor za zapadnu Bosnu i Liku«. Reokupacija ovih područja krajem septembra, kao i stavovi koji su doneti na Savetovanju u Stolicama, postepeno su menjali nazive novim organima vlasti, ali se njihova suština i njihov uzajamni odnos prema narodu nisu bitno menjali.

Za razliku od Bosanske krajine, u kojoj je ustanak od početka poprimio masovan karakter i gde je odmah obrazovana velika i kompaktna oslobođena teritorija — u istočnoj Bosni (tuzlanska i sarajevska oblast) i ustanak i nova, revolucionarna vlast razvijali su se postepeno. Stvaranjem oslobođene teritorije u toku avgusta i septembra po selima se stvaraju najpre seoski poverenici, a zatim seoski NOO. Međutim, u okviru opštine i sreza najvišu vlast je predstavljao komandant, koji je bio koordinator rada svih organa vlasti i najviši civilni funkcioner u opštini. Institucija komandanta opštine (sreza) prilično se dugo zadržala u istočnoj Bosni i ona je predstavljala izvesnu novinu u razvoju vlasti, koja je izraz stepena razvitka ustanka u ovom kraju i shvatanja dela rukovodstva da se u ovoj instituciji sjedinjuju prerogativi civilne i vojne vlasti, što će najbolje odgovarati potrebama borbe. No, daljim razvojem ustanka i ovde su NOO i po obliku i po suštini sve više ličili odborima vlasti u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.

Posle splašnjavanja trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori, u kojoj se nova, narodna vlast već bila afirmisala i u kojoj su još od prvih ustaničkih dana na oslobođenoj teritoriji veoma uspešno funkcionisali seoski, opštinski i sreski NOO (Berane, Kolašin, Andrijevica itd.), — već od oktobra 1941, kad se ustanak ponovo uspešno rasplamsava, obnavlja se i dalje razvija revolucionarna vlast. Premda je u početku bilo pokušaja svođenja organâ vlasti na pomoćne organe vojnih štabova, na intervenciju Partije i osobito Josipa Broza Tita, koji je u jednom pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru istakao da je vlast najveća tekovina NOB, a da oružana sila revolucije treba da

Digitized by Google

služi toj vlasti — ta su se shvatanja izmenila. I na području Crne Gore već u 1941. godini imamo jednu »Durmitorsku partizansku republiku« koja obuhvata šire područje durmitorskog masiva sa opštinama: Plužine, Šavnik i Žabljak. Na oslobođenim područjima Crne Gore uspešno je delovala narodna vlast koja je birana na najdemokratskiji način na seoskim i opštinskim konferencijama. U »Durmitorskoj partizanskoj republici«, koja je postojala od sredine oktobra 1941. do sredine juna 1942. i u kojoj je skoro sve to vreme boravio član Vrhovnog štaba Moša Pijade, dajući svojim prisustvom i radom veliki doprinos razvoju vlasti na ovom terenu — nova, revolucionarna vlast, zajedno sa komandom područja i komandama mesta, uspešno je organizovala celokupan život. Odlično je funkcionisala poštanska služba, organizovana je stočna farma, magacini hrane, vojna bolnica, pa čak i aerodrom. Iako je sve bilo podređeno prvenstveno potrebama fronta, vodila se svestrana briga i o ostalom stanovništvu, a naročito o deci, o nemoćnima, ili onima čiji su hranioci bili u partizanskim jedinicama. Narod je aktivno učestvovao u rešavanju svih pitanja i u donošenju najvažnijih odluka, zbog čega je nova vlast svakim danom sticala sve više pristalica.

U ustaničkim oblastima Hrvatske, kao i u drugim jugoslovenskim zemljama, s prvim oslobođenim teritorijama potpuno je razbijena ustaška vlast, a umesto nje briga o regulisanju svih potreba stanovništva i vojske preuzimale su najpre partijske organizacije i komande partizanskih jedinica, da bi se, tokom avgusta, a negde i tokom septembra i oktobra 1941, organizovali prvi organi vlasti pod raznim nazivima. Već krajem oktobra preovladavao je naziv — odbori nacionalnooslobodilačke fronte.

Takav razvoj vlasti na teritoriji Hrvatske izraz je političke procene ustanka od strane CK KPH, koji je u »Okružnici« br. 3, od 30. septembra 1941, prekorevao partijska rukovodstva na terenu da nisu shvatila »antifašistički karakter borbe u sadašnjoj fazi i potrebu okupljanja svih narodnih, demokratskih i rodoljubivih stranaka, grupa i ličnosti u narodnooslobodilački front... nego su se orijentisala na proletersku revoluciju i neposredno zauzimanje vlasti od strane proletarijata«. Centralni komitet KPH je u ovom periodu, usled posebno složene situacije, nastojao da politička platforma NOP-a bude tako postavljena da omogućava savez i saradnju sa svim antifašističkim snagama, a pre svega sa HSS-om, koja je imala značajan uticaj na deo hrvatskih masa. Instistirajući na stvaranju Narodnooslobodilačkog fronta, koji je zamišljen kao široka politička platforma, partijsko rukovodstvo Hrvatske nije bilo za stvaranje revolucionarne vlasti, koja bi samo »sužavala platformu borbe« i odbijala saveznike. Zato se preporučivalo da se u okviru Fronta oformi »narodnooslobodilački fond za sakupljanje priloga u novcu, hrani, odijelu itd.« Međutim, same potrebe ustanka, kao i razvoj događaja na terenu, doveli su do stvaranja organa nove, revolucionarne vlasti, pod nazivom »odbori nacionalnooslobodilačkog fronta«, koji su uspešno radili i bili svesrdno prihvatani od us-

Digitized by Google

taničkih masa. Takav razvoj događaja na terenu, kao i iskustva stečena u razvoju narodne vlasti u drugim krajevima Jugoslavije, naročito posle Savetovanja u Stolicama, uticali su na partijsko rukovodstvo Hrvatske da u »Okružnici« broj 4 od 6. decembra 1941. godine umnogome izmeni svoje stavove. Mada se i u ovoj okružnici insistira na formiranju odbora fronte, NOO se tretiraju kao organi vlasti koji, u izvesnom smislu, predstavljaju rukovodeće organe Fronta, što donekle podseća na odnos Slovenačkog NOO i Osvobodilne fronte. Iz zadataka koji se postavljaju NOO u »Okružnici« broj 4 (a čije su prve četiri tačke unete u Foćanske propise koji su objavljeni početkom februara 1942) proizlazi da su NOO prihvaćeni i shvaćeni kao organi nove, revolucionarne vlasti u ostalim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama.

U Vojvodini, odnosno u Sremu gde se ustanak intenzivno razvijao, nova, narodna vlast je u odnosu na druga jugoslovenska područja pomalo zaostajala. Odbori Narodne pomoći koji su postojali u gotovo čitavoj Vojvodini još pre okupacije, početkom ustanka su prerasli u odbore Narodnooslobodilačkog fronta i mada su, naročito posle Savetovanja u Pećincima početkom decembra 1941. godine, vršili iste funkcije i imali gotovo iste zadatke kao i NOO u drugim predelima zemlje, — naziv odbori NO fonda zadržali su se sve do sredine 1942. godine.

U toku 1941. godine, usled veoma teških uslova za organizovanje borbe, na Kosovu nije bila organizovana narodna vlast, ali su se po gradovima i drugim mestima u kojima su postojale partijske ili skojevske organizacije formirali odbori Narodne pomoći i odbori NO fonda, koji su kasnije postepeno prerastali u organe vlasti.

U Makedoniji u 1941. godini nema odbora narodne vlasti, već se, umesto njih, u mestima u kojima su postojale partijske i skojevske organizacije, razvijaju prvi organi borbe, odnosno organi NOP koji su vršili određene funkcije vlasti i iz kojih su se kasnije, u toku 1942. i 1943. godine, razvijali i razvili organi vlasti. Ovi organi borbe, koji su imali različite nazive (Vojni komiteti, Narodna pomoć, NO fondovi, Seoski komiteti itd.), bili su jezgra oko kojih se okupljalo svo rodoljubivo i antiokupatorski raspoloženo stanovništvo.

2.

Događaji koji su nastupali krajem 1941. i početkom 1942. kako na unutarnjem tako i na međunarodnom planu (napuštanje Srbije i direktan sukob sa četničkom kontrarevolucijom, formiranje Prve proleterske brigade i stvaranje nove oslobođene teritorije u jugoistočnoj Bosni, Crnoj Gori i Sandžaku, protivofanziva Crvene armije pred Moskvom decembra 1941. itd.) uticali su na rukovodstvo NOP-a da u izvesnim nijansama modifikuje svoju političku liniju.

Digitized by Google

Ocenjujući vojno-političku situaciju u ovom periodu kao povoljnu za dalji razvoj oslobodilačke borbe, rukovodstvo NOP-a je, već od samog dolaska na novooslobođenu teritoriju, prišlo rešavanju svih problema, od kojih je pitanju organizacije pozadine i političkom i organizacionom učvršćenju nove, revolucionarne vlasti davalo prioritetan tretman. Mada je već početkom januara doneta odluka da se na jednom mestu sumiraju iskustva iz rada NOO iz raznih krajeva Jugoslavije i osmisli njihova fizionomija, usled nastale neprijateljske ofanzive, »Fočanski propisi« (nazvani tako zbog njihove izrade u Foči) pojavljuju se 2. februara 1942. u dva dokumenta: »Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora« i »Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima«. Dokumente je, po nalogu i uz pomoć Centralnog komiteta KPJ, napisao Moša Pijade koristeći se postojećim materijalom iz Srbije, Hrvatske i Crne Gore, kao i svojim, ličnim iskustvom u organizovanju organâ nove vlasti u »Durmitorskoj republici«.

U uvodnom delu prvog dokumenta kaže se da su NOO »borbeni organi, koji služe narodnooslobodilačkoj borbi«, da ne smeju biti »organi pojedinih političkih stranaka i organizacija« i da u odbore treba demokratskim putem birati čestite i poštene rodoljube, bez obzira na njihovo »političko uvjerenje, vjeru i narodnost«, koji su odani narodnooslobodilačkoj borbi i »nepokolebljivi u borbi protiv fašističkog okupatora i njegovih domaćih slugu«. Ovi stavovi potvrđuju doslednost rukovodstva NOP proklamovanoj političkoj platformi, ali i principima svoga programa, jer gotovo sve one rodoljubive snage koje su bile za borbu protiv okupatora bile su u isto vreme i protiv reakcionarnih i kontrarevolucionarnih snaga, koje su se uplele u kolo okupatora. Ovaj dokument dokazuje da su NOO u tom periodu (sem u Sloveniji) tretirani i kao politički organi NOP, jer oni »preuzimaju sve potrebne mjere da se aktivizira i ujedini sav narod u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih slugu« i preko njih se ostvaruje »jedinstvo čitavog naroda, jedinstvo rodoljubivih snaga«.

Osnovni zadaci NOO u Fočanskim propisima formulisani su u 10 tačaka u kojima se, pored konkretnih zadataka i okvira delatnosti, izražava i njihovo konstituisanje sa širokim obimom nadležnosti. Pored političke delatnosti, brige o snabdevanju vojske i stanovništva, obezbeđenja reda i sigurnosti, organizacije rada pozadine (oživljavanje privrede, regulisanje saobraćaja itd.), NOO su bili u isto vreme upravni i izvršni organi, jer su, pored svih navedenih dužnosti, vršili i funkcije suda, poreske i druge finansijske poslove. Takve obimne dužnosti i kompetencije koje su, prema ovom dokumentu, a i inače u praksi, vršili NOO proizlaze iz činjenice što su rušenjem okupatorske i stare vlasti prenete na nove organe vlasti »sve funkcije vlasti, osim onih koje pripadaju vojnim vlastima«.

Drugi Fočanski dokument — »Objašnjenja i uputstva za rad NOO u oslobođenim krajevima« — govori o načinu rada

Digitized by Google

odborâ i o njihovom izboru. Tačno se precizira koje su dužnosti seoskih, opštinskih i sreskih NOO, njihova odgovornost pred biračima i način smenjivanja odborniká koji ne zaslužuju poverenje naroda. Ovaj dokument tačno određuje šta je to Narodnooslobodilački fond, tretirajući ga kao sekciju NOO za pribavljanje materijalnih dobara od naroda za potrebe vojske i nezbrinutog stanovništva.

Mada Fočanski propisi nisu nikakav viši stepen u razvoju vlasti, jer su NOO u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori i delovima Bosne i Hercegovine krajem 1941. godine bili na istom nivou (negde su kompetencije narodne vlasti išle i dalje), ipak su oni, u sagledavanju opštih kretanja NOP-a, korak napred. Oni predstavljaju ozakonjenje iskustava iz raznih krajeva Jugoslavije, ujednačavanje raznih oblika vlasti koji su postojali u raznim pokrajinama naše zemlje, konstituisanje i kodifikaciju postojeće prakse od strane najvišeg rukovodstva NOP. Njihov je značaj i u tome što su oni činili solidnu bazu za dalju izgradnju sistema narodne vlasti i što su bitno uticali na jedinstveniji rad NOO gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Fočanski propisi su ostali osnova i za Septembarske dokumente koji su u političkom pogledu otišli mnogo dalje, jer se NOO u Fočanskim propisima i dalje tretiraju kao privremeni organi, dok se u Septembarskim menja njihova suština i karakter.

U prvoj polovini 1942, tesno povezano s razvojem oslobodilačkog rata, delovala je i nova, narodna vlast, doživljavajući snažne uspone i ispoljavajući veliki polet i inicijativu, da bi, promenom vojno-političke situacije na datom prostoru, morala preći u strogu ilegalnost, čekajući ponovno oslobođenje i dolazak partizanskih jedinica. Tako imamo primer da se u Crnoj Gori 8. februara 1942. održava Ostroška skupština, koja predstavlja prvi parlament ove pokrajine i na kojoj se bira NOO za Crnu Goru i Boku kao najviši organ vlasti koji uspešno deluje nekoliko meseci. Ovaj odbor, Slovenački NOO od septembra 1941, kao i Glavni NOO za Srbiju od novembra 1941. godine prvi su nagoveštaji partijske politike u primeni federativnog principa. Međutim, usled razvoja unutrašnjih i međunarodnih događaja, do potpunog ostvarenja ove ideje moralo se čekati. U sklopu ovih intencija je i izbor Oblasnog NOO za Hercegovinu 17. aprila 1942.

3.

Sve veći uspesi oslobodilačke borbe na vojnom i političkom planu u 1942. godini i sve izrazitija orijentacija na socijalističku revoluciju, koja se manifestovala kroz rad i odluke organâ nove, narodne vlasti — neminovno su još više aktivirali snage kontrarevolucije s Dražom Mihailovićem na čelu, čiji je isključivi cilj bio — uništenje NOP-a.

Digitized by Google

Iako je četnički pokret Draže Mihailovića naneo NOP-u velike gubitke i, zajedno s nadmoćnim snagama okupatora, prisilio partizanske snage na povlačenje sa oslobođenih teritorija istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine, ova direktna vojna i politička konfrontacija između četničkog pokreta i NOP značila je u isto vreme i novu diferencijaciju političkih snaga i još otvoreniju kompromitaciju Draže Mihailovića pred masama, kao direktnog saradnika okupatora. Upravo ta činjenica doprinela je još većoj afirmaciji NOP-a, te, iako su mase pod snažnim pritiskom i terorom okupatora privremeno i ustuknule, one su se potencijalno približile oslobodilačkoj borbi i snagama koje njom rukovode.

Na konferenciji rodoljubâ Crne Gore, Boke i Sandžaka, koja je održana 16. juna 1942. godine na Tjentištu, direktno je optužena emigrantska vlada u Londonu i njen ministar Draža Mihailović. U Rezoluciji sa ove konferencije se konstatuje da su četnički komandanti u Crnoj Gori (Stanišić, Đurišić, Lašić, Nenadić) »baš u momentu kad je okupator bio u najtežem položaju . . . , po naređenju i uputstvima Draže Mihailovića, pukovnika bivše jugoslovenske vojske i sadašnjeg ministra vojske i mornarice u jugoslovenskoj vladi u Londonu, poveli oružanu akciju protiv narodnooslobodilačke borbe našeg naroda uz svestranu pomoć i saradnju s okupatorom . . .«. Rezoluciju je 6. jula 1942. godine prenela Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, a nekoliko dana kasnije i agencija TASS, te je tako istina o borbi jugoslovenskih naroda pod rukovodstvom KPJ i izdaji Draže Mihailovića počela prodirati u svet.

Upravo događaji koji su nastupili posle Rezolucije sa Tjentišta, kao i povoljan razvoj oslobodilačke borbe posle prodora grupe proleterskih i udarnih brigada u zapadnu Bosnu, uticali su na rukovodstvo NOP-a da još više razvije aktivnost na svim područjima NOR-a, a pre svega na daljem učvršćivanju i osamostaljivanju nove, revolucionarne vlasti. Zato se već početkom septembra 1942. u selu Drinići (Bosanska krajina) pojavljuju novi dokumenti o narodnoj vlasti. Septembarske (ili Drinićke) propise, zajedno sa »Naredbom o izborima narodnooslobodilačkih odbora«, izdao je Vrhovni štab na osnovu odluke sa sednice CK KPJ od 21. avgusta 1942. godine. Suštinska razlika između februarskih (Foćanskih) i septembarskih (ili Drinićkih) dokumenata sastoji se u tumačenju karaktera nove, narodne vlasti, u njenom tretiranju i shvatanju. Do septembra 1942. NOO su se nazivali »privremeni organi vlasti«, a od septembra »organi narodne demokratske vlasti«, to jest »klica buduće vlasti«. Promena naziva nije ovde bila formalnost, niti neki skokovit zaokret u razvitku vlasti, već, pre svega, izraz sazrevanja shvatanja u najvišim partijskim forumima da je došlo vreme za otvoreno istupanje pred masama, da nema više povratka na staro, da ustanak i revolucija idu napred i da nova, narodna vlast postaje instrument koji obezbeđuje masama istinsku demokratiju i rešavanje svih onih društvenih problema koji su ih tištili u proteklim decenijama, a koji su se još jače zaoštrili s okupacijom i porobljavanjem zemlje. Promena naziva

Digitized by Google

od »privremeni« u »stalni« značila je da se NOO ne smeju i ne mogu više tretirati kao neki pomoćni organi koji služe za potrebe vođenja NOB, ili samo dok traje borba za oslobođenje, nego da ih treba shvatiti kao novu tekovinu naroda koja je izrasla iz te borbe kao potreba za njeno uspešno vođenje i zaštitu. Kao objašnjenje suštine ovih dokumenata, Tito tada navodi kako se u novoj situaciji pitanje vlasti postavlja u »izmijenjenom vidu prema ranijem« i kako »forma narodne vlasti ostaje ona koja je prirodnim putem iznikla u samom početku naše oslobodilačke borbe. Ali karakter NOO danas je izmijenjen. Mada oni i dalje ostaju prelazni oblik ka budućoj istinskoj narodnoj vlasti, koju će narod formirati posle konačnog oslobođenja, mora se podvući da ova konstatacija o prelaznom obliku ne znači da se pitanje buduće forme i karaktera vlasti ostavlja slučaju... Danas se NOO ispoljavaju kao prirodno nastali i razvojem uslovljeni i potvrđeni organi vlasti, nove narodne vlasti, te i njihova prelaznost može značiti samo jedan stupanj njihovog razvoja u istom pravcu, ka svome višem stepenu...«.

4.

Veliki uspesi oslobodilačke borbe u leto i jesen 1942, njena afirmacija u zemlji, stvaranje velike oslobođene teritorije u Bosni, Lici, Kordunu, Baniji, Dalmaciji, Gorskom kotaru, Sloveniji, kao i povoljniji razvoj međunarodne situacije (pobede Engleza kod El Alameina i zaustavljanje Hitlerovih trupa kod Staljingrada) — ocenjeni su od strane rukovodstva NOP kao povoljni elementi za dalje organizaciono i političko konstituisanje NOP-a. Početkom novembra 1942. izvršena je reorganizacija oružane sile i od mnogobrojnih brigada obrazovane divizije i korpusi i stvorena NOVJ. Isto tako, smatralo se da su osigurani potrebni uslovi za ostvarenje ideje o osnivanju jednog centralnog političkog tela NOP. U tom cilju, na inicijativu Josipa Broza Tita, CK KPJ i Vrhovni štab donose odluku da se sazove skupština narodnih predstavnika u oslobođenom Bihaću, na kojoj treba da se obrazuje »Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije«. O tome je Tito obavestio Kominternu, ali je iz Moskve odmah stigao odgovor s preporukom da se obrazuje jedno opštepolitičko predstavništvo, ali da se ne formira nikakvo telo, koje bi bilo pandan emigrantskoj vladi u Londonu. Rukovodstvo NOP-a je prihvatilo ovu sugestiju, kako ne bi pravilo teškoće SSSR-u u njegovim odnosima sa zapadnim saveznicima. Interesantno je ovde navesti da je rukovodstvo NOP-a predviđalo (o tome postoji dokument od 12. novembra 1942) da se u Bihaću obrazuje »Vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije« kao najviše zakonodavno telo (što je realizovano godinu dana kasnije u Jajcu) i da se izabere »Vijeće narodnih povjerenika« kao izvršna vlast. Prema ovom »Projektu« »Vijeće« bi imalo sedam resora. Uglavnom su

Digitized by Google

to isti resori koje ćemo naći i u Izvršnom odboru AVNOJ-a u vidu poverenika.

U Bihaću je, posle izvršenih priprema, 26. i 27. novembra 1942. godine održano Prvo zasedanje AVNOJ-a, kome su prisustvovala 54 delegata iz svih krajeva Jugoslavije, sem Slovenije i Makedonije čiji delegati, usled posebnih ratnih uslova, nisu mogli stići na vreme. Posle svečanog otvaranja i pozdravnih telegrama državnicima antihitlerovske koalicije: Staljinu, Čerčilu i Ruzveltu i najvišim institucijama NOP Jugoslavije, referat o vojno-političkoj situaciji, razvoju NOB u Jugoslaviji i budućim zadacima podneo je vrhovni komandant NOVJ i generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito. Drugog dana rada Veselin Masleša je podneo referat o razvitku narodne vlasti i o AVNOJ-u. Na kraju zasedanja doneta je Rezolucija o osnivanju i organizaciji AVNOJ-a i izabran Izvršni odbor AVNOJ-a u koji su ušli predsednik (dr Ivan Ribar), tri potpredsednika (Pavle Savić, Nurija Pozderac i Edvard Kocbek) i sedam poverenika (za unutrašnje poslove — Mile Peruničić, za privredna pitanja — Ivan Milutinović, za zdravstvo — dr Sima Milošević, za verska pitanja — Vlada Zečević, za socijalna pitanja — dr Mladen Iveković, za propagandu — Veselin Masleša, za narodnu odbranu — vrhovni komandant Josip Broz Tito). Odmah posle izbora poverenici su razvili živu aktivnost, svako na svom sektoru (zdravstvena preventiva, otvaranje domova kulture i narodnog univerziteta u Bihaću, stvaranje nastavnog programa za osnovne i srednje škole, intsruisanje odbornika itd.).

Mada na Skupštini u Bihaću nije stvorena vlada koja bi pred svetom predstavljala NOP, Izvršni odbor AVNOJ-a, u zajednici sa Predsedništvom, stvarno je bio prva vlada sa svojim poverenicima (ministrima), jer su se prema njemu tako odnosili i tako ga tretirali i NOO i vojno-pozadinske vlasti i NOVJ i sav narod. To što poverenici nisu i formalno bili isto što i godinu dana kasnije članovi NKOJ-a nije rezultat razvoja NOP-a u tom periodu, nego pre svega rezultat tadašnjih međunarodnih, a osobito međusavezničkih odnosa. Govoreći na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, Tito je o Skupštini u Bihaću istakao: »Stvaranje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije jeste jedna od najvećih tekovina naše narodnooslobodilačke borbe do tog vremena. Položeni su temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređenje u zemljama Jugoslavije, položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, temelji jedne prave, istinske demokratske narodne vladavine«.

Na Skupštini u Bihaću *de facto* je izvršeno potpuno konstituisanje nove, narodne vlasti od seoskih i opštinskih NOO do AVNOJ-a i njegovog Izvršnog odbora, koji je postao najviši politički predstavnik NOP-a i najviši organ vlasti. On je bio vlada NOP-a sa svim osnovnim resorima, sem resora za spoljne poslove, mada je i tu funkciju, zajedno sa Vrhovnim štabom, obavljao između Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a. Zato Skup-

Digitized by Google

štinu u Bihaću s pravom nazivamo prvim parlamentom nove Jugoslavije, a Izvršni odbor AVNOJ-a prvom jugoslovenskom vladom koju je taj parlament izabrao i dao joj potpuno poverenje za dalji rad.

Govoriti o razvoju nove, revolucionarne vlasti na oslobođenim područjima a ne istaći ulogu i značaj ilegalnih NOO na okupiranim područjima i, posebno, u okupiranim gradovima, značilo bi ne govoriti o jednoj veoma značajnoj aktivnosti Partije i potceniti »drugu stranu medalje« NOP-a u Jugoslaviji. Već u periodu samih priprema za oslobodilačku borbu i osobito posle početka oružanog ustanka Partija je pridavala prvorazredan značaj radu na okupiranim teritorijama, mobilišući za NOP sve potencijalne snage, a pre svega radničku klasu i omladinu. I na okupiranoj teritoriji Partija je svoje preokupacije usmerila u dva osnovna pravca: u organizovanje i jačanje oružane sile i uspostavljanje nove vlasti, kao osnove i garanta za nove društvene odnose. To znači da su se i na okupiranoj teritoriji pred partijske organizacije postavljali gotovo isti zadaci kao i na oslobođenim teritorijama, iz čega proizlazi zaključak da je NOP u gradovima i drugim okupiranim teritorijama bio sastavni deo oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda i isto tako važan činilac za njegov uspeh u celini. Jer, borba koju su organizovali i vodili borci partizanskih jedinica, bez duboke povezanosti s narodom, pa i s narodom okupiranih teritorija, ne bi se mogla zamisliti bez svega onoga što je frontu davala pozadina, u koju spada i okupirana teritorija s gradovima koji su bili ne samo baza za nabavku mnogih neophodnih artikala (papir, pisaće mašine, šapirografi, boje, radio-aparati, baterije, odeća, obuća itd.), nego i rezervoari za popunu starih i formiranje novih jedinica.

Na neoslobođenim područjima, a naročito u okupiranim gradovima u kojima su postojali jaki okupatorski garnizoni, Partija je odmah posle okupacije aktivirala odbore Narodne pomoći koji se početkom ustanka, negde pre a negde kasnije, transformišu u odbore Narodnooslobodilačkog fonda, a zatim (negde krajem 1941, a negde u toku 1942) prerastaju u ilegalne NOO u kojima odbori Fonda postaju značajna sekcija, čiji je osnovni zadatak prikupljanje novca, hrane i drugih materijalnih sredstava za NOP. Na okupiranim područjima Slovenije ove zadatke su obavljali već od početka ustanka odbori Osvobodilne fronte. Međutim, pogrešno bi bilo shvatiti da su ilegalni NOO, pa i odbori NP ili odbori NOF-a bili samo organi za prikupljanje materijalne pomoći. Naprotiv, oni su od prvog dana ustanka, a posebno sa stvaranjem ilegalnih NOO, bili u isto vreme i politički organi borbe i organi vlasti koje je narod svesrdno podržavao, pomagao i bio spreman izvršiti (naravno, u granicama mogućnosti) sva njihova naređenja. Zato se može tvrditi da naš oslobodilački rat nije bio običan »pokret otpora«, nego istinska autohtona socijalistička revolucija, kao što ni organizovani rad na okupiranim područjima nije bio samo pokret otpora, nego sastavni deo te revolucije. To potvrđuju ilegalni NOO koji su

Digitized by Google

od svog osnivanja postali klica iz koje se postepeno razvijala vlast, koja je u danima oslobođenja tih predela (gradova) besprekorno funkcionisala, kao i u mnogo ranije oslobođenim mestima. Ilegalni NOO su, pored okupatorske, bili posebna vlast, tako da je u mnogim krajevima postojalo pravo dvovlašće, jer je većina naroda više poštovala direktive ilegalnih NOO nego naredbe okupatorske, odnosno kvislinške vlasti.

5.

Period između Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a pun je značajnih događaja na unutarnjem, jugoslovenskom i međunarodnom planu. Posle Staljingradske bitke i pobede zapadnih saveznika u Africi sile osovine su bile prisiljene da iz ofanzive prelaze u defanzivu, a Hitlerova teorija »blic-kriga« doživela je potpuni slom. U cilju likvidacije »Balkanskog fronta« koji im je sve više ugrožavao strategijske planove i potpuno poljuljao autoritet kod domaćih kolaboracionista, okupatori su u 1943. godini organizovali i izveli dve velike ofanzive (bitke na Neretvi i na Sutjesci) protiv oslobođene teritorije, s ciljem da potpuno unište NOVJ i političko i vojno rukovodstvo oslobodilačke borbe. Međutim, ogroman val oslobodilačke borbe i revolucije nisu mogle srušiti ni zaustaviti nikakve okupatorsko-kvislinške ofanzive. Predsedništvo AVNOJ-a i Vrhovni štab, na osnovu zaključaka i odluka CK KPJ, i u tim najtežim trenucima oslobodilačke borbe provodili su, iako s izvesnim usporavanjem, svoje zamisli na vojnom i političkom polju. Oni su, u cilju obaveštavanja svetske javnosti o pravom stanju u Jugoslaviji i o izdaji četničkog pokreta Draže Mihailovića, preko Izvršnog odbora Kominterne uputili 17. januara 1943. godine notu vladama SSSR-a, SAD i Velike Britanije. U njoj se izražava protest što saveznici pružaju gostoprimstvo kraljevskoj jugoslovenskoj vladi čiji ministar Draža Mihailović sarađuje s nemačkim i italijanskim okupatorom i vlastima kvislinške NDH i vodi borbu protiv jedinica NOVJ, koje se jedine u Jugoslaviji bore protiv okupatora i kvislinga. Notom je traženo da savezničke vlade pošalju svoje predstavnike u Jugoslaviju da se na licu mesta uvere u istinitost navoda. Isto tako, 8. februara 1943. godine, AVNOJ i Vrhovni štab, s Titovim i Ribarovim potpisom, daju izjavu za svetsku javnost u kojoj se ističe da: »Narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih« i da je »taj pokret jednako hrvatski kao i srpski i slovenački«, radi čega »on predstavlja garantiju da će biti izvojevana nacionalna prava svih naroda Jugoslavije.«

Mada je rukovodstvo NOP Jugoslavije, sve do leta 1943. godine, bilo u potpunosti angažovano oko vojnih pitanja, ideje Partije o rešavanju nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa bile su prisutne u svim strukturama NOP-a, a ostvarivane su baš u ovom periodu, naime u vreme kada je oslobodilačka

Digitized by Google

borba preživljavala najteža iskušenja na bojnom polju. Proklamovane ideje o federativnom principu počele su se ostvarivati još pre Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, kada je taj princip i *de iure* sankcionisan. Tu je koncepciju KPJ postavila mnogo ranije, a prvi konkretni rezultati su ostvareni 1937. godine obrazovanjem partija u Hrvatskoj i Sloveniji, zatim stvaranjem glavnih štabova u svim jugoslovenskim zemljama, kao i formiranjem Centralnog komiteta KP Makedonije 19. marta 1943. godine.

Na području vlasti taj se princip počeo ostvarivati već 1941. godine stvaranjem Slovenačkog NOO (16. septembra 1941), Glavnog NOO za Srbiju (17. novembra 1941) i Glavnog NOO za Crnu Goru (8. februara 1942), ali usled nepovoljnih vojno-političkih prilika taj proces je bio zaustavljen. Posle Prvog zasedanja AVNOJ-a ponovo je pokrenut i, u skladu s mogućnostima u pojedinim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama, ostvarivan, tako da uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu u većini jugoslovenskih zemalja imamo antifašistička veća, koja su, iako predstavljena kao najviša politička predstavnička tela, bila i najviši predstavnici nove vlasti i konstituensi federacije. Ta ideja se najpre počela ostvarivati u Hrvatskoj, zatim u Sloveniji, pa u Crnoj Gori i Sandžaku i, uoči Skupštine u Jajcu, u Bosni i Hercegovini. Inicijativni odbor za pripremu Antifašističkog veća u Makedoniji osnovan je 2. avgusta 1943, ali je do realizacije ASNOM-a došlo godinu dana kasnije.

Odmah posle Prvog zasedanja AVNOJ-a većnici iz Hrvatske koji su prisustvovali ovom zasedanju, uz svestranu podršku CK KPH, počeli su s pripremama za održavanje Antifašističkog veća Hrvatske. Tako je već 1. marta 1943. osnovan Inicijativni odbor, koji je preuzeo sve poslove oko priprema zasedanja. Prvo zasedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) održano je 13. i 14. juna 1943. godine (prva sednica je održana 13. juna u Otočcu, a druga 14. juna na Plitvičkim jezerima, kod jezera Labudovac). Na tom zasedanju usvojena su dva važna dokumenta: Rezolucija i Proglas narodima Hrvatske. U Rezoluciji se, posle kratkog istorijata o borbi hrvatskog naroda i njegovim težnjama, ističe da je ZAVNOH »najviše političko tijelo narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj« i da su njegovi najvažniji zadaci: dalje razvijanje NOB na području Hrvatske; borba za povratak svih od tuđina otetih hrvatskih pokrajina i njihovo priključenje matici zemlji; borba protiv svih koji žele povratak na staro; jačanje NOO i ostalih masovnih organizacija itd. Na zasedanju je izabran Izvršni odbor ZAVNOH-a, koji je po strukturi bio sličan Izvršnom odboru AVNOJ-a i izrađen je Poslovnik o radu NOO. U sklopu Izvršnog odbora ZAVNOH-a formirani su odseci, koji su bili zaduženi za pojedine sektore rada: gospodarski (privredni), propagandni, zdravstveni, prosvjetni, socijalni i odjel za upravu i sudstvo.

Na Drugom zasedanju, koje je takođe održano pre Drugog zasedanja AVNOJ-a (12—15. oktobra 1943. u Plaškom) donet je Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i radu ZAVNOH-a, zatim

Digitized by Google

Proglas narodu Hrvatske i Rezolucija. Izvršni odbor je rekonstruisan i sada su njegov sastav činili: predsednik, tri potpredsednika i 10 članova, koje je iz svoje sredine biralo tajništvo (sekretarijat) od 6 članova, za obavljanje tekućih poslova. Mada i na ovom zasedanju ZAVNOH nije pretvoren u najviši organ vlasti, nego je i dalje figurirao kao političko predstavništvo, on je *de facto* bio i najviši organ vlasti na području Hrvatske.

U Sloveniji je već septembra 1941. oformljen Slovenački NOO, koji se proglasio za najvišu vlast i za jedinog predstavnika slovenačkog naroda, ali su u toku septembra 1943. raspisani izbori za narodne poslanike, a 1. oktobra 1943. u Kočevju je održana Skupština kojoj je prisustvovalo 572 izabrana i 78 delegiranih poslanika. Zbor, odnosno Skupština u Kočevju potvrdila je da je Osvobodilna fronta svenarodni pokret, da su njeni odbori osnovni organi nove, narodne vlasti i da je ona jedini zakoniti predstavnik slovenačkog naroda. Zbor je izabrao 120 članova u Vrhovni plenum OF i Slovenački NOO kao vrhovne organe vlasti i ovlastio Izvršni odbor OF (koji je ujedno bio i Predsedništvo Slovenačkog NOO) da mobiliše sve narodne snage za borbu protiv okupatora. Isto tako, doneta je odluka o priključenju Slovenačkog primorja i svih anektiranih delova Slovenije slobodnoj Sloveniji u federativnoj Jugoslaviji. Zbor se izjasnio za novu, demokratsku i na nacionalnoj ravnopravnosti izgrađenu Jugoslaviju. Zanimljivo je ovde istaći da su Slovenci već tada, znači, pre Drugog zasedanja AVNOJ-a, proglasili SNOO za najviši organ vlasti na svojoj teritoriji.

U Crnoj Gori je partijsko rukovodstvo, na osnovu ranijih preporuka CK KPJ, sredinom oktobra 1943. osnovalo Inicijativni odbor za sazivanje Zemaljskog antifašističkog veća. Posle izvršenih priprema u Kolašinu je 15. novembra 1943, uz prisustvo 544 delegata, održano Prvo zasedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke (ZAVNOCiB), koje se konstituisalo u najviše političko predstavništvo crnogorskog naroda. Na skupštini je izabran Izvršni odbor od 12 članova i 11 vijećnika i njihovih zamenika za Drugo zasedanje AVNOJ-a. Pri Izvršnom odboru ZAVNOCiB osnovano je sedam odseka: Upravni, privredno-finansijski, prosvetni, propagandni, socijalni, zdravstveni i verski. Skupština u Kolašinu je usvojila dva važna dokumenta: Rezoluciju o osnivanju ZAVNO Crne Gore i Boke i Proglas narodu Crne Gore i Boke. U ovim dokumentima je izložen stav delegatâ o najvažnijim pitanjima oslobodilačke borbe i izvršeno puno povjerenje AVNOJ-u kao jedinom istinskom predstavniku svih naroda Jugoslavije, u svim pitanjima unutarnje i međunarodne politike. U Rezoluciji se izražava jednoglasnost delegatâ u osudi emigrantske kraljevske vlade, kojoj se uskraćuje pravo da bilo u kom vidu predstavlja crnogorski narod. ZAVNOCiB-u je dato potpuno poverenje kao najvišem političkom predstavništvu Crne Gore i Boke i istaknuta privrženost politici bratstva i jedinstva kao temelju nove Jugoslavije, u ko-

Digitized by Google

joj će Crna Gora uživati punu slobodu i ravnopravnost sa drugim delovima Jugoslavije.

U Sandžaku, gde je posle kapitulacije Italije bila oslobođena velika teritorija, posle izvršenih priprema, 20. novembra 1943. godine održano je zasedanje Zemaljskog antifašističkog veća kome je prisustvovalo 252 delegata. Veće je na svom zasedanju proglašeno za najviše političko predstavništvo i po svemu je ličilo na druga antifašistička veća .Izabralo je svoj Izvršni odbor i delegate za Drugo zasedanje AVNOJ-a. Međutim, još u toku NOR-a Antifašističko veće Sandžaka je ukinuto, jer je novembra 1944. godine Skupština Srbije, na predlog samog Veća, donela odluku da se Sandžak (teritorija pribojskog, novovaroškog, novopazarskog, sjeničkog i tutinskog sreza), osim pljevaljskog i bjelopoljskog sreza, koji su pripali Crnoj Gori — pripoji Srbiji.

U Bosni i Hercegovini je, kao i u drugim pokrajinama, u sklopu priprema za održavanje Drugog zasedanja AVNOJ-a, održano, u Mrkonjić Gradu 25. novembra 1943. godine, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Zasedanju je prisustvovalo 247 delegata, a izabrano je 172 vijećnika i delegata za zasedanje AVNOJ-a. Skupština u Mrkonjić-Gradu izabrala je Predsjedništvo od pet članova (predsednik, tri potpredsednika i sekretar) i ovlastilo ga da ono predstavlja Veće i rukovodi poslovima Veća između zasedanja. U Rezoluciji, koja je glavni dokument Skupštine, pored ostalog se ističe da: »Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak na staro koje je i dovelo do naše nesreće«; da »Narodi BiH odriču svako pravo takozvanoj londonskoj vladi da ih predstavlja i govori u njihovo ime«; da narodi ove pokrajine »stvaraju u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije novu, demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda«, da ovi narodi kroz svoje političko predstavništvo ZAVNOBiH, »hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata...«.

U Makedoniji, mada pre Drugog zasedanja AVNOJ-a nije obrazovano Zemaljsko antifašističko veće, mnogo se uradilo na razvoju vlasti i njegovom konstituisanju. Na svim oslobođenim područjima organizovano su radili NOO, a na neoslobođenim ilegalni odbori, koji su od organâ borbe postepeno prerastali u organe vlasti. Na sastanku CK KPM, koji je održan 2. avgusta 1943. kod sela Oteševa, doneta je odluka da se otpočne sa pripremama za stvaranje Antifašističkog veća Makedonije (ASNOM-a). Odmah zatim osnovan je inicijativni odbor koji je, kao privremeni organ najviše vlasti, preuzeo na sebe obaveze oko sazivanja ASNOM-a. Inicijativni odbor je posle Drugog zasedanja AVNOJ-a uputio telegram Predsedništvu AVNOJ-a i Vrhovnom štabu NOVJ u kome ih izveštava da u potpunosti prihvata odluke donete u Jajcu, kao i spremnost makedonskog naroda da

Digitized by Google

se sa svim narodima Jugoslavije bori za svoju nacionalnu slobodu i za stvaranje nove Makedonije u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

Na Kosovu i u Vojvodini do Drugog zasedanja AVNOJ-a nisu bila oformljena antifašistička veća, ali se i u ovim pokrajinama, naročito u Vojvodini, odnosno Sremu, narodna vlast uspešno razvijala i sve više predstavljala osnovni subjekt revolucionarnih težnji naroda.

*

U svim jugoslovenskim zemljama, na oslobođenim, a negde i na poluoslobođenim i neoslobođenim područjima, uoči Skupštine u Jajcu, nova, revolucionarna vlast je veoma uspešno delovala na političkom, privrednom, kulturno-prosvetnom i administrativnom (sudstvo, bezbednost, pošta itd.) planu i predstavljala, odozdo do gore, od seoskih NOO do AVNOJ-a, razrađen sistem potpuno nove i od većine naroda svestrano prihvaćene vlasti.

Sve ove zemaljske skupštine, na kojima su birani delegati za Drugo zasedanje AVNOJ-a, imale su ne samo karakter konstituisanja federalnih jedinica — što je na Skupštini u Jajcu i potvrđeno — nego i karakter klasnog opredeljenja i potpune privrženosti revoluciji. U rezolucijama svih zemaljskih i pokrajinskih skupština nedvosmisleno i apsolutno se ističe da nema povratka na staro, da nema i da ne može biti nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja, da nova Jugoslavija, koja se stvara u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, mora biti nova i po formi i po sadržini, mora biti bratska zajednica zasnovana na potpunoj ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i sa potpuno novim klasnim, socijalističkim sadržajem. Upravo ovako izraženo raspoloženje delegatâ iz svih krajeva Jugoslavije omogućilo je tako radikalne odluke donesene na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, na kome su udareni temelji socijalističkoj Jugoslaviji.

Digitized by Google

Hamdija Pozderac

Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi

Socijalistička revolucija u Jugoslaviji izvedena je u obliku narodnooslobodilačkog rata protiv okupatora i njegovih pomagača. Ove dvije pojave, ako se formalistički razmatraju, teško je dovesti u međusobnu vezu. Narodnooslobodilački rat uključuje sve socijalne snage u naciji (u našem slučaju u nacijama) i pretpostavlja održavanje zatečenih društvenih odnosa, to jest, socijalni mir u zemlji da bi se mogli uspješno mobilisati ukupni potencijali u ratu s vanjskim neprijateljem. Socijalistička revolucija mobiliše one socijalne snage unutar nacije koje traže promjenu društvenih odnosa, a aktivira protiv sebe one snage koje su zainteresovane za očuvanje postojećeg stanja. Dakle, ona dijeli, a ne ujedinjuje naciju. Depeše Kominterne Centralnom komitetu KPJ poslane neposredno poslije napada Njemačke na SSSR koje upozoravaju: imajte u vidu da se sada vodi borba protiv okupatora, a ne socijalistička revolucija — vjerovatno sadrže i ovu bojazan.

Međutim, pretpostavke za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji date su u svim onim protivrječnostima koje su u ukupnim društvenim kretanjima u ovoj zemlji nastajale i koje nisu nestale okupacijom naše zemlje. Višenacionalna struktura Jugoslavije bila je u nepomirljivoj suprotnosti sa centralističkim političkim sistemom u kojem je osigurana hegemonija velikosrpskih vlada-

Digitized by Google

jućih krugova. Nacije, kao istorijske ljudske zajednice u staroj Jugoslaviji su onemogućene i blokirane u svome razvoju kapitalističkom osnovom svoje egzistencije i ukupnošću odnosâ koje ta osnova sadrži i reprodukuje. Konsekvence koje proističu iz takvog saznanja jesu da ukidanje kapitalizma i uspostavljanje odnosâ slobodnog razvoja i ravnopravnosti nacija u Jugoslaviji predstavlja jedinstven revolucionarni proces. U socijalnim snagama nacija, njihovom položaju, težnjama za razvijanjem potencijala koje nacija sadrži dati su revolucionarni potencijali koji se mogu aktivirati na ukidanju kapitalizma kao ograničavajućeg činioca ostvarivanja tih težnji. Okupacijom su nastupile okolnosti u kojima osnovne socijalne snage zemlje (radnička klasa i seljaštvo) primaju na sebe sav teret, koji je sadržan u gubitku nacionalne slobode. Značajna komponenta ovih pretpostavki je Komunistička partija Jugoslavije, u kojoj su se sintetizovali interesi i težnje osnovnih socijalnih snaga u svim jugoslovenskim nacijama za temeljnim društvenim promjenama i koja je formirala kadar i organizaciju sposobnu da u ovoj istorijskoj situaciji pokrene te snage. Socijalistička revolucija u Jugoslaviji nastupila je i razvijala se činjenicom što su na istorijsku scenu stupile osnovne socijalističke snage — radnička klasa i seljaštvo — u svim jugoslovenskim nacijama. Te su se snage aktivirale kao samostalni subjekt zbivanja, nezavisno od buržoazije i nasuprot njoj, i preuzele odgovornost za sudbinu svojih nacija, odnosno za Jugoslaviju kao cjelinu. One su se u borbi za nacionalnu slobodu i nezavisnost konstituisale u vodeću nacionalnu snagu i svoj dugoročni interes podigle na nivo nacije i njenog razvoja. U tome su bitni sadržaji socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, bez obzira na to da li se u toku njenog izvođenja naglašavao socijalizam ili su u prvom planu bili drugi vrijednosni ciljevi.

Naknadne rasprave o tome da li je kod nas bila socijalistička revolucija u narodnooslobodilačkom ratu ili nije, uključuju najčešće kriterije opterećene dogmatizmom i predrasudama. Kriterij da u Jugoslaviji kapitalizam nije razvio ekonomsko-socijalne pretpostavke revolucije (industrija, brojčano snažna radnička klasa), to jest da se proizvodne snage još nisu razvile toliko da bi došle u sukob s proizvodnim odnosima, upućuje na zaključak da u toj zemlji nije ni moglo biti socijalističke revolucije. To je kriterij, iako ima osnove u marksizmu, dogmatski. Njega je, zapravo, dogmatizovala socijaldemokratija i na njemu zasnovala svoju orijentaciju odbacivanja revolucije uopšte. Dogmatizam ovog kriterija je u viđenju samo jedne tendencije razvoja kapitalizma koja je prisutna u njegovom centru, razvijenom dijelu, a zanemaruje se činjenica da je kapitalizam prerastao u svjetski sistem, da djeluje eksploatatorski na takozvanoj periferiji, stvara suprotnosti i pretpostavke za svoje ukidanje, odnosno socijalizam. Ove pretpostavke nije moguće procjenjivati na osnovu dogmatizovanih kriterija. U osporavanju socijalističke revolucije u Jugoslaviji u toku narodnooslobodilačkog rata već odavno je formirana teza

Digitized by Google

o razdvojenosti političke i socijalne revolucije. Na osnovu toga kriterija u Jugoslaviji je tek provedena politička revolucija, odnosno osvojena je politička vlast i ona se do sada na tome, uglavnom, i zaustavila. Socijalističke revolucije, znači, nije ni bilo. Ono što se kod nas desilo odnosi se samo na smjenu vlasti. Ta teza je također dogmatska. Ona umjetno razdvaja, odnosno nastoji razdvojiti sadržaje jedinstvenog procesa. Osvajanje vlasti je nerazdvojni dio jednog dubljeg procesa, procesa konstituisanja osnovnih socijalnih snaga zemlje u subjekte istorijskih zbivanja, u dominirajuće činioce jugoslovenskih nacija i njihovog zajedničkog razvoja. Drugo je pitanje birokratizma i osamostaljivanja nasuprot društvu. Revolucija u svom daljem kretanju neprekidno traži rješenja za ograničavanje i neutralizaciju te tendencije.

Socijalistička revolucija u Jugoslaviji u toku narodnooslobodilačkog rata osporava se sa stanovišta jedne predrasude o KPJ kao instrumentu Kominterne, odnosno vanjske politike Sovjetskog Saveza. Ta je predrasuda identična htijenjima i nastojanjima nekih krugova u SSSR-u i u Kominterni uopšte da instrumentalizuju NOP u Jugoslaviji od njegovih početaka, od 1941. pa nadalje. Neslaganja između stanovišta Kominterne i rukovodstva NOB o osnovnim pitanjima usmjerenosti i razvoja te borbe u Jugoslaviji bila su velika. O glavnim neslaganjima u toku rata dosta plastičan pregled dao je Josip Broz Tito u svom ekspozeu pred Narodnom skupštinom povodom donošenja Zakona o radničkom samoupravljanju 1950. godine. Osnovno u tim neslaganjima bilo je to što je SSSR insistirao na organizovanju otpora okupatoru bez diranja u osnovne institucije buržoaskog društva i prihvatanju legaliteta bivše države, dok je rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe promjene institucija vlasti, konstituisanje nacija u autonomne političke subjekte, a posebno stvaranje NOV — uključivalo u ukupne tokove borbe za oslobođenje zemlje. Rukovodstvo NOB je smatralo da su ove promjene nužne i da istovremeno stimulišu mobilizaciju masa za uključivanje u njene tokove. Dakle, socijalistička revolucija u Jugoslaviji, kao automan čin unutrašnjih snaga, a u širem sklopu antifašističkog međunarodnog angažmana, oblikovala se i razvijala savlađujući vanjske pritiske.

Na osnovu »preporuka« velike trojice iz Jalte, jugoslovenska revolucija je napravila nekoliko ustupaka građanskim snagama. Dopušteno im je da obnove partije i jedan dio poslanika izabranih na posljednjim izborima u Jugoslaviji 1938. godine uključen je u prošireni AVNOJ, odnosno Privremenu narodnu skupštinu. Sada se javljaju »istraživači« naše novije istorije s tezom da je KPJ, po nalogu Kominterne, izigrala građanske demokratske partije i makijavelističkim sredstvima uspostavila jednopartijski sistem po uzoru na boljševike u Rusiji poslije oktobarske revolucije. Ovdje je zanimljivo to da se kritika naše socijalističke revolucije vrši upravo s onih pozicija koje je zastupala Kominterna, odnosno Moskva, u to vrijeme. Ti krugovi su, pola-

Digitized by Google

zeći od državnih interesa Sovjetskog Saveza koji su uključivali nagađanje sa zapadnim saveznicima, neprekidno insistirali na tome da antifašistička borba u Jugoslaviji ne izlazi iz datog društvenog i političkog sistema. Sadašnji kritičari revoluciju osuđuju upravo zato što je nadvladala taj sistem time da je to činila kao instrument Kominterne, odnosno Sovjetskog Saveza.

Na koji je način nacionalno pitanje, valorizovano na pravi, marksistički način, ušlo u teoriju, strategiju i taktiku jugoslovenskog komunističkog pokreta? Komunistička partija Jugoslavije oblikovala je svoj revolucionarni odnos prema nacionalnim pitanjima, i uopšte vlastitu politiku u toj oblasti, u izuzetno složenim i krajnje teškim uslovima političke borbe i izgrađivanja svoje organizacije, koji su ostavljali malo vremena i snage za temeljito i koherentno stvaranje vlastitih teorijskih koncepcija o nizu društvenih pitanja, uključujući i nacionalno. Premda je zauzela stav najodlučnijeg protivnika socijalno-političkog pokreta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, ona je u početku prihvatala zvaničnu doktrinu o nacionalnom jedinstvu, u skladu s tezom buržoazije o jednoj državi jednog naroda koji bi valjalo da se nacionalno homogenizuje u novoj državi. Takvo nerazumijevanje društvenog bića nacija i potcjenjivanje političke relevancije nacionalnooslobodilačkih težnji uticalo je na političku izolaciju Komunističke partije Jugoslavije u odnosu na nacionalne pokrete i programe.

U temeljitoj reviziji pogledâ i stanovištâ Komunističke partije Jugoslavije prema nacijama, do koje je došlo u periodu od 1923. do 1928. godine, usvojeno je saznanje da se cjelokupni društveno-politički konflikt u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca ne svodi samo na socijalno-klasni antagonizam između buržoazije i proletarijata, već da on ima šire dimenzije i da obuhvata i pritisak velikosrpske buržoazije i njenih saveznika nad svim narodima i narodnostima. Nasuprot pretežnom dijelu građanskih ideoloških interpretacija, Komunistička partija je uočila i istakla nacionalnu posebnost kako Srba, Hrvata i Slovenaca, tako i Makedonaca i Crnogoraca, pa, najzad, i Muslimana. U skladu s tom temeljnom pozicijom, proisticalo je da se nacionalno pitanje ne može rješavati samo političkom borbom za reviziju ustava u federalističkom smislu, već najviše povezano s oslobodilačkom borbom radničke klase. To je istovremeno podrazumijevalo i valorizaciju težnji naroda i narodnosti da se nacionalno emancipuju, te da u zajedničkom radu i životu izgrađuju federativnu državu radi razvijanja potencijala svih naroda i narodnosti koji u njoj žive i radi osiguranja ravnopravnosti i slobodnog razvoja.

Polazište za realizaciju odnosa među nacijama Komunistička partija Jugoslavije oblikovala je na osnovu potpunog priznavanja prava na samoopredjeljenje svakog pojedinog naroda, uključujući i pravo na otcjepljenje. Pri tom je stanovište o postojanju više naroda, srodnih po porijeklu, jeziku i drugim osobinama, ali ipak istorijski individualizovanih subjekata, doprinijelo da u datim okolnostima, napose pod spoljnim uticajima, tokom dvade-

Digitized by Google

setih godina XX vijeka nastane teza o potrebi razvijanja postojeće jugoslovenske države kao buržoaske tvorevine, što se u političkim proklamacijama Komunističke partije javljalo kao krajnost koja izjednačava pravo na samopredjeljenje nacija sa obaveznošću njihovog otcjepljenja od kontrarevolucionarne i reakcionarne države. U osnovi, ta je teza protivrječila stvarnim interesima naših naroda i prijetila da dovede do kompromitovanja političkog programa komunista. U formiranju takvih stavova veliku ulogu su imali uticaji vrhova Komunističke internacionale, koja je težila likvidiranju takozvanog versajskog sistema, stvorenog na mirovnim konferencijama poslije prvog svjetskog rata i, u tom sklopu, označavala Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca kao versajsku tvorevinu. Tako program Četvrtog kongresa Komunističke partije Jugoslavije iz 1928. godine naglašava potrebu borbe za državnu samostalnost Slovenaca, Hrvata, Crnogoraca, Makedonaca, pravo na samoopredjeljenje Albanaca i Mađara, i to kao o načinu uništenja monarhističkog režima i preduslovu za novo objedinjavanje ravnopravnih naroda u obliku balkanske, podunavske federacije i slično.

Takva ekstremna gledišta prijetila su da Komunističku partiju odvoje od stvarnih osnovnih tokova u životu jugoslovenskih nacija. Već se i tada postavljalo pitanje da li je takav program u skladu s realnom situacijom, a prije svega s nacionalnim težnjama i interesima naroda Jugoslavije, koji su pravo na samoopredjeljenje u osnovi tumačili kao zahtjev i pravo na zajednicu zasnovanu na jednakosti i ravnopravnosti svih naroda,

Dolazeći, u sklopu svog idejno-političkog sazrijevanja, do saznanja da princip prava na samoopredjeljenje nacija uključuje i pravo na ravnopravnu zajednicu, Komunistička partija Jugoslavije sredinom tridesetih godina izvršila je autokritiku ranijih pogleda i stavova. U praksi i orijentaciji Komunističke partije Jugoslavije već 1934, a naročito poslije 1937. godine, nastaju nova iskustva u vezi s odnosom između revolucije i nacija, koja će joj omogućiti i samostalna teorijska saznanja potrebna za nezavisno određivanje strategije i taktike borbe i za određivanje političkih ciljeva i linija u tom pravcu. U tim iskustvima može se jasno izdvojiti jedna linija razvitka čiji elementi vuku porijeklo iz kritike koju je Đuro Đaković izrekao na račun frakcija i koja se može svesti na naglasak da obje frakcije objedinjuje njihov neaktivan odnos prema nacionalnim pokretima, kao i iz stava o potrebi aktivnog intervenisanja Partije u državnu krizu, stava koji je, na osnovu prijedloga Josipa Broza, usvojila partijska konferencija zagrebačkih komunista 1928. godine. To su anticipacije svestrano aktivne politike Partije u odnosu na nacije i nacionalne pokrete koja je kasnije razrađena i označena kao novi kurs u partijskoj politici. U njemu je jasno oblikovana koncepcija po kojoj se radnička klasa neposredno usmjerava ka osvajanju vodeće uloge u nacijama i u nacionalnim pokretima, putem akcionog okupljanja svih njihovih demokratskih, naprednih snaga. Nacionalno se pitanje u takvom pristupu sve izrazitije

Digitized by Google

sagledava kao pitanje koje ne dodiruje samo buržoaziju ili seljaštvo, već kao širok i složen kompleks problemâ obuhvata cijelu društvenu strukturu. Tim putem je Komunistička partija Jugoslavije došla do bitne strateško-političke pozicije da rješenje nacionalnog pitanja tretira kao suštinski sastavni dio socijalističke revolucije.

Osnovno obilježje rasprava o nacijama i procesima između i unutar njih u okviru Komunističke partije Jugoslavije u periodu do 1935. godine bilo je, nesumnjivo, pod uticajem rješenjâ u svjetskom sistemu i Staljinovih stavova o odnosu revolucije i nacije, određeno posmatranjem međusobnih odnosa nacija, dok je realni potencijal u njima sadržanih revolucionarnih mogućnosti, na koje radnički pokret može da računa, mjeren po tome koliko su nacije bile spremne da se bore za svoje samoopredjeljenje. Time je ujedno i pitanje nacija kao okvira klasne borbe potisnuto daleko u pozadinu interesovanja, čime se prenebregavalo poznato Lenjinovo upozorenje da je najveća opasnost za revoluciju gubljenje povjerenja nacije. Međutim, od 1935. godine, tačnije, od Splitskog plenuma i Parovićevog referata, Komunistička partija Jugoslavije sve neposrednije nastoji da realizuje svoje strateško opredjeljenje o direktnom preuzimanju vođenja nacija, istrajavajući na načelu njihovog samoopredjeljenja. Ona je izražavala — i jedina bila spremna da to i ostvari — interes svih nacija Jugoslavije da zajednički izbore svoju slobodu protiv autoritarnog centralizma i hegemonizma i da je zajednički i odbrane od nastupajuće fašističke agresije. Stupiti u sredinu nacija, postaviti se na čelo nacionalnooslobodilačkih pokreta, preuzeti svu odgovornost za revoluciju i nacije istovremeno — to je bila suština nove političke koncepcije, novog političkog smjera u kome je donijeta i realizovana odluka o formiranju Komunističke partije Slovenije i Komunističke partije Hrvatske, a u bližoj perspektivi i Komunističke partije Makedonije.

Koncepcija novog smjera u partijskoj politici povezala se s borbom za narodni front, koja se vodila, tako reći, u federativnom smislu na svakom pojedinom nacionalnom području posebno i u cijeloj Jugoslaviji. Istovremeno je naglašavano (Titovo pismo drugovima u Srbiji iz 1936. godine) da je potrebna zajednička borba demokratskih elemenata svih nacija i nacionalnih manjina za novo, federativno objedinjavanje ravnopravnih nacija i istorijskih pokrajina kao što su Vojvodina i Bosna i Hercegovina. Komunistička partija Jugoslavije, pod Titovim vođstvom, afirmisala je novu, revolucionarnu koncepciju u praktičnoj aktivnosti, pa i u ideji i teoriji, i na tom je praktičnom temelju sazrela i mogućnost i saznanje o nužnosti spajanja narodnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom, u kojoj nacionalno pitanje nije više taktičko pitanje realnih i potencijalnih saveznika revolucije, nego suštinski dio same revolucije. Pri tom je, a naročito u proglasu CK KPJ iz januara 1937. godine, jasno istaknuto uvjerenje da će slobodno samoopredjeljenje nacija Jugoslavije u takvoj zajedničkoj borbi imati za posljedicu njihovu

Digitized by Google

trajnu slobodnu zajednicu, jer će revolucionarni spoj proleterskog i nacionalnog biti najjača garancija izvojevane slobode i ravnopravnosti u zajedničkoj državi.

Na taj način otvorena je perspektiva da buduća jugoslovenska federativna zajednica naroda i narodnosti dobije i svoju drugu, društveno najdublju sadržinu, kao okvir »vladavine proletarijata« u smislu suverenosti svoga puta. Ideja federativne Jugoslavije u koncepciji Komunističke partije Jugoslavije od 1937. pa nadalje neodvojiva je od njene kritike centralizma i unitarizma, na jednoj, i separatizma, na drugoj strani. Komunistička partija Jugoslavije bila je dosljedna u stavu da oba ova derivata građanske ideologije predstavljaju podjednaku opasnost za opstanak jugoslovenske zajednice.

Sazrijevanje Partije i njeno uklapanje u realne istorijske uslove i tokove, do čega je došlo u periodu između 1937. i 1940. godine, našlo je svoj najdublji teorijski, politički i organizacioni izraz na Petoj zemaljskoj konferenciji koja jasno pokazuje da je naš komunistički pokret već tada imao, u osnovi i u većini pitanja, dosta izgrađeno i utemeljeno i teorijsko i praktično-političko stanovište o nacionalnom pitanju, i, u vezi s njim, o cijelom kompleksu razrješavanja društvenih i političkih suprotnosti jugoslovenskog društva. Komunistička partija Jugoslavije, koja se u to vrijeme definitivno konsolidovala i izrastala u pokretačku snagu i predvodnika narodnofrontovskog revolucionarno-demokratskog pokreta, bila je sposobna da utvrdi uzajamnu uslovljenost međunarodne situacije i prijetnje fašizma kao opšte opasnosti za sve narode svijeta, s jedne, i nacionalne neravnopravnosti u staroj Jugoslaviji, s druge strane. Ona je pokazala spremnost da se suprotstavi i fašističkoj agresiji i domaćoj buržoaziji upravo afirmacijom politike nacionalnog oslobođenja. Tako je nacionalno pitanje, kao prvorazredno teorijsko i političko pitanje, ušlo u teoriju, strategiju i taktiku našeg revolucionarnog pokreta.

U rezoluciji Pete zemaljske konferencije formulisano je ovo načelno stanovište: »U ovim sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja, kada se grubom silom uništavaju ostaci slobode i nezavisnosti malih naroda i špekuliše ugnjetenim narodima pojedinih zemalja za postignuće svojih osvajačkih ciljeva, pred našu partiju se postavlja u još oštrijem obliku jedna od najvažnijih zadaća — borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije.« Iza ovog načelnog određenja Partija formuliše svoje stanovište o svim otvorenim pitanjima položaja i prava svake nacionalnosti unutar Jugoslavije, ukazuje na moguće špekulacije buržoaskih krugova u Jugoslaviji i na pretenzije vanjskih reakcionarnih činilaca da koriste pojedine vidove nacionalnog problema u svome interesu, a na štetu dotičnih nacionalnosti. Odlučno suprotstavljanje takvim pretpostavljenim pokušajima Partija proklamuje kao svoju poziciju. Ovim se naglašava jačanje već otvorene konfrontacije revolucionarnog radničkog pokreta — koji vodi i usmjerava Komunistička partija — s buržoazijom i snagama oko nje, za vodeće pozicije

Digitized by Google

unutar nacionalnog kompleksa. Situacija koja je nastala pola godine kasnije, aprilskim ratom i okupacijom Jugoslavije, aktuelizovala je ovako formulisanu orijentaciju Partije. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji uključeno je u procese ostvarivanja socijalističke revolucije.

Narodnooslobodilačka borba, odnosno socijalistička revolucija u Jugoslaviji, od početka je ostvarivala zahtjev da se afirmišu nacionalni individualiteti. Taj se zahtjev ostvarivao uobličavanjem osnovnih nacija u Jugoslaviji u političke jedinice. Revolucija u Jugoslaviji bila je jedinstven proces, vođena je od Komunističke partije kao jedinstvene idejne i političke snage, ali se u toj revoluciji respektovalo ono što je Partija proklamovala u svojoj programskoj orijentaciji utvrđenoj na Petoj zemaljskoj konferenciji. Na dosljednom ostvarivanju federativnih osnova nove države revolucija je bila neprekidno u sukobu s vladajućim krugovima stare Jugoslavije, koji su nastupali kao legitimni nosioci državnog kontinuiteta.

Osnovna orijentacija naše revolucije — oslanjanje na snagu i inicijativu naroda, na izvorni suverenitet revolucije pri oblikovanju njenog odnosa prema ostalom svijetu — u biti je neodvojiva od nacionalne politike Komunističke partije Jugoslavije, od njene koncepcije odnosa između revolucije i nacije. Po svojim osnovnim principima to je politika borbe za priznavanje i dosljedno uvažavanje prava nacija na samoopredjeljenje, koje se ostvaruje na inicijativu i pod vođstvom radničke klase i njene revolucionarne partije, a svoj najvažniji politički izraz nalazi u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije. Po svojoj društvenoj suštini to je borba za to da radnička klasa zauzme položaj vodeće klase u svakoj naciji ponaosob i u svima njima zajedno.

Pitanje smisla postojanja jugoslovenske državne zajednice istorijski je neposredno otvoreno u aprilu 1941. godine okupacijom i komadanjem Kraljevine Jugoslavije. Već tada je inicijativom i aktivnošću KPJ opredijeljen i odgovor na to pitanje. Naime, kao revolucionarna organizacija radničke klase, čija se oslobodilačka misao i u socijalnoj i u nacionalnoj komponenti već počela afirmisati kod svih naših naroda i narodnosti, KPJ apsolutno nije prihvatila stanje koje je nametnuo fašistički osvajač uz pomoć raznih domaćih izdajnika.

Cjelokupna zbivanja vezana za fašističku agresiju na Jugoslaviju i vladavinu nasilja zaoštrila su nacionalno pitanje do krajnjih granica. Ono se suštinski zaoštrilo i tamo gdje je okupator istupio s parolama o navodnom nacionalnom oslobođenju (Hrvatska, Makedonija, Crna Gora, Kosovo), a posebno u kvislinškim tvorevinama, čija vođstva su, inspirišući se ideologijom i praksom svojih fašističkih uzora i patrona — genocidom i drugim sredstvima nasilja — pokušavala ostvariti koncepciju takozvane etnički čiste države. Kao jedina organizovana politička snaga čiji jugoslovenski karakter i integritet nije snašla sudbina

Digitized by Google

jugoslovenske države, KPJ je nastavila da razvija i primjenjuje svoju revolucionarnu političku koncepciju o odnosu prema nacijama, stvorenu i provjerenu u prethodnoj borbi za konsolidaciju Partije.

Ukazujući na mnogostruke uzroke katastrofe monarhističkog režima, Komunistička partija Jugoslavije unosila je u jugoslovenske okvire novi politički i društveni sadržaj tako što je afirmisala revolucionarni savez radničke klase, seljaštva i progresivne inteligencije kao društveno određujući faktor jugoslovenske zajednice, jasno otvarajući perspektivu da će ponovo izborena zajednica naroda i narodnosti dobiti karakter nove istorijske kategorije, da će to biti zajednica ravnopravnih, slobodnih i zbratimljenih naroda, a istovremeno i domovina proletarijata, seljaštva i drugih radnih slojeva. Takav karakter borbe za novu jugoslovensku zajednicu bio je odlučujući činilac za uspješnost oslobodilačkog rata i revolucije i u svim nacionalnim sredinama Jugoslavije.

U neposrednoj praksi vođenja narodnooslobodilačke borbe, u sklopu stvaranja oružane sile i narodne vlasti, Komunistička partija je, kao svoju osnovnu političku parolu isticala poziv na bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača — i kao poziv na neposrednu akciju i kao dugoročnu programsku orijentaciju. Ta je parola izražavala stvarnu borbenu spremnost nosilaca revolucije, jer su bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost bili i prvi uslov za razvijanje i pobjedu narodnooslobodilačke borbe i prvi i osnovni uslov za stvaranje nove državne zajednice i za njeno egzistiranje kao vlasti radnog naroda.

Politički i vojni organi narodnooslobodilačkog pokreta od prvog su dana ustanka praktično uticali na organizovanje, rad i razvoj novih, opštenarodnih organa vlasti. I time je potvrđivana istina da u složenim revolucionarnim procesima ne postoje stroge granice između vojnih, političkih i ostalih vidova vršenja vlasti u jedinstvenoj funkciji određenoj istim nosiocima i istovetnim interesima revolucionarnog subjekta i širih društvenih snaga koje slijede njegov kurs.

Jednu od istinskih prekretnica u kvalifikovanju narodnooslobodilačkih odbora kao organâ vlasti predstavlja direktivno pismo Josipa Broza Tita Glavnom štabu za Hrvatsku, Operativnom štabu Bosanske krajine i Operativnom štabu IV zone, u kome se narodnooslobodilački odbori ne tretiraju više kao privremeni organi vlasti i u kome se iznosi stanovište da je taj stadijum privremenosti u njihovom razvitku već prevaziđen. Nije ovdje riječ samo o tome da tretman narodnooslobodilačkih odbora ne ovisi od zadržavanja ili gubljenja oslobođenih teritorija, nego je suština eliminisanja takozvane privremenosti u tome da je »konačno svršeno sa starim oblicima vlasti i da je sadašnja forma, koju je stvorio ustanak, ona klica iz koje će se razviti buduće vlasti«. Naglašavanje stabilnosti i dubine zasnovanosti nove vlasti pokazuje da se u središtu aktivnosti vođstva narodnooslobodilačkog

Digitized by Google

pokreta početkom jeseni 1942. godine našla ideja o ozakonjivanju promijenjenog odnosa snaga na unutrašnjem jugoslovenskom frontu, koja je, u stvari, nikla u avgustu 1941. godine, kada je Tito pomišljao na osnivanje komiteta narodnog oslobođenja, koji bi imao karakter narodne vlade u revoluciji.

Pošto je vođstvo narodnooslobodilačkog pokreta analiziralo izmjene vojnih, političkih i međunarodnih odnosa u jesen 1942. godine, uslijedilo je sazivanje i održavanje Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine. To je zasjedanje označilo stvaranje opštepolitičkog predstavništva naroda Jugoslavije — kako je to bilo istaknuto u rezolucijama o osnivanju i organizaciji AVNOJ-a. Socijalni i nacionalni program narodnooslobodilačkog pokreta bio je izražen u najopštijim formulacijama o stvaranju uslovâ za srećniju budućnost u slobodnoj bratskoj zajednici naroda. Time je jugoslovenskim narodima i cijelom svijetu predočeno da narodnooslobodilačka borba nosi u sebi značajne osobine nacionalnih, socijalnih i demokratskih političkih promjena u odnosu na stari građanski poredak. Najviše političko tijelo, osobena »revolucionarna skupština«, izraslo je iz osnovnih slojeva radništva, seljaštva, inteligencije i iz rodoljubivih dijelova sitnog i srednjeg građanstva, iz reda svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, čije su temelje činili narodnooslobodilački odbori, organizovani po dijelovima oslobođene i neoslobođene teritorije, koji su kao osnovne ćelije revolucionarne vlasti izražavali interes novih društvenih snaga. Njihove su težnje — preko AVNOJ-a i narodnooslobodilačkih odbora, kao organâ suverenosti naroda, koji su u suštini imali karakter narodne vlasti i vlade — dobile stalni, organizovani podsticaj, zaštitu i oživotvorenje.

Deklarišući se kao opštepolitičko predstavništvo naroda Jugoslavije, AVNOJ je istakao nužnost ujedinjavanja svih antifašističkih i rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora i, nalazeći izvorne snage u podršci naroda i u vojnoj snazi narodnooslobodilačkog pokreta, od tada postoji kao najviše političko tijelo narodnooslobodilačkog pokreta, koje se, sa ostalim organima narodnooslobodilačkog pokreta, pored ostalog, bori i za formalno-pravnu legalizaciju nastalih promjena u Jugoslaviji i njihovo prihvatanje u inostranstvu.

Sve do jeseni 1943. godine ranije izgrađena koncepcija o samoopredjeljenju nacija nije se formalno oblikovala u državno-pravni program, iako je svakom učesniku narodnooslobodilačkog pokreta i društvenim snagam koje su ga podržavale bilo jasno da je to onaj oblik prava na samoopredjeljenje za koji se zalagao komunistički pokret od sredine tridesetih godina. I sama struktura narodnooslobodilačke vojske, formiranje glavnih štabova (kao rezultat savjetovanja u Stolicama iz 1941. godine), pa i drugih nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava još od 1941. godine, stvarala je temelje buduće federacije. Okolnost da te promjene nisu formalno-pravno legalizovane na Prvom zasjedanju AVNOJ-a bila je uslovljena jedino uticajem međunarodnih odnosa, prven-

Digitized by Google

stveno odnosa među saveznicima, koji u tom trenutku, iz različitih međusobno uslovljenih razloga, još nisu bili voljni da prihvate takvo rješenje.

Sâmo načelo da federacija nastaje samoopredjeljenjem nacija nije ni u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bilo potrebno posebno i teorijski objašnjavati. Odluka AVNOJ-a u Jajcu o federativnom uređenju Jugoslavije predstavljala je realizaciju načela suverenosti jugoslovenskih naroda. Istovremeno s nabrajanjem nacija nabrajane su i političke teritorije koje sačinjavaju ravnopravne članove federacije, preko kojih se obezbjeđuje načelo ravnopravnosti i nacija i nacionalnosti svake od ovih državnih zajednica. Tako se federacija, nastala u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu, sama objasnila.

Komunistička partija Jugoslavije, sigurno i pod uticajem sličnih rješenja u Sovjetskom Savezu, ali znatno više i presudno na osnovu vlastitog iskustva i stvarne etničke i političke situacije u zemlji, već se i prije, a i u toku narodnooslobodilačkog rata, orijentisala na to da prilikom utvrđivanja federalnih jedinica u najvećoj mogućnoj mjeri uvaži etnički princip, ali ne kao jedini i isključivi. Usvojeno je i načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih pokrajina i svijesti njihovog cjelokupnog stanovništva »o svojoj samostalnosti«.

Sa ovim je najtješnje povezana i okolnost da uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a još uvijek u samom rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta nisu bile do kraja raščišćene predstave o budućem položaju Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji. Promišljajući o jugoslovenskoj federaciji kao državnoj zajednici koju bi trebalo zasnovati, u konstitutivnom smislu, isključivo na etničkom principu, neki učesnici u radu na izradi nacrta odluka za Drugo zasjedanje AVNOJ-a bili su skloni stanovištu o Bosni i Hercegovini, usljed njene nacionalne raznolikosti, kao autonomnoj, a ne kao federalnoj jedinici, bilo da se veže za federalnu Srbiju bilo direktno za federaciju kao autonomna jedinica. Polazilo se od shvatanja »koliko nacija toliko i federalnih jedinica«, što je bio mehanički nacrt, koji je odbačen baš zahvaljujući uvažavanju načela o postojanju istorijski formiranih geopolitičkih cjelina na kojima ravnopravno živi više naroda — u slučaju Bosne i Hercegovine Muslimani, Srbi i Hrvati — sa specifičnom političkom problematikom i dotadašnjih tekovina narodnooslobodilačke borbe.

Pripadnici tri nacije i više nacionalnosti koje tvore Bosnu i Hercegovinu kao multinacionalnu zasebnost na jedinstvenom geopolitičkom prostoru u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije opredijelili su se jedinstveno da žive zajedno i da im nacionalne i vjerske razlike nisu prepreka za socijalnu integraciju na novim osnovama. Takvi principi, koji u sebi spajaju klasnu i nacionalnu komponentu, dosljedno su provedeni u radu i odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu, na

Digitized by Google

kome je Bosna i Hercegovina konstituisana kao federalna jedinica u federativnoj Jugoslaviji. Polazeći od tih principa i odluka, kao i od dotadašnjih tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Bosni i Hercegovini, vijećnici AVNOJ-a su odbacili sugestije, odnosno zahtjeve doktrinerâ i zastupnikâ teorije o čistoj naciji tipa državne zajednice i potvrdili Bosnu i Hercegovinu kao ravnopravnu federalnu jedinicu u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

Odluke AVNOJ-a u Jajcu na državno-pravni način su izrazile promijenjeni odnos vojnih i političkih snaga u Jugoslaviji u korist snaga revolucije i stvorile čvrstu i realnu osnovu za konstituisanje Jugoslavije kao države zasnovane na demokratskim principima. One su imale realnu podlogu u snazi narodnooslobodilačkog pokreta, kao faktora savezničke vojne strategije, u efikasnom sistemu stvarne narodne vlasti, koji je davao sadržajni smisao nazivu demokratske federativne Jugoslavije kao »države narodnooslobodilačkih odbora«, kao i u demokratskim i emancipatorskim političkim i društvenim procesima do kojih je dolazilo u sve većem zamahu revolucije. Davanjem državno-pravne forme AVNOJ-u kao dotadašnjem opštepolitičkom tijelu izvršeno je praktično ustavno sankcionisanje revolucionarnog diskontinuiteta vlasti s buržoaskim režimom, obezbijeđeni dotadašnji rezultati narodnooslobodilačke borbe i revolucije, a istovremeno ojačan međunarodni položaj nove Jugoslavije. Događaji koji su kasnije uslijedili potvrdili su da je Komunistička partija Jugoslavije u složenoj i protivrječnoj unutrašnjopolitičkoj i međunarodnoj situaciji iznašla originalni i pravi prilaz za međunarodno priznanje demokratske revolucionarne vlasti sa dalekosežnim istorijskim posljedicama.

Odluke AVNOJ-a u Jajcu su i deklarativno-političkog karaktera, pošto proglašavaju stanje stvoreno narodnooslobodilačkim ratom i revolucijom, i istovremeno konstitutivnog karaktera, s obzirom na to da već izgrađenom sistemu narodne vlasti daju kvalitativno nov elemenat u vidu najvišeg organa vlasti. Pošto su proisticale iz novih političkih odnosa stvorenih u revoluciji, te su odluke potvrđivanjem i odobravanjem svih ranijih odluka Vrhovnog štaba NOV i POJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a donijetih u prethodnim periodima revolucije, prekidale vezu sa ranijim državnim poretkom.

S druge strane, odlukama o federativnom uređenju jugoslovenske države nije se prekidao međunarodnopravni kontinuitet Jugoslavije kao subjekta međunarodnog prava, za čije je ispunjavanje AVNOJ imao sve elemente definisane u međunarodnom pravu, u principima Atlantske povelje i Povelje Ujedinjenih nacija. Odlukom o federativnom uređenju nisu istovremeno do kraja razrađene sve pojedinosti položaja pojedinih federalnih jedinica, što je naknadno urađeno u periodu između Drugog i Trećeg zasjedanja AVNOJ-a ustavno-pravnim formiranjem članica federacije kao državnih individualiteta na temeljnim principima usvojenim i proglašenim u Jajcu 1943. godine. Time je narodnooslobo-

Digitized by Google

dilačka borba i revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije, u vidu demokratske federativne socijalističke jugoslovenske državne zajednice, dosljedno realizovala princip prava nacija na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, kao jedno od fundamentalnih načela demokratije. To našoj revoluciji i svim njenim osnovnim tekovinama, uključujući i trajne osnove nove jugoslovenske države, daje duboko obilježje i pečat demokratičnosti.

Odluke AVNOJ-a simbolizuju završetak jednog ciklusa borbe za ujedinjenje na principima jednakosti, ravnopravnosti i samosvojnosti naših naroda i narodnosti, koji su u vatri revolucije potvrdili želju da se ujedine i koji su se prvi put, bez ostatka, zajedno borili za iste vrijednosti, ideale i principe života. Ujedinjenje, integracija i anticipirano socijalističko zajedništvo, kakvo se utemeljilo odlukama AVNOJ-a, nije diktirano iz centara velikih sila, kao ranije, nego je izboreno uprkos svim protivljenjima. Samo borba koju je predvodila radnička klasa i njena avangarda, Komunistička partija Jugoslavije, mogla je da poluči rješenja za sve klasne i nacionalne suprotnosti stvaranjem istinske samoupravne narodne zajednice — Demokratske Federativne Jugoslavije. Talas snaženja narodnooslobodilačkog pokreta i fronta revolucionarnih snaga nakon donošenja avnojskih odluka traje i danas, potvrđujući da te odluke odgovaraju interesima svih naroda i narodnosti u našoj zemlji i da se njihova valjanost trajno očituje.

Revolucionarna, avnojska dostignuća i iskustva pokazuju da ni jedan naš narod nije mogao niti može riješiti suštinska pitanja egzistencije u okviru svojih zatvorenih, uskih koncepcija, zatvarajući se u sebe, bez opštejugoslovenskih vidika i bez zajedničke borbe sa drugim narodima i narodnostima u okviru socijalističke samoupravne zajednice ravnopravnih i zbratimljenih naroda i narodnosti. Plod takve zajedničke borbe i stremljenja jesu i republike i pokrajine, kao državne i samoupravne zajednice i društveno-političke zajednice *sui generis* i samoupravne zajednice, koje imaju odgovornost kako za sopstveni razvoj tako i za razvoj jugoslovenske zajednice u cjelini.

Avnojskim duhom, riječju i djelom oživotvorilo se ono što je vijekovima živjelo u svijesti običnog čovjeka — bez obzira na to kojem našem narodu i narodnosti pripadao — da živi istinski slobodno i mirno na svome, u bratstvu, jedinstvu i ravnopravnosti, u socijalističkom zajedništvu kao garanciji i egzistenciji i razvoja svih sopstvenih potencijala. Zato opštejugoslovensko zajedništvo na avnojskim principima i osnovama nije nikakva apstrakcija ili neka pragmatična politička konstrukcija. Ono je plod revolucionarne borbe i njena tekovina, to je sam život — stvarnost našeg društvenog bića, čiji se kvalitet i snaga manifestuju upravo u dijalektičkom jedinstvu klasnog i nacionalnog interesa, u međuzavisnosti i povezanosti klasne i nacionalne emancipacije. Ako našu socijalističku revoluciju, ostvarenu u narodnooslobodilačkoj borbi, danas ocjenjujemo sa stanovišta afirmisanja nacija

Digitized by Google

kao istorijskih ljudskih zajednica, možemo bez ikakve rezerve zaključiti da je ona na tome planu učinila ono što su joj istorijske okolnosti omogućavale.

Smisao nacionalne slobode jeste u tome da nacija, kao ljudska zajednica, omogućuje kontinuiranu aktivizaciju svojih unutrašnjih potencijala i razvijanje svih sadržaja ljudskog življenja. Sloboda se sastoji u ukidanju vanjskih ograničenja koja pomenutu aktivizaciju blokiraju, onemogućuju, odnosno unutrašnje potencijale iskorištavaju u interesu vannacionalnih činilaca. No, savremena nacija egzistira u široj međunarodnoj zajednici. Sadržaji ljudskog življenja ne formiraju se isključivo unutrašnjim razvojem nacije kao zajednice, nego i u široj međunarodnoj komunikaciji. U toj komunikaciji učestvuju zemlje različitih stupnjeva razvijenosti i stvaraju posebne odnose međuzavisnosti. Problemi razvoja nacija koje su zaostajale ostaju otvoreni i u uslovima kada se one oslobađaju od ranijih vanjskih ograničenja. Upravo zato samo konstituisanje nacija u politički subjekt ne može da izmijeni položaj ljudi u naciji koja je sticajem istorijskih okolnosti zaostajala za drugima.

U našoj su se zemlji nacije u toku oružane revolucije konstituisale u političke subjekte. To je najpovoljnije rješenje koje je na planu oslobađanja nacija mogla dati naša revolucija. Ono omogućuje da se u svakoj našoj naciji aktivira materijalni i ljudski potencijal u oblasti razvoja i unapređivanja različitih vidova odnosa među ljudima koji u njoj egzistiraju i djeluju, da se unapređuje vlastita kultura itd. Međutim, postoje ograničenja koja se ne mogu prevladati na osnovu onih rješenja koja je dala naša revolucija, to jest na osnovu konstituisanja nacionalnih individualiteta u političke subjekte. Ta su ograničenja sadržana u svim onim neravnomjernostima razvoja koje se, dugoročno posmatrano ne mogu prevladati samom upotrebom autoriteta nacionalnih i političkih institucija, nego prvenstveno otvaranjem i razvijanjem šire ekonomske i kulturne komunikacije koja nadmašuje nacionalne i republičke granice i utiče na stvaranje šireg, međunarodnog zajedništva.

Kao što je sloboda svakog naroda i narodnosti u Jugoslaviji ponaosob uslov slobode, bratstva i ravnopravnosti svih zajedno, tako nema niti može biti afirmacije bilo kojeg naroda i narodnosti bez razvoja i afirmacije svakog pojedinačno i svih zajedno. Sublimacija je to smisla, suštine i idejnog određenja opštejugoslovenskog zajedništva koje je garantija istorijskog i egzistencijalnog opstanka i svestranog razvoja naroda i narodnosti naše zemlje. Temelj je toga zajedništva i samoupravni produkcioni odnos koji obezbjeđuje i razvija ekonomske, kulturne, političke i idejne pretpostavke vlasti radničke klase i radnih ljudi i koji je, samim tim, u svom biću suprotstavljen svakom unitarizmu i separatizmu.

Digitized by Google

Branko Petranović

AVNOJ u sistemu vlasti DFJ

Da bismo odgovorili na postavljenu temu, pretresli smo nekoliko njenih složenih komponenata:

1. Pre svega, pitanje karaktera AVNOJ-a i odnosa najvišeg organa jugoslovenske federacije s drugim organima vlasti u ovom prelaznom periodu, hronološki obeleženom od 7. marta do 29. novembra 1945;

2. političku osnovu AVNOJ-a i revolucionarnog poretka;

3. suprotna shvatanja revolucionarnih snaga i građanske opozicije o prirodi Sporazuma Tito — Šubašić;

4. prethodne uslove saveznikâ za međunarodno priznanje novih organa vlasti, pre i posle izbora za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945.

I

Između Drugog i Trećeg zasedanja AVNOJ-a došlo je do njegovog proširenja na dva načina: uključivanjem većnikâ iz onih federalnih jedinica koje u njemu nisu bile srazmerno zastupljene, te na osnovu preporuke Krimske konferencije. Ako je proširenje po prvom osnovu proizlazilo iz razvoja narodnooslobodilačke borbe i jugoslovenske federacije, dotle se po drugom osno-

Digitized by Google

vu zasnivalo na međunarodnoj intervenciji usmerenoj na to da se osigura ustavni kontinuitet Jugoslavije, na čemu su naročito insistirali Britanci. No, i u ovom drugom slučaju revolucionarne snage su bile dovoljno jake da osiguraju centralno mesto AVNOJ-a u sistemu vlasti DFJ. Prvo, AVNOJ je u Krimskoj preporuci pomenut kao realno telo koje se proširuje narodnim poslanicima Kraljevine Jugoslavije; drugo, u AVNOJ su se mogli kooptirati samo oni poslanici koji se nisu ogrešili o patriotske norme u tekućem ratu. Pa i takva odredba u Preporuci izmenjena je ulaskom u AVNOJ tri grupe većnika, odnosno poslanika: nekompromitovanih poslanika poslednje kraljevske skupštine izabrane za vreme Milana Stojadinovića, grupe predstavnika političkih stranaka i grupa i jednog broja javnih radnika bez stranačkog obeležja. Pretvaranjem AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu (PNS) 10. avgusta 1945. revolucionarna skupština se nije gasila, već je nastavljala rad u nešto izmenjenom sastavu i pod drugim imenom.

Između zasedanja AVNOJ-a pravo vršenja njegovih izvršnih i zakonodavnih funkcija pripadalo je Predsedništvu AVNOJ-a. Nije reč o nekom posebnom ili izdvojenom organu, već o suženom telu AVNOJ-a, u skladu s principom jedinstva vlasti. Na Trećem zasedanju AVNOJ-a sastav Predsedništva je izmenjen s obzirom na promene koje je pretrpeo AVNOJ. To telo do zasedanja Ustavotvorne skupštine deluje kao Predsedništvo Privremene narodne skupštine. I u jednom i u drugom telu: u AVNOJ-u i u Predsedništvu AVNOJ-a, odnosno PNS i njenom predsedništvu, narodnofrontovska većina je imala apsolutnu većinu. Pokazale su se kao nerealne početne bojazni nekih rukovodećih ljudi KPJ o budućem odnosu snaga u PNS.

Treći organ u ovom prelaznom periodu bilo je Namesništvo. Uvođenjem ove ustanove u sistem vlasti DFJ drugi sporazum Tito — Šubašić ili Beogradski razlikovao se od prvog, odnosno Viškog, jer je — polazeći od međunarodnog kontinuiteta Jugoslavije, to jest od toga da Jugoslavija nastavlja da živi u svom starom obliku u spoljnim odnosima — predviđao prenošenje kraljevskih ovlašćenja u oblasti međunarodnog predstavljanja na Namesništvo. Namesništvo je delovalo umesto, u Jajcu suspendovanog, kralja Petra II, dok se narod ne bude izjasnio o obliku vladavine na slobodno organizovanim izborima posle oslobođenja. Dakle, uvedeno je kao tipična privremena i prelazna ustanova. Namesnici su bili ljudi na zalasku svoje političke karijere (Srđan Budisavljević) ili bez većeg uticaja u političkom životu (A. Mandić i D. Sernec). Ovlašćenja Namesništva su regulisana, bila ograničenog dometa i brzo iscrpljena. Čak i onda kada su korišćena imala su formalni, protokolarno-ceremonijalni značaj. Namesništvo nije nastalo iz nekih unutrašnjopolitičkih potreba, već iz obzira prema saveznicima i uslovljenosti međunarodne afirmacije jugoslovenske revolucije. Sa stanovišta faktičkih namera Britanaca, Šubašića i rojalističkih snaga Namesništvo bi se moglo posmatrati i kao čuvar izvršenja Sporazuma Tito — Šubašić. U

Digitized by Google

suštini, uloga Namesništva je bila dekorativnog karaktera. Namesništvu su pripadala prava u sklopu funkcije međunarodnog predstavljanja Jugoslavije (zaključivanje međunarodnih ugovora, ali bez prava ratifikacije), kao i pravo da, na predlog resornog ministra, a u saglasnosti sa Predsednikom vlade, postavlja i unapređuje šefove diplomatskih i konzularnih predstavništava, te da prima akreditivna i opozivna pisma predstavnikâ stranih država u Jugoslaviji. Namesništvo je iscrplo svoja ovlašćenja s nekoliko akata u toku trajanja DFJ, to jest do 29. novembra 1945. godine. Tako je dalo »investituru« »Ministarskom savetu«, kao nekoj vrsti šefa države, ali na predlog Predsedništva AVNOJ-a. Dalo je, takođe, ovlašćenje maršalu Titu da zaključi Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i SSSR-a, 11. aprila 1945, koji je kasnije ratifikovala Privremena narodna skupština.

Četvrti organ najviše vlasti DFJ jeste savezna vlada poznata kao Privremena vlada DFJ, Jedinstvena vlada, Ministarski savet DFJ. Nastala je kao rezultat ukidanja dotadašnjeg paralelizma. Postavljena je Ukazom kraljevskih namesnika, na predlog Predsedništva AVNOJ-a, što takođe odaje kompromis, ali nije položila zakletvu pred Namesništvom, već pred Predsedništvom AVNOJ-a. Ona nije rezultat fuzije NKOJ-a i kraljevske vlade, jer je NKOJ prethodno raspušten, a Vlada dala ostavku. Vlada je »jedinstvena« u tom smislu što je nestalo »dvojstvo« NKOJ-a i Šubašićeve vlade, a ne u smisllu njene monolitnosti, jer su se u Privremenoj vladi DFJ nalazili i predstavnici opozicije sa Grolom, Šubašićem i Šutejom. Mada ih u ovom slučaju izjednačujemo po merilu opšteg odnosa opozicije prema novom poretku, između Grola i Šubašića su postojale razlike. Oni nisu jedinstveno nastupali niti su nudili zajedničke alternative. Da li se ulaskom u Vladu članova dva različita tela može govoriti o koalicionoj strukturi te vlade? Analiza bi nam pokazala sledeće: da u Vladi postoji neravnopravan odnos snaga, jer predstavnici opozicije nemaju oružanu silu, uticaj na lokalne ili regionalne organe vlasti; nemaju za sobom političkih organizacija koje bi ih sledile, bar kada je reč o Šubašiću i Šuteju, jer stara HSS i ne postoji, već samo HSS u JNOF-i Hrvatske, odnosno HRSS od juna 1945; oni se u Vladi stranački i ne iskazuju. Na koalicioni karakter mogla bi upućivati dva momenta: međunarodni faktor koji podržava opoziciju i status Šubašića kao potpisnika sporazuma čije je izvršenje u toku. Međutim, u pogledu ovog drugog momenta ne možemo prevideti činjenicu da nije reč o sporazumu dve ličnosti, već o sporazumu između NKOJ-a i Jugoslovenske vlade u izbeglištvu.

Privremena vlada DFJ, formalno gledano, nije nastavak NKOJ-a, ali suštinski jeste. Ona je nosilac izvršne vlasti, dok je zakonodavna vlast pripadala AVNOJ-u. Pri donošenju svojih akata bila je podređena AVNOJ-u, odnosno njegovom Predsedništvu. Program vlade, koji je preko Radio-Beograda izneo njen predsednik maršal Tito, izražavao je tekuće i perspektivne po-

Digitized by Google

glede snaga koje su pobedonosno izvele oružanu smenu vlasti. Vladina Deklaracija je nagoveštavala da produbljuje revolucionarno-demokratske mere NKOJ-a. Izjašnjavala se za ravnopravnost naroda kao »svetinju«, za očuvanje i širenje demokratskih prava, najavila je agrarnu reformu i kolonizaciju, niz socijalnih mera.

Privremena vlada DFJ imala je federativnu strukturu ustanovljavanjem ministarstava za pojedine jugoslovenske zemlje, mada se ona nisu zadržala u strukturi vlade posle obrazovanja Vlade FNRJ. Teze o narodnim odborima, izrađene u Ministarstvu za konstituantu maja 1945, kome je na čelu stajao E. Kardelj, predviđale su i Trst kao sedmu federalnu jedinicu Jugoslavije, ali je taj akt ostao internog karaktera, to jest nije javno publikovan. Vlade federalnih jedinica obrazovane su aprila — maja 1945, dok su zemaljska antifašistička tela nastavljala rad kao narodne skupštine članice federacije (Sabor, Sobranje).

Privremena vlada DFJ se retko sastajala, što je bio predmet žalbi predstavnikâ opozicije diplomatama i političarima zapadnih saveznika. Uoči Potsdamske (Berlinske) konferencije, kada se opozicija spremala da izazove krizu vlade, stvoren je interministarski komitet u kome su se nalazili, između ostalih, M. Grol i J. Prodanović, koji je razmatrao predloge nekih zakona i proširenje AVNOJ-a. Izvori pokazuju da je Grol pripisivao nemogućnost sporazuma Kardeljevoj nepopustljivosti. Iz američke dokumentacije se vidi da su SAD polazile od toga da opozicija gubi uticaj u Jugoslaviji, ali su u vreme rada pomenutog interministarskog komiteta smatrali kao uspeh to što je Grol donekle uspeo da izmeni Nacrt izbornog zakona i da se zakaže treće zasedanje AVNOJ-a.[1]

Najvažniji poslovi su se obavljali u rukovodstvu Partije, na formalnim i neformalnim sastancima rukovodećih komunista. Opozicija nije imala uticaja na neke najvažnije resore koji su se nalazili u rukama KPJ: Ministarstvo narodne odbrane, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za konstituantu, zatim interresorni organ kakav je bio Privredni savet. Mada je Šubašić bio na čelu resora spoljnih poslova, najvažniji poslovi ovog Ministarstva su bili usredsređeni — kao i u ratu — u rukama maršala Tita. Šubašić je jedno vreme bio i odsutan, učes-

[1] U Komitetu ministara su se nalazili Edvard Kardelj, Andrija Hebrang, Jaša Prodanović, Milan Grol, Juraj Šutej i Frane Frol. Prema izveštajima Harolda Šanca, otpravnika poslova SAD u Beogradu, o proširenju AVNOJ-a od 27. jula 1945. Tito je, prihvatanjem Šubašićevog predloga da Komitet ministara prouči zakone i iznese preporuku vladi, izbegao neposrednu krizu vlade. Šanc je smatrao da će se kriza »verovatno vratiti za desetak dana«. Otpravnik poslova citira Šuteja da »svako očekuje neki znak iz Potsdama da se Jugoslavija nalazi na dnevnom redu«. — Navedeno prema: Slobodan Nešović — Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1983, str. 742.

Digitized by Google

tvujući na Osnivačkoj konferenciji Organizacije ujedinjenih nacija u San Francisku (aprila—maja 1945), koja tada nije bila u centru međunarodne pažnje DFJ.

II

Revolucionarne snage su rukovodile svim organima vlasti i masovnim antifašističkim organizacijama, čineći jezgro u svim strukturama vlasti DFJ: AVNOJ-u, Predsedništvu AVNOJ-a i Privremenoj vladi DFJ. KPJ je rukovodila oružanom silom i organima bezbednosti (Odeljenjem zaštite naroda). Nukleus je masovnih organizacija: JNOF-a, odnosno NFJ, USAOJ-a, AFŽ-a i JSRNJ. Izašla je iz rata sa golemim kapitalom — političkim i moralnim, kao snaga koja je stajala na čelu oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Formulisala je revolucionarno-demokratski program NFJ kao viziju nove Jugoslavije. Na unutrašnje uređenje Jugoslavije — zasnovano na federativnim osnovama — gledala je kao na imperativ više nacionalne zajednice, tek izišle iz dramatičnih ratnih sukoba. KPJ je bila rukovodeća snaga u političkom sistemu, iako je svoj program izražavala preko Narodnog fronta Jugoslavije. Budući *de facto* vladajuća politička sila DFJ, KPJ ipak nije — usled nekih osobenosti međunarodne i unutrašnjopolitičke prirode, te karaktera same revolucije, iskazivala u javnosti status svojih članova, niti davala publicitet svom unutarpartijskom životu. Svojom reorganizacijom na izlasku iz rata KPJ je stvorila aparat direktivnog rukovođenja u formi Politbiroa, Organizaciono-instruktorskog i Agitaciono-propagandnog odeljenja i više internih savetodavnih komisija, koje su odgovarale pojedinim sektorima državne aktivnosti i društvenog života (masovne organizacije, narodna vlast, spoljna politika itd.). Popunjen AVNOJ je mogao nastaviti rad s nadmoćnom većinom koju su činili komunisti i većnici koji su sledili liniju i program JNOF, odnosno KPJ.

Korenita promena sistema vlasti u osobenim ratnim uslovima nije, međutim, značila da je KPJ zapostavljala mogućnosti kontrarevolucionarnih snaga, makar one bile i poražene u tek završenom ratu. Jugoslavija je prošla kroz surovo ratno razdoblje koje je ostavilo duboke tragove intenzitetom sukoba sa snagama starog društva i okupatorima. Snage legalne građanske opozicije zalagale su se za podelu vlasti. Snažan otpor sređivanju političkih prilika pružala je hijerarhija Rimokatoličke crkve s nadbiskupom Stepincem koji se, otvarajući fazu borbe »ratobornog katolicizma« s narodnom vlašću, nije mirio s novim položajem starih snaga, novom državom, s položajem Rimokatoličke crkve u novom sistemu vlasti, smatrajući da se radi o nasilničkom, anacionalnom, bezbožnom poretku koji neće dugo ni trajati (»frtalj ure«). Stare snage, bez obzira na nacionalno poreklo, mada vojno poražene u toku rata, uzdale su se u razlaz među saveznicima, u raspad antihitlerovske koalicije, razgorevale psi-

Digitized by Google

hozu trećeg svetskog rata. Tršćanska kriza uveliko je dala ohrabrenje protivnicima novog režima. Čerčilova upornost maja 1945. da sačuva istočne granice Italije — koja je u pismenoj korespondenciji dobila karakter krstaške antikomunističke krilatice — da se od Baltika do Jadrana (od Štetina do Trsta) spusti željezna zavesa između sveta slobode i tiranije — kao da je realno upozoravala na predstojeću konfrontaciju. Emigrantski prvaci su u Londonu organizovali Jugoslovenski narodni odbor (Sl. Jovanović, Milan Gavrilović, Vjećeslav Vilder, Jovan Banjanin i drugi) koji se zalagao za izmenu poretka u Jugoslaviji. Vlatko Maček, odstupivši s ustašama iz Zagreba, započinjao je u emigraciji srodnu aktivnost protiv DFJ. Ostaci kontrarevolucionarnih kolaboracionističkih formacija prihvaćeni su od zapadnih saveznika i smešteni u logore organizovane na vojnoj osnovi. Vjećeslav Vilder je pisao Savici Kosanoviću da Jugoslavija neće dobiti Trst samo zbog toga što se opredelila na sovjetsku stranu.

Usled pomenutih manifestacija protiv nove Jugoslavije u partijskim direktivama iz toga vremena neprekidno se razvija podorzenje i upućuje na budnost i mobilnost članova. Tršćanska kriza i kasniji zapadni pritisak na Jugoslaviju kao da su opravdavali zadržavanje snažne oružane sile.

III

Građanska opozicija, koju bismo mogli raščlaniti na skupštinsku opoziciju M. Grola i njegovih jednomišljenika u PNS, koja je nastojala da stvori legalni centar delovanja protiv novih snaga, i na opozicione struje van predstavničkih ili drugih organa vlasti (pojedine frakcije HSS, SDS, Savez zemljoradnika, i druge), shvatala je Sporazum Tito — Šubašić kao podelu vlasti između komunista i progresivno-demokratskih snaga, pod pokroviteljstvom i uz sankciju velikih savezničkih sila. Skupštinska opozicija nastupila je sa zahtevom da se tekovine narodnooslobodilačke borbe, od kojih su vladajuće snage polazile kao od stvarne političke i klasne činjenice, podvrgnu ponovnoj potvrdi na slobodnim izborima. Tražila je u suštini da se, kao sunđerom, izbrišu sve ustanove jugoslovenske revolucije. Njeni prvaci apsolutizirali su formalne slobode, glorifikovali višepartijski sistem, osporavali federativno uređenje Jugoslavije, izjašnjavali se za pomirenje sa saradnicima neprijateljâ koji su se navodno nevoljno ogrešili u ratu. Grol je bio za demokratizaciju zapadnog tipa, protivnik jugoslovenskog modela federativnog uređenja i Narodnog fronta u kome je video otelotvorenje jednopartijske diktature. Građanske snage u celini su ucenjivale narodnu vlast, tražeći od Zapada da obustavi isporuke Unrine robe. Odbacivanjem Čerčilovog predloga na Potsdamskoj konferenciji da se velike sile založe za primenu Sporazuma Tito — Šubašić u smislu kompromisne podele vlasti građanska opozicija se našla bez čvrstog međunarodnog uporišta. Međutim, nije prestajala da radi pro-

Digitized by Google

tiv novog sistema vlasti i njegovih nosilaca. Njen intervencionistički i kontrarevolucionarni rad zaodevao se u formu odbrane demokratije. O tome rečito svedoče stalni predlozi, tajno dostavljani diplomatskim predstavništvima Velike Britanije i SAD, o neophodnosti da se režim demokratizuje, da se olabavi jednopartijska kontrola, onemoguće »izborne procesije« Narodnog fronta, raspusti »tajna politička policija«, pod kojom se podrazumevala OZN-a. Sve opozicione snage nalazile su se od svoje pojave pod stalnim političkim pritiskom NFJ. Načelne zakonske i proceduralne pretpostavke rada političkih stranaka praktično su onemogućavane; sprečavalo se njihovo konstituisanje kao samostalnih političkih organizama, povezivanje sa štampom (mada je ova jedno vreme izlazila budući izložena stalnoj kritici), lokalnom stranačkom organizacijom i nesmetanim propagandnim radom njihovog malobrojnog članstva protiv Narodnog fronta i KPJ.

IV

Zapadne sile su, naročito SAD, gledale na odnose s Jugoslavijom u kontekstu svojih odnosa s drugom suparničkom silom — SSSR-om, smatrajući da je DFJ posle zaključenja ugovora sa SSSR-om praktično prešla na drugu stranu.

Pomenuti ugovor sa SSSR-om tumačen je u Partiji kao temelj jugoslovenske spoljne politike, tačka oslonca i bedem nezavisnosti, o čemu govore izjave najviših predstavnika Partije i Vlade, ako i istupanja poslanika Privremene narodne skupštine prilikom njegove ratifikacije. Maršal Tito je na sednici Politbiroa CK KPJ, održanoj 28. aprila 1945, rekao da je delegacija Jugoslavije bila sjajno primljena u SSSR-u, da će SSSR pomoći Jugoslaviju u svakom pogledu, te da je ugovor imao »ogroman odjek« i da narod SSSR-a voli Jugoslaviju. Mesec dana kasnije, u vreme tršćanske krize, pokazalo se da je taj ugovor ipak imao ograničen domet sa stanovišta spremnosti SSSR-a da podrži zahteve DFJ. O stepenu samostalne međunarodne inicijative svedoči činjenica da je na sednici Politbiroa CK KPJ usvojen zaključak o daljim inicijativama u spoljnopolitičkoj sferi, koje je formulisao Tito, »Imamo, kaže Tito, sve uslove da učestvujemo na svim međunarodnim konferencijama, ali Englezi i Amerikanci hoće da nas svedu na stepen zemalja koje nisu učestvovale u svom oslobođenju. Vide da smo mi postigli ogroman uspjeh u vanjskoj politici. Naše jedinice okupiraće dio Austrije. U Poljsku, Grčku, Bugarsku i Albaniju treba poslati odmah poslanike, u Poljsku Boža Ljumovića, a u Bugarsku Nikolu Kovačevića. Treba predvidjeti kadar za Istru, Trst, Korušku i austrijske dijelove koji će zaposjesti te krajeve — komandante mjesta, gradova, pozadinske vojne vlasti.«[2] Neka od ovih vedrih očekivanja nisu

[2] Arhiv CK SKJ, Fond KPJ, Politbiro, Zapisnik Politbiroa od 28. aprila 1945.

Digitized by Google

se, međutim, ispunila, jer su jedinice JA, pod britanskim pritiskom, morale da napuste Trst i zaposednute delove Austrije.

Sovjetsko-jugoslovenski savez smatrao se, dakle, čvrstim osloncem Jugoslavije u međunarodnim odnosima, ali je, na drugoj strani, izazvao pojačani pritisak zapadnih saveznika na Jugoslaviju. Tršćanska kriza je najsnažnija manifestacija te krize, iako ona prelazi okvire bilateralnog odnosa Jugoslavije sa Velikom Britanijom i SAD, predstavljajući složenu međunarodnu krizu na kraju rata.

Nova Jugoslavija je bila izložena koncentričnoj vatri sa Zapada: štampe i zvaničnih predstavnika, vojnih i političkih, naročito dok je tršćanska kriza bila u jeku. Jugoslavija je u štampi napadana zbog podređenosti SSSR-u, da guši demokratske slobode i razvija totalitarni sistem. SAD nisu želele da nastave pomoć po Zakonu o zajmu i najmu, iako su jugoslovenski predstavnici (Rudolf Bićanić, aprila 1945) iznosili trebovanja DFJ. Šubašićev pokušaj da privoli E. Stetinijusa u San Francisku na sklapanje ugovora o Lend—Lizu naišao je na odbijanje, sve dok se ne »raščisti« situacija u Julijskoj krajini i Koruškoj. Šubašić je i prilikom boravka u Vašingtonu razgovarao sa zamenikom državnog sekretara SAD o nastavljanju pomoći po navedenom osnovu, ali bez uspeha. Bilo je očigledno da su se odnosi SAD i DFJ aprila—maja 1945. godine našli u krizi.[3]

Sjedinjene Američke Države su vršile pritisak na Jugoslaviju po osnovu izvršenja Sporazuma Tito — Šubašić, a na drugoj strani sa stanovišta Deklaracije o porobljenoj Evropi donetoj na Krimu, čiji su principi počivali na Atlantskoj povelji i Deklaraciji ujedinjenih nacija. Deklaracija je predviđala obavezu velikih sila da pomognu pri ustanovljavanju demokratskog poretka, obrazovanju vlada od demokratskih predstavnika i održavanju slobodnih izbora. Važila je za takozvane satelitske zemlje, ali i za savezničke koje su bile pod fašističkim ropstvom. Slučaj Jugoslavije SAD su uglavnom tretirale sa stanovišta izvršenja odredaba Sporazuma Tito — Šubašić. Pod inicijativom Ruzveltove smrti i zauzetosti državnog sekretara pripremama za osnivačku konferenciju OUN, SAD su odbile predlog svog ambasadora Ričarda Patersona upućen Stejt Departmentu da pozove

[3] Jugoslavija je po Zakonu o zajmu i najmu primila svega 20 miliona dolara, koji su upotrebljeni za nabavku paketa jugoslovenskim ratnim zarobljenicima. NKOJ je uzaludno tražio da SAD po ovom osnovu dostave Jugoslaviji oružje i drugi ratni materijal. Pregovori između Jugoslavije i SAD o ovoj pomoći aktivirani su novembra 1944. godine. Vodio ih je dr Rudolf Bićanić. Jugoslovenski predstavnici su sačinili provizorni budžet za 1945—1946. godinu koji je predviđao pola milijarde dolara za obnovu saobraćaja, poljoprivrede i industrije, koji je pretresan u američkom Senatu. Dr Bićanić je aprila 1945. otputovao u Vašington radi produženja razgovora, ali oni nisu dali rezultat. Tršćanska kriza i propaganda u SAD protiv novog društvenog uređenja u Jugoslaviji učinili su svoje. — Vidi: Branko Petranović, *Pomoć Unre Jugoslaviji, Zbornik radova, Istorija XX veka*, II/1961, Beograd, str. 187—188.

Digitized by Google

maršala Tita u posetu SAD. Očigledno je da se Stejt Department, odbacujući predlog svog, inače konzervativnog diplomate u Beogradu — Patersona, rukovodio procenom da bi Titov boravak u SAD doveo do pojačavanja njegovih pozicija u zemlji i inostranstvu. Kardelj je u razgovoru s ovim diplomatom iznosio gledište da je »ispravno« da Jugoslavija kao slovenska zemlja traži političku podršku od SSSR, a ekonomsku od SAD.[4]

U očekivanju izbora od 11. novembra 1945. štampa zapadnih zemalja nastavila je da napada režim u Jugoslaviji. Prilikom Patersonove posete SAD i njegovih razgovora s Trumanom ambasador je čak govorio da Jugoslavija treba da bude uređena kao »ustavna monarhija engleskog tipa«, što je američki predsednik odobrio, kao i Patersonov plan da se Tito pozove u SAD na »mesec dana indoktrinacije«.[5] Šubašićeva ostavka 9. oktobra 1945. izazvala je intervenciju SAD kod druga dva saveznika — SSSR-a i Velike Britanije. U američkom tumačenju radilo se o povredi Krimske preporuke isključivanjem jedne strane. Po shvatanju Stejt Departmenta, izbori bi u datoj situaciji bili prejudicirani. Američki zahtev je polazio od toga da velike sile savetuju Titu odlaganje izbora. Na američku inicijativu SSSR je negativno odgovorio. Tada su SAD i Velika Britanija podnele zajedničku notu predsedniku vlade DFJ Titu, 6. novembra 1945, izražavajući mišljenje da izbori — usled ostavke Šubašića — neće biti rezultat slobodno izražene volje naroda, jer se održavaju pod pokroviteljstvom samo jedne strane potpisnice Sporazuma. Po njihovom mišljenju, izbore je trebalo odložiti. Jugoslovenski odgovor na američko-britansku notu polazio je od toga da je Sporazum u potpunosti izvršen i da ostavke Šubašića i Šuteja nisu mogle dovesti u pitanje valjanost izbora.[6] Sporazum, osim toga, nije bio vezan za određene ličnosti, pa se samim tim nije mogao ni poistovećivati s njima.

Britanska vlada se izjasnila za priznanje promene oblika vladavine posle izbora od 11. novembra 1945, svesna da iza Tita stoje jače snage. Kontakt s Jugoslavijom doprinosio je, u njihovom viđenju, tome da se Jugoslavija sasvim ne prepusti »Rusiji«. Za Britance je bilo važno da osiguraju svoje interese na granicama Jugoslavije sa Italijom i Grčkom (Trst i Makedonija).

Američka politika je potcenjivala KPJ, a na drugoj strani još nije imala nekih svojih — kako pojedini pisci kažu — »vi-

---

[4] Prema američkim izvorima, Šubašić, koji je pratio Tita u Moskvu, preneo je Staljinove reči da »Jugoslavija nije pogodno tlo za sovjetski eksperiment i da su u tom smislu jugoslovenski komunisti pogrešili, da će u ekonomskom pogledu Sovjetski Savez činiti sve za Jugoslaviju, ali da to neće biti mnogo, s obzirom na to da je Sovjetskom Savezu za sopstvenu obnovu potrebno 10 milijardi dolara«. — Navedeno prema: Dragica Mugoša, »Odnosi između Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država 1945—1949«, magistarski rad, Beograd, septembar 1980, str. 35.

[5] Isto, str. 37.

[6] Isto, str. 40—41.

Digitized by Google

talnih« interesa u Jugoslaviji da bi mogla uticati na njena unutrašnja kretanja.[7] Sjedinjene Države su rešile da održavaju diplomatske odnose, ali da ekonomski ne pomažu Jugoslaviji i Titovom »režimu«. Američka diplomatija je pokazivala potpuno nerazumevanje Jugoslavije i ideologizovala celokupno viđenje unutrašnjeg razvitka i perspektive novog poretka, kao i promenjenog odnosa snaga u zemlji. Najklasičniji primer takvih projekcija je Patersonov izveštaj Stejt Departmentu 29. novembra 1945 — dakle, istog dana kada je posle velike pobede Narodnog fronta na izborima Ustavotvorna skupština detronizirala monarhiju i proglasila republiku — u kome se zalagao za to da SAD ne priznaju promenu oblika vladavine. Ovaj konzervativni diplomata i poslovni čovek imao je okorele predrasude prema Jugoslaviji i njenom unutrašnjem poretku. Pisao je da je režim neprijateljski prema Velikoj Britaniji i SAD, da se ne bi mogao održati bez »ruske podrške« i »ruskih metoda«, da Beograd u suštini predstavlja »glavni grad jedne od sovjetskih republika«[8].

Sjedinjene Države su 22. decembra 1945. na osoben način priznale promenu oblika vladavine u Jugoslaviji. Od prihvatanja izjave kao osobenog prethodnog uslova, po drugi put posle Jalte[9], zavisilo je nastavljanje odnosa. Tek nakon date izjave SAD su dale agreman za Savu Kosanovića u Vašingtonu i poslale akreditivna pisma za ambasadora R. Patersona.

*

Ako bismo napravili upoređenje priznanja DFJ sa onim novostvorene jugoslovenske države (Kraljevine SHS) 1918, videli bismo da je Kraljevina SHS nova država i da se kao takva tre-

[7] Američki izveštači iz Jugoslavije javljali su Vašingtonu: »Iako se na Sjedinjene Države, kao i na Britaniju, gleda kao na kapitalističke države koje nastoje da naprave ekonomsku koloniju od Jugoslavije, njihova udaljenost od Evrope i nedostatak vitalnih interesa na Balkanu čini ih manje sumnjivim od Engleske.« — Isto, str. 32.

[8] Pored opšte američke propagande određene odnosom prema drugoj suparničkoj sili — SSSR-u, kroz koju su prizmu posmatrani i američko-jugoslovenski odnosi, shvatanju o nedemokratskom karakteru uspostavljenog poretka doprinosili su i opozicioni građanski političari (Milan Grol, Šutej i drugi) koji su obaveštavali američke diplomate u Beogradu o tome da Narodni front, navodno, nije reprezentativan, da su opozicione aktivnosti onemogućene, da kandidate na izborima ne »nominira« narod itd. — Poverljivi izveštaj Harolda Šanca o stavovima građanske opozicije od 29. jula 1945. (Prema: Sl. Nešović — B. Petranović, navedeno delo, str. 743).

[9] »Shodno međunarodnom običaju, nova jugoslovenska vlada, kao član porodice država i kao jedna od potpisnica Povelje Ujedinjenih nacija, prihvatiti (će) odgovornost za jugoslovenske međunarodne obaveze i biti sklona da potvrdi priznavanje postojećih ugovora i sporazuma između Sjedinjenih Država i Jugoslavije. Po prijemu potvrda u ovom smislu, Vlada Sjedinjenih Država je spremna da pristupi izdavanju akreditivnih pisama ambasadoru Sjedinjenih Država u Beogradu kod nove jugoslovenske vlade.« — D. Mugoša, navedeno delo, str. 45.

Digitized by Google

tira, za razliku od DFJ. Kraljevina je morala da sačeka na svoje međunarodno priznanje, za razliku od nove Jugoslavije koja se u međunarodnim odnosima izražavala u svom starom obliku. Demokratska Federativna Jugoslavija je, sa stanovišta unutrašnjeg društvenog bića i državne organizacije, kvalitativno nova država; državna vlast je u rukama naroda i iznikla u vatri oslobodilačkog rata i radikalnih društvenih promena. Antifašističke sile daju međunarodno priznanje dubokim strukturnim promenama u organizaciji vlasti i društvenih odnosa. Priznanje se daje u specifičnom obliku.

Jugoslovenska revolucija dobija međunarodno priznanje u toku rata koji još nije završen. Nove društvene snage dobile su potvrdu u procesu revolucije koja još traje, za razliku od oktobarske revolucije koja joj je klasična inspiracija, sa nizom vlastitih inovacija koje joj daju karakter najoriginalnije smene vlasti u modernoj istoriji. Sa tog stanovišta — stanovišta međunarodne potvrde promena — ona se razlikuje od kineske revolucije.

Međunarodnim priznanjem ukida se paralelizam vlada: NKOJ-a, »privremene narodne vlade« i kraljevske vlade sa Šubašićem na čelu. No Šubašićeva vlada je od Viškog sporazuma u suštini — bez obzira na Šubašićeve intencije i intencije njegovih pokrovitelja — odbor za spoljne poslove NKOJ-a, kako su je neki Britanci i tretirali.[10]

[10] Misli se na ocene britanskog pukovnika Bejlija, šefa misije kod Vrhovne komande D. Mihailovića od 1942, nezadovoljnog koncesijama Šubašića Titu prilikom razgovora na Visu i zaključenja Sporazuma Tito — Šubašić.

Digitized by Google

Mladenko Colić —
Milosav Simić

Savezničkа pomoć NOVJ i njihovo učešće na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu

Pomoć u naoružanju, vojnoj opremi i drugom ratnom materijalu koju su saveznici pružili Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, a posebno njihovo učešće u ratnim operacijama na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu, izvor su različitih ocena o njihovom stvarnom značaju i ulozi u oslobođenju naše zemlje. Ponekad se u naučnim i publicističkim radovima (i izjavama političkih ličnosti) u pojedinim savezničkim državama značaj vojne pomoći i učešća savezničkih oružanih snaga u borbama na jugoslovenskom ratištu toliko prenaglašava da se naša narodnooslobodilačka borba svodi na nivo pokreta otpora, što je u potpunoj suprotnosti sa stvarnim istorijskim događanjem.

Mi nikada nismo poricali niti minimizirali značaj savezničke pomoći, ali takođe nismo prihvatili suvišno prenaglašavanje njenog značaja i uloge i svođenje četvorogodišnje borbe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na neki od oblika pokreta otpora.

Ovaj kraći članak predstavlja pokušaj da se putem prezentiranja konkretnih činjenica daju prave dimenzije i značaj savezničke pomoći, ali i da se istakne da je ta pomoć pružana savezniku koji je imao značajnu ulogu u borbi protiv fašističkih agresora.

Narodi Jugoslavije i njihova Narodnooslobodilačka vojska skoro pune tri godine su se borili sa fašističkim okupatorom bez

Digitized by Google

ikakve pomoći od strane saveznika antihitlerovske koalicije, vezujući za jugoslovensko ratište značajne snage fašističkih sila. Tek sredinom 1943. godine velike savezničke sile uspostavljaju neposredni kontakt s Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije, što je uzrokovano značajnim strategijskim promenama kako na jugoslovenskom tako i na ostalim ratištima.

Tokom 1943. godine na svim svetskim ratištima došlo je do značajnih promena koje su dovele do strategijskog preokreta u drugom svetskom ratu. Na istočnom frontu, posle velike pobede kod Staljingrada, Crvena armija je prešla u strategijsku ofanzivu i brzo potiskivala nemačke snage. Zapadni saveznici su, nakon pobede u Severnoj Africi i iskrcavanja na Siciliji i u južnoj Italiji, uspostavili front na Apeninskom poluostrvu. Na jugoslovenskom ratištu je takođe došlo do krupnih promena u korist narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i njegovih oružanih snaga (NOV i POJ), što je uslovilo da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije već tada predstavljala značajan deo oružanih snaga antihitlerovske koalicije i vojni činilac s kojim su i velike savezničke sile morale ozbiljno računati. Ta činjenica im je nametnula potrebu za uspostavljanjem neposrednog kontakta sa snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Tu ulogu odigrale su savezničke vojne misije.

Već u aprilu 1943. godine stigla je prva posmatračka vojna misija zapadnih saveznika kod Glavnog štaba NOV i PO za Hrvatsku. U toku bitke na Sutjesci u Vrhovni štab NOV i POJ stigla je prva zvanična vojna misija Velike Britanije. Dva meseca kasnije stigao je i predstavnik oružanih snaga Sjedinjenih Američkih Država, tako da je ta vojna misija postala anglo-američka. Tek krajem februara 1944. godine u Vrhovni štab NOV i POJ stiže i vojna misija Sovjetskog Saveza na čelu sa generalom N. V. Kornjejevim. Sovjetska vojna misija uputila je svoje predstavnike i u Glavni štab NOV za Hrvatsku i u neke štabove korpusa.

Vrhovni štab NOVJ je svoju prvu vojnu misiju poslao krajem septembra 1943. godine kod komande anglo-američkih snaga u Italiji. Ta misija je već 2. oktobra uspostavila svoje sedište u Bariju i otpočela rad na organizovanju prijema i prebacivanja savezničke vojne pomoći, organizovanju povratka naših građana koji su do kapitulacije Italije bili po italijanskim logorima i drugo. Sedište ove naše prve vojne misije preraslo je kasnije u bazu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a u mestu Monopoli uspostavljena je i pomorska baza Ratne mornarice NOVJ.

Krajem decembra 1943. godine, na poziv savezničkog komandanta za Sredozemlje, Vrhovni štab NOVJ uputio je svoju vojnu misiju i u Kairo, gde se nalazilo sedište te savezničke komande. I ova vojna misija imala je zadatak da organizuje prikupljanje i prebacivanje savezničke vojne pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

Početkom aprila 1944. godine Vrhovni štab NOVJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije uputili su jedinstvenu mi-

Digitized by Google

siju u Sovjetski Savez. Ova misija je stigla u Moskvu 12. aprila. Zadatak i ove misije bio je sklapanje sporazuma sa sovjetskim vojnim i državnim organima o vojnoj pomoći NOVJ, te organizovanje priprema i dopremanja te pomoći. Početkom juna 1944. godine formirana je stalna misija NOVJ u Moskvi.

Prelaskom Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije na ostrvo Vis, u junu 1944. godine, stvaraju se uslovi i za neposredne kontakte i razgovore između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (koji je imao status privremene vlade) i vlada velikih savezničkih sila, te Vrhovnog komandanta NOVJ i savezničkih komandanata.

Već 5. avgusta 1944. godine, na poziv vrhovnog komandanta savezničkih snaga u Sredozemlju generala Vilsona, predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vrhovni komandant NOVJ maršal Tito sa grupom svojih saradnika stigao je u Napulj. Šestog avgusta u Kazerti su počeli zvanični razgovori o vojnim pitanjima. Razmatrana su pitanja o vojnoj pomoći NOVJ, formiranju materijalno-tehničke baze NOVJ u Italiji, o načinu sadejstva savezničke avijacije sa jedinicama NOVJ, povratku brodova Jugoslovenske mornarice koji su do tada plovili u sastavu flote zapadnih saveznika i druga.

Dvanaestog avgusta 1944. godine u Napulju je došlo do prvog sastanka predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršala Tita i predsednika vlade Velike Britanije Vinstona Čerčila. Razgovori su trajali dva dana. Pored političkih pitanja (koja su bila najbrojnija), razmatrana su i pitanja vojne pomoći i saradnje. Iako su u razgovorima ispoljene razlike, osobito u nekim političkim pitanjima, razgovori su uspešno završeni jer su u njima rešena neka veoma važna pitanja vojne pomoći i sadejstva NOVJ i vojnih snaga zapadnih savezničkih sila.

Mesec dana kasnije (19. septembra 1944. godine) maršal Tito je otputovao u Moskvu gde je u razgovorima s najvišim sovjetskim rukovodiocima razmatrao pitanja vojne pomoći, saradnje i sadejstva NOVJ i Crvene armije. O tim razgovorima maršal Tito je prilikom promocije za prvog doktora vojnih nauka decembra 1976. godine, pored ostalog, rekao: »U situaciji kada je naša vojska ovladala najvećim dijelom Srbije i kada je razbila kontrarevolucionarne snage Draže Mihailovića i Milana Nedića otišao sam u Moskvu 19. septembra, gdje je postignut dogovor o prelasku Crvene armije preko dijela jugoslovenske teritorije za Mađarsku, kao i o koordinaciji operacija NOVJ i Crvene armije u istočnim krajevima Srbije.«[1].

Dvadeset osmog septembra 1944. godine sovjetska agencija TASS dala je zvanično saopštenje o razgovorima. U tom saopštenju se, pored ostalog, kaže: »Pre nekoliko dana sovjetska komanda — imajući u vidu interese razvijanja borbenih operacija protiv nemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj — obratila se

[1] Tito, *Vojna dela*, tom V, VIZ, Beograd, 1977, str. 300.

Digitized by Google

Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije s molbom da dâ pristanak na privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju koja graniči s Mađarskom. Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije.

Nacionalni komitet i Vrhovni štab Jugoslavije pristali su da zadovolje molbu sovjetske komande. Sovjetska komanda je primila uslov, koji je postavljen s jugoslovenske strane, da će na teritoriji Jugoslavije, u oblastima gde će se nalaziti jedinice Crvene armije, delovati civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.«[2]

Na povratku iz Moskve maršal Tito se 5. oktobra u rumunskom gradu Krajovi sastao sa delegacijom bugarske vlade Otečestvenog fronta, gde je, na njihovu molbu, sklopljen sporazum o učešću bugarskih oružanih snaga u borbama protiv nemačkih trupa na teritoriji Jugoslavije. Istog dana kabinet predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije izdao je sledeće saopštenje:

»Petog oktobra 1944. godine održan je sastanak između predsednika Nacionalnog oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita i delegatâ bugarske vlade Otečestvenog fronta na čelu sa ministrom gg. Dobri Terpeševom i Petrom Todorovom. Razgovori su tekli u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu obostranog razumevanja.

Postignuta je saglasnost:

1. O vojničkoj saradnji u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, nemačkog osvajača;

2. Da će se sva pitanja koja proističu iz savezničkih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije rešavati u duhu bratskih i zajedničkih interesa naroda Jugoslavije i bugarskog naroda.«[3]

O uslovima pod kojima je sklopljen ovaj sporazum maršal Tito je rekao sledeće: »Iako nije bilo operativnih razloga za učešće bugarske otečestvenofrontovske armije u operacijama na jugoslovenskoj teritoriji, u razgovorima 5. oktobra u Krajovi izišli smo u susret molbi bugarske vlade da im se pruži prilika za rehabilitaciju Bugarske učestvovanjem njihovih jedinica u borbama protiv Nijemaca.«[4]

Dakle, i ovaj najkraći prikaz odnosa između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i velikih savezničkih sila nedvosmisleno pobija sve one tvrdnje koje, krivotvoreći istorijske činjenice, žele svesti narodnooslobodilački pokret i narodnooslobodilački rat Jugoslavije na neku vrstu pokreta otpora i istovremeno potvrđuje da su NOP i NOV Jugoslavije bili ravnopravan

---

[2] B. Petranović, — M. Zečević, *Jugoslavija 1918—1984, Zbirka dokumenata*, »Rad«, Beograd, 1985, str. 599.

[3] Isto, str. 601—602.

[4] Tito, *Vojna dela*, tom V, cit. izd., str. 301.

Digitized by Google

član antihitlerovske koalicije s kojim su i velike savezničke sile još u toku rata uspostavljale odnose i sklapale sporazume sa svim atributima međudržavnih sporazuma.

Radi ostvarivanja postignutih sporazuma o vojnoj pomoći i operativnom sadejstvu NOVJ (koja je prvog marta 1945. godine dobila naziv Jugoslovenska armija — JA) i savezničkih snaga, održavani su stalni kontakti između vrhovnog komandanta NOVJ — JA maršala Tita sa komandantom 3. ukrajinskog fronta maršalom Tolbuhinom i komandantom anglo-američkih snaga u Sredozemlju feldmaršalom Aleksanderom, sve do završetka drugog svetskog rata.

Anglo-američka vojna pomoć i operativna saradnja sa jedinicama NOVJ — JA

Prva vojna pomoć Velike Britanije jedinicama NOVJ poslata je vazdušnim putem 30. juna 1943. godine i imala je simboličan značaj. Zapravo, kada su jedinice Operativne grupe divizija, pod neposrednim rukovodstvom maršala Tita, posle bitke na Sutjesci bile u ofanzivi na području istočne Bosne, vazdušnim putem bila im je dostavljena izvesna količina sanitetskog materijala i eksploziva za rušenje pruga. Krajem oktobra 1943. godine Anglo-Amerikanci su brodovima dopremili na ostrvo Vis oko 10.000 pušaka, 200 tona hrane, 10 tona sanitetskog materijala i izvesnu količinu druge opreme. Međutim, najveći deo anglo-američke vojne pomoći realizovan je u leto i jesen 1944. godine.[5]

Ukupna vojna pomoć u naoružanju koju je NOVJ primila od Anglo-Amerikanaca od sredine oktobra 1944. do maja 1945. godine obuhvatila je sledeće količine oružja:[6]

pušaka	137.092
mašinskih pušaka	41.443
lakih i teških mitraljeza	15.837
pištolja	1.626
minobacača	2.684
protivtenkovskih pušaka	1.256
protivavionskih mitraljeza	132
poljskih topova	388
tenkova	107
aviona	61

Pored naoružanja, NOVJ je od Anglo-Amerikanaca dobila i određene količine municije, goriva, odeće, prevoznih sredstava i sredstava veze. Anglo-američke snage su takođe u tom vremenu pružile i značajnu sanitetsku pomoć NOVJ. Računa se da je u anglo-američkim vojnim bolnicama u Italiji prihvaćeno i lečeno

[5] V. Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, VIZ, Beograd, 1970, str. 310—311.

[6] Isto, str. 311.

Digitized by Google

oko 40.000 ranjenih boraca NOVJ. Pored toga, savezničke vojne vlasti prihvatile su oko 35.000 naših izbeglica iz Dalmacije i pružile im zaštitu u logoru El Šat u Sinajskoj pustinji.[7]

Prva sadejstva anglo-američkih snaga sa NOVJ ostvarena su sa savezničkim snagama koje su početkom 1944. godine došle na ostrvo Vis.

Prva grupa od 30 komandosa prispela je na Vis 16. januara 1944. godine. Do 21. februara na Vis je prebačen čitav 2. komando. Krajem februara 1944. godine na Vis je došao kompletan 43. mornarički komando, a 15. marta stigao je i pukovnik Tom Čerčil, koji je sa svojim štabom preuzeo komandu nad svim savezničkim snagama na Visu.[8] Kasnije su pristigle i druge jedinice savezničkih snaga, koje su pretežno pripadale britanskim i, manjim delom, američkim oružanim snagama. Te snage su činile: lake pomorsko-obalske jedinice, jedinice komandosa, zemaljska i protivavionska artiljerija, avijacija i pozadinske jedinice.

Na Visu kao vojnoj bazi i u jedinicama NOVJ kao saveznicima anglo-američke snage imale su izvanredno povoljan oslonac za prepadna dejstva u dalmatinskom obalskom području, posebno protiv nemačkog pomorskog saobraćaja.

Za vreme devetomesečnog boravka na Visu (februar—oktobar 1944) komandosi su izveli niz diverzantskih akcija i desantnih prepada, samostalno ili u sadejstvu s jedinicama NOVJ, ali gotovo uvek uz pomoć partizanskih obaveštajnih organa i vodiča.

Britanske lake snage služile su se Visom kao manevarskom bazom sve do sredine oktobra 1944. godine, kada su prešle na otoke Ist i Molat.

Sa Visa je dejstvovala i lovačko-bombarderska avijacija u čijem se radijusu dejstva našao prostor od Dubrovnika, preko Jajca, do Gospića. Ona je pružala podršku jedinicama NOVJ.

Na Vis su sletali i avioni britanskih Balkanskih vazduhoplovnih snaga i američke 15. vazduhoplovne armije, najčešće pri povratku sa zadatka, kada bi im ponestalo goriva ili zbog pretrpljenih oštećenja. Sletanjem na ovaj aerodrom spasle su se stotine avijatičara, s nekoliko stotina aviona.[9]

Sredinom avgusta 1944. formirana je na aerodromu Vis eskadrila za vezu Vrhovnog štaba, a krajem meseca (tačnije, 25. avgusta) sletelo je na viški aerodrom odeljenje od četiri lovačka aviona (»spitfire«), kao stalni detašman 1. jugoslovenske lovačke eskadrile za odbranu aerodroma i aktivnost nad jugoslovenskom teritorijom. Ostali avioni 1. eskadrile sletali su na Vis pri polasku

---

[7] Isto, str. 312.

[8] J. Vasiljević, *Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, VIZ, Beograd, 1972, str. 183—185.

[9] Prema podacima radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« u tromesečju jul—septembar 1944. godine spustilo se na viški aerodrom 215 teških bombardera, a spaseno 1.936 savezničkih avijatičara.

Digitized by Google

na zadatak da bi na njemu uzeli gorivo i tako produžili radijus leta.[10]

U Dubrovniku je 28. oktobra 1944. godine iskrcan 211. poljski artiljerijski divizion, koji je prebačen u rejon Nikšića i, u sadejstvu sa snagama 2. korpusa, učestvovao u borbama protiv nemačkog 21. korpusa kod manastira Ostrog. U operativnom pogledu divizion je bio potčinjen Štabu 2. korpusa, a snabdevanje je vršeno iz Dubrovnika.[11]

Prvih dana januara 1945. godine vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito i šef Vojne misije Velike Britanije brigadir Meklin, sklopili su ugovor kojim je dopušteno saveznicima da uspostave vazduhoplovnu bazu u oblasti Zadra, na kojoj bi bilo stacionirano šest lovačkih ili lovačko-bombarderskih eskadrila, od kojih bi dve bile eskadrile NOVJ, po jedna lovačka eskadrila za odbranu i noćna dejstva; zatim jedinice za protivavionsku odbranu i pomoćne jedinice jačine oko 3.700 vojnika i oficira. Kao dodatak osoblju RAF-a, radi izgradnje i održavanja aerodroma, odobreno je da se u Zadru stacionira još 3.000 vojnika i oficira, što je iznosilo ukupno 6.700 ljudi. Osnovni zadatak ovih snaga je bio da pružaju podršku snagama NOVJ.

Posebnim pomorskim ugovorom (koji predstavlja aneks već pomenutom ugovoru) predviđeno je da savezničke pomorske snage mogu privremeno bazirati u Splitu, Zadru i bilo u kojoj drugoj luci ili sidrištu severno od Zadra, zavisno od operativne situacije.[12]

Na osnovu sporazuma postignutog u Kazerti poslednjih dana februara Jugoslovenska mornarica je 23. marta preuzela u Bariju pet pomoćnih brodova bivše Kraljevske mornarice: »Spasilac«, »Jaki«, »Snažni«, »Ustrajni« i »Marljivi«.[13]

Na sastancima u Beogradu 21. i 24. februara 1945. godine između maršala Tita i feldmaršala Aleksandera, komandanta savezničkih snaga za Sredozemlje, postignut je odgovarajući sporazum koji je predstavljao osnovu za usklađivanje zajedničkih dejstava u završnim operacijama u oblasti severnog Jadrana.

Vrhovni štab je 26. februara naredio da se svim savezničkim oficirima pri štabovima korpusa NOVJ izlazi u susret u pogledu

---

[10] Z. Ulepić, *Ratno vazduhoplovstvo u drugom svetskom ratu*, VIZ, Beograd, 1974, str. 308—310.

[11] J. Vasiljević, navedeno delo, str. 343—344.

[12] Početkom januara 1945. godine u lukama na istočnoj obali Jadrana nalazile su se ove savezničke snage:

— u Zadru: krstarica »Kolombou«, motorne topovnjače MGB 642, 660, 663 i 667; 6 patrolnih čamaca; 13 manjih desantnih brodova; transportni brodovi »Anđelo« i »Bonito«;

— u Šibeniku: LCH 315 (Landing Craft Headquarters — štabni desantni brod);

— u Splitu: krstarica »Deli«, 2 patrolna čamca.

U jugoslovenskim vodama su na čišćenju mina u to vreme bila angažovana 4 minolovca i njihov matični brod »Vulkan«.

[13] J. Vasiljević, navedeno delo, str. 350—351.

Digitized by Google

davanja svih podataka o neprijateljskim trupama, da im se odobri posećivanje fronta i stavljaju na uvid zaplenjeni dokumenti koji karakterišu stanje kod neprijatelja.

Posle uspešno završenih razgovora Tito—Aleksander, komandant savezničke avijacije na Sredozemlju, američki general-potpukovnik Ajra Iker, učinio je, sredinom marta 1945. godine, zvaničnu posetu maršalu Titu. U izjavi koju je tom prilikom dao general-potpukovnik Iker je rekao da će savezništva avijacija i dalje snažno podržavati dejstva Jugoslovenske armije. Radi ostvarivanja sadejstva sa savezničkom avijacijom, u Štab 4. armije stigao je britanski vazduhoplovni pukovnik Selbi.[14]

Sa aerodroma kod Zadra 1. i 2. jugoslovenska eskadrila i savezništva avijacija iz sastava Balkanskog vazduhoplovstva podržale su operacije 4. armije. Prva i 2. eskadrila ostvarile su 460 avio-poleta (300 u ličko-pomorskoj i 160 u riječko-tršćanskoj operaciji). Dejstvovale su samo do kraja aprila 1945. godine.[15]

Prema tome, sadejstva anglo-američkih snaga sa NOVJ u borbama za oslobođenje Dalmacije i Istre svodila su se uglavnom na avio-podršku anglo-američke avijacije dejstvima naše 4. armije.

Sovjetska vojna pomoć i sadejstvo sa NOVJ

Sovjetska vojna pomoć NOVJ je, u manjem obimu, počela da stiže u martu 1944. godine. U maju iste godine formirana je u Bariju sovjetska vazduhoplovna grupa sa zadatkom da se bolje organizuje dostava te pomoći. Međutim, glavnina sovjetske vojne pomoći dobijena je tek nakon spajanja jedinica Crvene armije s jedinicama NOVJ i oslobođenja Beograda.

U razgovorima koje je Predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Vrhovni komandant NOVJ vodio s najvišim sovjetskim rukovodiocima septembra 1944. godine Sovjetski Savez se obavezao da će NOVJ na ime vojne pomoći isporučiti, pored ostalog, naoružanje za dvanaest divizija. Ta pomoć počela je da pristiže posle oslobođenja Beograda. Od te pomoći je do kraja 1944. godine naoružano deset naših divizija. U toku završnih operacija za oslobođenje naše zemlje od sovjetske vojne pomoći opremljeno je još pet naših divizija.[16]

Pored toga, u Sovjetskom Savezu formirane su i dve jugoslovenske brigade. Prva jugoslovenska narodnooslobodilačka brigada formirana je krajem 1944. godine i brojala je 1.500 boraca. Iz Ukrajine, gde je formirana, stigla je preko Rumunije i od 6—9. oktobra ušla u sastav 23. divizije 14. korpusa. Druga tenkovska brigada formirana je 8. marta 1945. godine kod Tule.

---

[14] U. Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978, str. 35—46.

[15] Z. Ulepić, navedeno delo, str. 313—314.

[16] *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 486—487.

Digitized by Google

Bila je naoružana sa 65 tenkova T-34. Na sremski front je stigla 7. aprila 1945. godine.

Šesnaestog oktobra 1944. godine u Beloj Crkvi je potpisan sporazum između vrhovnog komandanta NOVJ maršala Tita i komandanta 3. ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina kojim se iz sastava 17. sovjetske vazduhoplovne armije izdvajaju 10. gardijska jurišna i 236. lovačka vazduhoplovna divizija (svaka sa po tri puka) i 9. vazduhoplovna baza radi podrške dejstvima jedinica NOVJ, obuke našeg letačkog i tehničkog osoblja i pomoći u formiranju naših letačkih jedinica, s tim da posle izvršenja tih zadataka predaju svu borbenu tehniku i opremu vazduhoplovstvu NOVJ.

Krajem decembra 1944. i početkom januara 1945. u Novom Sadu je formirana 42. jurišna vazduhoplovna divizija od jedinica sovjetske 10. gardijske jurišne divizije, a u Rumi 11. vazduhoplovna lovačka divizija od jedinica sovjetske 236. lovačke divizije. Ove vazduhoplovne jedinice sa jugoslovenskim posadama počele su dejstvovati 17. januara kao avio-podrška 1, 2. i 3. armiji NOVJ na sremskom frontu, Baranji i istočnoj Bosni.

Prema podacima objavljenim u sovjetskom časopisu »Vojno-istorijski žurnal« (broj 5. iz 1978. godine u članku *Sovjetsko-jugoslovenska borbena saradnja u godinama drugog svetskog rata)*, sovjetska vlada isporučila je vladi Demokratske Federativne Jugoslavije vojnu pomoć u naoružanju i opremi za 12 pešadijskih i 2 vazduhoplovne divizije, te za jednu tenkovsku brigadu. To obuhvata sledeće količine naoružanja:

pušaka	96.515
lakih i teških mitraljeza	68.423
protivtenkovskih pušaka	3.797
pištolja	20.528
protivtenkovskih mitraljeza	512
minobacača	3.364
poljskih topova	895
protivtenkovskih topova	170
tenkova T-34	65
aviona	491[17]

Kao što je moskovski dogovor predvideo, deo jedinica 2. i 3. ukrajinskog fronta, zajedno sa jedinicama NOVJ, učestvovao je u borbama za oslobođenje istočne Srbije, Pomoravlja, Beograda, Banata i Bačke. Od ukupno 29 gradova u istočnoj Srbiji i Pomoravlju jedinice NOVJ oslobodile su 8, jedinice Crvene armije 7, a zajednički su oslobodile 14 gradova.[18]

Nakon beogradske operacije i batinske bitke (koja je trajala od 25. oktobra do 10. decembra 1944) jedinice Crvene armije prebacile su se u Mađarsku, sem 68. streljačkog korpusa koji se

[17] *Sovetsko-jugoslavskoe boevoe sotrudničestvo v godi vtoroj mirovoj vojni*, »Voeno-istoričeskij žurnal«, br. 5/78, str. 67—72.

[18] *Titovo vojno delo*, »Narodna armija«, Beograd, 1977, str. 48.

Digitized by Google

zadržao u Srbiji i Sremu do 25. decembra 1944. godine kada je i on upućen na budimpeštanski operativni pravac.

Prema sovjetskim podacima, u borbama u Jugoslaviji Crvena armija je imala 8.000 poginulih vojnika i starešina. Od toga u borbama za oslobođenje Beograda 1.000, a u batinskoj bici 1.387.[19]

Učešće bugarske otečestvenofrontovske armije u borbama na tlu Jugoslavije

Na osnovu sporazuma sklopljenog u Krajovi jedinice bugarske otečestvenofrontovske armije učestvovale su u borbama na tlu Jugoslavije, i to u istočnoj Makedoniji, istočnoj Srbiji i Kosovu.

U istočnoj Makedoniji bugarske jedinice učestvovale su u borbama na operativnim pravcima Kriva Palanka — Kumanovo i Bregalnica — Strumica. Na pravcu Kriva Palanka — Kumanovo učestvovala je 1. bugarska armija (sa oko 36.000 boraca), zajedno sa 16. korpusom NOVJ. Na bregalničko-strumičkom pravcu učestvovala je 4. bugarska armija (sa oko 15.000 boraca), zajedno sa 50. i 51. divizijom NOVJ.

U istočnoj Makedoniji jedinice NOVJ vodile su borbe protiv glavnine nemačkih snaga grupe armija »E« koje su se povlačile iz Grčke. Bugarske jedinice vodile su borbu samo protiv delova nemačkih snaga koje su obezbeđivale povlačenje glavnine grupe armija »E«.

Od trinaest većih naseljenih mesta u istočnoj Makedoniji jedinice NOVJ oslobodile su osam, zajedno sa bugarskim jedinicama tri, dok su bugarske jedinice oslobodile samo dva veća naseljena mesta. Glavni grad Makedonije Skoplje i celu zapadnu Makedoniju oslobodile su jedinice NOVJ.[20]

U borbama u istočnoj Srbiji i na Kosovu učestvovala je 2. bugarska armija jačine 6 divizija (oko 40.000 boraca). Ona je, zajedno sa 13. korpusom NOVJ i jedinicama Operativnog štaba NOVJ za Kosovo, učestvovala u niškoj i kosovskoj operaciji. Od osam gradova koji su oslobođeni u ovim operacijama jedinice

---

[19] A. A. Grečko, *Oslobodilačka misija sovjetskih oružanih snaga u drugom svetskom ratu*, Moskva, 1974.

Radi upoređenja gubitaka Crvene armije u završnim operacijama na evropskom ratištu s gubicima u borbama na tlu Jugoslavije interesantno je navesti podatke iz ovog dela poznatog sovjetskog vojnog komandanta. Prema tim podacima, Crvena armija je u borbama za oslobođenje Poljske imala oko 600.000 poginulih, Čehoslovačke oko 140.000, Mađarske oko 140.000 i Rumunije oko 76.000.

[20] Podaci prema: *Titovo vojno delo*, str. 49—50; Boro Mitrovski, *Netačno prikazivanje u bugarskoj istoriografiji uloge Bugarske u Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, VIG, br. 3/1968, str. 84—124; B. Mitrovski — V. Glišić — T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1971, str. 204—208. i 224—243.

Digitized by Google

NOVJ oslobodile su četiri, a zajedno sa bugarskim jedinicama tri grada. Bugarske jedinice su oslobodile samo jedan grad.[21]

Nakon vojnih operacija u istočnoj Makedoniji, istočnoj Srbiji i na Kosovu, ove bugarske jedinice su napustile Jugoslaviju.

Bugarska 1. armija, koja se nalazila pod komandom 3. ukrajinskog fronta, na prolazu za Mađarsku u decembru 1944. godine zadržala se kraće vreme u Sremu radi reorganizacije. Dve divizije ove armije učestvovale su u borbama na sremskom frontu. Nakon neuspelih šestodnevnih borbenih operacija one su povučene iz borbe i početkom januara 1945. cela 1. bugarska armija prebačena je u Mađarsku.

U proleće 1945. godine tri bugarska puka učestvovala su sa našom 3. armijom u borbama u Podravini, a 3. bugarski korpus, zajedno sa našim jedinicama, vodio je kraće vreme borbe u Međumurju.

Radi potpune evidencije o učešću jedinica drugih država u borbama na jugoslovenskom tlu treba konstatovati da su, na osnovu sporazuma između Vrhovnog štaba NOVJ i Glavnog štaba NOV Albanije, u borbama na Kosovu, Crnoj Gori i Sandžaku učestvovale i dve divizije (5. i 6.) NOV Albanije. Te su divizije na našem ratištu učestvovale u borbenim operacijama od oktobra 1944. do februara 1945. godine. Prvo su bile pod komandom našeg 2. udarnog korpusa, a zatim pod komandom Operativnog štaba (vojne uprave) za Kosovo i Metohiju. Ove dve divizije su se po završetku drugog svetskog rata vratile u Albaniju.

•

U celini posmatrano, saveznička pomoć u naoružanju i drugoj ratnoj tehnici, koja je dobijena od Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika, ojačala je borbenu moć jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Zahvaljujući toj pomoći formirane su dve vazduhoplovne divizije i dve tenkovske brigade, a naoružan je veći broj pešadijskih jedinica. Međutim, i pored velikog značaja te pomoći, glavni izvor snabdevanja jedinica NOVJ naoružanjem i opremom bilo je zaplenjivanje oružja i opreme od neprijatelja. Štaviše, Vrhovni štab NOVJ upozorio je niže štabove, čije su jedinice primale oružje iz savezničke vojne pomoći, da je glavni izvor snabdevanja naoružanjem jedinica NOVJ oružje nemačke izrade, to jest oružje koje je u borbi zaplenjeno od neprijatelja, a da je svaki drugi izvor snabdevanja naoružanjem dopunski.

Može se konstatovati, takođe, da je pomoć savezničkih oružanih snaga jedinicama NOVJ bila značajna naročito u završnim operacijama za oslobođenje naše zemlje, posebno jedinica Crvene armije, ali da je našu zemlju od fašističkih okupatora oslobodila Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

[21] Podaci iz napred navedenih dela.

Digitized by Google

Kažimjež Sobčak

Poljski ratni napor

Drugi svetski rat, koji su izazvale hitlerovska Nemačka, fašistička Italija i militaristički Japan, trajao je šest godina (2.194 dana) i bio je najkrvaviji i najteži od svih ratova koje je do tada doživljavalo čovečanstvo. Taj se rat po obuhvatnosti i razmahu iz osnova razlikovao od prvog svetskog rata. U drugom svetskom ratu učestvovala je 61 država od 67 koliko ih je tada bilo na zemaljskoj kugli, s ukupno milijardu i sedam stotina miliona stanovnika, što je predstavljalo oko 80 odsto celokupnog čovečanstva. Rat je u potpunosti podredio sebi ekonomiku država koje su učestvovale u njemu. Mobilisano je oko 115 miliona vojnika, to jest 30 odsto više nego u prvom svetskom ratu. Arena oružanih borbi bila je teritorija 40 država u Evropi, Aziji, Africi i većine mora i okeana površine 22 miliona kvadratnih kilometara. U pogledu obuhvatnosti i siline operacija, koncentracije snaga i sredstava, u pogledu broja žrtava i razmera razaranja drugi svetski rat je bez presedana u istoriji. Neposredni izdaci, vezani za vođenje rata svih angažovanih zemalja, dostigli su iznos od jednog biliona i 380 milijardi dolara. Taj rat je prouzrokovao do tada nezabeležene gubitke. Život je izgubilo više od 50 miliona ljudi, a oko 35 miliona bilo je ranjenih ili povređenih; najviše — preko 20 miliona ljudi — izgubio je Sovjetski Savez.

Digitized by Google

Opšti karakter ovog rata, vođenog svim snagama, prouzrokovao je to da su za njegove potrebe radili čitavi narodi i da je on postao svestran i najsuroviji ispit svih materijalnih i moralnih snaga narodâ, kao i mogućnosti pojedinih država.

Fašizam, kojega su rodili militarizam, imperijalizam i nacionalizam — postavio je sebi za cilj ne samo podjarmljivanje, nego i uništavanje čitavih naroda. Zavojevački i genocidni ciljevi hitlerovske Nemačke i njenih saveznika zapretili su ne samo narodima Evrope, nego i narodima ostalih kontinenata, između ostalih, i narodima Amerike.

Drugi svetski rat karakterisao je različit stepen žestine, razmere i obuhvatnosti operacija. To je bio skroz-naskroz manevarski rat. U njemu su masovno upotrebljena savremena sredstva za borbu, među kojima oklopne i mehanizovane jedinice, kao i vazduhoplovstvo, koji su odlučno izbili u prvi plan. Njihov kvantitet i kvalitet, pravilno korišćenje na bojnom polju i taktičko-borbene osobine opreme i naoružanja donele su etapne uspehe i dovele do konačne pobede saveznikâ. Ratna veština, oprema i naoružanje država antihitlerovske koalicije pokazali su nadmoćnost nad ratnom veštinom fašističkih sila.

U toku drugog svetskog rata razvijali su se složeni procesi promena ne samo na vojnoj, nego i na društveno-političkoj platformi rata.

Oslobodilački rat poljskog naroda bio je deo drugog svetskog rata. Bio je to najveći i najkrvaviji rat u dosadašnjoj povesti Poljske. Počeo je 1. septembra 1939. godine najezdom hitlerovske Nemačke i završio se pobedom 9. maja 1945. godine. Poljska je bila jedna od 61 države koje su učestvovale u drugom svetskom ratu, a teritorija naše zemlje jedna od 40 država na kojima su se vodile borbe i bitke. Površina Poljske, s obzirom na njen geografski položaj, bila je dva puta pozornica ratnih operacija velikih razmera. Na teritoriji Poljske regularne ratne operacije trajale su 303 dana, u dva puta, i vođene su operacije velikih razmera obuhvatajući celu zemlju. Na terenu Poljske za sve vreme hitlerovske okupacije razvijala se i sprovodila široka delatnost antihitlerovskog pokreta otpora u razmerama koje se nisu mogle sresti u drugim okupiranim zemljama (izuzev SSSR i Jugoslavije).

Ovaj uništavajući i najokrutniji rat od svih dosadašnjih ratova Poljskoj je nametnula hitlerovska Nemačka. On je ceo narod postavio pred alternativu: ili kapitulacija, ropstvo i smrt u fašističkom jarmu nemačkog okupatora ili borba i pobeda. Posle pet godina i osam meseci krvavih borbi celog naroda, konačan rezultat bio je pobedonosan za Poljsku. Iako je Poljska podnela strahovite žrtve i pretrpela u svojoj povesti nezapamćene patnje, konačni rezultat tog rata bio je optimistički za poljski narod. Ogromne hitlerovske snage, koje su 1939. godine napale Poljsku i preko bespravlja, masovnog genocida, pljačkanja narodne imovine, nasilja i prinude, htele našem narodu da zadaju smrtni udarac, zajedničkim naporom država antihitlerovske koa-

Digitized by Google

licije — čiji je Poljska bila suosnivač i jedan od najaktivnijih članova — bile su razbijene i uništene. Velike savezničke armije sa Istoka i Zapada, u čijem su se sastavu borile poljske vojne formacije, srele su se na Labi. U glavnom gradu hitlerovske Nemačke vojnik narodne poljske vojske, u savezu s vojnikom Sovjetske armije, izvršavao je istorijsku pravdu. Poljska je dala stvari pobede antihilterovske koalicije doprinos koji je odgovarao našim mogućnostima, angažovala sve materijalne, ljudske i moralne snage i bila, pored Sovjetskog Saveza, onaj član antihitlerovske koalicije koji je u potpunosti ispunjavao savezničke obaveze što ih je preuzeo na sebe.

Drugi svetski rat je od početka imao dvostrani karakter. Od strane fašističkih država vođen je osvajački, pljačkaški i imperijalistički rat, dakle, nepravedan. »Što se tiče napadnutih naroda, čija je teritorija nakon ratnih operacija potpuno ili delimično bila zauzeta od strane napadača i njihovih saveznika, za njih je to bio pravedan, odbrambeni rat.«

Takav je od prvog dana bio oslobodilački rat poljskog naroda. Pravedan karakter tog rata određivala je kako suština fašizma protiv koga je bio uperen naš napor tako i neobično opasna perspektiva koju je fašizam pripremao poljskom narodu u slučaju pobede u ovom ratu.

U avgustu 1942. godine u organu CK Poljske radničke partije »Tribuni voljnošći« pojavio se članak pod naslovom *Poslednji rat*, u kome piše:

»Ima pravednih i nepravednih ratova. Nepravedan je rat osvajački rat, Nepravedan je grozni masakr, koji vrši hitlerovska soldateska. Leševi naše braće, pale na frontu, poubijane u Osvjenćimu i prebijane na radu u Nemačkoj zovu na osvetu. Stoga je pravedan naš rat protiv hitlerizma. Pravedan je rat naših saveznika jer se bore za oslobođenje od osvajača — za slobodu svih naroda... Vodili smo pravedan rat juče, kada smo branili zemlju od osvajača, i vodimo ga i danas, kada se borimo za nezavisnost.«

Pod terminom »oslobodilački rat poljskog naroda« podrazumevamo celokupne napore našeg naroda koji se za vreme drugog svetskog rata borio za dva cilja: zbacivanje hitlerovske okupacije i postizanje nezavisnosti i za uvođenje u oslobođenoj zemlji progresivne političko-sistemske forme, koja odgovara potrebama i interesima svih snaga naroda. Tako shvaćen oslobodilački rat poljskog naroda objektivno se izražavao u opštenarodnim ciljevima borbe (nezavisnost i demokratija), zajedničkim za razne klase, slojeve i političke i vojne formacije, dok se on subjektivno karakterisao raznovrsnošću strujanja, pravaca i rasporeda koji nisu uvek bili međusobno povezani i koji nisu sarađivali. Dakle, to je širok pojam, koji obuhvata sve izraze delatnosti i borbe od strane hitlerizma porobljenog poljskog naroda.

Suština ovog rata bila je odbrana nezavisnosti u septembru 1939. godine, politička i vojna delatnost poljske vlade u emigra-

Digitized by Google

ciji i njenih vojnih i civilnih eksportitura, oružana borba uz bok zapadnih saveznika i istočnog saveznika, ilegalna borba u okupiranoj zemlji u svim oblicima i izrazima. U oslobodilačkom ratu poljskog naroda u prvi plan se isticalo nacionalno pitanje. Ogromne snage agresora, totalnost njegovih osvajačkih planova, koji su pretili biološkom postojanju naroda, kao i genocidni metodi njihove realizacije, postavili su na dnevni red pretvaranje antifašističke borbe u narodnooslobodilački pokret i ujedinjenje u njemu svih patriotskih i progresivnih snaga naroda.

Najrevolucionarnije snage našeg naroda spojile su narodnooslobodilački pokret s borbom za društveno oslobođenje i za promenu društveno-političkog sistema. Na taj način one su oslobodilačkom ratu davale društvene odlike koje su se razlikovale od narodnooslobodilačkih borbi u XIX veku, kao i od oslobodilačkih koncepcija grupacija idejno i organizaciono vezanih s vladom u emigraciji. Za to se vezivao i izbor saveznikâ. Tradicionalni savezнički sastav, koji je predstavljala emigraciona vlada, obogaćen je savezom sa Sovjetskim Savezom, glavnim partnerom antifašističke koalicije. Inicijator i zatočnik ovog saveza bila je društvena levica. Poljsko-sovjetski savez obezbedio je našu pobedu u drugom svetskom ratu. Savez rođen u ratu izlazio je van njegovih okvira i postao trajan činilac naše nacionalne i državne bezbednosti i razvoja.

Pobeda u drugom svetskom ratu postignuta je ogromnim naporima svih država antifašističke koalicije. Ipak, rat se na pojedinim pozornicama i frontovima nije vodio u jednakim razmerama, a ratni napor nije bio ravnomerno raspodeljen na sve države koje su se borile protiv fašističke agresije.

U činioce koji su određivali mesto, ulogu i stepen doprinosa date države ili naroda ubrajaju se, između ostalog: karakter i političko-militarni ciljevi strana, veličina i domet angažovanih snaga i sredstava, razmere i intenzitet operacija, ljudski i materijalni gubici zadati neprijatelju i celokupni političko-moralni, ekonomski i vojni napor.

Drugi svetski rat počeo je na istočnom frontu. Tamo je hitlerovska Nemačka 1939. i 1941. godine koncentrisala oko 80 odsto svojih snaga. Na istočnom frontu su se 1939. godine odigravala glavna ratna zbivanja. Istočni front je od 1941. do 1945. bio glavni front drugog svetskog rata. Tamo su se zbijali događaji koji su određivali naredne etape celog rata. Tamo je hitlerovska Nemačka podnela oko 80 odsto vojnih gubitaka. Glavna snaga koja je hitlerovsku ratnu i državnu mašinu dovela do poraza bio je Sovjetski Savez i njegove vojne snage.

Ozbiljan i značajan doprinos razbijanju nemačkog fašizma dala je Poljska. Septembra 1939. godine Poljska je primila na sebe celinu udara nemačke vojske i samostalno vodila petonedeljni rat. U sledećim etapama rata poljski ratni napor predstavljao je deo savezničkog napora.

Ratni napori poljskog naroda imali su, pored opštih odlika zajedničkih svim armijama koje su se borile protiv fašizma, i

Digitized by Google

takve vidove koji su izrazito naglašavali naš doprinos pobedi. Poljski narod je u zajedničku pobedu u celom ratnom periodu uneo svoj vojni, moralni, a takođe — u početnom i u završnom periodu — materijalni doprinos. Poljska je bila satvorac velike majske pobede 1945.

Poljska je bila jedina država koja je prema teritorijalnim zahtevima zauzela odlučno negativan stav. Odbacivanje od strane poljske vlade, maja 1939. godine, svih teritorijalnih zahteva Nemačke naišlo je na opštu podršku naroda. Iz perspektive nekoliko decenija shvatamo sve aspekte poljskog »ne«, izrečenog septembra 1939. godine. Karakteristično je da ni jedan ozbiljan istoričar Evrope (ne osvrćući se ovde na razne propagandne teze) nije doveo u sumnju opravdanost stava poljske vlade. Oni poljski stav shvataju opravdanim ne samo s gledišta nacionalnih, nego, pre svega, s gledišta međunarodnih interesa.

Činjenica da se poljski narod suprotstavio ogromnoj snazi hitlerovske Nemačke odigrala je značajnu i pozitivnu ulogu u ondašnjim međunarodnim odnosima. Poljsko »ne« bačeno Berlinu u lice učinilo je kraj fašističkoj politici svršenih činova i mirnih Hitlerovih osvajanja u Evropi i primoralo je vlade Francuske i Velike Britanije na objavu rata hitlerovskoj Nemačkoj, postavljajući samim tim temelje formiranju antihitlerovske koalicije, čiji je Poljska bila aktivni član od početka do kraja rata. Totalni karakter rata vođenog protiv Poljske i prvi period okupacije u potpunosti su razgolitili pred javnim mnenjem sveta stvarni lik nemačkog fašizma i njegove zločinačke ciljeve, čija je realizacija nosila poljskom narodu, a kasnije i ostalim pokorenim narodima, ne samo ropstvo, nego i stvarnu pretnju biološkim uništenjem. Tragično iskustvo Poljske takođe je obelodanilo svetu neprincipijelnost politike pomirljivosti prema Hitlerovim zahtevima, a samim tim odigralo je bitnu ulogu u definisanju ratnih ciljeva, kao i načina njihovog ostvarivanja od strane savezničkih država i ukazivalo na potrebu odlučnog vođenja zajedničkih borbi narodâ protiv ogromne sile hitlerovske Nemačke — do pobedonosnog kraja i bezuslovne kapitulacije snaga Vermahta.

Poljski vojnik i civilno stanovništvo, izvršavajući opštenacionalni zadatak, spojili su taj zadatak s opšteljudskim zadatkom. Fašizam je, naime, pretio ne samo poljskom narodu, nego i drugim evropskim i vanevropskim narodima. Spajanje nacionalnih i opšteljudskih činilaca u oslobodilačkom ratu poljskog naroda bilo je odlika, nastala osobito u septembru 1939. godine, i izražavala se na svakoj sledećoj etapi — sve do berlinske pobede 1945. godine.

Sledeća posebna odlika poljskog ratnog napora jeste kontinuitet borbe i opšte učešće stanovništva u njoj. Još su trajale regularne borbe, a već se formirala vojna ilegala, koja je okupljala za tu vrstu borbe pripremljene oficire i podoficire.

Izraz kontinuiteta rata protiv hitlerovske Nemačke bilo je formiranje poljske vlade u emigraciji i njena široka političko-

Digitized by Google

-vojna aktivnost, kao i nastajanje manjih ili većih organizovanih ili stihijnih centara borbe, a takođe i široko društveno prihvatanje te aktivnosti.

Borba za nezavisnost, vođena na inicijativu i pod rukovodstvom emigrantske vlade, a takođe i borba vođena na inicijativu Saveza poljskih patriota, dobila je punu podršku poljske ekonomske emigracije, rasute po celom svetu, kao i poljskih izbeglica.

Taj stav bio je jedan od glavnih činilaca koji su odlučujuće uticali na to da se mobilizaciono-organizacioni napori, preduzimani van granica zemlje, uspešno završavaju. Čak i onda kada se nije uspelo vojno obuhvatiti poljsko iseljeništvo u Kanadi ili Americi, pozitivan odnos iseljenika prema formiranju poljske vojske u Francuskoj, Velikoj Britaniji i SSSR bio je očigledan i ogledao se raznovrsnim poduhvatima, uključiv i posete u reonima formiranja.

Postojanje regularnih poljskih vojnih jedinica na raznim frontovima, postignuti uspesi i pobede podsticali su kod poljskih iseljenika osećanje nacionalnog ponosa i uticali na svest o njihovom poljskom poreklu. To je, istina, bila samo emotivna veza naroda s vojskom, ali u uslovima rata ništa manje važna od svake druge veze.

Herojsko držanje poljskog vojnika bilo je, dakle, emanacija patriotskog ponašanja celog naroda.

Narod u okupiranoj zemlji i poljski vojnici, koji su se borili na svim frontovima, izražavali su najveće moralne odlike: požrtvovanje za otadžbinu, krajnju odlučnost i želju za borbom, doslednost u ispunjavanju savezničkih obaveza, hrabrost i humanizam. Dubok patriotizam, povezan s osećanjem zajedništva sa svim antihitlerovskim snagama, kao i s osećanjem pravednosti, ubrzavao je procese društvenih promena u zemlji i davao oslobodilačkom ratu svojevrsne, posebne odlike. Poljaci, najviše proganjani od strane hitlerovskog okupatora, borili su se s neviđenom upornošću. S ponosom su istrajavali period okupacije ne kaljajući se organizovanom kolaboracijom s neprijateljem i iz rata su izašli kao pobednici, a njihov doprinos pobedi nad hitlerovskom Nemačkom stekao je odgovarajuću ocenu i opšte priznanje u svetu.

Poljaci su, posle septembra 1939. godine, stupali u borbu svuda, gde je za to bila prilika i dosledno težili povećanju poljskih vojnih napora. Prisustvo poljskih vojnika kod Narvika, u zapadnoj Evropi, istočnoj i južnoj Africi i Aziji, na morima i Atlantiku, iznad i na teritoriji Nemačke, određuje geografski domet i politički značaj vojnih napora našeg naroda, koji, iako je trenutno bio lišen svoje državnosti, nije prestajao da se bori za nezavisnost. Osećanje povezanosti s narodom i želja da mu se služi u posebno teškoj situaciji, bila je pokretačka snaga poljskih vojnika koji su se borili van njegovih granica.

U okupiranoj zemlji brzo je prevladana septembarska kriza i poljski se narod prihvatio opšte poljsko-nemačke konfrontacije

Digitized by Google

u uslovima okupacije. Ona je postepeno obuhvatila sve oblasti života naroda pod okupacijom, dakle — političku, prosvetnu, vojnu, administrativnu, kulturnu, propagandnu, privrednu itd. Preduzeta je takođe borba i u domenu odbrane postojanja države, kao i njene biološke supstance. Kao nikada do tada u istoriji, ta je borba imala dimenzije borbe za nacionalnu svest naroda. Ona se odigravala na ilegalnom frontu, ali je takođe zavisila od svesti sopstvenog društva i uverenja u opravdanost njegovog stava. Od samog početka okupacije proširila se parola »bojkot zavojevača«. Bio je to svojevrstan kodeks postupanja Poljaka u uslovima okupacije. On je zabranjivao upotrebu nemačkog jezika u ustanovama i na ulicama, bojkotovao okupatorsku štampu, defilea, sve manifestacije okupatora i zabranio održavanja bilo kakvih kontakata s Nemcima — oni su tretirani kao tuđini-došljaci, nisu korišćeni nemački uredi, odbijano je pomaganje Nemcima bilo u čemu (između ostalog, bilo je i napuštanja rada u fabrikama naoružanja). Ovaj dekalog stvorio je osnovicu za obradu od strane pokreta otpora programa borbe čiji je društveni cilj bilo: održavanje kod poljskog naroda osećanja poljskosti, duha borbe i visokog morala; suprotstavljanje biološkom uništavanju naroda; onemogućavanje pljačkanja zemlje, njenih kulturnih i materijalnih dobara; održavanje u svetskom javnom mnenju uverenja da rat u našoj zemlji traje i da se ni jedan pravi Poljak nikada ne miri s gubitkom nezavisnosti.

Poljski mobilizacijski napor u godinama 1939—1945. iznosio je, u apsolutnim brojkama, 950 hiljada vojnika u septembru 1939. godine, a 600 hiljada regularnih vojnika i preko 500 hiljada partizana u završnom periodu rata u Evropi. Poljska je bila jedina država antihitlerovske koalicije koja je sve vreme trajanja rata angažovala tako velike regularne oružane snage na svim frontovima drugog svetskog rata.

Bilans učešća poljskih jedinica u borbama na raznim frontovima sadrži učešće u odbrani Norveške, Francuske i Velike Britanije, kao i u oslobađanju okupiranih naroda Zapadne Evrope. Jedinice poljskih oružanih snaga na Zapadu učestvovale su uglavnom u operacijama ograničenog dometa, kao što je, na primer, bitka na Gotskoj liniji u Italiji, učešće u desantnoj operaciji u Normandiji i u bitkama za Rajnu i Nemačku. Poljske oružane snage na Zapadu ipak nisu nikada delovale svojom celinom i nikada nisu bile upotrebljene u tačno određenom strategijskom pravcu. Delujući u raznim operacijama 1944. i 1945. godine, one su vršile prodore u pojasevima čija je ukupna širina iznosila oko 47, a dubina dostizala do 335 kilometara. Poljske oružane snage su u tim borbama oslobodile površinu koja je iznosila oko 16.000 km².

Narodna poljska vojska, nalazeći se na glavnom frontu drugog svetskog rata, učestvovala je u šest najvažnijih strategijskih operacija Crvene armije, u kojima su razbijene glavne snage Vermahta. Te operacije su bile: bitka za Dnjepar, beloruska operacija, operacija na Odri i Njisi, pomorska operacija i berlinska

Digitized by Google

i praška operacija. Ukupna širina pojaseva prodiranja iznosila je 235 kilometara, a ukupna dubina prodora dostizala je 557 kilometara. Teritorija koju je oslobodila Narodna poljska vojska iznosila je 131.000 km².

Ukupno vojno učešće poljskog naroda, mereno brojem ljudi koji su se borili s oružjem u ruci u toku drugog svetskog rata, dostiže brojku od oko 2,1 milion vojnika i partizana.

Mobilizacioni napor Poljske ne može se porediti s naporom tri velike sile, koje su nosile glavni teret rata protiv fašističkih sila — Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije. Poljska je zemlja srednje veličine, privredno slabo razvijena, a pre svega okupirana zemlja. Među navedenom grupom država naša je zemlja, sa regularnom armijom od 600.000 vojnika i 500.000 ljudi u formacijama pokreta otpora, u završnom periodu ratnih operacija zauzimala čelno mesto u Evropi. Poređenja radi, Francuska je imala oko 1,200.000 vojnika, Jugoslavija je brojala 800.000 vojnika, Rumunija 460.000 Bugarska 450.000, Čehoslovačka 60.000 i Italija 62.000 vojnika.

Situacija u ovim zemljama — s gledišta njihovih materijalnih i ljudskih mogućnosti, uz izvesne zajedničke odlike — ipak je bila različita. Okupirane zemlje nisu, na primer, bile kadre da sopstvenim snagama osiguraju svojoj vojsci naoružanje i opremu; podnele su takođe, posredno ili neposredno, veće ratne gubitke, koji su znatno oslabili njihov potencijal u ljudstvu. Stepen te oslabljenosti zavisio je od težine i vremena trajanja okupacije. U tom pogledu u najtežoj situaciji se našla Poljska čiji su materijalni gubici iznosili 38% nacionalnog dohotka — a ljudski gubici — 43% ukupnog stanovništva u tome nepovratno 22% (6.028 hiljada građana). Poljska je podnela srazmerno najveće ljudske i materijalne žrtve od svih zemalja koje su učestvovale u drugom svetskom ratu.

O veličini vojnog napora date zemlje nije odlučivalo samo brojno stanje oružanih snaga ili broj vojnika neposredno uključenih u operacije, nego pre svega njihovo moralno-političko držanje, period trajanja ratnih operacija, tehničko-borbene vrednosti armija i efikasnost njihovog delovanja.

Herojsko držanje poljskog vojnika bila je emanacija patriotskog stava čitavog naroda, koji se borio za nezavisnost i za biološko održavanje. Učešće poljskih vojnika u bitkama na bezmalo svim frontovima u Evropi spajalo je u sebi kako nacionalne, oslobodilačke ciljeve, tako i opšteljudske ciljeve usmerene na uništavanje fašizma. Kao rezultat tog napora, poljski vojnik je nosio slobodu ne samo vlastitom narodu, nego je, u sklopu koalicione saradnje, mnogo doprineo oslobađanju drugih naroda.

Važan element našeg doprinosa konačnoj pobedi bio je ekonomski napor. U završnom razdoblju rata, pored ogromnih gubitaka koje je pretrpela poljska privreda, ekonomski napor narodne države bio je znatan i svestran. O njegovoj važnosti odlučivao je uglavnom strategijski položaj Poljske. Od leta 1944. do proleća 1945. godine oslobođeni krajevi Poljske predstavljali su neposred-

Digitized by Google

nu zaleđinu fronta, koji se nalazio na najvažnijem varšavsko-berlinskom strategijskom pravcu. U tim uslovima brzo puštanje u pogon industrijskih objekata i poljoprivredne proizvodnje, zatim puštanje u pogon rudnika, železničkih linija i veza, obnova puteva i mostova imali su ogroman značaj ne samo za našu privredu, nego pre svega za uspešan završetak drugog svetskog rata.

Do kraja aprila 1945. godine u zemlji je pušteno u pogon oko 1.400 proizvodnih preduzeća, koja su zapošljavala više od 370.000 radnika. Znatan deo proizvodnje ovih preduzeća bio je namenjen samo za potrebe vojske, odnosno za vođenje rata, između ostalog, 82% tekstilne proizvodnje, 60% proizvodnje obuće, gotovo 40% proizvoda naftne industrije, 20% eksploatacije uglja, kao i znatne količine proizvoda metalurške industrije. U mnogim industrijskim preduzećima obavljan je remont opreme i naoružanja. Od jula 1944. do juna 1945. godine za vojne ciljeve je utrošeno 1,400.000.000 zlota, to jest oko 19% od ukupnih izdataka države. Ipak, i pored svih napora, privreda nije mogla da zadovolji sve ratne potrebe zemlje. Nezavisno od toga, to je imalo ozbiljan moralni značaj. Narod oslobođenih poljskih krajeva u potpunosti se uključivao u davanja u prilog vojnog napora, pokazujući onaj isti entuzijazam i požrtvovanje koje je ispoljavao 1939. godine.

Kada s vremenske udaljenosti od četrdeset godina ocenjujemo naš doprinos pobedi, u čemu posebno oružani napor vojnika, imamo mnogo osnova za tvrdnju da se Poljska — iako se u pogledu veličine teritorije i ukupnog stanovništva ubraja u srednje države, svojim aktivnim i značajnim doprinosom u raznim oblastima ratnog napora — našla u čelnoj grupi zemalja i da je nosila glavni teret rata, neposredno iza velikih sila antifašističke koalicije.

Majska pobeda 1945. godine ima višestrane vojne, političke, moralne, ideološke, regionalne i svetske, kao i međunarodne i državne aspekte. Najvažniji njen vid te pobede bilo je razbijanje, u njegovim državnim i vojnim formama, nemačkog, italijanskog i japanskog fašizma. Kao rezultat drugog svetskog rata, raspao se kolonijalni sistem koji je vekovima bio izvor posebnih prihoda za mnoge kapitalističke zemlje.

Događaj od posebne važnosti bio je nastanak svetskog socijalističkog sistema. U mnogim krajevima Evrope i Azije (i u jednom delu Amerike) pobedila je socijalistička revolucija, a u nekim zemljama Afrike i Amerike izabrana je socijalistička orijentacija kao put razvoja. Socijalističke zemlje, podupirane od strane postkolonijalnih država, predstavljaju glavnu političku snagu koja čini trajnim plodove velike pobede.

Majska pobeda 1945. godine ima, takođe, svoju poljsku dimenziju. Ona se sastoji pre svega u tome da je poljski narod ovo najteže iskušenje, koje mu je pretilo uništenjem, izdržao, nije poklekao pod pritiskom brutalnog terora i odbranio je svoju egzistenciju. Od ishoda rata zavisilo je postojanje, zavisila je sudbina naroda. Herojskim držanjem u godinama 1939—1945. Poljaci

Digitized by Google

su dobili rat koji im je nametnuo Hitler. U tom oružanom sudaru stekli su ogromnu snagu i vitalnost. Napor poljske države i naroda, kao i njegove žrtve, nisu bili uzaludni — pobrkani su računi da se poljski narod biološki uništi i da se od Poljske učini zemlja robova.

Majska pobeda okončala je viševekovne napore poljskog naroda za izlazak na zapadnu, pjastovsku granicu naše države. O njenom konačnom utvrđivanju odlučio je vojni poraz Trećeg rajha, odnosno pobedonosan završetak drugog svetskog rata za poljski narod. Povratak Poljske na Baltik, Odru i Njisu predstavlja drugo, epohalno dostignuće poljskog naroda.

Oslobađanje severnih i zapadnih krajeva od strane Sovjetske armije i narodne poljske vojske bilo je glavna pretpostavka njihovog povratka matici zemlji. Sve političke i druge odluke mogle su, zahvaljujući tome, da budu u potpunosti sprovedene u život. Naime, te odluke, iako s formalističkog gledišta odlučujuće, u stvari su sankcionisale faktičko stanje stvoreno krvavim i dugotrajnim ratovanjem. Sovjetska i poljska vojska, izvršavajući ratni zadatak, ostvarile su političke ciljeve. Naređenje glavnokomandujuće poljske vojske na dan završetka rata je glasilo:

»Osigurali smo Poljskoj ono što će se vekovima spominjati — povratak starih krajeva i trajan savez sa Sovjetskim Savezom, stubom bezbednosti naše zemlje u budućnosti. Vraćajući Poljskoj krajeve na Odri i Lužičkoj Njisi i na Baltiku, izgubljene u toku minulih vekova, kao posledica germanskog prodora na Istok (»Drang nach Osten«) — poljski vojnik, boreći se uz bok oslobodilačke Sovjetske armije, ostvario je postulat povratka tih krajeva, postulat neprekidno prisutan u poljskoj političkoj misli, još iz doba srednjega veka.«

Načelne međunarodne razgovore u vezi sa severnim i zapadnim granicama Poljske vodili su na konferenciji u Jalti šefovi tri vlade: Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije. Oni su u tom pogledu zaključili i poznati sporazum.

Taj je sporazum ukazivao, s jedne strane, na saglasnost šefova triju vlada u vezi s neophodnošću pomeranja poljske severne i zapadne granice, a, s druge strane, dokazivao je da konferencija u Jalti nije definitivno rešavala problem naših granica.

Konačne odluke u vezi sa severnim i zapadnim granicama Poljske donete su na konferenciji u Potsdamu (od jula do avgusta 1945). Šefovi vlada SAD i Velike Britanije dolazili su na konferenciju uvereni da će konačno utvrđivanje zapadne granice biti izvršeno na Odri, bez prihvatanja postulata Lužičke Njise. Šef sovjetske vlade, Staljin, zahtevao je da se Lužička Njisa prizna kao granična reka Poljske.

Paragraf IX potsdamske odluke u pogledu granica Poljske glasio je:

«... bivše nemačke teritorije na istoku od linije koja ide od Baltičkog mora neposredno na zapad od Svinoujšća i odatle duž

Digitized by Google

reke Odre do mesta gde se uliva zapadna Njisa i duž zapadne Njise od čehoslovačke granice, zajedno s delom Istočne Pruske, koja — u skladu sa sporazumom postignutim na ovoj konferenciji — nije bila predata pod upravu Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, i, uključujući teritoriju bivšeg slobodnog grada Gdanjska, treba da se nalaze pod upravom poljske države i u tom pogledu ne treba ih smatrati delom zapadne okupacione zone Nemačke.«

Iz neposredne borbe čitavog naroda u godinama drugog svetskog rata izrasla je narodna Poljska — država novog društveno-političkog lika. Poljska je stupila u rat kao buržoasko-demokratska država, a iz njega izišla kao narodno-demokratska. U toku narodnooslobodilačkog rata u poljskom narodu su se, pod rukovdstvom društvene levice koju je predvodila Poljska radnička partija, razvijali revolucionarni procesi, usmereni na izmenu političkog sistema u zemlji. Kao rezultat pravilno usmerenih napora PRP, radikalnog krila Poljske socijalističke partije i Narodne stranke u zemlji, kao i Saveza poljskih patriota u SSSR, nastala je koncepcija narodne Poljske.

Nastanak Narodne Poljske predstavljao je ostvarivanje jednog od najosnovnijih zahteva, koji su izvirali iz iskustava da je tek spajanje nacionalnog sa društvenim faktorom i oslobođenje radnih ljudi, kao i preuzimanje vlasti s njihove strane, stvorilo trajne pretpostavke nezavisnosti i razvoja Poljske. Aktivnošću marksističko-lenjinske partije (PRP i PURP) osnovni nacionalni rezoni spojili su se sa socijalizmom. Povezanost nacionalnog sa socijalnim pitanjem izražava se u svim osnovnim oblastima: u društveno-privrednim odnosima, u političkom životu i u oblasti unutrašnjih odnosa. Ta se povezanost ispoljava i u međunarodnim odnosima.

Rezultati pobede našli su trajno obezbeđenje u nesalomivom savezu, neraskidivom prijateljstvu i bratskoj saradnji sa Sovjetskim Savezom, glavnim tvorcem majske pobede i glavnom snagom Varšavskog ugovora. Majska pobeda daje plodove prijateljske saradnje sa svim socijalističkim zemljama. Poljska, koja je između dva rata bila periferna država, postala je nakon majske pobede, jedna od glavnih država srednje Evrope koja bitno utiče na formiranje evropske politike.

Ukoliko rezultati pobede nad hitlerovskom Nemačkom jačaju i nalaze konkretan izraz u porastu značaja socijalističkih država, utoliko majska pobeda 1945. godine prima sve širi i potpuniji značaj.

»Berlinska pobeda ima istorijski rang — govorio je general armije Vojćeh Jaruzelski — takođe ima savremen i perspektivan značaj. U osećanju nacionalne bezbednosti, u dostojnom mestu Poljske u svetu i u njenom miroljubivom socijalističkom razvoju izražava se u toj pobedi za nas zaista stvarna veličina. Ta je pobeda bila kraj, ali i početak puta i zahtevala je potvrdu u miru. Iz iskustva iz prošlosti izvukli smo čvrstu odluku da više ne

Digitized by Google

budemo slabija zemlja, usamljena i zbunjena. Ovaj problem rešile su revolucionarne sistemske promene. Samo su one mogle, na revolucionaran način, izmeniti našu odbrambenu situaciju. Iz njih takođe izvlačimo pouku da se za mir treba stalno i uporno boriti i da mir treba neprestano osiguravati. Oružane snage, Sovjetska armija i Varšavski ugovor nepogrešivo ispunjavaju ovaj zadatak...«

Pobeda koju je poljski narod, po cenu ogromnih žrtava, izvojevao nad fašizmom u drugom svetskom ratu predstavlja stalnu i živu osnovicu naše socijalističke stvarnosti, ima stalno aktuelan izraz i snažnu motivaciju za aktivnost u budućnosti da bi se učinilo sve što je u našoj moći da više nikad ne dođe do novog rata.

Neprolazan značaj pouke koja izvire iz iskustava drugog svetskog rata izražava se u tome da se protiv rata treba odlučno boriti, i to pre njegovog početka. Istorijsko iskustvo uči: da bi se odbranio mir, potrebno je jedinstveno, usklađeno i aktivno delovanje svih miroljubivih snaga protiv agresivnog kursa imperijalizma. Tridesete godine su pokazale da su snage demokratije u miru bile preslabe i razjedinjene i da nisu bile kadre da prepreče put ratu. Sada, četrdeset godina posle završetka drugog svetskog rata, iako agresivne snage imperijalizma, ignorišući istorijska iskustva, priželjkuju novi rat, nesvrstane zemlje i milioni ljudi dobre volje dosledno istupaju u prilog otklanjanja pretnje ratom i spasavanja mira.

Digitized by Google

Slobodan Nešović — Branko Petranović: AVNOJ i revolucija

(Tematska zbirka dokumenata 1941—1945, »Narodna knjiga«, Beograd, 1983, strana 928)

O narodnooslobodilačkom ratu i jugoslovenskoj revoluciji (1941—1945) napisano je mnogo radova publicističkog, memoarskog i naučnoistraživačkog, studijskog karaktera. Rekao bih da se ta izdavačka produkcija stalno uvećava, obogaćuje novim djelima raznovrsnog žanra. Nju uslovljava sve veće interesovanje javnosti za probleme i procese iz najnovije prošlosti jugoslovenskih naroda, kao i činjenica što danas na ovom poslu organizovano naučnoistraživački rade mnogi istorijski instituti, odjeljenja i katedre za istorijske studije na univerzitetima i razne druge naučne institucije i posebno pojedini istoričari i publicisti koji su se trudili i trude da daju odgovore na pojedina pitanja ili na kompleks svih tih aktuelnih pitanja iz istorije jugoslovenske revolucije. Zahvaljujući tim organizovanim naporima kako naučnih institucija tako i upornosti pojedinaca — profesionalnih istoričara i drugih ljubitelja istorije — može se sa zadovoljstvom konstatovati da su u globalu već istraženi, ispitani i opisani opšti tokovi oslobodilačkih i revolucionarnih procesa u sklopu drugog svjetskog rata. Osim toga, objašnjeni su i mnogi ključni momenti iz tog vrlo složenog perioda prošlosti naroda Jugoslavije.

Iz ogromne građe koja je sadržana u ovoj zbirci AVNOJ se izdvaja, sagledava kao središnja institucija jugoslovenske revolu-

Digitized by Google

cije (on je to zaista i bio), sa svom »njegovom strukturom, funkcijama, zakonodavnom pripremom i političkom djelatnošću . . .« Polazeći od toga da je AVNOJ predstavljao osnov i okosnicu državnog i društvenog uređenja u procesu stvaranja i revolucionarne smjene vlasti, revolucionarnog procesa koji je tekao na jugoslovenskom prostoru pod specifičnim uslovima drugog svjetskog rata, okupacije i »strategije KPJ o narodnooslobodilačkoj borbi kao najrevolucionarnijoj strategiji u postojećim okolnostima« — ne zanemarujući državno-pravna svojstva AVNOJ-a — S. Nešović i B. Petranović su odabrali dokumenta koja ovu revolucionarnu ustanovu situiraju u cjelokupnom sklopu NOB, svjedoče o temeljnim promjenama društveno-političkih odnosa snaga, o međunarodnim uslovljenostima, o sukobima sile revolucije i snaga kontrarevolucije.

U ovoj zbirci je, prije svega, prezentiran dokumentaristički materijal koji pokazuje, svjedoči da je pitanje vlasti i za jugoslovensku revoluciju bilo osnovno pitanje, kao što je pitanje vlasti bilo osnovno i za svaku drugu revoluciju. Otuda su priređivači — S. Nešović i B. Petranović — odabrali dokumenta koja pretežno govore o stvaranju narodne, revolucionarne vlasti na pojedinim prostorima Jugoslavije i prije stvarnja AVNOJ-a, dakle, ona koja ilustruju strategiju revolucionarnog subjekta, svjedoče o otporu snaga buržoaskog poretka, legalizaciji društvenih promjena i njihovom rukovodećem subjektu koji je izrastao od početka NOB-a i učvršćivao se na istorijskoj pozornici.

Dokumenta ove zbirke prate aprilski rat, deobu Jugoslavije, uspostavljanje kvislinških režima u okupiranoj Jugoslaviji, ustaški program i rasno zakonodavstvo, spontani otpor srpskog naroda ustaškom genocidu, rad jugoslovenske vlade u izbjeglištvu i njene stavove o okupaciji zemlje; stav antifašističkih sila prema vojnom porazu Kraljevine Jugoslavije itd. Grupa najodabranijih dokumenata svjedoči kako je KPJ kao rukovodeća snaga NOP-a — revolucionarni subjekt — imala stav po pitanju kontinuiteta Jugoslavije, kao i o tome na kakav je odjek okupacija i komadanje Jugoslavije naišla u svjetskoj antifašističkoj štampi.

U drugom dijelu knjige — »Narodnooslobodilačka borba kao revolucionarna strategija« — odabrana dokumenta govore o ratu i revolucionarnoj situaciji u Jugoslaviji od prvih ustaničkih dana, o partizanskim odredima kao oružanoj sili naroda, narodnooslobodilačkim odborima kao osnovnim ustanovama revolucije, o prvoj inicijativi Josipa Broza Tita za stvaranje Narodnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (vlade), sredinom avgusta 1941. godine, o četničkoj organizaciji i njihovom izazivanju građanskog rata, o smislu savezničke politike ujedinjavanja snaga otpora u zemlji; data su dokumenta o prvim vijestima u svijetu o narodnom ustanku i prilikama u Jugoslaviji, kao i neprijateljski izvještaji o padu »Užičke republike«.

Treći dio knjige — »Narodnooslobodilački pokret u doba uspona i kontrarevolucije« — sadrži najodabranija dokumenta o Prvoj proleterskoj brigadi, zatim o klasnom radikalizmu i strategiji narodnooslobodilačke borbe, stvaranju Narodnooslobodilačke partizanske vojske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, o kodifikaciji iskustava o narodnooslobodilačkim odborima (Foćanski propisi), Ostroškoj skupštini rodoljuba Crne Gore i Boke, obnovi Titove inicijative za obrazovanje vlade, stvaranju i razvoju narodne vlasti u Lici, Hercegovini i Sloveniji. Znatan broj dokumenata ovog dijela knjige svjedoči o saradnji četnika sa okupatorima, o sporazumima četnika i ustaša za vođenje borbe protiv NOP-a i o stvaranju mita o Draži Mihailoviću. Priličan broj dokumenata odnosi se na prodor proleterskih jedinica prema Bosanskoj krajini, na organizaciju KPJ i SKOJ-a u oružanim snagama revolucije. Ovaj dio knjige završava se do-

Digitized by Google

kumentima nemačkog porijekla koja govore o nemačkim akcijama za spasavanje Nezavisne Države Hrvatske i ustaško-italijanskim protivurječnostima.

U četvrtom dijelu knjige — »Bihaćka republika« kao osnov »opštenarodne državе« — data su odabrana dokumenta (propisi) o izborima NOO s početka 1942. godine, o stvaranju NOVJ, osnivanju AVNOJ-a i njegovim prvim aktima, o masovnim antifašističkim organizacijama u Jugoslaviji i o Izvršnom odboru AVNOJ-a i njegovom radu. Znatan broj izabranih spisa odnosi se na organizaciju »Bihaćke republike«, na vjersku politiku NOP-a i pisanje svjetske štampe o prvom zasijedanju AVNOJ-a.

Peti dio zbirke — »Stvaranje nove Jugoslavije« — obuhvata dokumenta o razvoju NOB-a i revolucije od kraja 1942. do kraja 1943. godine. Naime, priređivači ove zbirke razvrstali su izabrana svjedočanstva na poglavlja koja ilustruju međunarodnu aktivnost AVNOJ-a, vođenje prelomnih bitaka NOR — na Neretvi i Sutjesci — novu britansku politiku prema četnicima, dolazak i djelovanje britanske vojne misije kod NOVJ i prikazuju planove i naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ i operacije NOV Jugoslavije u jugoistočnim djelovima Jugoslavije. Najveći broj dokumenata, razumije se, direktno se odnosi na AVNOJ: njegovo sazivanje u Drugo zasijedanje, uobličavanje federacije, rad i odluke Drugog zasijedanja AVNOJ-a, razgovor Josipa Broza Tita s vijećnicima iz Hrvatske i Slovenije, odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 30. novembra 1943. godine; odnos saveznikâ prema odlukama AVNOJ-a, jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu i odlukama AVNOJ-a. Tu su dokumenta i o aktivnostima CK KPJ i Vrhovnog štaba i odjeku odluka AVNOJ-a u svijetu, odnosno o stavu svjetskog javnog mnjenja prema »jedinstvenom partizanskom parlamentu« i privremenoj vladi u zemlji — NKOJ-u.

Šesti dio zbirke — »AVNOJ u borbi za državnu izgradnju nove Jugoslavije i međunarodno priznanje revolucionarnih promjena« — ispunjavaju zakonodavni akti Predsjedništva AVNOJ-a i druga njegova dokumenta, kao i politički spisi koji govore o djelatnosti Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.

»Razvoj federacije poslije Drugog zasijedanja AVNOJ-a« čini sedmi dio knjige. Taj se razvoj reljefno sagledava u sklopu raznih političkih deklaracija, odluka i drugih zakonodavno-pravnih akata koje su donosila zemaljska antifašistička vijeća kao najviši organi vlasti u federalnim jedinicama — Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Srbiji i njenim djelovima — Vojvodini i Kosovu i Metohiji. Riječju, federacija proglašena u Jajcu nastavila je da se izgrađuje tokom 1944. i 1945. godine prihvatanjem odluka Drugog zasijedanja AVNOJ-a i pretvaranjem zemaljskih antifašističkih vijeća u najviše organe vlasti u federalnim jedinicama. Taj proces političkog i ustavnog uobličavanja federacije koja se stvarala i izgrađivala u NOR i revoluciji dovršen je tek s konstituisanjem Srbije kao složene federalne jedinice sa AP Vojvodinom i AO Kosovom i Metohijom u njenom sastavu.

Osmi dio knjige — »AVNOJ i politika kompromisa« — ispunjen je odabranim stranicama iz prepiske Tito — Čerčil, zatim spisima o Viškom i Beogradskom sporazumu, sižeima dokumenata Krimske konferencije koja se odnose i na Jugoslaviju i stvaranje Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, marta 1945. godine.

»Reorganizacija oružane sile i kraj rata« — predstavlja devetu cjelinu dokumenata ove zbirke. Tu su grupisani tekstovi o reorganizaciji NOV Jugoslavije u Jugoslovensku armiju, zatim oni koji govore o kapitulaciji njemačke balkanske armije i kvislinških snaga i o krizi u odnosima sa saveznicima nastaloj oko Trsta.

U desetoj cjelini, koja nosi naslov: »Promene društveno-eko-

Digitized by Google

nomskih odnosa i učvršćenje novog poretka«, dokumenta ocrtavaju stvaranje državnog sektora privrede, agrarnu reformu i kolonizaciju, govore o postavljanju osnova novom pravnom poretku, o organizaciji organâ pravosuđa, o mjerama političke stabilizacije i sređivanja socijalno-ekonomskih prilika u oslobođenoj zemlji.

»Dokumenta o dogradnji jugoslovenske federacije« čine jedanaesti dio ove knjige. Grupisana su u tematske cjeline: Obrazovanje vlada federalnih jedinica u proljeće 1945. godine, Osnivački kongres KP Srbije i Srbija postaje složena federalna jedinica.

Dvanaesti dio zbirke ispunjavaju dokumenta koja govore o pretvaranju AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu DFJ. Naime, tu je dat izbor dokumentarističkog materijala o Potsdamskoj konferenciji i njenim stavovima o Jugoslaviji, Trećem zasijedanju AVNOJ-a i njegovom proglašenju za Privremenu narodnu skupštinu DFJ (10. avgusta 1945), o političkom i sudskom zakonodavstvu DFJ, zatim spisi o djelovanju građanske opozicije u Privremenoj narodnoj skupštini i stavovima predstavnikâ Narodnog fronta prema kritici građanske opozicije.

U trinaestom dijelu knjige pod naslovom: »Politička osnova novog društvenog uređenja« prezentovana su najznačajnija dokumenta koja ilustruju rukovodeću ulogu KPJ u političkom sistemu, rad Osnivačkog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije, kao i dokumenta o kolektivnim članovima DFJ (o SKOJ-u, Narodnoj omladini, Jedinstvenim sindikatima i AFŽ-u).

U četrnaestom dijelu — »Međunarodni položaj i spoljna politika nove Jugoslavije« — izabrana građa svjedoči o naporima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije da zaštiti suverenitet nove Jugoslavije, o uspostavljanju i razvoju jugoslovensko-bugarskih odnosa od 5. oktobra 1944. do 25. decembra 1945. godine. Dato je i nekoliko najvažnijih dokumenata iz međunarodne aktivnosti Privremene vlade DFJ, sovjetsko-jugoslovenskih odnosa, pristupanja Jugoslavije OUN, kao i pitanjima u pogledu regulisanja sjeverozapadnih granica Jugoslavije.

Završni dio knjige pod naslovom: »Ustavotvorna skupština — proglašenje Republike« sadrži sva dokumenta značajna za sagledavanje uloge Narodnog fronta Jugoslavije u izbornoj kampanji, aktivnosti »vanfrontovske opozicije« u vrijeme izborne kampanje za Ustavotvornu skupštinu, zatim su tu akti koji se odnose na proglašenje Republike i rad Ustavotvorne skupštine, na Ustav FNRJ i smisao građanske kritike novog ustava. Ova impozantna zbirka dokumenata, koja predstavlja veoma značajan naučnoistraživački i opštekulturni poduhvat, završena je ekspozeom Josipa Broza Tita o programu nove vlade FNRJ, koji je podnesen u Skupštini FNRJ 2. februara 1946. godine.

Selekciju dokumentacije za ovu tematsku zbirku priređivači Nešović i Petranović su izvršili prema sopstvenoj procjeni njenog značaja i vrijednosti. Oni su taj vrlo složen naučni posao obavili uspješno, uprkos tome što je tematska zbirka *AVNOJ i revolucija* bila i obimom ograničena, pa je iz obilja građe i složenosti teme valjalo odabrati samo ključne dokumente, a pojedine tekstove još i skraćivati. No, i pored tih teškoća, prezentirana građa bliže osvetljava ne samo ulogu i značaj AVNOJ-a u revoluciji naroda Jugoslavije, nego i strategiju KPJ kao rukovodeće snage u revoluciji i odnose među svim drugim rukovodećim tijelima i organima revolucije. Priređivači su se potrudili, i u tome su uspjeli, da predstave snagu revolucije, ali su i vještim odabiranjem dokumenata dočarali i snage kontrarevolucije, sukob revolucije i kontrarevolucije, okupatorsku politiku i vojno angažovanje okupatora da slomi oružanu silu NOP-a; prikazano je i savezničko taktiziranje prema narodnooslobodilačkoj borbi Jugoslavije i razilaženje savezničkih interesa u vezi s Jugoslavijom i njihovi odjeci u zemlji i spoljnjem svijetu.

Digitized by Google

Posmatrano u cjelini, ova izuzetno rijetka i za istorijsku nauku vrijedna zbirka dokumenata jasno pokazuje da je jugoslovenska revolucija bila vrlo složen, ali jedinstven, nedjeljiv proces. Jedinstvo Jugoslavije u NOR-u obezbjeđivala je, prije svega, KPJ, kao rukovodeća organizaciono-politička snaga NOP-a, izgrađena na principu demokratskog centralizma. Razumije se, njeno zalaganje za Jugoslaviju nije značilo da ju ona shvata kao centralističku zemlju i da je poslije oslobođenja želi urediti unitaristički. Upravo data dokumenta najbolje svjedoče kako je KPJ gradila opštejugoslovensko jedinstvo — uz poštovanje nacionalne ravnopravnosti i uz uvažavanje svih nacionalnih i drugih osobenosti i različitosti. Dokumenta jasno govore o tome da se kontinuitet Jugoslavije u međunarodnoj zajednici nije mogao dovesti u pitanje ni vojnim slomom, ni okupacijom, ni pokušajem razbijanja i likvidiranja jugoslovenske državnosti, što je okupator izvodio iz akta o kapitulaciji. KPJ se jasno i nedvosmisleno izjasnila protiv diobe (»komadanja«) jugoslovenske teritorije, ističući ideju kontinuiteta Jugoslavije kao ravnopravne zajednice svih naroda i nacionalnih manjina koje u njoj žive. Taj opštejugoslovenski karakter ona je jasno ispoljila i pokazala i na primjeru brzog raščišćavanja odnosâ stvorenih poznatim antijugoslovenskim djelovanjem sekretara PK KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova, koji je slijedio politiku Bugarske KP, proklamujući otcjepljenje partijske organizacije Makedonije, zatim, u skretanju pažnje predstavniku KPJ za Vojvodinu da su vojvođanski komunisti dužni da odbace poruke KP Mađarske, koja je smatrala da organizacije KPJ na teritoriji okupiranoj od strane Mađara treba da uđu u sastav Mađarske komunističke partije. Josip Broz Tito se nedvosmisleno izjasnio za opštejugoslovenski idejni i organizacioni integritet KPJ i kada je, poslije proglašenja NDH, dio članova KP Hrvatske, pa i nekih rukovodilaca, postavljao pitanje zašto je KP Hrvatske još u sastavu KPJ. Dakle, KPJ se odlučno obračunala i sa svim separatističkim i nacionalističkim tendencijama koje su bilo u kojoj formi izronile na površinu poslije razbijanja Jugoslavije od strane Musolinijeve Italije i Hitlerove Njemačke.

Građa prezentirana u ovoj zbirci jasno govori o tome da se jugoslovenska revolucija razvijala neravnomjerno, da je na pojedinim područjima doživljavala uzlete, dok je u isto vrijeme na drugim trpjela privremene poraze, oseke. Ta neravnomjernost bila je zakonita pojava i naše revolucije, kao i ostalih revolucija. Ona je bila uslovljena mnogobrojnim istorijskim i društvenim činiocima, zavisila je od snage revolucionarnog subjekta i drugih društveno-političkih snaga koje su stajale uz revoluciju ili bile protiv nje. Opštenarodni ustanak je započeo u tradicionalno ustaničkim sredinama: u Crnoj Gori, zatim, u zapadnoj Srbiji, istočnoj Hercegovini, istočnoj Bosni, u krajevima zapadne Bosne, Like, Banije i Korduna, krajevima u kojima je srpski živalj bio izložen genocidu i raznim drugim pogromima. Ustanak je takođe zahvatao i limitrofične krajeve i druge prostore najviše ugrožene politikom okupatorskih vlasti. Sve se to jasno uočava iz izvorne građe. Ali duh jugoslovenske revolucije i njene rukovodeće ideje brzo su se širile, zahvatale i sva druga područja Jugoslavije.

Međutim, neravnomjernost razvitka revolucije očevidna je pojava sve do njene pobjede. I to je razumljiva istorijska pojava. Na istorijskoj nauci je da tu i druge pojave istraži, ispita, analizira i ocijeni. Ova zbirka dokumenata je i u tom pogledu izazov naučnicima-istoričarima. Njenu vrijednost treba vidjeti i u tome što ona izvorno osporava teze koje se ovdje-ondje čuju i na pojedinim hibridnim skupovima naučnih i političkih radnika o tome da našu revoluciju treba prikazivati ravnomjerno, »simetrično«, da isticanje neravnomjernosti revolucio-

Digitized by Google

narnog hoda može da znači, navodno, narušavanje aktuelnog načela ravnopravnosti nacija i narodnosti u Jugoslaviji.

Opštejugoslovenski duh revolucije najnepristrasnije progovara baš iz dokumenata ove zbirke. Dokumenta koja su nam s izvanrednim smislom za odbir najboljeg i najbitnijeg sadržaja pružili S. Nešović i B. Petranović svjedoče o našoj revoluciji kao složenoj istorijskoj pojavi, kao istorijskom fenomenu koji se nikako ne može objašnjavati samo istraživanjem u granicama republika, pokrajina, regija, gradova i drugih manjih područja. Njeno sužavanje u uske granice neminovno zanemaruje ne samo njen opštejugoslovenski klasni, nacionalni i internacionalni smisao, nego dovodi objektivno i do njenog minimiziranja, naročito u međunarodnim razmjerama. Osim toga, sužavanje i svođenje revolucionarnih procesa isključivo u granice današnjih društveno-političkih zajednica neminovno vodi raznim »verzijama modernizacije prošlosti« — kako je to jednom prilikom s razlogom istakao prof. dr B. Petranović — vodi u jednostranost i deformisanje jugoslovenske revolucije, zamagljuje istinu o njoj. Nije mjesto i prilika da obrazlažem otkuda takve tendencije, šta i ko iza njih stoji, čiji su i kakvi su to parcijalizovani interesi, zašto još ima onih koji nastoje da u istoriji nađu i steknu uporište za jačanje svog položaja u savremenim uslovima političkog djelovanja i življenja. Sigurno je da te tendencije manipulisanja istorijom podjednako štete i istorijskoj nauci i zdravoj politici.

Na kraju, valja reći da ova zbirka dokumenata pruža širok mozaik za obrazovanje i razvoj racionalne istorijske svijesti o našoj najnovijoj istoriji, o jugoslovenskoj revoluciji. Jer, ona ne prećutkuje ni jedno značajnije istorijsko pitanje bilo da je riječ o snagama revolucije ili o snagama kontrarevolucije. Ona govori jezikom izvora i o onome što se do sad prećutkivalo. Riječju, dokumenta ove zbirke osvjetljavaju sama po sebi, i mimo istoričareve analize, sve značajnije događaje jugoslovenske revolucije. Izvorna građa to čini nenametljivo, hladno i objektivno. I to je ono najznačajnije što ova bogata i naučno dobro fundirana zbirka znači za našu istorijsku nauku.

Priređivači su ovim djelom još jednom pokazali kako je moguće autentičnim tekstom i jezikom izvora predstaviti tako složenu pojavu kao što je jugoslovenska revolucija. Zbog toga je sasvim skromno reći da su zaslužili riječi dužne zahvalnosti i naučne i šire kulturne javnosti.

Miomir Dašić

Grupa autora: Beograd u ratu i revoluciji

(Arhiv Beograda, 1984)

Posle veoma zapažene i značajne publikacije o Beogradu koju je, u izdanju »Nolita« i »Prosvete«, na osnovu sakupljenog i obrađenog materijala napisao Jovan Marjanović, na inicijativu Gradskog koordinacionog odbora za razvijanje i negovanje revolucionarnih tradicija i Arhiva Beograda kao izdavača, iz štampe je izišla knjiga u dva toma *Beograd u ratu i revoluciji*. Grupa autora koju čine: Đorđe Piljević, Radomir Bogdanović, Venceslav Glišić, Nikola Živković, Mihailo Švabić, Petar Kačavenda, Jovan Vujošević, Dragoslav Dimitrijević i Vojislav Ćirković prezentovala nam je ovde svoje radove i dokumente počev od nastanka socijalističkog i radničkog pokreta u Srbiji, razvoja i delovanja KPJ i revolucionarnog pokreta između dva rata, socijalističke revolucije i tokom njenog izvođenja, a po-

Digitized by Google

sebno u Beogradu, u kojem je uticaj socijalističke misli i KPJ bio znatno veći i širi nego bilo u kom drugom gradu naše domovine. Kao kovačnica i rasadnik revolucionarnih kadrova i centar radničkog pokreta u Srbiji, Beograd je svoje kadrove slao u razne krajeve naše zemlje. Po njihovoj požrtvovanosti, umešnosti i organizacionim sposobnostima lako se moglo poznati gde su vaspitavani i čeličeni u borbi protiv fašizacije zemlje i u odbrani njene nezavisnosti.

Još nije tačno utvrđeno koliko je Beograđana učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi, ne zna se koliko ih je poginulo na raznim frontovima, u diverzantskim akcijama, zatvorima i logorima, prilikom pisanja revolucionarnih parola ili prebacivanja na slobodnu teritoriju. Beograd se borio, a evidencija o akcijama i podvizima mnogih neznanih heroja nije vođena. I kada čitalac, na kraju, sklopi korice ovih dveju knjiga, koje — bez obzira na izvesne sitnije nedostatke predstavljaju veliki doprinos našoj široj revolucionarnoj istoriografiji, ne može se otrgnuti utisku da Beograđani, jednostavno, nisu imali vremena da beleže podatke i pišu istoriju; naprotiv — oni su je stvarali.

Nekoliko vrednih dokumenata koji se prvi put pojavljuju u javnosti, mnoga sećanja preživelih učesnika akcija, dokumentacija okupatora i kvislinga, Istorijski arhiv Beograda, Istorijski arhiv Jugoslavije, Arhiv CK SKJ, Vojnoistorijski arhiv i Arhiv Srbije — najznačajniji su izvori za izradu ove monografije.

Veoma opširno, upečatljivo i ujednačenim stilom, jer je delo pisano kolektivno i isto tako kolektivno i potpisano, opisane su sve akcije KPJ i njenih ilegalnih radnika. Uprkos teroru i vrlo teškim uslovima u kojima se odvijao ilegalni rad, kao i uprkos gubicima koje je pretrpelo stanovništvo Beograda (samo u dva navrata, aprila 1941. od strane hitlerovaca i aprila 1944. od savezničke avijacije, Beograd je imao oko 3.500 mrtvih) — borba nikada nije prestajala. Od prvog dana okupacije, pa do oslobođenja 20. oktobra 1944. godine, za okupatora i kvislinge nikada nije bilo mira. Zavođenje »reda«, policijskog časa, izdavanje raznih naredbi, pretnje i pozivanje stanovništva na korektno ponašanje prema okupacionim snagama Vermahta, na »dužnu pažnju i poštovanje« prema nemačkim vojnicima i oficirima, uspostavljanje posebnog režima za Cigane i Jevreje, uvođenje novih novčanica sa Njegoševim likom itd. — sve su se te mere sudarale s proglasima KPJ, lecima, parolama i skoro svakodnevnim akcijama. Sredinom 1942. godine, posle nekoliko hapšenja i provala, kada su u odeljenju Gestapoa i u štabu Vojnog zapovednika za okupiranu Srbiju poverovali da je uništena organizacija otpora u Beogradu, grupe komunista za koje nije bilo potrebe da napuštaju grad i da idu prema partizanskim odredima na terenu, zajedno sa simpatizerima i rodoljubima, koji su se ponekad i sami organizovali, uz znatnu pomoć zemunske partijske organizacije — nastavile su s akcijama. Ilegalni rad nije prekidan, iako veza s rukovodstvom u određenim periodima gotovo nije ni postojala.

U svakom slučaju, ovaj izdavački poduhvat je uspeo. Svi podaci koji su korišćeni proveravani su po nekoliko puta i još više i značajnije osvetljavaju učešće Beograda u ratu i revoluciji. Nije, međutim, jasno, kako su autori mogli da pređu preko, po zlu čuvenog, imena general-pukovnika Aleksandra Lera, po čijoj je naredbi bombardovan Beograd i u kome mu je suđeno zbog zverstava nad nezaštićenim stanovništvom, a i preko imena poznatih revolucionara sa Beogradskog univerziteta, od kojih su neki i narodni heroji i 14. decembra 1939. godine bili za vreme poznatih demonstracija i ranjavani (Milić Keljanović) itd.

Đurica Labović

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 240.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
MAR 5 1986
Current Serials

9
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560—6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVIII
1985 Broj 9

Savremeni svet i međunarodni razvoj

Ljubivoje Aćimović
Jalta posle četrdeset godina 1157

Dušan Pekić
Stare istine i nova saznanja o ratu 1170

Žarko Ristić
Politika međunarodnog zaduživanja i kriza svetskog duga 1182

Bogdan Osolnik
Suština spora oko novog međunarodnog informacijskog poretka 1200

Žarko Bulajić
Država u savremenom razvijenom kapitalizmu 1225

Američke teme

Tomislav Smrečnik
Teorija »nove radničke klase« u SAD 1264

Petar Bošković
Aspekti savremenog konzervativizma u SAD 1287

Prikazi

Dragić Živković
Dr Boris Zver: Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada 1305

Stanoje Ivanović
Dr Vladimir Milanović: Obrazovanje i društvo 1308

Zoran Stanojević
Dr Vladimir Prvulović: Pravo na slobodu 1311

Digitized by Google

Содержание

Современный мир и международное развитие

Любивое Ачимович
Ялта сорок лет спустя 1157

Душан Пекич
Старые истины и новые сознания о войне 1170

Жарко Ристич
Политика международной задолженности и кризис мирового долга 1182

Богдан Осолник
Сущность споров в связи с новой международной системой информации 1200

Жарко Булаич
Государство в современном развитом капитализме 1225

Американские темы

Томислав Смречник
Теория „нового рабочего класса" в США 1264

Петр Бошкович
Аспекты современного консерватизма в США 1287

Рецензии

Драгич Живкович
Д-р Борис Звер: Процесс принятия решений в организациях объединенного труда 1305

Станое Иванович
Д-р Владимир Миланович: Образование и общество 1308

Зоран Станоевич
Д-р Владимир Првулович: Право на свободу 1311

Contents

Present-day World and International Development

Ljubivoje Aćimović
Yalta after Forty Years 1157

Dušan Pekić
Old Truths and New Knowledge about the War 1170

Žarko Ristić
The Policy of International Debts and the Crisis of the World's Debt 1182

Bogdan Osolnik
The Essence of the Dispute over the New International Information Order 1200

Žarko Bulajić
The State in Contemporary Developed Capitalism 1225

American Topics

Tomislav Smrečnik
A Theory of »the New Working Class« in the USA 1264

Petar Bošković
Aspects of Present-day Conservatism in the USA 1287

Reviews

Dragić Živković
Dr Boris Zver: The Process of Decision-Making in the Organisation of Associated Labour 1305

Stanoje Ivanović
Dr Vladimir Milanović: Education and Society 1308

Zoran Stanojević
Dr Vladimir Prvulović: The Right to Freedom 1311

Digitized by Google

Ljubivoje Aćimović

Jalta posle četrdeset godina

I

U poslednje vreme, a povodom četrdesetogodišnjice znamenite konferencije tri velike savezničke sile na Krimu, govorilo se i pisalo o Jalti više — pa i žešće — nego prilikom ranijih godišnjica ovog skupa. Očigledno da je ta i takva polemika bila uslovljena sadašnjim stanjem međunarodnih odnosa. Jalta je, zapravo, iskorišćena kao instrument političko-propagandnog obračuna dve supersile, s tim što je inicijativa u tom pogledu dolazila pretežno od SAD. Ovom »duelu« supersila, koji se odvijao kako na zvaničnom tako i na nezvaničnom planu, pridružili su se i učesnici u debati iz zemalja članica njihovih saveza, a komentara je, sasvim prirodno, bilo i iz krugova vanblokovskih zemalja, pre svega evropskih. Sporno je pri tom bilo šta, u suštini, znače dogovori iz Jalte, jesu li oni bili valjan ili loš osnov za izgradnju posleratnih međunarodnih odnosa, u kolikoj meri su oni izvor podele Evrope na sfere uticaja, odnosno u kolikoj su meri njima preuzete obaveze ispunjene ili izneverene. Ovi sporovi nisu novi, ali, kao što je pomenuto, ovoga puta su u većoj meri i intenzivnije došli do izražaja.

Nema sumnje da je vremenom — opravdano ili neopravdano — Jalta za mnoge postala simbol nagodbe velikih sila o sferama

Digitized by Google

uticaja. Jedan deo američkog javnog mnenja je smatrao, i još uvek smatra, da je u Jalti februara 1945. izvršena podela Evrope na sfere uticaja, i to tako što su lideri dve zapadne savezničke sile, Čerčil i Ruzvelt, popustili pod Staljinovim pritiskom i prepustili Istočnu Evropu Sovjetskom Savezu.[1]

Takva gledišta postoje i u Evropi, a naročito su raširena u Francuskoj. De Gol je bio najuporniji zastupnik teze da su velike sile u Jalti podelile Evropu na sfere uticaja. Slično tome je, ali u jednom umerenijem vidu, i Miteranovo gledište, posebno izloženo u njegovoj novogodišnjoj poruci 1982, u kojoj se konstatuje da je opasno to što dve supersile koegzistiraju na bazi podele Evrope od pre četrdeset godina, ističući pri tom da bi »sve što bi nas oslobodilo Jalte bilo dobro, pod uslovom da naše želje ne pomešamo sa realnostima današnjice«[2].

Međutim, na Zapadu je veoma rašireno i gledište da u Jalti nije, zapravo, izvršena podela na sfere uticaja, kojom je Istočna Evropa prepuštena SSSR-u, već da je SSSR izneverio svoja obećanja, odnosno obaveze koje je na toj konferenciji preuzeo, naročito u Deklaraciji o oslobođenoj Evropi. Još je Čerčil, prema njegovim memoarima, u svom telegramu Ruzveltu od 13. marta 1945, istakao da će on u parlamentu svakako morati da ukaže na to »da smo suočeni sa velikim neuspehom i potpunim slomom onoga što je utvrđeno u Jalti«[3], imajući u vidu pre svega situaciju u Poljskoj. I Averel Hariman je slično ocenjivao stanje stvari. Po njemu, »Ruzveltu i Čerčilu nije preostalo ništa drugo nego da Staljina drže za riječ da će se slobodni izbori održati ne samo u Poljskoj nego i u cijeloj Istočnoj Evropi. Međutim, Hariman (komentariše Abel — prim. Lj. A.) nije nikada vjerovao da bi i izričitiji jezik prisilio Staljina da se časno drži tih obaveza«[4]. I kasnije, u izjavi pariskom listu »Le Point«, Hariman tvrdi da u Jalti nije izvršena podela na sfere uticaja između dve supersile, već da je do toga došlo nakon završetka drugog svetskog rata, te da je za to odgovorna Staljinova politika.[5]

Na istoj liniji američki predsednik Regan, u govoru Amerikancima poljskog porekla 17. avgusta 1984, kategorički izjavljuje: »... mi odlučno odbacujemo svako tumačenje sporazuma potpisanih na Krimskoj konferenciji po kome su Amerikanci pristali na podelu Evrope na sfere uticaja. Nasuprot tome, mi smatramo

---

[1] Američka novinska agencija UPI u svom članku od 3. februara ove godine, pod naslovom *Jalta je zapečatila sudbinu Evrope*, ističe da je konferencija »postala sinonim za posleratnu podelu Evrope na sovjetsku i američku zonu uticaja. Za mnoge Jalta nije ništa drugo do simbol izdaje« (citirano prema »Dnevnom informativnom biltenu Tanjuga« od 4. februara 1985 (S—1, str. 18).

[2] »Le Monde«, Paris, 2. januar 1982.

[3] Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat*, tom VI, »Prosveta«, Beograd, (bez godine izdavanja), str. 384.

[4] W. Averel Harriman — Elie Abel, *Specijalni poslanik kod Churchilla i Staljina*, »Globus«, Zagreb, 1978, str. 376.

[5] »Le Point«, Paris, 28. decembar 1981.

Digitized by Google

da je taj sporazum zapravo obaveza koju su preuzele tri velike sile da će vaspostaviti punu nezavisnost i da će u svim zemljama oslobođenim od nacista posle drugog svetskog rata biti organizovani slobodni demokratski izbori, pa stoga nema nikakvog razloga na osnovu kojeg bismo se mi ili Sovjetski Savez mogli osloboditi te obaveze«.[6] A u svojoj izjavi povodom četrdesete godišnjice Krimske konferencije Regan ističe da sovjetska obećanja iz Jalte nisu ispunjena, da slobodni izbori nisu održani i da su dva dela Evrope ostala razdvojena. »Razlog zašto Jalta ostaje značajna je taj što je sloboda u Evropi nedovršen posao... Postoji jedna granica koju simbolizuje Jalta, a koja ne može nikad postati legitimna, a to je linija razdvajanja između slobode i ugnjetavanja.«[7] U istom duhu, ali i sa dozom kritike upućene dvema zapadnim silama iz Jalte, Džordž Vil, američki komentator i svojevremeni idejni savetnik predsednika Regana, ističe da »Istočna Evropa nije u Jalti »ustupljena« Sovjetskom Savezu: Crvena armija ju je preuzela. Međutim, u Jalti je kodifikovano lepo mišljenje Zapada o Sovjetskom Savezu. Problem je u tome što zapadne vlade zavaravaju svoju javnost učeći je uvek pogrešnoj lekciji. One odbijaju da održe lekciju time što bi razobličile ove sporazume. Umesto toga, one ubeđuju sebe i svoju javnost da u pukom procesu njihovog sklapanja postoji nešto što je samo po sebi blagotvorno«[8].

Posebnu pažnju međunarodne javnosti privukla su gledišta profesora Zbignjeva Bžežinskog, bivšeg Karterovog savetnika za nacionalnu bezbednost, originalno izložena u prilično obimnom članku objavljenom krajem prošle godine u američkom časopisu »Foreign Affairs«. Bžežinski počinje svoje izlaganje takođe tezom da je Jalta nedovršen posao, ali i tezom da tvrdnja o tome da je u Jalti Zapad prihvatio podelu Evrope predstavlja mit, jer je, po njemu, »činjenica to da je Istočna Evropa bila, u stvari, prepuštena Josifu Staljinu od strane Franklina Ruzvelta i Vinstona Čerčila još na Teheranskoj konferenciji (novembar — decembar 1943), dok su u Jalti britanski i američki lideri teška srca gledali na taj svoj ustupak«. Poentu ovog članka čini teza Bžežinskog da se sporazumi iz Jalte ne mogu revidirati, već da se podela Evrope može prevazići jedino postepenim procesom koji »Zapad treba da uobličava i da mu dâ istorijski smer«. U tom cilju bi trebalo: prvo, da ceo demokratski Zapad na dan 4. februara 1958. usvoji svečanu deklaraciju kojom bi se odbacila postojeća podela Evrope i preuzela obaveza njene obnove, slobodne od vanevropske kontrole; drugo, potvrditi Finalni akt KEBS kao jemstvo teritorijalnog integriteta evropskih zemalja

---

[6] Citirano prema »Dnevnom informativnom biltenu Tanjuga« od 4. februara 1985 (S—1, str. 22).

[7] »Wireless File« (Ambasada SAD u Beogradu) od 5. februara 1985.

[8] Citirano prema NIN-u od 10. februara 1985 (u članku *Globalna Jalta*, str. 44).

Digitized by Google

(posebno posleratnih teritorijalnih promena); treće, obezbediti učešće istočnoevropskih zemalja u raznim sveevropskim telima; četvrto, zapadnoevropske zemlje da prednjače u pružanju pomoći istočnoevropskim zemljama u njihovoj borbi za političku emancipaciju; i, peto, umanjiti američku ulogu, a proširiti zapadnoevropsku ulogu u konvencionalnoj odbrani.[9] Članak je dobio širok publicitet i izazvao mnoga reagovanja, naročito na Istoku, ali nije imao nikakvog praktičnog efekta — zvanična politika Zapada nije ničim pokazala zainteresovanost za ideje Zbignjeva Bžežinskog i njihovo ovaploćenje.

Nasuprot napred iznetim pogledima o Jalti i njenim sporazumima stoje sovjetska gledišta, kao i gledišta ostalih istočnoevropskih zemalja. Ona sva nepodeljeno brane dogovor iz Jalte od pre četrdeset godina, smatrajući te sporazume neprikosnovenim temeljima poretka na kojima je sve ovo vreme uspešno očuvan mir. Uopšte se ne prihvataju gledišta o tome da su u Jalti tri velike sile krojile mapu posleratnog sveta i delile sfere uticaja, da se o sudbini oslobođenih zemalja Evrope tu odlučivalo u njihovom odsustvu. Tako, pre svega, potpredsednik vlade i ministar spoljnih poslova SSSR-a Andrej Gromiko odlučno izjavljuje da »samo kratkovidi ljudi mogu napadati ono na čemu se već četrdeset godina temelji evropski i svetski mir, mogu da dovedu u sumnju istorijske sporazume iz Jalte i Potsdama«[10]. Taj isti stav je parafraziran i u izjavi TASS-u Fjodora Guseva, koji je, kao ambasador SSSR-a u Velikoj Britaniji, učestvovao u radu Konferencije u Jalti 1945: »Sporazumi koje su na Krimskoj konferenciji usvojili šefovi vlada triju savezničkih država antihitlerovske koalicije postavili su temelj posleratnog sveta. Zahvaljujući njima, Evropa već četiri decenije ne zna za rat.«[11]

I u poljskom nedeljniku »Politika« objavljen je članak pod naslovom *Jalta: mit, simbol ili obaveza* u kome se na istoj liniji brani dogovor iz Jalte kao temelj poretka mira u posleratnoj Evropi, a zapravo se brane teritorijalno-političke promene nastale u datim uslovima *via facti*, a u Jalti samo sankcionisane. »Tradicionalnu Evropu je uništio hitlerovski Treći rajh ... Kada je Staljin na Krimu primao Ruzvelta i Čerčila već je bilo jasno da je nastao novi raspored snaga i da o sudbini Evrope i sveta više neće odlučivati ni Nemačka, ni Francuska, ni Engleska. Na scenu su stupile dve druge sile. Jalta je bila odraz tadašnjih promena do kojih bi došlo i da nije bilo susreta velike trojice. ... Odluke Jaltske konferencije su bile osnova za obnovu snažne, slobodne,

---

[9] Zbigniew Brzezinski, *The Future of Yalta*, »Foreign Affairs«, zima 1984/85, str. 279—302. Slične ideje Bžežinski je izložio i u zapadnonemačkom časopisu »Europa Archiv«, № 23, 17. decembar 1984.

[10] Citirano prema članku M. Černousova i dr., *Jalta ne podleže promenama*, »Novoje vremja«, Moskva, 1. februar 1985.

[11] Članak TASS-a »Pouke istorije«, Moskva, 30. januar 1985; citirano prema »Informativnom biltenu Tanjuga« od 4. februara 1985 (S—1, str. 13—14).

Digitized by Google

nezavisne i demokratske Poljske ... Evropa četrdeset godina živi u miru čiji su temelji postavljeni u Jalti.«[12]

I organ Francuske komunističke partije »Imanite« odlučno brani sporazume iz Jalte. »Nema, u stvari, ničeg pogrešnijeg od tvrdnje, koja je suviše česta, da je Jalta predstavljala podelu sveta i uvod u podelu Evrope na antagonističke blokove. Duh sporazuma koji su Staljin, Ruzvelt i Čerčil potpisali na Jalti bio je upravo suprotan tom falsifikovanju istorije.«[13]

Kao što se vidi, mogle bi se, grubo uzevši, razlikovati tri osnovne škole mišljenja o Jalti. Prva od njih stoji na stanovištu da je u Jalti izvršena podela Evrope na sfere uticaja i, odbacujući tu podelu, zalaže se za reviziju *de facto* Jaltskih sporazuma. Po drugoj školi mišljenja, Jalta nije kriva za podeljenost Evrope na sfere uticaja, već je do nje došlo zbog neispunjavanja obaveza preuzetih pre četrdeset godina u Jalti i stoga je, po njoj, težište na ostvarenju neispunjenog. Treća u celini brani Jaltu, smatra je proverenim valjanim temeljem posleratnog poretka i zalaže se za to da se na tim osnovama dalje grade mir i saradnja u Evropi.

Ne čini nam se, međutim, da ijedan od ovih prilaza daje pravi odgovor na pitanje kakva je zapravo istorijska uloga Jalte i u kojoj meri u njoj leže koreni posleratne blokovske podele Evrope.

II

Odgovor na pitanje šta istorijski znači Jalta, podrazumevajući pod tim Konferenciju tri velike sile februara 1945, ne može se tražiti na liniji »crno—belo«, jer je čitava ta stvar mnogo složenija. Ono što se zbilo u Jalti februara 1945. godine mora se posmatrati u datoj istorijskoj perspektivi, u kontekstu faktičkog stanja stvari i u svetlosti onoga što čini njenu pozadinu — što joj je prethodilo i što se zbivalo u njeno vreme i oko nje, kao i onoga što je kasnije usledilo. Samo se po sebi razume da se posebno mora uzeti u obzir ono što je na tom skupu zvanično odlučeno.

Sporazumi iz Jalte obuhvataju uglavnom četiri osnovne oblasti: Nemačku, Evropu, Ujedinjene nacije i Japan.[14] U pogledu

---

[12] A. D. Rotfeld, *Jalta: mit, symbol czi zobowiazanie?*, »Polityka«, Varšava, 26. januar 1985.

[13] Yves Moreau, *Yalta et les fantasmes*, »L'Humanité«, Paris, 5. februar 1985.

[14] Formalno su ovi sporazumi sadržani u četiri dokumenta: (1) Kominike izdat na kraju sastanka (»Report of the Crimea Conference«); (2) Protokol o radu Konferencije (»Protocol of the Proceedings of the Crimea Conference«); (3) Protokol o nemačkim reparacijama (»Protocol on the Talks between the Heads of the Three Governments at the Crimean Conference on the Question of the German Reparation in Kind«); (4) Sporazum o ulasku SSSR u rat s Japanom (»Agreement regarding the Entry of the Soviet Union into the War against Japan«).

Digitized by Google

Nemačke odluke su se odnosile na koordiniranje savezničkih napora u poslednjoj etapi borbe za konačnu pobedu nad zajedničkim neprijateljem; rasparčavanje pobeđene Nemačke; formiranje okupacionih zona u njoj i plaćanje ratne štete. U odnosu na Evropu usvojene su tri odluke: prva, opšta, pod naslovom »Deklaracija o oslobođenoj Evropi«; druga, o Poljskoj (obrazovanje privremene vlade, održavanje slobodnih izbora i sprovođenje teritorijalnih promena); treće, o Jugoslaviji (proširenje AVNOJ-a kao privremene narodne skupštine i ratifikovanje odluka AVNOJ-a od strane ustavotvorne skupštine). Što se tiče Ujedinjenih nacija, odluke su se odnosile, pre svega, na pitanja glasanja u Savetu bezbednosti (pravo veta velikih sila) i sazivanje osnivačke konferencije. Najzad, o ulasku SSSR u rat s Japanom sklopljen je poseban, tajni sporazum, u kome je, pored momenta sovjetskog stupanja u rat s ovom zemljom (dva meseca nakon kapitulacije Nemačke), rešeno i pitanje sovjetskih teritorijalnih i drugih pretenzija prema Japanu.

Od svih ovih odluka sporne su, u stvari, one koje se tiču Evrope, pre svega ona o Poljskoj i Deklaracija o oslobođenoj Evropi, zapravo, pitanje realizovanja u njoj sadržanih obećanja. Sa našeg stanovišta, pak, poseban kritički prilaz zaslužuju upravo odluke u pogledu Jugoslavije.

Analiza samih ovih sporazuma iz Jalte ne daje, međutim, osnova za zaključak da je njima izvršena podela Evrope na sfere uticaja velikih sila. Štaviše, tim odlukama objektivno pripada uglavnom pozitivna ocena. Pre svega, pozitivan je dogovor o koordiniranom zajedničkom dejstvu savezničkih armija u završnoj fazi bitke za konačno slamanje otpora nacističke Nemačke. Od istorijskog je značaja i konačni dogovor o sazivanju osnivačke konferencije Ujedinjenih nacija. Zatim — mada po svom efektu sporna — i Deklaracija o oslobođenoj Evropi po svojoj sadržini objektivno predstavlja, u celini uzev, valjan tekst koji se ne može kvalifikovati kao sporazum o podeli sfera uticaja i kriviti za ono što se kasnije zbilo u Evropi.[15] Najzad, svakako da se i

---

[15] Da pomenemo samo, kao poentu, sledeća mesta iz ove Deklaracije:

— Tri vlade će u privremenom periodu nestabilnosti u oslobođenoj Evropi usaglašavati svoju politiku »pomoći narodima oslobođenim dominacije nacističke Nemačke i narodima bivših satelitskih država »osovine« u Evropi da reše demokratskim sredstvima svoje akutne političke i ekonomske probleme«.

— »Uspostavljanje poretka u Evropi i obnova nacionalnog ekonomskog života moraju se postići procesima koji će omogućiti oslobođenim narodima da unište poslednje ostatke nacizma i fašizma i da stvore demokratske ustanove po svom izboru.« ... »povraćaj suverenih prava i samoupravljanja onim narodima koji su bili nasilno lišeni tih prava od strane agresora«.

— Zajedničko pružanje odgovarajuće pomoći oslobođenim narodima kako bi se unapredili uslovi u kojima ti narodi mogu da vrše gore pomenuta prava.

Digitized by Google

izjava tri velike sile o zajedničkoj rešenosti da i u nastupajućim danima mira očuvaju u ratu ostvareno jedinstvo cilja i akcije može pozitivno oceniti. Ostale odluke, koje nisu od značaja za suštinu spora oko Jalte (okupacioni režim Nemačke; naknada ratne štete; sastanci ministara inostranih poslova tri velike sile, kao i poseban tajni sporazum o ulasku SSSR u rat s Japanom) takođe nisu podložne negativnoj oceni.

Jedino što se može primetiti u pogledu samog teksta Jaltskih sporazuma jeste to da su velike sile očigledno sebi bile dale dosta široka ovlašćenja u pogledu vaspostavljanja mirnodopskog poretka u Evropi, što se donekle ispoljava u Deklaraciji o oslobođenoj Evropi, nešto više u odlukama o Poljskoj, a ponajviše, kao što je već napomenuto, u vezi s Jugoslavijom.

U stvari, u vezi s Krimskom konferencijom postavljaju se dva osnovna sporna pitanja, međusobno tesno povezana, ali ne identična: prvo, da li su se i u kojoj meri velike sile u Jalti sporazumele o podeli sfera uticaja u Evropi, i, drugo, da li su one tom prilikom i u kojoj meri rešavale o sudbini trećih, u njihovom odsustvu. Za prvo pitanje, kao što smo ukazali, nema potvrde u tekstu Jaltskih sporazuma. U vezi s drugim pitanjem može se reći da ima elemenata koji indiciraju to da je kod velikih sila tom prilikom bila izražena težnja da same rešavaju o sudbini drugih — i to preko nužne mere u datim uslovima (nešto više nego što privremena rešenja to traže i sa dugoročnijim ambicijama).

Naime, u uslovima narušenog međunarodnog poretka, razbijenih državnih struktura i pravno-političkog vakuuma u većini slučajeva u Evropi tri pobedničke velike sile su morale da preuzmu na sebe određene funkcije u vaspostavljanju normalnog stanja nakon završetka rata, i to na liniji stabilnog mira, demokratije i progresa. Međutim, u takvoj situaciji, da ne bi došlo do uzurpacije, nužna je prava mera i granica. Takva intervencija velikih sila bi morala biti selektivna, specifična i posebno odmerena u svakom pojedinačnom slučaju, kao i vremenski ograničena. Pre svega, postoje tri različita nivoa, tri kruga država koje u takvim situacijama mogu biti predmet razmatranja i intervencije. Prvi nivo su neprijateljske, odnosno pobeđene zemlje, što je u Evropi bio slučaj pre svega s Nemačkom, a zatim i s njenim saveznicima. Kod ove kategorije zemalja ingerencije sila pobednica u momentu okončanja rata su, po prirodi stvari, najveće, pa i relativno dugotrajnije. One suvereno odlučuju počev od pitanja okupacije pobeđene zemlje, preko reparacija do obrazovanja privremene vlasti i državnog konstituisanja te zemlje.

— Potvrda vernosti principima Atlantske povelje i Deklaracije Ujedinjenih nacija, kao i rešenosti tri velike sile »da u saradnji sa drugim miroljubivim državama izgrade svetski poredak zasnovan na pravu, posvećen miru, bezbednosti, slobodi i opštoj dobrobiti čovečanstva« (izvor: *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers: The Conference at Malta and Yalta*, 1945, str. 968—84).

Digitized by Google

U drugi krug spadaju bivše okupirane zemlje, to jest zemlje koje su pobedom nad agresorom saveznici oslobodili okupacije (primer Poljske i Čehoslovačke). Ovde su, prirodno, ingerencije velikih sila u prelaznom periodu bitno drugačije i njihova intervencija u smislu pomoći radi prevladavanja okupacijom nastalog vakuuma, odnosno diskontinuiteta vlasti, nužno mora biti manjeg dometa i kratkotrajnija nego što je ona u prethodnom slučaju. Najzad, treću kategoriju čine ostale savezničke zemlje, koje su se aktivno borile i — uz odgovarajuću pomoć i podršku velikih savezničkih sila — same se oslobodile, a u kojima sloboda nije ostvarena u uslovima političkog vakuuma, jer je pitanje vlasti praktično bilo rešeno u toku samog rata (kao što je to bio slučaj s Jugoslavijom i Albanijom).

U prvom slučaju, u vezi s Nemačkom, velike sile su se u Jalti, (a i inače), kretale u normalnim, opšteprihvatljivim okvirima. To što su kasnije nastale dve Nemačke nije prevashodno stvar ovih aranžmana, odnosno nekog prekoračenja prava sila pobednica, već je prethodni nacistički period, generalno uzevši, otvorio i tu opciju Evropi, a kasniji razvoj polarizacije odnosâ u ovom regionu, i šire u svetu, pretvorio ju je u stvarnost, i to trajnijeg karaktera. Za to se Jalta ne može kriviti. Nemačka je tamo imala tretman koji joj je pripadao.

U drugom slučaju, kad su u pitanju zemlje Evrope koje su saveznici oslobodili, a kojima je trebalo pomoći u vaspostavljanju pravno-političkog poretka, odluke Jalte su uglavnom prihvatljive, ali uz izvesne rezerve. Već smo ukazali na pozitivna obeležja Deklaracije o oslobođenoj Evropi. Međutim, ovaj dogovor velikih sila dao im je *de facto* prilično velika ovlašćenja i ostavio otvorenu mogućnost njihovog eventualnog prekoračenja, što se u praksi i dogodilo, premda se, s druge strane, s prilično sigurnosti može reći da ni jedan striktnije redigovan tekst ne bi bitno promenio razvoj stvari do kojeg je posle rata došlo na tom planu. Štaviše, posebna odluka o Poljskoj sadrži još dalekosežniju intervenciju velikih sila na liniji rešavanja sudbine te zemlje. U pozadini ovoga stoji činjenica da je SSSR, posle svih iskustava kroz koja je prošao u drugom svetskom ratu, nastojao da prilikom uređenja posleratne Evrope do najveće moguće mere zaštiti interese svoje nacionalne bezbednosti, i to kako rešavanjem pitanja statusa Nemačke na način koji će sprečiti da od te zemlje ponovo poteknu osvajački ratovi tako i pomeranjem svojih evropskih granica dalje na zapad i uspostavljanjem u susednim zemljama na tim granicama pouzdanih i njemu odanih režima (što se u praksi pretvorilo u izvoz u te zemlje sopstvenog društveno-političkog modela i vladajućih garnitura), pri čemu Poljska zauzima ključno mesto. Ta preokupacija je naročito izražena u dijalogu između Čerčila i Staljina, kada je — na Čerčilovu izjavu da je nezavisnost Poljske pitanje časti Velike Britanije, radi

Digitized by Google

koje je ona i ušla u rat — Staljin uzvratio: »ako je Poljska za Britance pitanje časti, za Ruse je to pitanje života i smrti«[16]. Karakteristično je da i jedan i drugi govore o časti, odnosno o životnim interesima svojih zemalja, a interese same Poljske niko ne pominje, kao da se ne radi pre svega o Poljacima.

Prema tome, u vezi s oslobođenim zemljama Evrope odluke iz Jalte nagoveštavaju tendenciju nagodbe velikih sila o sudbini tih zemalja. U pozadini toga treba, međutim, pomenuti činjenicu da su u Jalti SAD i Velika Britanija nastojale da Krimskim sporazumom osiguraju što veću samostalnost i slobodu izbora narodima oslobođenih zemalja Evrope (osobito Poljske) u procesu pravno-političkog konstituisanja njihovih obnovljenih država, svesne, pri tom, da bi u tom slučaju one (zapadne sile) imale prevagu, kao što je, s druge strane, i SSSR znao da bez vlastite odgovarajuće praktične intervencije neće moći da računa na željeno obezbeđenje svojih interesa. Ovo poslednje je i dalo pečat kasnijem razvoju.

Najzad, u trećem slučaju, koji se tiče manjih savezničkih zemalja koje su se aktivno borile i, uz podršku velikih sila, same oslobodile, prekoračenje prihvatljivog u intervenciji velikih sila je najizraženije i najneposrednije. Reč je o odlukama posvećenim Jugoslaviji. U najkraćem, nije bilo osnova da se privremena, odnosno prelazna rešenja propisuju zemlji čija je nova vlast stekla potpuni legitimitet u uspešno ostvarenom oslobodilačkom ratu. Nametanje obaveze (doduše, u formi preporuke) formiranja kombinovanog parlamenta uključivanjem u sastav AVNOJ-a određenih političara iz predratne narodne skupštine, kao i obaveze ratifikovanja odluka AVNOJ-a od strane buduće ustavotvorne skupštine Jugoslavije, predstavlja nesumnjivo pokušaj uticanja spolja na političke tokove u jednoj zemlji u kojoj je pitanje vlasti faktički uveliko rešeno.

Međutim, slučaj Jugoslavije najbolje potvrđuje gledište da se Jalta mora posmatrati u širem istorijskom kontekstu. Zapravo, glavno, direktno pogađanje oko sfera uticaja u Jugoslaviji, i ne samo u njoj, zbilo se ranije — između Čerčila i Staljina, u Moskvi, oktobra 1944. godine. U pitanju je poznata igra procentima oko sfera uticaja, koju je Čerčil inicirao rečima: »Hajde da sredimo svoje stvari na Balkanu«, a koju je Staljin odmah prihvatio i iz prve se složio s predloženim rešenjima.[17] Kasnije je Čerčil

[16] W. Averel Harriman — Elie Abel, op. cit., str. 371.

[17] Vredno je podsetiti se Čerčilovog svedočenja o tome: »Trenutak je bio podesan za svršavanje poslova, pa sam rekao: »Hajde da sredimo svoje stvari na Balkanu. Vaše armije su u Rumuniji i Bugarskoj. Mi imamo tamo interese, misije i agente. Nemojte da među nama dolazi do nesporazuma u sitnim stvarima. Ukoliko se tiče Britanije i Rusije, kako bi Vam odgovaralo da imate devedeset odsto

Digitized by Google

pokušao da celoj ovoj stvari dâ bezazleni karakter, uključujući i propratne komentare u svojim memoarima.[18] No, ostaje činjenica o ponuđenim i prihvaćenim procentima, koju, koliko je nama poznato, ni sovjetska istoriografija nije demantovala.

Kao što se vidi, u procesu pripremanja posleratnog poretka, čiji je sastavni deo Krimska konferencija, razgovaralo se i pregovaralo o sferama uticaja, samo ne u Jalti (bar ne direktno), već u drugim prilikama, posebno u Moskvi, oktobra 1944, gde je to, kao što se vidi, bilo drastično izraženo. Štaviše, u Jalti su

---

prevagu u Rumuniji, da mi imamo devedeset odsto uticaja u Grčkoj, a da u pogledu Jugoslavije bude pedeset—pedeset! Dok se prevodilo napisao sam na pola tabaka hartije:

Rumunija	
Rusija	90%
Ostali	10%
Grčka	
Velika Britanija (saglasno sa SAD)	90%
Rusija	10%
Jugoslavija	50—50%
Mađarska	50—50%
Bugarska	50—50%
Rusija	75%
Ostali	25%

Doturio sam to preko stola Staljinu, koji je u međuvremenu čuo prevod. Nastala je kratka pauza. Zatim je uzeo svoju plavu olovku i stavio na hartiju veliki paraf, pa nam vratio hartiju. Da se sve to reši, nije bilo potrebno više vremena nego da se napiše... Posle toga nastalo je dugo ćutanje... Najzad sam rekao: »da se neće možda smatrati kao prilično cinično ako bude izgledalo da smo ta pitanja, toliko sudbonosna po milione ljudi, tako olako rešili? Hajde da spalimo hartiju!« »Ne, sačuvajte je« — rekao je Staljin« (V. Čerčil, op. cit., str. 207).

[18] Čerčil, tako, komentariše da su on i Staljin u ovom razgovoru imali na umu »samo neposredne aranžmane u vreme rata«. Zatim, u svom neposlatom pismu Staljinu kaže: »Oni procenti koje sam napisao nisu ništa drugo do metod kojim možemo u mislima sagledati koliko smo blizu jedan drugom i zatim rešiti koji su koraci potrebni da bismo došli do pune saglasnosti. Kao što sam rekao, oni bi se smatrali okrutnim, pa čak i okorelim kad bi se izložili oceni ministarstava spoljnih poslova i diplomata širom sveta. No, oni mogu predstavljati dobre smernice za vođenje naših poslova... S tog gledišta sam težio da skiciram stupnjeve interesa koje svaki od nas ima u tim zemljama uz punu saglasnost drugoga, a to treba da odobre i Sjedinjene Države, koje se dugo mogu držati daleko po strani, a onda se neočekivano vratiti sa svojom džinovskom snagom.«

U ovom dosta protivurečnom pravdanju svoje inicijative Čerčil ističe istovremeno da opšte načelo Velike Britanije i SSSR »treba da bude da se svakoj zemlji prepusti da ima onaj oblik vladavine koji želi njen narod«, ali isto tako kasnije elaborira vitalne interese jedne i druge sile u pojedinim balkanskim zemljama (V. Čerčil, op. cit., str. 210—214).

Digitized by Google

zapadne sile nastojale da ublaže postojeću tendenciju nametanja rešenja oslobođenim zemljama Evrope i da ojačaju primenu načela slobodnog izbora i nezavisnosti, s tim što su pri tom svakako bile rukovođene svešću da veća sloboda odlučivanja u tim zemljama objektivno ide u prilog zapadnom uticaju. Međutim, sva ta nastojanja zapadnih sila ostala su u praksi bez rezultata, jer sve što je SSSR u ratu oslobodio i vojskom zaposeo u praksi je kasnije postalo neprikosnovena sovjetska zona.

Drukčiji je slučaj s Jugoslavijom: ona se — u sklopu odlučujućih ratnih napora savezničkih sila i, posebno, sadejstva jedinica Crvene armije u završnim bitkama — sama oslobodila i iz rata izašla sa *de facto* konstituisanom novom vlašću. Zato se u praksi nisu ostvarile ni moskovska nagodba o 50:50%, ni Staljinova namera da to zapravo bude 100% sfera uticaja SSSR, već se ostvarila stopostotno nezavisna i nesvrstana Jugoslavija.

III

Iz svega izloženog može se zaključiti da je pogrešna tvrdnja da se današnja podela Evrope na sfere uticaja zasniva na odlukama Konferencije u Jalti, mada je ona objektivno bila sastavni deo jednog šireg procesa u kojem su tri velike savezničke sile rešavale o sudbini posleratnog sveta i, posebno, Evrope. Podela Evrope na sfere uticaja — blokovski uobličene — rezultat je hladnog rata, s tim što linija razgraničenja nije formalno dogovorena, već faktički opredeljena stanjem stvari u krajem rata oslobođenim i savezničkim vojskama zaposednutim evropskim zemljama. Naime, Jalta, po slovu u njoj postignutog dogovora, ne znači podelu Evrope na sfere uticaja, ali je ona po spletu uslovâ u kojima je održana i događajâ koji su joj sledili postala simbol podele do koje je došlo na ovom kontinentu.

Međutim, dogovor u Jalti, koji je, u celini uzev, pozitivan, nije u potpunosti imun od u to vreme izražene tendencije velikih sila da same rešavaju o sudbini drugih zemalja, rukovodeći se prevashodno svojim vlastitim interesima. Zbog konteksta u kojem je ostvaren, kao i zbog nekih specifičnih odredbi, pre svega onih o Jugoslaviji, ovaj dogovor odslikava u određenom stepenu nagodbu velikih sila o sudbini trećih, na tim pregovorima odsutnih zemalja. Takvu svetlost bacaju na Jaltu još više kasniji događaji kada su velike sile, koje su upravljale realizovanjem tada usvojenih privremenih, odnosno prelaznih rešenja u Evropi, u zemljama u kojima je svaka od njih bila dominantno prisutna i diktirala razvoj tih rešenja u pravcu njima odgovarajućih trajnih rešenja. Prema tome, istorijski posmatrano, Jalta se ne može potpuno izuzeti iz konteksta tog procesa, koji je u hladnom ratu doživeo svoju odlučujuću i kvalitativno novu fazu, fazu koja je *de facto* podeljena Evropa pretvorena u dve međusobno konfrontirane antagonističke celine, vojno-politički organizovane sfere uti-

Digitized by Google

caja dve supersile. Zbog svega toga je Jalta, iako u njoj nije izvršena podela Evrope na sfere uticaja, postala simbol te podele.

Sve je to važno ne samo i ne prvenstveno radi istorijske istine i verne interpretacije spornih događaja samih za sebe, već pre svega radi razumevanja porekla i prirode sadašnjih problema i sagledavanja puteva za njihovo prevladavanje.

Stoga se, po našem mišljenju, pravi odgovor na pitanje kuda i kako dalje na planu prevazilaženja problema koji simbolizuje Jalta ne može tražiti ni na jednom od tri pravca pomenuta na početku. To znači: problem blokovske podele i konfrontacije u Evropi ne može se rešiti ni putem revizije sporazuma iz Jalte (jer niti se oni mogu danas revidirati niti se u osnovi ima šta u njima naknadno revidirati), ni insistiranjem na sprovođenju u život neispunjenih obećanja (jer je nastalo novo stanje stvari na koje se ona ne mogu neposredno primeniti), niti, pak, zadržavanjem sporazuma iz Jalte kao osnove na kojoj treba danas graditi odnose i poredak u Evropi (jer se na aranžmanu trojice velikih o privremenim rešenjima za oslobođenu Evropu ne mogu zasnivati današnji odnosi više od trideset suverenih država).[19] Odgovor je, po našem mišljenju, dat u samoj praksi napora evropskih država za prevazilaženjem stanja nasleđenog iz hladnog rata i posebno blokovske podele Evrope na sfere uticaja — u sporazumu sa Helsinške konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi, sadržanom u Finalnom aktu, osobito u njegovoj Deklaraciji o principima međusobnih odnosa država učesnica. To je sporazum u čijem su donošenju svi zainteresovani ravnopravno učestvovali, neposredno zastupali svoje sopstvene interese i suvereno odlučivali. A to načelo suverene jednakosti i ravnopravne saradnje, kao i vanblokovska koncepcija međunarodnih odnosa u Evropi (i sveta u celini), ugrađeni su u temelje poretka za čiju izgradnju je u Helsinkiju postignut politički sporazum. Prema tome, odgovor na postavljeno pitanje ne daje Jalta, već Helsinki. Jalta pripada prošlosti i istorijski je prevaziđena, a Helsinki je stvar današnjice, platforma za demokratsku akciju, okrenuta ka budućnosti.

---

[19] Argumentacija u prilog ovoj poslednjoj tezi da je Evropa na bazi Jalte živela u miru četrdeset godina ne stoji na čvrstim nogama. Pre svega, teško se može reći da je ono što se kasnije zbivalo u Evropi bilo zasnovano na sporazumima iz Jalte, kao i da je, zahvaljujući njima, očuvan mir u posleratnoj Evropi. Zatim, hladni rat, koji je izbio ubrzo posle Jalte, nije nimalo zadovoljavajuće stanje međunarodnih odnosa, a mir koji smo imali u Evropi bio je relativan, jer se u posleratnom periodu nekoliko puta pribegavalo sili u pojedinim slučajevima u ovom regionu (kao i šire u svetu). U tom pravcu idu i razmišljanja Lea Matesa kad kaže: »Nisu za osudu određene linije koje su u Jalti samo sankcionirane, nego ideja da treba da postoje takve linije i danas i da se sačuva praksa da moćni nameću svima drugima volju i propisuju vanjsku politiku, pa čak i unutrašnji poredak« (Leo Mates, *Najduža senka*, NIN, 10. februar 1985, str. 42—43).

Digitized by Google

Ako bi se sumiralo sve što je do sada ovde izloženo, ono bi u najkraćem glasilo:

Odgovor na pitanje o karakteru, mestu i ulozi Konferencije u Jalti u posleratnim međunarodnim odnosima u Evropi ne može se tražiti na uprošćenom, crno-belom planu, niti jedino na bazi teksta samih sporazuma, već se do njega može doći samo jednim složenijim prilazom i u kontekstu šireg procesa čiji je ova konferencija bila sastavni deo. Sporazumima iz Jalte nije, u stvari, izvršena podela sfera uticaja u Evropi, ali oni nisu ni sasvim imuni od tog procesa, budući da su kasnijoj blokovskoj podeli Evrope prethodile u to vreme već izražene tendencije velikih sila ka hegemoniji i nagodbi na račun trećih, a koje su delimično došle do izražaja i u Jalti. Stoga se Jalta uzima i kao simbol politike interesnih sfera, ali stvarna podela Evrope na sfere uticaja nastala je kao rezultat hladnog rata i u njemu treba tražiti korene osnovnih problema s kojima smo danas suočeni. Konferencija u Jalti ostaje istorijski značajan događaj, s prevashodno pozitivnim vrednosnim konotacijama, od kojih su neke kasnije više ili manje izneverene. Jaltu ne treba ni revidirati, ni revitalizirati, niti na njoj graditi savremene odnose u Evropi, već napore za prevazilaženjem problema s kojima je u međuvremenu blokovski podeljena Evropa suočena treba usmeriti putem trasiranim pre deset godina u Helsinkiju.

Digitized by Google

Dušan Pekić

Stare istine i nova saznanja o ratu

Mora pritiska čovečanstvo milenijima. Stotine miliona ljudi je poginulo u ratovima, isto toliko ostajalo invalida iza njih, a uništena su bezbrojna i neprocenjiva materijalna i kulturna dobra, pa i čitave ljudske civilizacije. I danas opasnost rata kao Damoklov mač visi čovečanstvu nad glavom.

I danas, kada ljudi lete na Mesec, kada izviđaju druge planete, kada postoje potpuno automatizovane fabrike, kada se jedan događaj trenutno prenosi pomoću televizije s jednog kontinenta na drugi, kada jedna bomba može uništiti milionski grad[1] — neke snage i neke zemlje još uvek misle na osvajanja, porobljavanja, dominaciju, misle na rat, i to uglavnom oni najbogatiji, dok u isto vreme milioni ljudi na svetu svake godine umiru od gladi.

Ali, ljudski rod, koji nema granica u otkrivanju i stvaranju novog, počinje ponovno da ispituje neke pojave i pravce svoga razvoja i da ozbiljno obuzdava inerciju pohlepe za bogaćenjem putem rata (koja vuče koren iz ranog robovlasničkog doba, kada je rat bio glavna privredna grana robovlasničke klase) i teži da

[1] Eksplozivna snaga samo jedne vodonične bombe ravna je ukupnoj snazi svih projektila, bombi i mina upotrebljenih u svim dosadašnjim ratovima.

Digitized by Google

se oslobodi te strašne mŏre koja usporava brži razvoj i bolji život svih naroda sveta.

Unatoč tome, imperijalističke i hegemonističke snage pokušavaju da spreče te pozitivne procese, naročito proces širenja socijalizma i socijalističke demokratije, proces izgradnje novog ekonomskog poretka u svetu i nastoje da zadrže i nameću svoje interese i ciljeve. Investicije koje se još uvek u celom svetu ulažu u sredstva ratne tehnike mogle bi veoma brzo, ako bi se upotrebile za dobrobit čoveka, čitavu zemaljsku kuglu grejati centralama na sunčevu i atomsku energiju i potpuno mehanizovati i automatizovati proizvodnju svih materijalnih dobara, uključujući i proizvodnju hrane pomoću najsavremenije pogonske energije koja ne bi zagađivala čovekovu sredinu i tako skinuti i ovaj drugi Damoklov mač koji visi nad glavom ljudskog roda, životinjskog i biljnog sveta i ugrožava njihov opstanak. Zaista se moramo zapitati: srlja li čovečanstvo u propast, u okrutnu stvarnost zakona jačeg, politike sile i bestidne amoralnosti? Odgovor je da imperijalističke snage u svetu guraju čovečanstvo u tom pravcu, ali je neuporedivo više onih snaga (nesvrstane i druge miroljubive zemlje) koje smatraju da se može i mora naći izlaz iz ćorsokaka u koji je svet zapao. Izlaz je pre svega u otklanjanju ratova i dominacije u međudržavnim odnosima.

Isključivanjem osvajačkih ratova iz međunarodnih odnosa rešili bi se vrlo brzo mnogi sadašnji problemi čovečanstva. Omogućio bi se brži razvoj nerazvijenih i stalno bi se smanjivale razlike između razvijenih i nerazvijenih, što je sada najveći međunarodni problem.

Kad je u pitanju stav prema ratu i miru, interesantna je i paradoksalna jedna činjenica. Ako bi smo sada anketirali sve odrasle stanovnike sveta, 99 odsto njih bi se izjasnilo protiv rata, to jest za ukidanje rata kao sredstva za rešavanje međudržavnih i međunarodnih problema i sporova.[2] S druge strane, gotovo sve države sveta se pripremaju za rat, istina, većina za odbranu svoje nezavisnosti od eventualne agresije. Iz toga bi se mogao izvući zaključak da postoji potpuno nepoverenje među narodima i državama naše planete, unatoč tome što smo svi, ili većina protiv rata. Postavlja se zaista neverovatno pitanje: kako to da je većina protiv rata, to jest za miroljubivo rešavanje svih međunarodnih problema, a manjina je uspela nametnuti politiku rata i nasilja u međunarodnim odnosima. I tako većina robuje interesima bogate manjine koja nalazi neki interes još jedino u lokalnim osvajačkim ratovima ili u pretnji ratom radi održavanja tempa proizvodnje i dominacije. Logičan odgovor na to pitanje bi mogao biti samo da ta miroljubiva većina nije dovoljno organizovana ni jedinstvena u borbi protiv nametanja politike rata i nasilja, naročito u sopstvenoj zemlji koja vodi takvu politiku.

[2] SAD su u vreme angažovanja u vijetnamskom ratu evidentirale 400.000 vojnih dezertera (od 2,500.000 omladinaca koji su prošli kroz vijetnamski rat ili je trebalo kroz njega da prođu).

Digitized by Google

Pokret nesvrstanih zemalja od svog nastanka do danas učinio je najveći doprinos u istoriji ljudskog društva na ujedinjavanju i organizovanom delovanju svih miroljubivih snaga sveta protiv rata i nasilja, hegemonije i dominacije, a za pravednije odnose među narodima i državama. Aktivnost nesvrstanih koja traje već više od dvadeset godina učinila je istorijski zaokret i usmerila tokove međunarodnih kretanja pravcima koji su suprotni blokovskim podelama i ciljevima, koji permanentno dovode do kretanja po ivici svetskog rata. Četvrta konferencija nesvrstanih zemalja održana u Alžiru 1973. godine postigla je najkonkretnije i najznačajnije korake na putu mobilizacije i ujedinjavanja svih miroljubivih snaga sveta protiv imperijalističke osvajačke politike. Prvi praktični rezultat te konferencije bio je pridobijanje većine u OUN za odlučnije i brže rešavanje bliskoistočne krize. Veliki uspeh nesvrstanih je i u tome što su uspeli da angažuju i neke druge zemlje u konstruktivnom rešavanju tog hroničnog žarišta rata. Ali, istovremeno je intervenisao i imperijalizam u cilju zastrašivanja nesvrstanih i svih drugih koji misle i postupaju drugačije nego što imperijalističke snage žele. Prvi udar posle te konferencije imperijalizam sprovodi u Čileu, zatim na Kipru, a danas pokušava raznim pritiscima i mahinacijama da razjedini nesvrstane i njihove saveznike iz blokovskih zemalja u rešavanju bliskoistočne krize. Iako je bilo izvesnih kolebanja i popuštanja pod tim pritiscima, front nesvrstanih ostao je čvrst u svojoj osnovnoj antiimperijalističkoj, antikolonijalnoj i miroljubivoj orijentaciji. Peta konferencija nesvrstanih zemalja održana u Kolombu 1976. godine učinila je dalji korak na učvršćivanju jedinstva nesvrstanih i u borbi za novi ekonomski poredak i pravednije odnose u svetu. Ona je srušila sve nade imperijalista u slabljenje uloge pokreta nesvrstanih. Šesti samit u Havani 1979. godine razbio je pokušaj da se pokret nesvrstanih pretvori u eksponenta ili saveznika neke supersile, odnosno bloka, i afirmisao izvorne principe pokreta, nezavisnost i samostalnost, koji podrazumevaju osudu svih vidova agresije, dominacije i mešanja u unutrašnje stvari druge zemlje. To isto je potvrdio i Sedmi samit u Nju Delhiju. Ali, neposredno pre Sedmog samita neke strane sile uspele su da gurnu u besmisleni rat dve nesvrstane zemlje — Irak i Iran.

Imperijalisti i hegemonisti neprekidno procenjuju vojno-političku i strategijsku situaciju i stalno traže slaba mesta u odnosima nezavisnih i nesvrstanih zemalja. Na žalost, takvih mesta još ima. Najbolji primer za to su ratovi nesvrstanih među sobom. Neke miroljubive zemlje kolebaju se između odlučnog otpora i vazalsko-podaničkog odnosa prema imperijalističkim i hegemonističkim zemljama, koje ih ucenjuju i zastrašuju ekonomskim i vojnim pritiscima. Do kolebljivosti pred imperijalizmom i hegemonizmom dolazi, pored ostalog, i zbog nedovoljnog poverenja u sopstvene i svetske miroljubive snage, koje ponekad podbace ili zakasne u pomoći žrtvi agresije, osudi i bojkotu agresora.

Digitized by Google

Takvo ponašanje nekih miroljubivih (nerazvijenih i nesvrstanih) zemalja izaziva nepoverenje i među prijateljima, jer, ako neka zemlja zbog sebičnih interesa ili zbog pretnje neke velesile ne ispuni svoje obaveze prema svetskom miru, prema Povelji OUN, a posebno prema žrtvi agresije ili savezniku u pravednom odbrambenom ratu[3], onda se mora posumnjati u iskrenost i dobronamernost prijatelja. Takvo kolebljivo ponašanje nekih zemalja može naneti najveću štetu svetskom miru i pružiti nadu i šansu imperijalistima da u retkim pukotinama miroljubivih snaga ulove naivnu žrtvu u svoju prljavu imperijalističku mrežu. No, verujemo da će saznanje o teškim posledicama takvog ponašanja sprečiti da ubuduće do njega dolazi i da će front miroljubivih snaga, u prvom redu nesvrstanih zemalja, iz dana u dan biti sve čvršći i neprobojan bilo za kakve špekulacije i avanture imperijalista i hegemonista. Danas mora biti svakome jasno da je jedinstvo miroljubivih snaga najefikasnije oružje u odvraćanju agresije i uopšte nasilničkog ponašanja imperijalista. I imperijalisti i hegemonisti su svesni da su vrlo ranjivi i suviše slabi pred jedinstvenim frontom miroljubivih snaga i zato nastoje da ubace kost među njih i da ih koliko-toliko razdvoje, što se nipošto ne sme dopustiti. Na to su ukazivali i Peti samit nesvrstanih u Kolombu i Šesti u Havani i Sedmi u Nju Delhiju. Na žalost, neke nesvrstane zemlje nisu ostale dosledne rezolucijama nesvrstanih ni Povelji OUN, već su podlegle sopstvenom hegemonizmu ili uticaju neke supersile. Ove nemile pojave među nekim nesvrstanim zemljama ne smeju nas obeshrabriti niti oslabiti naš front prema glavnim ciljevima.

Jedinstven i čvrst stav nesvrstanih mora dovesti do trajnog i pravednog mira na Bliskom i Srednjem istoku, kao i u drugim neuralgičnim područjima. Razume se da će nesvrstane zemlje i sve miroljubive snage morati da budu mnogo aktivnije u pružanju pomoći oslobodilačkim pokretima i narodima koji se bore za svoja elementarna prava i slobode. One moraju pomoći OUN u naporima da se što hitnije prekinu povremeni genocidi u Africi, Aziji i Latinskoj Americi i da se skine sramna ljaga sa lica savremenog čovečanstva. Celokupna ta miroljubiva aktivnost nesvrstanih i svih miroljubivih zemalja, njihova spremnost i odlučnost u sprečavanju agresije ogromno će doprineti saznanju da su agresivni ratovi preživela stvar, da se oni više nikom ne isplate. Ta aktivnost će doprineti, pored ostalog, razobličavanju svih nenaučnih, reakcionarnih teorija o ratu koje zagovaraju ratove kao neminovnost i potrebu ljudskog društva i pokušavaju da opravdaju osvajačke — agresivne ratove. Reakcionarne teorije o ratu (idealističke, etičke, biološke, geopolitičke i druge) posmatraju ratove kao neminovnost i prirodnu potrebu

[3] Ovde se ne misli na pomoć u vidu slanja dobrovoljaca, već na druge oblike pomoći, a naročito na moralnu i materijalnu pomoć. Saveznička i prijateljska zemlja može pomoći žrtvi agresije i borbom protiv interesâ agresora u svojoj zemlji. Inače, mi smo protiv slanja dobrovoljaca u druge zemlje kao vida pomoći.

Digitized by Google

ljudskog društva, jer postoje od kada postoje i ljudi i vodiće se sve dotle dok ima ljudi. Ratovi su, po ovim teorijama, filtar čovečanstva i oni podstiču i ubrzavaju progres. Pokušavajući da objasne i dokažu prirodno poreklo i neizbežnost ratova, njihovu uslovljenost čovekovom prirodom, te teorije, u stvari, izražavaju klasne interese reakcionarne vladajuće klase ili kaste u kojoj su nastale.

Nasuprot tome, moramo isticati marksističke teorije o ratu koje govore o tome da je rat društvena pojava koja je nastala na određenom stepenu razvoja ljudskog društva i koja će na određenom stepenu nestati; da je rat u pravom smislu te reči nastao s pojavom klasa i da će nestati s nestankom klasa u ljudskom društvu; da svi napadački ratovi imaju za cilj osvajanje tržištâ, sirovina, jevtine radne snage ili pak neke druge ekonomske, klasne i ideološke interese.

Nije nam cilj da se upuštamo u analizu tih teorija. One su ovde samo uzgred pomenute, a čitaocima ovog časopisa su dobro poznate, kao i to da mi osuđujemo svaku agresiju, vojnu intervenciju i svako mešanje u unutrašnje stvari druge zemlje, bez obzira na razloge i ciljeve. Svaki osvajački (agresivni) rat je nepravedan i predstavlja zločin prema čovečanstvu. Povelja OUN takav rat osuđuje i zabranjuje i predviđa sankcije protiv agresora.

OUN je postigla velike uspehe u dekolonizaciji i sprečavanju svetskog rata, ali, na žalost, i ta svetska organizacija, pored svih napora, pokazala se nedovoljno efikasnom u sprečavanju međudržavnih ratova i nemoćnom u kažnjavanju agresora, kako to predviđa njena Povelja. To je agresivne zemlje ohrabrilo i tako je posle drugog svetskog rata vođeno na desetine lokalnih agresivnih ratova i dolazilo do vojnih intervencija. Korejski, vijetnamski, kampućijski i bliskoistočni rat su najpoznatiji, a OUN, i pored svih pokušaja, nije uspela da ih spreči. Ti ratovi su ipak doprineli saznanju o nemoći agresorâ, to jest o tome da se i najjači agresor može pobediti, pa će ubuduće biti manje i takvih ratova, a možda ih uopšte i neće biti, što će, opet, zavisiti od jedinstva miroljubivih snaga i odlučnosti i organizovanosti svake zemlje ponaosob, da se svim snagama i sredstvima suprotstavi agresoru. Jer, agresor se ne može odvratiti parolama i molbama, već realnom spremnošću za odlučan otpor, koji će mu naneti takve gubitke da mu se agresija ne isplati.

Gusarenje nekih velikih sila po otvorenim morima, blokada suverenih država, kao i pretnje i ucene, takođe su nespojive s Poveljom OUN i međunarodnim pravom. Sve miroljubive zemlje sveta moraju odlučno i jedinstveno ustati protiv takvih pojava ako ne žele da one u dogledno vreme i njih ne pogode. Tolerisanje tih pojava može samo da povećava apetite »gusara«. Da Evropa i svet nisu tolerisali Hitleru aneksiju Austrije i okupaciju Čehoslovačke, ne bi Evropa više od pet godina stenjala pod najbrutalnijim jarmom fašističke okupacije.

Digitized by Google

Gotovo neograničena razorna moć nuklearnog oružja, koje se pokazalo kao oružje rata bez pobednika, dovela je i velike sile i sve druge zemlje sveta do saznanja da bi budući svetski rat, vođen termonuklearnim oružjem, značio katastrofu čovečanstva. Zato je sve veći broj naroda i država sveta životno zainteresovan za očuvanje svetskog mira i čini sve u korist mira. Iako je dosta učinjeno na sprečavanju i odricanju od svetskog rata, to nije dovoljno da bi se opasnost potpuno otklonila, jer oružja su ostala, a i dalje se proizvode. Ali, ipak, malo je verovatno da na svetu postoji takav ludak koji bi započeo nuklearni svetski rat.

Unatoč tome, mora se imati u vidu činjenica da supersile još uvek nisu odustale od trke u naoružavanju.[4] One tu trku i dalje nameću i sprovode, a uz njih se onda nađe još poneki pobornik trke u gomilanju oružja. No, one su ipak ocenile da u oblasti atomskog oružja ne mogu steći takvu prednost da bi im se isplatio međusobni rat. Zato se težište u istraživanju prenosi na kosmičku i lasersku tehniku i na otkrivanje novih oružja i tu se pokušava steći prednost. No, ubrzo će se oceniti da je i to apsurd u pogledu sticanja prednosti za rat. Jer, na sreću čovečanstva, postignuta je među supersilama ravnoteža u oblasti nauke i tehnologije tako da isplativu prednost za rat ne može steći ni jedna strana. Jedini izlaz i za njih iz ćorsokaka trke u naoružavanju jeste postepeno smanjivanje naoružanja — miroljubivo dogovaranje i sporazumevanje. One su u tom pravcu učinile prvi korak, da bi opet stale, a u nekim pitanjima išle i nazad i ponovo došle do zaključka da su pregovori i sporazumi jedini način izlaska iz krize koja može dovesti do svetske katastrofe. Najveća slabost međusobnih odnosa supersila je u tome što su one krenule na ograničeni detant, detant među blokovima ili, još gore, samo među supersilama. Život je pokazao da je takav detant neodrživ i neprihvatljiv. Zato se pokret nesvrstanih zalaže i uvek se zalagao za univerzalni detant. Jer sporazumevanje samo među velikima, pored toga što ne može obezbediti svetski mir, još više usložnjava odnose i izaziva sumnje da takvo sporazumevanje može da ide na štetu trećih zemalja. To je ono što zabrinjava i muči treći svet u vezi sa sporazumevanjem i dogovaranjem supersila. Miroljubivi svet pozdravlja njihovo sporazumevanje koje dovodi do popuštanja zategnutosti u svetu i smanjuje opasnost od svetskog rata, ali isto tako ukazuje da nema svetskog mira bez univerzalnog detanta. Detant samo među supersilama uvek nosi opasnost od lokalnih ratova koji bi (po

[4] Sve velike zemlje bi trebalo da daju primer i prve otpočnu postepeno razoružavanje i smanjivanje oružanih snaga do te mere da ne mogu biti pretnja drugima. To bi onda lančano prihvatile i sve druge zemlje sveta. Rezolucija Pete konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu o razoružanju, Prvo i Drugo specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN o razoružanju, mnogobrojne rezolucije OUN, kao i aktivnost nesvrstanih na tom planu, neosporno će doprineti bržem rešavanju ovog ključnog problema čovečanstva.

Digitized by Google

mišljenju nekih zemalja) vodile supersile, svaka u »svojoj sferi uticaja«, ili opasnost od dominacije i takozvanog »mirnog« osvajanja metodama i sredstvima specijalnog rata. Da li ima mesta takvom strahovanju miroljubivih zemalja, teško je dati decidan odgovor. Najbolje je reći da to opet zavisi od ponašanja i stava ukupnih miroljubivih snaga u svetu, a posebno od jedinstva nesvrstanih zemalja. Jer, poznato je da miroljubivi svet, ako je jedinstven, ima dovoljno snage i mogućnosti da odvrati od rata bilo koju supersilu, pa čak i u slučaju njihovog dogovorenog istupanja. To zbog toga što ni jedna supersila, pa ni zajedno, ne može izdržati (a verovatno ne bi ni želela) dugogodišnji otpor, bojkot i osudu celog sveta.

Sledeći problem je u tome što velike razvijene zemlje uvek ističu nekakve svoje globalne i vitalne interese kao razloge za prisustvo i dominaciju u drugim delovima sveta. Nerazvijene zemlje ne negiraju postojanje određenih ekonomsko-komercijalnih interesa drugih zemalja, posebno industrijski razvijenih, za vitalnim sirovinama i energetskim izvorima, i ne uskraćuju im korišćenje tih životnih sredstava pod uslovima prihvatljivim za obe strane, postignutim u potpuno ravnopravnim odnosima, uz jednako uvažavanje obostranih interesa, pri čemu će uvek biti prisutan cilj — smanjenje jaza između razvijenih i nerazvijenih. Taj princip mora važiti kako za bilateralne odnose tako i za razgovore i odnose na regionalnoj ili multilateralnoj osnovi preko UNCTAD-a i drugih. Jer, neuvažavanje opravdanih, vitalnih interesa bilo koje strane (razvijenih za sirovinama, nerazvijenih za tehnologijom i drugim) mora dovesti do ozbiljnijih konfrontacija koje neizbežno vode oružanim sukobima. Ali ovde je uvek najspornija kvalifikacija pojma »vitalni interes« — šta je to vitalni interes jedne države, jednog naroda ili više država? Postoji uvek mogućnost zloupotrebe tog pojma, naročito od strane velikih sila, od strane jačega. Već smo imali primere da su neke velike sile i svoje pretenzije za svetskim gospodstvom ili dominacijom proglašavale za svoje vitalne ili strategijske interese. Zato je potrebno u ravnopravnom međusobnom dijalogu i pred svetskom javnošću (u OUN) utvrditi šta je to vitalni interes nekog naroda i svih naroda uopšte. Poznato je da je vitalni interes čovečanstva — očuvanje mira u svetu ali se isto tako ne može negirati da je vitalni interes porobljenog naroda — sloboda, i ako se to ne uvažava, taj narod mora slobodu postići oružanom borbom, makar i po cenu velikih žrtava. Činjenica je da postoji i vitalni interes neke zemlje ili regiona za nekim važnim sredstvima (sirovine, hrana, tehnologija i drugo), koje je godinama koristila pod određenim uslovima i koncipirala svoju bližu razvojnu budućnost na njima, a koja se nalaze u nekoj drugoj zemlji ili regionu. Ali, to nikom ne daje za pravo da taj interes ostvaruje silom, već samo na recipročnoj i ravnopravnoj osnovi u uslovima prihvatljivim i za matičnu zemlju (u prvom redu poštovanje njenog potpunog suvereniteta); u uslovima koji isključuju diskriminaciju, ucenu i neravnopravnost bilo koje vrste i sa bilo čije

Digitized by Google

strane. Sve to upućuje na neminovnu ravnopravnu saradnju svih država sveta. Jedina alternativa za opstanak i dalji napredak čovečanstva jeste međusobno uvažavanje, usklađivanje i poštovanje interesâ svih naroda — država na bazi uzajamnosti, ravnopravnosti i nezavisnosti. To je imperativ vremena. To je uslov da se izbegnu konfrontacije i ratovi svih vrsta.

Ali, agresivne imperijalističke i hegemonističke zemlje se još nisu potpuno odrekle rata kao sredstva za ostvarivanje svojih ciljeva. Posle procene da im se svetski rat ne isplati, one su uvidele da svoju vojnu silu i tehnološku superiornost mogu iskoristiti za osvajanje i nametanje svoje volje kroz ucene, pritiske, »specijalni rat«, pa i kroz lokalne (ograničene) ratove. Jer, po njihovoj logici, u takvim ratovima druga velika sila neće rizikovati svetski rat zbog ugroženih zemalja i tako će one ostvariti svoje ciljeve kroz »male ratove«.

One su i započele tu igru kroz pomenute »specijalne« i lokalne ratove, ali su se pojavili novi činioci koje su bile potcenile, a koji će ih ubuduće odvraćati i od takvih ratova. Pojavila se svest, jača od svakog oružja, i nesalomljiva rešenost narodâ da brane svoju slobodu i nezavisnost od bilo kog vida agresije. Pored toga, sve je veće jedinstvo miroljubivih snaga u osudi agresora i pomoći žrtvi agresije. Veliki doprinos jedinstvu miroljubivih snaga, kao i saznanju o slobodi i mogućnostima da se ona izbori i sačuva, dao je Josip Broz Tito. On je uvek ukazivao na to da su narodi nepobedivi, da ne postoji takva sila na svetu koja može pobediti narod koji je odlučno rešen da se bori za svoju slobodu i ako je jedinstven i organizovan. Titov vojni i politički genije našao je punu primenu i potvrdu u našem NOR-u i revoluciji 1941—1945. godine. Njegova vojna misao i praksa našli su moćan odjek i potvrdu i u savremenim uslovima borbe oslobdilačkih — revolucionarnih pokreta, a najreljefnije i najubedljivije u Vijetnamu u kome je jedan mali narod odoleo najvećoj vojno-tehničkoj sili sveta. Istina, Vijetnamci su podneli teška razaranja i žrtve, ali nisu dopustili da budu pobeđeni od agresora, nisu se predali. Taj narod je tada dao veoma dobar primer svim slobodoljubivim snagama sveta kako treba odgovoriti agresoru. Na žalost, on je taj veliki moralni kapital, koji je stekao u oslobodilačkom ratu, upropastio time što je pogazio suverenitet susedne zemlje. No, njegov primer mogućnosti vođenja uspešne borbe protiv svakog agresora i dalje ostaje kao pozitivan, iako se sada njime narod Kampućije koristi protiv Vijetnama.

Probuđena svest narodâ dovela je do saznanja o mogućnostima i potrebi da se sloboda i nezavisnost brane svim sredstvima, efikasno i uspešno. A savest čovečanstva, naročito nesvrstanog sveta, trebalo bi da bude još aktivnija u mobilizaciji svih miroljubivih snaga sveta protiv agresora. Zemlje koje su se koristile tim saznanjem u praksi su dokazale mogućnost odvraćanja, kao i uspešne borbe protiv svakog agresora ako je do agresije došlo.

Digitized by Google

Te činjenice su doprinele tome da su SAD kao agresor morale posle jedanaestogodišnjeg rata povući svoje oružane snage iz Vijetnama, kao i tome da je prepotentni Izrael morao pristati na pregovore i delimično povlačenje (sa Sinaja). Verujemo da će to morati učiniti i u Libanu i na ostalim područjima. Ali, velika vrednost tih činjenica nije samo u tome, već i u njihovom potencijalnom delovanju i u otkrivanju do sada skrivenih ili neaktiviranih »oružja« protiv agresorâ i svih onih koji na bilo koji način sa njima sarađuju.

U bliskoistočnom ratu 1973. godine to oružje je bila nafta ili, tačnije, jedinstvo i solidarnost arapskih zemalja u borbi protiv agresije. U nekom drugom regionu to može biti neka druga sirovina (strateški proizvod) ili opšta solidarnost i bojkot agresora svim sredstvima, to jest jedinstvo većine zemalja sveta u borbi protiv agresora. Pokazlo se da su i najveće sile veoma slabe i previše ranjive kada se protiv njih organizuju i udruže miroljubive snage sveta. To saznanje ima svetsku strategijsku vrednost i značaj za miroljubive i nesvrstane zemlje i za svaki narod ponaosob.

Nadahnut dubokom težnjom za mirom i miroljubivom aktivnom koegzistencijom, naš nezaboravni predsednik Tito uvek je ulagao velike napore da svet odmakne od ivice ponora dajući veliki prilog naporima progresivnih snaga sveta u borbi za očuvanje mira.

O apsurdnosti ratova među državama naš Predsednik je, u razgovoru s poznatim američkim komentatorom Pirsonom, 7. avgusta 1962. godine, rekao: »Zbog čega je danas potrebno da ljudi ratuju, zbog kojih problema? Zbog čega bi trebalo da se i ubuduće ljudi međusobno ubijaju i da dođe do jedne nove i najveće tragedije, do katastrofe čovečanstva.

U svoje vrijeme Hitler je imao ludačku ideju da zavlada cijelim svijetom. Ali, među pametnim ljudima, koji osjećaju težnje čovječanstva, ne vidim nikakav »raison d'être« jedne takve ideje da se ratuje.

U svakom pogledu — ističe predsednik Tito — rat između država danas je apsurd. Šta onda preostaje? Istina, postoje razlike između društvenih sistema, ali, mogu li se silom spriječiti pojedini narodi da stvaraju unutrašnji društveni sistem kakav žele?

Zbog toga se ne isplati ratovati i takav pokušaj ne bi nikad uspio. Mi smo vidjeli da je nasilno uspostavljanje izvjesnih sistema bilo veoma kratka vijeka i da je brzo došlo vrijeme kada su se ti narodi s takvim sistemima konačno obračunali i stvorili unutrašnji poredak kakav su želeli.«

Najvažnija nova saznanja o ratu jesu u tome da odbrambene i oslobdilačke ratove ne vode samo vojske, već čitavi narodi. Tako je bilo u Jugoslaviji 1941—1945, tako je bilo u Alžiru, Vijetnamu, Kambodži i drugde. Zato je procena odnosa snaga na osnovu broja divizija, topova, tenkova i aviona davno preva-

Digitized by Google

ziđena. Praksa pokazuje da ne postoji toliki broj divizija, topova, tenkova i aviona, ako se ne koristi atomsko oružje, koji mogu uništiti jedan narod, jer narod je nepobediv. Te činjenice agresori i kolonijalisti ne uvažavaju dovoljno, ali neuspesi u ratovima protiv narodâ prisiliće ih da ubuduće odustaju od takvih ratova. Da, bilo je i takvih koji su pretili atomskim oružjem da bi prisilili neke narode da se stave pod njihovu dominaciju. Ali, kao što znamo, ni to nije imalo uspeha. Ograničena upotreba atomskog oružja ne bi donela odlučujuće vojne prednosti agresoru, a sigurno bi ga izložila bojkotu svetskog javnog mnjenja ili izazvala svetski nuklearni rat, što agresor ne bi želeo. Zato više ni atomsko oružje ne može biti sredstvo za potčinjavanje drugih naroda. Može se atomskim oružjem uništiti jedna zemlja, ali agresor time ne bi dobio ništa, jer bi posledice bile neizbežne za sve zemlje, pa i za njega. U stvari, danas svakom pametnom čoveku mora biti jasno da su davno prošla vremena kada su se silom oružja osvajale kolonije i stotinama godina eksploatisali njihovi narodi. Nema danas toga naroda koji bi dopustio tako nešto. Svaki narod je danas svestan svoje velike snage, kao i toga da u pravednoj borbi za svoju slobodu i nezavisnost neće ostati usamljen, da će mu ceo slobodoljubivi svet priteći u pomoć i omogućiti da u opštenarodnom oslobodilačkom ratu izbori pobedu nad agresorom. Zar nas i istorija ne uči da su sve imperije koje su stvorene silom oružja propale, da su agresori izgubili prvi i drugi svetski rat. Ko to onda još ima iluzija da će ratom osvojiti, zadržati i eksploatisati tuđu teritoriju? Ta vremena su zauvek prošla. Danas i mali narod može dobiti takva oružja i stvoriti takvu organizaciju otpora i odbrane da svaku agresiju učini besmislenom. Agresivni rat je postao apsurd. Onaj ko se u to još nije uverio uveriće se kada to skupo plati. Ali, stvarnost nas opominje da ne treba oslabiti budnost ili imati iluzija da je opasnost od agresivnih snaga prestala. One se danas služe perfidnim metodima — razbijanjem drugih država iznutra, to jest stvaranjem svojih agentura i kvislinga u tim zemljama, da bi u pogodnom momentu intervenisale oružanom silom. Jedina nada i garantija u uspeh potencijalnih agresora jeste nejedinstvo naroda određene zemlje na koju je uperena agresija. Tamo gde postoji jedinstvo agresor ne može uspeti.

Svakom eventualnom agresoru mora biti jasno da su snage naroda koji je rešen da brani slobodu i nezavisnost neiscrpne, bez obzira na veličinu zemlje i brojčanost mirnodopske armije. U opštenarodnom oslobodilačkom ratu ceo narod postaje armija, a pored opšteg i masovnog otpora veoma su razvijeni sredstva i metode gerilske i diverzantske borbe koji bi se primenjivali svuda gde se nalaze snage i interesi agresora. Agresora treba tući svim sredstvima i na svakom mestu i neprekidno mu priređivati iznenađenja. Pravedna borba, žilav i odlučan otpor žrtve agresije moraju naići na, makar i delimičnu, podršku naroda i radničke klase zemlje agresora, pošto bi u toj zemlji bilo dosta

Digitized by Google

ljudi koji su protiv rata i agresije, svesni da im rat neće doneti ništa dobro i da ih agresivna politika vodi u katastrofu. Zato agresor mora računati makar i sa delimičnim otporom sopstvenog naroda. U Sjedinjenim Državama je ovaj otpor postojao za sve vreme vijetnamskog rata. To su, takođe, nove strategijske činjenice koje bi trebalo da odvraćaju agresora, a ako ih on ne bude uvažavao, one će mu zadavati snažne udarce u toku rata i stalno slabiti njegove snage i, zajedno s drugim činiocima, neminovno ga dovesti do poraza. Najveće tekovine svih slobodnih naroda sveta neosporno su sloboda i nezavisnost, jer svaki narod je za njih dao velike žrtve u svojoj novijoj ili ranijoj istoriji. I danas neki narodi, koji još nisu slobodni i nezavisni, daju ogromne žrtve za te velike ideale. Njihove parole »sloboda ili smrt«, »nezavisnost ili smrt« nisu samo parole. One su stvarnost. Oni zaista ginu za te velike ideale i odlučni su da se bore do konačne pobede. Zato će svako ko bude stajao na putu borcima za slobodu ili ko pokuša da oduzme slobodu onima koji su je izborili doživeti poraz. To je neminovnost s kojom se moraju pomiriti svi bivši i sadašnji kolonijalisti i agresori.

Mlade generacije, s razvijenom nacionalnom i slobodarskom svešću, u čudu se pitaju kako je ovaj miroljubiv svet mogao toliko dugo živeti u velikoj zabludi o svojoj snazi, kako je mogao da dopusti, i još uvek dopušta, da neke imperijalističke i hegemonističke snage i njihove agenture vode svet u propast, u kataklizmu ratnih sukoba ili u stihiju privrednog haosa koji donose glad, bedu i smrt miliona ljudi — da bi mala grupa najbogatijih sačuvala i dalje povećavala svoja bogatstva. U tome ima zabluda i kod njih. Oni su načisto s tim da u velikom svetskom sukobu ni oni ne bi preživeli i zalažu se protiv takvog rata, ali još uvek smatraju da u lokalnom ratu mogu ostvariti svoje sebične ciljeve i bogatiti se na račun drugih naroda, kao i sopstvenog, pa se i dalje zalažu za takve ratove i nadaju se da će u njima ostvariti ciljeve, a posebno se zalažu za metode »specijalnog rata« s ciljem razbijanja unutrašnjeg jedinstva i dovođenja na vlast kvislinških garnitura.

Priroda finansijskog kapital i visokorazvijenog imperijalizma, to jest zakon profita, traži jevtine sirovine i radnu snagu, traži plasman kapitala i robe, pa ako se to ne može postići ekonomskim ratom, mitom, korupcijom i zastrašivanjem, onda se ide i u otvorenu agresiju putem »malih« oružanih napadačkih ratova, vojnih intervencija, pučeva i drugog. Priroda hegemonizma je slična i u pogledu drugih ciljeva. Ali, način i sredstva ostvarivanja tih ciljeva su isti.

Najefikasnije sredstvo odvraćanja i, u perspektivi, ukidanja tih ratova jeste odbrambena organizovanost svake zemlje ponaosob i jedinstvo svih miroljubivih snaga sveta, a posebno nesvrstanih zemalja i potpuna opstrukcija agresora (ekonomska, politička i moralna). Kada bi svaki avion, brod, vagon i svaki plan saradnje sa zemljom agresora naišli na opšti bojkot u celom

Digitized by Google

svetu (ne bi bili utovareni, istovareni, ne bi im bio dopušten pristup na odredište i sve veze bile prekinute), nema tog agresora koji bi mogao duže izdržati takav bojkot. To može prisiliti svakog potencijalnog agresora da odustane od agresije i da traži miroljubiva rešenja za ostvarivanje svojih interesa, usklađujući te interese s interesima drugih naroda i država. Jer, prošla su zauvek ona vremena kada su pojedine zemlje putem sile nametale svoje interese drugima. Danas je jedina alternativa za uspešnu saradnju i za opstanak svih — uzajamnost interesâ, to jest usklađivanje interesâ na principima ravnopravnosti i nezavisnosti, na principima međusobnog uvažavanja i poštovanja određenih interesa od kojih zavisi skladan razvoj svetske zajednice u celini. Danas niko ne može biti sam sebi dovoljan, ni jedna država, ni jedan region, niti kontinent. I zato je jedini imperativ — međusobno uvažavanje i usklađivanje interesâ svih naroda i država, izgradnja novog ekonomskog poretka na univerzalnoj, a ne na vojno-blokovskoj ili ideološkoj osnovi.

Svaka težnja za uspostavljanjem ili očuvanjem ekonomske ili ideološke dominacije neprihvatljiva je u današnjem svetu, jer se protivi osnovnim pravima i interesima naroda i država. Takve težnje neminovno dovode do konfrontacija i sukobâ koji mogu imati katastrofalne posledice kako za razvoj tako i za sudbinu čovečanstva uopšte. Jer, težnja za dominacijom orijentiše glavne naučnoistraživačke, industrijske i finansijske potencijale sveta u pravcu suprotnom od onog gde su stvarni problemi i interesi čovečanstva; orijentiše ih na proizvodnju oružja za samouništenje (ili, u boljem slučaju, na proizvodnju mrtvog kapitala), a ključni problemi — jaz između razvijenih i nerazvijenih, prekomerno zagađivanje čovekove sredine i drugi — još više se pogoršavaju.

Dakle, svet se nalazi pred sudbinskom alternativom: ujediniti se protiv politike rata i agresije ili se izložiti haosu ekonomske nestabilnosti, nesnošljivoj zagađenosti čovekove sredine, fizičkom uništenju od savremenih sredstava ratne tehnike.

Digitized by Google

Žarko Ristić

Politika međunarodnog zaduživanja i kriza svetskog duga

1. Svetski dug: teorijski i praktični pristupi

U finansijskoj teoriji iskristalisalo se sledećih pet tipičnih teorijskih pristupa dugu: sa stanovišta stepena zaduženosti (tradicionalni, funkcionalni i bankarski pristup) i sa stanovišta prirode zaduženosti (marksistički i strukturalistički pristup)[1]. Tradicionalni finansijski pristup spoljnom dugu povezan je sa takozvanom ortodoksnom teorijom usklađivanja deficita u spoljnim plaćanjima i prihvaćen je od strane supranacionalnih finansijskih organizacija i međunarodne bankarske zajednice. Po ovom pristupu, osnovna opravdanost spoljnog duga je opredeljena time što spoljna sredstva kompenziraju nedostajući kvantum domaćeg kapitala, što strana sredstva proporcionalno rastu s rastom domaće

[1] M. H. Boutchet, *Dette des pays en developpement — Risques de defaut et defaut d'analyse*, »Banque«, septembar 1982, str. 1035—1042; *Quelle est la gravité de l'endettement des pays en développement*, L'Observateur de l'OCDE, januar 1983, str. 12—16; P. Manes, *International Indebtedness, Interest Rates and Inflation*, Banca Nazionale del Lavoro, »Quarterly Review«, mart 1982, str. 109—114; L. G. Franco i M. J. Seiber (Ed.), *Developing Country Debt*, Pergamon Press, N. York, 1979; M. Mose, H. D. Wenzel i W. Wiegard, *Optimal Finanzpolitik*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1981; C. A. Aguirre, *Taxation in Subsaharan Africa*, MMF, Washington, 1981.

Digitized by Google

proizvodnje i izvoza i što zaduženost teče neposredno uz privredni rast. Osnovni princip sastoji se u tome što spoljna sredstva valja investirati zato što rentabilnost treba da opravda zaduživanje. Maksimiranje neto transfera resursa, kao cilj, implicira to da stopa rasta duga treba da premaši prosečnu kamatnu stopu na pozajmljena sredstva i da marginalni trošak na pozajmljena sredstva (koja se investiraju) bude niži od marginalnog porasta nacionalnog dohotka koji se pozajmljenim resursima ostvaruje. Ovaj mikroekonomski princip simultano reflektuje da zemlja dužnik svoj spoljni dug treba da otplati primanjima od izvoza, koja determinišu servisiranja duga, i da uravnoteži investicije i potrošnju, uključujući i uravnoteženost u spoljnim plaćanjima. U tom kontekstu od posebnog su značaja koeficijenti službe duga, koji mere relativnu opterećenost dugom (likvidnost dužnika) i solventnost dužnika u sklopu problema platnog bilansa. Prema tome, statistički indikatori upravljanja dugom mere performanse njenih rezervi, društvenog proizvoda, izvoza, akumulacije itd. Racionalno upravljanje dugom implicira striktne kriterijume vezane za alokaciju resursa, odnosno investicione projekte u oblasti izvoznih sektora i supstitucije uvoza koje se valorizuju sa stanovišta kapaciteta vraćanja zajmova i servisiranja duga deviznim primanjima.

Tradicionalni pristup u osnovi implicira intervenciju Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) u slučaju krize plaćanja takozvanim planom stabilizacije, koji uključuje korektivne mere i usklađivanja ekonomskih varijabli (stopa rasta, uvozna tražnja, raspodela, poreski sistem, javni rashodi, devizni kurs, kamatna stopa, kredit i novčana masa), kao i usklađivanja makroekonomskih ciljeva rasta i zahteva vezanih za spoljna plaćanja. Međutim, nemoć monetarističke politike da trajno uspostavi ravnotežu javnih i spoljnih finansija bez žrtvovanja ekonomskih okvira razvoja odslikava raskorak između ciljeva i metoda ostvarenja projektovanih ciljeva, jer fundamentalna neravnoteža bilansa plaćanja izražava strukturne slabosti privrede i probleme alokacije resursa. S druge strane, analiza duga vezuje se za spoljnofinansijski vid finansiranja i zanemaruje domaći strukturni uticaj spoljnog duga i uticaj na privredni razvoj. Isto tako, preciznost merenja troškova i rentabilnosti ne obezbeđuje cost-benefit analiza, jer se oni u tržišnoj privredi, u kojoj mehanizmi cena izražavaju oportunitetne troškove, ne mogu precizno kvantificirati. Rizično je, pored toga, i upoređivanje efekata uzimanja zajmova i efekata sukcesivnog vraćanja zajmova, budući da je pogrešno poistovećivati razvoj i porast stope investiranja. Konačno, koeficijent službe duga pokazuje samo prenapregnutost kratkoročne likvidnosti, ali ne definiše i ne anticipira kritičnu zonu, koja bi bila stabilna uz respektovanje konjunkturnih razloga.

Funkcionalni pristup dugu polazi od makroekonomske analize rasta i od takozvane teorije raskoraka između potrebnih i raspoloživih sredstava (Gap-Theory Approach) i implicira razliku između količine potrebnih sredstava i obezbeđenih sredstava u

Digitized by Google

procesu rasta, koincidenciju ciklusa duga i stope rasta i spontanu ravnotežu traženog i ponuđenog kapitala. Pošto je nerazvijenost rezultat i nedovoljnog obima kapitala, pribegavanje spoljnim resursima treba da rekompenzira nedovoljnu domaću akumulaciju i nedostatak deviza. Uvozni kapital treba da omogući bolje korišćenje proizvodnih kapaciteta i ubrzanje stopa rasta uz komplementarnost domaće i inostrane akumulacije kao osnovne hipoteze koja treba da osigura proporcionalnost tokova kapitala, uvoza opreme i rasta bruto formiranja osnovnog kapitala. Spoljni dug, stoga, treba u celini da se »prenese« na proizvodne investicione programe, kao preduslov za ubrzani rast društvenog proizvoda.

Konačno, koincidencija ciklusa duga i stope rasta u osnovi osvetljava to kako uvezeni kapital preuzima na sebe funkciju koja mu se diktira stepenom rasta koji je dostigla zemlja dužnika, dok spontana ravnoteža količine traženog i ponuđenog kapitala osvetljava finansijsko posredovanje međunarodnih tržišta.

Kao tradicionalni pristup, i funkcionalni pristup dugu[2] trpi od određenih prigovora i nedostataka. Naime, teorijska i empirijska istraživanja ne samo da ne potvrđuju tezu o savršenoj komplementarnosti domaće (interne) i inostrane (eksterne) akumulacije, već pokazuju da tok uvezenog kapitala negativno utiče na domaću akumulaciju. Strukturni poremećaji u platnom bilansu dovode čak do začaranog kruga — zajmoprimalac obezbeđuje službu duga uzimanjem novih zajmova, što neminovno povlači takozvano reprogramiranje dugova. Inherentan rizik transformacije u bankama radi usklađivanja depozita i zajmova po ročnosti svodi se, u stvari, na rizik refinansiranja vezan za likvidnost i kamatne stope.

Bankarski pristup dugu polazi od koncentrisanja, odobravanja kredita na relativno mali broj zemalja dužnika i banaka zajmodavaca, od razrade pravila opreznog upravljanja zajmovnim finansiranjem, postavljanja plafona na kredite, diverzifikacije portfelja i raspodele rizika i od rangiranja zemalja na osnovu sposobnosti za obezbeđenje finansijske službe u devizama (to jest procena rizika sa stanovišta solventnosti zemalja dužnika).[3] Rizik se procenjuje počevši od mogućnosti neplaćanja obaveza na ime službe duga, preko reprogramiranja duga, do odbijanja izvršavanja obaveza po dugu. Kvantitativna metodologija polazi od koeficijenta zaduženosti, društvenog proizvoda po stanovniku, od monetarnih rezervi, deviznog priliva i inflacije (uključujući i takozvane alarmne indikatore), da bi se sačinila

[2] P. Lieffinck, *External Debt and Debt-Bearing Capacity of LDC's, u:* »Essays in International Finance«, Princeton, 1966; H. B. Chenery and A. M. Strout, *Foreign Assistance and Economic Development*, »American Economic Review«, septembar 1966. i K. Areskoug, *External Public Borrowing — Its Role in Economic Development*, Praeger, 1969.

[3] H. J. Peterson, *Debt Crisis of LDS — A Pragmatic Approach to an Early Warning System*, »Konjunkturpolitik«, br. 7/76, str. 95—103. i J. Hewson, *Liquidity Creation and Distribution in the Eurocurrency Markets*, Levington Books, 1975.

Digitized by Google

»instrument-tabla« koja se prati prilikom donošenja odluka o finansiranju. Makroekonomska analiza omogućava da se predvide takozvane kritične tačke vezane za rast, solventnost, spoljnu razmenu i stabilnost. Finansijska analiza se usredsređuje na teret duga sa stanovišta obima duga, njegove struktre, roka plaćanja kamata, kretanja kamata i marži na tržištima. Monetarna analiza procenjuje devizni kurs u funkciji razvojnog toka u oblasti novca i kredita, kamatne stope i razlike u kamatnim stopama i stopama inflacije, elastičnost uvoza i izvoza i koeficijent rezervi, dok analiza kapaciteta transfera ocenjuje sektorsku alokaciju resursa, diverzifikaciju izvoza i odnose razmene. Celokupan scenario dovodi, dakle, do razrade matrice odluka i strategije u odnosu na zajmove.

Međutim, sve procene rizika nisu zasnovane na temeljnom poznavanju razvoja zemlje dužnika niti na kombinaciji s tehnikama upravljanja portfeljom i preciznoj ravnoteži rizik/profit. S druge strane, složeni pristup koji se koristi ukrštenim varijablama nedovoljan je za predviđanje kriznih tačaka; jer, na primer, neravnoteža u spoljnim plaćanjima može da ima svoj dublji koren u budžetskoj krizi koja je posledica institucionalne slabosti poreskog režima. Isti je slučaj i sa izvozom, deviznim kursom, direktnim investicijama i maržom iznad LIBOR-a. Konačno, i selekcija indikatorâ je vrlo problematična. Stoga se predlaže (Nagy) indikator kvaliteta portfelja međunarodnih zajmova koji se iskazuje prosekom marži na nove kredite, ponderisanim obimom i rokovima dospeća kredita, i adjustiranim u funkciji stepena rizičnosti zemlje.

Strukturalistički pristup[4] dugu polazi od činjenice da je nivo nedovoljne razvijenosti rezultat razvoja industrijskih zemalja i podvrgavanja drastičnim programima stabilizacije. Spoljna prezaduženost teži da zemljama trećeg sveta oduzme kontrolu nad sopstvenim razvojem i da nametne takozvani »zavisni razvoj«. Regulativna funkcija međunarodnih finansijskih institucija već odražava ekonomsku nadmoć razvijenih zemalja. Naime, monetaristički pristup MMF neravnoteži u spoljnim plaćanjima ne uzima u obzir strukturne probleme zemalja dužnika, programi usklađivanja ne rešavaju problem dubokih korena neravnoteže, a oštre restrikcije produkuju ekonomske i socijalne posledice. Rastuće učešće komercijalnih banaka u zaduženosti rađa nove posledice po cenu i strukturu duga, tako da privatizacija duga i finansijska prinuda uslovljavaju sve veće potrebe za zaduživanjem. Novi zajmovi se, u tom kontekstu, koriste za finansiranje tereta ranbursiranja. Diverzifikacija izvoza kapitala povećava

[4] J. Sheahan, *Market-Oriented Economic Policies and Political Repression in Latin America*, »Economic Development and Social Change«, januar 1980; R. Pringle, *Reaganomics Enters the Fund*, »Banker«, septembar 1981. i M. Bouchet, *Internationalisation des Banques et des Groupes Financiers — L'Endettement des Pays en Développement et la Privatisation de la Dette*, Coloque CEREM, Edit. CNRS, Paris, 1981.

Digitized by Google

maržu izbora zemalja dužnika iako uslovljenosti multilateralnih zajmova odbijaju zajmotražioce.

Marksistički pristup, konačno, sa stanovišta finansijskog kakapitala, pri analizi zaduženosti polazi od sistema eksploatacije na osnovi internacionalizacije finansijskog kapitala, (Marks, Lenjin, Luxemburg i Hilferding).[5] Akumulacija i koncentracija kapitala stimulišu izvoz kapitala prema zonama van centara u kojima je viša stopa profita. Transfuzija kapitala od razvijenih centara ka nerazvijenoj periferiji praćena je transferom bogatstva, procesom subordinacije i finansijskom zavisnošću.

Dosadašnja teorijska analiza pet različitih pristupa dugu svrstanih u dve grupe različite po metodologiji (stepen i priroda zaduženosti) pokazala je prednosti i nedostatke tih pristupa. U principu, spoljni dug je tretiran kao specifičan oblik finansiranja razvoja, transfer spoljnih finansijskih sredstava i odnos poverilaca i dužnika. Pošto zemlje u razvoju karakteriše niska stopa štednje i slaba sklonost štednji, pribegavanje spoljnom dugu imalo je uvek za cilj finansiranje deficita, to jest, neravnoteže resursa i potreba. Uslov je svakako ekonomski poznat: pozajmljena sredstva treba investirati, a ne potrošiti; jer investirana spoljna sredstva treba da »oslobode« iznos likvidnih sredstava dovoljan za vraćanje zajmova. Problem pretvaranja domaćeg proizvoda u konvertibilne devize, međutim, vezan je za devizni kurs, domaću tražnju, elastičnost uvoza i izvoza, spoljnu tražnju, odnose razmene, protekcionizam i slično. Razlog tome je što je procena ukupnog tereta otplaćivanja duga otežana kad je reč o zajmovima s fluktuirajućom stopom indeksiranom uz LIBOR ili američku »prime rate«. Jer, interakcija zaduženosti i razvoja pokazuje da uticaj pozajmljenih resursa prevazilazi vreme korišćenja i rok dospeća duga. Zaduženost je, stoga, dugoročni strateški izbor, pri čemu kratkoročni finansijski indikatori ne mogu da zamene indekse dugoročnog razvoja.[6]

»Hod krize« međunarodnog duga odvijao se, postepeno, u sledećim etapama[7]: (1) skok kamatnih stopa na svetskoj skali po-

---

[5] C. Payer, *The Debt Trap — The IMF and the Third World*, 1974.

[6] Povišenje kursa dolara i kamatnih stopa poskupelo je cenu zaduživanja zemalja u razvoju, a smanjena tražnja u razvijenim industrijskim zemljama srozala je cene bazičnih proizvoda zemalja u razvoju na dosad najniži nivo. Metodi preraspodele dohotka u svetskim razmerama su pokušaj bacanja zemalja u razvoju na kolena ekonomskim sredstvima. Strategija razvoja industrijskih zemalja sastoji se u prebacivanju tereta ekonomskih prilagođavanja sa jačih na slabije u uslovima kada neto odliv kapitala premašuje nove kredite i kada otplate (godišnje) dugova i deficit platnih bilansa zemalja u razvoju dostižu 108, odnosno 100 milijardi dolara.

[7] D. C. McDonald, *Debt Capacity and Developing Country Borrowing: A Survey of the Literature*, »Staff Papers«, 4/82, str. 603—646; R. G. Garg, *Latin American and the Caribbean External Debt: Problems and Prospects*, »Economia Internationale«, br. 3—4/82, str. 445—457. i M. Katz, *The Cost of Borrowing, The Terms of Trade, and the Determination of External Debt*, »Oxford Economic Papers«, br. 2/82, str. 332—345.

Digitized by Google

većao je ukupan iznos duga; (2) rezerve (primarna likvidnost) prestale su da rastu i počele da opadaju; (3) neravnoteža između ulaza i izlaza, to jest neto odliv kapitala, može se još finansirati pribegavanjem novim kreditima (sekundarna likvidnost); (4) kratkoročni krediti za spasavanje povećavaju teret duga; (5) likvidnost takozvane druge linije se sužava; i (6) neravnoteža je postala jača bilo od kog izvora koji bi mogao da je pokrije (R. O'Brian i J. Clavery).

U krizi zaduženosti zemalja u razvoju i krizi međunarodnog bankarstva postavlja se problem održavanja poverenja na relaciji dužnik—kreditori i poverenja u međunarodni bankarski sistem, budući da na strani zaduženih zemalja stoji stalna beznadežna alternativa da proglase nemogućnost otplate dugova, a da na strani kreditora stoji alternativa davanja manjih kredita za premošćivanje jaza u međunarodnim plaćanjima.[8] Rastuća piramida dugova već primorava dužnike i zajmodavce na koordinaciju akcija rukovođenja otplatom dugova, jer se teret duga uvećava s opadanjem stope privrednog rasta uporedo s topljenjem finansijskih rezultata u periodu dezinflacije.[9]

Uspostavljanje trajnijeg poverenja u finansijskim krugovima, po mišljenju Haberera[10], implicira: (1) obezbeđenje preko specijalnog amortizacionog fonda, dugoročno konsolidovanje dela međunarodnog duga (najneizvesnijeg) čije bi se finansiranje osiguralo bilo porezom na trgovinu naftom bilo kotizacijama koje bi države uplatile srazmerno njihovoj kvoti u međunarodnim organizacijama; (2) predviđanje međunarodnog mehanizma osiguranja finansijskih kredita koji nisu vezani za izvoz, već za prioritet razvoja svetske privrede, posebno najsiromašnijih zemalja; (3) razvijanje zajedničkih operacija međunarodnih banaka, MMF i Svetske banke, pooštravanjem procedure nadzora nad korišćenim sredstvima i odobravanjem većih zajmova za projekte, a manjih za platnobilansne svrhe; (4) sniženje kamatnih stopa zajednički preduzetom međunarodnom akcijom kako bi se smanjio teret realnih kamata koji sprečava oporavak velikih dužnika; i (5) stabilizovanje deviznih kurseva u okviru razumnih marži fluktuacija kako bi se osigurala podrška investicijama i međunarodnoj trovini.

Kriza međunarodnog bankarstva i, osobito, kriza zaduženosti pokrenula je mnoštvo predloga za njihovo razrešenje, među kojima su predlozi Rohatyna, Brittana, Bailleya, Kennena, Bella, Bir-

---

[8] *The LDC debt Crisis: How it could bi resolved,* »Business Week«, april 1983. i S. Brittan, *A world lender of last resort,* »Financial Times«, septembar 1983.

[9] M. Fratianni, *International debt crisis: policy isses,* »The Banker«, avgust 1983. i R. J. Samuelson, *The World's Bankers Fiddle While the Debts Keep Growing,* »International Herald Tribune«, oktobar 1983.

[10] J. Y. Haberer, *Les Banques Internationales et les Nouvelles Données Financièrs de 1983,* »Banque«, jun 1983, str. 677—684.

Digitized by Google

da, Laulana, Sandberga, Gutha, Magnificoa, Silka, ILF-a itd.[11] Rohatynov plan implicira osnivanje institucije koja bi bila dodatni kreditor bankama i zemljama koje su u teškoj finansijskoj situaciji, povećanje sredstava MMF, reorganizovanje dugova (dugoročno i s niskim kamatnim stopama), liberalniju spoljnotrgovinsku politiku, stabilniji međunarodni monetarni sistem (s koordiniranom i agresivnom politikom privrednog rasta razvijenih zemalja) i dugoročno refinansiranje po niskim kamatnim stopama većeg dela duga zemalja u razvoju. Brittanov model subvencionisanja kamatnih stopa inicira predlog pokretanja olakšica kompenzatorskog finansiranja kamatnih tsopa i rasterećenja obaveza plaćanja po dospelim kamatama (oko 40 milijardi dolara godišnje) i subvencionisanja kamatnih stopa u smislu kompenziranja dela i celine povećanja vrednosti dolara, pri čemu bi se subvencije dodeljivale u vidu direktnih subvencija, zatim subvencionisanja kroz alokaciju SPV, u vidu subvencija kao pomoć bankarskim i finansijskim kanalima i u vidu subvencija kroz dugoročne koncesionalne kredite MMF. Nasuprot tome, Bailly se zalaže za takozvanu exchange participation note (beleška o udelu u deviznim prihodima), kao novi finansijski instrument u sklopu »sigurnosne mreže za inostrana zaduženja«, koji bi otplate vezivao za buduće izvozne prihode dužnika, osiguravao mogućnost otplata dugova i likvidnost sistema, i koji bi doprineo da se zvanična pomoć usredsredi na održavanje isplata po dospelim obavezama na kamate. Uporedo s tim Belli se zalaže za olakšice međunarodnog kreditiranja (international ending facility), koje bi alimentirale banke, dok bi MMF, svojim mehanizmima, finansirao zemlje članice.

Kennen i Rohatyn se, pak, zalažu za pokretanje sekundarnog tržišta za konvertovanje dugova banaka i za olakšice kompenzatorskog finansiranja kamatnih stopa. Predlog inkorporira konvertovanje zajmova banaka u vrednosne hartije (obveznice s nižim kamatama i dužim rokom dospeća), koje bi otkupljivale međunarodne finansijske organizacije s popustom i postepenim povraćajem sredstava za otplatu dugova od strane dužnika, s jedne, i olakšice kompenzatorskog finansiranja kamatnih stopa koje tre-

---

[11] F. Rohatyn, *Plan for stretching out global debt*, »Business Week«, februar 1983; S. Brittan, *World debt: A Suggestion*, »Financial Times«, septembar 1983; N. A. Bailley, *A Safety net for foreign lending*, »Business Week«, januar 1983; P. Kennen, *A Debt partnership*, »The Economist«, april 1983; L. Silk, *Danger of Lending Cuts is Breakdown in International Credit Trade Slump*, »International Herald Tribune«, novembar 1983; Ch. Grant, *Those debt proposals: Radical or just wrong?*, »Euromoney«, jul 1983; G. Bird, *Developing Country Interests in Proposals for International Monetary Reform*, u: T. Killick (Ed.), *Adjustment and Financing in the Developing World: The Role of the International Monetary Fund*, MMF, Washington, 1982. i *The Banks and the IMF — Division of Labor*, »Lloyds Bank Review«, oktobar 1983; W. Guth, *International debt crisis: Next phase*, »The Banker«, jul 1983; M. Sandberg, *Stop breast-beating on LDC debt*, »Euromoney«, oktobar 1983. i G. Magnifico, *Una proposta per evitare il crack finanziario internazionale*, Il Sole — 24 Ore, decembar 1982.

Digitized by Google

ba da zamene jedan od finansijskih mehanizama MMF sa zadržavanjem principa uslovljenosti, s druge strane. Uporedo s tim Magnifico predlaže zajedničke hartije od vrednosti MMF i Svetske banke za prikupljanje sredstava za finansiranje otplata dospelih dugova zemalja u razvoju, koji, poput predloga o eskontovanju problematičnih zajmova komercijalnih banaka preko centralnih banaka (to jest skidanje problematičnih dugova sa bilansa komercijalnih banaka i otkupljivanje zajmova od strane centralnih banaka uz obavezu odobravanja novih kredita dužnicima od strane komercijalnih banaka), u osnovi, treba da doprinese olakšanju tereta duga zemljama u razvoju.

Birdov predlog podele rada između banaka i MMF anglobira, u suštini, direktnu formalnu saradnju, koja na osnovi protoka informacija na relaciji MMF — banke omogućava saradnju u procesu reogranizacije dugova, dobavljanje garantija MMF za refinansiranje i/ili reeskontovanje komercijalnih zajmova, precizno definisanje odgovornosti banaka i MMF u oblasti specijalizacije (indirektna neformalna saradnja) i pravljenje razlike između finansiranja i adjustiranja (s tim da banke pozajmljuju kreditno sposobnijim zemljama, a da MMF zajmi od banaka i da finansira najsiromašnije). Laulan se, poput Birda, zalaže za uspostavljanje funkcionalnije informativne osnove u vidu konsultacije i podele rizika između banaka, MMF i Svetske banke po principu »zemlja po zemlja«, primene klauzule unakrsne odgovornosti (cross-default clause) i kofinansiranja i otvaranja novog šaltera MMF.

Sandberg se, pak, zalaže za finansijsko jačanje međunarodnih finansijskih organizacija kako bi se odolelo iznenadnim krizama, jer smatra da povećanje kvota od 47,5% (MMF) nije dovoljno, budući da je 90 milijardi dolara »malo« u odnosu na 626 milijardi dolara duga. Sandbergovi predlozi idu u pravcu očuvanja kreditne sposobnosti zemalja u razvoju za uvoz novog kapitala za finansiranje razvoja, konvertovanja srednjoročnih pozajmica sa međunarodnog tržišta kapitala u dugoročne zajmove, korišćenja izvoznih kredita s povoljnijim uslovima, poboljšanja međunarodne likvidnosti međunarodnih trgovinskih odnosa (snižavanjem kamatnih stopa i povećanjem uloge zemalja u razvoju na međunarodnom tržištu kapitala), i razvijanja spoljnotrgovinske razmene u valutama koje nisu dolar. Gut se, u tom kontekstu, zalaže za veći napredak u međunarodnoj saradnji između kreditora iz javnih i privatnih izvora, za tešnje povezivanje sudbina kreditora i dužnika, za veće korišćenje kofinansiranja s regionalnim razvojnim bankama (na primer, Azijska razvojna banka i Interamerička razvojna banka) i Svetskom bankom, kao i za veće odobravanje kredita za platnobilansne i budžetske potrebe dužnikâ od strane privatnih komercijalnih banaka (pored već pokazanog interesovanja za finansiranje izvoza kapitalnih dobara i projekata). Konačno, IIF, odnosno Institute of International Finance (Institut za međunarodne finansije), koji, iako nije ekvivalent Pariskom klubu kao kvaziinstitucionalne forme reorganizacije dugova, ima za funkci-

Digitized by Google

ju da prikuplja informacije o zemljama dužnicima za manje i srednje banke, da razmatra planove razvoja zemalja, da ocenjuje njihove potrebe za inostranim finansiranjem, da vrednuje rizike inostranog kreditiranja i da kontaktira sa zajmotražiocima na dobrovoljnoj osnovi.[12]

2. Međunarodna prezaduženost i kriza dugova

Krupni kapital, velika izvozna industrija, multinacionalne korporacije koje raspolažu visokim sopstvenim fondovima i nisu upućene na kreditno tržište i na plaćanje visokih kamata — veliki su dobitnici američke ekonomske politike, ali ne i zemlje u razvoju. Teza o automatskom prenošenju privrednog oživljavanja iz razvijenih »centara« u nerazvijenu periferiju nije se potvrdila u praksi. Prezaduženost zemalja u razvoju upravo je prvorazredni blokirajući faktor privrednog razvoja, jer Međunarodni monetarni fond vrši pritisak na zemlje dužnike u pravcu smanjivanja uvoza da bi što više deviza ostalo za optlaćivanje dugova. Smanjivanje uvoza je istovremeno značilo usporavanje stope rasta, zaustavljanje izvoza i pad zaposlenosti.[13]

Smanjeni priliv novih dolarskih kredita u sklopu međunarodnog kreditiranja zemalja u razvoju stvorio je nestašicu dolara u međunarodnim finansijskim tokovima, što je dopunski potpomoglo uzletu njegovog tečaja naviše. Sada dolara nema dovoljno da bi se udovoljilo svim zemljama koje traže ovu valutu za plaćanje svog uvoza i za regulisanje svojih obaveza.

Porast inostrane zaduženosti zemalja u razvoju poslednjih godina služi isključivo finansiranju masivnog bekstva kapitala iz zaduženih zemalja, dok je odložena glavnica postala neka vrsta međunarodne investicije sa stalnom rentom. U tom kontekstu, Svetska banka bi mogla da emituje obveznice kojima bi se finansirali zajmovi za konsolidaciju namenjeni zemljama dužnicima i/ili da izdaje garantije za zajmove na osnovi obveznica koje bi emitovale zemlje dužnici.

---

[12] U traženju izlaza iz sadašnje krize u svetu postoje dva kardinalna problema: (a) na koji način sanirati krizu zaduženosti i (b) kako osposobiti sistem svetskih finansija za novu udarnu snagu u podsticanju razvoja svetske konjunkture. U pitanju su ogromna sredstva potrebna za finansiranje razvoja narednog dugoročnog ciklusa, koji sigurno ne može računati na vraćanje starim stopama rasta i na ranije stope profita, već se mora miriti s ograničavajućim faktorima privrednog rasta i akumulacije kapitala. Pored toga, u pitanju je i spasavanje do sada uloženih sredstava, koja postaju zamrznuta na duže vreme, stvaranje novih izvora za finansiranje i osiguravanje od rizika. U suštini, dati problemi impliciraju potrebu iznalaženja novih puteva za prelazak iz faze borbe protiv inflacije u fazu borbe za ekonomski rast, što izgleda zahteva potrebu lansiranja politike globalne ekonomske ekspanzije i regenerisanja svetske konjunkture.

[13] Dr J. Stanovnik, *Neizvestan rasplet*, »Ekonomika«, br. 2/84, str. 44—45.

Digitized by Google

Prolongirani trendovi recesije, perzistencija inflacije, porast nezaposlenosti, nestabilnost međuvalutnih odnosa, ranjivost platnobilansne neravnoteže, oživljavanje protekcionizma, rastući rizik od kolapsa sistema međunarodnih plaćanja i međunarodnog finansiranja, pad ukupnog iznosa deviznih rezervi, porast kamatnih stopa, kriza dugova, niske stope ekonomskog rasta i pogoršanje terms of trade[14] — u osnovi portretiraju svetsku ekonomsku, finansijsku i socijalnu scenu.

Pogoršanje terms of trade (za oko 11%), pad izvoznih prihoda, porast kamata, smanjenje finansijskih transfera zvaničnim, komercijalnim i koncesionalnim kanalima, iscrpljivanje spoljne likvidnosti i deviznih rezervi, hronični platnobilansni deficiti, kriza dugova, bekstvo kapitala, smanjenje mogućnosti pristupa tržištima kapitala, protekcionizam, pad privrednog rasta, uzdržanost privatnih banaka (sa zahtevom za veće garantije, veće marže za pokriće rizika kraćim rokovima kreditiranja, sklonošću zarađivanju preko visoke marže »spreads«) i otvoreno upadanje u moratorijum i repudijaciju dugova, kao alternativa reprogramiranju, zakazivanje takozvane teorije lokomotive, defanzivna stabilizaciona politika razvijenih zemalja sa prebacivanjem tereta recesije i rigorozna uslovljavanja MMF — sve to karakteriše poziciju zemalja u razvoju u krilu svetske ekonomije.

Manipulisanjem deviznim kursevima i kamatnim stopama, kao i protekcionističkim ograničavanjem uvozne tražnje, teži se platnobilansnom prilagođavanju sa prebacivanjem tereta stagflacije prvenstveno na zemlje u razvoju. Težišna koncepcija ekonomske politike zapadnih zemalja orijentisana je na imperativno obaranje inflacije i na pozitivno prilagođavanje defanzivnom i oštrom monetarnom politikom i politikom usmerenom na ponudu.

U savremenom svetu, dakako, postoji tesna povratna sprega između strukturnih i konjunkturnih kretanja koja poprima, manje-više, karakteristiku internacionalne međuzavisnosti sa evidentnim kumuliranjem unutrašnjih i spoljnih generatora stagflacije, koja se otvoreno ili zakamuflirano transmituje kako na zemlje u razvoju tako i na razvijene zemlje. Stoga su F. Bergsten i L. Klein u pravu kada ističu da četiri problema rastržu svetsku privredu: (1) nezaposlenost, koja ne silazi sa rekordnih posleratnih visina; (2) međunarodna kriza dugovanja, koja se zlosutno nadvila nad svetskim finansijskim sistemom; (3) svetski sistem trgovine mrvi se pod težinom uvoznih barijera, protekcionizma, izvoznih subvencija; i (4) neusklađeni devizni tečajevi opasno iskrivljuju ekonomske strukture, pa i relativno visoke i disperzirane stope inflacije, visoke kamatne stope i skupi dolar.[15]

---

[14] Dr K. Bogoev, *Stabilizaciona politika savremenih zemalja*, »Finansije«, br. 7—8/83, str. 339—357.

[15] J. L. Guglielmi, *Recession et mutations économiques*, Revue d'Economie Politique, br. 5—6/82, str. 965—983; N. Kaldor, *Economic Prospects of the 1980s*, »Economic Notes«, 1972—1982, str. 76—86; J. Denizet, *Les Etat Unis en 1981—1982: La Housse des taux d'interet*, Revue

Digitized by Google

Pritisak visokih spoljnih dugovanja s visokim kamatnim stopama, skupog svetskog novca (dolara) i ubrzanog obezvređivanja sopstvenih valuta, porast protekcionizma industrijskih zemalja, otežani pristup proizvoda zemalja u razvoju tržištima razvijenih zemalja, pad cena sirovina[16], pogoršanje odnosa razmene, realno opadanje pomoći iz javnih fondova i drugo — predstavljaju reljefnu crtu privreda već prezaduženih zemalja u razvoju, koje se nalaze pred vratima otvorene krize likvidnosti i proglašavanja moratorijuma.

Tabela 1.

Spoljni dugovi zemalja u razvoju

(u milijardama dolara)

Godina	Iznos	Godina	Iznos
1975	161,9	1980	404,8
1976	195,5	1981	462,1
1977	240,1	1982	529,0
1978	298,8	1983	626,0
1979	352,4		

Izvor: *External Debt-The Continning Problem,* »Finance and Development«, br. 1/83.

Eksplozivni rast spoljnih dugova zemalja u razvoju (od 161,9 milijardi dolara u 1975. na 626,0 milijardi u 1983. godini) ima sasvim izgledne šanse da se i u perspektivi ekstrapolira (i kumulira), budući da reprogramiranje garantuje jedino predah u procesu sistematskog reprodukovanja dugova sa bremenitijim servisiranjem.

No, eksplozivni rast spoljnih dugova očevidan je i u socijalističkim zemljama u periodu 1970—1980. godine.

Tabela 2.

Neto devizni dug zemalja SEV

(u milijardama dolara)

Zemlja	1970	1981
Bugarska	0,7	2,2
ČSSR	0,6	3,4
Istočna Nemačka	1,4	12,8
Mađarska	0,6	7,2
Poljska	1,1	22,6
Rumunija	1,6	10,1
SSSR	1,0	10,2

d'Economie Politique, br. 5—6/82, str. 903—917. i L. Calmfors, *Inflation and the Terms of Trade in a small Open Economy,* »Kyklos«, br. 1/83, str. 40—64.

[16] Samo u 1982. godini cene primarnih proizvoda koje su izvezle zemlje u razvoju bile su za 13% niže nego u 1981. godini kada su, opet, za 13% bile niže u odnosu na 1980. godinu.

Digitized by Google

Početkom 80-tih godina nagla promena ekonomskih uslova pojavom rasta realnih kamatnih stopa, usporenja spoljnotrgovinske razmene i pada cena primarnih proizvoda bitno je izmenila odnose dužnika i poverilaca na svetskim finansijskim tržištima. Dužnici danas nastoje da u saradnji sa MMF razrade svoj sanacioni program, koji privredu usmerava na kolosek poboljšanja platne sposobnosti. Istovremeno, zemlja dužnik dobija od MMF kredite ukoliko ispuni postavljene uslove u sklopu sanacionog programa. Dužnici sa svojim kreditorima ugovaraju konverziju, odnosno reprogramiranje dugova, s tim što se kamate moraju platiti o roku, pa makar to bilo i po cenu uzimanja novih kredita.

Tokom 70-tih i početkom 80-tih godina više od 15% budžetskih rashoda zemalja u razvoju finansira se deficitarno pri čemu spoljni zajmovi sa više od jedne trećine alimentiraju »rupe« u

Tabela 3.

Eksterni dugovi zemalja u razvoju

— u % —

Zemlja	Eksterni javni dug u % od društvenog proizvoda		Servis javnog duga u % od društvenog proizvoda		Servis javnog duga u % od eksporta	
	1970	1979	1970	1979	1970	1979
Čad	11,8	30,8	1,0	3,3	3,9	14,4
Burma	4,7	23,2	0,9	1,8	15,8	22,0
Indija	14,8	12,3	0,9	0,8	20,9	9,5
Pakistan	30,5	38,5	1,9	2,3	23,6	12,0
Tanzanija	19,4	25,3	1,2	0,9	8,2	7,4
Zair	17,1	51,8	2,0	2,3	4,4	9,1
Gvineja	51,7	68,6	2,4	5,7	26,7	22,2
Mauritanija	16,8	120,9	2,0	13,6	3,2	32,4
Sudan	11,6	34,5	1,3	4,5	10,7	33,0
Egipat	23,8	60,4	4,1	5,5	28,7	15,8
Zambija	34,5	50,5	3,2	9,7	5,8	19,7
Turska	14,4	19,0	1,7	2,9	16,3	12,9
Alžir	18,5	49,1	0,8	8,6	3,2	25,6
Meksiko	9,7	24,5	2,1	8,8	24,1	64,1
Brazil	7,7	17,5	0,9	3,1	12,4	34,6
SFRJ	8,5	5,2	1,7	0,8	8,3	4,2
Grčka	8,9	8,9	1,0	1,9	7,1	8,4
Španija	3,3	4,4	0,5	0,9	3,6	5,6

Izvor: The World Bank, *World Development Report 1981*, str. 158—159. i 162—163.

Digitized by Google

budžetima.[17] Druge dve trećine inostranih resursa koriste se za deficitarno finansiranje investicija i platnog bilansa. Ukupan obim dugova i nivo tekućih obaveza otplata rezultat su, stoga, dugoročnog procesa zaduživanja zemalja u razvoju kao posledice njihovog dostignutog stepena razvoja, koji karakteriše zaostajanje domaće akumulacije za investicionom tražnjom i deficitarnost platnog bilansa.

Usled toga, eksterni dugovi su u periodu 1970—1979. godine frapantno rasli u odnosu na društveni proizvod: od 3,3% u Španiji do 51,7% u Gvineji u 1970. godini, odnosno od 5,2% u SFRJ do 120,9% u Mauritaniji u 1979. godini. Istovremeno, i troškovi servisiranja dugova su ekstremno uvećani u odnosu na društveni proizvod (od 0,8% u SFRJ i Indiji do 13,6% u Mauritaniji u 1979. godini) i u odnosu na izvoz (od 4,2% u SFRJ do 64,1% u Meksiku u 1979. godini).

Pored toga, valja naglasiti da je koncentracija dugova na relativno manji broj zemalja izuzetno izražena[18], naročito u pojedinim latinoameričkim, azijskim i afričkim zemljama. Naime, spoljni dugovi osam latinoameričkih zemalja (Meksiko, Brazil, Argentina, Venecuela, Kostarika, Čile, Peru i Ekvador) i osam azijskih zemalja (Filipini, Indonezija, Južna Koreja, Malezija, Tajvan, Singapur, Tajland i Hongkong) jednake su maltene visine, gledano u odnosu na ukupnu snagu ovih dveju grupa zemalja, iako su spoljni dugovi tačno tri puta teže breme u latinoameričkim nego u azijskim zemljama. Zapravo, spoljni dugovi osam latinoameričkih država (286 milijardi dolara) gotovo tri puta su veći od izvoznih prihoda, dok spoljni dugovi osam azijskih država (112 milijardi dolara) čine svega 10% godišnjeg izvoznog prihoda.

Teško breme dugova Meksiko je u toku 1983. god. uspeo da olakša primenom »šok-terapije«. U politici stabilizacije povećan je višak u trgovinskoj razmeni sa inostranstvom, platni bilans je od deficita prešao u suficit, prepolovljen je deficit državnog budžeta, inflacija je smanjena za nekih 29 indeksnih poena (sa 100% na 80%) itd.

Tokom privrednog buma od 1978. do 1981. godine, zasnovanog na rastućim prihodima od nafte, u Meksiku je postignut realni porast dohotka po stanovniku od gotovo 25%. Brza ekspanzija proizvodnje uz visok nivo domaće tražnje izazvala je, međutim, inflacione pritiske. Nerealno visok tečaj pezosa omogućio je povećanje uvoza s nepovoljnim implikacijama na domaću proizvodnju. Kada je tekući bilans plaćanja počeo da se pogorša-

---

[17] R. G. Holcombe, J. D. Jackson i A. Zardkoohi, *The National Debt Controversy*, »Kyklos«, br. 2/81, str. 186—202; J. L. Gousseau, *Emprunts exterieurs des collectivités locales*, Sirey, Paris, 1981. i J. Anastopoulos, *Les aspects financiers du federalisme*, *Bruyant*, Bruxelles, 1980.

[18] R. Pringle, *How Developing Countries are Coping with their debt*, »The Banker«, decembar 1982.

Digitized by Google

va, pribeglo se spoljnom zaduživanju od sredine 1981. godine, uporedo s padom izvoznih prihoda ispod očekivanja. Zaduživanje na međunarodnim tržištima kapitala posle pada cene nafte, uz mnogo više kamate i kraće rokove otplate, već je indukovalo neugodne posledice svetske recesije. Domaći kapital je počeo da beži iz zemlje, a strani kreditori su počeli da izbegavaju dalje kreditiranje. Kriza je izbila sredinom 1982. kada je zatražen i predah u otplatama dugova, jer je samo plaćanje kamata na spoljni dug odnosilo 46% ukupnih prihoda od izvoza.

Pristupilo se smanjenju domaće potrošnje, inflacije i deficita platnog bilansa. Kamate, koje su ranije bile negativne, dovedene su na nivo iznad inflacije kako bi se štednja i investicije povećale. Drastične devalvacije poskupele su uvoz. Inflacija je snižena potiskivanjem rasta plata i nadnica i usporavanjem rasta novčane mase. Smanjeni su izdaci i ulaganja državnog sektora, prvenstveno tekući izdaci, investicije i subvencije, smanjen je budžetski deficit sa 18% na 8,5% od društvenog proizvoda i povećan je porez na promet i porez na lični dohodak za 50%.

Početkom 1984. godine najveći dužnik trećeg sveta, Brazil, da bi ostao solventan, bio je prinuđen da sklopi aranžman o finansijskoj podršci u ukupnoj vrednosti od 27,5% milijardi dolara i da prihvati rigorozni koncept politike MMF kako bi se sprečila ekonomska katastrofa i socijalna eksplozija.

No, pored Meksika i Brazila, i ostale zemlje u razvoju (Argentina, Kostarika, Ekvador, Peru, Čile, Južna Koreja, Turska, Sudan, Izrael, Zair, Maroko, Uganda, Niger, Zambija, Malavi, Togo, Pakistan, Mauritanija, Gana, Senegal, Egipat i Alžir)[19], kao i pojedine socijalističke zemlje (SFRJ, Kuba, Poljska, Rumunija)[20], ušle su u kritičku fazu prezaduženosti, koja, u uslovima recesije, već odslikava nesposobnost vraćanja dospelih anuiteta i nelagodno zahtevanje reprogramiranja dugova, uključujući i uzimanje novih za refinansiranje postojećih dugova.

Većina zemalja članica OECD zabeležila je deficite tekućih platnih bilansa poslednjih godina, a naročito u 1983. godini. U odnosu na društveni proizvod ti deficiti su varirali između 0,7% u SAD i 15,2% u Portugaliji. Pozitivan rezultat u tekućem platnom bilansu ostvaren je jedino u Švajcarskoj, Japanu, SR Nemačkoj, Kanadi, V. Britaniji, Austriji i Holandiji. Deficiti u budžetima i deficiti u platnim bilansima involvirali su porast internog i eksternog zaduživanja zemalja OECD. Porast spoljnih dugova, pored unutrašnjih zajmova, evidentan je u SAD, Francuskoj, Japanu, Kanadi, Danskoj, Italiji, Austriji itd. Austrijska država se, naime, zaduživala u zemlji i inostranstvu, pošto se smatralo da je »bolje imati nekoliko milijardi dugova više nego stotinu hiljada nezaposlenih«. Austrijski dugovi su krajem 1974. iznosili oko 18% društvenog proizvoda, da bi krajem 1983. go-

[19] OECD, External Debt of Developing Countries, Survey, Paris, 1982.

[20] Jedino su socijalističke zemlje SEV-a uspele da spoljni dug svedu na oko 60 milijardi dolara.

Digitized by Google

dine dostigli iznos od preko 40% društvenog proizvoda. U budžetskim izdacima kamata je, isto tako, povećana od 2,5% na 8,0%, pri čemu je budžetski deficit dostigao sumu od 6,1% društvenog proizvoda. Danska, za razliku od Austrije, već spada u najzaduženije zemlje razvijenog sveta (sa 16 milijardi dolara), jer se mnogi problemi privrede rešavaju sredstvima iz spoljnog zaduživanja.

Dugovi su se, u celini posmatrano, posebno brzo nagomilavali i akumulirali od 1979. godine, kao rezultat velikih deficita na računu tekućih transakcija, visokih cena uvoza nafte, niskih cena sirovina i manjih primanja od izvoza, smanjenja obima svetske trgovine, većih troškova servisiranja dugova usled sve većih kamata i sve većeg kursa dolara u gotovo svim zemljama, a naročito u zemljama u razvoju.[21]

S povećanjem kamatnih stopa na međunarodnim tržištima kapitala i poskupljenjem pogoršava se celokupna situacija s dugovima.[22] Samo u periodu 1973—1979. godine prosečan LIBOR (bazična kamatna stopa) povećala se sa 9,32% na 14,44%, a svaki porast bazne međubankarske kamatne stope LIBOR od samo 1% predstavlja neto porast troškova kamate od 1,66 milijardi dolara.[23] Isto tako, svaki dodajni porast kamatne stope u SAD za 1% za dužnike znači porast troškova za 3—4 milijarde dolara.

U uslovima kada je preskočen takozvani prag zaduženosti i kada je teret svetske ekonomske krize asimetrično raspoređen, javlja se i takozvana kriza poverenja koja već rađa kredite s promenjivim kamatama i kredite s maržom. Glavno obeležje »roll-over« kredita, to jest kredita s promenjivom kamatom, ogleda se upravo u prilagođavanju kamatnim stopama na tržištu novca, a kredita s maržom (spread) u povećanju kamate od 0,5% na 1,5% iznad LIBOR-a. Situacija se danas, dakle, u odnosu na prošlost potpuno izmenila. Dizanjem kamata otplate su povećane, podizanjem protekcionističkih barijera za uvoz industrijskih roba i obaranjem cena sirovina prihodi su smanjeni. Kreditiranje zemalja u razvoju sada nije siguran posao. Stoga se priliv bankarskih kredita smanjuje. Nesigurnost je inducirala bežanje viška svetskog novca u dolar, što još više otežava otplatu dugova. Time se zatvara krug iz kojeg nema izlaza. Receptura lečenja koju MMF propisuje privredi zadužene zemlje tako je iscrpljujuća da se od nje nije oporavio još ni jedan pacijent. A bankarima ne treba mrtav dužnik, već dužnik koji će moći vraćati dugove. Preduzetnički kapital ima za cilj da osigura otplate dugova i da

[21] P. Fabra, *L'économie mondial entre l'inflation et la deflation*, »Monde«, maj 1982. i M. Laure, *Le reéquilibrage économique et financière mondiale à la suite des chocs petroliers*, »Banque«, januar 1982.

[22] P. Fabra, *Presque tous les pays de l'Est européen on besoin de nouveaux credits*, »Monde«, avgust 1982; J. de Larosière, *The Impact of Interest Rates on International Fluence and Trade*, IMF, Survey, novembar 1982.

[23] OECD, External Debt of Developing Countries, Paris, 1982, str. 122.

Digitized by Google

proširi polje ulaganja od kojih će pristizati veći profit. Čak je antiinflacionim politikama cilj da profitima vrate sjaj. A zemlje koje prihvate mere prilagođavanja MMF, nakon obezvređivanja zarada potaknutih inflacijom i devalvacijom domaćih valuta (nadnice postaju niske) omogućavaju bujanje profita. Zemlje koje su prezadužene i koje su prihvatile restriktivne mere MMF kao garanciju za dobijanje novih kredita padaju sve dublje u ekonomsku krizu. Proizvodnja se smanjuje, inflacija raste, nadnice se spuštaju ispod granice socijalne izdržljivosti. Tako se nekadašnje olako zaduživanje vraća kao bumerang, mada dužnici, neopravdano, jedini snose teret krize dugova, jer su bankari, seljenjem kapitala u zemlje u razvoju, izbegavali obaveze kontrole u svojoj zemlji, obaveze polaganja beskamatnih depozita i plaćanje poreza i tako su profitirali.

Gotovo je pedeset zemalja uvučeno u vrtlog reprogramiranja dugova s ciljem odlaganja otplata više od 300 milijardi dolara. Jer, zemlje u razvoju otplaćuju više nego što su uzele (kredita), prvenstveno usled visokih kamata i skupog dolara. Naime, svako povećanje kamatne stope za jedan indeksni poen povećava otplate dugova zemalja u razvoju za 3—4 milijarde dolara. Sem toga, zemlje u razvoju su samo u periodu 1979—1982. godine na pozajmicama u američkim dolarima izgubile više od 30 milijardi dolara usled precenjenosti dolara. U takvim uslovima čak i reprogramiranje dugova postaje izvor neopravdanih profita banaka kreditora, budući da su, prilikom obnove kredita, troškovi za 3—4 procentna poena veći od ranijih bankarskih troškova. Troškovi reprogramiranja su toliko narasli da inkorporiraju i profite kojima bi se rekompenzirali i gubici u slučaju otkazivanja plaćanja dugova. Sigurnost je utoliko izražajnija ukoliko su kreditori odobravali kredite dva-tri puta veće od njihovog ukupnog kapitala.

Međunarodni monetarni fond diktira dužnicima ne samo uslove pod kojim će vraćati inostrane dugove (reprogramiranje postojećih i odobravanje novih kredita), nego i ukupnu ekonomsku politiku (kursevi, kamatne stope, investicije, plate i nadnice, cene, budžeti, izvoz, uvoz).

Osnovna karakteristika pristupa MMF jeste ograničavanje tražnje i restrikcija svih vidova potrošnje kako bi se stvorili fondovi za izvoz. Međutim, deflaciona politika se svodi na restrikciju uvoza, što ograničava proizvodnju, povećava nezaposlenost i smanjuje izvoz. Međutim, devalvacije nisu postigle povećanje izvoza delom usled zatvorenosti tržišta razvijenih zemalja, a delom usled pada uvoza neophodnog za rast proizvodnje za izvoz. Suficiti u trgovinskim bilansima stvarani su, stoga, pre smanjenjem uvoza nego povećanjem izvoza. Pored toga, devalvacije nisu smanjile inflaciju, već su podstakle porast cena i troškova života preko poskupljenja strane robe i nestašica na domaćem tržištu. Blokiranjem cena i nadnica[24] valjalo je podstaći

[24] Cena rada često raste ne zato što se povećavaju realne nadnice, nego zato što se one opterećuju novim doprinosima.

Digitized by Google

porast proizvodnje i tražnje, a, time i zaustaviti pad zaposlenosti. Podržavanjem smanjenja cena novca u skladu s predviđenom stopom inflacije valja olakšati dobijanje kredita za podsticanje proizvodnje i za nove investicije. U zemljama u razvoju problemi leže u podsticanju ponude, povećanju proizvodnje, povećanju produktivnosti i efikasnijem investiranju kako bi se stvorili uslovi za strukturna prilagođavanja, povećanje izvoza, supstituciju uvoza, poboljšanje platnog bilansa i za podnošljivije izvršavanje dužničkih obaveza. K. Schiller je nedavno dao predlog o parcijalnom otpisu potraživanja, kao specifičnom kreditnom sporazumu o delimičnom otpisivanju dugova kako bi se izbegle posledice današnje internacionalne krize prezaduženosti i lančane reakcije prezaduženih insolventnih zemalja. B. Krajski se, pak, zalaže za otpisivanje 200 milijardi dolara dugova zemljama u razvoju. Međutim, otpis duga ne prihvataju bankari, koji izlaz vide jedino u reprogramiranju dugova. Jer bankari na reprogramingu zarađuju preko povećanja marže usled smanjenog boniteta dužnika i povećanja troškova reprogramiranja. Stoga smanjenje marže (spread) iznad LIBOR-a sa ovogodišnjih 1,875% na 1,75% ili 1,625%, smanjenje jednokratne provizije (facility fee) za 0,125%, produženje roka otplate sa pet na sedam godina i produženje perioda odgode plaćanja (grace period) sa tri na četiri do pet godina reflektuje inkliniranje bankara reprogramiranju i vešto izbegavanje otpisivanja dugova.

Valjalo bi, međutim, omogućiti da se kratkoročni krediti s visokim kamatnim stopama pretvore u dugoročne s nižim stopama i da godišnja otplata dugova bude u okviru prihvatljivog procenta predviđenih izvoznih prihoda svake zemlje. Na konferenciji zemalja Latinske Amerike u Kitu već je predočeno da će biti potrebno rokove odlaganja plaćanja dugova i visinu kamata saobraziti tempu oživljavanja njihovih privreda i oporavka njihovih izvoznih prihoda. Naime, zajednička platforma zemalja Latinske Amerike i Kariba implicira to da međunarodne finansijske institucije smanje kamate na zajmove i da tempo otplata usklade s rezultatima razvoja i mogućnostima izvoza zemalja dužnika kako bi se izbegla blokada razvoja. U protivnom, valjalo bi razraditi sveobuhvatan multilateralan okvir za restrukturiranje tereta dugova zemalja u razvoju, mada bi se taj korak mogao kalifikovati kao pokušaj stvaranja kartela dužnika. Takozvani klub dužnika, doduše, i nema drugog izbora, jer ih je strpljenje, »čekajući lokomotivu oporavka«, izdalo. U tom sklopu, zagovara se i ideja o reprogramiranju dugova za više godina, umesto svakogodišnjeg reprogramiranja, uz znatno niže bankarske provizije. Pojedine zemlje u razvoju, pak, donose odluke da u svojoj politici zaduživanja izbegnu vučenja sredstva Fonda u okviru viših kreditnih tranši, zahtevajući da se strogi tradicionalni uslovi korišćenja kredita prilagode strukturnim specifičnostima. Pošto je koncepcija MMF o platnobilansnom prilagođavanju kratkoročnog karaktera (jer se zasniva na smanjenju realne kupovne snage i na uticaju agregatne tražnje na platni bilans) i pošto je paket

Digitized by Google

stabilizacionih mera (liberalizacija uvoza i cena, devalvacija, limitiranje rasta kredita i novčane mase, smanjenje javnih rashoda i realnih ličnih primanja) lek koji nije izlečio ni jednu privredu zemalja u razvoju — MMF je uveo u praksu finansijske olakšice i otvorio nove linije kreditiranja.

Pod sadašnjim uslovima zaduženost postaje svojevrsni začarani krug, budući da se visoke kamate slažu na kamate i pretvaraju u glavnicu. Uostalom, i sadašnje kamatne stope, koje u proseku iznose 13% (avgust 1984), penju se i do 18% ukoliko se uzme u obzir opadanje cena sirovina i izvoza iz dužničkih zemalja. Stoga nije ni čudo što latinoameričke zemlje već odvajaju 42% zarade od izvoza samo za otplatu kamata (za 1983. godinu) i još 20% deviza od izvoza za otplatu glavnice. Amortizacija dugova, prema tome, apsorbuje čak i sredstva za finansiranje obnove i razvoja privrede[25], involvirajući recesiju, nezaposlenosti i socijalne potrese.

*

Razvijene zemlje ne shvataju da su normalan pristup robnim tržištima poverilaca, normalan pristup tržištima kapitala i normalna kamatna stopa neophodni uslovi za otplatu dugova, doduše, uz eventualno produžavanje rokova otplata i delimično otpisivanje glavnica, koja je verovatno jednim svojim delom preko visokih kamata vraćena (pošto dužnici više vraćaju nego što su uzeli kredita i zajmova).[26] Antiinflaciona politika razvijenih zemalja i enormni rast realnih kamata istovremeno su podigli cenu dugova, oborili finansijsku snagu dužniku i gurnuli zemlje u razvoju u duboku recesiju. Svetska banka bi, u tom kontekstu, mogla da emituje obveznice kojima bi se finansirali zajmovi za konsolidaciju namenjeni zemljama dužnicima i/ili da izdaje garancije za zajmove na bazi obveznica koje bi emitovale zemlje dužnici. U isto vreme, valjalo bi sadašnje kamate rastaviti na tri sastavna dela: (a) deo kamata (3%) — što odgovara prosečnoj istorijskoj stopi — trebalo bi plaćati u devizama; (b) deo kamata (oko 3%) valjalo bi plaćati u domaćoj valuti, s tim što bi banke poverioci taj novac predavale domaćim bankama (uz uslov da razvijene zemlje pruže olakšice u trgovini); i (c) deo kamata (oko 9—10%) trebalo bi zamrznuti godinu dana i kapitalizovati (to jest pretvoriti u glavnicu duga), s tim da se u tom periodu postigne sporazum o snižavanju srednje kamatne stope.[27]

---

[25] Ukupan dug svih nerazvijenih zemalja već je dostigao iznos od 7% jednogodišnjeg društvenog bruto proizvoda svih zemalja OECD.

[26] U 1983. godini zemlje u razvoju su isplatile razvijenim zemljama 21 milijardu dolara više nego što su pozajmile.

[27] Opširnije o tome vidi izlaganje Dragoslava Avramovića na Međunarodnom kongresu političke ekonomije u Rio de Žaneiru (20. avgust 1984).

Digitized by Google

Bogdan Osolnik

Suština spora oko novog međunarodnog informacijskog poretka

Već nekoliko decenija među aktuelnim temama iz oblasti međunarodnih odnosa pojavljuju se i problemi otklanjanja disproporcija i nejednakosti u međunarodnom sistemu komuniciranja i štetnih posledica komunikacijske nerazvijenosti i zavisnosti velikog dela sveta.

Rešavanje tih pitanja je najtešnje povezano s procesom oslobađanja od kolonijalnih i neokolonijalističkih odnosa i s borbom za punu emancipaciju narodâ na političkom, ekonomskom, kulturnom i socijalnom planu. Osamostaljivanje u oblasti informacija, oslobađanje od nasleđene nerazvijenosti komunikacionih struktura i sve veće zavisnosti od velikih inostranih i transnacionalnih sistema predstavlja za svaku zemlju jedan od bitnih preduslova za ravnopravno uključivanje u međunarodnu saradnju, a samim tim i preduslov nezavisnog i ravnopravnog unutarnjeg razvoja.

Posebnu težinu problem informacija dobio je u toku poslednjih decenija i zbog toga što su revolucionarna dostignuća u tehnologiji komuniciranja — razvoj telekomunikacija i računarâ, kao i ekspanzija novih medija, naročito televizije i zabavne elektronike — otvorila sasvim nove, ranije nezamislive mogućnosti upotrebe tih sredstava, koja tako dobijaju i povećane mogućnosti uticaja na društveni život, na mišljenje i ponašanje ljudi, kao i na međunarodne odnose. Tehnološka revolucija u oblasti komunika-

Digitized by Google

cija doprinela je tome da se u još oštrijoj formi pred svaku zemlju postavi pitanje komunikacione politike, a pred mnoge zemlje pre svega pitanje kako uhvatiti korak s vremenom i kako se osloboditi zaostajanja na ovom području i sve težih posledica koje to izaziva.

U uslovima kada je svet sve tešnje povezan upravo protokom informacija, naročito posredstvom satelita, funkcionisanje globalnog sistema komuniciranja ima sve veći uticaj na međunarodne odnose. Veliki transnacionalni komunikacioni sistemi dnevno šalju u sve delove sveta bezbroj vesti i raznih drugih sadržaja koji su svetskoj javnosti glavni, a ponekad i isključivi izvor za obaveštavanje o međunarodom životu i zbivanjima u pojedinim zemljama, odnosno posrednik kulture i razvoja. Svakoj zemlji zaostajanje u sopstvenom razvoju komunikacija i podređeni položaj na međunarodnom »tržištu« informacija predstavljaju sve težu prepreku u naporima za učvršćivanje nezavisnog i ravnopravnog položaja u međunarodnim odnosima i za afirmaciju nacionalnog identiteta.

To su, u najopštijim crtama, bili i glavni razlozi da se u krugu nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju pojavi ideja o uspostavljanju novog međunarodnog informacijskog poretka (u daljem tekstu: NMIP).

Ta ideja bila je razrađena u političkoj deklaraciji Pete konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu 1976. godine, na kojoj su učestvovali predstavnici 104 države, u kojima živi više od polovine svetskog stanovništva. U deklaraciji se, između ostalog, kaže:

»161. Nesvrstane zemlje sa zabrinutošću upozoravaju na velik i sve veći jaz u pogledu mogućnosti za informiranje u nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju, što je nasleđe kolonijalne prošlosti. To je stvorilo i uslove zavisnosti i dominacije u kojima je većina država samo pasivni prijemnik jednostranih, neodgovarajućih i izopačenih informacija. Potpunije upoznavanje i afirmacija njihovog nacionalnog i kulturnog identiteta zahtevaju ispravljanje tog debalansa i prihvatanje bitnih mera za ubrzani razvoj na tom novom području uzajamne saradnje.

162. Osamostaljenje i razvoj nacionalnih sredstava za obaveštavanje su elementi opšte borbe za političku, ekonomsku i društvenu nezavisnost većine naroda sveta, kojima ne sme da bude uskraćeno pravo da obaveštavaju i da budu obavešteni objektivno i tačno. Oslanjanje na sopstvene snage i izvore obaveštavanja je isto tako značajno kao oslanjanje na sopstvene snage u tehnologiji, s obzirom na to da zavisnost na tom području koči praktički i privredni razvoj.«

Zahtev pokreta nesvrstanih bio je uskoro podržan od strane većine zemalja članica OUN, pa je u Generalnoj skupštini decembra 1978. godine usvojena posebna rezolucija (33/115) kojom se ističe potreba za uspostavljanjem novog, pravednijeg i efikasnijeg međunarodnog poretka u oblasti informacija i komuni-

Digitized by Google

kacija, u interesu jačanja mira i međunarodnog razumevanja i ostvarenja legitimnih težnji zemalja u razvoju.

U svojoj osnovi, koncepcija novog međunarodnog informacijskog poretka je proizašla iz onih istih pobuda kao i ideja o nužnosti uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Kao što je poznato, njegovi ciljevi i načela su svečano proklamovani na specijalnom zasedanju Generalne skupštine OUN 1. maja 1974, kada je usvojena Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka s programom akcije (Res. 3201 S-VI i 3202 S-VI). Usvajajući tu deklaraciju, države članice OUN su se, između ostalog, obavezale da »hitno deluju na uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, zasnovanog na ravnopravnosti, suverenoj jednakosti, međuzavisnosti, zajedničkom interesu i saradnji između svih država, bez obzira na njihove ekonomske i društvene sisteme, u cilju da se isprave nejednakosti i postojeće nepravde, te da se omogući otklanjanje sve dublje provalije između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju . . .«

Novom međunarodnom ekonomskom poretku i novom međunarodnom poretku u oblasti informacija i komunikacija je, dakle, zajedničko pre svega to da predstavljaju program borbe za transformaciju postojećih međunarodnih odnosa i za otklanjanje jaza na relaciji Sever — Jug, koji veliki deo sveta postavlja u neravnopravan položaj i gura u sve dublju zavisnost od industrijskih država i multinacionalnih korporacija. Promena tih odnosa postala je za veliki broj zemalja, a naročito za one koje se još uvek nisu oslobodile kolonijalne i neokolonijalne zavisnosti, *conditio sine qua non* njihove definitivne ekonomske, političke, kulturne i društvene emancipacije. Sva predviđanja u pogledu međunarodnog razvoja u toku narednih decenija ukazuju na to da je rešavanje tog pitanja možda najteži, ali i najhitniji zadatak ako želimo da obezbedimo opstanak ljudskog roda, a svim ljudskim bićima i uslove za život dostojan čoveka.

Poznato je da je i koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka i novog informacijskog poretka postala meta žestokih napada od strane onih snaga koje nisu zainteresovane za promenu postojećih odnosa jer u tome vide pretnju svojim interesima i stečenim privilegijama. Zahtev za novim međunarodnim odnosima prikazuju kao poziv trećeg sveta na konfrontaciju s razvijenim zemljama, odnosno kao zahtev za nasilnom podelom »kolača«, kojom bi neke zemlje bez truda htele da dođu u posed onoga što su drugi stvorili svojim znanjem i naporima. Naravno da je to vrlo maliciozna i pogrešna interpretacija jedne ideje koja se ne može tako olako odbaciti iskrivljavanjem njezine stvarne sadržine. Posebno oštar otpor izazvala je u nekim zemljama koncepcija novog međunarodnog informacijskog poretka. Zajednički imenitelj njegovih kritika predstavlja tvrdnja da NMIP znači napad na slobodu informacija, da je inkompatibilan

Digitized by Google

s osnovama slobodnog društvenog uređenja i da vodi ka podređivanju štampe i drugih vidova komuniciranja regulativi države, odnosno međunarodnih državnih aranžmana.

Mogli bismo ovde navesti niz optužbi na račun NMIP koje su zasnovane na takvim i sličnim argumentima, a susrećemo ih ne samo u novinarskim izveštajima i komentarima, već i u nekim zvaničnim izjavama. Takvim argumentima se služi, na primer, i zvanična kritika koja se od strane SAD upućuje na račun UNESCO-a i njegovog angažovanja u oblasti informacija.

Stvarnu, argumentovanu raspravu o koncepciji NMIP, o njegovim ciljevima i mogućnostima ostvarivanja veoma otežava apriorno diskvalifikovanje motivisano ideološkim i drugim interesima, kao i pokušaj njegovog iskorišćavanja za međusobno blokovsko političkopropagandno razračunavanje. Zbog jednostrane opredeljenosti takozvanih velikih medija u zapadnim zemljama, koje se inače u svojim kritikama NMIP rado pozivaju na privrženost slobodi informacija, dešava se da njihova javnost, u stvari, gotovo nema mogućnosti da bude istinito informisana o onome o čemu se zapravo radi, te da čuje i argumente druge strane. Umesto toga, već godinama joj se serviraju priče o tome kako se pod firmom NMIP u stvari protura interes autoritarnih režima zemalja trećeg sveta i socijalističkog tabora.

Iako protagonisti NMIP u tu javnu polemiku ulaze hendikepirani i u neravnopravnom položaju u pogledu mogućnosti prezentiranja svojih gledišta svetskoj javnosti, verovatno ni oni sami nisu učinili dovoljno da se onemoguće ovakve optužbe i iskrivljavanja, a naročito da se preciznije osvetli suština njihove zamisli i njene implikacije ne samo u pogledu krajnjih ciljeva NMIP, već i u pogledu realnih mogućnosti i puteva za njegovo ostvarenje. Pored toga, pobornici NMIP iz nesvrstanog sveta nisu uvek dovoljno čvrsti i jedinstveni u suprotstavljanju tendencijama jednog ili drugog bloka, koji ih u polemici o informacijama uvlače u apstraktnu filozofskopolitičku retoriku i u jednostrano opredeljivanje za jedan ili drugi model društvenog uređenja i njegovih komunikacionih struktura. Treba otvoreno konstatovati da se i u nekim zemljama koje se zalažu za NMIP — usled njihovih unutarnjih teškoća i međunarodnih pritisaka — u tumačenju njegovih ciljeva i načela pojavljuju stavovi koji odstupaju od izvorne ideje nesvrstanih.

Sve to doprinosi stvaranju zbrke oko NMIP i otežava borbu za njegovo ostvarenje, jer sužava front snaga koje bi mogle doprineti njegovoj realizaciji. Utoliko je potrebnije otkrivati prave ciljeve i vrednosti NMIP u duhu izvornih ideja nesvrstavanja i otklanjati nepotrebne dileme i nesporazume tamo gde je to moguće. Tom cilju biće posvećeno i dalje razmišljanje u ovom prilogu.

Digitized by Google

Izvori i posledice nejednakosti i neravnopravnosti na području komunikacija

Među onima koji se iole ozbiljno bave problemima međunarodnog komuniciranja malo ko osporava činjenicu da u današnjem svetu postoje velike nejednakosti i disproporcije u pogledu razvijenosti komunikacijskih sredstava između pojedinih zemalja i čak širih regiona. Dok su neke zemlje već ušle u fazu takozvanog informacijskog društva, koje se odlikuje obiljem komunikacijskih mogućnosti, druge ne uspevaju da reše ni osnovne probleme obaveštavanja svojih stanovnika i njihovog aktivnog uključivanja u komunikacijske procese. O tome postoji obilje dokaznog materijala u odgovarajućoj stručnoj literaturi. Statistički pregledi UNESCO-a o stanju informativnih sredstava u svetu u tom pogledu već odavno govore jezikom činjenica i upozoravaju ne samo na neodrživost sadašnjeg stanja, već i na tendenciju njegovog pogoršavanja.

Ovi problemi diskutovani su na raznim međunarodnim skupovima, pri čemu treba posebno istaći regionalne konferencije održane na inicijativu UNESCO-a na tlu zemalja u razvoju. Zasluga tih skupova je u tome što je diskusija o komunikacijama s apstraktno-doktrinarnog terena preneta na područje konkretnih potreba savremenog života i, posebno, teškoće zemalja u razvoju.

Ovde nemamo nameru da nabrajamo i sumiramo konstatacije i analize koje su zapisane i izrečene na mnogim mestima. Osvrnućemo se, ukratko, samo na neke nalaze UNESCO-ove Međunarodne komisije za istraživanje komunikacija, takozvane Mek Brajdove komisije, koja je dve godine razmatrala celinu problema komunikacija u savremenom društvu i 1980. godine objavila svoj izveštaj u knjizi: *Mnogo glasova — jedan svet / Komunikacije i društvo — danas i sutra.*

U toj iscrpnoj analizi stanja komunikacija u svetu — kojoj, s obzirom na sastav komisije i na metod njezinog rada, nije moguće osporavati objektivnost — opravdano se ukazuje na ogromne promene koje u savremeni život unosi ekspanzija novih medija i njihovo usavršavanje na osnovu najnovijih tehničkih otkrića.

Istovremeno, izveštaj upozorava na ogromne disproporcije i nejednakosti u pogledu mogućnosti korišćenja tih sredstava, kako u odnosima među narodima tako i između raznih područja ili društvenih grupa unutar pojedinih zemalja. Ukazujući na posledice takvog stanja, izveštaj između ostaloga ističe:

»Neravnomernost i dominacija su spadali među najspornije teme u prvim fazama svetskih debata o komunikacijama. S jedne strane, ogromna količina vesti i poruka, koje se proizvode i šire u razvijenom svetu, zatim svesna ili nesvesna iskrivljavanja današnjih stvarnosti i težnji zemalja u razvoju, kao i nedostatak sredstava u ovim zemljama, što im daje male šanse da se njihov glas uopšte čuje, bila su pitanja od ogromnog značaja« (str. 185. srpskohrvatskog prevoda).

Digitized by Google

»Za stotine miliona ljudi, demokratske komunikacije jedva da ikada mogu postati stvarnost zbog postojanja neadekvatnih komunikacionih kanala, finansijskih sredstava i sredstava prenošenja informacija. Sa tačke gledišta pojedinca, nepostojanje osnovnih komunikacionih instalacija je moćna prepreka, jer za mnoge ljude problem nije u tome što štampa nije slobodna, već u tome što je uopšte nema« (ibid., str. 189).

»Priznavanje postojanja današnjeg neravnomernog protoka informacija između nejednakih partnera više nije sporno pitanje. Ova činjenica je priznata u mnogim izraženim mišljenjima i u mnogim izvorima; evo nekoliko tipičnih izjava: (1) »Le Monde Diplomatique«: Potrebna je bolja raspodela ove moći (informacija) nad kojom u nacionalnim okvirima monopol drže vladajuće klase ili elite, ili, pak, čvrsto ustoličene vlasti, a u međunarodnim okvirima vlade i privatne transnacionalne korporacije, to jest nekoliko novinskih agencija i izdavačkih kompanija, ili telekomunikacione industrije za proizvodnju podataka industrijalizovanih zemalja — koje održavaju jednosmerni protok informacija ka zemljama u razvoju (Pariz, januara 1979)...« (str. 161).

»Kritičari iz zemalja u razvoju konstatovali su, na osnovu svog iskustva, da teorija o »slobodnom protoku« gubi smisao u kontekstu ogromnog preovlađivanja informacija koje teku od malog broja industrijalizovanih zemalja ka ogromnom prostranstvu sveta u razvoju. Da bi bio zaista slobodan, protok informacija mora biti dvosmeran, a ne jednosmeran. Koncentracija novinskih agencija, telekomunikacija, sredstava masovnog komuniciranja, izvorâ podataka i proizvođačâ komunikacione opreme u malom broju visokorazvijenih zemalja, u stvari, ne dozvoljava nikakvu mogućnost slobodnog protoka informacija među jednakima, demokratsku razmenu između jednakih partnera... Zemlje u razvoju takođe su ogorčene na činjenicu što zbog svojih ograničenih sredstava i načina za sakupljanje i širenje informacija moraju da zavise od velikih međunarodnih agencija, i to da bi dobile informacije o sebi samima. Protok informacija nije ni slobodan ni ravnomeran i upravo na tim temeljima zasniva se sadašnji zahtev za stvaranje novog svetskog poretka u komunikacijama« (ibid., str. 162).

»Takve nesrazmere danas nisu ograničene samo na protok vesti u uobičajenom smislu. One takođe utiču, sve više i do zabrinjavajućeg stepena, na prikupljanje i rasturanje podataka neophodnih za naučna istraživanja, komercijalne inovacije, trgovinsku razmenu i razvoj, eksploataciju prirodnih bogatstava, metereološke izveštaje, vojne potrebe itd. Ukratko, postoji debalans u strategijskoj informaciji koja služi kreiranju politike i planiranju ekonomije...« (ibid., str. 37).

Možda treba ovde citirane nalaze o zaostajanju velikog dela sveta u pogledu razvijenosti komunikacija dopuniti još napomenom da to nije samo problem zemalja u razvoju. I neke razvijene industrijske zemlje, koje u odnosu prema zemljama u razvoju

Digitized by Google

imaju velika preimućstva i nastupaju prema njima s pozicije jačeg i same u odnosu prema najrazvijenijoj industrijskoj zemlji, SAD i njenim transnacionalnim korporacijama, takođe dolaze u položaj zavisnosti i ekonomske ili kulturne ugroženosti. To važi kako za industrijske zemlje zapadne i istočne Evrope tako i za zemlje kao što su Japan i Kanada. O tome govori, na primer, članak prof. Jorga Bekera: *Evropa i treći svet u bici oko informacija*, objavljen u »Le Monde Diplomatique«, 8. januara 1982, koji počinje sledećim uvodom:

»U sukobljavanju Severa i Juga Zapadna Evropa se obično svrstava na stranu SAD. Ali između američke moći i slabosti trećeg sveta ona se sve češće nalazi negde u sredini, što je često podstiče na zauzimanje odmerenijih stanovišta. Mada je bila kolevka kolonijalizma, ona sama više ne može izbeći ekonomske posledice svetskog prestrukturiranja i oseća, s jednom novom oštrinom, manifestacije američkog imperijalizma. Tako je i u svetskoj bici oko informacija, gde se ona nalazi istovremeno u poziciji da dominira i u položaju zavisnosti, a da očigledno ne uspeva povući sve konsekvencije iz ovog dvojakog svojstva.«

Nešto drukčiji je položaj Kanade, koja ima visok nacionalni dohodak i razvijenu tehničku infrastrukturu, ali se takođe u pogledu stanja u oblasti komunikacija i informacija može ubrajati u one zemlje koje osećaju pretnju strane komunikacijske penetracije. Kanadski bioskopi, na primer, ostvaruju oko 98% prihoda od inostranih zabavnih filmova, a na televiziji 96% zabavnih sadržaja je stranog izvora. Samo je 7% zvučnih zapisa i 16% knjiga koje se prodaju u Kanadi domaćeg porekla. Zato je Kanada prinuđena da preduzima razne intervencijske mere kojima teži ka uspostavljanju balansa a da pri tom ne dovodi u pitanje slobodu komunikacija. Tako, na primer, kanadski propisi zahtevaju domaće vlasništvo i kontrolu nad radio i televizijskim stanicama i kablovskoj industriji. Politikom oporeizvanja oslobađa domaće medije i sadržaje. Postavljen je zahtev da 50% televizijskih programa koje emituje kanadska televizija bude domaće proizvodnje, a isto tako i 30% muzičkih programa radio-stanica.

Postojeće dileme će još više zaoštriti početak emitovanja televizijskih programa za direktni prijem. O mogućim posledicama satelitske tehnologije kanadski ministar za komunikacije rekao je:

»Ako dopustimo neograničeni uvoz 25 ili više kanala američke satelitske televizije na najveća kanadska tržišta, to bi ozbiljno potkopalo finansijske osnove kanadskog radio-televizijskog sistema, vodilo bankrotiranju kanadskih televizijskih stanica i mreža i porušilo kanadski sistem radio-emitovanja« (citat i podaci iz izveštaja Paul Audley: »Reconciling balance and freedom: the Canadian Experience«, Seminar 26, 27. oktobar 1984 — Nicosia).

Sličnu zabrinutost zbog zaostajanja u oblasti mikroelektronike, odnosno na međunarodnom »tržištu kulture« izražavaju

Digitized by Google

francuski autori Jacques-Herve Lorenzi i Eric Le Voucher u svojoj knjizi *Ukradene memorije*. U razgovoru o tom svom radu kažu (prema: »Le Monde dimanche«, 16. septembar 1979):

»Kada se govori o kulturnoj alijenaciji, treba znati da tehnološki razvoj nikada nije u tolikoj meri povezivao industrijsku nezavisnost i kulturni identitet. Mi izvozimo deset puta manje televizijskih programa nego Amerikanci. Još gore, sve više koristimo banke podataka sa druge strane Atlantika: 20.000 sati godišnje. Sve to, očigledno, predstavlja pretnju — nema sumnje, najosetljiviju — za naš kulturni model, utoliko više što u Francuskoj audivizuelnu produkciju monopolizira nekoliko firmi: C.L.T. (R.T.L.), Hachette, Gaumond, koje traže najpre komercijalni efekat. Lakše je i manje rizično dublirati američke serije nego proizvoditi naše sopstvene programe. Radi se o opstanku celokupnog našeg sistema informacija i obaveštavanja: štampe, radija i televizije...«

Ukazali smo s nekoliko primera da se svest o opasnosti zaostajanja u oblasti komunikacija i informatike sve jače ispoljava i u zemljama s bogatom kulturnom tradicijom, visokorazvijenim proizvodnim snagama i izgrađenom infrastrukturom, snažnim naučno-tehničkim potencijalom i velikim brojem stručnjaka. Sam po sebi se nameće zaključak da je pretnja informacijske zavisnosti utoliko teža za one zemlje koje svega toga nemaju i koje u svojoj politici razvoja jedva uspevaju da rešavaju osnovne egzistencijalne probleme svog stanovništva. Prodiranje velikih inostranih proizvođača i isporučilaca komunikacione opreme i programa na njihovo tlo gura ih u još veću ekonomsku, kulturnu i političku zavisnost.

Takođe treba ukazati na to da se problem neravnomernog razvoja u oblasti komunikacija i zaoštravanja nejednakosti ne izražava samo u kvantitativnom smislu, vidljivom u pokazateljima o razvijenosti komunikacionih struktura i u podacima o broju radio i televizijskih aparata, ili kilograma štampe po stanovniku. Treba sagledati i sadržinske dimenzije tog stanja. Komunikacije nisu industrija kao sve ostale. One intimno pogađaju psihološke i socijalne osnove života ljudi i čitavih naroda. Utiču na oblikovanje društvenih vrednosti koje mogu biti snažni pokretač masovnih pokreta. Otuda posledice kvantitativne neravnomernosti istovremeno imaju značajna kvalitativna obeležja po svom uticaju na mišljenje ljudi, na njihov emocionalni život, na društvenu koheziju, a posebno na celokupnu oblast kulturnih delatnosti.

Manja je, dakle, potreba za istraživanjem i dokazivanjem postojanja kvantitativnih nesrazmera nego što je potrebno da se izvrši i produbi kvalitativna analiza posledica tih nesrazmera u cilju dobijanja jasnije predstave o suštinskim kulturnim, društvenim, ekonomskim i političkim efektima jednosmernog protoka informacija.

Kada su nesvrstane zemlje pokrenule borbu za transformaciju međunarodnog sistema komunikacija, najviše su bile motivisane

Digitized by Google

implikacijama koje izaziva zaostajanje i nejednakost na području delovanja novinskih agencija i takozvanih masovnih medija: štampe, radija i televizije. U prvom planu njihove akcije bili su politički interesi da se eliminišu negativne posledice zavisnosti i neravnopravnosti na tom području.

Taj problem nije ni sada ništa manje akutan. Poznato je da u međunarodnom protoku nekoliko velikih transnacionalnih agencija drži monopol na prikupljanje i širenje informacija. Tako svet prima oko 80% vesti o sebi preko Londona, Pariza i Njujorka. Velike agencije posvećuju samo oko 10—30% svojih informacija zbivanjima koja se odnose na zemlje u kojima živi dve trećine svetskog stanovništva. Vesti koje se objavljuju odabiraju se i prezentuju po kriterijima tržišta kome su namenjene, a to je, pre svega, publika zemalja razvijenog sveta. Prema tim kriterijima, vest je nešto što će privući veći interes, a to je, po pravilu, nešto neobično, senzacionalno, egzotično ili opoziciono, pa zato prednost imaju takozvane negativne, a ne pozitivne vesti. Domaći mediji zemalja u razvoju, uključujući njihove nacionalne agencije, za spoljni svet su premalo interesantni. Tako se informacije tih zemalja teško probijaju na međunarodno tržište.

Pored toga, pojedine države koje raspolažu jakim propagandnim agencijama, radio-predajnicima ogromne snage i drugim savremenim sredstvima za komuniciranje preko državnih granica, pokušavaju smišljeno vođenim psihološko-propagandnim delovanjem uticati na unutarnja zbivanja u pojedinim zemljama. Zavisnost u pogledu izvorâ informacija i neravnopravnost u mogućnostima obaveštavanja domaće i svetske javnosti može tako predstavljati i sve veću opasnost za slobodan razvoj i bezbednost neke zemlje.

U razdoblju prvih diskusija o novom informacijskom poretku do danas za zemlje u razvoju sve više raste značaj i uloga komunikacija kao faktora ekonomske politike i razvoja.

Nije reč samo o onoj informaciji koja preko masovnih medija posredno utiče na razvoj na taj način što doprinosi stvaranju odgovarajuće društvene klime, popularizaciji razvojnih zadataka i ciljeva, mobilizaciji ukupnih društvenih napora, jačanju društvene svesti masovne participacije i slično. Za ekonomski razvoj je značajna informacija u najširem smilu reči, a posebno naučno-tehnička informacija, kao i sva ona obaveštenja i podaci koje dobijamo posredstvom savremene informatike.

Takva informacija predstavlja ključni resurs, kao i energija i sirovine. To važi naročito za naučno-tehničku informaciju koja je plod umnog i fizičkog napora i iskustva velikog broja ljudi i organizacija, kao i ulaganja potrebnih za istraživanja. I na tom području su u znatno boljem položaju zemlje koje su bogate kapitalom i koje imaju već ugrađene strukturne prednosti za budućnost. Velike transnacionalne korporacije koje su u stanju da koncentrišu ogromna sredstva u istraživačke projekte i tehničke inovacije dolaze do velikih prednosti i na području naučno-

Digitized by Google

-tehničkih i poslovnih informacija. Tako stečenim monopolom na znanje i informacije one se koriste za jačanje svoje moći i osvajanje novih pozicija. Tako sve više dolazi do izražaja značaj ovladavanja novim područjima informacijske delatnosti. Razne banke podataka i drugi sistemi oslonjeni na povezivanje računara i telekomunikacija upravo spektakularno obogaćuju kapacitet ljudske memorije i sposobnosti ljudskog uma za obavljanje raznih operacija. Sve veće korišćenje tih prednosti, ograničeno na uski krug najrazvijenijih industrijskih zemalja, takođe produbljuje zaostajanje velikog dela sveta. Samo nekoliko zemalja, odnosno korporacija, na primer, proizvodi najnovije tipove računara, kao i druge najsavršenije proizvode mikroelektronike i robotike, što automatski povećava njihovu moć nad delovima sveta i zemljama koje toga nemaju. I na taj način jaz između industrijskih zemalja i zemalja u razvoju produbljuje se spiralnom logikom.

Posebno su za zemlje u razvoju osetljive i posledice komunikacijske zavisnosti na području kulture. Masovne komunikacije utiču na razne načine na kulturno iskustvo i oblikovanje vrednosti miliona ljudi. Veliki mediji, a naročito radio, televizija i film su za znatan deo stanovništva ne samo glavno sredstvo razonode, već i sredstvo upoznavanja sa kulturnim stvaralaštvom, kao i znanjem koje pripada čitavom čovečanstvu. U sadašnjem različitom, pluralističkom svetu, komunikacije predstavljaju i most među raznim kulturama i sredstvo njihovog uzajamnog uticaja i oplođivanja. Međutim, ono što u tom procesu zabrinjava jeste neravnopravnost u onome što se prima i daje. Tu nejednakost naročito produbljuje ekspanzija programa i proizvoda takozvane masovne kulture, koja se razvija prvenstveno pod uticajem komercijalnih interesa raznih velikih svetskih producenata, a posebno transnacionalnih preduzeća.

Dominacija tih sadržaja u delovanju medija predstavlja pojavu koja i u zemljama u kojima se oni proizvode zabrinjava mnoge ljude, a naročito pedagoge i sociologe, pa i društvene i verske organizacije, zbog njihovog uticaja na misaoni i emocionalni život i ponašanje ljudi, naročito omladine. Izvoz tih programa i njihova poplava u bioskopima i televizijskim emisijama u zemljama u razvoju može utoliko više da se pretvori u pretnju njihovoj nacionalnoj kulturi i politici razvijanja sopstvenog nacionalnog identiteta. Time želimo da tvrdimo da je sama proizvodnja tih programa povezana s težnjom za kulturnu dominaciju. Verovatno treba još izložiti brižljivom ispitivanju efekte uticaja komunikacija na kulturu i bez predrasuda oceniti pozitivne i negativne vidove procesa akulturacije. Međutim, činjenica je da mnoge zemlje u razvoju invaziju uvezenih kulturnih i zabavnih sadržaja objektivno doživljavaju kao potiskivanje tradicionalnih vrednosti vlastitog kulturnog stvaralaštva i ugrožavanje njihovog nacionalnog kulturnog identiteta. Prodor takozvane masovne kulture se i u razvijenim zemljama često ocenjuje kao osiromašivanje autentičnog kulturnog stvaralaštva i otupljivanje

Digitized by Google

istinskih ljudskih vrednosti. Kada se takvi sadržaji prenose u zemlje u razvoju to ima utoliko teže posledice što se na taj način jedan deo publike — a i domaćih stvaralaca — otuđuje od svojih izvora i postepeno prilagođava ukusu, navikama i vrednostima neke sasvim druge sredine. To je obično povezano i s procesom socijalne diferencijacije u kojoj samo jedan uzak sloj dolazi u mogućnost da se koristi svim novim proizvodima koje nudi svetsko tržište komunikacijske i zabavne elektronike.

Zemlje u razvoju, koje su prinuđene da ulažu velike napore u ubrzanje svog privrednog i društvenog razvoja i kojima je potrebna mobilizacija svih materijalnih i ljudskih potencijala i razvijanje svesti građana o nužnosti napora, pa čak i odricanja na tom putu, osećaju se ugroženima već samim tim što se u njihov kulturni život iz bogatih zemalja prenose jedna sasvim drukčija životna filozofija i mentalitet, oblikovani u potrošačkom društvu i pod uticajem njegovih komercijalnih interesa.

Proces koncentracije vlasništva u industrijama elektronike i raznih proizvoda masovne kulture i zabave doveo je do stvaranja džinovskih privatnih i državnih transnacionalnih aglomerata koji objedinjuju vrlo raznorodne delatnosti. Za te velike kompanije proizvodnja kulturnih dobara predstavlja samo jednu od delatnosti, koja se tako nalazi pod istim krovom sa industrijom naoružanja, vasionske opreme, proizvodnjom elektronskih uređaja i telekomunikacija, proizvodnjom filmova, zvučnih i video-zapisa, izdavačkom delatnošću, reklamnim uslugama i sličnim poslovima. Sva ta delatnost je, naravno, podređena istoj poslovnoj politici i kriterijima, to jest osvajanju tržišta i finansijskom uspehu. Tako je, na primer, poznata francuska izdavačka kuća Hachette, koja pokriva oko 20% francuskog tržišta knjiga, izdaje oko trideset časopisa i poseduje najveću mrežu prodavnica novina i časopisa u Francuskoj, a proizvodi i video-kasete i magnetoskope, te ulazi još u mnoge druge poslove na ovom području — prešla u vlasništvo velike vojnoindustrijske firme Matra. S obzirom na to da je Matra veliki proizvođač oružja, vojne i civilne raketne, satelitske i kablovske tehnologije, elektronike, telekomunikacionih i raznih automatizovanih uređaja, komunikacijska i kulturna delatnost se tako uključuje u gigantski vojnoindustrijsko-informacijski kompleks.

Velike transnacionalne kompanije se u svojoj ekspanziji obično povezuju s domaćim grupacijama, preko kojih prodiru svojim proizvodima, opremom i uslugama u zemlje u razvoju. Vrlo često se tako novi mediji probijaju u te zemlje »na zadnja vrata« zaobilazeći sve nacionalne prioritete. U širokoj javnosti se, pod uticajem reklame i potrošnih navika, u razvijenim zemljama javljaju novi zahtevi i potrebe koje odudaraju od stvarnih mogućnosti. Tako razvitak komunikacionih struktura i funkcionisanje masovnih medija u zemljama u razvoju često dolazi u sukob s njihovim nacionalnim interesima. Mnogi problemi te vrste će se ubuduće još zaoštriti.

Digitized by Google

Kao što smo već pomenuli, novi izazov kulturnoj politici uskoro će predstavljati upotreba nove generacije satelita za direktno emitovanje televizijskih programa (The direct beam satellites — DBS). Njihovo delovanje biće van svake kontrole i uticaja zemalja na čiju će se teritoriju prostirati njihovi programi.

Prva upozorenja u pogledu mogućih posledica bila su izrečena još kad je ova tehnologija bila tek u zametku. U UNESCO-u je 1972. godine prihvaćena Deklaracija o upotrebi satelitskog komuniciranja, koja je upozoravala da se u korišćenju tih sredstava mora poštovati suverenitet i ravnopravnost svih naroda, da ona moraju služiti prenosu vesti o svim zemljama, razvijenim i nerazvijenim, i da države korisnici satelita moraju postići prethodni sporazum s drugim zemljama čiju će teritoriju pokrivati emisijama.

Najveće industrijske zemlje, izuzev Francuske i socijalističkih zemalja, glasale su protiv ove rezolucije. Delegacija SAD je odlučno izjavila da će svaki pokušaj regulisanja emitovanja iz vasione i propisivanja nekih međunarodnih normi u pogledu njegove sadržine smatrati kao narušavanje principa slobode informacija, pa prema tome i statuta i uloge UNESCO-a.

U međuvremenu su, doduše, na zasedanju Svetske administrativne radijske konferencije u Ženevi postignuti određeni sporazumi u pogledu korišćenja elektromagnetnog spektra i mesta na geostacionarnoj orbiti, što donekle obezbeđuje više izgleda za ravnopravno uključivanje pojedinih zemalja, odnosno njihovih regionalnih grupacija, u korišćenje tih ograničenih prirodnih izvora, naravno, ukoliko im to dopuste ekonomske mogućnosti. Međutim, sva pitanja izgradnje tih sistema, pa i sadržaja i standarda ponašanja, ostala su u potpunosti u rukama velikih privatnih i državnih korporacija.

Takođe nije bilo moguće postići nikakav međunarodni sporazum o korišćenju informacija dobijenih pomoću sistema za daljinsko osmatranje upotrebom mikrotalasnih senzora (remote sensor systems). Na taj način se mogu dobiti, naročito pomoću satelita, najrazličitiji podaci za otkrivanje nalazišta ruda i drugih privrednih izvora, za predviđanje vremena i klimatskih uslova, planiranje korišćenja zemljišta i u mnoge druge svrhe. Države koje dolaze do tih podataka — a to su isključivo najrazvijenije — ničim nisu obavezane da tako dobijene informacije ustupe zemljama na čiju se teritoriju odnose.

Koliko daleko ide u tom pogledu monopol i dominacija, pokazuje se najizrazitije u oblasti informacija vojnostrateškog karaktera. Dve supersile, SSSR i SAD, jedine raspolažu u svakom trenutku podacima o vojnim instalacijama, objektima i pokretima trupa u čitavom svetu, na osnovu podataka koje dobijaju osmatranjem iz satelita. Tako su, na primer, za vreme rata oko Malvinskih ostrva vojni štabovi SAD i SSSR imali stalni uvid

Digitized by Google

u kretanje plovnih i vazdušnih objekata zaraćenih strana, pa su te podatke Amerikanci javljali Britancima, a Sovjeti Argentincima.

Te izvanredne sposobnosti tehnike mogle bi se iskoristiti za uspostavljanje međunarodnog sistema bezbednosti, koji bi omogućio da se pristupi razoružanju pod efikasnom međunarodnom kontrolom. Na žalost, tako nešto onemogućuju sadašnja blokovska podeljenost i rivalstvo.

Među onima koji nastupaju u odbranu postojećeg međunarodnog poretka često čujemo argumente da će se problem nejednakosti u razvoju komunikacija rešiti na taj način što će se zaslugom sve novih otkrića i usavršavanja komunikacione tehnike cena sredstava i usluga značajno sniziti i postati pristupačna svima. Tvrdi se da se pred nerazvijenim svetom otvaraju mogućnosti da preskoči one faze razvoja kroz koje su prošle industrijske zemlje kada su morale skupim istraživanjima i investicijama tek otkrivati novu tehnologiju. Navodi se, u potvrdu toga, kako su prvi računari bili još glomazni i skupi ili satelitske usluge teško pristupačne, a kako se danas do mnogo savršenijih tipova i usluga može doći mnogo lakše i jevtinije, čak i za ličnu upotrebu. Ti argumenti su samo delimično tačni, jer previđaju nekoliko bitnih činjenica o položaju zemalja u razvoju i njihovoj sposobnosti da iskoriste te nove mogućnosti.

Sadašnja međunarodna ekonomska stvarnost i posebno položaj zemalja u razvoju su takvi da veoma ograničavaju njihove mogućnosti prelaska na novu tehnologiju. S obzirom na to da sve ključeve pristupa do nje drže u svojim rukama industrijske zemlje i velike transnacionalne kompanije, zemlje u razvoju su upućene na uvoz i prihvatanje uslova, što još više produbljuje njihovu ekonomsku zavisnost. Pored toga, korišćenje nove komunikacione tehnike traži znatno razvijeniju opštu infrastrukturu, što je, opet, za zemlje s niskim nacionalnim dohotkom i slabim mogućnostima investiranja gotovo neostvarljivo. Komunikacijska politika nerazvijenih zemalja limitirana je, pre svega, zaostajanjem opštih materijalnih mogućnosti, što samo potvrđuje organsku povezanost borbe za novi međunarodni poredak u oblasti komunikacija s borbom za transformaciju međunarodnih ekonomskih odnosa.

Iz velikih elektronskih firmi dolazi takođe teza da će se opasnosti od otuđenja komunikacija radi stvaranja velikih centraliziranih sistema, odnosno »makrotehnologije«, smanjiti razvojem nove »mikrotehnologije«, to jest sprava kao što su kućni računari, magnetofoni i magnetoskopi i druga audio-vizuelna sredstva, koja omogućuju pojedincima i užim društvenim grupama da sami biraju programe i čak da ih sami proizvode. Tako bi trebalo da se stvaraju mogućnosti za alternativnu komunikaciju, za razvijanje participacije, individualnog stvaralaštva i za demokratizaciju kulture.

Digitized by Google

I ova je teza jednostrana. Mikrotehnologija se samo prividno odvaja od makrotehnologije, odnosno razlikuje se od nje u pogledu ekonomskih, kao i drugih posledica. Proizvođači mikrotehnologije i makrotehnologije su uglavnom jedni te isti, a njihovi proizvodi se međusobno dopunjuju i čak uslovljavaju. U suštini, mikrotehnologija će čoveka još više vezivati za velike sisteme i pretvarati ga u korisnika njihovih usluga.

Ljudi koji će se u svojoj kući opremiti vlastitim komunikacionim centrom, sa svim mogućim novim audio-vizuelnim aparatima koje nudi tržište, samo će prividno biti slobodniji u komuniciranju. Veliko je pitanje da li će biti bolje obavešteni i bolje povezani s ljudima u svojoj užoj i široj zajednici. Ne samo izvor tehničkih sredstava, već i većine sadržaja — naročito zabavnih — koji im se tako nude, u suštini je determinisan postojećim odnosima u oblasti proizvodnje i samo reprodukuje zavisnost od velikih sistema.

Pogled u budućnost razvoja komunikacija donosi, dakle, sa sobom, pored velikih obećanja, i mnoge neizvesnosti, naročito u pogledu posledica sve veće nejednakosti i zavisnosti. Tim pojavama se može suprotstaviti samo zajedničkom akcijom na međunarodnom planu, akcijom koja će polaziti od interesâ svih zemalja da se tekovine savremene tehnike, naročito telekomunikacija, mikroelektronike i informatike iskoriste u njihovo zajedničko dobro i za ljudski napredak uopšte.

NMIP je u svojoj osnovi poziv na takvu, svesnu i zajedničku akciju u oblasti informacija i komunikacija.

Šta je novi međunarodni poredak u oblasti informacija i komunikacija?

U raspravama o novom međunarodnom informacijskom poretku rezerve i otpori se ponekad pokušavaju opravdati tezom da ta koncepcija uopšte još nije dovoljno precizno definisana i da bi najpre trebalo to učiniti kako bi se moglo argumentovano diskutovati o njenoj valjanosti.

Ovaj prigovor, koliko god izgledao logičan, nije na mestu. Postoje već dovoljno jasna opredeljenja osnovnih ciljeva NMIP i načela na kojima bi trebalo da se izgrađuje. O tome govore ne samo dokumenti OUN i UNESCO-a, već i radovi mnogih autora. Posebno iscrpno je ta ideja razrađena u izveštaju i preporukama već pomenute Mek Brajdove komisije. Na osnovu tog izveštaja, na XXI generalnoj konferenciji UNESCO-a, u Beogradu 1980. godine, prihvaćena je konsenzusom predstavnika 153 zemlje posebna rezolucija koja potvrđuje nalaze i preporuke Međunarodne komisije za istraživanje informacija i posebno govori o NMIP kao osnovnoj ideji njezinog izveštaja. U rezoluciji je posebna glava (VI) posvećena temeljima novog međunarodnog poretka u oblasti informacija i komunikacija. On bi trebalo da se zasniva:

Digitized by Google

»a)

I. Na uklanjanju debalansa i nejednakosti koji karakterišu postojeće stanje.

II. Na uklanjanju negativnih posledica koje imaju određeni javni ili privatni monopoli, te na uklanjanju preterane koncentracije sredstava.

III. Na eliminisanju unutarnjih i spoljnih prepreka za slobodan protok, te veće i ravnomernije širenje informacija i ideja.

IV. Na raznolikost izvora i kanala informacija.

V. Na slobodi štampe i informisanja.

VI. Na slobodi novinara i svih profesionalnih radnika u sredstvima komuniciranja; sloboda je neodvojiva od odgovornosti.

VII. Na sposobnosti zemalja u razvoju da poboljšaju svoj položaj time što će se opremiti sopstvenim sredstvima, školovati potrebne kadrove, poboljšati infrastrukturu i uskladiti sredstva informisanja i komuniciranja sa svojim potrebama i stremljenjima.

VIII. Na iskrenoj spremnosti razvijenih zemalja da zemljama u razvoju pomognu da ostvare te ciljeve.

IX. Na poštovanju kulturnog identiteta svih naroda i prava svake zemlje da svetsku javnost upoznaje sa svojim interesima i težnjama, te društvenim i kulturnim vrednostima.

X. Na poštovanju prava svih naroda da učestvuju u međunarodnoj razmeni informacija na osnovama jednakosti, pravednosti i uzajamne koristi.

XI. Na poštovanju prava javnosti, etničkih i socijalnih grupa i pojedinaca da imaju slobodan pristup izvorima informacija i da mogu aktivno učestvovati u komunikacijskom procesu.

b) Novi svetski informacijsko-komunikacijski poredak mora biti zasnovan na temeljnim načelima međunarodnog prava, kako je zapisano u Osnivačkoj povelji Ujedinjenih nacija.

c) Informacijske i komunikacijske probleme treba rešavati na različite načine, s obzirom na to da su društveni, politički, kulturni i privredni problemi različitih zemalja i grupa unutar njih različiti.«

Naravno, ta načela neće zadovoljiti one koji traže precizan opis strukturnih i funkcionalnih kontura NMIP, kao da se radi o nekakvom gotovom modelu koji se želi konstruisati. Zato je potrebno posebno istaći da NMIP nije nikakav model koji bi mogao da se preporuči ili čak nametne svetu, već program akcija koji bi trebalo da se ostvaruje u daljem razvitku međunarodnih odnosa na području izgradnje međunarodnih komunikacija i usavršavanja njihovog funkcionisanja. Ciljevi NMIP su jasni, a njegovo ostvarivanje treba da se odvija u skladu s

Digitized by Google

proklamovanim načelima, preduzimanjem najraznovrsnijih mera na međunarodnom planu, kao i u unutrašnjem životu pojedinih zemalja. Stvaranje globalnog međunarodnog sistema komuniciranja bi moralo biti pre svega rezultat ravnopravne saradnje svih zemalja i demokratskog dogovaranja o svim onim pitanjima koja su značajna za pronalaženje najpovoljnijih rešenja, ne samo u pogledu protoka informacija, već i u pogledu ostvarivanja potreba svih naroda, odnosno njihovih društvenih zajednica.

Ako bi se pri tom imali u vidu samo tehnički parametri, možda bi se mogla dosta brzo i precizno projektovati rešenja za uspostavljanje efikasnog međunarodnog sistema komunikacija koji bi se odlikovao brzinom prenosa informacija u sve delove sveta i mogućnostima da čak svaki pojedinac može, u svakom trenutku, prema svom izboru, doći do bilo kakve informacije koja mu je potrebna ili da komunicira sa bilo kim, ne samo u svojoj zemlji, već i na drugoj strani naše planete.

Međutim, društvena priroda komuniciranja čini problem mnogo složenijim. Upućuje nas da ostvarivanje takve vizije posmatramo takođe s drugih stanovišta: političkog, ekonomskog, finansijskog, kulturnog, ukratko, u kontekstu celokupne društvene stvarnosti pojedinih zemalja i međunarodnih odnosa u kojima se komunikacioni procesi razvijaju. Naročito je značajno pitanje o tome kakve ekonomske i društvene odnose reprodukuje takav sistem, na kojim principima je izgrađeno funkcionisanje njegovih struktura, ko njima upravlja i kojim društvenim i međunarodnim snagama i interesima, odnosno međunarodnim faktorima služi. To pitanje je naročito aktualno za međunarodni mehanizam, koji se izgrađuje u jednom tako različitom i podeljenom svetu. Ciljevi NMIP se ne mogu ostvarivati van procesa kroz koje prolazi celokupni razvitak međunarodnih odnosa i procesa razrešavanja društvenih protivrečnosti u savremenom svetu. Zato osnovne karakteristike NMIP moraju biti: priznavanje pluralizma, postojanje različitih društvenih uređenja i njihovih kulturnih i komunikacijskih politika. Te različitosti ne mogu se nasilno ukidati, a njihovo priznanje ne treba da sprečava pronalaženje zajedničkih rešenja za izgradnju i funkcionisanje globalnog, međunarodnog sistema komunikacija. NMIP se može izgrađivati isključivo na osnovama takve saradnje u oblasti komunikacija koja će omogućiti da međunarodni protok informacija bude efikasan u svim pravcima i da svim učesnicima obezbedi jednaka prava i mogućnosti korišćenja.

Sam termin — novi međunarodni poredak u oblasti informacija i komunikacija — zaslužuje još i sledeće objašnjenje:

Taj termin je prihvaćen kao opšti naziv za program akcije i sistem ciljeva i vrednosti koji se u borbi naroda za nezavisnost i ravnopravnost u međunarodnim odnosima žele postići i na području komunikacija. Nije najbitnije da li će se ta oznaka pisati sa određenim ili neodređenim članom (u engleskom jeziku sa the ili sa a), ili pak sa velikim ili malim T — o čemu je

Digitized by Google

prilikom sastavljanja raznih dokumenata na međunarodnim forumima bilo toliko žučnih diskusija.

Rasprava se ne bi smela svoditi na formalnu stranu, iako ni ona nije za potcenjivanje jer se, često, suštinske nesaglasnosti zaklanjaju iza formalnih pitanja.

Šta se želi izraziti oznakom NMIP?

Novi — treba da izrazi kritičku distancu prema postojećem međunarodnom komunikacijskom poretku iz razloga koje smo već pomenuli. To ne znači negiranje svega što je stvoreno. Novi kvalitet međunarodnog sistema komunikacija treba da dođe do izražaja pre svega u njegovoj osposobljenosti da zadovolji potrebe svih naroda sveta i da omogući uravnotežen i višesmeran međunarodni protok informacija. To pretpostavlja i demokratizaciju procesa odlučivanja o svim pitanjima izgradnje i funkcionisanja tog sistema, kao i odgovarajuće institucionalne i strukturne promene koje su potrebne da se izjednače prava i mogućnosti svih njegovih korisnika.

Međunarodni — označava da je reč o međunarodnoj dimenziji komuniciranja, koja traži pronalaženje globalnih rešenja i izgradnju takvih institucija i struktura koje će služiti zajedničkim potrebama svih zemalja. Neki ga označuju i kao svetski poredak. Razlika nije samo semantičke prirode. Terminom međunarodni, koji se od samog početka upotrebljavao analogno kao i za međunarodni ekonomski poredak, želi se naglasiti da se NMIP izgrađuje na načelima opšteg međunarodnog prava o saradnji savremenih naroda i na priznavanju pluralističkog karaktera savremenog sveta. Termin »svetski« poredak se takođe često upotrebljava, ali možda dopušta i pogrešnu interpretaciju — kao da se radi o jedinstvenom modelu za čitav svet i u pogledu unutarnje informacijsko-komunikacijske politike i odnosa.

Poredak — označava da se teži ka uspostavljanju sistema odnosâ koji neće nastajati stihijski ili kao rezultat pojedinih posebnih interesa, već da će omogućiti optimalna strukturna i funkcionalna rešenja u interesu svih naroda sveta.

Novi međunarodni poredak obično se skraćeno naziva *»informacijski«*, mada se odnosi na čitavu oblast informacija i komunikacija. U stručnoj terminologiji razlika između pojmova informisanje i komuniciranje ima određeno značenje.

Pojam komuniciranje se upotrebljava za označavanje procesa prenosa informacija. Njime se želi naglasiti da nije reč samo o jednosmernom prenosu, već o aktivnoj ulozi dva ili više partnera u dvosmernom ili višesmernom procesu razmene poruka. Pojam informacije označuje sadržaj koji se prenosi, a može da bude ne samo obaveštenje, već i bilo kakva poruka. Uključuje i podatke ili znakove koji se koriste u savremenoj informatici. Jedinstvenu upotrebu jednog i drugog pojma otežavaju razlike koje su nastale u dosadašnjoj upotrebi ovih pojmova u pojedinim jezicima, kao i postojeće razlike među školama komunikologa. Kada se govori o novom poretku u oblasti informacija i

Digitized by Google

komunikacija, time se, dakle, označavaju kako proces tako i sadržaj, što je i najtačnije.

Naravno da i u komunikacijskim procesima i u pogledu sadržaja informacija dolazi do novih pojava i izazova, s obzirom na eksplozivni razvitak nove tehnologije, kao i na promene koje se dešavaju u društvenom i međunarodnom životu. Zato se i odgovori i rešenja u duhu NMIP ne mogu jednom zauvek predvideti i definirati. Na svakoj etapi razvoja će se otvarati i novi horizonti i novi problemi. I to pokazuje da je u pitanju proces u kome je najvažnija osnovna orijentacija u pogledu ciljeva i načela i borba za njihovo ostvarivanje. Zato i u diskusijama oko NMIP nije bitno insistirati na definicijama, već na sadržini novih odnosa koje želimo ostvariti u oblasti komunikacija. A baš to najviše smeta kritičarima koncepcije novog međunarodnog informacijskog i komunikacijskog poretka.

NMIP i sloboda informacija

Jedno od najspornijih pitanja u polemikama oko NMIP je pitanje slobode informacija. Povodom toga dolazi do oštre diferencijacije stavova ne samo zato što se radi o pitanju koje ima i svoju političku i svoju filozofsku osnovu, već naročito zbog toga što su u igri i sasvim određeni materijalni i drugi interesi.

Kada se u krugu nesvrstanih zemalja pojavila ideja o NMIP, to nije bio izraz njihovog opredeljenja za jednu ili drugu društvenu filozofiju ili blokovsku ideologiju, niti za jedan ili drugi konkretan model društvenog uređenja i njegove komunikacione politike.

Među samim tim zemljama postoje velike razlike u pogledu društvenog uređenja, odnosno ideoloških opredeljenja. Međutim, svima je ipak bilo zajedničko osećanje ugroženosti zbog zaostajanja u razvoju komunikacija i nezadovoljstvo postojećim odnosima u međunarodnom komuniciranju, koji predstavljaju prepreku afirmaciji njihove nezavisnosti i ravnopravnosti. Zato se te zemlje nisu mogle zadovoljiti načinom razmatranja problema komunikacija, koji se dugo godina, pod uticajem vodeće uloge SAD i zapadnih zemalja u sistemu UN, svodio na propagiranje doktrine »slobodnog protoka informacije« kao osnovnog načela međunarodnog komuniciranja.

U uslovima nejednakosti i zaostajanja velikog dela sveta ta je doktrina značila prihvatanje neograničene dominacije komunikacijskih sistema velikih zemalja i nekadašnjih kolonijalnih metropola, kao i novih džinovskih transnacionalnih korporacija. Pored toga, zaoštravanje diskusije oko načela slobode štampe bilo je u uslovima hladnog rata vrlo često iskorišćavano za blokovsko propagandno razračunavanje između Zapada i Istoka. To je odvraćalo pažnju od stvarnih, teških problema koji muče zemlje u razvoju.

Digitized by Google

Produbljivanju nesporazuma oko tog pitanja doprinela je i činjenica da su zemlje u razvoju u svojoj komunikacijskoj politici morale da se prihvataju drukčijih rešenja od onih koja su se formirala u industrijskim zemljama u toku njihovog dugogodišnjeg ekonomskog i političkog razvoja. Dok se kod njih čitav sistem štampe izgrađivao na osnovama privatnog vlasništva, zemlje koje su tek stupile na put nezavisnog razvoja bile su prinuđene da nacionalne medije, iz više razloga, a naročito zbog ekonomske nerazvijenosti — osnivaju uz pomoć države, odnosno putem koncentracije sredstava u javnom sektoru.

Zadržavanje nad činjenicom što se u nekim zemljama na taj način država neposredno uključila u komunikacijsku politiku predstavlja u najmanju ruku potpuno nerazumevanje problema razvoja u tim zemljama, a konačno i nove stvarnosti u čitavom svetu.

U socijalističkim zemljama se takođe, s prelaskom proizvodnih sredstava u društvenu svojinu — koja se negde još izjednačava s državnom — izmenio položaj proizvodnih organizacija u sredstvima za masovno komuniciranje.

Ne treba zatvarati oči pred činjenicom da je i u zemljama klasičnog liberalizma došlo do velikih promena u vlasništvu i upravljanju, naročito kada su se pojavili novi mediji — film, radio i televizija i veliki sistemi savremene informatike. I u tim zemljama sve češće se veliki komunikacijski sistemi, čija izgradnja i funkcionisanje traže velika sredstva, ili čije je delovanje od posebnog značaja, osnivaju kao državne ili javne institucije, sa većim ili manjim stepenom autonomije ljudi koji u njima rade. U tom procesu nastaju i u oblasti komunikacija, kao i u drugim područjima, najraznovrsniji novi oblici preplitanja privatnih i javnih interesa.

Danas u svetu gotovo i nema više »čistih« obrazaca vlasništva i upravljanja sredstvima komuniciranja. I u društvu takozvane slobodne privrede koncentracija kapitala potrebnog za razvoj velikih sistema u industriji komunikacija vodi do sve snažnijeg horizontalnog i vertikalnog integrisanja preduzeća koja se bave informacijama i zabavom u velike multimedijske konglomerate prepletene sa raznim drugim industrijama. Nastanak državnih i privatnih transnacionalnih preduzeća bitno je izmenio uslove pod kojima se obrazuje »tržište« ideja i informacija, koje je u suštini sve manje slobodno.

O svemu tome treba voditi brigu kada raspravljamo o slobodi informacija, ako pod tim načelom ne razumemo samo slobodu proizvodnje i prodaje informacija, već slobodu komunikacijskog procesa u službi čoveka i njegove društvene zajednice. A upravo je to osnovno pitanje savremenog društva u kome koncentracija vlasništva, odnosno pojava privatnog i državnog monopola u industriji komunikacija, kulture i zabave vodi sve većem otuđivanju tih delatnosti i njihovom izmicanju demokratskoj društvenoj kontroli.

Digitized by Google

Već pominjani izveštaj Mek Brajdove komisije posvetio je dosta pažnje tim problemima, ne samo u analizi stanja komunikacija u savremenom svetu, već i u svojim preporukama. Tu se posebno govori o potrebi demokratizacije komunikacija, kako bi one postale moćno sredstvo unapređenja ljudskih prava, demokratizacije društva i participacije odgovornog javnog mnenja u procesima odlučivanja.

Među preporukama za nacionalnu politiku u oblasti komunikacija izveštaj ističe nužnost uspostavljanja takvih struktura i prakse medija i upravljanja njima koji »olakšavaju pristup javnosti i otvaraju komunikacijski proces slobodnoj razmeni ideja, informacija i iskustava među jednakima, bez dominacije ili diskriminacije«. Posebno se ističe da bi trebalo zakonskim merama ograničiti procese koncentracije i monopolizacije, kao i definirati uslove koji će obavezivati transnacionalne kompanije da respektuju zahteve nacionalnog zakonodavstva i kriterije razvojne politike pojedinih zemalja. Izveštaj izričito preporučuje da se »potraže i poboljšaju modeli koji će obezbediti veću nezavisnost i samostalnost medija u njihovom upravljanju i uređivačkoj politici, bilo da su mediji u privrednim, javnim ili državnim rukama« (Preporuka 38, str. 296).

Što boljoj informisanosti javnosti treba da doprinese ostvarivanje slobode, profesionalne nezavisnosti i integriteta novinara i svih onih koji učestvuju u prikupljanju i širenju vesti, informacija i mišljenja za javnost. U tome su sloboda i odgovornost nedeljivi. »Sloboda bez odgovornosti podstiče iskrivljavanje istine i druge zloupotrebe. Ali bez slobode ne može biti ni odgovornosti. Koncepcija slobode sa odgovornošću obavezno uključuje brigu o profesionalnoj etici« (Odgovornost novinara, str. 291).

Izveštaj se posebno zalaže za razvijanje novih ljudskih prava u oblasti komunikacija kao značajnih elemenata demokratizacije društva:

»Komunikacijske potrebe u jednom demokratskom društvu treba da budu zadovoljene proširenjem specifičnih prava, kao što je pravo na informisanost, pravo na informisanje, pravo na privatnost, pravo učešća u javnom komuniciranju, a sve su to elementi jedne nove koncepcije — prava na komunikacije. U razvijanju onoga što bi se moglo nazvati novom erom društvenih prava predlažem da se dalje ispitaju sve implikacije prava na komunikacije« (paragraf 54, str. 295).

Citirali smo neke misli i preporuke iz izveštaja Mek Brajdove komisije koje se odnose na pitanje slobode informacija jer se njima očigledno opovrgava teza o tome da se pristalice NMIP opredeljuju protiv slobode štampe i da žele komuniciranje potčiniti birokratskoj kontroli.

Preporuke Mek Brajdove komisije u osnovi razrađuju načela koja su ušla i u već pomenutu rezoluciju XXI Generalne konferencije UNESCO-a o temeljima NMIP. Iz tih načela proizlazi da koncepcija NMIP ne znači negaciju slobodnog protoka informaci-

Digitized by Google

ja, već negaciju sadašnjeg konkretnog stanja u kome se to načelo koristi za opravdavanje jednosmernog protoka i iskorišćavanja komunikacijske superiornosti za ostvarivanje ekonomskih, političkih i drugih interesa jačih.

Kao jedan od autora, mogu sa svom odgovornošću tvrditi, da uključivanje načelâ o slobodi informacija u pomenute rezolucije o NMIP nije predstavljalo nikakvu formalnu koncesiju koja bi bila uneta u taj međunarodni dokument samo zato da mu obezbedi lakše usvajanje na Generalnoj konferenciji. Naprotiv, ta načela su bila unesena u rezoluciju iz uverenja da se borba za NMIP ne može odreći demokratskih tekovina dosadašnjeg društvenog razvoja, koje bi i u budućnosti trebalo sačuvati i dalje razvijati u skladu s novim uslovima i potrebama.

Slobodan komunikacijski proces je preduslov demokratskog društvenog života i ostvarivanja svih prava čoveka. Njegovo funkcioniranje zavisi od mnogih faktora i od opšteg stanja društvenih odnosa. Novi uslovi života, nove pojave u oblasti ekonomike i u socijalnoj strukturi i organizaciji društva traže i omogućuju usavršavanje postojećih modela i na području organizacije i delovanja komunikacija. Pri tom je osnovno pronalaziti takva rešenja koja približuju ta sredstva čoveku i širiti mogućnosti uticaja javnosti na njihovo delovanje.

Pogrešno je pretpostavjati da zemlje u razvoju nisu zainteresovane za što slobodniji i intenzivniji protok informacija, naravno, u uslovima koji će im garantovati više jednakosti i ravnopravnosti. Industrijske zemlje najviše će doprineti razvoju takvog interesa ako sa više razumevanja budu podržavale njihovo osposobljavanje za uspešnije uključivanje u međunarodnu saradnju na tom području.

Istina je da nezadovoljstvo sadašnjim stanjem i, naročito, loše iskustvo s politikom »slobodnog protoka« informacija, ljude u nekim zemljama u razvoju navodi da izbegavaju svako isticanje slobode. Tačno je, takođe da se u mnogim zemljama značajna uloga koju je država odigrala u osnivanju medija prenosi i na upravljanje njima i kontrolu nad celokupnim sistemom javnog obaveštavanja. Za sve to postoje i mnogi objektivni razlozi, a naročito teškoće kroz koje zemlje u razvoju prolaze u procesu njihovog unutarnjeg konsolidovanja i odolevanja raznim blokovskim pritiscima. Ipak, i za te zemlje važi upozorenje da potčinjavanje komunikacija bilo kakvom monopolu, pa i državnom ili političkom, koji sprečava istinito i odgovorno novinarsko izveštavanje, obaveštavanje građana i javnu kritiku, može imati vrlo dalekosežne negativne posledice na celokupni društveni život.

U tom pogledu smo već ukazali na to da se i u razvijenim industrijskim zemljama javlja osećanje potrebe da na jedan ili drugi način utiču na pravac razvoja svog informacijskog sistema i na razvoj komunikacija.

Tako se negde državne strukture pojavljuju i u ulozi neposrednih učesnika u komunikacijskim procesima. Osnivaju se, na

Digitized by Google

primer, velike propagandne agencije za informisanje inostranstva, koje finansiraju i kontrolišu državni organi. Na području unutarnje politike veliku ulogu imaju takozvane službe za kontakt s javnošću. Dodeljivanje radijskih frekvencija i televizijskih kanala takođe predstavlja akt koji nije samo tehničke prirode, već ima i određene političke i kulturne implikacije. Uvođenje informatike je aktualiziralo neke probleme tehničkog i pravnog regulisanja protoka podataka, naročito preko granica. Sve to više ne dopušta tvrdnju da je oblast komunikacija potpuno »slobodna« od države. I u nekim zemljama u kojima se to smatralo neprikosnovenim pravilom sada se traže nova rešenja u zakonodavstvu ili u praktičnoj politici.

U oblasti međunarodnih komunikacija se još više nameće potreba prihvatanja određenih sporazuma i pravila ponašanja kako bi se obezbedilo optimalno korišćenje prirodnih, tehničkih i drugih mogućnosti koje utiču na protok informacija. Koliko u tom protoku bude više jednakosti, ravnopravnosti i međusobnog poštovanja, toliko će biti i više slobode.

Ostvarivanje NMIP

U debati o NMIP zapravo je najaktualnije pitanje mogućnosti i puteva za njegovo ostvarivanje. U skladu s već ranije iznetim ciljevima i načelima NMIP, to pretpostavlja aktivnosti na više nivoa: (a) na globalnom međunarodnom planu; (b) na relaciji Sever — Jug; (c) u odnosima Jug — Jug; i (d) na nacionalnom planu.

a) S obzirom na to da su ciljevi NMIP tako tesno povezani s opštim razvojem međunarodnih odnosa, a posebno ekonomskih, njihovo ostvarivanje je nezamislivo bez preduzimanja zajedničke međunarodne akcije na globalnom planu, naročito u pogledu pomoći zemljama u razvoju.

Mnogo sugestija u pravcu unapređenja stanja u oblasti informacija dato je u toku poslednjih decenija u OUN, a naročito u UNESCO-voj specijalizovanoj agenciji u oblasti obrazovanja, nauke, kulture i informacija. Osnovni problem u njihovom ostvarivanju predstavlja ograničenost materijalnih sredstava. Zato su bila utoliko veća očekivanja koja je pobudilo formiranje Međunarodnog programa za razvoj komunikacija (MPRK). Zamisao o takvom programu bila je, na inicijativu delegacija SAD, prihvaćena na XX konferenciji UNESCO-a u Parizu 1970. godine. Nesvrstane zemlje su tu ideju podržale, svesne da se teški problemi razvoja komunikacija mogu uspešno rešavati samo u saradnji sa industrijskim zemljama. Ipak se u realizaciji zamisli pokazalo da postoje značajne razlike u pogledu shvatanja ciljeva i uloge Međunarodnog programa, a pogotovo upravljanja njime i odlučivanja o upotrebi sredstava. Zemlje u razvoju su se zalagale za formiranje fonda kojim bi se kolektivno upravljalo po principima

Digitized by Google

demokratskog odlučivanja, a SAD i neke druge zemlje za takva rešenja koja bi mogućnost uticaja na korišćenje sredstava priznavala samo onima koji su ta sredstva uložili. Ipak je na XXI Generalnoj konferenciji UNESCO-a u Beogradu došlo do sporazuma kojim je uspostavljen Međunarodni program i prihvaćen statut koji određuje ciljeve i način njegovog rada. Izabran je Međuvladin savet kao koordinacioni organ koji prati delovanje MRPK i za svoj rad odgovara Generalnoj konferenciji UNESCO-a. Cilj Međunarodnog programa je pomoć zemljama u razvoju u izgradnji informacijsko-komunikacijske infrastrukture i u oblikovanju komunikacijske politike uopšte, prikupljanje sredstava iz državnih i privatnih izvora, koordinacija saradnje sa drugim specijalizovanim agencijama OUN, naročito Međunarodnom unijom za telekomunikacije (ITU) i Međunarodnom bankom za razvoj, pomoć raznim oblicima saradnje na regionalnoj osnovi, izrada studija i projekata itd.

Međunarodni program se finansira, pre svega, sredstvima UNESCO-a i iz doprinosa Fonda Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), kao i iz namenskih sredstava (funds in trust) i drugih doprinosa pojedinih država članica. U radu Međunarodnog programa postignut je sporazum oko prioriteta i načina finansiranja različitih projekata, pri čemu se još posebno vodi računa o potrebama najmanje razvijenih zemalja.

Osnovni problem delovanja Međunarodnog programa je ograničenost njegovih sredstava, s obzirom na to da je izostala ranije obećana pomoć industrijskih zemalja. Za četiri godine svog postojanja Međunarodni program je obezbedio finansiranje 55 projekata, od kojih pet međuregionalnih, 22 regionalna i 28 nacionalnih. Ti se projekti odnose na razna područja, a naročito na pomoć novinskim agencijama, razvoj telekomunikacija, uspostavljanje seoskih komunikacionih centara i na slične potrebe. Naravno, mnogi podneti i opravdani zahtevi zemalja u razvoju nisu mogli biti ostvareni zbog ograničenosti sredstava kojima raspolaže Međunarodni program. Njegovo delovanje ipak pokazuje da je moguće uspešno programirati i sprovoditi multilateralnu međunarodnu akciju, ali da, na žalost, posebni interesi najvećih zemalja ne deluju u pravcu značajnijeg jačanja njegove uloge.

b) Na relaciji Sever — Jug se u oblasti komunikacija u toku poslednjih godina razvijaju razni oblici bilateralne saradnje po liniji vlada, još više u neposrednoj saradnji među organizacijama koje deluju na tom području. O tome je teško dobiti neku potpuniju, zaokruženu predstavu, ali zna se da se povećava broj stipendija za novinare iz zemalja u razvoju, da stručnjaci odlaze na rad u te zemlje, da postoje razni oblici tehničke saradnje u izgradnji infrastrukture i slično. Više zemalja neposredno učestvuje i u izvođenju značajnih investicijskih projekata u zemljama u razvoju. Još teže je oceniti šta to predstavlja u poređenju s ogromnim potrebama zemalja u razvoju, kao i kakve su pro-

Digitized by Google

pratne pojave te pomoći sa stanovišta ciljeva endogenog razvoja i drugih nacionalnih interesa. Svakako da okvire i efekte te saradnje nije moguće posmatrati van konteksta opštih odnosa na relaciji Sever — Jug.

c) Od posebnog značaja za zemlje u razvoju je saradnja među njima samima na principu kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage. U tom pogledu postoji već bogato iskustvo, naročito u okviru pokreta nesvrstanih. Nakon konferencije u Kolombu i formiranja Međuvladinog saveta za pitanja informacija pokrenuto je i realizovano mnoštvo zajedničkih poduhvata.

Posebno treba istaći delovanje »pula« novinskih agencija, koji je osnovan pre desetak godina na inicijativu jugoslovenske agencije Tanjug. U njegovom radu danas učestvuju novinske agencije iz više od 60 zemalja, a dnevno se preko njega emituje više od 100.000 vesti. Pul je aktivirao više centara za redistribuciju vesti i doprineo ne samo povećanju broja, već i unapređenju profesionalnog kvaliteta informacija koje se šalju u svet o zemljama u razvoju. Postigao je značajne uspehe u osnivanju i pomaganju novinskih agencija, u jačanju telekomunikacionih i drugih infrastrukturnih uslova, kao i u usavršavanju kadrova za agencijski rad.

Saradnja u oblasti radio-difuzije dobila je veliki podsticaj s prvom konferencijom radio-difuznih organizacija nesvrstanih zemalja, održanom u Jugoslaviji 1977. godine. Na njoj je prihvaćen program saradnje ne samo u pogledu razmene programa, već i u pogledu razvoja i jačanja infrastrukture, obrazovanja tehničkih i programskih kadrova, kao i razvijanja raznih oblika koprodukcije.

Zajedničkim nastupom na svetskoj administrativnoj radijskoj konferenciji (WARC) nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju su se založile za poboljšanje svog položaja u raspodeli radijskih frekvencija i u određivanju orbitalnih pozicija za komunikacijske satelite.

U toku je niz zajedničkih akcija na području filma, izdavačke delatnosti, nauke i obrazovanja. Organizuju se radijski, televizijski i filmski festivali i prevođenje literature radi boljeg uzajamnog upoznavanja i podsticanja kulturnog stvaralaštva. Razvija se saradnja između naučnih ustanova i profesionalnih organizacija novinara. Priprema se zajednička akcija na području informatike. Zaključuju se sporazumi o sniženju tarifa za komunikacije i o drugim olakšicama u međusobnim odnosima.

Svi ti oblici saradnje su bili pozitivno ocenjeni na Sedmoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju marta 1983, na kojoj su zemlje članice ovog pokreta bile pozvane da i dalje usklađuju svoje napore za ostvarenje novog poretka u oblasti informacija i komunikacija. Nesvrstane zemlje u svim tim nastojanjima tesno sarađuju i sa drugim zemljama u razvoju u okviru takozvane Grupe 77.

Digitized by Google

Saradnja zemalja u razvoju u oblasti komunikacija, naravno, nema za cilj da te zemlje zatvara od razvijenog sveta, već da jača njihov unutarnji razvoj i osposobljenost za što ravnopravnije uključivanje u širu međunarodnu saradnju, koja je imperativ sadašnjeg vremena.

d) Na nacionalnom planu ostvarivanje ciljeva NMIP je povezano, pre svega, s jačanjem kapacitetâ sredstava komunikacija i celokupne infrastrukture ne samo radi zadovoljavanja potreba sopstvenog društvenog života, već i radi intenzivnijeg uključivanja u međunarodne tokove informacija u oba pravca.

Komunikacijska komponenta je značajan element opšteg razvoja jer komunikacije nisu samo sistem javnog informisanja, već sastavni deo prosvete, kulture, zabave, pa i jačanja proizvodnih snaga i mobilizacije svih kreativnih potencijala. Zato se razvoj komunikacija sve više pojavljuje među prioritetima razvojne politike

Borba za NMIP je već do sada u značajnoj meri doprinela da se iz jednog šireg ugla savremene međunarodne stvarnosti sagleda značaj samostalne komunikacijske politike za svaku zemlju, za njezin unutarnji razvoj i položaj u međunarodnim odnosima.

Mada izgradnja sopstvenih komunikacija i ravnopravnije uključivanje u međunarodne informacijske tokove zahteva pre svega maksimalnu mobilizaciju sopstvenih napora i sredstava svake zemlje, danas je jasno da se, s obzirom na dubinu problema Sever — Jug, položaj zemalja u razvoju neće bitno poboljšati ako ne dođe do suštinskih promena u međunarodnim odnosima. Koncepcija NMIP predstavlja program akcije za takav temeljit preobražaj stanjâ i odnosâ u oblasti komunikacija. Njegov karakter možda najbolje ilustrira misao kojom se završava izveštaj UNESCO-ove Međunarodne komisije za izučavanje problema komunikacija:

»Važno je shvatiti da novi poredak koji želimo nije samo cilj, nego i etapa jednog procesa. To je stalno traganje za sve slobodnijim, ravnopravnijim i pravednijim odnosima u okviru svih društava i među svim nacijama i narodima...«.

Digitized by Google

Žarko Bulajić

Država u savremenom razvijenom kapitalizmu

Najbitnije promene ekonomskog sistema savremenog kapitalizma, uzetog u celini, jesu u odlučujućoj ulozi države ne samo u ekonomici, nego i u svim ostalim oblastima društvenog života, što je u periodu liberalnog kapitalizma bilo nezamislivo.

U tom periodu razvoja kapitalizma država je bila institucija izvan područja privređivanja. Vršila je pretežno neekonomske funkcije. O nekoj njenoj interventnoj ulozi u privrednim odnosima nije moglo biti ni reči. Ona je, u stvari, intervenisala samo negativno, odstranjujući pravne smetnje koje su bile na putu razvoja kapitalizma.

Ekonomska nauka i vladajuća doktrina kapitalističkog sistema snažno su isticale njegov inherentni i funkcionalno nezavisan karakter. Reč je o sistemu privatne inicijative u kome je državu od poslovne firme odvajao veliki jaz. Država nije smela, osim vrlo retkih i izuzetnih okolnosti, provoditi bilo kakve akcije koje bi dovodile u pitanje nezavisan rad firme. Preduzetnici su smatrali državu »nekom vrstom zloduha«.[1] Bojali su se od širenja njene moći izvan granica priznatih nadležnosti i funkcija. Njena uloga je ograničavana na obezbeđenje reda i zakona, čuvanje svojine i na opštu odbranu društva.

[1] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1978, str. 277.

Digitized by Google

Privredna praksa i ekonomska filozofija — nemešanje države u ekonomske odnose, jer će se sve samo od sebe urediti na najbolji mogući način igrom tržišnih snaga i delovanjem objektivnih ekonomskih zakona — neprikosnoveno su vladale liberalnim kapitalizmom. Ugledni austrijski liberalni ekonomista Ludwig von Mises, najogorčeniji ideološki protivnik socijalizma i svakog mešanja države u privredu, pisao je da država nema drugog posla osim da obezbedi sigurnost života ljudima i bezbednost njihove svojine protiv svih unutrašnjih i spoljnih opasnosti i pretnji. Država je, po njemu, isključivo proizvođač bezbednosti.[2] Dakle, granice između privrede i države su precizno i jasno obeležene. Ni jedna ni druga nije imala pravo da ih prelazi.

Snažno izražena konfrontacija države i privrede, kako u teoriji tako i u praksi, sasvim je razumljiva s obzirom na suštinu i prirodu liberalnog kapitalizma i potrebu da se naglasi vladajući princip *laissez-faire*. Međutim, i jedna i druga predstavljaju potrebne i neophodne institucije upućene jedna na drugu i međusobno uzajamno povezane. I država i privreda predstavljaju mehanizme za unapređenje razvoja i institucije opšteg napretka građanskog društva. Marks je na buržoasku državu gledao »naprosto kao na komitet za upravljanje zajedničkim poslovima čitave buržoaske klase«[3].

Država i privreda mogu obavljati svoje funkcije, ostvarivati svoje zadatke i postizati svoje ciljeve samo pod uslovom da ih striktno razdvoje. U toj podeli rada država je mehanizam uređivanja, zavođenja i održavanja reda i instrument stvaranja potrebnih uslova za optimalno funkcionisanje društva i svih njegovih segmenata. Privreda je, pak, mehanizam za proizvodnju, promet i raspodelu i instrument stvaranja dohotka u društvu. Međutim, država i privreda su upućene jedna na drugu. Privredi je potreba efikasna, jevtina i jaka država koja je sposobna da garantuje obezbeđenje potrebnih okvirnih uslova za neometano funkcionisanje društva i svih njegovih institucija, pravnu sigurnost i slobodnu konkurenciju. Privreda je zazirala od preterano snažne države iz straha da je ne potčini. Državi je, s druge strane, potrebna snažna i stabilna privreda koja može da pokriva sve svoje troškove i potrebe u resursima, troškove države i društva. Država i privreda čine organsku celinu, ali u njihovom zajedničkom interesu i u interesu normalnog funkcionisanja liberalnog sistema moraju biti razdvojene. U tome se sastojala sva klasična mudrost odnosa ove dve institucije.

Suverenitet potrošačâ, prevlast tržišta, privatna inicijativa individualnog preduzetnika, slobodna i neograničavana konkurentska borba, potčinjavanje igri i delovanju objektivnih ekonomskih

---

[2] Ludvig von Mises, *Le socialisme*, Paris, 1952, str. 175.

[3] Karl Marks, *Manifest komunističke partije*, u: *Izabrana dela*, t. I, Beograd, 1949, str.

Digitized by Google

zakona i nemešanje države u privredne odnose — dopunjavali su se u koherentnoj povezanosti celine klasičnog liberalnog ekonomskog sistema kapitalizma.

Do sloma liberalnog kapitalizma došlo je 1929—1933. godine za vreme velike svetske krize. Tada je nastao preokret ne samo u praksi, nego i u ekonomskoj filozofiji i doktrini kapitalističkog društva.

Istina, država je, u stvari, oduvek imala nezamenljivu ekonomsku ulogu samom činjenicom podele rada i preuzimanja na sebe funkcija bez čijih obavljanja ni privreda ni društvo nisu mogle opstati. Ona je tu ulogu u ekonomici vršila direktno, bez mešanja u privredu i bez prelaženja granica sopstvene nadležnosti. Neposredna intervencija počinje naročito u toku prvog svetskog rata, ali je ona tada diktirana ratnim prilikama, pa prema tome i neekonomskim razlozima. Ta intervencija počinje i naglo se širi tek s velikom krizom, koja je dovela do prekretnice u mehanizmu funkcionisanja kapitalističke privrede. Klasični mehanizam liberalnog kapitalizma, koji je pokretan interesima individualnog preduzetnika, otkazao je. Slom je bio neizbežan. Iz krize se nije moglo izaći, kao što se to uvek dešavalo ranije, automatizmom samog sistema. Smatralo se, pošto na osnovu suvereniteta potrošačâ svaka privreda teži uravnotežavanju njihovih maksimiziranih želja, da će izlaz iz krize doći sam od sebe. U uslovima enormnog pada proizvodnje, zaposlenosti, cena, svetske trgovine itd. taj mehanizam je bio nedovoljan da bi mogao pokrenuti privredu i dati joj nov podsticaj za razvoj. Privatni kapital je zatajio. Ostala je još samo država koja je mogla izvući privredu iz krize i izvršiti preporod celog sistema, preuzimajući na sebe ulogu regulatora procesa društvene reprodukcije.

Na teorijskom planu glavnu početnu ulogu u ovom velikom zaokretu odigrao je engleski ekonomista John M. Keynes, a na praktično-političkom američki predsednik Franklin Roosvelt sa svojom politikom New Deala. Tridesetih godina, kada je kriza bila u punom zamahu, Keynes je uspeo da ubedi Roosvelta da u krizi treba raditi potpuno suprotno svim dosadašnjim receptima ekonomista. Jasno i uprošćeno rečeno, treba napustiti svaki pokušaj štednje, jer ona slabi »srčani mišić« privrede. Umesto toga, treba ubacivati nove količine novca u krvotok privrede i tako jačati njen »srčani mišić«. Iz tog recepta je proistekao New Deal.

Prvi svetski rat, velika kriza i drugi svetski rat ubrzali su proces državne intervencije. Ekonomska nauka, vlada i privreda našle su se na zajedničkom poslu izgradnje novih načela ekonomskog delovanja, nove ekonomske politike i novog zajedničkog pothvata upravljanja privredom i društvom. Granice koje su delile privredu i državu počele su se brisati.

Uzroci neuspeha kapitalističkog privrednog sistema, a pre svega uzroci njegovog sloma tridesetih godina, uz enormnu i

Digitized by Google

dugotrajnu nezaposlenost koja se uporno održavala i povećavala, po lordu Keynesu, leže u odsustvu stabilnosti tražnje. Njegov uticaj, sa isticanjem tražnje kao barometra i cilja ekonomske politike, kao i uticaj New Deala i ratne privrede, pokazali su šta se može postići stimuliranjem tražnje.

Suština odnosâ i osnova saradnje države i privrede u liberalnom kapitalizmu, kao što smo videli, bila je u razgraničenju nadležnosti i razdvajanju funkcija između njih. Istina, te granice nisu bile neprelazne i zauvek utvrđene. Naprotiv, one su se stalno menjale i pomerale. Kriterijum tog pomeranja bio je profit. Sve one delanosti, pa i privredne, koje su bile neophodan uslov funkcionisanja privrede i društva, kao, na primer, dobar deo infrastrukture, a koje nisu omogućavale nikakav ili su omogućavale samo nedovoljan profit privatnoj inicijativi — prelazile su u nadležnost države. Događaji koji su usledili, naročito oni posle velike krize, učinili su svoje. Granice su nestale, država je postala prvorazredna ekonomska sila. Klasični liberalni kapitalizam je prerastao u monopolistički, pa zatim u državni kapitalizam. Penetracija države u ekonomiku i u sve pore društva prevazišla je svaku meru. Možda se danas ona, nekadašnji spasilac kapitalizma, već pretvorila u njegovog grobara. Povratak liberalizmu je na dnevnom redu u svim zemljama zapadnog kapitalističkog sveta, pa i van njega. Ali o tome kasnije.

Keynes je zauvek srušio iluziju da se ekonomija sama od sebe sređuje.[4] On je odbacio sve osnovne postulate tradicionalne ekonomije. Po njemu, kapitalistički sistem privrede sam po sebi, suprotno tvrdnji tradicionalne ekonomije, ne poseduje nikakav automatski regulator koji uravnotežuje ponudu i tražnju i omogućuje punu zaposlenost.[5]

Jedino rešenje u tom pravcu on je nalazio u aktiviranju države i u proširenju njene inicijative u oblasti ekonomike. Pišući svoje čuveno delo *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca,* bio je pod snažnim utiskom oktobarske revolucije i njenog surovog i radikalnog obračuna s kapitalizmom, pa je tražio rešenja kojima će zapadni svet izbeći sličan uništavajući obrt i spasti tekovine dugogodišnjeg kapitalističkog razvoja. Osećajući opasnosti koje su se nadvile nad kapitalizmom, Keynes je ekonomsku teoriju vratio bavljenjem makroskupovima nacionalne privrede kao što su sklonost potrošnji i štednji, zaposlenost, investicije itd.

Kejnzijanska revolucija »bila je epohalni doprinos razvitku industrijskog sistema i očuvanju onoga što se obično naziva kapitalizmom«[6]. Keynes je odbacivao rentijerski kapitalizam. Sma-

[4] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi,* Rijeka, 1979, str. 30.

[5] Žarko Bulajić, *Uvod u političku ekonomiju,* Beograd, 1965, str. 23.

[6] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država,* cit. izd. str. 263.

Digitized by Google

trao ga je prolaznom fazom, fazom »koja će iščeznuti kad bude obavila svoj posao«. A s nestankom rentijerskog vida kapitalizma i mnogo šta drugo će pretrpeti radikalne promene. Zastupao je mišljenje o tihoj likvidaciji rentijera, »tog investitora bez funkcije«. To ne treba da bude nešto iznenadno, »već samo postupan ali dugotrajan nastavak, bez potrebe za bilo kakvom revolucijom«[7].

Centralno rukovođenje koje je potrebno da bi se obezbedila puna zaposlenost mora preuzeti na sebe država. To zahteva veliko proširivanje tradicionalnih funkcija vlade. Uviđajući ovu nužnost, Keynes nije isključivao još uvek široko polje za privatnu inicijativu i odgovornost. Dokazivao je da će, uprkos sve obimnije, življe i snažnije intervencije države, još uvek ostati široko polje za upražnjavanje privatne inicijative i odgovornosti, iako kejnzijanska ekonomija podrazumeva, pre svega, ekspanziju javnih rashoda i javnog sektora u odnosu na privatni. Tradicionalna preimućstva individualizma moraju sačuvati svoju vrednost. Keynes pri tom misli na primućstva proizvodne sposobnosti, preimućstva decentralizacije i delovanja ličnog interesa. Isticao je da je individualizam najbolja zaštita lične slobode i najbolja zaštita raznolikosti života. Za Keynesa je on »jedino moguće sredstvo da se izbegne uništenje postojećih privrednih oblika u njihovoj celini i... uslov uspešnog delovanja inicijative pojedinca«[8].

U traženju rešenja da se iziđe iz dugotrajne krize i da se spase kapitalistički sistem Keynes nije video izlaz u nacionalizaciji sredstava za proizvodnju. Osnovni problem je u tome kako uskladiti sklonosti potrošnji s podsticajem za investiranje. Dok su klasična i marginalistička škola političke ekonomije isticale da je puna zaposlenost prirodan uslov tržišne privrede, kejnzijanska ekonomija je imala za cilj da pronađe mere za kontrolu nezaposlenosti. Prilično obimna socijalizacija investiranja, kaže Keynes, jedino je sredstvo da se osigura približno puna zaposlenost, iako to ne treba da isključi svakovrsne kompromise i načine na koje bi javna vlast sarađivala s privatnom inicijativom. Ako država uspe da odredi ukupni iznos izvorâ namenjenih uvećanju sredstava, kao i osnovnu stopu nagrade njihovim vlasnicima, ona je uradila sve što je potrebno.[9]

Da bi obezbedila punu zaposlenost i tako spasla kapitalizam od ekonomskih kriza, socijalnih nemira i prevrata, država mora imati, u prvom redu, vodeći uticaj na sklonost ka štednji delimično preko svog poreskog, delimično preko kreditno-monetarnog sistema.

Da zaključimo — krize po Keynesu nastaju uvek kad se drastično naruši ravnoteža između ponude i tražnje, pa nastane de-

[7] J. M. Keynes, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Beograd, 1956, str. 394—401.

[8] Isto.

[9] Isto.

Digitized by Google

ficit tražnje. Uostalom, i Marks je pravi uzrok krize hiperprodukcije video u nedovoljnoj potrošnji ekspolatisanog proletarijata.[10] Da bi se kriza suzbila, neophodno je ponovno uspostaviti narušenu ravnotežu. A to u novim uslovima kapitalističkog razvoja može učiniti samo država. Deficit tražnje država će pokriti povećanjem sopstvene potrošnje fiskalnom politikom i povećanjem lične potrošnje stanovništva monetarno-kreditnom politikom. U takvim uslovima državne intervencije tržište i dalje normalno i slobodno funkcioniše.

Na ukupnu tražnju država deluje pre svega fiskalnom i monetarnom politikom. U prvom slučaju su u pitanju porezi, njihova vrsta i visina, a u drugom kamata i njena visina. Većim porezima država povećava prihode i državnu potrošnju, a kamatnim stopama povećava kreditnu tražnju stanovništva. Cilj je da se dâ podsticaj investicijama kako bi se povećala zaposlenost i da se uravnoteže ponuda i tražnja kako bi se izbegle krize. Uravnoteženje ponude i tražnje na višem nivou investicija i zaposlenosti zahteva strategiju ekonomskog razvoja i razrađene mere ekonomske politike.

U toku najvećeg dela tridesetogodišnjeg razdoblja, od pojave Keynesove *Opšte teorije*, najveća pažnja je poklanjana merama koje su sprečavale štednju, dajući podsticaj investicijama, jer je to bio jedini put da se spreče krize, recesija i nezaposlenost. Određivanje tražnje postalo je priznatom javnom politikom. U razdoblju posle drugog svetskog rata izgrađen je ceo arsenal mera određivanja ukupne tražnje kojima se uticalo na društvenu reprodukciju — kao što su porezi, državni zajmovi, krediti, kamatne stope, državne narudžbine, državni budžeti, socijalne pomoći, javni radovi itd., itd.

Ovim i drugim merama koje ovde nisu nabrojane država transformiše kapitalistički ekonomski sistem i produžuje mu vek. One se međusobno dopunjuju i predstavljaju konzistentnu ekonomsku politiku kojom je država intervenisala u privredne odnose.

Ekonomska politika države je bitan činilac kojim se utiče na privredne tokove, sprečavaju krize i obezbeđuju uslovi društvene reprodukcije. A najvažniji zadatak finansijske, monetarne, kreditne, konjunkturne, socijalne, spoljnotrgovinske, politike dohotka i drugih leži u osiguranju stabilnosti tražnje. To je danas ključ ekonomske politike.[11]

Država je uvek bila i ostala čuvar i zaštitnik društvenog poretka. Kad god bi mu zapretila kakva opasnost, ona bi intervenisala, nemilosrdno se obračunavajući sa svima koji ga ugrožavaju. Kao što stupa u akciju u slučaju ugrožavanja državnih

---

[10] Karl Marks, *Kapital*, t. III, Beograd, 1948, ćirilica, str. 193—216.

[11] Seymour E. Harris, *Spasavanje američkog kapitalizma*, Beograd, 1954, str. 6—13.

Digitized by Google

granica i spoljne opasnosti, ili u slučaju unutrašnjih sukoba i obračuna, kad je u pitanju neizvršenje zakona, remećenje reda i ugrožavanje poretka, tako isto država interveniše i u slučaju kada je narušena ekonomska ravnoteža i kad je funkcionisanje privrede dovedeno u pitanje, odnosno onemogućeno. Kad je krvotok zakrečen, država mora razbiti trombove i omogućiti nesmetanu cirkulaciju. Ekonomska politika savremene države i nema drugog cilja.

Kad god privredni sistem zataji nastupa država. Istina, obim i domet ekonomske politike i intenzitet državne intervencije u privredi nisu isti u svim državama, već vrlo različiti, što zavisi od konkretnih potreba i specifičnih uslova i okolnosti. Ukoliko privatna preduzeća u pojedinim zemljama uspevaju da sama održavaju visok nivo zaposlenosti, investicija i nadnica, utoliko država manje interveniše i manje odgovornosti preuzima na sebe. Obrnut je slučaj ako privatna privreda sve to ne može postići, pa je ugrožen i sam opstanak kapitalizma.

U većini kapitalističkih zemalja ekonomska politika države se usmerava na rešavanje socijalnih problema, naročito kad socijalne napetosti dostignu vrhunac. Tada mere ravnomernije raspodele dohotka, socijalne i zdravstvene zaštite izbijaju u prvi plan ekonomske politike. Nezaposlenost, nezbrinutost, siromaštvo pojedinih slojeva stanovništva, loše zdravstveno stanje sirotinje itd. inspirišu mnoge mere socijalne politike, često čak i na štetu ekonomije. U takvim slučajevima država je primorana da obezbedi izvesnu nužnu ravnotežu ekonomike i politike. Ne sme da dopusti da prevagne logika političke birokratije i administriranja, što bi ugrozilo logiku ekonomije i ekonomski napredak. Socijalna politika mora biti prožeta duhom ekonomike. Ako ne bi bila osigurana prevaga ekonomskih rezona, bio bi ugrožen ne samo razvoj i napredak, nego i sam kapitalistički sistem, koji se još uvek mora zasnivati na profitnoj efikasnosti.

Najsrećnija okolnost za kapitalizam kad država stupa na ekonomsku scenu jeste u tome što mere njene ekonomske politike u cilju pune zaposlenosti i pravednije raspodele dohotka imaju svoj duboki ekonomski, a ne samo politički smisao. Posmatrano iz političkog ugla, država ublažava klasne napetosti, sprečava klasne konflikte, izbegava socijalnu revoluciju. Istovremeno, posmatrano kroz ekonomsku prizmu, država svim ovim merama povećava potrošnju i time obezbeđuje društvenu reprodukciju. Problemi se pojavljuju samo onda kad nije dobro pogođena ravnoteža političkih i ekonomskih motiva i kad se dâ suviše maha ekonomski neopravdanim socijalnim apetitima.

Naglaskom na većoj jednakosti dohotka bitno je izmenjen sistem socijalnog osiguranja, zdravstvenog osiguranja i zdravstvene zaštite, kao i postepenim širenjem javnih intervencija i kontrole u privredi na direktan i indirektan način. Te su mere ostvarile pomeranje u raspodeli nacionalnog dohotka u korist ni-

Digitized by Google

žih kategorija i modifikovale odgovarajuću raspodelu nacionalnog dohotka prema diktatu privrednih ciklusa.[12]

Podrška države, kaže Galbraith, životno je važna u razvoju privrede. Ona je tržište, investitor novih proizvoda i tehnologije, jamac rizika koji sa sobom nosi razvoj, dobavljač kvalifikovane radne snage, graditelj auto-puteva, osnivač vazdušnih puteva, utemeljivač i ostalih preduslova za razvoj, spasilac preduzeća koja su u opasnosti itd.[13]

Imajući na umu sve što je do sada rečeno, nije teško nabrojiti sva područja društveno-ekonomskog života u koja se savremena kapitalistička država čvrsto i pouzdano infiltrirala i u kojima suvereno interveniše, provodeći svoju politiku kad god se za to ukaže potreba. Ta se područja mogu sumirati uglavnom kako sledi: nacionalizacija i stvaranje državnog sektora svojine i upravljanje njime; raspodela i preraspodela nacionalnog dohotka preko budžeta, poreza, carina i taksa; subvencija poljoprivredi i drugim privrednim granama i preduzećima; kontrola banaka i kredita; posredovanje u odnosima između rada i kapitala; socijalno, penziono i zdravstveno zakonodavstvo; spoljnotrgovinska razmena i međunarodni ekonomski odnosi; naučna, kosmička, energetska i druga istraživanja; tehnološki razvoj i privredni rast; racionalno iskorišćavanje privrednih izvora zemlje i ekološki problemi. Gotovo je teško naći područje u kome država ne igra značajnu ulogu.

Već duže vreme težište ekonomske politike se pomera od povremenih anticikličnih mera na pokušaj da se osigura dugoročni razvoj privrede. U zemljama zapadne Evrope, a i u SAD, donose se dugoročni programi državnih investicija koji se usklađuju s investicionim planovima privatnih korporacija.[14]

U istom pravcu, poznate su i mere ekonomske politike države koje se preduzimaju radi jačanja baze samofinansiranja preduzeća, kao što su poreske olakšice radi ubrzavanja amortizacije, mere koje ograničavaju visinu dividendi, mere kojima se suzbija porast cena zemljišta, regulisanje komunalnih usluga, racionisanje proizvodnje petroleja, kontrola obradivih poljoprivrednih površina i slične.[15]

Ne treba imati iluziju da je intervencija države u privredi oslobodila kapitalizam svih opasnosti i svih tegoba. Mnogo toga je, istina, uspešno rešeno, kapitalizmu je produžen vek. Ali, istovremeno sa stupanjem države na ekonomsku scenu pojavili su se i novi, do tada nepoznati problemi. Pojavom države tamo gde

---

[12] Čarls Levinson, *Kapital, inflacija i multinacionalne kompanije*, Beograd, 1974, str. 229—230.

[13] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 265.

[14] A. Melejkovski, V. Šundjejev, R. Entov, *O mnimih i dejstvitel'jnih izmenenijah v kapitalizme*, »Komunist«, 1965, br. 11, str. 26—38.

[15] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, *Monopolni kapital*, Zagreb, 1978, str. 68.

Digitized by Google

joj ranije nije bilo mesta poremećen je ceo do tada uspostavljeni ekonomski red stvari. Deformisana je logika delovanja ekonomskih zakona. Anarhično i stihijsko tržište potisnuto je u zadnji plan. A sa državom na scenu stupa i sila u ekonomiku, čija logika nema mnogo zajedničkog s ekonomikom. Naprotiv, promene sada više ne nastaju samo ekonomskim putem, već i nasilnim iznuđivanjem. Gde se umeša sila, tu nema više ni slobode ni suvereniteta potrošačâ, nema ni slobodne igre ekonomskih zakona ni slobodnog nadmetanja tržišnih snaga.

Među njih se ubacila sila koja sada propisuje pravila igre i diriguje orkestrom. Sloboda i suverenitet su sada atributi kojima država manipuliše kao nosilac administrativnog nasilja.

Ekonomika i politika su se našle na istom zadatku, istovremeno udružene i razjedinjene. Suviše nasilja guši ekonomske zakone i tržište, a ekonomska ponašanja svodi na nulu. Prepuštanje igri objektivnih ekonomskih zakona vodi narušavanju ravnoteže i krizama. Vođenje ekonomske politike postala je prava mudrost.

Ali najgora je ona ekonomska politika koja u svemu vidi ili prst božji (ekonomske zakone) ili prst države (administrativno nasilje).

Stupanjem u igru države transformisanje kapitalističkog sistema je dalekosežnije nego što se na prvi pogled može i pretpostaviti. »Upravo ova birokratska moć — kaže Galbraith — a ne ona koju klasična ekonomika asocira sa suverenim položajem potrošača, predstavlja danas odlučnu silu koja upravlja ekonomskim i političkim životom.«[16] Promene kapitalističkog ekonomskog sistema u odnosu na sliku koju je o njemu Marks dao u *Kapitalu*, toliko su velike, da gotovo nema institucije i kategorije u njemu koja nije zahvaćena dubokim preobražajima.

»Naš ekonomski sistem — rekao je Harris pre više od trideset godina — ne može opstati ako ga iz osnova ne izmenimo.«[17] I dalje, »znaci zakrečavanja arterija privrede ogledaju se u povećanoj sklonosti da se seku kuponi i u ustručavanju da se rizikuje«[18] Kapitalistička preduzimljivost i rizik, dakle, ustuknuli su u svom zamahu pred krizom. Toliko slavljeni Schumpeterov preduzetnik se sklanjao u sigurnije vode, tamo gde može da preživi. A ko će onda davati podsticaj proizvodnji, inovacijama, napretku? Ostala je samo država. Ona je jedina i mogla radikalno promeniti sistem — što se i pokazalo.

Stalni porast intervencije učvrstio je državu u rukovodećoj ulozi u kapitalističkom društvu, što je od naročite važnosti i što i danas svi priznaju.[19] A svaki korak u intervenciji unosio je i

[16] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 9.

[17] Seymour E. Harris, *Spasavanje američkog kapitalizma*, cit. izd., str. 6—13.

[18] Isto.

[19] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, Zagreb, 1968, str. 205.

Digitized by Google

promene u sam sistem, promene koje koriguju njegov mehanizam kako bi mogao i dalje funkcionisati. Intervenišući sve više u privredne odnose, država je menjala i svoj aparat, dopunjujući ga, ispravljajući i usavršavajući kako bi ga učinila sposobnim da preuzme na sebe izvršenje njene ukupne politike. A to je imalo za posledicu enorman porast birokratije i njene moći.

Država je postala sastavni deo ekonomskog sistema, preuzimajući na sebe sve poslove — kako iz neproizvodne tako i one iz proizvodne sfere — u kojima se privatni preduzetnik pokazao nemoćnim, poslove koji zahtevaju grandiozne investicije i koje je nemoguće ili nepogodno obavljati na osnovi profita i privatnog kapitalističkog vlasništva.

No, osim države, ima i drugih centara moći, sasvim nezavisnih, čak i međusobno sukobljenih, kao što su radnički sindikati i velike korporacije. U SAD, na primer, federalna vlada ujedinjuje i daje opšte pravce razvoja, ali pored nje postoje i »privatne vlade« kao što su radnički sindikati i gigantske kompanije. Država je u većoj meri postala partner kapitala i rada, a ponekad sredstvo i jednog i drugog. Ona daje podsticaj razvoju i oslobađa inicijativu.[20]

Iako su država, sindikati i velike korporacije često konkurenti i oponenti, oni međusobno sarađuju. Niko od njih ne želi da uništi onog drugog. Naprotiv, među njima vladaju partnerski odnosi i svi imaju deo zasluga za funkcionisanje i uspeh sistema. Svi sukobi među njima odigravaju se u okvirima pravila igre i poretka. Niko i ne pomišlja da uništi sistem. Naprotiv, svi se brinu da se on očuva.[21] Svako radi u okviru svojih funkcija i nadležnosti, svojih prava i dužnosti i svojih zadataka u privrednim poslovima.

Uprkos partnerskog odnosa sa sindikatima i korporacijama, jedino država poseduje monopol nasilja, što je čini najmoćnijom i najautoritativnijom od svih drugih organizacija i »privatnih vlada«. Otuda je sasvim prirodno i posve normalno da se na čelu ove partnerske piramide nalazi državna vlast koja nacionalnoj ekonomiji daje »određeni, unapred željeni i nameravani impuls koji se dalje prenosi po jednom vrlo hijerarhizovanom sistemu na ekonomske agense, horizontalno i vertikalno«[22].

Veliki privredni sistemi i državni organi danas su faktički povezani u jedinstven proizvodni i prometni sistem, bolje rečeno, jedinstven ekonomski sistem. Politički, ekonomski, institucionalno i organizaciono država i privreda su nerazlučivo isprepletani. Svi mehanizmi države su se integrisali u jednu celinu na čijem se čelu nalazi vlada. A »današnja kapitalistička vlada izgleda kao kakav ekonomski generalštab iz kojeg se dirigira ekonomskim životom

[20] K. Ker, *Višedimenzionalno društvo*, »Gledišta«, 1971, br. 1, str. 102.

[21] Isto, str. 104.

[22] Louis Davin, *Strukturalne promene u kapitalizmu*, »Međunarodni problemi«, 1968, br. 4, str. 139.

Digitized by Google

društva i usmjerava pravce i tokove njegovog razvoja prema programiranim ciljevima«[23]. Ova simbioza je očevidna, o čemu će biti više govora kasnije.

Najoriginalniji, a možda i najuspešniji privredni sistem savremenog visokorazvijenog kapitalističkog sveta jeste japanski privredni sistem. MITI (Ministarstvo za međunarodnu trgovinu i industriju) tvorac je kombinovane strategije industrijskog i trgovinskog razvoja u državnom i privatnom sektoru. S takvom funkcijom MITI je jedan od središnjih stubova japanskog privrednog sistema. Prvi njegov zadatak je da podstiče i koordinira strukturna opredeljenja, da organizuje ogranke, a zatim da osnaži konkurentnost industrije, istovremeno koncepcijom i konkurencijom. Drugi zadatak se sastoji u tome da se ispravljaju ekscesi i neprilagođenosti nastale usled takvog razvoja, i to raznim usklađivanjem i restrukturisanjem. S jedne strane se biraju pobednici, a s druge žrtvuju gubitnici. Znači, država pomaže preduzeće da ojača, da prebrodi teškoće, da se razvije i pripremi za ring, za konkurenciju, jer je to jedina prava scena na kojoj preduzeće može sazreti i postati snažno i konkurentno.

Ako bismo sve izloženo o sistemskoj strani intervencije države u privredu pokušali da rekapituliramo, nametnulo bi se pitanje, s obzirom na ovolike promene u kapitalističkom sistemu, da li je reč o novom sistemu ili ne. Na to pitanje ne bismo mogli odgovoriti pozitivno, niti se upuštati u potvrdno argumentovana razmatranja. Ipak, nisu posredi tako duboke i radikalne promene koje bi dovele u pitanje sam opstanak kapitalizma kao sistema. Zato dosad i nismo govorili o transformisanju kapitalizma u neki drugi sistem, već o njegovom spasavanju kao sistema i o svim onim merama kojima se to postiže. A s obzirom na to da to spasavanje preuzima država, uz kapitalizam dodajemo samo reč *državni*. Otuda se i državni kapitalizam definiše »kao sveukupnost mjera i akcija kojima suvremena buržoaska država intervenira u privrednom i drugom društvenom životu«[24].

Današnji je svet pun neizvesnosti, nesigurnosti, straha od sutrašnjice, a budući da se svuda smatra da je država onaj »vrhunski poslodavac i planer«, od nje se zato i očekuje suzbijanje »straha od budućnosti«[25].

Najpovoljniji nivo nacionalnog dohotka, po Keynesu, jeste onaj koji odgovara punoj zaposlenosti svih faktora proizvodnje. Do tog nivoa kapitalistička privreda može doći samo onda ako su investicije jednake obimu ostvarene štednje na nivou pune zaposlenosti. Ako se uštedene novčane sume ne utroše u celini u nove investicije, to jest ako su investicije manje od štednje na nivou pune zaposlenosti, to onda vodi opadanju tražnje, cena,

[23] Adolf Dragićević, *Osnovi političke ekonomije*, Zagreb, 1980, str. 161.

[24] Isto, str. 160.

[25] NIN, br. 1746, 17. jun 1984, str. 46.

Digitized by Google

profita i investicija, odnosno dovodi do nedovoljne zaposlenosti faktorâ proizvodnje, što privredu baca u deflatorno stanje. Obrnut proces će nastati ukoliko su investicije veće od štednje na nivou pune zaposlenosti. Tada tražnja na tržištu raste, a zajedno s njom i cene, što privredu dovodi u takozvano inflatorno stanje. Prema tome, uslovi privredne ravnoteže na nivou pune zaposlenosti ostvareni su onda kada su investicije jednake obimu raspoložive novčane akumulacije. Po Keynesu, glavno zlo leži ne u preteranim, već u nedovoljnim investicijama.[26]

Ali, klasični kapitalistički sistem nije raspolagao takvim mehanizmom koji će, s jedne strane, jamčiti da će se štednja trošiti, a, s druge, da će se trošiti samo raspoloživa štednja. U savremenom kapitalizmu, videli smo, taj mehanizam je država. Ona iskorišćava moć koju ima nad prihodima i rashodima da bi stalno osiguravala onu nužnu ravnotežu između štednje i njezine upotrebe.[27] Unošenje tog elementa u kapitalistički sistem integralna je nužnost modernog kapitalističkog društva i mogućnosti planiranja.

Država je preuzela na sebe ulogu da reguliše ukupan dohodak kojim će potrošači raspolagati za kupovinu roba i usluga. Ona će voditi brigu o tome da osigurava stanje takve kupovne moći koja će biti dovoljno velika da bi se kupilo sve što u datom periodu mogu proizvesti svi zaposleni. Ona će svojom politikom, u uslovima visokog stepena zaposlenosti, sprečavati nadnice da dižu cene i da, zatim, cene dižu nadnice, u jednom trajno uzlaznom spiralnom procesu.[28]

Da bi ostvarila ove ciljeve, država je prinuđena da prvenstveno reguliše tražnju. Na to je prisiljava i moderna tehnologija, koja za sobom povlači i sve veće njeno jačanje i proširenje njenih funkcija. »Razvoj tehnologije i, s njim povezane, potrebe da se angažuju kapital i vreme dovodi i na jedan još neposredniji način do regulisanja potražnje od strane države.«[29]

Raznim putevima, o čemu je bilo i još će biti reči, država određuje ukupnu tražnju, a isto tako obezbeđuje onoliki obim kupovne moći koliko je dovoljno da se zaposli postojeća radna snaga. Niska stopa nezaposlenosti smatra se uspehom privrede i dokazom sposobnosti onih koji je vode.[30]

Na isti način, mehanizam kojim se suzbija deficit tražnje upotrebljiv je i u suprotnom smeru. Prelaz sa mera kojima se podržava tražnja na mere kojima se ona ograničava ne predstavlja posebnu teškoću. Tim putem se suzbija inflacija.[31]

Određivanje tražnje postala je neophodna mera sprečavanja kriza i recesija, a time osiguravanja uravnoteženijeg kapitalistič-

---

[26] Žarko Bulajić, *Uvod u političku ekonomiju*, cit. izd., str. 22.
[27] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 69—70.
[28] Isto, str. 27.
[29] Isto, str. 29.
[30] Isto, str. 284.
[31] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 176.

Digitized by Google

kog razvoja. Ta funkcija je pripala državi, ali je ona istovremeno »izazvala drastično proširivanje uloge države u privredi i izmenila poreski sistem, od instrumenta za ostvarivanje državnih prihoda u instrument za određivanje potražnje«[32].

Bez određivanja ukupne tražnje danas je nemoguće zamisliti dobro funkcionisanje ekonomike. Ono je postalo bitna potreba modernog kapitalizma. Bez toga bi izbijale, više nego sigurno — kao što je to bio slučaj i ranije — velike fluktuacije tražnje, a za njom prodaje i proizvodnje. Normalno funkcionisanje društvene reprodukcije bilo bi dovedeno u pitanje. Kapital i tehnologija se ne bi mogli koristiti tako uspešno. Položaj tehnostrukture bio bi nesiguran i ugrožen padom zarada. Određivanje ukupne tražnje integralno je u srodstvu s modernim privrednim razvitkom.[33]

Država, dakle, određuje i upravlja tražnjom. Samo na taj način je moguće održati privrednu ravnotežu, obezbediti društvenu reprodukciju i punu zaposlenost faktorâ proizvodnje, osigurati privredni rast i brz tehnološki razvoj. Samoregulisanje slobodnog tržišta, kao što smo videli, postalo je nedovoljno da bi se omogućio takav razvoj. Zato se i smatra da je »industrijsko društvo — društvo prisilne i orijentisane potrošnje«[34].

Određivanje i upravljanje ukupnom tražnjom država vrši na razne načine: povećavanjem i proširivanjem državnog sektora privrede, preko javnih izdataka na naoružanje, na istraživanje i razvoj, na socijalne pomoći, raznim oblicima javne potrošnje, izdacima za izgradnju puteva, aerodroma i ostale infrastrukture, subvencija privredi i preko mnogih drugih oblika državnih izdataka. Upravo sa svim tim državnim izdacima privreda i stanovništvo dobijaju materijalne i finansijske mogućnosti da ostvare efikasnu tražnju proizvoda i usluga. Da bi se moglo uspešno upravljati ukupnom tražnjom, sredstva države kojima ona utiče na tražnju moraju biti dovoljno velika, jer samo tako lični dohoci i porezi mogu biti dovoljno visoki da mogu ostvariti neophodno stabilizatorsko dejstvo.[35] Uspešno održavanje ukupne tražnje zahteva odgovarajući obim vladinih izdataka. A oni mogu biti obilati ako je aktivnost države prema privredi kao celini dovoljno velika. Da bi se porezi dobili u neophodno potrebnom iznosu, oni moraju biti visoki u odnosu na dohodak, ako se njima želi uticati na dohodak, a time i na tražnju.

Stvaranje i razvoj državnog sektora privrede, koji nastaje nacionalizacijom i državnim investicijama, omogućuje državi znatan uticaj na privrednu konjunkturu, privredni razvoj i određivanje ukupne tražnje.

---

[32] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 264—265.

[33] Isto, str. 263.

[34] Serge Mallet, *Nova radnička klasa*, Beograd, 1970, str. 23.

[35] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 364—267.

Digitized by Google

Ovaj je sektor u nekim zemljama zapadne Evrope, kao, na primer, u Francuskoj, vrlo snažan i značajan, a u nekima, kao u SAD, nema bitniju ulogu.

Državni sektor je najznačajniji u oblasti energetike, saobraćaja, telekomunikacija, industrije uglja, metalurgije, u većini infrastrukturnih grana i u oblastima društvenog standarda. On je najsnažniji u bankarstvu. U nekim razvijenim kapitalističkim državama, kao u Francuskoj, sve najvažnije banke se nalaze u rukama države. U velikom broju privatnih preduzeća i banaka država je prisutna kao akcionar, što joj omogućuje i izvesnu kontrolu nad njima.

Međutim, u celini uzev, državni sektor privrede se u poslednje vreme sve više dovodi u pitanje, pa je znatno brojnija reprivatizacija jednom nacionalizovanih ili od države izgrađenih preduzeća nego nove nacionalizacije. Dok se uloga države u privredi sve više širi i jača, dotle državni sektor privrede u tom procesu nema više značaj koji je nekad imao. Ali ipak, na državu kao preduzetnika otpada 20—30 odsto proizvodnje i znatan deo usluga.[36] A jačanje države bez ukidanja privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju uvek se završava jačanjem najmoćnijih grupa krupnog kapitala. Tako smo dobili istovremeno dva velika suparnika i dva velika partnera: državu i džinovske korporacije. O njihovom odnosu biće reči kasnije.

Godine 1964. imali smo sledeće stanje državnog sektora privrede u oblasti energetike i transporta:

Zemlja	Železnički transport	Avionski transport	Elektro-energija	Industrija uglja
Velika Britanija	100	100	100	100
Francuska	100	70	93	98
SR Nemačka	100	92	94	26
Italija	90	50	100	100
Švedska	95	50	46	44
Holandija	100	95	100	60[37]

Prevladavanje državnog sektora u infrastrukturi je razumljivo s obzirom na to kakvu ulogu ima infrastruktura kao opšti uslov funkcionisanja cele privrede. Ulažući u infrastrukturu, država omogućuje veći i dinamičniji rast cele privrede. Preuzimajući na sebe vrlo skupe troškove infrastrukture, država daje snažan podsticaj privatnoj inicijativi, oslobađa preduzeća od troškova koje ona ne bi mogla podneti i omogućuje profitabilnost i efikasnost privatne privrede — kako velikih korporacija tako i manjih privrednih preduzeća. Globalna ekonomska politika, naročito na dugi

[36] M. Maksimova, *Buržuaznoe gosudarstvo i imperijalističeskaja integracija*, »Mirovaja ekonomika i meždunarodnie otnošenija«, br. 6/1971, str. 42—49.

[37] A. Barach, *The New Europe and its Economic Future*, New York, 1964, str. 84.

Digitized by Google

rok, ima izgleda samo ako se oslanja ne samo na krupna preduzeća, već i na celokupnu i dinamičnu infrastrukturu. Uostalom, privatne investicije u infrastrukturnim delatnostima nisu se gotovo nigde pokazale mogućnim, kako zbog potrebe velike mase kapitala iz sigurnih izvora i njegovog kontinuelnog i stabilnog priticanja tako i zbog niskih ili nikakvih profita. Osim toga, infrastruktura je bitan i neophodan uslov života i rada celog stanovništva i funkcionisanja ukupnog društvenog sistema, zbog čega se ne može prepustiti hirovima tržišta i špekulativnoj igri privatne inicijative.

Državne investicije se široko primenjuju. Prioritet se daje progresivnim granama kao što su elektronika i hemijska industrija. Ranije je privatna industrija bila glavni izvor nove tehnologije i inovacija. Ali ona danas više nije kadra da sopstvenim sredstvima podstiče i razvija progresivne grane i modernu tehnologiju, jer one zahtevaju velika ulaganja i mnogo bržu primenu. Taj posao je država morala uzeti na sebe ili se odreći tehnološkog napretka. Računa se da u razvijenim kapitalističkim zemljama država osigurava ili kontroliše od četvrtine do polovine ukupnih investicija.[38] Samo u Francuskoj udeo javnih investicija u ukupnim investicijama kreće se svake godine oko 40 odsto.[39] Državne investicije su sve značajnije. A pošto su glavne banke u rukama države ili pod njenom kontrolom, država utiče na kretanje investicija znatno više nego što sama investira. Sve najvažnije banke u Francuskoj su nacionalizovane, dok je 24 odsto privrede danas u rukama države. Ona može manipulisati visinom novčane mase koja je dostupna kreditiranju i na taj način uticati na visinu kamatne stope po kojoj se taj novac pozajmljuje.[40] Dirigovanje tako enormnim sredstvima koja se investiraju, razumljivo, iziskuje i planiranje na duži rok.

U novije vreme država usmerava investicije pre svega u nove privredne grane s visokom tehnologijom kao što je elektronika. Na tom sektoru su najdalje otišli SAD i Japan, dok Zapadna Evropa zaostaje. Tako je udeo državnog finansiranja u sledeće industrijske sektore SAD i Francuske bio ovakav:

Sektor	SAD	Francuska
Elektronika i elektroindustrija	65%	34,5%
Automobilska industrija	24%	0,5%
Hemijska industrija	20%	2,5%

[38] A. Melejkovski, V. Šundjejev, R. Entov, *O mnimih i dejstvitel'nih izmenenijah v kapitalizme*, cit. izd., str. 28—38.

[39] Roger Garaudy, *Velika prekretnica socijalizma*, Beograd, 1970, str. 130—154.

[40] M. Maksimova, *Buržuaznoe gosudarstvo*... cit. izd., str. 42—49.

Digitized by Google

Ovladavanjem bankama, sopstvenim investiranjem i usmeravanjem investicija u grane visoke tehnologije država ima u rukama najznačajnije poluge kojima može ne samo određivati ukupnu potražnju, regulisati kretanje društvene reprodukcije i voditi uspešnu konjunkturnu i anticikličnu politiku, nego i obezbeđivati solidan privredni rast i menjati privrednu strukturu u korist novih naprednih privrednih grana s visokom tehnologijom.

Državni sektor u oblasti infrastrukture, banaka i investicija pokazao se uspešnim. Ali s nacionalizacijom privatne industrije i rudnika nije uvek bilo tako. Kapitalistička država pribegava nacionalizaciji samo u izuzetnim prilikama, naročito onda kad su u pitanju krupna preduzeća koja upošljavaju veliki broj radnika i koja su zapala u teškoće iz kojih sama ne mogu da izađu. Država najpre pokušava da ih spase subvencijama i drugim merama koje olakšavaju njihovo poslovanje i eventualno fuzionisanjem s drugim firmama. Tek kao krajnju meru koristi se nacionalizacijom.

Državni sektor u celini ima izvesnih prednosti u odnosu na privatni. S njime je efikasnost intervencije države mnogo veća. On se ne razvija radi profita. Zato su cene po kojima prodaje svoje proizvode obično niže. Pomoću njega se često cene nekih proizvoda, naročito osnovnih, kao što su električna energija, plin, ugalj, čelik itd., drže na nižem nivou u cilju obezbeđenja procesa reprodukcije u granama koje troše ove proizvode. Državni sektor manje zavisi od promene konjunkture, pa je postojaniji kao investitor i unosi izvesnu stabilnost u zaposlenost, investicije i proizvodnju. Ta svojstva mu omogućuju da utiče na ublažavanje konjunkture i da dejstvuje anticiklično.[41]

Međutim, kad država upravlja preduzećem raste birokratija. A gde dođe birokratija tu se gubi svaki trag ekonomskoj logici. Gomilaju se neproizvodni troškovi administracije i suvišne radne snage. Produktivnost rada i efikasnost proizvodnje opadaju. Ekonomika se gubi u politici, a politika se koprca u nemoći ekonomske iracionalnosti.

U razvijenim kapitalističkim zemljama nacionalizacija sredstava za proizvodnju postala je nepopularna mera čak i kod socijalističkih vlada. Sve što se nekad nacionalizovalo i stalo na noge reprivatizira se. Shvatilo se da se nacionalizacijom u stvari nacionalizuju samo zidovi fabričkih zgrada i mašine. Stručno znanje, ljudi, talenti i kreativne sposobnosti, ono što danas čini najvažniji faktor proizvodnje, ne mogu se eksproprisati.[42] Došavši u posed fabričkih zgrada i postrojenja, »država bi se, u stvari, umesto plena dočepala njegove sene, i to zato što ono važno za jedno preduzeće nisu ni zidovi ni mašine, nego »nematerijalni«

[41] Vladislav Milenković, *Današnji kapitalizam*, Beograd, 1969, str. 102—103.

[42] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 25.

Digitized by Google

elementi, koji se ne mogu nacionalizovati«[43]. Ukoliko se nacionalizovana preduzeća još uvek održavaju i ukoliko se nacionalizacija još katkad sprovodi, to je samo korak predostrožnosti da bi se multinacionalne kompanije ili kapital neke strane države sprečili da stave svoju »šapu« na ova preduzeća. Inače, mnogo je razvijenija praksa mešovitih preduzeća u kojima je država vlasnik jednog dela akcija.

Dok je nacionalizacija mera koja se sve ređe praktikuje, subvencija od strane države velikim privrednim preduzećima koja se nađu u nevolji ili granama koje nisu unosne izgleda da je neizbežna. Teško je zamisliti bankrotstvo jednog džina bez većih posledica na celu privredu, s obzirom na to da bi njegovo bankrotstvo izazvalo još mnogo drugih, jer su oni lančano povezani u reprodukcionom procesu, pa se ni recesija ne bi mogla sprečiti. Posledice bi bile krupne i neizbežne i po zaposlenost, što stvara socijalne konflikte i nemire. Zato, kad se država odlučuje na subvenciju, ona to vrlo nerado čini, osim u slučajevima u kojima oceni da je to jedini izlaz. I ta mera je jedna od mnogih u paketu mera anticiklične politike.

Primera spasavanja velikih firmi preko raznih oblika subvencija u celom razvijenom kapitalističkom svetu poslednjih godina ima mnogo. Ta je praksa redovna, naročito s onim firmama koje posluju sa državom preko državnih narudžbina. Dve velike korporacije u SAD — General Dynamics i Lockheed Corporation — najkrupniji dobavljači Ministarstva odbrane, obavljaju doslovno svu svoju poslovnu delatnost isključivo s državom. Država ih snabdeva obrtnim kapitalom progresivnim plaćanjem ugovornih obaveza. Gubitke tih korporacija takođe pokriva država. A ako im zapreti bankrot, država osigurava finansijska sredstva za sanaciju. Ima mnogo primera spasavanja velikih firmi od bankrotstva. Galbraith navodi primer nekih velikih berzanskih mešetarskih firmi i železničkih kompanija. S tim u vezi zaključuje da velike korporacije ulažu mnogo truda da budu nezavisne od države, osim u situacijama kada im je potrebna njena pomoć.[44] To se do sada dogodilo ne jedanput. A isti je slučaj i s drugim velikim firmama koje znatan procenat svoje proizvodnje namenjuju državi — bilo za potrebe narodne odbrane bilo za kosmička i tehnološka istraživanja.

Poznato je i spasavanje automobilske korporacije Ford.

Na početku Reganovog mandata spasena je i treća po veličini američka automobilska kompanija Kraisler. Za njenu sanaciju Kongres je izglasao kredit od dve milijarde dolara. Sanacija se pokazala uspešnom. Posle otpuštanja 100.000 radnika, zatvaranja

---

[43] Isto, str. 45.

[44] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 255, 147.

Digitized by Google

šesnaest fabrika i modernizovanja proizvodnje, kompanija je ponovo stala na noge.[45]

Američka vlada i Kongres su prošle godine u dva maha spasavali osmu po veličini američku banku Continental Illinois National Bank. Da njena propast ne bi povukla za sobom i niz drugih banaka i preduzeća, država je za njenu sanaciju angažovala 7,5 milijardi dolara vlastitih sredstava.

Iako je odlučna orijentacija sadašnje američke administracije na to da država apstinira od bilo kakvog mešanja u privatni biznis i da se vrati načelima starih dobrih vremena liberalizma po principu »ko može da pliva neka pliva — ko ne može neka potone«, to se ne odnosi na gigante. Oni ne mogu i ne smeju da potonu, jer ko zna šta bi još sve sa njima potonulo.

Spasavanje velikih firmi u razvijenom kapitalističkom svetu nije samo pravilo, već i nužnost kojoj se iz već navedenih razloga ne može pobeći. Ali se tako ne radi kad su u pitanju mala i srednja preduzeća. Ona neminovno propadaju. Svake godine bankrotira desetine hiljada takvih firmi u razvijenom svetu.[46]

No, uprkos ovakvom stanju stvari, sve su češći prigovori i sve argumentovanija upozorenja ekonomistâ i poslovnih ljudi na politiku subvencionisanja pojedinih privrednih grana i velikih preduzeća. Prigovori i upozorenja su ozbiljne prirode.

Ukazuje se pre svega na to, da subvencije, umesto da podstiču visoku efikasnost i visoku produktivnost, imaju obrnuto dejstvo. One su loš primer odvraćanja od energičnije borbe za bolje poslovanje. Navikavaju na određene doze državne pomoći, koja deluje više uspavljujući, narkotički, nego što stimuliše na odlučnu poslovnu i radnu aktivnost. Po rečima Davida Roderica, predsednika United Steel States Corporation, čoveka koga smatraju simbolom američke crne metalurgije, subvencije pothranjuju mentalitet neefikasnosti u spirali kojoj nema kraja.[47]

Uz to, politika subvencija je postala kočnica strukturnih promena, koje su u današnje vreme neminovne s obzirom na ekspanziju grana s visokom tehnologijom. Svako zaostajanje u tim promenama preti teškim posledicama po razvoj svih zemalja koje se u njih ne uključe. Izdašne subvencije koje se danas, naročito u Zapadnoj Evropi, praktikuju postale su činilac koji negativno utiče na usmeravanje resursa u rentabilnije grane i u grane visoke tehnologije.

S neprekidnim povećavanjem uloge države u privredi i širenjem njenih funkcija na sva područja ekonomskog i društvenog života budžet postaje jedan od glavnih instrumenata realizovanja njene ekonomske politike i ciljeva privrednog razvoja. Porast budžetske potrošnje u nacionalnom bruto proizvodu najupečatljivije ilu-

[45] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.
[46] Isto.
[47] »Ekonomska politika«, br. 1706, 10. decembar 1984, str. 49.

Digitized by Google

struje naglu rastuću ulogu države u privredi. Preko državnih i lokalnih budžeta država vrši raspodelu jedne četvrtine do jedne trećine nacionalnog dohotka.[48] Udeo budžetske potrošnje u nacionalnom bruto proizvodu krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka iznosio je najviše 5—10 odsto u naprednim kapitalističkim zemljama. Posle velike krize i drugog svetskog rata ona se naglo povećava, tako da sedamdesetih godina već obuhvata trećinu, a u skandinavskim zemljama i Holandiji čak i 40—50 odsto.[49]

U SAD su se ukupni državni izdaci u 1960. godini od 26,5 odsto nacionalnog bruto proizvoda povećali u 1980. godini na 35 odsto.[50] U SR Nemačkoj je udeo države u ukupnoj potrošnji pre dvadeset godina iznosio 33 odsto, a 1983. godine celih 50 odsto.[51]

Najnovijim istraživanjima OECD-a ustanovljeno je da se u zemljama članicama i dalje povećava zahvatanje dohotka od strane države. U periodu od 1979. do 1983. godine prosečan zahvat nacionalnog bruto proizvoda od strane države u dvadeset i četiri zemlje članice povećao se sa 34,6 na 36,6 odsto.[52] Sad vidimo da se tolikim sredstvima može značajno uticati u stabilizacione svrhe i voditi uspešna anticiklična politika.

Budžeti enormno rastu, jer se izdaci države sve više povećavaju. Ti izdaci rastu toliko da se skoro nikad ne pokrivaju redovnim budžetskim prihodima. A poznata je stvar da je izdržavanje države i pokriće svih njenih troškova utoliko skuplje ukoliko je zemlja naprednija i bogatija. Raskorak između budžetskih prihoda i izdataka rađa stalne budžetske deficite, a deficiti, sa svoje strane, državne dugove. To je slučaj u celom zapadnom razvijenom svetu.

Neravnoteža budžetskih prihoda i rashoda znak je opšte privredne neravnoteže. Dok smo nekad, uglavnom pre drugog svetskog rata, imali nedovoljnu tražnju, te je država morala intervenisati u cilju njenog povećanja, u čemu se otišlo suviše daleko, danas je na dnevnom redu porast svih vrsta potrošnje, a naročito državne, koja se ne može pokriti iz redovnih budžetskih prihoda, što rezultira u progresivno rastućem budžetskom deficitu i u porastu državnih dugova i inflaciji. Visoka tehnologija je izazvala takve posledice i poremećaje da kejnzijanski recepti u borbi protiv recesije i nezaposlenosti više nisu dovoljni.

Tokom 1964—1968. godine, kada je trebalo plaćati troškove vijetnamskog rata i izdatke za projekte »Velikog društva« (borba protiv socijalne i rasne nejednakosti), za vreme predsednikovanja Lindona Johnsona, budžetski deficit SAD je iznosio, za svih

---

[48] M. Maksimova, *Buržuaznoe gosudarstvo...*, cit. izd., str. 42—49.

[49] Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb, 1984, str. 29.

[50] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.

[51] NIN, br. 1721, 25. decembar 1983, str. 11.

[52] »Ekonomska politika«, br. 1691, 27. avgust 1984, str. 42.

Digitized by Google

ovih pet godina, 42 milijarde dolara. A za vreme Richarda Nixona, kad su troškovi rata i Velikog društva bili još veći, za šest godina (1969—1974) budžetski deficit je bio ukupno 70 milijardi dolara. Međutim, Ronald Regan je samo za četiri godine svoje vlade ostvario ogroman budžetski deficit — celih 547 milijardi dolara.[53]

Budžetski deficit ostalih razvijenih kapitalističkih zemalja je manji, jer su im znatno manji vojni izdaci, ali ipak izazivaju krupne probleme. U 1982. godini savezni budžet SR Nemačke imao je deficit od 37 milijardi maraka, pokrajinski budžeti 24 milijarde i opštinski 7 milijardi maraka. Savezna vlada je za svoje potrebe i za potrebe pokrajina i opština morala uzeti kredit kod banaka od 614 milijardi maraka.[54]

Pokrivanje budžetskog deficita zaduživanjem države odnelo je 1983. godine 75 odsto zajmovnog kapitala raspoloživog na američkom finansijskom tržištu.[55]

Veliki budžetski deficiti »jedu« privatnu štednju, utiču na to da kamatne stope budu visoke i izbacuju privatne korisnike zajmova koji planiraju nove projekte. Tako tretirana državna potrošnja, osim antikriznog efekta i blagotvornog učinka na zaposlenost, ima i svoje porazne posledice po proizvodnju, pa se, u krajnjoj liniji, završava u paradoksu da porast potrošnje ne vodi uvek adekvatnom porastu proizvodnje.

Budžetska neravnoteža SAD, odnosno budžetski deficit, uzrok je i trgovinskom deficitu, koji se iz godine u godinu povećava. Od 42,7 milijardi dolara u 1982. povećao se 1983. godine na više od 70 milijardi, a 1984. već je dostigao 100 milijardi dolara.[56]

Budžetski deficit uzrok je i visokih kamatnih stopa u SAD, koje privlače strani kapital. Kad bi se povećali porezi, što se u ovakvim prilikama skoro uvek dešava, bio bi otklonjen budžetski deficit, a s njime i prekomerno visoke kamatne stope; usporio bi se i priliv stranog kapitala. Međutim, veći porezi usporavaju razvoj privrede i stopu njenog rasta, pa tu meru Reganova administracija odbija da primeni.

Izvlačenje kapitala visokim kamatama iz drugih zemalja, naročito nerazvijenih zemalja i drugih zemalja u razvoju, ima vrlo teške posledice po te zemlje koje ostaju bez tako preko potrebnog kapitala za vlastiti razvoj. Ovim putem se ukupne inostrane investicije u SAD stalno povećavaju, a naročito od izbora Ronalda Regana za predsednika. One su u početku njegovog mandata iznosile 560 milijardi dolara, 1983. su dostigle 749, godine 1984. iznosile su 879 i 1985. 960 milijardi dolara. Iz ostalih razvijenih zemalja, kako se ocenjuje, u SAD će do kraja

---

[53] »Ekonomska politika«, br. 1719, 11. mart 1985, str. 45.

[54] NIN, br. 1721, 25. decembar 1983, str. 11.

[55] »Ekonomska politika«, br. 1701, 5. novembar 1984, str. 41.

[56] »Ekonomska politika«, br. 1702 i 1718, 12. novembar 1984. i 4. mart 1985, str. 41. i 45.

Digitized by Google

1985. godine biti privučeno oko 390 milijardi dolara, to jest oko 97 milijardi godišnje.[57]

Za američko usisavanje kapitala iz drugih zemalja uticajno britansko ekonomsko glasilo »Financial Times« ima teške reči nazivajući ga do sada »najvećom pljačkom svetske akumulacije«[58].

S druge strane, vrednost američkog kapitala investiranog u inostranstvu stalno opada u poređenju s vrednošću investiranog stranog kapitala u SAD. Tako je 1982. godine vrednost američkog kapitala investiranog u inostranstvu za 149,6 milijardi dolara premašila vrednost inostranog kapitala investiranog u SAD. U 1983. godini ta je razlika smanjena na 104 milijarde dolara. U 1984. godini se predviđalo izjednačenje. Ako stvari nastave da idu u ovom pravcu, SAD će u skoroj budućnosti od neto poverioca postati neto dužnik za razliku od 100 milijardi dolara.[59]

Najteža je posledica američkog budžetskog deficita, možda, gomilanje dugova. Usled tog deficita nacionalni dug SAD povećava se dva puta brže od rasta nacionalnog bruto proizvoda. Početkom 1985. godine dug federalne vlade iznosio je 1.573 milijarde dolara. Iznosi, dakle, gotovo dvostruko više od zaduženosti zemalja u razvoju (810 milijardi dolara).

Taj državni dug je stvoren pretežno emisijom državnih obveznica. Kongresni biro za budžet je izračunao da će se izdaci za otplaćivanje američkog državnog duga od 90 milijardi dolara u 1983. godini, odnosno 11 odsto troškova vlade, 1989. godine povećati na 214 milijardi, odnosno 16 odsto troškova vlade. Manevarski prostor Vašingtona u politici biće usled toga veoma sužen.[60]

Iste godine ukupni dug SAD iznosio je 5.994 milijarde dolara, odnosno sedam puta više od duga zemalja u razvoju. U njemu su još i dugovi kompanija koji iznose 2.589 milijardi i dugovi stanovništva u iznosu od 1.832 milijarde dolara.[61]

Tako imamo još jedan paradoks savremenog razvijenog kapitalizma — da je najmoćnija i najbogatija kapitalistička zemlja, koja igra dominantnu ulogu u kapitalističkom svetu, ujedno i najveći dužnik na svetu. Takvim rastućim dugovima se podstiču špekulacije, a ne investicije. Takav put ne vodi ničem dobrom, on pre vodi nacionalnom bankrotstvu nego izlasku iz krize.

Smanjenje budžetskog deficita bilo bi moguće povećanjem poreza. Njima bi se pokrio deficit, a time snizile i kamatne stope. Sniženje visine kamatnih stopa bi, sa svoje strane, smanjilo priliv inostranog kapitala, pa bi tempirana bomba jake eksplozivne snage bila demontirana. Trgovinski deficit bi se smanjivao, a dugovi bi opadali. Vraćanje budžetske i privredne ravnoteže u normalno stanje bilo bi moguće. Tako bi bilo kad povećanje poreza ne bi

[57] »Ekonomska politika«, br. 1702, 12. novembar 1984, str. 41.
[58] »Ekonomska politika«, br. 1703, 19. novembar 1984, str. 40.
[59] »Ekonomska politika«, br. 1720, 18. mart 1985, str. 40.
[60] »Ekonomska politika«, br. 1719, 11. mart 1985, str. 45.
[61] »Ekonomska politika«, br. 1718, 4. mart 1985, str. 46—47.

Digitized by Google

imalo i svoju drugu stranu, jer ono usporava privredni razvoj, što bi, na kraju krajeva, odvelo u novu recesiju. I ovim putem, ali na druga vrata, ušlo bi se u ćorsokak. Porast budžetskog deficita i državnih dugova vodi bankrotstvu, a porast poreza ka bezizlazu. Mnogi smatraju da je jedini izlaz radikalno smanjenje vojnih izdataka i povećanje pomoći zemljama u razvoju. Međutim, velika, razvijena, bogata, efikasna, visokoproduktivna, dinamična i racionalno vođena privreda, privreda visoke tehnologije može podneti sve dugove.

Arsenal mera koje nudi kejnzijanska ekonomija očevidno je nedovoljan za rešavanje teških ekonomskih problema kapitalizma. Pokazalo se da je jedan od najbitnijih zadataka moderne kapitalističke države ubrzavanje tehnološkog procesa.

Avangardna tehnologija traži velike troškove i veliki rizik. Ili se treba odreći tog cilja, ili i troškove i rizik prebaciti na državu. Druge mogućnosti nema. No pošto se tehnološke promene podižu na stepen velikih društvenih ciljeva, orijentacija na državu nailazi na opštu podršku i odobrenje. Uporedo s tim postavlja se i urgentan zadatak — obezbeđenje stručnom i školovanom radnom snagom.

Porudžbine vlade čine ogromno tržište. Njihova vrednost u zemljama EEZ jednaka je 17 odsto nacionalnog bruto proizvoda.[62] U SAD su one još veće. Na federalnu vladu i lokalne vlasti otpada 25 odsto čitave ekonomske aktivnosti. Godine 1929. iznosila je samo 8 odsto, a 1969. već 23 odsto.[63] Država je u ovim zemljama najjača mušterija privatne industrije.[64] Veliko državno trošenje je sve više podsticalo širenje i jačanje uloge države u ekonomiji. Još pre skoro trideset godina smatralo se da stepen državne potrošnje, direktne i indirektne, predstavlja dominantan faktor ukupne ekonomske situacije.[65] Otada do danas taj tempo ne jenjava.

Obezbeđenje ubrzanog tempa tehnološkog progresa država postiže, pre svega, sve većim ulaganjima u istraživanja i razvoj. Udeo države u njima dostigao je u zemljama EEZ u 1984. godini nešto oko 5 odsto.[66] Međutim, u SAD taj procenat je daleko veći. Država sudeluje u njima sa 80 odsto.[67]

Državni aparat se pokazuje kao odlučujući činilac u razvoju industrijskih sektora budućnosti. To se vidi i iz podataka o izda-

---

[62] »Ekonomska politika«, br. 1713, 28. januar 1985, str. 45.

[63] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 27, 28. i 29.

[64] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 265.

[65] Raymond Barre, *Economie politique*, drugi tom, drugo izdanje, Paris, 1958, str. 357.

[66] »Ekonomska politika«, br. 1708, 24. decembar 1984, str. 40.

[67] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 23.

Digitized by Google

cima za istraživački rad. Tako vlada SAD učestvuje u izdacima za istraživački rad u industriji aviona i raketa sa 90 odsto, u elektroindustriji i elektronici sa 65 odsto, industriji naučnih instrumenata sa 42 odsto, mašinogradnji sa 31 odsto itd.[68] A 63 odsto celokupnog prometa elektronske industrije otpada na državne narudžbe. U Zapadnoj Evropi taj procenat je znatno manji, svega 12 odsto.[69]

U svim razvijenim kapitalističkim zemljama nadležna ministarstva i druge specijalne državne institucije sarađuju s velikim kompanijama u osvajanju novih tehnologija. U SAD postoji čvrst mehanizam koji, zahvaljujući državnim nabavkama, podstiče tehnološke inovacije. Ugovorima o istraživačkim radovima, poreskim olakšicama, ugovorima o kupovini proizvoda i zajmovima za potrebne investicije država podržava, podstiče i ubrzava razvoj industrija budućnosti.

Upravo su zbog toga SAD u ovo vreme ostvarile najveći tehnološki napredak u svojoj istoriji i u istoriji sveta uopšte. Federalna vlada obilato finansira velike projekte kako bi se nova otkrića velike nauke sa područja izuma prenela na industrijski plan. Zahvaljujući golemim budžetskim izdacima, koji posredno predstavljaju najrentabilnije investicije, postignut je najveći napredak na području nove visoke tehnologije.[70] Razvijeni kapitalistički svet uspešno rešava problem razvoja nauke i tehnologije.

Krize i recesije se mogu uspešno prevladati samo ako se ostvare rezultati. Svaki neuspeh ekonomske politike na ovom planu, svaki promašeni dolar u izdacima i nabavkama države može recesiju samo još više produbiti. Savremena država razvijenog kapitalizma je našla adekvatan pravac usmeravanja izdataka.

Izdaci za naoružanje su najneposrednije povezani s razvojem nove tehnologije i uzdizanjem nove avangardne industrije. Upravo tim granama država daje najviše sredstava za istraživanje i razvoj i od njih najviše kupuje, u što smo već imali prilike da se uverimo iz navedenih podataka. A to nije i ne može biti slučajno. Državna potrošnja se najvećim delom usredsređuje na nabavku vojne i tehničke opreme za naoružanje i industrijski razvoj.

Moderna kapitalistička država je materijalno zainteresovana za potrošnju vojske. Zato se u ekonomskoj politici i budžetskim rashodima za odbranu pridaje posebno značenje. U SAD su ti rashodi gotovo dvostruko veći od vladine potrošnje. Vrlo velik deo javne aktivnosti države, između trećine i polovine, neposredno je povezan s narodnom odbranom i istraživanjem kosmosa.[71]

Od 1933. do 1963. godine ukupna lična potrošnja u SAD se povećala 2,4 puta, a vojna potrošnja (pri čemu je uračunata de-

[68] Isto, str. 67—68.

[69] Isto, str. 23.

[70] Isto, str. 123, 124, 162. i 179.

[71] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 26—27.

Digitized by Google

valvacija dolara) u istom periodu za više od 18 puta.[72] U dvadeset i tri posleratne godine (1946—1969) iznos vojnih izdataka u SAD, izražen u tekućim cenama, bio je 1.381 milijardu dolara, a odgovarajući troškovi za vreme drugog svetskog rata iznosili su svega 278 milijardi dolara. Vojni izdaci u navedenom posleratnom periodu bili su, prema tome, pet puta veći od troškova vođenja drugog svetskog rata.[73] Tokom poslednje četiri godine (1980—1984) SAD su utrošile za odbranu oko 1.000 milijardi dolara.[74] Vojni budžet SAD iznosio je 1976. godine 107 milijardi dolara, a 1984. se već popeo na 221 milijardu i 1985. godine 259 milijardi. Predviđa se da će se on svake godine uvećavati, i to: 1986. godine 286 milijardi, 1987. godine 325 milijardi i 1988. godine 359 milijardi dolara.[75]

Imajući u vidu ovoliko enormne izdatke države na vojsku i naoružanje u vodećoj zemlji kapitalističkog sveta, koji iz godine u godinu, još od kraja drugog svetskog rata, stalno rastu u visokom procentu, razumljivo je što veliki broj ekonomsih pisaca ovoj pojavi pridaje prvorazrednu ulogu u uplitanju države u privredu, smatrajući da država preko visokih vojnih budžeta i preko militarizacije privrede i društva ostvaruje vodeću ulogu ne samo u privredi, nego i u društvu u celini.

Vojni izdaci su sami po sebi ogromna koncentracija platežno sposobne tražnje koja stvara zajemčeno tražište za određenu količinu robe i usluga.

Iako svi izdaci, manje-više, povećavaju tražnju — bilo to izdaci na oružje, penzije, na zaštitu prirodne sredine itd. — nemaju svi isti značaj za tehnološki razvoj. Vojni izdaci daju najveće efekte u tom pravcu. Oni su snažan podsticaj razvoju visoke tehnologije koja se koristi i u civilne svrhe. Oni su istovremeno moćan stimulans ukupnog privrednog rasta. Mnoge inovacije i izumi koji se dobijaju u ratnoj industriji obilato se koriste i u civilnoj proizvodnji. Vojna ekonomika gotovo da ne zna za rizike koji bi, inače, bili neprihvatljivi za civilnu ekonomiku, pa se tako izbegavaju rizici i u civilnoj ekonomici. General Dynamics, Studebaker i druge velike korporacije preživeli su i preživljavaju katastrofe zahvaljujući širokom i sve većem učešću u vojnim nabavkama. Velike korporacije se ne odriču tih prednosti, koje dobijaju trkom u naoružavanju. Povećanje državnih izdataka na bilo koji drugi oblik potrošnje ne može ničim nadomestiti sve ove i druge prednosti koje one imaju državnom potrošnjom u vojne svrhe. »Drastično usporavanje trke u naoružavanju nakon opšteg popuštanja hladnog rata žestoko bi protivrečilo potrebama

---

[72] A. Melejkovski, V. Šundjejev, R. Entov, *O mninih i dejstvitel'nih izmenenijah v kapitalizme*, cit. izd., str. 26—38.

[73] S. L. Vigodski, *Sovremennij kapitalizm*, Moskva, 1969, str. 327—346.

[74] »Ekonomska politika«, br. 1718, 4. mart 1985, str. 46.

[75] »Ekonomska politika«, br. 1719, 11. mart 1985, str. 45.

Digitized by Google

industrije.«[76] Velike korporacije dobijaju odlučujući uticaj u privredi i politici. Može se postaviti korelacioni odnos između rasta vojnih izdataka i profita korporacije. Zato i nije preterana tvrdnja da glavni podsticaji trci u naoružavanju dolaze od velikih korporacija.

Tamo gde su narudžbine pouzdane i unapred poznate, gde troškovi i rizici ne predstavljaju prepreku investiranju, tamo je i sigurnost planiranja obezbeđena, pa sve velike korporacije koje su ugovorno i nabavkama povezane s državom imaju sve prednosti u tom pogledu. Ministarstvo odbrane podržava najrazvijenije planiranje u industrijskom sistemu. A ono osigurava dugoročne ugovore i podstiče veliko ulaganje kapitala u područje najrazvijenije tehnologije. Tehnostruktura ovih korporacija ne bi mogla planirati nikakvu drugu proizvodnju s tolikom izvesnošću, pa se ona zato poistovećuje sa ciljevima oružanih snaga. Njeni pripadnici su podjednako odani tim ciljevima kao i oficiri tog vida oružja. Zato su, s druge strane, i oružane snage u pogledu tehničkog razvoja duboko zavisne od velikih korporacija koje ih snabdevaju.[77] Reč je o međuzavisnosti najvišeg stepena.

Određivanje ukupne tražnje može biti uspešno samo u oslonc u na širok javni sektor. A »čisto vojni izdaci, kaže Galbraith, jesu kamen temeljac na kojem taj oslonac počiva... U svim prigovorima protiv javnog sektora izdaci za odbranu brižljivo su isključeni... Bez vojnih izdataka federalna bi se vlada prepolovila. A i sasvim je neverovatno da bi ona tada imala odgovarajući uticaj na privatnu privredu«[78].

Kao što vidimo, vojni izdaci, sudeći po izvršenoj analizi i s obzirom na iznesene argumente, glavni su instrument u rukama moderne kapitalističke države i ključ njene ekonomske politike kojim se diriguje ekonomikom zemlje.

Vojni izdaci su vezivno tkivo u sprezi između države i velikih korporacija. Njima se ostvaruje simbioza države i velikih korporacija u vojnoindustrijski kompleks koji diriguje i privredom i politikom. Još je Eisenhower isticao da se »totalni uticaj vojno-industrijskog kompleksa oseća u svakom gradu, svakoj državnoj zgradi, svakom uredu savezne vlade«[79].

Iz ovih analiza i konstatacija izvlače se i takvi radikalni zaključci kojima se tvrdi da hladni rat povećava tražnju za robama, pomaže da se održava visok stepen zaposlenosti, ubrzava tehnološki napredak i, na taj način, omogućuje podizanje životnog standarda stanovništva SAD. Ide se toliko daleko da se tvrdi

---

[76] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 365.

[77] Isto, str. 339.

[78] Isto, str. 268. i 269.

[79] Citirano prema: Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, cit. izd., str. 29.

Digitized by Google

i sledeće: »Mi bismo, zapravo, morali biti zahvalni Rusima što pomažu američkom kapitalizmu da radi bolje nego ikada.«[80]

Rashodi za socijalne programe, zdravstvo, penzijsko osiguranje i pomoć nezaposlenima rasli su u zemljama OECD-a za poslednjih dvadeset godina dvostruko brže od društvenog bruto proizvoda.[81] Ti su rashodi značajan pokretač rasta svih oblika potrošnje. Gotovo 50 odsto budžeta u SR Nemačkoj odlazi na različita socijalna davanja.[82] U SAD su najbrže rasli izdaci za socijalnu zaštitu. U posleratnom periodu oni su se više nego udvostručili. Povećali su se od 5,1 na 11,2 odsto društvenog bruto proizvoda.[83]

Širenje socijalne i zdravstvene zaštite i obrazovanja, koje je otpočelo u SAD pedesetih godina ovog veka, dobilo je svoj organizacioni oblik 1956. godine, za vreme administracije predsednika Eisenhowera, osnivanjem Ministarstva zdravlja, odgoja i blagostanja. Novo ministarstvo sa Ministarstvom finansija kao administrativnim partnerom rukovode fondovima socijalnog osiguranja koji se pune ubiranjem od zaposlenih i poslodavaca, a u koje se ne uključuje državna pomoć.[84] Otada je sve češće u upotrebi pojam »država blagostanja«, čiji je cilj izgradnja društva bez siromaštva, bez klasnih sukoba i krajnje nejednakosti, na osnovi pravičnije raspodele dohotka. Vrhunac države blagostanja dostignut je za vreme predsednikovanja Lindona Johnsona, kada je ušao u upotrebu termin »veliko društvo«. Projekte izgradnje velikog društva obilno je finansirala država, a osnovni je cilj bio borba protiv socijalne i rasne nejednakosti.

Mišljenja su bila podeljena. Jedna struja javnog mnenja, koja je bila bliža pogledima klasične liberalne ekonomije, dokazivala je da je cena države blagostanja previsoka, »da radnici nose previše tereta da bi osigurali premalo dokolice«[85], i da ono usporava proizvodnju i obara njenu efikasnost i produktivnost. Druga, bliža kejnzijanskoj ekonomiji, imala je veće razumevanje za nezaposlene, nezbrinute, unesrećene, siromašne i hendikepirane. Ta je struja smatrala da slobodno tržište unesrećuje siromašne sve više i ne pruža im nikakve izglede za život, pa je predlagala još radikalniju i bržu izgradnju države blagostanja, to jest i dalje širenje i produbljivanje socijalne i zdravstvene zaštite, kao i dalje izjednačavanje dohodaka. U prilog tih zahteva ističe se da se, istina, znatna sredstva godišnje uzimaju od uspešnih u zemlji i troše se na one manje uspešne. Ali sva su ta sredstva neprestano usmerena na stvaranje tržišta roba i usluga, što je nova prilika za

[80] Sumner Slichter, citirano prema: J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 167.

[81] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.

[82] NIN, br. 1721, 25. decembar 1983, str. 11.

[83] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.

[84] Adolf A. Berle, *American Economic Republic*, London, 1963, str. 176—185.

[85] Isto.

Digitized by Google

poslovne ljude. Svi ti socijalni izdaci predstavljaju »ugrađeni stabilizator«[86] koji deluje blagotvorno u dva pravca — u pravcu smanjenja klasne tenzije i ublažavanja patnji ugroženih i unesrećenih i u pravcu uspostavljanja i održanja ekonomske stabilnosti. Rezultatima se ne može biti zadovoljno sve dok »najniži sloj ne bude smanjen na neumanjiv minimum neodgovornih i nesposobnih, a možda ni onda«[87].

Efekti takve socijalne politike su višestrani. Postojećim sistemom socijalnog osiguranja umnogome se otupljuje oštrica kratkoročne nezaposlenosti; ona je neophodna i radi jačanja masovne kupovne snage. Snaženje fondova socijalnog osiguranja povećava akumulaciju za kreditiranje investicija.

Rashodi na društvene delatnosti izuzetno su značajni ne samo sa stanovišta anticiklične politike, otupljenja oštrice klasne borbe i politike socijalnog mira, nego i sa stanovišta tehnološkog razvoja. Njega nema bez visokoobrazovanih stručnih kadrova. Od njih taj razvoj počinje i sa njima se produžuje u praktičnoj primeni.

Izdaci na ovom društvenom sektoru u razvijenim kapitalističkim zemljama su se posle rata stalno povećavali. U poslednje vreme Reganova administracija ocenjuje da su oni suviše narasli i postali uzrok neracionalnosti i neefikasnosti u ekonomici i u celom društvu. S obzirom na to da se izdaci za naoružanje iz godine u godinu povećavaju, Reganova administracija je odlučila da ih nadoknadi, umesto povećanjem poreza, kresanjem socijalnih izdataka, kako bi, koliko-toliko, uravnotežila drastično narušenu ravnotežu budžeta.

Međutim, kad se ti izdaci jednom povećaju, teško ih je kasnije smanjivati. Kad je jednom ustanovljena potpora za škole, bolnice, javni saobraćaj itd., ona se ne može više lako ukinuti. Svaki pokušaj u tom pravcu izaziva društvene konflikte veće od onih koji su se zbivali pre njihovog ustanovljenja. Mnogo je teže savladati otpor njihovom ukidanju nego njihovom ustanovljenju, jer i one potiču dobrim delom iz poreza i sličnih izvora.

Privredna oblast u kojoj je država najranije počela intervenisati jeste oblast spoljnotrgovinske aktivnosti. Carine i ostale spoljnotrgovinske dažbine i mere oduvek su bile najznačajniji instrumenti u zaštiti sopstvenog ekonomskog razvoja i u regulisanju spoljnotrgovinskih odnosa. Pod uticajem nove visoke tehnologije, nastanka i jačanja gigantskih korporacija, promene ni na ovom sektoru nisu izostale. Pošto je ova oblast predmet posebnih ekonomskih disciplina i istraživanja i pošto ona predstavlja izuzetno značajnu, razgranatu i veoma obimnu oblast, učinićemo samo neke napomene. (Navodimo i to da je ova oblast, uza sve ograde, takav sektor ekonomske aktivnosti u kome najviše dolazi do izražaja međuzavisnost pojedinih nacionalnih država.)

[86] Isto.
[87] Isto.

Digitized by Google

Mere za regulisanje privrednog razvoja, kao što su povećanje ili smanjenje državnih poreza, stimulisanje povećanja izvoza ili njegov pad, odnosno stimulisanje uvoza i slično, samo u jednoj zemlji, automatski deluje i na tok reprodukcionog ciklusa drugih zemalja, to jest na nivo inflacije, valutni kurs, na stanje trgovinskog i platnog bilansa. Kao rezultat imamo sve veći porast međusobne zavisnosti pojedinih nacionalnih privreda i njihove spoljnotrgovinske ekonomske politike.

Usmeravanje spoljne trgovine država obezbeđuje zakonskim propisima, sklapanjem međunarodnih ugovora, deviznom i monetarnom politikom. Ona je postala oblast u kojoj individualni ekonomski agensi nemaju više nikakvu slobodu delovanja, već se, naprotiv, moraju pokoravati pravilima igre koja im nameće država.[88]

Videli smo da se država vrlo široko koristi poreskom politikom za preraspodelu nacionalnog dohotka. Na sektoru spoljne trgovine država se ovim instrumentom vrlo obilato koristi. Porasle su dimenzije državnih operacija izvoza robe, za dodeljivanje izvoznih premija i za vraćanje poreza na promet izvoznim firmama. Država je proširila i usavršila sistem plaćanja realizacije proizvoda na spoljnim tržištima. Državno osiguranje izvoza potisnulo je u mnogim zemljama u zadnji plan privatno osiguranje, jer su se, usled nove moderne tehnologije, znatno produžili rokovi isporuke mašina i opreme i povećao komercijalni rizik za njihov izvoz. A povećan je i politički rizik, koji je vezan za složenu i konfliktnu političku i društvenu situaciju u pojedinim zemljama, a naročito u zemljama u razvoju. U takvim konfuznim i nesređenim ekonomskim i političkim uslovima u savremenom svetu država je prinuđena da, ako direktno ne osigurava, a ono bar da jemči izvozne rizike.

Povećanje izvoza, obezbeđenje deviznog priliva i ravnoteža platnog bilansa predstavljaju danas neophodan uslov unutrašnje privredne ravnoteže, visokog privrednog rasta, tehnoloških inovacija i pune zaposlenosti u svakoj zemlji. Zato nije ni čudo što svaka razvijena kapitalistička država preduzima sve što je u njenoj moći da stalno povećava izvoz. Na obezbeđivanju tržišta širom sveta ona angažuje vrlo iskusne, kvalifikovane i komunikativne asocijacije i udruženja industrijalaca, izvoznike, trgovce koji imaju veoma operativnu prodajnu mrežu i stalno dežurnu marketing-službu. Šefovi tih asocijacija, njihovi stručnjaci, menadžeri i prateći ekonomski naučni instituti drže sve konce izvozne tržišne privrede. Njihove službe neposredno signaliziraju i upućuju svaku granu, svaku firmu na to gde će i šta najbolje prodati u inostranstvu. A unapred obezbeđena tržišta olakšavaju privredi da se usredsredi na kvalitet, produktivnost, troškove i disciplinu cena, jer je to jedina zaloga uspeha.

---

[88] Louis Davin, *Strukturne promene u kapitalizmu*, cit. izd., str. 139.

Digitized by Google

No, kad je državno uplitanje u privredu postalo nerazdvojni deo ekonomije kapitalističkog sistema i kad funkcionisanje tog sistema i spoljne veze neposrednije zavise od države, koordinacija spoljnoekonomske politike jedne sa drugim državama postaje nužnost koja se ne može izbeći. Na tom planu stalne međusobne koordinacije spoljnoekonomske politike rađa se mnoštvo međunarodnih ekonomskih, pa i političkih integracija.

Tako je savremena kapitalistička država prisiljena da na sebe preuzme ne samo ulogu stimulatora spoljnoekonomskih veza, već da postane i glavni subjekt, zajedno sa velikim korporacijama, integracionih procesa među kapitalističkim zemljama.

Istina, posao je mučan. U svakoj zemlji ekonomska politika ima karakteristične crte, svoje oblike i metode, koji su uslovljeni mnoštvom razloga istorijskog, socijalnog i ekonomskog karaktera. Nacionalne razlike u oporezivanju često su mnogo jača kočnica na putu integracionih procesa među kapitalističkim zemljama nego što su carinske i druge barijere čisto spoljnotrgovinskog karaktera. Ali ti su procesi od kraja drugog svetskog rata do danas ipak prilično poodmakli.

Dosadašnje izlaganje je pokazalo svu dubinu u kojoj je država potonula u zamke ekonomike. Sve većom intervencijom u privredne odnose i sve snažnijom moći u društvu ona se zapetljala u gustu mrežu administracije, tako da iz tog haosa u dogledno vreme teško može izići. Država je stupila na scenu da bi spasla kapitalistički sistem. Spasavajući ga, ona ga je počela sve više gušiti. Bilo joj je relativno lako popeti se na ekonomsku scenu, ali nikako i sići sa nje.

Država i krupne korporacije srasle su neraskidivim vezama. Galbraith kaže da »crta koja bi trebalo deliti državu od onoga što se naziva privatnim preduzećem, ili barem od njegova visokoorganizovanog dela, tradicionalna je obmana«[89]. Industrijski sistem je nerazmrsivo povezan s državom. Zrela korporacija je u znatnoj meri samo produžena ruka države, a država je još u većoj meri instrument industrijskog sistema. Granica između privatne i javne vlasti je neodređena, a u velikoj meri i samo prividna, »dok je užasavajuća sprega javnih i privatnih organizacija potpuno uobičajena«[90].

Tako nešto se nije moglo zamisliti između države i preduzeća liberalnog kapitalizma. Uzajamno nepoverenje bilo je izraženo do tolikog stepena da je na obadve strane vladala krajnja opreznost i budnost, »kako bi se sprečilo da biznis nadvlada državu ili država biznis«[91].

Danas je sasvim drugačije. Nikakva oštra crta ne odvaja vladu od privatne firme. Ona postaje veoma nejasna, neodređena ili

[89] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 271.

[90] Isto, str. 328.

[91] Isto.

Digitized by Google

je uopšte nema. A ako je i ima, onda je ta crta veštačka. Svaka je organizacija važna onoj drugoj. Njihovi funkcioneri dolaze u dodir u svakodnevnom radu. Država prihvata ciljeve korporacija, i obrnuto — korporacija ciljeve države. Država ima presudnu ulogu u ostvarivanju ciljeva velikih korporacija. Bez države one ih ne bi mogle ostvariti. U suštini, u svakodnevnoj praksi se pokazuje da je svaka od njih »samo produžetak neke druge«[92].

Nacionalni ured za aeronautiku i kosmos SAD (NASA), Komisija za atomsku energiju (AEC), Federalni ured za vazduhoplovstvo (FAA) i slična javna tela jesu takvi državni organi koji su neraskidivo povezani s velikim korporacijama zajedničkim ciljevima razvoja i planskim proizvodnim projektima, koji zahtevaju enormno ulaganje kapitala i razvijanje nove visoke tehnologije.[93] Pomenuti federalni uredi i drugi koji se bave tehnološkim napretkom jesu produžena ruka tehnostrukture velikih korporacija, koje se poistovećuju s potrebama tih ureda.[94] U stapanju državne birokratije i tehnokratije velikih firmi stvari idu toliko daleko da je čak moguće zapaziti da su državna upravna tela sklona da se pretvore u prosta oruđa, pa i u marionete gigantskih korporacija. »Došlo je dotle da se to smatra normalnim.«[95]

Industrijski sistem se, dakle, poistovetio s javnim ciljevima. On nije nešto odvojeno od vlade. Naprotiv, on sve više postaje deo šireg kompleksa koji ujedinjuje kako velike korporacije tako i državu. Na složenim zadacima industrijski sistem se fuzionisao s državom. Profesor Richard Tybout smatra da su »takve firme polunacionalizovane«. On ujedno uočava da administrativni mehanizam, proizašao iz ove fuzije, narasta i istiskuje tržišni mehanizam. Na mesto nezavisnog privatnog biznisa nastaje integrisana hijerarhijska struktura organizacije koju sačinjavaju agencije i njeni dobavljači. Tim načinom zrela korporacija postaje stvarno deo šireg administrativnog kompleksa s državom.[96] A to je još jedan snažan udar na tržište, kojim se tržišni mehanizam polako nadomešta administrativnim. Država, kao organ nasilja po prirodi stvari i po logici njenog funkcionisanja, čim uzme u svoje ruke dizgine privrede, ujedno slama ne samo otpore privrede, već i otpore tržišta i ekonomskih zakona. Između države kao koncentrisanog nasilja i tržišta i ekonomskih zakona ne može se staviti znak jednakosti. Ekonomski mehanizam mora sve više da trpi ofanzivu administrativnog mehanizma.

Jezgro ove sprege i fuzije predstavlja enormna državna potrošnja, o čemu smo već opširnije govorili, kojom država kupuje proizvode velikih korporacija. Tom potrošnjom se faktički finansira dinamični tehnički razvoj i održava kontinuitet potrošnje.

---

[92] Isto, str. 342.
[93] Isto, str. 343.
[94] Isto, str. 400.
[95] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 199.
[96] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 412—414.

Digitized by Google

Osigurava se stalni priliv kupovne moći, što omogućuje stalni tehnološki napredak i stalni rast krupnih firmi, jer se to sve vrši pod izuzetno povoljnim uslovima za ove gigante.[97]

Dok preduzetnička firma nije mnogo zavisila od države, velika korporacija ne može čak ni postojati bez nje. Njena zavisnost od države je presudna, kako u pogledu školovanja kvalifikovane radne snage, određivanja ukupne tražnje, stabilnosti cena i nadnica, tako i u pogledu snabdevenosti kapitalom, bez čega ni jedna firma ne može poslovati. A preko vojnih i drugih tehničkih nabavki država veže najveći deo kapitala korporacija u području najrazvijenije tehnologije.[98]

Videli smo da imperativ tehnologije i kapitala jednostavno ne dopušta krupnoj firmi da bude podložna mehanizmu tržišta i da ona određuje cene i planira količinu robe koja će se prodati po tim određenim cenama. Baš zato što ne sme biti podložna tržištu ona ne može postojati odvojeno od države, već samo kao organska celina, samo u prisnoj vezi s njom.[99]

Najbitnije od svega je to što gigantske korporacije jedino u osloncu na državu i samo pomoću nje mogu ostvariti dominaciju u celoj privredi. A ključ takve njene uloge krije se u nabavkama vojne opreme i opreme za kosmička istraživanja, kao i druge tehničke robe, čija je proizvodnja povezana s vrhunskom tehnologijom. A ko ima pristup tim nabavkama taj je u posedu i nove tehnologije i tehnološkog razvoja. Najveći deo sredstava koja troši vojska odlazi velikoj industriji. U 1959. godini sto velikih korporacija primilo je oko 80 odsto tih sredstava. Ali te iste firme učestvuju samo sa 41 odsto robe prodate vojsci. Ove korporacije primaju sredstva za istraživački rad. Plaćen im je honorar za usluge. A potom im se dopušta da zadrže pravo na naučna otkrića.[100] Nema nikakve sumnje da korporacije koje ugrabe kontrolu nad novim tehnološkim procesima zauzimaju ključne položaje u svojim industrijskim granama i u celoj privredi. Glavnu reč o tome koje će to korporacije biti ima federalna vlada. Po gruboj proceni, od 15 milijardi dolara ukupno utrošenih za istraživanje i razvoj u 1961. godini federalna vlada je dala oko dve trećine.[101]

Dva najvažnija pravna akta, odnosno administrativna instrumenta, kojima se povezuju država i velike korporacije jesu ugovor o snabdevanju i nabavkama i ugovor o istraživanju i razvoju koji one međusobno sklapaju. Preko tih ugovora je najbolje izražena sprega interesâ državne birokratije i korporacijske tehnostrukture. Interesi nisu samo opšte prirode, to jest interesi korporacije za njen opstanak i razvoj i interesi države za opšte

---

[97] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 146—147.

[98] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 337.

[99] Isto, str. 207.

[100] Ester Kefauver, *In a Few ands*, New York, 1965, str. 246.

[101] Isto, str. 245—246.

Digitized by Google

nacionalno dobro, već interesi birokratskog i tehnokratskog sloja materijalne i druge prirode. Njihovi interesi ne zasnivaju se na opštim interesima i praznim idealima, već na stvarnoj i opipljivoj materijalnoj moći i značajnim privilegijama. Krupnoj vojno-državnoj birokratiji i istaknutim pripadnicima tehnostrukture velikih korporacija svuda su vrata otvorena i omogućen im je pristup svim funkcijama, činovima, poslovima, priznanjima i odlikovanjima.

Ova pojava da javne i privatne organizacije nalaze zajedničke ciljeve i zajedničke interese i da ih onda zajednički ostvaruju u ekonomskoj, političkoj i sociološkoj literaturi najčešće se naziva vojnoindustrijskim kompleksom, jer je taj spoj najviše ispoljen između velikih korporacija i vojske. Galbraith misli da joj više odgovara naziv »birokratska simbioza«. Ukoliko mešanje države u privredu uzima sve veće razmere, utoliko državna birokratija brojčano sve više raste i postaje sve moćnija. Veća moć birokratiju sve više približava i povezuje s tehnostrukturom. Tim procesom simbioza između njih se sama nameće, što njihovu snagu diže na viši stepen. Istina, njen razvoj u SAD dostiže najveće razmere u odnosima koji postoje između firmi za proizvodnju naoružanja i Ministarstva odbrane. Velike firme za proizvodnju naoružanja bogat su izvor zaposlenja za sve one pripadnike državne birokratije koji su završili svoju karijeru. Rukovođenje Ministarstvom odbrane je velikim delom u rukama ljudi koji su privremeno prešli na rad u to ministarstvo s visokih položaja u tehnostrukturama firmi za proizvodnju naoružanja.[102] Naziv »birokratska simbioza« više odgovara jer je mnogo širi. Obuhvata ne samo firme koje proizvode oružje, nego i druge velike korporacije, ne samo organ narodne odbrane, nego i ostale državne organe i institucije.

Takav privilegovan položaj preduzeća koje rade za državu — bilo za naoružanje bilo za tehnološka, kosmička i druga naučna istraživanja s jedne, i državne birokratije i korporacijske tehnostrukture, s druge strane, odražava se izuzetno negativno na celokupni razvoj američkog društva, pa i sveta u celini. Dolazi do sve većeg naoružavanja modernim razornim oružjem, do političkog zaoštravanja među blokovima, do basnoslovnog trošenja društvenog dohotka u neproizvodne svrhe, do još većeg siromašenja nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju i do sve veće opasnosti od novog ratnog požara.

Mada izdašno trošenje na naoružanje igra veliku ulogu u anticikličnoj borbi kapitalističke države, ono ne manje podstiče privredne fluktuacije i recesije. Favorizovanje i izdašna pomoć i finansijska podrška jednim privrednim granama degradira druge koje jedva životare. Tako se narušava privredna struktura. Destrukturiranje privrede ima za posledicu njen neravnomeran razvoj, što vodi neusklađenostima. Država, dakle, sopstvenom anti-

[102] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 135.

Digitized by Google

cikličnom politikom otvara put krizama i recesijama. Tom birokratskom simbiozom naročito su pogođene neke značajne uslužne delatnosti koje ne uživaju tako izdašan finansijski tretman kao što su školstvo, zdravstvo, socijalne i kulturne ustanove.

Birokratska simbioza je najpre simbioza države i velikih korporacija, zatim simbioza državne birokratije i korporacijske tehnostrukture. Iz simbioze države i korporacija rezultira zajednička ekonomska politika, a iz simbioze birokratije i tehnostrukture vladajuća elita.

Nasuprot klasičnoj tradiciji, privreda i država sada više nisu dva odvojena sveta. Uzajamno približavanje među njima najviše je odmaklo na području izvršne vlasti. Istaknute ličnosti privrednih korporacija uspele su se »do političke eminencije«. Još u doba New Deala one su se priključile političkom vođstvu, a od drugog svetskog rata one njime i dominiraju.[103]

Vladajuća elita u savremenom kapitalizmu ne predstavlja neku posebnu homogenu društvenu klasu kao što je to nekad bila buržoazija. O njoj se ne može govoriti ni kao o monolitnoj birokratskoj kasti, niti kao o vojnoj kliki. Vladajuću elitu u SAD sačinjava sprega privrednih, vojnih i političkih elemenata. Svi oni potiču, najvećim delom, od gornje trećine društvene piramide s gledišta veličine dohotka i društvenog ugleda zanimanja.[104]

Vladajuću elitu karakteriše opadanje uticaja profesionalnih političara i uspon izvršnih funkcionera velikih korporacija i profesionalnih visokih vojnih funkcionera do političkih komandnih pozicija.[105]

Vojni elemenat stiče sve veći ugled i uticaj, koji sve više postaje dominantan. To je bitna karakteristika strukture američke vladajuće elite. Tobožnja permanentna ratna opasnost značajno podiže ugled vojnog elementa i povećava važnost vojne kontrole nad ljudima, materijalom, novcem i vlašću, tako da se gotovo sve političke i ekonomske akcije procenjuju kroz pojmove vojne interpretacije stvarnosti.[106]

Sa sve većom ulogom vojnoindustrijskog kompleksa u ekonomici jača i uloga vojnog elementa u maltene svim društvenim i političkim strukturama. A imajući u vidu ovako snažan uspon vojnog elementa, najpre u ekonomici i politici a zatim i u vladajućoj eliti, mnogi savremeni američki analitičari otvoreno kažu da je savremeni američki kapitalizam »u značajnoj meri vojni kapitalizam«. Podudarnost interesâ viših vojnih krugova i visokih tehnostruktura korporacija deluje tako da moć i jednih i drugih postaje sve veća. Profesionalni političari svoju nekadašnju moć gube iz ruku. Ukoliko moć vojnog elementa i tehnostruktura raste, utoliko profesionalni političari bivaju sve više potisnuti na sporedni kolosek, pa čak i potčinjeni u vladajućoj eliti. U društvu

---

[103] C. Wright Mills, *Elita vlasti*, Beograd, 1984, str. 355.
[104] Isto, str. 358.
[105] Isto, str. 357.
[106] Isto, str. 356.

Digitized by Google

visokih vojnih funkcionera ne sede političari, već funkcioneri privrednih korporacija, koji u dogovoru i saradnji organizuju i planiraju ratne napore zemlje.[107]

Politika je napustila političare. Njene komandne pozicije su se našle u rukama vojnika. A vojnici su uvek bili i ostali vrlo loši političari. Opasnosti od politike koju inspirišu i vode vojnici danas u atomsko doba nisu male i nikako se ne smeju potcenjivati.

Opasnost do koje dovodi birokratska simbioza u savremenom razvijenom kapitalizmu svakim danom sve je zapaženija. Strategija države koja ide na ruku velikim korporacijama mnogim ljudima je diskutabilna, jer je velika koncentracija moći u malo ruku sila koju je teško kontrolisati. Schreiber smatra da je lek u stvaranju autoriteta države, a ne u slabljenju industrije.[108] Upravo onako kako se to danas i dešava. Znači, u sasvim pogrešnom pravcu.

Iako se nije neposredno mešala u ekonomiku, državna vlast je uvek bila tamo gde se koncentrisala ekonomska moć, uvek je pripadala ekonomski najmoćnijoj klasi. Ispod klade ekonomske moći valja se i vlast. Ko ne poseduje ekonomsko bogatstvo, taj nema ni vlasti. Ako vlast nema upliva na ekonomiku, ako ne može da utiče na sticanje i raspodelu materijalnog bogatstva, ona je slaba i nemoćna. Ukoliko se desi da su vlast i ekonomska moć razdvojene i udaljene jedna od druge, one se vrlo brzo približe jedna drugoj, bilo da se nosioci vlasti obogate, bilo da se bogataši uspnu na vlast, bilo, pak, da se sjedine međusobnim kompromisom i savezom.

Uprkos birokratskoj simbiozi i jedinstvu interesa državne birokratije i korporacijske tehnostrukture, one se nekad nađu u raskoraku. Nisu retki momenti kad jaka država nije samo stub kapitalizma, već i protivteža moći korporacija. Istina, bit utemeljenosti državnog kapitalizma su državna organizacija i velike privredne korporacije. No, odnosi među njima nisu uvek najsrećniji, ali njihov zajednički interes uvek nađe kompromis.

Savremena država je sastavni deo mehanizma kapitalističke privrede u uslovima dominacije velikih korporacija. Bez aktivne uloge države u ekonomici funkcionisanje ekonomskog sistema modernog kapitalizma ne bi bilo moguće. Ona održava ravnotežu u društvu među svim proizvodnim faktorima. Igra arbitražnu ulogu između radničkih sindikata, tehnostrukture i poslodavaca. Koordinira sve značajnije aktivnosti u pogledu privrednog razvoja. Finansiranjem naučnog rada, istraživanja i razvoja omogućuje snažan prodor nove tehnologije.

Arbitražna uloga države je ne samo nova moć administracije, nego je ona i uslov ukupnog kretanja društva. Nije toliko bitno

---

[107] Isto.

[108] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 163.

Digitized by Google

direktno uplitanje u rešavanje ekonomskih problema, ni direktna inicijativa u regulisanju pojedinih pitanja, kao što je bitna njena autoritativna moć kojoj se svi obraćaju — i poslodavci i sindikati i druge profesionalne grupacije — da arbitrira u ovom ili onom sporu, da reši ovo ili ono pitanje, da uredi ovu ili onu oblast politike i sistema, da dâ pravac kretanja i reguliše društvene odnose. A savremena država je, ne zaboravimo, birokratska simbioza.

Zajednički interesi državne birokratije i korporacijske tehnostrukture uspostavljaju — na kraju da i to kažemo — ravnotežu moći između države i velike korporacije. Ma koliko ne odgovarala radnim slojevima društva i svetskom miru, ta ravnoteža je presudan stabilizirajući činilac državno-kapitalističkog privrednog sistema.

Svojom intervencijom u privredi država je spasila kapitalistički sistem od sloma. Ali ta intervencija nije i ne može biti, kao ni bilo šta drugo, bezgranična i neiscrpna. Već danas je ona došla do krajnje tačke gde se iscrpljuju sve dalje mogućnosti njenog uspešnog delovanja, pa je počelo i njeno uzmicanje.

U određivanju ukupne tražnje država je otišla suviše daleko. Ona je mnoštvom mera ekonomske politike previše dozirala potrošnju, pa je došlo do pregrejavanja privrede u suprotnom pravcu. Problem je sada u preteranoj, a ne toliko u nedovoljnoj potrošnji. Sve veća državna potrošnja oterala je gotovo sve države razvijenog kapitalističkog sveta u velike budžetske deficite, a naročito SAD. Budžetski deficit najveće, najrazvijenije i najbogatije zemlje kapitalizma prouzrokovao je mnoge do danas nepoznate teškoće. Izazvao je, sa svoje strane, visoke kamatne stope, a one, opet, nerealno visok valutni kurs dolara, a visoki kurs veliki spoljnotrgovinski deficit itd. Sve te deficite nije moguće nadoknaditi ničim drugim osim visokom stopom rasta društvenog bruto proizvoda i visokom produktivnošću rada ili smanjenjem potrošnje. U protivnom, manjkove izravnjava inflacija.

Osim toga, one iste mere koje država preduzima da bi se štednja trošila služe za njeno povećanje. Što se štednja nemilice troši efikasnim investiranjem, veći je i dohodak, a samim tim sve je veća i štednja. Tu pojavu Galbraith naziva paradoksom štednje.[109] Ukoliko se ukupna tražnja uspešnije određuje, utoliko se potreba za tim određivanjem paradoksalno povećava. Ono sprečava pojavu kumulativne silazne spirale dohodaka i uštedevine. Sve to vodi daljim potrebama intervencije države, a postavlja i zahtev za reverzibilnošću određivanja ukupne tražnje. Pokazuje se da država mora raspolagati postupcima za ispravljanje tražnje i kad je ona nedovoljna i kad je prevelika.[110]

Ma koliko se želelo da se stvori država koja stoji iznad svih posebnih interesa, pa i iznad svog sopstvenog interesa, i

[109] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 72.
[110] Isto, str. 262.

Digitized by Google

koja bi raspolagala najvećom mudrošću da u svakoj prilici preduzima najpravilnije korake i najbolje mere u ekonosmkim kretanjima — u tome se nije uspelo. Umesto toga, nastala je država koja je postala, zaplićući se u sopstvene mnogobrojne zakone, mere, odluke, rešenja i gušeći se u gustišu intervencija i regulativnih mera, preterano skupa i neefikasna. Smanjena je gipkost sistema, što je potkopalo mogućnost brzog i uspešnog prilagođavanja preduzećâ i ličnu inicijativu tehnostrukture i preduzetnikâ.

Ni bezgranična potrošnja države na sve i svašta ne vodi ničemu. Ili, tačnije, ona vodi slomu isto kao kriza. Pokazalo se da se država mora rukovoditi starim isprobanim iskustvom da se nikada ne mogu udovoljiti svačije želje. Predusretljive, uslužne vlade uvek su doživljavale poraz. Postoji samo jedan logičan put. Država mora omogućiti strukturne promene, što pretpostavlja dovoljne i vremenski strogo ograničene državne pomoći, koje bi omogućile tehnološki prodor, dale prostor novim industrijama visoke tehnologije i garantovale konkurentsku sposobnost bez ikakve buduće pomoći.

Međutim, država se meša u privredne poslove pretežno iz kratkoročnih motiva, zbog povećanja ili sprečavanja pada zaposlenosti, na primer, pa često izvlači ili povlači već uložena sredstva iz preduzećâ i grana koje ostvaruju pozitivne rezultate i koje predstavljaju područja budućnosti, i ulažu ih u strukturno slabe grane. Takvom preraspodelom sredstava neminovno se usporava proces prilagođavanja i koči razvoj tehnologije i produktivnosti. Kao posledica takve politike, u svim zemljama gde se ona sprovodi, dolazi do slabljenja međunarodne konkurentske sposobnosti i ugrožavanja spoljnoekonomske ravnoteže.

Uz to, svojom sve većom prisutnoćšu u svim sektorima država je postajala sve skuplja. Javni izdaci su poslednjih godina širom sveta povećavani, i to kako u apsolutnom tako i u realnom iznosu. U Švajcarskoj danas, gde je uloga države, u poređenju s razvijenim svetom, najmanje izražena, jedna trećina društvenog proizvoda prolazi kroz javne budžete, u usporedbi s jednom petinom pre dvadeset i pet godina.[111] Taj procenat je u drugim razvijenim kapitalističkim zemljama — kao što smo videli iz prethodnog izlaganja — znatno veći.

Sa sve većom ekspanzijom države u privredne odnose raste enormno i državni aparat, što poskupljuje državu i njene usluge. Sredinom ovog veka državna administracija SAD prešla je brojku od osam miliona lica, od čega je na vojsku otpadalo blizu jedne trećine.[112] A za izdržavanje administrativnog aparata u SR Nemačkoj u 1982. godini potrošeno je više od trećine ukupnih budžetskih prihoda.[113] Od tada se taj procenat stalno uvećava.

---

[111] »Ekonomska politika«, br. 1694, 17. septembar 1984, str. 43.

[112] Adolf Dragićević, *Osnovi političke ekonomije*, cit. izd., str. 162.

[113] NIN, br. 721, 25. decembar 1983, str. 11.

Digitized by Google

Zahvaljujući velikom poskupljenju države i njenih usluga, kod pojedinačnih intervencija države u tokove privrede odnos troškova i koristi retko kad može biti pozitivan. Dok učešće države u investicijama, to jest u sektoru koji stvara dohodak, ima tendenciju opadanja, dotle njeno učešće u potrošnim i transfernim izdacima sve više raste. U takvim poslovima, a i u svemu onome što država radi, manje-više odsustvuje dobit kao pokretač povećanja efikasnosti i produktivnosti. Sve ono što država radi, uopšte uzev, ima nižu efektivnost nego isti radovi u režiji privatne privrede. Ona ne može pokriti svoje troškove i postaje sve skuplja i sve nerentabilnija.

Država sve više postaje mehanizam ekonomskih i društvenih delatnosti, a sve manje razume uslove koji bi trebalo da osiguraju najpovoljnije poslovanje privrede u celini. Država se gubi u poslovima za koje nije kvalifikovana, a kao mehanizam poretka ne ispunjava svoje zadatke. Privreda trpi i stagnira zbog državnog uplitanja, a država ne može da ispunjava obaveze koje joj privreda nameće. Sudeći po tome, danas se ponovo ističe misao i pokušava se presaditi na praktično tlo, da država i privreda ne idu spojeni. Samo kao odvojeni partneri, u smislu klasične koncepcije, država i privreda su sposobne da ispunjavaju svoje zadatke. Samo tim putem je moguće državni aparat, državne funkcije i troškove države svesti na nužnu potrebu i normalnu visinu.

Budžetski deficiti, kao neotklonjiv uslov razgranate i prekomerne državne intervencije, mogu delovati vrlo razorno na privredni život. Njihovo je svojstvo da sami sebe povećavaju. Kada država potrebu za finansijskim sredstvima pokriva kreditima, onda ona svoje usluge prodaje suviše jevtino. Tražnja raste, a deficit se povećava. Iskustvo pokazuje da zaduživanje države, uz njeno sve veće angažovanje, pre ili posle zahteva visoke realne kamatne stope i visok realni kurs valute. Jedino je tako moguće održati stabilnost cena i spoljnoekonomsku ravnotežu. Ako emisiona banka sa svojom politikom novca ne želi da zapadne u zavisnost od fiskalne politike, ona mora dopustiti rast kamatnih stopa i valutnog kursa. A osnovni činilac povećanja proizvodnje, dohotka i produktivnosti jeste rad. Kako onda izaći iz tog začaranog kruga. U inflaciji, istina, visoke kamate kompenziraju parazitski i špekulativni kapital, ali proizvodni kapital i investicije destimulišu. Upravo suprotno Keynesovim preporukama. Rad i nadnice se ne kompenziraju. One zaostaju.

Ostaje finansiranje države preko emisione politike, koja je, po izgledu, najelegantniji način i najbezbolniji put za uklanjanje budžetskih deficita. Međutim, istorijsko iskustvo svedoči da je inflacija izazvana budžetskim deficitom i njegovim monetarizovanjem bila mnogo češća od bilo koje druge. Stvaranje novca u korist države zauvek je diskreditovano.[114]

---

[114] »Ekonomska politika«, br. 1694, 17. septembar 1984, str. 43, 44. i 45.

Digitized by Google

U načelu, sve državne aktivnosti zahtevaju mnogo novca, sve stvaraju velike troškove i sve su neproduktivne. Ako se one stalno uvećavaju, jer učešće države u privredi pokazuje dugoročnu tendenciju rasta, onda se i svi njeni troškovi stalno uvećavaju. A pošto su ti troškovi neproduktivne prirode, država postaje sve veći parazit na teret privrede. Teret trošova i cena usluga države postali su toliko veliki da ih privreda i društvo više teško mogu podneti. I kejnzijanski recepti se ovde pokazuju nemoćnim. Istim onim merama kojima je država spasavala kapitalizam danas ga baca u nove nevolje. Poreski platiša je sve manje spreman da pokriva rastuće troškove delatnosti države. Takav stav poreskih obveznika redovno dovodi do toga da prihodi države sve više zaostaju u odnosu na rashod. S kakvom brzinom dolazi do poremećaja ravnoteže državnog budžeta i kako se teško i sporo ponovo uspostavlja narušena ravnoteža pokazale su SAD. Zbog sve veće penetracije u privredu, troškova i zaduženosti, autoritet države opada, a njen potencijal kao faktora privredne ravnoteže i snage reda od koga potiču podsticaji neometanog funkcionisanja ciklusa društvene reprodukcije postaje sve slabiji.

Analiza dosadašnjeg privrednog rasta na primeru Zapadne Nemačke, ne sa stanovišta tržišta, nego iz perspektive ukupnog nacionalnog privrednog računa, pokazuje da taj rast u sve većoj meri nosi država. Učešće ukupnih ekonomskih učinaka koje država za sebe prisvaja, kraće rečeno, učešće državne kvote, iznosilo je 1950. godine 29 odsto, 1960 — oko 33, 1970 — već 48, a 1975. godine to učešće oscilira oko 50 odsto. Jaka ekspanzija potrošnje finansirana je, uglavnom, preko kredita. Zaduženje javnih budžeta je od 52 milijarde u 1960. godini povećano na preko 126 milijardi 1970. godine, a danas okruglo na 650 milijardi maraka. Gotovo celokupan proces privrednog rasta SR Nemačke od kasnih šezdesetih godina finansiran je na teret budućih generacija, pa ne predstavlja samo ozbiljan finansijski, nego i moralni problem. Ali se ipak ne osporava uloga koju su javni budžeti (federacije, pokrajina, opština) odigrali kao »proizvođači« rasta. Dominacija države i njene logike u privrednom rastu, osim uspeha, ostavila je za sobom teške ekonomske posledice. Konačan rezultat je, najblaže rečeno, krajnje nepovoljan.

Pre svega, ta logika je tržišno privredno prilagođavanje proizvodne strukture ako ne onemogućila, a ono, u najmanju ruku, usporila. Pokazalo se da bi dalji rast državne kvote delovao na zaposlenost i rast bruto proizvoda još nepovoljnije, to jest ne bi pružio nikakve šanse.

Postavlja se pitanje kako dalje ići: sa državom ili bez nje. Postoji saglasnost da pred SR Nemačkom — a nije ništa drukčije ni sa ostalim razvijenim kapitalističkim zemljama — stoje dva glavna cilja kojima se istovremeno teži: vraćanje na privredni rast i smanjenje udela države. Želi se realan rast društvenog proizvoda i u isto vreme isključivanje glavnog motora koji je do sada indukovao rast. Manje države znači za svakog građanina

Digitized by Google

manje prinudne potrošnje. Manje države znači za sva preduzeća manje subvencija, a više preduzetničke smelosti i rizika. Manje države znači smanjenje prekomernih državno-socijalnih aktivnosti i jačanje individualnih napora za obezbeđenje egzistencije.[115]

Ali, da li je taj preokret moguće tako lako izvesti, posle toliko godina suverene dominacije države u privredi. Posle tako široke i duboke penetracije države u privredu ne izgleda baš tako lako i ubedljivo okrenuti točak natrag. Pogotovu ne bez većih političkih poremećaja i teških socijalnih konflikata. Ali bez obzira na sve to, danas se sve države razvijenog kapitalističkog sveta, počevši najpre od SAD sa Reganovom ekonomskom i socijalnom politikom, pokušavaju vratiti na principe liberalizma i individualizma. Ili, kako to moderna ekonomska teorija tumači, sa kejnzijanske ekonomije tražnje na ekonomiju ponude.

No liberalizam, bolje rečeno, kvaziliberalizam u modernoj kapitalističkoj ekonomiji je reakcija na dugoročnu tendenciju rasta učešća države u privredi i, u neposrednoj vezi s tim, sve većih i za društvo nepodnošljivih troškova koji nastaju iz takve njene uloge. Međutim, danas, u birokratskoj simbiozi, to je više san, mašta i iluzija nego što je mogućnost i stvarnost. Možda je država kao spasilac kapitalističkog sistema sudbonosno predodređena da ga dovede do sloma. To ne bi bilo prvi put u istoriji da spasilac ubija spasenoga.

Na grandioznom zadatku spasavanja kapitalizma kao sistema država kao da je iscrpla svoju snagu. Troškovi države na tom poslu sve su veći i prerastaju u gubitke. Ko posluje sa sve većim gubicima, bez skorog izgleda da ih se oslobodi, ne može više obavljati nikakav uspešan i rentabilan posao. U takvim uslovima država postaje sve zabrinutija za vlastitu glavu, pa treba najviše da misli kako samu sebe da spase.

Svi su izgledi da ni kejnzijanska ekonomija tu više ne može mnogo pomoći. Čini se da se spas nalazi u neoliberalizmu. Kako će stvari dalje ići — ostaje da se vidi.

U suštini, suvišno naglašavanje delovanja ekonomskih zakonitosti i osporavanje države kao subjektivnog faktora ne predstavlja ništa drugo do nemoć da se vodi efikasna politika i opravdavanje pogrešnog odlučivanja i promašaja. Pristrasna politička zaslepljenost nije sposobna ni da sagleda pravo stanje stvari ni da donosi vredne i pravilne odluke u korist društva. U borbi za vlast između pristrasnih i pohlepnih političara nema ni prave, istinite teorije ni optimalne politike. Postoje samo njihovi interesi, njihov prestiž i brlog pragmatske prakse u kome se oni valjaju.

Zato i nije lako sagledati perspektivu buduće uloge države i mogućnosti novog, takozvanog spasavajućeg liberalizma bez nje.

---

[115] »Ekonomska politika«, br. 1708, 24. decembar 1984, str. 48.

Digitized by Google

Tomislav Smrečnik

Teorija „nove radničke klase" u SAD

Teorija »nove radničke klase« pripada velikoj grupaciji političkih teorija za koje je karakteristično da smatraju da je, usled specifičnog postindustrijskog razvoja savremenog kapitalizma, došlo do obrazovanja novog društvenog sloja ili »klase« koja ima veliki uticaj na dalji društveni razvitak. Kako unutar te grupacije postoje struje koje se međusobno znatno razlikuju i u pogledu shvatanja te »klase« i u pogledu njene društveno-političke uloge, a precizna razgraničenja nisu izvršena, na samom početku bismo razjasnili o kojoj je teoriji u stvari reč.

Naime, postoji jedna struja neokonzervativaca[1] koja upotrebljava termin »nova klasa« i pod tim podrazumeva intelektualce, državnu i političku birokratiju i tehno-menadžersku strukturu, uopšte, gornje redove visokoobrazovanih kadrova, i u njima vidi takozvanu intelektualnu »elitu« koja teži da preuzme vlast i suprotstavi se interesima i kapitala širokih narodnih masa. Drugo, mnogobrojnija struja predstavlja takozvane »optimističke tehno-

[1] Reč je, pored drugih, o Jeane Kirkpatrick, profesorki političkih nauka u Georgetownu, sada ambasadoru SAD u UN *(The New Presidential Elite)*, Irvingu Kristolu *(Two Cheers For Capitalism)*, Aaronu Wildavskyom *(The Revolt Against Masses)*. Vidi zbornik *The New Class*, ed. B. Bruce-Briggs.

Digitized by Google

krate«[2] *(hopeful technocrats)*. Oni takođe upotrebljavaju termin »nova klasa«, ali ga ne ograničavaju na intelektualnu i tehno-menadžersku elitu. Naročito liberalniji predstavnici tu ubrajaju naučnu i tehničku inteligenciju uopšte, profesionalne, stručne, pa i visokoobrazovane administrativne radnike. Oni smatraju da će ova »nova klasa«, kao proizvod naučno-tehnološke revolucije, nužno preuzeti funkcije kontrole i upravljanja proizvodnjom i time, postupno, preuzeti vlast od kapitalista i postati nova vladajuća klasa koja će voditi savremeno kapitalističko društvo u višu *postindustrijsku* fazu društvenog razvitka. Mada u okviru ove struje ima autora progresivnih opredeljenja, ni u njihovim delima nema reči o »novoj klasi« kao revolucionarnoj snazi koja bi mogla da izvrši socijalistički preobražaj SAD.[3]

Najzad, postoji struja, formirana prevashodno iz redova nove levice i novih socijalista, u kojoj se govori o »novoj radničkoj klasi«[4]. Predstavnici ove struje naglašavaju da je reč o novim slojevima u redovima radne snage i, za razliku od prethodne struje, ističu da ti slojevi ne preuzimaju funkcije upravljanja, čak ni kontrole proizvodnje, i da upravo zato imaju revolucionarni potencijal.

U skladu s temom ovog rada, u ovom poglavlju predmet analize biće ova poslednja grupacija. Prethodne struje, osobito druga, biće samo posredno obuhvaćene, i to u meri u kojoj je reč o fundamentalnim stavovima koji predstavljaju zajedničke osnove.

Pre samog prikaza, kritičke analize i ocene koncepcije »nove radničke klase« kao socijalnog subjekta socijalističkog preobražaja savremenog kapitalizma, treba ukazati na još jednu stvar,

---

[2] Poznatiji predstavnici su: John Kenneth Galbraith, Daniel Bell, Ralf Dahrendorf, Kenneth Boulding, Clark Kerr, Zbigniew Brzezinski, W. W. Rostow.

[3] Vidi J. K. Galbraith *(The Affluent Society*, drugo izdanje, 1968. i *The New Industrial State, 1967)* i Daniel Bell *The Coming of Post-Industrial Society*, 1973; *Cultural Contradictions of Capitalism*, 1976).

[4] Treba istaći da postoje odstupanja od ovakve upotrebe termina »nova klasa« i »nova radnička klasa« i da je upravo to razlog određenoj zabuni, neopravdanom poistovećivanju ove i prethodne struje i njihovoj neadekvatnoj kritici. Tako, na primer, Ehrenreichovi (vidi *The New Left: A Case Study in Professional Managerial Class Radicalism)*, koji su pripadali Novoj levici u SAD, zatim Alain Touraine u Evropi, isto upotrebljavaju termin »nova radnička klasa«, ali pod tim podrazumevaju, kao i prethodne struje, tehno-menadžerski sloj, državnu i političku birokratiju, naučnu i visokoobrazovanu tehničku inteligenciju koja učestvuje u procesu upravljanja i koja u sprezi s kapitalom ili kao buduća vladajuća klasa predstavlja kočnicu razvoja socijalizma.

Suprotno njima, Michael Harington često govori o »novoj klasi« podrazumevajući pri tom društveni sloj široko shvaćene naučne i tehničke inteligencije u redovima radništva koji odista nije nova klasa, već »novi sloj (u redovima radništva)... sa zajedničkim pogledima« koji ima revolucionarni potencijal. (Vidi: *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979, str. 26.)

Digitized by Google

naime, da smo, svrstavajući ovu teoriju »nove radničke klase« u istu grupaciju u kojoj su teorije »nove klase«, pretpostavili da je i ovde reč o stavu da se stvara neka nova »klasa«. To moramo ovde da istaknemo jer se, za razliku od dve prethodne pomenute struje u sklopu teorije »nove radničke klase«, to ne izražava eksplicitno. U stvari, ističe se da je reč o tome da radnička klasa dobija nove konotacije, kvalitativno se menja i postaje »nova« radnička klasa. Međutim, uprkos tome, mi smatramo da i tu, u stvari, postoji, ako ništa drugo, a ono implicitno shvatanje da je reč o novom društvenom sloju ili »klasi«, jer se naglašava da se »nova radnička klasa« u tolikoj meri razlikuje od »stare«, industrijske radničke klase XIX veka, koja je i danas prisutna, i u pogledu strukturnih karakteristika i u pogledu motivâ i ciljeva društvenog preobražaja, da je treba posebno, nezavisno od »stare« radničke klase, analizirati kao potencijalnu revolucionarnu snagu.

Želimo odmah da istaknemo da će predmet naše kritike biti tako shvaćena koncepcija »nove radničke klase«. Rukovođeni tom namerom, prvo ćemo izložiti samu koncepciju, zatim njene empirijske i teorijske pretpostavke i zatim izvršiti kritičku analizu i dati opštu ocenu.

I

Odmah na početku treba reći da je koncepcija »nove radničke klase« u SAD, za razliku od Evrope, relativno malo zastupljena i uglavnom kontekstualno izražena.

Neki od autora smatraju C. W. Millsa prvim savremenim zastupnikom teorije »nove radničke klase« kao revolucionarne snage.[5] Premda se to ne može u potpunosti prihvatiti, tvrđenje nije bez osnova.

U tekstu *Letter to the New Left*[6], govoreći o inteligenciji kao »mogućem«, neposrednom radikalnom agensu promene«, Mills je, kao što je poznato, odista imao na umu »mladu inteligenciju«, studente (zato se i smatra »ocem« nove levice). Dalje, on je imao na umu pre svega njeno obrazovanje, svest, sposobnost da izgrađuje kritički odnos prema svetu, kao izvor revolucionarnog potencijala. U tom smislu se može reći da on pre pripada plejadi zagovornikâ intelektualaca, a ne »nove radničke klase«, kao nove, revolucionarne elite.[7] Ali uprkos tome, isticanjem inteligencije kao posebnog društvenog sloja, koji predstavlja značajan, sve mnogobrojniji i prisutniji deo društva, on je

[5] M. Harrington, *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979.

[6] »New Left Review«, September—October 1960.

[7] Ovo treba razlikovati od Milsove koncepcije *elite* vlasti, koja se odnosi na državnu administraciju i političku birokratiju, u kojima on vidi konzervativne snage, novu vladajuću klasu.

Digitized by Google

inaugurirao kasnije pristupe koji osnovni naglasak stavljaju na položaj i ulogu inteligencije u proizvodnom procesu i njen revolucionarni potencijal sagledavaju u tom kontekstu.

U tom pogledu se mora istaći da je i sama Nova levica dala značajan doprinos razvijanju revolucionarne varijante koncepcije »nove radničke klase«. Naime, Nova levica je zastupala stanovište o siromašnim, ugnjetenim, studentima, kao revolucionarnim snagama, jer su van sistema. Međutim, kasnije se naporedo s tim sve više ističe revolucionarni potencijal studenata upravo zbog toga što su u sistemu — prvo kao članovi univerzitetskih institucija, a zatim kao budući pripadnici »nove radničke klase«.

Već u dokumentu *America and New Era*, usvojenom na kongresu SDS-a 1963, ističe se ta »klasna« pripadnost studenata kao značajan izvor njihove pobune. Tu se naglašava, prvo, da je univerzitet institucija kapitalističkog sistema koja je, kao takva, njime određena. Zatim, drugo, ukazuje se na najamnu prirodu intelektualnog rada — da se intelektualna znanja i umeća upotrebljavaju za ciljeve koji su inteligenciji strani i na način koji degradira dubinu, širinu i ljudski kvalitet tih znanja. U drugoj polovini šezdesetih godina naglašavanje ove »klasne« opredeljenosti biva sve prisutnije i revolucionarni potencijal se neposredno vezuje za potencijalno pripadništvo »novoj radničkoj klasi«. Tako Georg Calvert u govoru održanom na Princetonu, februara 1967, ističe da su »studenti "pripravnici" *(trainees)* za novu radničku klasu...«[8] i da je to izvor njihovog revolucionarnog potencijala. I ne samo to. On takođe »raskrinkava« »mit o velikoj američkoj srednjoj klasi« i naglašava da je reč, u stvari, o »novoj radničkoj klasi« koja predstavlja »moćno sredstvo za razumevanje sadašnje strukture razvijenog industrijskog kapitalizma«[9].

Mada još uvek u studentima vidi osnovnu revolucionarnu snagu, Calvert ovde ističe da pripadnici ove »nove radničke klase«, koju čine prevashodno fakultetski obrazovani ljudi, predstavljaju njihovog značajnog saveznika i da je osnova toga savezništva u kritičkoj svesti o neodgovarajućoj i neljudskoj prirodi i vrsti poslova koje obavljaju.

Koncepcija »nove radničke klase« svoj najpotpuniji oblik poprima, međutim, sa jačanjem socijalističke struje krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Izrazitiji predstavnici su Richard Flacks, Bogdan Denitch, Michaell Harrington.[10] (Ali treba imati na umu da je broj onih koji su asimilirali neke sta-

---

[8] Reč je o govoru koji je autor održao na konferenciji SDS-a, februara 1967, u vreme kada je bio nacionalni sekretar. Vidi *In White America: Radical Consciousness and Social Change*, u: *The New Left: A Documentary History*, ed. M. Teodori, str. 416.

[9] Isto.

[10] Richard Flacks, pripadao Novoj levici krajem 60-tih, zauzima prema njoj kritički odnos u smislu isticanja potreba razvijanja pokreta za demokratski socijalistički preobražaj SAD. Dela: *Revolt of the Young Intelligentsia: Revolutionary Class — Consciousness in*

Digitized by Google

vove teorije »nove radničke klase« daleko veći, samo što je stavljen manji naglasak na »novu radničku klasu« i što se ukazuje na tendenciju njenog uključivanja u šire shvaćenu radničku klasu. U tom smislu autori poput Normana Birnbauma i Stanleya Aronowitza dosta pažnje poklanjaju tom fenomenu.)

Ta koncepcija prevashodno je izraz logičkog razvitka prethodno izloženih tendencija. S propašću studentskog pokreta, a s time i koncepcije Nove levice o siromašnim i studentima kao osnovnoj revolucionarnoj snazi, ovi autori sada akcent stavljaju upravo na tu »novu radničku klasu« i njoj daju primat.[11]

Međutim, pored ovog novolevičarskog nasleđa, ona je uveliko uslovljena teorijama »nove radničke klase« koje su se razvile u Evropi[12] i, posebno, već spomenutim liberalno orijentisanim teorijama »nove klase«, pre svega, Galbraitha i D. Bella, o kojima smo u uvodnom delu rekli nekoliko reči. Uprkos drugačije političke orijentacije u odnosu na pitanje preobražaja kapitalizma, ova dva autora imala su veliki uticaj na formiranje socijalističke koncepcije »nove radničke klase«. To je naročito izraženo u artikulaciji socijalnog sastava »nove radničke klase« i osobenosti društveno-istorijskog razvitka savremenog kapitalizma. Zato ćemo u analizu ove socijalističke koncepcije u tom obimu uključiti relevantne stavove ovih predstavnika liberalne orijentacije.

Čime se odlikuje shvatanje »nove radničke klase« razvijeno u okviru ove socijalističke orijentacije: ko pripada toj »klasi«, koje su joj osnovne karakteristike i kako se objašnjava njen revolucionarni potencijal?

Kada je reč o shvatanju strukture, mora se naglasiti, ako izuzmemo neke teoretičare kao što su Brzezinski i Rostow, da ne postoje toliko bitne razlike u odnosu na shvatanja teoreti-

---

Post-Scarcity America — The New American Revolution, ed. R. Aya i N. Miller, *Youth and Social Change*, 1971.

Bogdan Denitch, član CK Socijalističke demokratske partije SAD, profesor na Univerzitetu grada New Yorka. O »Novoj radničkoj klasi« ekstenzivnije pisao u tekstu *»Is There a New Working Class?*, »Dissent«, jul/august 1970. i *The New Left and the New Working Class — Radical Sociology*, ed. D. Colfax, 1971.

Michael Harrington je bio nacionalni sekretar američke socijalističke partije, potom sekretar *Democratic Socialist Organizing Committee*, autor mnogih članaka i knjiga, profesor na Queens College u New Yorku.

[11] Ovaj prelaz od studenata, kao osnovne snage, na »novu radničku klasu« naročito je vidljivo kod R. Flacksa. On u ovoj »klasi« vidi prevashodno bivše studente, podrazumeva, uglavnom, fakultetski obrazovane kadrove i zato i upotrebljava termin »post-student intelligentsia« (vidi: *Revolt of the Young Intelligentsia — Radical Sociology*).

Mora se dodati da ovaj poststudentski profil ostaje kao bitna odredba koncepcije »nove radničke klase« i u kasnijim tumačenjima. Tako i Denitch i Harrington vezuju pojam ove »klase« pre svega za radnike s univerzitetskim obrazovanjem, »za rad posle univerziteta«.

[12] Krajem 60-tih i početkom 70-tih godina ova koncepcija dominira evropskom levicom. Tu valja spomenuti, pre svega, Sergea Malleta, Alaina Touraina i Andrea Gorza.

Digitized by Google

čarâ »nove klase« liberalne orijentacije, posebno D. Bella i J. Galbraitha. Mada i ovi teoretičari u »novu klasu« ubrajaju i gornje redove visokoobrazovanih kadrova (generalne direktore, predsednike kompanija i druge rukovodeće kadrove koji, pored kontrole i upravljanja, imaju i pravo odlučivanja), a teoretičari »nove radničke klase« taj sloj isključuju iz pojma »nove radničke klase« — i jedni i drugi tu podrazumevaju pre svega naučnu i tehničku inteligenciju uopšte, profesionalne i *white-collar* radnike najraznovrsnijih profesija, imajući na umu njihov stručni i intelektualni potencijal i značaj za savremeno visokorazvijeno industrijsko društvo.

Na osnovu detaljnih sociloških analiza utvrđena je dosta precizna »mapa« te »klasne« pripadnosti. U njima se polazi od stepena obrazovanja, vrste zanimanja i oblasti proizvodnje kao osnovnih kriterijuma.[13]

U pogledu stepena obrazovanja smatra se da ovoj »klasi« pripadaju pre svega univerzitetski obrazovani, zatim radnici sa srednjim obrazovanjem i posebnom obukom i kvalifikacijama za obavljanje specijalnih poslova zasnovanih na razvijenoj tehnologiji. Kada je reč o zanimanjima i vrsti poslova koji se obavljaju, spektar pripadnikâ »nove radničke klase« još je širi. Tu se ubrajaju radnici s najvišim obrazovanjem, čiji je rad stvaralačkog karaktera. To su naučnici i univerzitetski radnici, istraživači, umetnici, kulturni radnici. Zatim radnici koji primenjuju i prenose znanja iz svih naučnih oblasti: inženjeri, fizičari, advokati, lekari, nastavnici, tehničari, stručni i administrativni radnici za koje se zahteva više i visoko obrazovanje. U pogledu oblasti proizvodnje ističu se pre svega radnici zaposleni u uslužnim delatnostima *(service economy):* u obrazovnim institucijama, zdravstvu, posebno državnim agencijama, socijalnim ustanovama, zatim u istraživačkim institucijama i novim proizvodnim granama, kao što su elektronska industrija, petrohemija i aeronautika, koje doživljavaju burnu ekspanziju i u kojima sektor visokoobrazovanih, naučnih, profesionalnih i tehničkih radnika predstavlja osnovnu radnu snagu. Najzad, reč je i o tradicionalnim privrednim granama u meri u kojoj su i one doživele duboku transformaciju u pogledu načina proizvodnje i proizvodnih procesa, tako da se i tu sve više regrutuje naučna i tehnička inteligencija i stručna radna snaga.[14]

Iz sličnog stava u pogledu shvatanja strukture »nove radničke klase« i »nove klase« (kako je shvataju liberalni teoreti-

---

[13] D. Bell je eksplicirao ove kriterijume i na tim osnovama izvršio veoma iscrpnu sociološku analizu »nove klase« (vidi *The New Class a Muddled Concept*, »Society«, № 2/1979). Od istih kriterijuma polazi i Harrington, dajući pregled pripadnikâ »nove klase« sličan, sa manjim izuzecima, Bellovom *The New Class and the Left)*

[14] M. Harrington, *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979.

Digitized by Google

čari) proizlazi i suštinska sličnost u shvatanju da je to mnogobrojan i široko rasprostranjen sektor radne snage koji se bitno razlikuje od stare radničke klase, sektor koji preuzima središno mesto u proizvodnom procesu i postaje ključni činilac u svim oblastima političkog, javnog, kulturnog, naučnog i privrednog života.

Tako se ukazuje da su već na početku sedamdesetih godina ovi slojevi predstavljali drugi najveći sektor radne snage. U 1974. godini od ukupno 85 miliona radnika bilo je 30 miliona onih u industriji, odnosno oko 29%, a stručnih i tehničkih radnika oko 21 milion, odnosno 25%.[15]

Ali od ovih pokazatelja faktičkog stanja, u kome, ipak, još uvek preovladava tradicionalna industrijska radnička klasa, za teoretičare »nove radničke klase« mnogo su značajniji pokazatelji tendencija »eksplozivnog« rasta ovog sektora radne snage.[16] Na osnovu toga oni predviđaju da bi »do kraja veka proporcija fabričkih radnika u radnoj snazi mogla biti tako mala kao što je danas proporcija poljoprivrednika...«:

»Umesto industrijskih radnika, uočavamo dominaciju profesionalne i tehničke klase u radnoj snazi u tolikoj meri ... da će do kraja veka to biti najveća (strukovna grupa)...«[17]

Da bi se razumela ova sličnost u shvatanju sastava »nove radničke klase« i »nove klase« (kako je shvataju D. Bell i J. Galbraith), njihove brojčanosti, središnog mesta i značaja u proizvodnom procesu, treba ukazati na zajedničke empirijske i teorijske okvire u kojima je ona utemeljena.

Zastupnici koncepcije »nove radničke klase« ove vidove objašnjavaju na način koji je uglavnom karakterističan za sve teoretičare »postindustrijskog društva«. Naime, teorija »postindustrijskog« razvitka kapitalizma i tu figurira kao osnovni argument kojim se opravdava valjanost ove koncepcije.

Prvo, u pitanju je shvatanje da je naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga, to jest revolucionarni naučno-tehnološki razvitak industrijskih zemalja Zapada, osnovni činilac koji je uslovio nastanak i razvoj prethodno opisane »nove radničke klase«.

---

[15] D. Bell, *Labor in the Post-Industrial Society*, »Dissent«, zima 1972.

[16] Navodeći decenijalne statističke podatke, oni ukazuju na tendenciju opadanja sektora industrijskih radnika. Godine 1940, ističe se, bilo je gotovo 40 posto takvih radnika, a do 1985. predviđa se da će biti 32 posto, dok se procenat naučnih i tehničkih radnika uvećava. Od 14,8 procenata ovog sektora radništva u 1940. broj se povećao na 25 posto, ili 21 milion od ukupno 85 miliona, a do 1985. očekuje se povećanje na 26 posto. Što je još važnije, naglašava se kako je ovaj sektor radništva, a posebno onih koji su zaposleni u uslužnim delatnostima, rastao znatno ispod proseka. Prosečan rast u 70-tim godinama bio je 25 posto, a u ovoj oblasti dostigao je čak 45 posto (Harrington, *Old Working Class, New Working Class* — »Dissent«, proleće 1974).

[17] D. Bell, isto.

Digitized by Google

Reč je, pre svega, o isticanju, kao neposredne posledice, zapravo ishoda naučno-tehnološke revolucije, promene uloge žive radne snage u proizvodnom procesu. Automatizacija proizvodnje, ostvarena u neslućenim razmerama, dovela je, istovremeno, do potiskivanja žive radne snage kao neposrednog proizvođača u čitavim sektorima proizvodnje[18] i do povećavanja potreba za fakultetski obrazovanim, profesionalnim ili stručno obučenim radnicima.

Dalje, što je još značajnije, ovaj tehnološki razvoj, budući da je sam bio rezultat do tada nepoznate sprege nauke i tehnologije, pospešio je tu spregu tako da su nauka, znanje uopšte, u doslovnom smislu postali proizvodna snaga, i to osnovna.[19] Poseban i izuzetno značajan vid ovog prerastanja nauke u osnovnu proizvodnu snagu jeste uključivanje univerziteta u tehnološki razvoj i njegovo pretvaranje u instituciju koja neposredno služi interesima tehnološkog i privrednog napretka. Univerzitetsko »obrazovanje postalo je jedna od najvećih industrija u SAD«[20], koja masovno proizvodi nove kadrove potrebne za savremene tehnološke procese i način proizvodnje.[21]

Zatim, ova naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga ispoljavala se ne samo u transformaciji proizvodnih procesa i načina proizvodnje u starim privrednim granama, već i u nastajanju i razvijanju novih, kao što su elektronika, petrohemija, zatim uslužne delatnosti, u kojima izrazito dominira naučna i tehnička inteligencija ili specijalno obučeni radnici kao glavna radna snaga.

Najzad, ukazuje se na to da je naučno-tehnološka revolucija uticala i na društveno-političku sferu.[22] Uslovila je jačanje uloge

---

[18] Ovaj proces izražen je u svim oblastima, počev od uslužnih delatnosti pa do materijalne proizvodnje. Uveliko se odvija u automobilskoj industriji, istraživačkim centrima, laboratorijama, i to naročito u onim proizvodnim operacijama koje su izložene izuzetno teškim uslovima rada i koje zahtevaju naročitu preciznost. Roboti koji obavljaju poslove zavarivanja, lakiranja, sklapanja i kontrole već su realnost u automobilskoj industriji.

[19] To se ostvaruje na više načina. Pre svega, reč je o inovacijskoj ulozi teorijskih znanja kao osnovnoj pretpostavci daljeg tehnološkog razvoja. Zatim, reč je o činjenici da je savremena tehnološka proizvodnja, pa i industrija (osobito elektronska optika), neposredno zasnovana na nauci. Najzad, to se ogleda i u strateškoj centralnosti informacija i znanja (i u tom smislu intelektualne tehnologije, nasuprot mašinskoj tehnologiji industrijskog društva, kao nezaobilaznoj pretpostavci obavljanja proizvodnih procesa u svim granama proizvodnje).

[20] D. Bell, *The New Class...*, str. 18.

[21] B. Denitch, *The New Working Class*, str. 344 — O tome govori i M. Harrington.

[22] Postindustrijsko društvo postaje »tehnotronsko« društvo, »društvo koje se kulturno, psihološki, socijalno i ekonomski oblikuje pod uticajem tehnologije i elektronike — posebno u oblasti kompjutera i komunikacija« — kaže Z. Brzezinski u knjizi *Between Two Ages: America's Role in Technotronic Era*, str. 9—10.

Digitized by Google

i značaja države u upravljanju opštim društvenim i, posebno, privrednim životom zemlje[23], što je, sa svoje strane, dovelo do stvaranja velikog državnog aparata u kome su angažovani mnogi kadrovi svih struka naučne, društvene i tehničke inteligencije.

Drugo, mora se istaći da, zajedno sa drugim teoretičarima »postindustrijskog društva«, i pripadnici ove koncepcije prihvataju ocenu o presudnom uticaju naučno-tehnološke revolucije proizvodnih snaga na razvoj savremenog kapitalizma u pravcu bitno drukčijem od onog koji su predviđali Marks i Engels. Umesto kataklizmatičnog poniranja u propast usled sve zaoštrenijih osnovnih protivrečnosti proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, proletarijata i buržoazije, kapitalizam se, kažu oni, dalje razvijao. Dospeo je na viši stupanj »postindustrijskog« razvitka u kome su navedene protivrečnosti prevladane ili su pod kontrolom, tako da siromaštvo, materijalna beda više ne predstavlja osnovni društveni problem.[24]

U tim okvirima i oni takođe ukazuju na to da se, umesto klasičnih protivrečnosti, javljaju nove, protivrečnosti »višeg reda«, koje se odnose na pitanje kvaliteta ljudskog života. U tom smislu *otuđenje* i za njih predstavlja središnu kategoriju kojom se izražavaju osnovni oblici protivrečnosti s kojima je suočeno savremeno kapitalističko društvo. Pri tom se mora naglasiti da je i za njih pitanje siromaštva i bede drugorazredno pitanje ne samo zato što nije više aktuelno, već zbog toga što to nije suština negativnosti postojećeg društvenog poretka.

Najzad, analogno prethodnim stavovima, zajedničko im je shvatanje o tome da tradicionalna radnička klasa više ne može da bude osnovna revolucionarna snaga. Njena revolucionarna uloga, uloga »istorijskog agensa radikalne promene« stvar je prošlosti.[25] Prvo, zato što siromaštvo i beda više ne mogu biti motiv revolucionarnog preobražaja i, drugo, zato što ona još uvek nema dovoljno razvijenu svest da bi shvatila suštinu fenomena otuđenosti čoveka u savremenom društvu i potrebu njegovog prevazilaženja.

II

Međutim, treba istaći da, uprkos izloženog zajedništva sa liberalnim teoretičarima »nove klase«, postoje i značajne razlike, iz kojih se i konstituisala koncepcija »nove radničke klase« kao revolucionarne snage.

---

[23] *Notes on the Post-Industrial Society*, u: *The Public Interest*, № 6/1967.

[24] »Više od sto godina pitanje radništva kao radništva nije centralno, niti ima sociološku i kulturološku težinu da polarizuje sva druga pitanja duž te ose« (D. Bell, isto).

[25] Mills, *Letter to the New Left.*

Digitized by Google

Pre svega, pripadnici ove koncepcije nisu zastupali tezu o savremenom kapitalizmu kao društvu *obilja.*

U svom autentičnom značenju društvenog stanja koje karakteriše takav stepen razvijenosti proizvodnih snaga i proizvodnih dobara u kome su problemi materijalne egzistencije prevaziđeni i u kome problem nije zadovoljenje materijalnih potreba, već potrošnje proizvedenog[26], ova teorija bila je razvijena u pedesetim godinama i izražena u delima »hopeful technocrats«. To su Rostow, Brzezinski, Galbraith, D. Bell. Već u šezdesetim godinama, pod pritiskom društvenih i ekonomskih problema s kojima se suočavala SAD, mit o harmoničnom i neometanom razvoju, prosperitetu, neograničenoj mogućnosti apsorbovanja radne snage počeo je da se raspršuje, što su u određenoj meri osetili i predstavnici ove koncepcije. Njihovo isticanje problemâ zapošljavanja, obavljanja poslova koji ne odgovaraju stečenim znanjima, stvaranja viška intelektualne radne snage i sve većeg nezadovoljstva u redovima »nove radničke klase«, kao izraza takvog stanja, to nedvosmisleno pokazuje.[27] U tom rastućem nezadovoljstvu oni već vide nukleus stvaranja revolucionarnog potencijala.

Drugo, i to je mnogo važnije — jer predstavlja suštinsku razliku — oni drugačije sagledavaju pitanje položaja ove »klase« u proizvodnom procesu i, analogno tome, u društvu.

U uvodnim redovima ovog poglavlja tu smo razliku već naznačili, a sada bismo je jasno istakli. Teoretičari kao Galbraith, Brzezinski, Rostow, pa i Bell, a u prošlosti Veblen i Burnham, predviđali su, na osnovu promena do kojih je došlo u razvoju savremenog industrijskog društva, da će društvena i tehnička inteligencija, profesionalni, stručni radnici, tehno-menadžerska struktura, kao predstavnici »nove klase«, preuzeti na sebe funkcije kontrole i upravljanja u proizvodnim procesima, pa i u društvu u celini i tako postati »nova vladajuća klasa«[28].

Ta »vladajući klasa« bila bi nosilac već započete transformacije koja bi razvila kapitalističko društvo do neslućenih razmera, prevladavajući sve njegove unutrašnje krize i probleme.

Za razliku od njih, pobornici koncepcije »nove radničke klase«, kao što smo nagovestili, ne smatraju da naučno-tehnološka revolucija spontano vodi takvoj transformaciji savremenog kapitalističkog društva. Njihov je stav da »nova radnička klasa«, uprkos njenom sve većem značaju u proizvodnom procesu, nema ni kontrolnu ni upravljačku funkciju i da ostaje i dalje u najamnom položaju — radi za nadnicu ili platu.

Kako ističe Denitch, naučno-tehnološka revolucija uticala je na univerzitetu na obrazovane kadrove u dvostrukom smislu.[29] S

---

[26] Vidi W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto,* Cambridge University Press, New York, 1960.

[27] Denitch, isto, str. 342.

[28] D. Bell, *Notes on the Post-Industrial Society* (I), str. 37.

[29] *The New Left and the New Working Class — Radical Sociology,* ed. David Colfax and Jack Roach.

Digitized by Google

jedne strane, naporedo sa tehnološkim razvojem i usavršavanjem proizvodnje njihov značaj postajao je sve veći. Sve su mnogobrojnija bila zanimanja i oblasti proizvodnje u kojima je naučna i tehnička, stručna delatnost bila osnovna. Sve složenija, tehnološki razvijenija proizvodnja postala je nezamisliva bez obrazovanih kadrova. Ali upravo zbog toga je došlo istovremeno do prerastanja univerzitetâ u institucije koje su masovno proizvodile naučnu i tehničku inteligenciju preko potrebnu za savremenu, tehnološki razvijenu i sve složeniju proizvodnju i za upravljanje društvom. To je dovelo, kaže Denitch — što je i najvažnije — do određene degradacije ove »klase«: »Od institucije elitnog obrazovanja za sinove iz viših slojeva, koji su se pripremali da preuzmu vodeće uloge u društvu, bilo kao direktori ili kao »slobodni profesionalci«, obrazovne institucije se pretvaraju u institucije za stručno obučavanje planirano za stvaranje »masa tehničara i *White-collar* radnika... s tehničkim i birokratskim znanjima koji prodaju svoj rad za nadnice« i koji rade u uslovima »nad kojima imaju malu ili nikakvu kontrolu.«[30] Baš iz takvog sagledavanja društvenog i proizvodnog položaja »nove radničke klase« proizlazi stanovište o njenom revolucionarnom potencijalu, uverenje da je ona osnovni socijalni subjekt socijalističkog preobražaja SAD.

Međutim, kao i drugi predstavnici teorije »postindustrijskog društva«, pobornici ove koncepcije ne smatraju da se može govoriti o siromaštvu i bedi kao glavnom problemu. Zato oni najamni položaj i nezadovoljstvo koje iz toga proističe smeštaju u antropološki kontekst i posmatraju ih kao pitanje otuđenja.

Ali upravo u tom smislu daju i drukčije tumačenje otuđenja. I dok liberalna orijentacija, koja, kad govori o otuđenju, ima na umu pitanja kao što su zdravstvo, obrazovanje, životna sredina, egzistencijalni smisao življenja, dotle se u sklopu koncepcije »nove radničke klase« primaran naglasak stavlja na radnu sferu, položaj u proizvodnom procesu i, kroz tu prizmu, na položaj u društvu.

Ovaj vid otuđenja, kao izraz pobune nove radničke klase, već su istakli Calvert, Rowntree i drugi predstavnici Nove levice. Ali i u ovom slučaju, baš pod uticajem evropskih teoretičara »nove radničke klase«, na ovakav karakter otuđenja Denitch stavlja najjači naglasak.

Analizirajući studentski pokret i masovni bunt do kojeg je došlo u šezdesetim godinama, on zaključuje da je »nezadovoljstvo studenata samo vesnik nezadovoljstva cele jedne nove i sve veće klase«[31], a izvor tog nezadovoljstva je u protivrečnosti koja postoji između znanja, sposobnosti koje članovi te klase poseduju, značaja koji imaju za savremenu tehnološki razvijenu ekonomiju i za društvo u celini, s jedne, i stvarnih poslova koje obavljaju,

[30] Isto, str. 341.

[31] Denitch, isto, str. 344.

Digitized by Google

kao i mesta i uloge, to jest položaja koje imaju u društvu, s druge strane.[32]

Naravno, analogno shvatanju ovakvog karaktera otuđenosti kojoj je izloženo savremeno kapitalističko društvo, teoretičari »nove radničke klase« ukazuju na neophodnost takve borbe za socijalistički preobražaj SAD i uopšte visokorazvijenih kapitalističkih zemalja Zapada čiji će osnovni naglasak biti borba za »demokratizaciju u okviru proizvodnje«, i time za demokratizaciju celog društva, a njen osnovni smisao u »zahtevu za radničku kontrolu, samoupravljanje«[33].

Ali to ne znači da revolucionarni preobražaj SAD neposredno predstoji. To je, po Denitchu, proces postupne, dugotrajne demokratske borbe.

Kako se zamišlja ta borba? Kojom se strategijom ona rukovodi? Kako realizovati taj revolucionarni potencijal? Pretpostavke za njegovo ostvarivanje, po Denitchevom mišljenju, već postoje. Upravo znanje koje »nova radnička klasa« poseduje, veštine kojima vlada i značaj koji ima u savremenoj proizvodnji »omogućuju joj da postane snaga koja predstavlja izazov postojećem poretku«[34] Ta borba treba da počne na radnom mestu zahtevima za delimičnim koncesijama u pogledu kontrole proizvodnje, učešća u procesu upravljanja, nagrađivanja radnikâ. Razni oblici sindikalne borbe, pregovori, protesti, štrajkovi itd. tu su od posebnog značaja: Sve koncesije postignute na tom planu, makar bile i delimične, pospešuju dalju borbu i postepeno vode borbi za suštinsku samoupravnu demokratizaciju savremenog društva SAD.[35] To, međutim, pretpostavlja i političko organizovanje i borbu zasnovanu upravo na zahtevima za decentralizaciju i samoupravnu demokratizaciju proizvodnje i svih drugih vidova društvenog i političkog života — društva u celini.

Ovde je, takođe, umerenost u zahtevima, kao izraz političkog realizma, osnovna odlika. Ona se ogleda i u strateškom opredeljenju da se ta politička borba artikuliše u o k v i r u postojeće Demokratske partije, njenog levog krila.[36]

---

[32] To je stanje slikovito prikazao John Wilkins u tekstu *The New Assembly line — Working Papers*, maj—jun 1980. — Tu on opisuje posao dokumentacionog analitičara u jednoj američkoj firmi koja obavlja pravne poslove i vodi sudske sporove, za koji se, kao uslov, traži visoka stručna sprema: »Radno mesto je bilo strogo ograničeno, bez ikakvih varijacija, i predstavljalo je rutinsko ponavljanje stalno istih operacija. Pri tom se ni na koji način nije moglo doznati o kakvom poslu je reč, kome je obavljanje ovih zadataka bilo namenjeno... Monotona radna sredina fizički je ekvivalent samog posla. Presovan između belih zidova u prostoriji bez prozora, postajem i sam standardizovani proizvod lišen individualnih osobenosti.«

[33] Denitch, isto, str. 348, 350.

[34] Isto, str. 350.

[35] Isto.

[36] Taj je stav u sedamdesetim godinama razvila struja demokratskih socijalista, među kojima su M. Harrington i Denitch zauzeli istaknuto mesto.

Digitized by Google

Karakteristično je, međutim, da Denitch, kao i drugi socijalistički orijentisani teoretičari »nove radničke klase«, smatra da »nova radnička klasa« može ostvariti svoj cilj samo uz pomoć »stare radničke klase«[37]. Za razliku od Nove levice i mnogih teoretičara »nove klase«, predstavnici ove koncepcije ne smatraju »staru radničku klasu« konzervativnom.[38] Bilo da govore o pasivnosti ili, čak, kao što je slučaj sa Denitchem i, još više, sa Harringtonom, o postojanju latentnog revolucionarnog potencijala, oni smatraju da se i s tradicionalnom radničkom klasom može računati kao s revolucionarnom snagom, ali ne osnovnom.[39]

U skladu s tim oni ističu da »nova radnička klasa« da bi postala značajna društvena snaga, mora »svoj politički program« približiti staroj radničkoj klasi« i na tim osnovama ostvariti s njom »savezništvo«[40]. Po Denitchevom mišljenju, to se mora ostvariti pre svega u radničkog pokretu. »Nova radnička klasa mora transformisati radnički pokret.«[41] U radničkom pokretu u celini, a posebno u sindikatima, treba razvijati borbu za demokratizaciju u procesu proizvodnje kao središno pitanje jer samo: »zahtev za kontrolu zajednice i radnog mesta, a ne stari i dosadni predlozi nacionalizacije industrije ili njeno stavljanje pod apstraktnu društvenu kontrolu, može revitalizirati socijalističke pokrete i pokrete radničke klase«.[42]

III

Osnovna pretpostavka valjanog kritičkog osvrta i ocene izloženog shvatanja »nove radničke klase« jeste izbegavanje neopravdanog uprošćavanja samog predmeta. Dobar broj kritičara[43] jednostavno ne obraća u dovoljnoj meri pažnju na razlike između koncepcije »nove klase« i »nove radničke klase«, čak na različite upotrebe

---

[37] Vidi Harrington, *Old Working Class, New Working Class*, »Dissent«, proleće 1974.

[38] Ovde treba izuzeti C. W. Millsa koji, pored C. Kerra, D. Bella, Galbraitha, Marcusea i drugih, ukazuje na konzervativizam radničke klase *(Letter to the New Left)*. Međutim, treba zapaziti da on to kaže uslovno, imajući na umu datu istorijsku situaciju.

[39] Ovu razliku sam Denitch ističe, kritikujući Marcusea, Novu levicu, Adorna i Dahrendorfa zbog stava o konzervativnosti tradicionalne radničke klase *(The New Left and the New Working Class*, str. 349). Vidi i Harrington, *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979, str. 30.

[40] Denitch, isto, str. 345.

[41] Isto.

[42] Isto, str. 350.

[43] To se odnosi, pre svega, na komuniste (vidi tekst Hymana Lumera *On Post-Industrial Society*, u: »Political Affairs«, januar 1973), zatim na trockiste, ali i na autore poput S. Arronowitza, koji su dali vredne kritičke analize tih koncepcija.

Digitized by Google

pojma »nova radnička klasa« i otuda se dešava da se određena kritika, koja je u potpunosti prihvatljiva kada je reč o jednoj koncepciji, proširi i na neosnovan način (jer se kritikuju stavovi koje te druge koncepcije uopšte ne zastupaju) primeni i na druge koncepcije. Zato bismo prvo ukazali na te aspekte kritike, da bismo zatim izložili šta smatramo suštinskim nedostacima.

Već smo ukazali na to da razmatrana koncepcija ne zastupa tezu o savremenom kapitalizmu kao društvu »obilja« i zato se ona ne može u tom pogledu kritikovati na istovetan način kao što se kritikuje klasična varijanta te teze u interpretaciji teoretičarâ »postindustrijskog društva«. Kada je o tome reč, jedino je opravdana kritika da se zadržala njena značajna implikacija: da se ekonomski, materijalni položaj širokih slojeva radničke klase nije sagledavao kao mogući revolucionarni motiv, ili, tačnije, kao njegova značajna komponenta.[44]

U tom pogledu istakli bismo da su sedamdesete godine pokazale da se ovaj ekonomski vid ne može zanemariti i da on ima i može imati još uvek velik, ako ne i najznatniji uticaj na stvaranje revolucionarnog raspoloženja. Stagflacija 1973—1974. godine, porast nezaposlenosti i opadanje životnog standarda, pojava viška visokoobrazovane radne snage, nova kriza koja je izbila 1979. godine i koja još traje (bez izgleda da se skoro završi), očevidno pokazuju da osnovne ekonomske protivrečnosti nisu prevladane i da ekonomske krize predstavljaju ozbiljan problem koji ne isključuje mogućnost pojačavanja materijalne oskudice širokih radnih masa do mere koja bi mogla taj faktor »ponovo« učiniti značajnim u katalizaciji revolucionarnog raspoloženja.

U istom smislu, videli smo da je predstavnicima ove koncepcije neopravdano pripisivati stav o konzervativnosti stare radničke klase. Umesto toga, može se kritikovati samo stanovište da to nije više *osnovna* revolucionarna snaga, snaga koja ima vodeću ulogu u mobilisanju širokih narodnih masa.

Najzad, u skladu s prethodnim, mora se sasvim uslovno prihvatiti i tvrđenje da je u sklopu ove koncepcije »nova radnička klasa« shvaćena kao *elita*. Odista, shvatanja ovih društvenih slojeva kao elite u punom smislu postoje samo u koncepcijama »nove klase« koje tu klasu protivstavljaju »staroj« radničkoj klasi i koje smatraju da će ona, na osnovu obrazovanja i stručnih sposobnosti, preuzeti ulogu privatnih vlasnika i postati nova vladajuća klasa. Jasno je da je tu reč o tehnokratskim koncepcijama,

---

[44] U ovakvoj oceni trebalo bi izuzeti Harringtona koji je u tom smislu i sam kritikovao takve i slične koncepcije (vidi *The Twilight of Capitalism*, IX poglavlje). Ali pri tom valja imati na umu da je tekst pisan 1976. i da je Harringtona nemoguće svesti na teoretičara »nove radničke klase« u smislu u kome je to bio Denitch, Serge Mallet i drugi. Klasična socijalistička orijentacija kod njega je uvek bila najizraženija.

Digitized by Google

popularnim vizijama vladavine »mozgova«[45]. Međutim, u meri u kojoj teorija »nove radničke klase« ne pretpostavlja taj tehnološki determinizam preuzimanja vlasti, u meri u kojoj je reč o toj »klasi« kao osnovnom i najbrojnijem sektoru radništva, o borbi za demokratizaciju društva, za razvoj radničke kontrole i samoupravljanja — o tako shvaćenom elitizmu ne može biti reči. O tome B. Denitch eksplicitno govori. On kaže:

»Danas jedno drukčije, novije značenje može biti dato zahtevima za proširenje demokratije na sve vidove društvenog i političkog života — a tehničke sposobnosti i obrazovanje nove radničke klase omogućuju im da se pojave kao izazov monopolu ekspertize starih elita...

Nova radnička klasa ... je isuviše veliki sektor, sektor stanovništva koji neprestano raste da bi činio samo jednu novu tehnokratsku elitu...«[46]

Ako se može govoriti o elitističkom karakteru ove koncepcije, onda je to u drukčijem smislu. Po našem mišljenju, jedino osnovan prigovor bio bi u tome da ovi teoretičari smatraju znanje, obrazovanje pretpostavkom razvijanja revolucionarne svesti, i, otuda, da istinska revolucionarna snaga može biti samo onaj društveni sloj koji poseduje znanja. U savremenom industrijskom društvu to je »nova radnička klasa«. To stanovište je prisutno čak i kod Denitcha, koji, inače, kao što smo videli, naglašava neophodnost delovanja u redovima tradicionalne radničke klase i buđenja njene revolucionarne svesti.[47]

IV

Da bismo ostvarili istinski konstruktivan dijalog sa razmatranom koncepcijom, moramo kritički analizirati upravo one stavove koji su za nju stvarno karakteristični. U tom smislu treba rezimirati da je suština ove koncepcije u tvrđenju da je, kao rezultat naučno-tehnološke revolucije, došlo do kvalitativne promene u sastavu radne snage: nastajanja novog sloja, sektora zaposlenih, s novim karakteristikama, koji ima tendenciju prerastanja u središnu, osnovnu radnu snagu. Zatim, da je došlo i do kvalitativnih promena samog društva, prevladavanja i kontrole klasičnih protiv-

[45] Interesantno je da sa ovih pozicija teoriju »nove radničke klase« ili »nove klase« kritikuju i mnogi neokonzervativisti. Vidi Jeane Kirkpatrick, *The New Presidential Elite* i Lasswell, Harold i Lerner, Daniel, ed. *World Revolutionary Elites*, Cambridge. Mass, Harvard Univ. Press, 1965.

[46] B. Denitch, *The New Left and the New Working Class*, str. 350.

[47] U tom pogledu očita je sličnost sa elitističkim koncepcijama Nove levice o studentima kao revolucionarnom agensu. Ako imamo na umu činjenicu da se koncepcija Nove radničke klase u značajnoj meri razvila upravo iz redova Nove levice i da je bila izraz propasti studentskog pokreta, izneverenih nada u studente kao »istorijski agens radikalne promene«, očevidno da sličnost nije slučajna.

Digitized by Google

rečnosti i nastajanja novih, protivrečnosti »višeg reda«. Najzad, da je »nova radnička klasa« po svom obrazovanju, društvenom položaju i, što je najvažnije, položaju u procesu proizvodnje, kadra da najdublje oseti te »nove« protivrečnosti i da zato predstavlja nov istorijski agens radikalnog preobražaja kapitalističkog društva.

To su osnovni, najrelevantniji elementi koji čine suštinu ove koncepcije. Oni u isto vreme predstavljaju i osnovne argumente u opravdavanju njene istinitosti i zato se, odista, valjana kritika ove koncepcije mora usredsrediti upravo na te momente i dokazati njihovu neosnovanost.[48] Prvo, da se dokaže da »nova radnička klasa« nije osnovna snaga koja ima tendenciju izrazitog brojčanog jačanja, nasuprot tradicionalnoj radničkoj klasi. Drugo, da ne može biti reči o obrazovnom raslojavanju radništva, takvog karaktera da »nova radnička klasa« ima prerogative znanja, intelektualne moći i, na toj osnovi, monopol na sticanje revolucionarne svesti. Treće, da i samo shvatanje otuđenja kao izvora revolucionarne motivacije, na način na koji je u okviru ove koncepcije formulisano, nije u potpunosti prihvatljivo.

Kada je reč o prvom momentu, kritika se poziva, pre svega, na empirijska svedočanstva. Ukazuje se na statističke pokazatelje iz kojih se vidi da brojčani rast »nove radničke klase« nije tako dinamičan kao što zastupnici ove koncepcije to žele da prikažu.

Suština kritike sa ovog stanovišta je u tome da je do značajnijeg porasta pripadnikâ »nove radničke klase«, osim uslužnih delatnosti, došlo samo u elektronskoj i petrohemijskoj industriji, a one i dalje predstavljaju samo jedan, i to manji deo proizvodnih grana. Još uvek je dominantna proizvodnja robe i materijalnih dobara, klasične industrijske grane koja pretežno zapošljava »staru« industrijsku radničku klasu.[49] Što se tiče tendencije brojčanog rasta naučne i tehničke inteligencije, ona je, mada još uvek postoji, znatno manje izražena nego što se to očekivalo, kao i opadanje broja industrijskih radnika. Porast naučne i tehničke inteligencije u periodu od 1974. do 1980. godine iznosi 0,5%, a procentualno opadanje broja industrijskih radnika 2%, ali broj-

---

[48] Postavljena na takav način, razmatrana koncepcija tek dobija svoju pravu težinu i rasprava koja se vodi između njenih pobornika i komunista, trockista i drugih socijalista, svoj pravi smisao. Kako je to Arronowitz na izvanredan način istakao, »stara levica je sada spremna da prizna činjenicu da su inženjeri, naučnici i drugi zaposleni deo proizvodne radne snage i da najvećim delom predstavljaju najamne radnike i radnike koji zarađuju za život *(Wage and salary workers)*, a ne menadžere ili konvencionalnu sitnu buržoaziju. Ali pitanje njihove centralnosti i u pogledu radnog mesta i, sledstveno tome, političkog značaja u radničkoj klasi ostaje predmet rasprave« (isto, str. 192—193).

[49] Tako u tekstilnoj industriji naučni i tehnički radnici čine samo 3 posto radne snage, u automobilskoj 10 posto, u transportnoj 3,5 posto, a u metalurškoj industriji 6 posto. (Podaci uzeti iz *Statistical Abstract of the U. S. for 1980*, str. 421.)

Digitized by Google

čano industrijska radnička klasa još uvek raste i još predstavlja važan sektor radne snage.[50]

Dalje, treba istaći da naučno-tehnološka revolucija nije osnovni razlog i ostvarenog stepena rasta naučnih i tehnoloških radnika. Pažljiva analiza pokazuje da najveći broj članova nove radničke klase ne čine kadrovi u osnovnim, proizvodnim privrednim granama, već u uslužnim, administrativnim delatnostima koje nisu toliko izraz naučno-tehnološke revolucije koliko nekih drugih zbivanja koja nisu s tim neposredno povezana.

Aronowitz je jedan od onih koji u tom smislu ukazuju da je mnogo presudniji ideološki i birokratski uticaj. Tako on ističe da »porast državne birokratije nije nužan i više je povezan sa zahtevima kapitalističke dominacije nego s razvojem proizvodnih snaga«[51]. To se odnosi i na masovnost univerzitetskog obrazovanja. Ona potiče, kaže se, isto toliko iz potrebe kapitalizma da produži uključivanje mladih u radnu snagu zbog ekonomske stagnacije, kao i iz potrebe da se stvori visokoobučena radna snaga za industriju.

Da je masovnost visokog obrazovanja u velikoj meri stvar društveno-političkog odlučivanja i dominacije interesa kapitala, najbolje pokazuje društveno-ekonomski razvoj Zapada u sedamdesetim godinama. Višak univerzitetski obrazovane, naučne i tehnološke radne snage, zapošljavanje na neodgovarajućim poslovima i nezaposlenost — opšta su pojava.[52] Visok procenat nezaposlenosti visokoobrazovanih radnika, koji pokazuje tendencije daljeg povišavanja karakterističan je i za SAD. U citiranom tekstu *The Baby Boomers Come from Age* autor navodi statističke podatke Biroa za statistiku radne snage (Bureau of Labor Statistics) iz kojih se vidi da od 1969. do 1978. svake godine prosečno 400.000 novih diplomiranih studenata nije moglo da nađe posao koji bi odgovarao njihovom obrazovanju.

Navedena empirijska svedočanstva u prilog kritičkog stava da »nova radnička klasa« u izloženom smislu odista još uvek ne predstavlja i neće predstavljati većinu radništva mogu da se primene i protiv stanovišta o masovnosti visokog stepena obrazovanja »nove radničke klase« kao jednom od ključnih razloga njenog revolucionarnog avangardizma. Kao što smo videli, »nova radnička klasa«, pod kojom se podrazumeva pre svega masovan sloj visokoobrazovane naučne i tehničke inteligencije, nije isključiva posledica naučno-tehnološke revolucije, već i određenih klasnih i političkih interesa. U stvari, može se reći da su potrebe savre-

[50] *Statistical Abstract of the U.S. for 1980*, str. 418, 419.

[51] Aronowitz, isto, str. 201. — Čak se može tvrditi da tehnološki razvoj u oblasti elektronike stvara mogućnosti radikalnog smanjenja državnog aparata. To je pitanje ideološko-političkog opredeljenja. Samoupravna organizacija društveno-političkog života društva to najbolje potvrđuje.

[52] Vidi tekst *The Baby Boomers Come from Age* (»Newsweek«, 30. mart 1981) u kome se, s dosta statističkih podataka, u svoj oštrini ističu razmere takvog stanja.

Digitized by Google

mene privrede i ostvareni stepen tehnološkog razvoja stvarno drukčiji i da će pod njihovim uticajem doći do značajnih promena u daljem razvitku radničke klase. Savremeni tehnološki razvoj proizvodnje podrazumeva uprošćavanje poslova najvećeg dela radne snage i ujednačavanje potrebnog stepena obrazovanosti i stručnosti najvećeg broja zanimanja. Snižava se procenat nekvalifikovanih, fizičkih zanimanja, ali i onih za koja je potrebno visoko obrazovanje ili posebna stručnost.[53] Zbivanja u sedamdesetim i početkom osamdesetih godina nedvosmisleno potvrđuju da je stvaranje masovne »nove radničke klase« visokoobrazovanih radnika, nasuprot »staroj« radničkoj klasi, bio samo »talas« koji prolazi.

S obzirom na tendenciju kreiranja nove politike obrazovanja, za koju je karakteristično smanjivanje broja studenata kao izraza prilagođavanja stvarnim potrebama privrede, svakako se s više osnova može tvrditi da će, umesto procesa raslojavanja radništva na visokoobrazovanu, »novu radničku klasu«, i na »staru« klasu industrijskih nekvalifikovanih radnika, doći do homogenizacije radništva s gledišta obrazovanja. Ono će u celini biti veće nego što je bilo, ali manje od onog koje se ima na umu kada se govori o »novoj radničkoj klasi«. To znači da neće biti »nove radničke klase« koja na osnovu obrazovnih privilegija postaje nova, revolucionarna avangarda.

Shvatanje da je »nova radnička klasa« revolucionarna avangarda podvrgli bismo kritici i sa drugog, još važnijeg gledišta: naime, da se ono ne može temeljiti ni na njenom posebnom položaju i ulozi u proizvodnom procesu.

Kao što smo videli iz izlaganja shvatanja »nove radničke klase« kao socijalnog subjekta socijalističkog preobražaja SAD, smatra se da je njen nastanak, sa svim osobenostima koje je čine revolucionarnom, uslovljen naučno-tehnološkom revolucijom. Očevidno da je tu u pitanju stav o proizvodnim snagama kao osnovnom činiocu koji određuje karakter društvenih odnosa, i, posebno, socijalne strukture datog društva.

Ovde se ne bismo neposredno upuštali u dokazivanje teorijske neodrživosti takvog stava. Umesto toga, zadovoljićemo se ukazivanjem na to da takav stav predstavlja, u stvari, uprošćavanje Marksovog dijalektičkog shvatanja složenosti odnosâ u sferi materijalne proizvodnje — međusobne povezanosti i uslovljenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa koji se formiraju na određenom stupnju razvoja proizvodnih snaga, kontinuiranog i diskontinuiranog razvitka jednih i drugih i da se tek promenom odnosa prema sredstvima za proizvodnju stvaraju uslovi za radikalan preobražaj sveukupnih društvenih odnosa. U tom smislu bismo istakli da je tu reč — možemo to tako nazvati — o koncepciji »tehnološkog determinizma« koji je Marksu i Engelsu bio stran.

---

[53] M. Goldbaher, *Politics and Technology*, »Socialist Review«, № 52/1980, str. 23.

Digitized by Google

Kod teoretičara »postindustrijskog društva« konzervativne orijentacije, zatim kod Galbraitha i D. Bella, ovaj »tehnološki determinizam« je eksplicitno izražen. Stepen razvoja i karakter proizvodnih snaga ističu se kao osnovni uzrok formiranja određenog tipa društvene strukture i organizacije datog društva. Tako Bell smatra kapitalizam i socijalizam, kao društveno-ekonomske formacije koje se razlikuju pre svega po uređivanju odnosa prema sredstvima za proizvodnju, tek dvema *varijantama* industrijskog društva koje se »razlikuju *samo (kurziv* — T. S.) u odnosu prema svojini . . .«[54]

Mada teoretičari razmatrane koncepcije »nove radničke klase« eksplicite ne zastupaju takav stav, u prethodno izloženim razlozima za tvrđenje da je to osnovna revolucionarna snaga zadržano je u suštini isto stanovište. Jer da su se teoretičari koji zastupaju ovu koncepciju držali Marksovog pristupa odnosu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u kome su »u krajnjoj liniji« odlučujući proizvodni odnosi, ne bi na osnovu promena proizvodnih snaga, procesa proizvodnje i položaja u proizvodnom procesu, ma koliko one bile radikalne, mogli da tvrde da se formira »nova radnička klasa« kao »nova«, revolucionarna snaga. U najboljem slučaju, mogli bi tvrditi da to može da dovede do određenog stepena transformacije radničke klase u pogledu strukture i određenih karakteristika, a da njena revolucionarna suština pri tom i dalje proizlazi, pre svega, iz u osnovi istog položaja prema sredstvima za proizvodnju i odnosâ eksploatacije (sa svim društveno-političkim implikacijama koji iz toga proističu).[55]

Da bismo ovaj vid kritike učinili još ubedljivijim, možemo da ukažemo na specifičan položaj »nove radničke klase« u procesu proizvodnje i poslovi koje obavlja ne samo da nisu izvor jačanja njene revolucionarne svesti, već predstavljaju osnovu određenog vida »konzervativizma«[56], jer su i položaj koji zauzima i poslovi koje obavlja povlašćeni u poređenju s položajem i vrstom poslova stare radničke klase. Pravi smisao ovog stava postaje shvatljiv ako se podsetimo Galbraithovog isticanja atraktivnosti

---

[54] *Notes on Post-Industrial Society (I)*, »The Public Interest«, № 6/1967.

[55] To je iscrpno razvio E. Mandel u tekstu *Workers and Permanent Revolution (The Revival of American Socialism*, str. 169—187). Smisao toga nije da se osporava značaj revolucionarne promene proizvodnih snaga za revolucionarno menjanje proizvodnih odnosa, naročito odnosa prema sredstvima za proizvodnju. Analize organizacije savremenog kapitalizma koje su vršili teoretičari »postindustrijskog« društva isuviše dobro pokazuju u kojoj meri su čak i odnosi prema sredstvima za proizvodnju pretrpeli izmene da bi se to uopšte sporilo. Uostalom, Marks i Engels su još u Komunističkom manifestu u punoj meri isticali taj uticaj (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 7, str. 383).

[56] Hacker, Andrew *(Two New Classes or None*, »Society«, januar —februar 1979) u tome je kategoričan, a i Openhaimer, Birnbaum, pa i Harrington ozbiljno shvataju mogućnost konzervativne orijentacije »nove radničke klase«.

Digitized by Google

poslova »nove klase«, ne zbog materijalne moći, velikih prihoda, već, pre svega, zbog »izbegavanja manuelnog rada«; bekstva od dosade i rutinskog posla; zbog šanse da se život provede u čistoj i fizički ugodnoj okolini i zbog mogućnosti misaonog rada«[57].

Bez obzira na to što je Galbraithova vizija »nove radničke klase« izrazito optimistička, taj opis poslova ipak odgovara i koncepciji koju mi razmatramo. Čak kada je reč o nezaposlenosti i neadekvatnom poslu mora se primetiti da se zahtevi formiraju s pozicija mogućnosti takve uloge u proizvodnom procesu.

Stvar je u tome da je i u koncepciji »nove radničke klase« prisutna podela na mentalni i manuelni rad i da »nova radnička klasa« obavlja poslove prve grupe koji su u odnosu na drugu povlašćeni.[58]

Naravno, kada je reč o ovoj kritici treba uočiti značajne razlike u vrsti poslova i funkcijama u procesu upravljanja i u okviru slojeva radne snage koji pripadaju »novoj radničkoj klasi«. Dok za tehno-menadžersku strukturu i za naučnu i tehničku inteligenciju koja pripada gornjem sloju »nove radničke klase« i po zaradi, po vrsti poslova i ulozi koju imaju u upravljanju proizvodnjom ova kritika u potpunosti važi, ona za široke slojeve tehničke inteligencije, visokoobrazovanih i stručnih radnika teško da je opravdana. I oni svoj rad osećaju kao nešto mrsko, ponižavajuće, kao prinudu. Ako imamo na umu da je prisutno upravo uvećavanje ovih sektora radne snage i da oni predstavljaju jezgro »nove radničke klase«, čini se da bismo izloženu kritiku morali da »povučemo«. Mi, međutim, ne smatramo tako. Jer uočavanje takvog procesa vodi zaključku da je razvijanje revolucionarne svesti u sklopu ovog sektora upravo izraz njegove »proletarizacije«, približavanja uslovima života stare radničke klase. Što je radnik više otuđen od procesa upravljanja i odlučivanja, što je posao gori i teži, što je njegov materijalni položaj neizvesniji, to su izrazitiji uslovi za stvaranje revolucionarnog potencijala. Mogli bismo da zaključimo da »nova radnička klasa« postaje sve revolucionarnija ne zato što je »nova« (nasuprot »stare«), već zato što prestaje da bude »nova« i sama sve bolnije oseća negativne posledice najamne prirode rada i odnosâ eksploatacije kojima je, kao i »stara« radnička klasa, podvrgnuta.

Smisao ove kritike nije u tome da negira postojanje heterogenosti radničke klase, različitih slojeva s različitim strukturnim karakteristikama, i, čak, motivacijom. U tom pogledu ne bismo osporavali to da sloj »nove radničke klase« u postojećim istorijskim okolnostima — zahvaljujući razvijenijoj svesti, s jedne, i nestabilnijoj materijalnoj situaciji, s druge strane (procenat nezaposlenosti i neadekvatnog zapošljavanja najviši je u ovim sek-

[57] *The Affluent Society*, drugo izdanje, str. 307.

[58] Rukovođen takvim pristupom, Gorz je zauzeo negativan stav prema tezi o »novoj radničkoj klasi« kao osnovnoj revolucionarnoj snazi i istakao potrebu prevladavanja podele na mentalni i manuelni rad.

Digitized by Google

torima radne snage) — može da ispoljava, i *de facto* ispoljava, veću meru radikalizma nego »stara« radnička klasa. Ono na čemu mi insistiramo jeste to da sve dok postoji »stara« radnička klasa i dok se »nova« njoj protivstavlja kao suštinski različita, »nova« se ne može smatrati istinski revolucionarnom. Njena revolucionarnost može se razviti samo u procesu saznavanja da je, bez obzira na sve osobenosti, sudbinski vezana sa »starom« radničkom klasom (jer suštinski je u istom položaju, ima iste fundamentalne interese) i da borba za njene sopstvene interese mora da se shvati kao deo zajedničke borbe cele radničke klase.

Time dolazimo i do potrebe kritike shvatanja otuđenja kao izvora motivacije za revolucionarni preobražaj SAD i savremenog kapitalizma uopšte. Ovde treba reći da predmet kritike nije samo po sebi isticanje otuđenja kao središne kategorije kojom se objašnjava motivacija za revolucionarni preobražaj kapitalizma, već zanemarivanje ekonomskog oblika otuđenja kao osnovnog, koji, *u krajnjoj liniji*, uslovljava sve ostale i bez čijeg ukidanja ne može biti stvarnog socijalističkog preobražaja i stvaranja novog kvaliteta života ni u egzistencijalnoj, ni u kulturnoj, ni u političkoj sferi života.

Međutim, kada je u pitanju kategorija otuđenja u sklopu teorije o »novoj radničkoj klasi«, neophodno je ovu kritiku razviti na specifičan način s obzirom na to da predstavnici ove teorije, kao što smo istakli, obuhvataju i otuđenje u procesu materijalne proizvodnje i stavljaju na njega poseban naglasak. Tako postupivši, izgleda kao da su oni, u stvari, prihvatili marksistički pristup toj problematici. Ali to, odista, nije slučaj. Oni su iz sveukupnih ekonomskih odnosa apstrahovali proces rada, ulogu i položaj u tom procesu i samo te oblike ekonomskog otuđenja posmatrali kao izvor iz koga se razvija revolucionarna motivacija. Odnos prema sredstvima za proizvodnju i odnos eksploatacije, kao što smo videli, nalaze se van njihovog vidokruga, pa i taj oblik ekonomskog otuđenja koji je, po Marksu, osnovni. Iz toga razloga u kritici postojećih proizvodnih odnosa i u strategiji borbe za socijalistički preobražaj društva zastupnici teorije o »novoj radničkoj klasi« nikada na eksplicitan način nisu dospeli do tačke u kojoj bi podvrgli napadu sveukupne društveno-ekonomske odnose[59], a pre svega klasne odnose prema sredstvima za proizvodnju i njihovo ukidanje postavili kao pretpostavku socijalističkog preobražaja kapitalizma.

Takvo jednostrano tumačenje ekonomskog otuđenja, nesagledavanje institucije privatne svojine i na njoj zasnovane eksploatacije kao osnovnog oblika tog tipa otuđenja, posledica je neosnovane pretpostavke da su odnosi prema sredstvima za proizvodnju i eksploatacija relevantni samo ako kao posledicu imaju siromaštvo i materijalnu bedu. Njome se u potpunosti prenebregava da je i tu reč o jednom obliku *otuđenja*, i to osnovnom,

[59] Vidi Aronowitz, isto, str. 215.

Digitized by Google

pa da zato on treba da predstavlja okosnicu kritike postojećeg društva i njemu primerenih društvenih odnosa. Ako se fenomen otuđenja shvati kao globalan izraz svih oblika izvrtanja čovekovog odnosa prema sopstvenim snagama, delatnostima i proizvodima tih delatnosti, čiji je rezultat njihovo pretvaranje u njemu strane sile, koje njima vladaju, tako da postaje objekt umesto subjekt — onda tu pripadaju i privatno-svojinski odnos i njime uslovljen odnos eksploatacije i treba ih tumačiti kao takve, a ne samo kao uzročnike materijalne bede i siromaštva.[66]

U tom smislu može se tvrditi da se tek u sklopu teorije otuđenja mogu sagledati prave dimenzije i značaj isticanja odnosa prema sredstvima za proizvodnju i eksploatacije, kao temelja sveukupnih društvenih odnosa i imperativa njihovog ukidanja, kao pretpostavke ukidanja svih drugih oblika otuđenosti.

V

Rezimirajući kritički osvrt na razmatranu koncepciju »nove radničke klase«, zaključili bismo da nema osnova za tvrđenje da je to nova »klasa«, posebno u smislu novog socijalnog subjekta socijalističkog preobražaja savremenog kapitalizma. To možemo da tvrdimo, prvo, zbog toga što »nova radnička klasa«, kao što smo videli, nije brojčano toliko velika i ne predstavlja, a po svoj prilici u skorije vreme neće predstavljati, većinu radne snage — kako teoretičari te koncepcije pretpostavljaju. Zatim, stoga što je ekonomski oblik otuđenja ipak primaran i što je njegovo prevladavanje osnovna pretpostavka socijalističkog preobražaja kapitalizma, a nova radnička klasa ga ne oseća na »najbrutalniji« način. Čak i u najradikalnijoj varijanti uvek se javlja kao »viši«, ipak povlašćen sloj radne snage koji ima »privilegiju« da se bori za prevazilaženje »viših« oblika otuđenja.

Imajući na umu izložene vidove kritike, možemo da kažemo da će »nova radnička klasa« postati istinski revolucionarna snaga tek kada prestane da postoji kao posebna »klasa«. To znači kada se proletarizuje, kada izgubi stečene privilegije, shvati da je u suštinski istom proizvodnom odnosu kao »stara« radnička klasa i, otuda, kao njen sastavni deo, kada prihvati neophodnost borbe za sveukupni društveno-ekonomski preobražaj kapitalizma.

Ova koncepcija, međutim, ima veliki značaj ako se shvati kao artikulacija određenih tendencija u razvoju radničke klase. Kada

---

[66] Marks nikada nije svodio pitanje eksploatacije na pitanje siromaštva i bede. Ma koliko isticao siromaštvo kao najočitiju posledicu eksploatacije, koja može da bude neposredan motiv za razvitak revolucionarnih potencijala, uvek je, istovremeno, naglašavao da je njen pravi smisao u degradaciji čoveka kao *čoveka, u* uspostavljanju nehumanih odnosa među ljudima. To je na koncizan i jasan način formulisao B. Pribićević u tekstu *Razvijeno kapitalističko društvo, radnička klasa i socijalizam*, »Socijalizam u svetu«, br. 1/1977.

Digitized by Google

to kažemo, želimo da se distanciramo od onih kritika[61] koje, na osnovu argumenata o neodrživosti postojanja »nove radničke klase« nasuprot »staroj«, industrijskoj radničkoj klasi, naprosto brišu svaku razliku između savremene i stare radničke klase XIX veka, koju su opisali i Marks i Engels — ali još u Komunističkom manifestu.[62]

Ako zastupnici razmatrane koncepcije nisu uspeli da dokažu postojanje novog, »postindustrijskog« društva i nastanak i razvitak »nove radničke klase«, sa kvalitativno drukčijim karakteristikama u odnosu na »staru« radničku klasu, koje je čine novom revolucionarnom snagom — sigurno su ukazali na značajne transformacije do kojih je došlo u savremenom kapitalizmu, njegovoj klasnoj strukturi, posebno unutar radničke klase, koje se moraju ozbiljno uzeti u obzir. Danas je očevidno da je radnička klasa — mada je zadržala osnovna strukturna obeležja (najamni odnos i odnos eksploatacije) — doživela izuzetno značajne promene u sastavu, obrazovnoj i kvalifikacionoj strukturi, materijalnom položaju, konkretnim oblicima i sadržajima otuđenja i da to uslovljava znatno drukčiji tip konstituisanja njenog revolucionarnog angažovanja.[63]

---

[61] Tu su najglasniji komunisti u SAD.

[62] Da su oni, u skladu s izmenjenim istorijskim okolnostima, predviđali transformaciju radničke klase, to je potpuno očevidno ako se uporede stavovi iz *Komunističkog manifesta* s *Bedom filozofije* i drugim poznijim delima.

[63] Upravo se u tim okvirima kreću razmišljanja mnogih socijalista u SAD. Takav stav u odnosu na koncepciju »nove radničke klase« predstavlja osnovu za razvijanje njihovog stanovišta o socijalnim subjektima socijalističkog preobražaja savremenog kapitalizma u visokorazvijenim industrijskim zemljama Zapada.

Digitized by Google

Petar Bošković

Aspekti savremenog konzervativizma u SAD

Konzervativizam u Americi posle drugog svetskog rata nije predstavljao kabinetsku filozofiju niti ezoteričnu sektu. On je od samog početka izrazito aktivistička snaga čije težnje nisu bile usmerene na jednostavno razumevanje sveta, već na njegovo menjanje, restauriranje i prezerviranje. U prvim posleratnim godinama nije, međutim, postojala koordinirana, samosvesna snaga.

Postojala je, prvo, grupacija »klasičnih liberala« koji su se opirali rastućoj ulozi države na račun slobode privatnog preduzetništva i individualizma. Ova grupacija je verovala da se Amerika sve više etatizuje, izjednačavajući pri tom etatizam sa socijalizmom. Ona je već do sredine pedesetih godina nudila i svoju alternativu koja je stekla određene pozicije u naučnim krugovima i šire društveno prisustvo.

Naporedo s tim, na sceni se pojavila druga škola mišljenja, »novi konzervativci«, među kojima su vodeće ličnosti bile Ricard Weaver, Peter Viereck, Russel Kirk i Rober Nisbet. Šokirani »totalitarizmom« i svetskim ratom, ovi novi konzervativci su se zalagali za vraćanje tradicionalnim verskim i etičkim vrednostima, odbacujući »relativizam« XX veka koji je, po njihovoj oceni, erodirao zapadne vrednosti, stvarajući na taj način nepodnošljivi vakuum koji su ispunile demonske ideologije.

Digitized by Google

Treća grupa su takozvani militantni propovednici antikomunizma, čije poglede su uveliko uobličavali bivši levičari iz tridesetih godina, među kojima su se isticali Whittaker Chambers, James Burnhman i Frank Meyere. Ovi bivši levičari usadili su čvrsto uverenje u redove desnice da je Zapad angažovan u bici na život i smrt s nepomirljivim protivnikom — komunizmom, čiji je krajnji cilj osvajanje sveta. Sve ove tri grupacije imale su zajedničku crtu, a to je zagrižena antipatija prema liberalizmu XX veka i želja za konsolidacijom konzervativnog fronta.

Početkom šezdesetih godina započinje značajna transformacija desnice, prelaz iz manjinske idejne i političke snage ka većinskom statusu. To su ujedno bile godine pripreme američkih konzervativnih snaga. Desničarska kritika američke unutrašnje i spoljne politike u tom periodu postala je suptilnija i rafiniranija, nastojeći u isto vreme da razvije vlastitu alternativnu orijentaciju i na unutrašnjopolitičkom i na spoljnom planu.

Idejnu elaboraciju konzervativne orijentacije dao je bivši austrijski profesor Fridrih Hajek, koji je, bežeći u Ameriku od hitlerizma, znamenitim radom *Put u ropstvo* izvršio snažan uticaj. Suštinu njegovog učenja čini stav da kontrola nad ekonomijom predstavlja ne samo kontrolu nad jednim vidom ljudskog života, koji se može odvojiti od ostalih, već da je to kontrola nad svim sredstvima za ostvarenje društvenih ciljeva. Prema tome, ko ima kontrolu nad sredstvima za proizvodnju taj je u položaju da određuje ciljeve, odnosno da vrši izbor ciljeva, u krajnjoj liniji i to u šta ljudi treba da veruju i kojim ciljevima da teže. Ukratko, svaka vrsta kolektivizma, po njemu, po prirodi stvari je totalitaristička. Demokratski socijalizam, prema ovom tumačenju, iluzoran je, i neostvarljiv.

Slična gledišta zastupao je još jedan ekonomist austrijskog porekla, Ludvig fon Mizes, koji se zalagao za obnovu klasičnog liberalizma. Suština njegovih pogleda se sastoji u tome »da liberalizam predstavlja društvenu saradnju klasa i podelu rada koja se može ostvariti jedino u sistemu privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, u okviru društva i tržišne privrede, odnosno kapitalizma. Svi ostali principi liberalizma — demorkatija, lične slobode i ostalo samo su derivati ovog osnovnog postulata«.

Premda su tokom godina razvijana i drugačija stanovišta, osnovna orijentacija Hajeka i fon Mizesa ostvarila je najupečatljiviji utisak. Kasnije je iz Hajekove čikaške škole izašao poznati monetarist Milton Fridman, koji će kasnije, kao što je poznato, snažno uticati na sadašnju administraciju.

Zajedničko svim nosiocima konzervativne provenijencije jeste to što se osporava sama mogućnost oslobodilačke misije marksističke ideologije. Osporava se Marksova osnovna teza da se promenom vlasništva nad sredstvima za proizvodnju stvaraju uslovi za ravnopravnost. Odatle se ide dalje, pa se tvrdi da je netačna Marksova teza da je privatna svojina izvor svih zala. Kada se teze tako postave, onda se prelazi u sferu politike, da bi se

Digitized by Google

dokazalo da raskorak između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa nije osnovni generator revolucionarnih promena, jer, da je tako, ne bi moglo doći do revolucionarnih promena u zemljama nerazvijenog Istoka. Time je, kako konzervativni kritičari marksizma tvrde, i sam Marks postavljen na glavu, jer je nadgradnja u postojećim socijalističkim zemljama postala baza. Iz toga se izvodi stav da je lenjinizam logična posledica marksizma, a staljinizam — lenjinizma.

Konzervativna desnica je u celokupnom posleratnom periodu ostala čvrsto pri idejnom opredeljenju o nepomirljivosti s idejno-političkom orijentacijom zemlje gde su komunističke ili čak leve partije na vlasti, s jedne, i stalnom idejnom ofanzivom na ostvarenje ruzveltovske »države blagostanja« na osnovama Nju dila, s druge strane. To što je sve do sredine šezdesetih godina, odnosno do predsedničkih izbora 1964. godine, na političkom ili, bolje reći, izbornom planu Demokratska partija predstavljala ubedljivu većinu i u Kongresu, bez obzira na to ko se nalazio u Beloj kući, činilo je snage republikanske desnice manje vidljivim. U predizbornoj kampanji 1964. prvi put dolazi do izbornog sučeljavanja između savremenog republikanskog konzervativizma i takozvane liberalne demokratske koalicije koja je nastala pod rukovodstvom F. D. Ruzvelta u godinama velike ekonomske krize tridesetih godina. Republikanski kandidat Barry Goldwater, predstavnik krajnje desnice, izgubio je izbore sa gotovo 16 miliona glasova, ali njegova je kampanja predstavljala pojavu nove nacionalne snage, koja je, kao što ćemo videti, 1980. godine dovela Ronalda Regana u Belu kuću.

Idejno-politička artikulacija reganizma

U celokupnoj svojoj političkoj aktivnosti, a to znači od 1965. godine, Regan je nepokolebljivo zastupao tri osnovne teze: prvo, da je verovanje u boga neophodno za slobodu i odgovarajuće poštovanje među ljudima; drugo, da se totalitarizmu u bilo kom vidu treba odupreti svim sredstvima i snagama; i treće, da se mora stati na put mešanju federalne vlade u svakodnevni život građana preko rastućih poreza, restriktivnih propisa i povećane tendencije saveznih sudova da nameću zakone sudovima federalnih država i nižih sudova. Iz takvog Reganovog idejnog opredeljenja prirodno proizlazi politička operacionalizacija antikomunizma i svakog oblika leve orijentacije protiv svih oblika »države blagostanja«, za obnovu neoliberalizma, monetarizma i za afirmaciju takozvane ekonomske škole »supply side«, što u osnovi znači stavljanje snažnog naglaska na smanjenje poreza i na taj način jačanja privredne aktivnosti i ozdravljenja privrede.

Uspon konzervativne misli i politike u SAD nije, međutim, došao sam od sebe. Prvo, tokom četvrt veka ruzveltovskog Nju dila, sve do sredine šezdesetih godina, američka privreda jahala

Digitized by Google

je na valu privrednog buma koji je Americi obezbeđivao stalan privredni rast, visoku produktivnost i stalno podizanje životnog standarda. U takvim uslovima država je bila kadra da odvaja značajan deo za socijalno zbrinjavanje dela siromašnih i nezaposlenih.

Drugo, u celokupnom posleratnom razdoblju konzervativna desnica, bez obzira na izborne poreze, smišljeno je delovala i ulagala sve veća finansijska i druga sredstva u cilju diskreditovanja lokalnog demokratskog nasleđa u zemlji i svih levih i progresivnih snaga i pokreta u svetu.

Ideološka osnova na kojoj se temelji strategija Republikanske partije, u interpretaciji Ronalda Regana, u ekonomsko-socijalnom domenu jeste reafirmacija neoliberalističke doktrine. U praksi to znači oslobađati privredu državnih stega, decentralizovati funkcije savezne vlade, stvoriti uslove za razmah privatnog preduzetništva, stabilizovati dolar, oživeti privrednu aktivnost i smanjenjem poreza i korišćenjem socijalnih izdataka smanjiti izdatke države i inflaciju.

Takozvana »nova desnica« i snage oko nje predstavljaju značajnu političku snagu koja podržava predsednika Regana. Ta nova konzervativna snaga smatra sebe ideološki pravovernom, povezuje i koordinira interese propovednikâ socijalnog darvinizma, diskreditovanog još pre sto godina, iredentiste konfederacije, koji se još uvek zanose filozofijom o velikim pravima federalnih država, religioznih i verskih fundamentalista koji samouvereno tvrde da predstavljaju volju božju. Svoju političku aktivnost i obezbeđivanje sredstava oni pokrivaju pripadništvom takozvanim političko-akcionim komisijama koje nesmetano osiguravaju značajna finansijska sredstva za svoje propagandno delovanje.

Tokom ove minule decenije politički konzervativci strvorili su široku koaliciju »intelektualnih snaga«, religioznih propovednika, korporativnih političkih organizacija, senatora, članova Predstavničkog doma, funkcionere Republikanske stranke i drugih grupa koje u svojoj aktivnosti godišnje koriste sredstva koja iznose više stotina miliona dolara.

Za neke konzervativne kandidate za senatore i guvernere ove su organizacije obezbedile desetine miliona dolara za njihovu predizbornu kampanju. No, bilo bi pogrešno izborna pomeranja poistovećivati s dugoročnim političkim tendencijama, odnosno s promenama do kojih je došlo u širokim socijalnim slojevima Amerike, to jest s pomeranjem u svesti ka desnici. Da je to tako, može poslužiti i ilustracija o tome da tradicionalno slabljenje pozicija vladajuće partije na međuizborima 1982. godine, kao i na prošlogodišnjim izborima, nije dovelo do značajnijeg gubljenja mesta ni u Senatu ni u Predstavničkom domu, iako je nezaposlenost u 1982. iznosila 10 posto. Tokom dve prve godine svog mandata Regan je uspeo da ojača svoje pozicije i na taj način što je dobio međustranačku podršku većine u Kongresu, osobito za svoju ekonomsku politiku. U Republikanskoj partiji

Digitized by Google

nastavlja se tradicija postojanja snažnih konzervativno orijentisanih ličnosti. Pedesetih godina to je bio senator H. Taft, zatim Goldvoter, koga je na ekstremnom krilu Republikanske partije nasledio Ronald Regan.

Pored tradicionalnih oslonaca Republikanske partije u finansijskim i poslovnim krugovima, među bogatijim farmerima u poslednje vreme se zapaža njeno jačanje i u tradicionalno demokratskim uporištima. To jačanje se ogleda u tome što je sve više istaknutih crnačkih lidera pristupilo republikancima, iako su oni tradicionalno bili vezani za Demokratsku partiju. U ne tako davnoj prošlosti pokret za građanska prava, najznačajnija snaga koja okuplja crne, bezrezervno se izjasnio, 1964. godine, protiv Goldvotera. No programi takozvanog velikog društva iz vremena Džonsonove administracije zadržali su najveći broj crnaca u okviru demokratsko-liberalne koalicije, mada su u verskom i kulturnom smislu oni uvek imali u konzervativnim grupacijama svoje predstavnike. Danas jedan od najinstaknutijih crnačkih intelektualaca, politički aktivan Tomas Sovel, koji radi u Huverovom institutu, snažno podržava neoliberalističku orijentaciju Ronalda Regana i monetarnu doktrinu Miltona Fridmana, čiji je on bio i ostao jedan od najistaknutijih sledbenika.

Predstavnici »nove desnice« napadali su svojevremeno i Niksonovu spoljnu politiku, posebno Kisindžerovu varijantu detanta, s obrazloženjem da je ona, preko SALTA—1 i drugih dogovora sa Sovjetima, oslabila strateške pozicije SAD. Oni su takođe osudili i Niksonovu vijetnamsku politiku, odnosno američko povlačenje iz Vijetnama. Nova desnica je zagovarala oštriji kurs i prema studentskim nemirima 1968. godine. Suštinska opozicija takvoj politici za snage nove desnice proizlazila je iz straha da će Amerika biti prva sila u istoriji sveta koja se najkraće vreme zadržava na vodećim pozicijama u svetu. Svakako da je za uspon Republikanske stranke značajan doprinos dao i Ronald Regan. On je, učeći na Niksonovim greškama, uspostavio i održavao vrlo dobre odnose sa sredstvima masovnog komuniciranja, iako je već dve i po dekade stalno povezan s desno orijentisanim snagama u Americi. Regan je, na primer, bio jedan od najgrlatijih protivnika politike Karterove administracije i osobito predaje Panamskog kanala toj zemlji. Tokom niza godina radio je na jačanju svoje pozicije ne menjajući svoje osnovne stavove. Dva pokušaja za obezbeđivanje republikanske nominacije za predsednika obezbedila su mu nacionalnu ekspoziciju. Na širem idejnom planu Regan je godinama ispoljavao veliku brigu za duhovno stanje zemlje, te želju za zaustavljanjem raspada ne samo američke, već i cele zapadne civilizacije.

S druge strane, ni jedan demokratski aspirant za predsedničkog kandidata, a kasnije ni predsednički kandidat Mondejl, nije izašao sa celovitim programom za rešavanje ekonomskih problema zemlje, već su to prepustili Reganu koji je priliku veoma dobro iskoristio. On je, još u svojoj kampanji 1980. godine, poklanjao

Digitized by Google

dužnu pažnju ekonomskoj problematici, uvažavajući činjenicu da je 77% Amerikanaca tada verovalo da se ekonomija nalazi u ozbiljnoj krizi. U svojoj kampanji 1980. godine vešto je postavljao pitanje »da li je ekonomska situacija danas bolja nego pre četiri godine«, a to pitanje je često ponavljao i u prošlogodišnjoj kampanji. Bez koherentne alterative reganizmu, demokratima je preostalo da se utrkuju u obećanjima kako će ponuditi veće koncesije u porezima, korporacijama i uopšte velikom biznisu. No, ekonomski rast ne zavisi samo od stope rasta kapitala i tehničkog napretka većeg broja i boljih mašina, već, u najvećoj meri, na zdravlje ekonomije utiču ljudi i društveni odnosi. Regan je nastojao, i u velikoj meri uspeo, da ponovno aktivira veliki broj Amerikanaca motivacijom da je potrebno vredno raditi i u privatnom preduzedništvu tražiti generatore privrednog rasta.

Ekonomsko-socijalna kretanja u SAD

Američka ekonomsko-finansijska suprematija na globalnoj sceni zametnula se na privrednom bumu, koji je započeo još tokom drugog svetskog rata. Već 1944. godine Bretonvudskim sporazumom legalizovana je dominacija dolara na međunarodnoj finansijskoj berzi. Time je uspostavljena dominacija dolara kao svetske valute i američke industrije i privrede u celini. Trend uspona je, gotovo bez zastoja, išao sve do sredine šezdesetih godina. Međunarodna finansijska stabilnost uveliko je pogodovala američkom biznisu. Uobličavanje novog međunarodnog finanjiskog poretka, stvaranje MMF i Međunarodne banke odvijalo se pod snažnim američkim uticajem, što je *de facto* osiguralo Amerikancima kontrolu i nad ovim institucijama. Njujork je zamenio London kao vodeći finansijski centar.

Ubrizgavanje velike mase dolara u svetski finansijski sistem, preko investicija u inostranstvu i pomoći, imalo je i svoje povratno dejstvo na američku unutrašnju privrednu scenu tako što je povećalo tražnju za američkom robom. Bum na međunarodnom tržištu i stabilni tržišni uslovi uvećali su profite američkih korporacija, a time i prohteve privatnog biznisa. Ojačana snaga američkih korporacija na međunarodnoj sceni podstakla je visoku stopu privrednog rasta u zemlji, potpunije korištenje kapacitetâ u ključnim industrijama čelika i auto-industriji. Od 1948. do 1966. godine američke investicije u inostranstvu rasle su po godišnjoj stopi od 8,8%, što je iznosilo dvostruko više od stope rasta nacionalnog bruto proizvoda u SAD.

Krupan faktor u posleratnom američkom privrednom usponu predstavljale su multinacionalne kompanije u kojima je dominirao američki kapital. Njihov značaj nije ni danas za potcenjivanje iako se situacija donekle menja.

Posredstvom i preko multinacionalnih kompanija američki industrijski i finansijski centri moći ostvarili su značajne profite.

Digitized by Google

Ove su kompanije pri plasmanu svojih sredstava polazile od dve osnovne pretpostavke: da su režimi u zemljama plasmana stabilni i da je jevtina radna snaga, što im je, pored ostalog, omogućavalo da uspešno konkurišu na svetskom tržištu. Vreme niskih nadnica u Zapadnoj Evropi je, međutim, prošlo, a taj činilac već gubi na značaju i u drugim delovima sveta, kao što su Istočna i jugoistočna Azija. Daleki istok je, međutim, danas, pored ostalog, predmet pojačanog američkog interesa, osobito istočni i jugoistočni delovi kontinenta, jer su u tešnoj vezi s američkim privrednim kretanjima. Obim privredne interakcije znatno je veći danas nego što je slučaj sa Zapadnom Evropom, što se tumači kao sve veći izraz ekonomske i političke međuzavisnosti.

U tekućoj dekadi prisutan je, međutim, novi proces. Mnoge inostrane multinacionalne kompanije sve češće ulažu svoja sredstva u SAD. Diseminacija tehnoloških inovacija preko multinacionalnih kompanija predstavlja značajan mehanizam širenja tehnoloških dostignuća za zemlje primaoce, bez obzira na to što se o istraživačkoj i razvojnoj strategiji odlučuje u matičnim centralama. Osam od deset najvećih multinacionalnih kompanija imalo je sredinom prošle decenije svoje centrale u SAD. Širenje proizvodnih filijala ovih kompanija, naročito tokom prethodne dve decenije, jačalo je rentijerski i servisni mentalitet u SAD zbog visokih profita, ali je istovremeno vodilo slabljenju nekih tradicionalnih industrija u SAD. Kretanja tokom ove decenije pokazuju da su SAD postale svesne ove pojave, pa su politikom visokih kamata sve više u položaju da privlače inostrani kapital radi investiranja u proizvodne delatnosti, ali i radi neutralisanja velikog budžetskog deficita Amerike.

Drugo, američki kapital je učinio sebi dostupnim inostrane izvore sirovina i energije pod povoljnim uslovima u odnosu na cene američke robe. Takozvani »terms of trade« su se između 1951. i 1966. poboljšali u korist Amerike za 24%. Istovremeno, to se sve odvijalo u vreme pojačanog američkog intervencionizma na vojno-političkom planu, od Grčke do Vijetnama. Rečju, pokretljivost američkog kapitala i centralna uloga Wall Streeta na svetskoj sceni doprineli su da se steknu uslovi za jačanje američke ekonomske i vojne moći. Američka tehnologija i na njoj zasnovana preimućstva, visoka produktivnost i agresivna politika investicija u inostranstvu doprinele su jačanju i vojne moći. Sve je to, uz povoljnu poresku politiku za američke korporacije i porez na dobit u inostranstvu od samo 5%, davalo povoljne podsticaje privrednim kretanjima. Značajno je i to što je na unutrašnjoj sceni vladao socijalni mir na relaciji rad—kapital. Makartizam je oslabio pozicije sindikatâ i učinio ih pomirljivim i prijemčivim za dogovore s kapitalom. Istina, to se razvijalo uz realnu stopu rasta nadnica od 2,1% godišnje u periodu između 1948. i 1966 (da bi zatim počelo da pada). Prosek za razdoblje od 1973. do 1979. iznosio je 0,6%, a od 1979. do 1981. 0,3%. Prosek nezaposlenosti između 1947—1966, u istom periodu, iznosio

Digitized by Google

je 3,8%, a neiskorišćenost privrednih kapaciteta (zbog štrajkova) pala je sa 0,54% na 0,27%. Dovoljno je reći da je nacionalni bruto proizvod Amerike između 1948. i 1966. rastao po stopi od 4%, da bi zatim počeo da pada, tako da je 1982. iznosio 2,2%. Do 1962. godine obim industrijske proizvodnje rastao je po godišnjoj stopi od 7,2%, zatim počinje da pada, da bi između 1978. i 1982. godine iznosio 1,6%. Od 1960. godine i uvoz u SAD je u stalnom porastu, tako da se, na primer, uvoz automobila sa 4% u 1960. godini popeo na 17% u 1970. godini s daljom tendencijom porasta.

U oblasti nuklearne energije, koja je u tom razdoblju predstavljala američki monopol, stvorene su osnove koje će se kasnije finansijski materijalizovati i na unutrašnjem i na međunarodnom tržištu.

Udeo američke industrije u svetskoj proizvodnji iznosio je 1955. godine 25%, a veliko američko tržište kontinentalnih dimenzija zadovoljavalo je proizvodima domaće proizvodnje sa 95%. Godine 1951. udeo američke privrede u svetskoj trgovini iznosio je 30%, a 1971. godine 18%. Nacionalni dohodak po stanovniku 1950. godine bio je u SAD najveći, da bi 1980. one pale na 11. mesto. S druge strane, udeo zahvatanja vlade od nacionalnog bruto proizvoda u 1948. godini iznosio je 19,5%, a 1979. godine 31,2%. Od 1950. do 1965. godišnji porast cena iznosio je 2%, da bi inflacija 1981. dostigla dvocifreni iznos. Porast produktivnosti između 1948. i 1965. iznosio je 3,2%, od 1965. do 1975 — 2,3%, i od 1972. do 1978 — 1,1%. Profitna stopa privrede bila je u stalnom porastu između 1948. i 1965, da bi 1966. dostigla 13,7%. Od tada ona počinje da opada, da bi 1974. godine iznosila samo 7,6%. Cena kapitala 1948. godine iznosila je 3,6, a 1979 — 2,7%.

U istom razdoblju stopa rasta izdataka za socijalna davanja bila je u porastu, da bi 1983. godine dostigla 13,9% od nacionalnog bruto proizvoda (u Holandiji taj procenat iznosi 25,3%, a u Švedskoj 24%), dok su ukupni državni troškovi porasli sa 19,5% u 1940. godini na 31,2% u 1979, pri čemu je lavovski deo odlazio na vojne izdatke.

Činjenice, međutim, pokazuju da se dve osnovne pretpostavke reganovskog pristupa mogu dovesti u pitanje. Prvo, performanse američke privrede bile su upravo najbolje od pojave Nju dila, a to znači od pojačane intervencije države u ekonomskoj sferi. Najbolja decenija u pogledu privrednog rasta u SAD bila je ona između 1940—1950, kada je i dohodak po stanovniku porastao za 36%, a u dekadi šezdesetih godina porast je iznosio 30%; intervencije države u tom razdoblju bile su dva puta veće nego u njudilovskoj eri.

Američko, i ne samo američko, iskustvo pokazuje da ne postoji apriorna suprotnost između visine socijalnih izdataka ili državne intervencije u ekonomsko-socijalnoj sferi i ekonomskog uspeha jedne privrede.

Digitized by Google

Javni izdaci u SAD su u navedenim razdobljima prelazili jedva 30% nacionalnog bruto proizvoda. U Saveznoj Republici Nemačkoj ti izdaci se kreću nešto iznad 50%. Obim investicija koje se planiraju iz jednog centra u Japanu su tolikog obima da se uopšte ne može govoriti o »laissez-faire« privredi. S druge strane, ni jednoj visokorazvijenijoj zemlji nije lakše da otpusti radnika s posla nego SAD.

Razlike u primanjima između 10% stanovništva s najnižim i onih s najvišim u SRN su za 36% manje, a u Japanu za celih 50%. Očigledno, problem uravnilovke nije bio glavni razlog za opadanje američke produktivnosti, a time i kvalitativnih faktora privređivanja. Za mnoge ekonomiste problem američke privrede leži u njenoj strukturi. Američka privreda nije nikada ostvarivala performanse kakve su ostvarivale privrede Savezne Republike Nemačke i Japana posle drugog svetskog rata.

Kao jedan od indikatora relativnog opadanja efikasnosti američke privrede služi podatak da od 1974. deo 1979. godine 18% kapacitetâ industrije nije korišteno. Pri tom treba istaći da je produktivnost jedan od ključnih pokazatelja strukturnog zdravlja svake privrede, pa i američke. U prerađivačkim delatnostima SAD su se već krajem sedamdesetih godina po produktivnosti našle iza SRN, Francuske i Italije. Krajem sedamdesetih godina trgovinski deficit SAD je premašao 100 milijardi dolara.

Izneseni podaci nedvosmisleno pokazuju, pored ostalog, da se »bum« američke privrede završio sredinom šezdesetih godina. Američka ekonomija počela je da stagnira. Inflacija je sa 4% u 1965. porasla na 12% u 1981, a nezaposlenost je dostigla 10%. Istovremeno, završava se proces privredne obnove i dolazi do snažnog uspona Zapadne Evrope i Japana, i na taj način do sve uspešnije konkurencije Sjedinjenim Državama. Tokom šezdesetih godina završava se i proces dekolonizacije najvećeg dela sveta.

Ekonomska kriza sedamdesetih godina nije mimoišla ni ostali deo sveta. Međutim, u slučaju Amerike ona je imala i svoja posebna obeležja. Celokupni sistem finansijsko-ekonomskih odnosa, koji se oslanjao na bretonvudovske osnove, došao je u krizu, što je oslabilo američke pozicije koje su upravo na njemu gradile svoj posleratni primat.

I dok se vojno angažovanje SAD u Vijetnamu kretalo ka zenitu, Džonsonova administracija je, naporedo s tim, pod sloganom »buter i topovi« inaugurisala seriju zakona koji su osnažili ulogu države u socijalno-ekonomskoj oblasti. Izbori 1968. godine potvrdili su neuspeh ove orijentacije. Socijalni mir između rada i kapitala je narušen, mirovni pokret se razmahao, a obojeni Amerikanci sve više i snažnije izražavaju svoje zahteve za izjednačavanjem građanskih i političkih prava sa ostalim delom stanovništva.

Niksonova administracija je verovala da će na unutrašnjem planu, bez većih zasecanja u socijalnoj sferi, oslobađanjem od vijetnamske hipoteke povratiti ekonomske pozicije SAD u svetu.

Digitized by Google

Naftna kriza 1973. godine je, pored ostalog, učinila još vidljivijim strukturne probleme američke privrede.

Energetska kriza iz 1973. godine zatekla je SAD nespremne. Uzroci tome nalaze se u odluci Ajzenhauerove administracije koja je 1957. zavela uvoznu kvotu na naftu, s ciljem da zaštiti domaće proizvođače od jevtine bliskoistočne nafte. Vremenom je, međutim, potrošnja rasla brže od proizvodnje, tako da su SAD već 1978. godine uvozile 50% svojih potreba u nafti, a ona u energetskom bilansu zemlje učestvuje sa 40%. Trostruko povećanje cena nafte 1973—1974. izazvalo je poznate potrese. No, pošto SAD zadovoljavaju svoje ukupne potrebe u energiji sa 80%, preobražaj od proizvođača u potrošača, zbog obima potrošnje, izazvao je velike promene. Da su, na primer, cene domaće nafte pratile cene uvezene nafte, bilo bi potrebno preliti sa potrošača na potrošača dodatnih 120 milijardi dolara, odnosno oko 60% nacionalnog bruto proizvoda. Vlada SAD nije mogla izbeći povećanje troškova za uvezenu naftu od 30 milijardi dolara u 1978. godini, ali je zato poreskim i drugim merama sprečila prelivanje od dodatnih 90 milijardi dolara, a to se nije moglo ostvariti bez pojačanog uplitanja države.

Upravo za vreme Niksonove administracije dolazi do devalvacije dolara i trgovinskog deficita.

Strategiju oživljavanja privredne aktivnosti Karterova administracija je gradila na tezi da se nedostatak kapitala za investicije može obezbeđivati smanjenjem lične potrošnje, javnih izdataka, štednjom i, na toj osnovi, podsticanjem investicija.

U vreme zaoštravanja ekonomske krize, tokom poslednje dve godine republikanske administracije, početkom sedamdesetih godina i naročito za vreme Karterove administracije, u SAD, pod dejstvom ubrzanja ritma tehnološke revolucije, dolazi do eksplozije male privrede, kao savremenog oblika strukturnih promena. Tako se, na primer, u razdoblju između 1972. i 1979. godine od svih zaposlenih 25% našlo u malim privatnim kompanijama. Tokom prvih šest godina u toj deceniji dve trećine novih radnih mesta otvoreno je u preduzećima koja zapošljavaju ispod 20 radnika, a ova takozvana mala preduzeća povećala su svoje isporuke tržištu za 42,5%. Promene koje se dešavaju i na planu filozofije upravljanja sve su vidljivije. Sve više se poklanja pažnja preduzetništvu, za razliku od ranije fetišizacije američkog profesionalnog menadžmenta. Karakteristično je da se samoorganizovanje građana i grupa sve više ispoljava čak i u borbi protiv kriminala. Makro-ekonomija industrijske države kao da uzmiče pred mikro-ekonomskim trendovima. Tome je svakako doprineo i brz razvoj informatike. Pojačano se podstiče oslanjanje na pojedinca i porodicu i time izražava neverica u sposobnosti države da rešava socijalno-ekonomske probleme.

Novinu na američkoj političkoj i ekonomskoj sceni predstavlja, svakako, geografsko pomeranje stanovništva. Sever zemlje, koji je izneo industrijsku revoluciju i koji je predstavljao uporište liberalnog demokratskog establišmenta u SAD, ustupa mesto

Digitized by Google

Jugozapadu Amerike u razvoju novih, modernih industrijskih grana. Tradicionalno konzervativni Jug u prošlosti je bio nominalno demokratski. Sve to ima jasne političke, pa i izborne implikacije. Konzervativna republikanska desnica jača svoje pozicije u ovim delovima zemlje, u kojima je prirodni i mehanički priraštaj stanovništva u porastu.

Premda se u svetu, pa i u SAD, duže vremena razvija proces centralizacije i koncentracije finansijskih i tehnoloških centara moći, naporedo s tim se razvijao i proces svojevrsne decentralizacije kojoj u velikoj meri pogoduje revolucionarni razvoj tehnologije komunikacija. Očigledno da mnoge društvene zajednice postaju suviše složene za centralističko upravljanje. Kao što je pokazalo posleratno iskustvo, organizacija društva na razvijenom Zapadu, u kojem je država imala značajnu ulogu, dospelo je u krizu, što je pogodovalo prihvatanju novih koncepcija i orijentacije koje se danas karakterišu kao strategija desnice. Ronald Regan, kao jedan od stegonoša savremene desnice, na čijim je pozicijama dosledno stajao više od četvrt veka, nije njen izumitelj, on je jednostavno »uzjahao konja koji se već kretao u tom pravcu«. On je došao na političku scenu kada su ekonomsko-politička kretanja, pa i psihološko stanje u zemlji pogodovali takvom zaokretu. Njegove ideje o decentralizaciji i novom federalizmu imaju materijalno-finansijsku osnovu u visokim režijskim troškovima države.

Sve je to pogodovalo stvaranju uslovâ za radikalniji zaokret. U redovima Republikanske partije jačalo je tokom dve decenije konzervativno krilo, uprkos teškom porazu Goldvotera 1964. godine. Od početka sedamdesetih godina, pa i u vreme Karterove administracije, stvarani su uslovi i udarani temelji da se ta struja u licu R. Regana, pobedom na izborima 1980. godine, potvrdi kao dominantna.

Novine koje je Reganova administracija donela na planu rešavanja društveno-ekonomskih problema zemlje i nastup na međunarodnoj sceni karakterisala je snažna ideološka komponenta, a, kao što će razvoj događaja pokazati, nova administracija je ispoljila visok stepen kompatibilnosti između reči i dela.

Ponuđena receptura za prevladavanje ekonomsko-socijalne krize u SAD i u svetu tipično je konzervativna. Stvoriti uslove da se razmahne privatno preduzetništvo, uz smanjenje oslonca na državu, preraspodeljivati poreska opterećenja, kako bi se na taj način podstakle investicije — što je u praksi značilo premeštanje tereta sa onih koji štede na one koji troše. U svemu tome ne sme se smetnuti s uma ni snažna ideološka ofanziva. Tome je trebalo da doprinese eliminacija onog dela državne regulative koji biznisu ne ide na ruku. Već u toku prve dve godine prvog Reganovog mandata smanjen je, na primer, porez na dobit. Sve to, uz zamrzavanje socijalnih izdataka i donošenje drugih mera, kao što je labavljenje zakonodavstva o zaštiti čovekove okoline, koje je u očima Reganove administracije predstavljalo ekonomsku

Digitized by Google

opasnost i slabilo američku međunarodnu konkurentnost, trebalo je otkloniti. Rečju, smanjivanjem poreza, podsticanjem privatne inicijative i slobodnog preduzetništva, uz reafirmaciju kulta rada, trebalo je povratiti Americi ranije dominantne pozicije u svetu.

U prvom mandatu Reganova administracija nije ostvarila sve svoje strategijske zamisli, ali u inventar njenih ostvarenja svakako spadaju: smanjenje inflacije i njeno svođenje u okvire iz šezdesetih godina, oživljavanje privrede i jačanje dolara, smanjivanja nezaposlenosti, istina, uz rekordno povećanje budžetskog deficita, pre svega zbog ogromnih izdataka za odbranu.

Nastupanje demokrata tokom minule četiri godine i, posebno, u protekloj predizbornoj kampanji ostalo je u okvirima tradicionalne njudilovske koncepcije. Inovacije koje je artikulisao G. Hart, u neuspelom pokušaju da se domogne demokratske kandidature za predsednika, pokazale su se, međutim, neubedljivim ili, u najmanju ruku, prevremenim. No, izbori su potvrdili stvarno raspoloženje birača, koje, po našem mišljenju, ne treba posmatrati kao uobičajenu aberaciju na izbornoj sceni, već, kao trajnije opredeljenje koje izražava zaokret u širokim društvenim slojevima Amerike. Da li većina birača doživljava rezultate Reganove administracije kao politiku preraspodele dohotka, bogatstva i moći sa vlade na privatne preduzetnike, sa rada na kapital, sa siromaha na bogataša, kao put za rešavanje ekonomsko-socijalne krize — kako reče Džems Tobin, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju — ostaje da se vidi.

Nešto se, međutim, dešava, što se sa sigurnošću može konstatovati: radikalne promene u društvenoj i političkoj sferi, čiji su vidljivi simboli novi federalizam, decentralizacija i oslobađanje, što je moguće više, od svih ostataka federalnog sistema, kao i svih oblika davanja koji imaju za cilj transfer bogatstva sa jedne na drugu generaciju.

Da li će i kakve promene Regan izvršiti u svom drugom mandatu, oslobođen briga za vlastitu reizbornost, ali izložen dejstvu republikanskog establišmenta koji će svakako biti zainteresovan da ponovi izbornu pobedu i 1988. godine — ostaje da se vidi. Teško je, međutim, verovati — što ni dosadašnje Reganovo delovanje posle izbora, na unutrašnjem i na međunarodnom planu, uprkos omekšane retorike, ne daje za pravo — da se očekuju zaokreti koji bi doveli u pitanje strateško opredeljenje administracije.

Spoljnopolitička opredeljenja i praksa

Odnos između spoljne i unutrašnje politike svake zemlje u tesnoj je međuzavisnosti. Stara je istina da međunarodno ponašanje jedne zemlje uveliko određuju neke konstante koje se ne menjaju promenom vlada i partija na vlasti. Među te konstante

Digitized by Google

svakako spada odbrana nacionalnog interesa, čije središte predstavlja pitanje nacionalne bezbednosti. SAD spadaju u red zemalja u kojima su ti momenti snažno izraženi. Tu tvrdnju dobro ilustruju dve izjave nekadašnjeg predsednika SAD, Džona Kenedija, u njegovom inauguracionom govoru iz 1961. godine· »Platićemo svaku cenu za slobodu . . .« Ovde se jasno ispoljava međustranački konsenzus o nekim bitnim međunarodnim pitanjima, odnosno osnovnim opredeljenjima američke spoljne politike. Drugi primer su njegove reči upućene grupi američkih poslovnih ljudi: »Naš nacionalni uspeh zavisi od vašeg profita i uspeha. Daleko smo od toga da budemo prirodni protivnici, vlada i biznis su saveznici . . . Želimo da učinimo sve što je u našoj moći da vam olakšamo uspeh na tom poslu.«

Time se, međutim, ne može tvrditi da je taj konsenzus zauvek dat, niti pak da nema razlika u koncipiranju i realizaciji strategije za očuvanje nacionalnog interesa. Do promena u strategiji i taktici dolazilo je i u vreme Karterove administracije, kako u odnosu na prethodnu republikansku administraciju tako i u odnosu na raniju spoljnopolitičku orijentaciju demokratskih administracija. Celokupnu posleratnu demokratsku spoljnopolitčiku orije ntaciju karakterisao je izraženi aktivizam, pri čemu je intervencionizam, sve od inauguracije Trumanove doktrine 1947, predstavljao jednu od značajnih konstanti, dok je, s druge strane, za republikanske administracije bila karakteristična tendencija ka svojevrsnom izolacionizmu i smanjenju vojnog angažovanja.

Prevlašću konzervativnog ili, bolje reći, krajnjeg desnog krila u republikanskoj partiji i Reganovom pobedom na predsedničkim izborima 1980. stekli su se potrebni uslovi: unutrašnji, politički, ekonomski, ideološki, pa i psihološki, a na svoj način i spoljnopolitički, zaokret udesno u odnosu na politiku predsednika Kartera, ali i tradicionalnu politiku republikanaca.

Još sredinom šezdesetih godina ispoljili su se vidljivi znaci gubljenja američke dominacije na međunarodnoj ekonomskoj sceni, o čemu je već bilo reči.

Godine 1973. SAD su porazom okončale skoro desetogodišnji rat u Vijetnamu. Početkom sedamdesetih godina došlo je do slabljenja konfrontacije između SAD i SSSR. Potpisano je više ugovora iz oblasti kontrole naoružanja, obustavljene su nuklearne probe, sem onih pod zemljom, potpisan je SALT—I, održana je Helsinška konferencija.

U drugoj polovini sedamdesetih godina na vlast je došla Karterova administracija, posle traumatskog iskustva Amerike u votergejtskoj aferi i ostavke predsednika Niksona, koji je na spoljnopolitičkom planu, sa svojim glavnim spoljnopolitičkim arhitektom Kisindžerom, inaugurisao politiku detanta sa SSSR. Predsednik Karter je na spoljnom planu, prvi put posle rata, dopuštao mogućnost socijalno-političkih promena u zemljama u razvoju, koje ne moraju uvek biti merene strogim blokovskim ar-

Digitized by Google

šinom, u kratkoročnom interesu SAD. Demokratski predsednik je u prvi plan stavljao pitanje ljudskih prava, što je, s jedne strane, iritiralo drugu supersilu, a, s druge strane, dovodilo u neprilike i američke saveznike.

Naftna kriza iz 1973—1974. ukazala je na stratešku ekonomsku zavisnost američkih zapadnoevropskih saveznika od područja regiona zaliva. Iako je ta kriza bila proizvod regionalnih uzroka, SAD nisu gubile iz vida činjenicu da se sve to odvija u predelu južnih granica SSSR. U SAD se sve češće isticalo da je do širenja sovjetskog prisustva u afro-azijskim prostorima došlo upravo u vreme detanta tokom 70-tih godina.

Kada je u Iranu 1979. godine pobedila islamska revolucija i pao Šah, dotadašnji stabilizirajući faktor s regionalnom vojnom hegemonijom, a SSSR vojnički intervenisao u Avganistanu, bili su to značajni vojni šokovi s ekonomskim i političkim implikacijama za SAD. Psihološka traumatizacija Amerike višemesečnim držanjem američkih diplomata u Teheranu kao talaca jasno je demonstrirala eroziju američke moći za mnoge Amerikance, američke saveznike i suparnike.

U takvim okolnostima dolazi do predsedničkih izbora. U svojoj predizbornoj kampanji Ronald Regan, dosledan svom konzervativnom opredeljenju koje već više od četvrt veka karakterišu antikomunizam i uopšte antilevičarska orijentacija, uspešno se koristi nastalim promenama u širokim slojevima Amerike, nenaviknutim na neuvažavanje američke moći i odlučnosti.

Nova strategija predsednika Regana polazila je od teze da je u osnovi došlo do erozije američke moći i zbog vojnog jačanja SSSR, upravo u vreme akomodacije s njim na osnovama detanta. Sve je to dalo dodatni pečat unutrašnjem razvoju Amerike i njenom međunarodnom ponašanju. Težište nove strategije bilo je — vratiti Americi globalnu supremaciju na vojnom, ekonomskom, tehnološkom i finansijskom planu. Da bi se to i ostvarilo, predsednik Regan je istakao, kao prioritet, jačanje američke vojne moći, oživljavanje i ozdravljenje američke privrede i vraćanje Americi pozicija koje je imala u celokupnom posleratnom periodu, sve do sredine šezdesetih godina.

Dolaskom na vlast predsednika Regana vojni izdaci ne samo da su procentualno povećani, već je do povećanja došlo i usled značajnog porasta privredne aktivnosti i uvećanja nacionalnog bruto proizvoda. Izdaci za vojne svrhe rasli su takvim tempom da danas iznose 55% više nego 1980, odnosno 313,7 milijardi dolara za budžetsku 1986, to jest 29 milijardi više u poređenju s tekućom godinom.

Suočavanje sa SSSR-om dobilo je svoj najočigledniji izraz u započinjanju razmeštaja peršing i krstarećih raketa u Zapadnoj Evropi, što je dovelo do prekida Ženevskih pregovora o kontroli naoružanja pred kraj 1983. godine. Sve je to ostvareno bez većih nesporazuma s evropskim saveznicima i uz kontrolisano reagovanje mirovnih pokreta u Zapadnoj Evropi.

Digitized by Google

Inicirani su novi vojni programi za proizvodnju bombardera B-1, Trident-podmornica, raketa MX i, nedavno, istraživanja za takozvani »rat zvezda«. Stavljanje pitanja nacionalne bezbednosti u prvi plan značilo je suprotstavljanje glavnom protivniku koji neposredno ili posredno ugrožava SAD. Iz toga je logično proizašao zaključak da protivnika treba obuzdati na svim tačkama — od Zapadne Evrope, preko Bliskog istoka, jugoistoka Azije, Centralne Amerike, pa sve do Afrike. Tako krupan poduhvat, strategija novog containmenta, za razliku od onog iz 1947, odvijao se u radikalno drugačijim uslovima, kada su SAD imale nuklearni monopol, što znači da u novim uslovima američka teritorija nije van perimetra nuklearnog domašaja SSSR, kao što je bio slučaj tokom četrdesetih godina. Pokušaj novog zaprečavanja SSSR se, dakle, odvija u znatno težim uslovima po Ameriku, a time i opasnijim po svet.

Radi učvršćenja američkih pozicija u Pacifičkom basenu na liniji utvrđene strategije, nakon prvih manjih nesporazuma s Kinom u vezi s Formozom, SAD su nastavile s politikom pojačane saradnje sa njom u cilju stvaranja strateškog paralelizma interesâ. Na Japan je vršen pojačan pritisak za povećanje njegove uloge u odbrambenoj koncepciji Pacifika, naročito pomorskih puteva.

U odnosu na zemlje u razvoju težište je stavljeno na bilateralizam — pod pretekstom suprotstavljanja globalnom paternalizmu OUN, koji omogućava diferencirano modeliranje odnosa sa svakom zemljom u zavisnosti od procene američkih interesa. Pri tom, teška ekonomsko-finansijska situacija i veliki dugovi ovih zemalja stavljali su ih u još veću zavisnosti od SAD, kako zbog specifične težine koju SAD imaju u međunarodnim monetarnim institucijama tako i u odnosu na američke banke i kapital, naročito zemlje Latinske Amerike, koje imaju gotovo polovinu svetskog duga. Pri tom bi, u slučaju nemogućnosti zemalja Latinske Amerike da izmiruju svoje finansijske obaveze, 9 do 10 najvećih američkih banaka bankrotiralo.

U cilju realizovanja svoje zamisli, predsedniku Reganu je bila potrebna široka mobilizacija političkih snaga i javnog mnenja, pre svega u samoj Americi, ali i u savezničkim zemljama. Snažna antikomunistička ofanziva, koja predstavlja određeni kontinuitet u nastupu američke desnice, dobila je u izvedbi predsednika SAD sasvim novo značenje. Naročito za prve dve godine prvog mandata karakteristične su Reganove izjave kao što su: »Zapad će odbaciti komunizam kao jedno bizarno poglavlje u ljudskoj istoriji, njegove poslednje stranice su već ispisane«, ili: »Sovjetski Savez je imperija zla«, ili: »Istorija će ostaviti komunizam na smetlište istorije kao i sve diktatorske i autokratske režime« itd. Reganov antikomunizam provlači se, kao neka konstanta, u svim važnijim istupima, kao na primer, u izjavi da se »marksistička ideologija oslanja na primesu klasne borbe na nacionalnom planu, pa se onda prenosi na međunarodni teren, te stoga ne može biti kompromisa s partijama i vladama koje

Digitized by Google

baziraju svoju politiku na takvim idejnim osnovama ili s političkim snagama koje polaze od toga da je propast kapitalizma neminovan. Ili u tvrdnji »da nijedna komunistička partija nije došla na vlast putem izbora ili smogla snage da svoj legitimitet proveri na slobodnim izborima u uslovima višepartijskog sistema potvrda je i same nemogućnosti postojanja demokratije tamo gde su komunisti na vlasti«.

Reganova antikomunistička ofanziva našla je svoj puni izraz u njegovom govoru pred britanskim parlamentom 8. juna 1982. godine. Po rečniku i sadržaju ovaj istup predstavlja najofanzivniji napad na komunizam i ujedno nagoveštaj praktičnih koraka koji, po rečima američkog predsednika, treba da dovedu do sloma komunizma. Regan je naznačio najočitije simbole represije pomoću kojih se održava poredak na »Istoku«, dok je Poljsku uzeo kao primer koji pokazuje da se ni tako okrutan režim kao što je komunistički ne može odupreti budućnosti. Svim režimima ovog regiona osporen je legitimitet. Politika nasrtaja na ljudska prava u socijalističkim zemljama je osuđena, uz isticanje da nema i da ne može biti tihog mirenja sa totalitarnim režimom.

Po rečima Aleksandra Hejga, nekadašnjeg Reganovog ministra inostranih poslova, sadašnja administracija ostvarila je najviši stepen kompatibilnosti između deklarisanih ciljeva i akcija, bar u odnosu na pet prethodnika američke administracije.

Letimičan pogled na Reganovu političku biografiju počevši od 1950. godine, posebno na njegovo delovanje u svojstvu guvernera Kalifornije, kao i na delovanje ljudi iz njegovog kalifornijskog klana koje je okupio u Vašingtonu, pokazuje da je reč o istrajnoj i nepomirljivoj desnoj orijentaciji, koja se dosledno sprovodi već niz godina. Teško je stoga naći razloge koji bi Reganovu administraciju naveli na značajniji zaokret ka centru nakon dve ubedljive pobede na izborima.

Ima, međutim, mišljenja da je nakon izvesnih pomeranja ljudi iz Reganove bliske okoline, početkom drugog mandata, došlo do premoći konzervativnih pragmatičara nad ideolozima. Najnoviji pokušaji predsednika Regana da u nekim pitanjima (na primer, apropriacija sredstava za rakete MX) obezbedi bipartijski konsenzus, po našem mišljenju, predstavljaju samo politički pragmatizam koji treba da obezbedi potreban broj glasova, a za to Regan u Predstavničkom domu nema republikansku većinu.

Ne može se takođe sporiti da je takozvana tvrda linija u redovima administracije u položaju da kaže da je instaliranje peršing i krstarećih raketa u Zapadnoj Evropi i poboljšanje odnosa s Kinom ipak urodilo plodom i ponovo dovelo Sovjete za pregovarački sto. Trka u naoružavanju ostaje i dalje glavni problem, ali nepoverenje među državama ne proizlazi iz stepena naoružanosti, već se one naoružavaju zbog međusobnog nepoverenja. Američka desnica se zalaže za to da se Amerika naoružava, jer smatra da je ona kadra da u te svrhe izdvaja više od SSSR-a. »Rat zvezda« se stoga i može smatrati kao inicijativa desnice upravo na liniji iscrpljivanja protivnika.

Digitized by Google

Prisutno je, međutim, i mišljenje u značajnim privrednim i političkim krugovima Amerike da je enormni budžetski deficit najveći američki ekonomski, pa i politički problem. Tvrdi se da bi, ako bi se sadašnji trend nastavio, deficit samo u ovoj deceniji narastao do takvih razmera da bi premašio sva vladina dugovanja tokom 200-godišnje istorije Amerike. Visok budžetski deficit neminovno bi nastavio da negativno deluje i na trgovinski bilans SAD. Smatra se, naime, da sadašnji priliv dolara u SAD, zbog visokih kamata, najvećim delom kompenzira nedostatak sredstava za visoke vojne izdatke. Ali je teško verovati da se taj trend može dugo nastaviti. Budžetski deficit već je dostigao 5% nacionalnog bruto proizvoda, pa se veruje da bi njegovo dalje održavanje na sadašnjem nivou (za 1984. godinu iznosio je 222,2 milijarde dolara) neizbežno vodilo ka novoj spirali inflacije.

Iako ne treba isključiti mogućnost da u pogoršanim ekonomskim prilikama dođe do izbornih promena 1988. godine i zbog neminovnog silaska s političke scene »velikog komunikatora« — Ronalda Regana, postoji dovoljno elemenata koji upućuju na zaključak da je u Americi došlo do promena u političkoj orijentaciji. To ne samo da potvrđuje opseg poslednje Reganove pobede, već, što je još značajnije, istraživanja pokazuju da su se republikanci gotovo izjednačili s brojem registrovanih demokrata. Godine 1980. je 36% biračkog tela bilo republikanske orijentacije, a danas je taj procenat 44%. Prevedeno na brojke, republikanci su na poslednjim izborima dobili novih 14 miliona glasača, a demokrati izgubili 12 miliona. Značajno je i to da je danas broj demokrata među mladima od 18 do 35 godina 48%, a među republikancima 47%. Taj odnos je pre pet godina iznosio 35% za republikance, a 54% za demokrate. Slične pojave zabeležene su i među starosnim, rasnim i polnim grupacijama glasača.

Pojačani individualizam i gubljenje vere u svemoć države »blagostanja« nagoveštavaju istorijsku istrošenost ruzveltovskog Nju dila. Pri takvoj promeni u političkom raspoloženju, manifestovanoj jačanjem patriotizma i snažnim oživljavanjem nacionalizma, uz pojačani antikomunizam koji ima duboke korene u američkom javnom mnjenju, ova pojava nije manja od želje koju veliki deo američkog javnog mnjenja izražava kada je u pitanju razoružanje i spremnost da se podrži državničko nastupanje svoga predsednika i njegovo zalaganje za savet na najvišem nivou sa liderom druge supersile za pregovaračkim stolom. Amerikanci vole da vide svog predsednika odlučnog prema suparniku u političkom, ideološkom i svakom drugom rivalitetu, pogotovu kada suparnik ima za svoj politički cilj dovođenje u pitanje američke moći i globalne suprematije. Ostaje, međutim, da se vidi kakve će taktičke promene kod predsednika Regana izazvati najnovija smena na sovjetskom vrhu i nagoveštaj da sovjetska spoljna politika, po svemu sudeći, neće biti u defanzivi u narednim godinama, kao što je to bio slučaj u minulim.

Digitized by Google

S druge strane, moćna američka industrijsko-tehnološka mašina, naročito vojno-industrijski kompleks, dobili su snažne podsticaje enormnim vojnim budžetima, pri čemu samo sredstva za istraživanje novih oružja čine gotovo jednu trećinu vojnih izdataka. Sve je to od krupnog tehnološkog i ekonomskog značaja, ali i nagoveštaj da će odnosi sa Sovjetskim Savezom biti i dalje izuzetno složeni, jer su njihove međusobne odnose, istorijski posmatrano, bar tokom posleratnog perioda u najvećoj meri određivale konkretne akcije upravo na jačanju vojnih potencijala.

Sve činjenice takođe govore da Amerika čini velike napore da učvrsti svoje pozicije u svetu u novim ultramodernim industrijama i da na taj način osigura tehnološki primat u XXI veku. Takva orijentacija na naučno-tehnološkom i ekonomskom planu pretpostavlja odgovarajuću aktivnost i na međunarodnom planu. Za održavanje potrebnog dinamizma ideološka motivisanost je jedan od značajnih faktora, što će sve imati za posledicu pojačano suparništvo i rivalitet u odnosu na SSSR i njegovu vojno-političku grupaciju, ali i pojačanu konkurenciju sa svojim saveznicima.

Digitized by Google

Dr Boris Zver: Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada

(»Informator«, Zagreb, 1983, strana 170)

Problematika odlučivanja je u ovoj knjizi izložena u šest poglavlja.

U prvom poglavlju autor govori o problematici odlučivanja u organizacijama udruženog rada. Odlučivanje definiše kao proces u kojem se pripremaju, donose i realizuju odluke. Od kvaliteta toga procesa zavisi i kvalitet odluka, a kvalitet odluka uslovljava rezultate poslovanja. Procesom odlučivanja se otkrivaju, analiziraju i bolje koriste unutrašnji faktori poslovanja, a u pogledu spoljnih faktora koji utiču na poslovanje proces odlučivanja znači prilagođavanje tim spoljnim faktorima.

U ovom se radu dalje ističe da samoupravno odlučivanje pretpostavlja: ravnopravnost u odnosima, shvatanje saradnje kao uslova za ostvarivanje boljih rezultata, uvažavanje tuđeg mišljenja. konstruktivan dijalog, stalno usavršavanje samoupravljačkog znanja, razvijen osećaj odgovornosti i solidarnosti i visok stepen discipline.

Zadatak procesa odlučivanja, po dr Borisu Zveru, nije samo donošenje odluka kojima će se stalno unapređivati i razvijati poslovanje organizacije udruženog rada, nego je isto tako važno da se tim procesom stvaraju novi, kvalitetniji međuljudski odnosi. Za svaku odluku treba izvršiti odgovarajuću pripremu, što zahteva istraživanja koja će biti veća ako je reč o odlukama u razvoju. Nakon priprema donose se odlu-

Digitized by Google

ke, to jest vrši se odabiranje neke od alternativa. Potom se sprovodi izvršenje odluke koje obuhvata pretvaranje ciljeva iz odluke u zadatke, raspoređivanje zadataka na nosioce, razradu rokova za svakog nosioca zadatka, koordiniranje njihovog rada i nadzor nad izvršenjem.

U drugom poglavlju knjige obrađeni su ciljevi poslovanja organizacija udruženog rada. Autor kaže da su ti ciljevi unapred programirani rezultati, a utvrđeni su na osnovi analize eksternih i internih činilaca poslovanja. Ciljevima se utvrđuju budući rezultati, a odstupanja stvarnih rezultata od unapred postavljenih ciljeva pokazuju u kojoj je meri OUR procenila razvoj budućih događaja, odnosno kako je pratila tok poslovanja i donosila korekcijske odluke kako bi se ostvarili unapred postavljeni ciljevi.

Svaka OUR ima svoj sistem ciljeva koji se razlikuje od jedne do druge OUR, a zajedničko im je to što obuhvatju dve osnovne grupe ciljeva: ciljevi preduzeća i društveni (socijalni) ciljevi. Ciljevi u OUR mogu biti osnovni (primarni) i pomoćni (izvedeni) i obuhvataju ostvarivanje određenih rezultata poslovanja (ukupan prihod, dohodak, akumulacija), dok socijalni ciljevi obuhvataju odnose među ljudima unutar OUR, njihovo ponašanje, motivaciju, uslove života i drugo, što je i obrađeno i dati su neki primeri određivanja ciljeva poslovanja OUR u praksi.

»Teorijske osnove odlučivanja u organizacijama udruženog rada« naslov je trećeg poglavlja knjige.

Bez obzira na pojmovno određivanje odlučivanja, treba naglasiti da je to delikatna i odgovorna aktivnost kojom se usmerava tok života, rada, poslovanja pojedinaca, grupa ili organizacija. Time što je neko u položaju da odlučuje on ima privilegiju da utiče na ostvarivanje vlastitih interesa, ali i odgovornost za donete odluke, odnosno posledice koje te odluke izazivaju. Odlučivanje postaje sve složenije kako se širi krug subjekata koji odlučuju jer se povećava broj različitih interesa. U samoupravnim uslovima nastaju kvalitativne promene u osnovama i širini odlučivanja. Samoupravna teorija odlučivanja treba da polazi od prakse odlučivanja, od kritičkog preispitivanja te prakse, čime se dolazi do novih saznanja kojima će se unapređivati odlučivanje. Navedeni su subjekti odlučivanja u OUR (pojedinci i organi) koji su ovlašćeni za donošenje određenih odluka, mada aspiranti odlučivanja mogu biti društveno-političke organizacije unutar i izvan OUR i društveno-političke zajednice, uz isticanje ideje pokušaja i početka ostvarivanja samoupravnog odlučivanja. Uz isticanje oblikâ samoupravnog odlučivanja autor navodi da je suština samoupravnog odlučivanja u tome da radni ljudi ovladaju celokupnom društvenom reprodukcijom, te da u tom smislu odlučuju o ciljevima poslovanja, uslovima života i rada i da samostalno raspoređuju rezultate svoga rada. Dr Boris Zver navodi dva osnovna oblika odlučivanja u OUR: ličnim izjašnjavanjem i preko delegata i delegacija, ukazujući posebno na poslovodno odlučivanje i preobražaj rukovođenja u poslovođenje.

Ako neki pojedinac ima ovlašćenje za samostalno donošenje odluka na pojedinom području poslovanja, bilo da se ono odnosi na definisanje ciljeva ili mera za ostvarivanje ciljeva, u većoj ili manjoj zavisnosti od organâ upravljanja, tada se govori o rukovođenju. U situaciji kada je pojedinac ili neki kolegijalni organ intenzivnije uključen u pripremanje odluka koje donose radnici ili samoupravni organi, a zatim se brine oko izvršenja tih odluka vođenjem procesa rada organizovanje, usklađivanje, nadzor), a pri tom je i odgovoran radnim ljudima i organima samoupravljanja organizacije udruženog rada — tada se govori o poslovođenju.

U četvrtom poglavlju se obrađuju važniji činioci odlučivanja u organizacijama udruženog rada.

Autor ističe da prilikom pripremanja i donošenja odluka u OUR subjekti odlučivanja moraju uzi-

Digitized by Google

mati u obzir mnoge faktore koji na neki način usmeravaju njihovu aktivnost, određuju tok odlučivanja i rezultate odluka. Oni su faktori ograničenja ili prednosti prilikom donošenja odluka i njihove realizacije, te čine sastavne elemente svakog odlučivanja. O njima subjekti odlučivanja moraju voditi brigu ako žele da donose kvalitetne odluke koje vode uspešnijem poslovanju OUR. Neki od tih faktora deluju unutar, a neki izvan organizacije udruženog rada, jedni su objektivnog, a drugi subjektivnog karaktera.

Od spoljnih faktora koji utiču na odlučivanje u OUR u knjizi su navedeni najznačajniji (prirodni uslovi, tržište, društveno-ekonomski sistem zemlje, organi društvene zajednice, razvitak nauke i drugi) i pojedinačno su obrađeni.

Unutrašnji faktori odlučivanja deluju unutar OUR. Po svom karakteru oni su objektivni i subjektivni. Objektivni unutrašnji faktori obuhvataju: vrstu delatnosti, veličinu OUR, raspoloživost i strukturu sredstava, ostale objektivne faktore. Subjektivni unutrašnji faktori obuhvataju: sastav radnog kolektiva, organizaciju rada i samoupravljanja, distribuciju moći, distribuciju odgovornosti, motivisanost za odlučivanje, stepen informisanosti, samoupravno ponašanje, formalne i neformalne grupe, sistem raspodele čistog dohotka i ličnih dohodaka i drugo. Uz datu obradu svih ovih pojedinačnih faktora autor analizira i daje ocenu distribucije uticaja i odgovornosti u samoupravnom odlučivanju u nekim organizacijama udruženog rada.

Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada je sadržaj petog poglavlja knjige.

Odlučivanje, po mišljenju dr Borisa Zvera, obuhvata niz aktivnosti koje su povezane, međusobno uslovljene, slede jedna za drugom, a čiji je krajnji rezultat donošenje odluke. Takve povezane aktivnosti čine proces odlučivanja. Posmatra li se proces odlučivanja po pojedinim grupama aktivnosti koje su međusobno srodne, moguće je izvršiti raspoređivanje tih aktivnosti na sledeće faze: inicijativa, priprema odluka, donošenje odluka, izvršenje odluka i nadzor nad izvršenjem odluka.

Inicijativa je definisana kao prva faza u postupku donošenja odluka. Ona je kreativan oblik mišljenja u kojem dolazi do izražaja znanje i sposobnost radnih ljudi. Njome se identifikuju, traže rešenja i daju predlozi za rešenje problema. Proces odlučivanja započinje inicijativom, pa će, prema tome, interesi zastupljeni u inicijativi biti sadržani i u odluci. Kvalitetna inicijativa je prethodni uslov za donošenje kvalitetnih odluka. Jačanje svesti i odgovornosti radnikâ moguće je postići stalnim razvijanjem inicijative, a nikako samo propisivanjem sankcija za određena ponašnja i pogreške. Zakasnela inicijativa za donošenje odluka, za organizaciju radnog procesa može imati neželjene posledice po svaku OUR, koje se mogu izražavati u slabijim rezultatima. Bez stalne inicijative nemoguće je zamisliti poslovanje organizacije udruženog rada ukoliko se želi ići u korak s konkurencijom. U knjizi su navedeni važniji činioci (položaj u radnom procesu i u sistemu informisanja, distribucija socijalne moći, međuljudski odnosi u OUR) koji utiču na inicijativu u OUR, kao i praktičan prikaz učešća radnih ljudi i članova samoupravnih organa u odlučivanju po OUR.

Druga faza u postupku donošenja odluka je *priprema odluka*, koja ima posebno značenje u celokupnom postupku odlučivanja. Ona mora osigurati solidnu podlogu za donošenje odluka, omogućiti definisanje alternativa i izbor najpovoljnije alternative. Vremenski priprema odluka odnosi najveći deo u celokupnom procesu odlučivanja, pa se radi racionalizacije postavlja zahtev skraćivanja faze pripreme, ali takvo skraćivanje koje neće ići na štetu kvaliteta. Brža priprema odluka, a i brže donošenje i ostvarivanje odluke, donosi organizaciji udruženog rada, osim prednosti na

Digitized by Google

tržištu, i mogućnost ranijeg ostvarivanja određenih rezultata. Faza pripreme odluka mora biti u funkciji stalnog razvoja i unapređivanja samoupravljanja, pa je i to osnovni zahtev koji se mora uvažavati u traženju racionalnih oblika pripremanja odluka.

Načelo racionalnosti u procesu odlučivanja nameće potrebu da organizacije udruženog rada za stručnu pripremu važnijih odluka obrazuju stručne timove, sastavljene od stručnjakâ više profila, kako bi se obuhvatila sva područja koja dotiče buduća odluka. U ovoj je knjizi prikazn i analitički postupak u pripremanju odluka (izrada plana istraživanja, prikupljanje, ispitivanje i selekcija informacija, definisanje problemâ i alternativni predlog odluka, definisanje kriterijâ za izbor i predlaganje rešenja s argumentacijom).

Donošenje odluka je treća faza u postupku odlučivanja u kojoj nosioci odlučivanja obavljaju izbor alternativa — to jest jednu alternativu. Za naše uslove je zanimljiv način donošenja odluka usaglašavanjem. To vredi osobito za donošenje odluka o udruživanju rada i sredstva, udruživanju u različite organizacione oblike privređivanja i drugo, jer odluke donete usaglašavanjem zahtevaju veću aktivnost svih subjekata odlučivanja u svim delovima OUR. Posebno je prikazana analiza donošenja odluka u nekim organizacijama udruženog rada.

Četvrta faza, po autorovoj klasifikaciji, jeste *izvršenje odluka* koje sadrži zadatke, nosioce, rokove, potrebna novčana ulaganja i očekivane finansijske rezultate, ukoliko je reč o investicionim odlukama. U izvršavanju odluke bitno je vreme izvršenja, koje mora biti utvrđeno i dinamički razrađeno još u fazi pripreme. Izvršenje neke odluke povezano je i uslovljeno izvršenjem drugih odluka. Zbog toga mora postojati koordinacija aktivnosti na području izvršavanja odluka.

Nadzor nad izvršenjem odluka poslednja je faza u procesu odlučivanja, jer zaokružuje celokupni proces odlučivanja. Subjekti odlučivanja nadzorom ne samo što prate izvršenje donetih odluka, nego utvrđuju i potrebu donošenja novih, takozvanih korekcijskih odluka. Nadzor nad izvršavanjem odluka čini vezu između subjekata odlučivanja i izvršilac odluka. Nadzor je zajednički pojam za kontrolu, reviziju i inspekciju, pa se, prema tome, nadzor i ostvaruje kontrolom, revizijom i inspekcijom. Ocena kvaliteta odlučivanja u OUR je data analizom i ocenom zadovoljstva rukovodilaca sistemom poslovodnog odlučivanja u nekim organizacijama udruženog rada. Na kraju su obrađene informacije kao uslov odlučivanja.

Dragić Živković

Dr Vladimir Milanović: Obrazovanje i društvo

(»Radnička štampa«, Beograd, 1985)

U zapaženoj biblioteci »Ideje«, koju sa uspehom niz godina neguje »Radnička štampa«, objavljena je ova knjiga Vladimira Milanovića kao kompleksna teorijska studija o odnosu obrazovanja i društva. Knjiga se sastoji iz četiri dela. U prvom se razmatraju društvene promene i obrazovanje, u drugom odnos obrazovanja prema savremenoj društvenoj krizi, u trećem sociološke dimenzije društvenih ponašanja, a u četvrtom delu se ukazuje na zapostavljena područja naučnih istraživanja obrazovanja.

Autor polazi od opšteprihvaćenog stava da je obrazovanje neprekidno društveno posredovanje između pojedinca i kulture, us-

Digitized by Google

lovljeno mnogim socijalnim dominantama i protivurečnostima istorijske realnosti. To je razlog što se u globalnim društvima istih ili sličnih opštih obeležja javljaju različiti idejni sistemi, pa i različiti sistemi obrazovanja i divergentne edukativne orijentacije. Društvena podela rada, koja neposredno determiniše proces obrazovanja artikulacijom klasnih odnosa i klasnih interesa u ovoj oblasti, određuje opšte uslove u kojima se obrazovanje razvija.

Na drugoj strani, promene u obrazovanju izazvane su i snažnim tehnološkim inovacijama, zahtevima proizvodnje i njene reprodukcije, ekonomskim kretanjima i interesima. Nova tehnologija uvodi složene, prošlosti nepoznate sisteme, ne samo u proizvodnju, nego i u svakodnevni život čoveka. To pretpostavlja prilagođen korpus znanja i veština prilagođenih zahtevima i zakonitostima tehnike, automatike, elektronike. Međutim, »redukujući obrazovanje na poznavanje mašine, čoveka na mašinu, korpus vrednosti i znanja na organizacione sposobnosti, sistem vrednosti na odgovornost, obrazovanje se lišava upravo one dinamične, razvojne funkcije koju ono ima u životu čoveka i njegovom radu« (str. 38). Zapostavljajući ovu dimenziju, obrazovanje sužava osnovicu na kojoj počiva, siromaši, umesto da razvija lepezu potreba savremenog čoveka.

Obrazovanje je neprekidno razapeto između potreba društva i potreba ličnosti. Kako se sistem oblikuje po meri društvenih snaga, to u praksi lakše dolazi do zanemarivanja onih dimenzija potreba od kojih zavisi razvoj individualne kreativnosti koja predstavlja okosnicu humanističke emancipacije. Znanje se sve više prihvata u pragmatskom, a sve manje u humanom smislu — zapaža autor. To je posledica predominacije funkcije kojom se pojedinac osposobljava za radnu i drugu delatnost i čije obavljanje obezbeđuje određeno mesto u raspodeli, društvenom položaju, društvenom ugledu i uticaju. Na toj se osnovi javlja i selekcija putem obrazovanja, socijalna promocija i, uopšte, od nje zavisi stepen dostupnosti obrazovanju. Od zapostavljanja humanističke prirode obrazovanja, individualnih težnji i potreba čoveka, do instrumentalne i represivne uloge obrazovanja nije daleko.

Bez potpunog utvrđivanja, procenjivanja i zadovoljavanja ukupnih obrazovnih potreba ne samo da se sužava funkcija obrazovanja, nego se nenadoknadivo osiromašuje stručna i naučna osnova na kojoj počivaju čitave profesije koje zavise od individualne kreativnosti. Zato se obrazovanje mora okrenuti više nego do sada individualnim mogućnostima pojedinca kako bi osposobljavalo čoveka ne samo da prati, nego i da kreira razvoj u svim oblastima ljudskog života, da uočava istorijske perspektive i otkriva nove prostore ljudskog dela.

Za konstituisanje sistema obrazovanja neophodno je, pre svega, imati u vidu potrebe koje nameće budućnost, razvoj društva i pojedinca. To je način da se lakše prevladaju stranputice reforme školstva i ona socijalna stanja koja su izazvana mnogim kriznim protivurečnostima društvenog kretanja. Savremena građanska društva proživljavaju surove udare krize čiji je vrhunac kriza vrednosti i nazadne tendencije koje iz nje proizlaze. Slabosti i protivurečnosti karakteriše i razvoj socijalističkih društava, naročito neusklađenost naraslih proizvodnih snaga i stepena zadovoljavanja potreba stanovništva. Obrazovanje kao razuđen i osetljiv segment društva ispoljava refleksije ovih procesa, ali škola »zacelo nije institucija u kojoj se razrešavaju problemi koji se odnose na globalno društvo«. Otuda su nerealna očekivanja da obrazovanje bude katalizator društvenih protivurečnosti, ali, na drugoj strani, škola može biti značajan instrument konzerviranja odnosa i produbljivanja posledica tih protivurečnosti.

Zapažen deo knjige čini kritička analiza i ponovno ispitivanje puteva obrazovanja u našoj zemlji. Škola se našla u središtu so-

Digitized by Google

cijalnih sukoba i postala je jedno od poprišta tih gibanja. Započeta u predvečerje ekonomske krize, reforma obrazovanja je preuzela ambiciju da ublaži socijalne protivurečnosti kao što su nezaposlenost, motivacija, radni moral i druge. Međutim, ističe autor, administrativno izvedena reforma u postojećim uslovima nije mogla rezultirati entuzijazmom mladih. Školi se nameće problem kako da prevlada nejednake posledice podele rada obezbeđujući ravnopravnu dostupnost školovanju i kako da oslobodi kreativni potencijal mladih. Ta se potreba formuliše kao zahtev »kako izazvati onu stvaralačku iskru, kako razbuktati radoznalost mladosti, žeđ za saznanjima, slomiti predrasude i otpore kritičkom mišljenju, kako razviti sve ono što edukativni i socijalizatorski proces čini osnovom razvoja i same ličnosti i društva u celini« (str. 125).

Školi se, međutim, nameće orijentacija koja brine o postizanju statusa, o socijalnom uspehu posredstvom obrazovanja. Pojačavanje konkurencije i takmičarstva u uslovima opšte nesigurnosti izaziva niz protivurečnosti i utiče na dramatizaciju nesklada između sveta vrednosti i stvarnog ponašanja. Ekspanzija obrazovanja praćena težnjom za sticanje diplome, a ne stvarnog znanja, ima za posledicu teškoće u zapošljavanju i angažovanju školovanih kadrova na odgovarajućim poslovima.

Poseban problem savremenog obrazovanja predstavlja nesklad između društvene uloge i stvarnog društvenog i materijalnog položaja prosvetnih radnika. Taj se nesklad produbljuje i ima nepovoljno dejstvo na ukupne rezultate vaspitno-obrazovnog procesa. S tim u vezi je i stanje materijalno-tehničke opremljenosti i ukupnih standarda obrazovanja koje zaostaje za savremenim potrebama.

Analizirajući razvoj obrazovanja i protivurečnosti koje ga prate, autor pokazuje da ekonomski procesi u društvu ne mogu biti prevladani reformom obrazovanja. To posebno važi za prevladavanje podele rada i neutralisanje socijalnih nejednakosti u pristupu obrazovanju. Najviše od svega, Milanović prigovara školi što ne uspeva da formira tip novog čoveka, misaonog i sposobnog za nove izazove.

U trećem delu knjige ukazuje se na zapostavljena područja istraživanja obrazovanja, među kojima su: odnos društvenog progresa, nauke i obrazovanja, funkcija marksizma u obrazovanju i negovanje čovečnosti kao deo vaspitnog procesa. Savremeni društveni razvoj zahteva sve veći doprinos i sve veću ulogu znanja, što se može postići samo afirmacijom one nauke koja sjedinjuje um i savest, životne principe i praktičnu delatnost stvaralaca na putevima revolucionarne emancipacije čoveka. Marksizam kao idejno-teorijska osnova ljudskog sveta ima svoju nesumnjivu integrativnu i emancipatorsku funkciju u obrazovanju. Ona je izložena mnogim otporima, posebno građanskih i konzervativnih strujanja, pa je neophodno trajno negovati kritičku i autokritičku humanističku dimenziju marksizma.

Autor posebno ističe da negovanje čovečnosti i čovekoljublja, ma kako to anahrono izgledalo, predstavlja eminentno vaspitni zadatak. Duh savremenosti prepustio je ovo područje »poeziji i dokolici«, ali je njegov povratak ovom racionalnom i opustelom duhu uslov njegovog preobražaja. Tek ljubav kao »osećajno učestvovanje u životu drugog čoveka«, kao čovečnost u svim vidovima međuljudskih odnosa, daje vaspitnom procesu i razvoju ličnosti humanost, ljudsku meru i smisao. To je jedna od iskonskih dimenzija ljudskih potreba koje se nalaze u središtu ukupnih razmatranja ove knjige.

Knjiga *Obrazovanje i društvo* na produbljen način razmatra niz sociološki značajnih problema obrazovanja, što joj obezbeđuje zapaženo mesto u korpusu sociološke literature. Sa oštroumnošću koja je svojstvena samo retkim istraživačima autor daje dijagnozu mnogih problema, stanja i

Digitized by Google

procesa koji opterećuju savremeno obrazovanje, ukazujući na njihove uzroke i posledice. Iako pristup istraživanju nije ograničen na aktuelnu situaciju obrazovanja u našem društvu, već šire razmatra složene i mnogostruke veze i odnose društva i obrazovanja, njegovi rezultati su podsticajni kako za nosioce reforme obrazovanja tako i za istraživače ovih promena.

Stanoje Ivanović

Dr Vladimir Prvulović: Pravo na slobodu

(»Privredni pregled«, Beograd, 1984, strana 220)

Već na samim počecima određivanja socijalizma kao istorijskog procesa radikalne emancipacije čoveka i njegovog društvenog sveta Marks je izneo svoje uverenje da je slobodan razvoj svakog pojedinca uslov slobodnog razvoja svih ljudi. Time je uobličena pretenzija marksizma da pravu čoveka na slobodu osigura temeljni istorijski dignitet. Ova je formulacija, ujedno, upozorila na epohalnu dramu svih civilizacija i svih oblika ljudske društvenosti: dramu koja se profilisala u odnosu individue i društva, poretka i slobode, spoljne prinude i autentičnih samoemancipatorskih potencijala pojedinca. U istorijskim ishodima ovih drama u velikoj se meri ogleda istinska priroda različitih društvenih oblika egzistencije ljudi. Međutim, društvena misao je doskora iskazivala mnogo entuzijazma da formuliše takve teorijske paradigme koje će pojedinca, u krajnjoj liniji, negde zabašuriti. Ni neslućeni rast produktivnih snaga čovečanstva neće čoveka osloboditi straha da su još uvek mogući aušvici, gulazi i termonuklearne kataklizme. Stoga je jedan od imperativa društvene misli, osobito njenog marksističkog ogranka, da prepozna pojedinca, individuu, kao ishodište i smisao svih teorijskih paradigmi i društvenih tvorevina koje savremena epoha i subjekti njenog uobličavanja mogu da nam ponude. Naš je utisak da svest o tome sve više jača.

Knjiga dr Vladimira Prvulovića *Pravo na slobodu*, koju je nedavno objavio »Privredni pregled«, bavi se upravo ovom problematikom. Njena je pretenzija da istraži mogućnosti da se čovek izrazi kao slobodno i stvaralačko biće već u samom procesu rada i upravljanja radom, u savremenom industrijskom društvu. To društvo obeležavaju, kao što ističe prof. dr Najdan Pašić u predgovoru ovoj knjizi, složeni i bezlični prinudni mehanizmi s tendencijom potpunog odvajanja funkcije upravljanja i funkcije izvršavanja, sa svođenjem radnika na pukog izvršioca jedne delimične radne operacije i s učvršćivanjem društveno-ekonomskih odnosa i institucija kojima se kida svaka veza između proizvođača i njegovog proizvoda. Prema tome, ona je usmerena na traženje alternative za tehnokratsko obezličenje rada i rastuću birokratizaciju društvenih odnosa.

Autor u uvodnim napomenama naglašava da su ljudska prava i slobode predmet razmatranja od najstarijih vremena, kao uvek otvoren istorijski problem prevladavanja eksploatacije i svih oblika otuđenja i potčinjavanja ljudi, a za afirmaciju humanističkih ideala i borbe za demokratizaciju društvenih odnosa. Istorijski posmatrano, kaže autor, dijalektičko odnošenje pojedinačnog i opšteg pred velikom je dilemom: šta treba da ima prioritet — pojedinac i njegove slobode ili društvo i njegova funkcionalno-organizaciona strukturiranost? U zavisnosti od istorijske epohe taj odnos i shvatanja o njemu različito se ustanovljuju. Marksistički posmatrano, do punog stvaralačkog po-

Digitized by Google

tvrđivanja i ostvarivanja ličnosti dolazi tek kad pojedinac ovlada uslovima svoje društvene egzistencije i stavi ih pod svoju kontrolu, kao što je ovladao i prirodnim uslovima u kojima egzistira. Zbog toga se autorova pažnja usredsređuje na kompleks ljudskih prava i sloboda u socijalističkom društvu. Socijalističko samoupravno društvo se, po njemu, javlja kao novi društveni okvir za puniju i doslednu realizaciju prava i sloboda radnog čoveka i građanina. Autor smatra da se predmet njegovog istraživanja može najbolje proučiti ako se pronađu pravi odgovori na sledeća pitanja: Šta je društveno-ekonomska osnova na kojoj izrastaju i izviru koncept i nova sadržina ljudskih prava i sloboda u socijalizmu, posebno u njegovoj razvijenijoj fazi samoupravnog socijalizma? U čemu je suštinska razlika između promenjenih društvenih i političkih uslova ljudskih prava i sloboda u samoupravnom socijalizmu i društveno-ekonomske i političke osnove »klasičnih« buržoaskih prava i sloboda? Koje su specifičnosti porekla i geneze, dometa i sadržaja, kao i društvene uloge i daljih tendencija razvoja novoustanovljenih samoupravnih prava? U kakvoj su vezi razvoj samoupravnih društvenih odnosa u svim oblastima društvenog života i rada i menjanje, usavršavanje i produbljivanje, odnosno dosledno sprovođenje u praksi, ustavno i zakonski utvrđenih prava i sloboda u socijalističkom samoupravnom društvu? Kako i s kojih pozicija se može izvršiti kritička analiza dosadašnjih pokušaja marksističkog teorijskog zasnivanja koncepta novih, izmenjenih i čovečnijih prava i sloboda koja nisu »preneta«, »usvojena«, »adaptirana« ili »nakalemljena«, već izvorna, i potiču, pre svega, iz izmenjenog društvenog položaja radnog čoveka i građanina-proizvođača, iz njegovog prava da o svom radu, dohotku, društvenim pitanjima i o svim društvenim tokovima neposredno odlučuje?

Jedno od polaznih stanovišta u ovom radu, naglašava autor, jeste da je društveno-ekonomska osnova ljudskih prava i sloboda u kapitalizmu, u krajnjoj liniji — institucionalizovana i državno, zakonski i ustavno štićena privatna svojina, sa čitavim sistemom odnosa koji ide s njom: slobodna privatna inicijativa, slobodna konkurencija, podrazumevanje i zakonska (državna) zaštita različitih nivoa u materijalnom položaju, ekonomskom i političkom statusu različitih »kategorija« ljudi itd. Jednom rečju, korpus sloboda i prava u ovom društvu, po autoru, prostire se i neograničeno širi u javnoj sferi (političkoj sferi formalnih političkih prava i sloboda građana). Privatna sfera, s posedničkim odnosima i odnosima eksploatacije rada i radne snage, ne dopušta gotovo nikakvo prelivanje ljudskih prava i sloboda iz javne sfere u nju. Barijere su dobro utvrđene i njih garantuju ustav i država. Ta se granica ne može preći bez dublje društvene transformacije. Građansko društvo je, dakle, po autoru, »oblik hipertrofije forme u slobodama i pravima čoveka i insuficijencije njihove realne, socijalne i ekonomske sadržine« (str. 14). Slažući se sa suštinom ove ocene, smatramo da ona ipak nije sasvim precizna. Naime, po našem mišljenju, nema ničeg lošeg (naprotiv) u »hipertrofiji forme«, odnosno u ovom slučaju »forma« zapravo i ne može nikada »hipertrofirati«; s druge strane, postoji dovoljno istorijskog iskustva koje ukazuje na to da se »realna, socijalna i ekonomska sadržina« ljudskih prava i sloboda ne može ostvariti bez onoga što se ovde naziva »formom«. Smatramo da je autor bliže realnosti kada, umesto formulacije na str. 24 (»Marksistička teorija ubedljivo pokazuje da bez ostvarenja društveno-ekonomskih prava lična i politička prava gube svoju realnu sadržinu i svrstavaju se u kategoriju formalnih, što je i osnovna karakteristika buržoaske demokratije«) — ističe sledeće: »Danas se može tvrditi da ni jedan istorijski period, pa ni socijalizam, nema prava da odbaci i zanemari progresivna demokratska dostignuća prethodnog klasnog razvoja

Digitized by Google

i prethodnog političkog režima. Ona su plodovi dugogodišnje, često vekovne, borbe progresivnih demokratskih snaga i naroda i velikih tekovina revolucija u istoriji, ostvarenih ideala generacija slobodoumnika i revolucionara« (str. 93, 94).

U svom radu autor razmatra, za razliku od društvenih uslova građanskog sveta, materijalnu osnovanost koncepta ljudskih prava i sloboda u socijalizmu. Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, socijalistički produkcioni odnosi, posebno samoupravni odnosi i izmenjeni položaj radnog čoveka i građanina, u kojem je on činilac u procesu odlučivanja o radu i dohotku, o raspodeli rezultatâ rada i o svim vitalnim pitanjima društva, a preko delegacija i o svim pitanjima upravljanja poslovima društveno-političkih zajednica — jesu onaj temelj na kojem počiva čitav sistem samoupravnih međuljudskih odnosa, a posebno kompleks ljudskih prava i sloboda. S druge strane, ističe autor, u jednom drugačijem obliku socijalizma totalno »podruštvljavanje« svojine, odnosno hipostaza »opštih« ili »opštedruštvenih« interesa, bez uspostavljanja mehanizama neposredne kontrole od strane društva, može biti i bila je osnov za različite uzurpacije vlasti u socijalizmu, za »totalitariziranje« političke vlasti i razne oblike diktature »u ime« radničke klase. Stoga se u ovom radu velika pažnja poklanja razmatranju situacija ograničavanja i zloupotreba ljudskih prava i sloboda u određenim društvima i epohama razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

Metodološki, autor je svoju široku, sveobuhvatnu i društveno značajnu problematiku obradio kroz tri istraživačke ravni. Prvo, kroz teorijsku ravan je data geneza teorijske obrade ove materije od antičke političke teorije, preko srednjovekovnih političkih učenja, političkih teorija humanizma i renesanse, klasičnih građanskih političkih teorija, savremenih građanskih teorija — do najznačajnijih primera socijalističke političke misli (od socijalista-utopista, klasikâ marksizma i raznih revizija marksizma, do savremenih socijalističkih mislilaca u građanskom društvu, sovjetske političke teorije i političke teorije istočnoevropskih zemalja, zaključno s jugoslovenskom političkom teorijom). Drugo, kroz normativno-pravnu ravan. Neophodnost uključivanja tog vida posmatranja sledi već iz činjenice da su u normativnu praksu pojedinih sistema, društava ili etapa društvenog razvoja, neposredno uključena dostignuća političke teorije toga vremena, kao i to da su normativni, ustavni i zakonski akti, i pored uočenih tendencija raskoraka normativnog i stvarnog, osnova za političko delovanje, političke procese i funkcionisanje političkog života u pojedinim društvima i periodima. Uz to se preko geneze normativno-pravnog regulisanja može hronološki i vrlo tačno pratiti razvoj i širenje obima ljudskih prava i sloboda u istoriji, način njihovog regulisanja i ostvarivanja, kao i metodi i rešenja korišćena u njihovom normativnom određivanju. Najzad, treći nivo posmatranja se odnosi na realne procese i praksu jugoslovenskog samoupravnog društva u pogledu doslednijeg ostvarivanja ljudskih prava i sloboda, humanizacije društvenih odnosa i problemâ u vezi s tim.

U skladu s tim, autor je svoje istraživanje strukturisao na sledeći način: Uvod (Prethodne napomene, Teorijsko-metodološko postavljanje problema, Pokušaji klasifikacije i neke kontroverze oko ljudskih prava i sloboda u političkoj misli 20. veka); Teorijski pristupi problemu ljudskih prava i sloboda (Platon, Teorije društvenog ugovora i prirodno-pravne teorije — Ruso, Hobs, Lok, Grocijus, Klasična nemačka filozofija — Hegel, Kant, Fihte, Političke teorije liberalizma — Džon Stjuart Mil i Aleksis Tokvil, Marksistička politička teorija, Sovjetska politička teorija i politička misao istočnoevropskih zemalja): Socijalizam i ljudska prava i slobode (Socijalistička revolucija i ljudska prava i slobode, Etatizacija socijalističkog društva i ljudska prava i slobode, Odnos prema pravima i sloboda-

Digitized by Google

ma u toku razvoja socijalizma — diktatura proletarijata i socijalistička demokratija, Ekonomsko-socijalna prava — osnov stvarnog položaja čoveka u socijalizmu); Ljudska prava i slobode u socijalističkom samoupravnom društvu (Samoupravljanje kao oblik nove društvenosti i slobode, Nacionalna i socijalno-kulturna emancipacija kao faktori oslobođenja čoveka, Kulturna demokratija i pravo na kulturu u samoupravljanju, Uloga društvenih organizacija i udruženja građana u ostvarivanju ljudskih prava i sloboda, Delegatstvo kao novo samoupravno i političko pravo radnog čoveka i oblik samoupravnog podruštvljavanja politike, Teškoće i problemi u vezi s ostvarivanjem prava i sloboda u samoupravnom društvu i problem odgovornosti, Uzroci ograničavanja i problem zaštite sloboda i prava u socijalističkom samoupravnom društvu); i, najposle, Zaključna razmatranja.

Sumirajući rezultate svojih istraživanja, Prvulović ističe da su u svim prethodnim klasnim društvima kroz dugu istoriju ljudskog roda, pa i u prvoj fazi socijalističkog razvoja (administrativnom socijalizmu), interesi perfekcije i sve veće efikasnosti društveno-državne organizacije, institucionalizacije društvenih odnosa i jačanja države i kolektiva, išli ispred interesa pojedinca, čoveka i njegovih potreba, prava i sloboda. Tek sa samoupravljanjem, smatra autor, čovek dobija istorijsku priliku da afirmiše svoje interese, težnje i potrebe i samim tim da se izbori za proširenje svojih prava i sloboda, kao osnovnih društvenih vrednosti, čak i ispred interesâ društvene organizacije koja bi tome morala da služi. Samoupravljanje i ima smisla samo ako vodi tome cilju, ako uspeva da, podređujući tu organizovanost čoveku, njega postavi u žižu društvenih zbivanja. Tu šansu čovek može i mora iskoristiti samo potpuno svestan svog položaja, svojih moći i mogućnosti — bez prepuštanja paradruštvenim organima (državi, partiji), takozvanim zastupnicima njegovih interesa, da deluju »umesto njega« i da u njegovo ime ostvaruju istorijski obrt i plan novog društva, društva s ljudskim likom. Bez toga, bez njegovog istrajnog i svesnog delovanja ni samoupravljanje neće moći da računa na karakter društvenih odnosa u kojima se ostvaruje čovekovo samooslobođenje i samopotvrđivanje kao celovite i slobodne ličnosti. A taj proces je, zaključuje autor, na samim počecima.

Možemo li se složiti s ocenom pisca predgovora, prof. dr Najdanom Pašićem, da knjiga Vladimira Prvulovića predstavlja zamašan i zanimljiv pokušaj da se razmišljanja o ljudskoj slobodi zasnuju na širokoj teorijskoj i komparativno-istorijskoj osnovi, ali s naglaskom na vreme sadašnje i na konkretne vidove koje problematika ljudskih sloboda dobija u kontekstu samoupravnog razvoja jugoslovenskog društva. Na taj se način autor uključuje u maticu onih istraživanja koja nastoje da samoupravljanje sagledaju i promišljaju sa stanovišta onoga što čini samu suštinu ideje socijalizma — sa stanovišta slobode.

Zoran Stanojević

Digitized by Google

27

CENA 120.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7501

Digitized by Google